

Štefan Šutaj
(ed.)

Národ a národnosti

**Stav
výskumu
po roku 1989
a jeho
perspektívy**

UNIVERSUM

Národ a národnosti na Slovensku

**Stav výskumu po roku 1989
a jeho perspektívy**

Prešov 2004

Národ a národnosti na Slovensku. Stav výskumu po roku 1989 a jeho perspektívy

(Súbor podkladových výskumných správ pripravených v rámci riešenia projektu štátneho programu výskumu a vývoja „Národ, národnosti a etnické skupiny v procese transformácie spoločnosti“)

Zostavil: doc. PaedDr. Štefan Šutaj, DrSc.

Recenzenti: prof. PhDr. Peter Švorc, CSc.
PhDr. Alexander Duleba, PhD.
PhDr. Andrej Sulitka

Obálka: PaedDr. Stanislav Šalko

Fotografie na obálke: Košice – Štefan Šutaj
Prešov, Komárno – Peter Švorc, ml.

Táto publikácia vyšla v rámci riešenia projektu štátneho programu 028 „Národ, národnosti a etnické skupiny v procese transformácie spoločnosti“.

© Spoločenskovedný ústav SAV v Košiciach

Vydané vo vydavateľstve UNIVERSUM, 080 01 Prešov, Javorinská 26

ISBN 80-89046-20-7

Obsah

Štefan Šutaj: Národ, národnosti a etnické skupiny v transformujúcej sa spoločnosti – zámery a ciele projektu	5
Bohumila Ferenčuhová: Stav výskumu medzinárodnej ochrany menšín na Slovensku po roku 1989	13
Marcela Gbúrová: Medzi národným a občianskym (k problematike vzťahu národnej a občianskej identity)	31
Ladislav Orosz: Ústavná úprava práv osôb patriacich k národnostným menšinám a etnickým skupinám v Slovenskej republike a jej komparatívna analýza	44
Jozef Žatkuliak: Slovenská otázka v roku 1968 a po novembri 1989	56
Elena Mannová: Kolektívne identity ako téma slovenskej historiografie po roku 1989	71
Tibor Pichler: Národ, iní a republika. Krátky náčrt	78
Eudovít Turčan – Robert Klobucký: Prístupy sociológie k problému národa a nacionalizmu na Slovensku v 20. storočí	83
Mojmír Benža: Limity národnostnej politiky štátu	98
Štefan Šutaj: Maďarská menšina na Slovensku v odbornej literatúre po roku 1989	102
Soňa Gabzdilová – Zlatica Sáposová: Maďarská menšina na Slovensku – pohľad do minulosti a súčasný stav	117
Martin Pekár: Postavenie maďarskej menšiny v prvej Slovenskej republike – stav výskumu a jeho perspektívy s ohľadom na konfliktné body	126
Zuzana Poláčková: Konfliktné body v slovensko-maďarských vzťahoch a ich reflexia v tlači a vedeckej literatúre v štátoch Európskej únie, s dôrazom na štáty Beneluxu, Nemecko a Rakúsko. (Náčrt základných problémov)	132
Milan Olejník: Status nemeckej minority na Slovensku v prácach slovenských a nemeckých historikov	138
Marián Gajdoš: Rusíni a Ukrajinci na Slovensku v procese transformácie spoločnosti (stav výskumu)	147
Stanislav Konečný: Sociálno-ekonomické postavenie Rusínov a Ukrajincov na Slovensku po roku 1989	160
Mikuláš Mušínska: Výskum folklóru Rusínov-Ukrajincov Slovenska po roku 1989	168
Peter Šoltés: Historické a konfesijné súvislosti asimilácie rusínskeho/ukrajinského etnika na Slovensku	181

Peter Žeňuch: Cyrilské rukopisné pamiatky z východného Slovenska – jazykovo-historické súvislosti (Rukopisná spevníková tvorba)	190
Anna Plišková: Rusínsky jazyk na Slovensku po roku 1989	198
Eduard Nižňanský: Súčasná slovenská historiografia o holokauste	204
Peter Salner: Reflexia holokaustu ako jedna z trecích plôch medzi židovskou minoritou a slovenskou majoritou	217
Boris Benkovič: Obraz židovskej minority vo vybraných slovenských médiách	222
Ivan Kamenec: Problémy asimilácie a identity židovského obyvateľstva na Slovensku od druhej polovice 19. stor.	240
Anna Jurová: Rómovia na Slovensku	247
Anna Tkáčová: Stav výskumu Rómov na Slovensku s dôrazom na 18. – 19. storočie ..	272
Alexander Mušinka: Rómovia v Prešovskom kraji	278
Ladislav Bartko: Jazyková situácia ako obraz medzietnických vzťahov	287
Imrich Jenča: K problematike metodiky monitoringu prezentácie menšín vo verejnoprávnych médiách	298
František Baumgartner – Jozef Výrost: Východiská empirického sociologicko- sociálnopsychologického výskumu národa, národností a etnických skupín v procese transformácie slovenskej spoločnosti	304
Mária Homišinová – Viera Bačová – Miroslav Frankovský: Zo sociologicky a sociálno-psychologicky orientovaných výskumov národov a národností po roku 1989	308
Zoznam autorov	326

Národ, národnosti a etnické skupiny v transformujúcej sa spoločnosti – zámery a ciele projektu

Štefan Šutaj

Problematika vzťahu majoritného obyvateľstva a minoritných etnických spoločenstiev v stredo európskom priestore predstavovala v minulosti a predstavuje aj v súčasnom období jednu z priorit, ktorej je v krajinách strednej a východnej Európy venovaná rastúca pozornosť jednak zo strany štátnych orgánov, majoritného obyvateľstva, jednak aj zo strany príslušníkov menšín. Historické skúsenosti i povaha súčasných interetnických vzťahov na Slovensku poskytujú dostatok argumentov k tomu, aby sa jednotlivé aspekty vplyvu etnicity na spoločenský vývoj, spolu s faktormi, ktoré ich modifikujú, stali trvalým predmetom vedeckého výskumu a prenosu týchto výsledkov do praxe orgánov decíznej sféry a zákonodarných zborov.

Aktuálnosť a spoločenský význam vývoja medzietnických vzťahov v Slovenskej republike je po novembri 1989 výrazne poznamenaný etnoidentifikačnými procesmi, ktoré v určitých prípadoch nadobudli vyhranenú podobu. Jedným z cieľov spoločenského vývoja na Slovensku je zaručenie harmonických vzťahov medzi jednotlivými etnickými komunitami. Pre dosiahnutie tohto cieľa je nutné poznanie mechanizmov formujúcich spoločenské a ekonomické vzťahy vo vnútri jednotlivých etnických komunít ako aj ich miesto v majoritnej spoločnosti.

Hľadanie identít národov, národnostných menšín i etnických skupín už v Československu v rôznych fázach jeho vývoja nadobudlo vyhranenú a u niektorých skupín obyvateľstva i konfrontačnú podobu. Po rozdelení federácie sa na Slovensku, kde príslušníci národnostných menšín tvoria sedminu obyvateľstva (14,15 %), otázka postavenia menšín dostala do novej polohy. Prvoradým záujmom predstaviteľov jednotlivých etnických menšín boli a zostávajú snahy o zlepšenie postavenia príslušníkov minorít a uzákonenie ich práv. Okrem riešenia dôležitých ekonomických, štátoprávných, sociálnych a iných otázok sa teda v centre celospoločenského záujmu na Slovensku ocitlo aj riešenie národnostných otázok.

Cieľom projektu je s využitím doterajšej vedeckej činnosti členov výskumného kolektívu a na základe ďalšej vedeckovýskumnej činnosti predložiť ucelenú a systematickú analýzu národnostných vzťahov, vývoja slovenského národa a národností žijúcich v Slovenskej republike; v širokom spektre historického vývoja od 19. storočia do súčasnosti sledovať konštrukciu etnických a národných identít, zhodnotiť postavenie národností, analyzovať činnosť jednotlivých štruktúr riadenia spoločnosti v oblasti národnostných vzťahov; identifikovať, pomenovať a v širších súvislostiach charakterizovať vzťahy majority a etnických minorít a zdroje napätia, pretrvávajúce ako následky historických antagonizmov, nedoriešených otázok z minulosti a charakterizovať ich ako potenciálne zdroje možných konfliktov v súčasnosti. Formovanie národných identít, vrátane slovenskej národnej identity, má v tomto kontexte veľký význam, preto mu budeme venovať pozornosť predovšetkým z pohľadu filozofie, sociológie, politológie, práva, jazykovedy i historiografie. Podobne aj vo vzťahu k národnostným menšinám bude potrebné sústrediť pozornosť na poznanie stavu etnickej identity: typologizácia etnickej identity, zachovanie, reprodukcia, zmeny osobnej a sociálnej identity príslušníkov minorít; bipolárna etnická identifikácia, dvojitá identita, otázky národnostného povedomia, jazykovú politiku minorít (skúmanie otázok diglosie, dvojjazyčnosť (bilingvizmus), miera a intenzita jazykovej komunikácie, jazyková interferencia a kompetencia, jazykové zmeny a obmeny), otázky spolužitia majorita – minorita (skúmanie úrovne interetnických vzťahov na mikro-, mezo- i makro- úrovni), právneho postavenia a historického vývoja slovenského národa a národnostných menšín. Na výskumnom projekte v čase jeho začiatku v septembri 2003 začalo pracovať cca 40 odborníkov z 12 vedných disciplín a 16 pracovníkov.

Organizačná štruktúra úlohy výskumu
Národy, národnosti a etnické skupiny v transformujúcej sa spoločnosti

- vedúci úlohy:** *Doc. PaedDr. Štefan Šutaj, DrSc.*
(história) – Spoločenskovedný ústav SAV v Košiciach
- zástupca vedúceho úlohy:** *Doc. PhDr. Viera Bačová, DrSc.*
(psychológia) – FF Prešovskej univerzity v Prešove

1 Národ – jeho formovanie a postavenie v spoločnosti na Slovensku

- vedúci subtémy:** *PhDr. Jozef Žatkuliak, CSc.* (história) – Historický ústav SAV
v Bratislave – česko-slovenské vzťahy v rokoch 1945 – 1968

riešitelia:

- *Prof. PhDr. Tibor Pichler, CSc.* (filozofia) – Filozofický ústav SAV v Bratislave – formovanie národných identít v 19. a 20. storočí,
- *Doc. PhDr. Marcela Gbúrová, CSc.* (politológia) – Katedra politológie FF Prešovskej univerzity v Prešove – analýza vzťah národnej a občianskej identity u významných predstaviteľov kultúrneho a politického života na Slovensku,
- *PhDr. Ľudovít Turčan, CSc.* (sociológia) – Sociologický ústav SAV v Bratislave – koncepcie národa, národnosti a etnických skupín v dejinách slovenského sociologického myslenia,
- *Mgr. Róbert Klobucký* (sociológia) – Sociologický ústav SAV - koncepcie národa, národnosti a etnických skupín v dejinách slovenského sociologického myslenia
- *PhDr. Bohumila Ferenčuhová, CSc.* (história) – Historický ústav SAV v Bratislave – Výskum utvárania slovenskej národnej identity v medzivojnovom období v kontexte menšinovej otázky,
- *PhDr. Elena Mannová, CSc.* (história) – Historický ústav SAV v Bratislave – historický pohľad na formovanie národnej a minoritnej identity, vzťah národného a občianskeho faktora v dejinách.

2 Postavenie maďarskej národnosti na Slovensku – analýza vzťahu menšiny a majoritnej spoločnosti

- vedúci subtémy:** *Doc. PaedDr. Štefan Šutaj, DrSc.*
(história) – Spoločenskovedný ústav SAV v Košiciach
postavenie maďarskej menšiny po druhej svetovej vojne

riešitelia:

- *Mgr. Zlatica Saposová, PhD.* (história) – Spoločenskovedný ústav SAV v Košiciach – slovensko – maďarské vzťahy pred vznikom Československa, analýza tlače po roku 1989,
- *PhDr. Mária Homišinová*, (sociolingvistika) - Spoločenskovedný ústav SAV v Košiciach – konfliktné body v postavení Maďarov na Slovensku a Slovákov v Maďarsku,
- *PhDr. Jozef Kiss, CSc.* (politológia) – Ústav politických vied SAV v Bratislave – typologické črty maďarskej menšiny na Slovensku,
- *PhDr. Zuzana Poláčková, PhD.* - (politológia) – Ústav politických vied SAV v Bratislave – Konfliktné body slovensko-maďarských vzťahov a ich reflexia v odbornej literatúre a tlači v štátoch Európskej únie, s dôrazom na štáty Beneluxu, Nemecko a Rakúsko,
- *PhDr. Peter Zelenák, CSc.* (história) – Historický ústav SAV v Bratislave – maďarská menšina v predmníchovskom Československu,
- *PaedDr. Martin Pekár* (história) – Katedra histórie FHPV Prešovskej univerzity v Prešove – Maďarská menšina v období Slovenského štátu.

3 Postavenie Židov v slovenskej spoločnosti – analýza vzťahu Židov a majoritnej spoločnosti

vedúci subtémy: *PhDr. Katarína Hradská, CSc.*
(história) – Historický ústav SAV v Bratislave

riešitelia:

- *PhDr. Ivan Kamenec, DrSc.* (história) – Historický ústav SAV v Bratislave – židovská problematika v čase Slovenského štátu,
- *doc. PhDr. Eduard Nižňanský, CSc.* (história) – Katedra všeobecných dejín FF UK Bratislava,
- *PhDr. Peter Salner, CSc.* – (etnológia) – Etnologický ústav SAV v Bratislave.

4 Rómovia – analýza vzťahu Rómov a majoritnej spoločnosti

vedúci subtémy: *PhDr. Anna Jurová, CSc.*
(história) – Spoločenskovedný ústav SAV v Košiciach – postavenie Rómov v spoločnosti v minulosti a v súčasnosti

riešitelia:

- *Mgr. Anna Tkáčová,* (história) – Spoločenskovedný ústav SAV Košice – postavenie Rómov v spoločnosti v minulosti a v súčasnosti,
- *Mgr. Alexander Mušinka ml.* (etnológia) – Katedra slovenských dejín FF PU Prešov – Kultúra chudoby a tzv. modernizácia rómskych osád na Slovensku – analytický prehľad transformačných procesov vybraných rómskych lokalít v 20 storočí,
- *Mgr. Boris Benkovič* (politológia) – Ústav politických vied SAV Bratislava – Spôsob zobrazovania Rómov v slovenských médiách, kvantitatívne a kvalitatívne aspekty.

5 Postavenie Rusínov/Ukrajincov na Slovensku – analýza vzťahu majoritnej spoločnosti a minority

vedúci subtémy: *PaedDr. Marián Gajdoš, CSc.*
(história) – Spoločenskovedný ústav SAV v Košiciach

riešitelia:

- *PhDr. Mikuláš Mušinka, DrSc., akademik NANU,* (etnológia) – Katedra slovenských dejín FF PU Prešov – Ľudová kultúra národnostných menšín na východnom Slovensku,
- *PhDr. Stanislav Konečný, CSc.* (história) – Spoločenskovedný ústav SAV v Košiciach,
- *PhDr. Peter Žeňuch, CSc.* (jazykoveda) – Slavistický kabinet SAV v Bratislave – analýza slovensko-cirkevnoslovenských, slovensko-rusínských a slovensko-ukrajinských jazykových vzťahov na východnom Slovensku,
- *Mgr. Peter Šoltész, PhD.* (jazykoveda) – Slavistický kabinet SAV v Bratislave – Etnická a konfesionálna diferenciacia na východnom Slovensku v 18. a 19. storočí,
- *PhDr. Anna Plišková* – (jazykoveda) Ústav národnostných štúdií Prešovskej univerzity v Prešove – Rusíni v transformujúcej sa spoločnosti; Postavenie Rusínov v multikultúrnej spoločnosti v európskom priestore - kultúra, školstvo, jazyk Rusínov.

6 Nemci

vedúci subtémy: *PhDr. Soňa Gabzdilová, CSc.*
(história) – Spoločenskovedný ústav SAV Košice – nemecká menšina počas Slovenského štátu

riešitelia:

- *Mgr. Milan Olejník, PhD.* (história) – Spoločenskovedný ústav SAV Košice – nemecká menšina – súčasný stav,
- *PhDr. Ondrej Pöss, CSc.* (história) – Slovenské národné múzeum – Múzeum kultúry karpatských Nemcov - nemecká menšina v predmníchovskom Československu.

7 Analýza postavenia a vzťahov slovenského národa a menšín, koordinácia multidisciplinárneho výskumu

vedúci subtémy:

prof. PhDr. Jozef Výrost, DrSc.

(psychológia) – Spoločenskovedný ústav SAV Košice – riadenie, príprava, realizácia a spracovanie sociologicko-sociálnopsychologického výskumu k skúmanej problematike

riešitelia:

- *doc. PhDr. Viera Bačová, DrSc.* (psychológia) – Spoločenskovedný ústav SAV Košice – príprava, realizácia a spracovanie sociologicko-sociálnopsychologického výskumu k skúmanej problematike,
- *PhDr. Miroslav Frankovský, CSc.* (psychológia) – Spoločenskovedný ústav SAV Košice – príprava, realizácia a spracovanie sociologicko-sociálnopsychologického výskumu k skúmanej problematike,
- *PhDr. František Baumgartner, CSc.* (psychológia) – Spoločenskovedný ústav SAV Košice – príprava, realizácia a spracovanie sociologicko-sociálnopsychologického výskumu k skúmanej problematike.

Na práci tejto skupiny sa budú podieľať aj odborníci, ktorých zameranie je širšie ako na jedno etnikum:

- *PhDr. Mojmir Benža, CSc.* – (etnológia) – Etnologický ústav SAV Bratislava – Spracovanie zoznamu právnych noriem dotýkajúcich sa národnostnej politiky SR a medzinárodnoprávných dokumentov viažucich sa k národnostnej problematike, spracovanie etnopolitického slovníka, práca na národnostnom atlase Slovenska,
- *PhDr. Imrich Jenča, PhD.* (žurnalistika) – Katedra žurnalistiky FF UK Bratislava - Analýza spôsobu zobrazovania minorít v mienkotvorných (verejnoprávnych) médiách a definícia stereotypov prístupu k nim,
- *JUDr. Katrína Zavacká, CSc.* (právo) – Ústav štátu a práva SAV Bratislava – Konceptie riešenia národnostnej otázky z pohľadu právnej vedy vo vzťahu k legislatíve okolitých krajín a právu Európskej únie,
- *Doc. JUDr. Ladislav Orosz, CSc.* – Katedra politológie FF PU v Prešove – Implementácia medzinárodnoprávných záväzkov týkajúcich sa národnostných menšín a etnických skupín do vnútroštátneho zákonodarstva SR, právne postavenie národnostných menšín a etnických skupín,
- *Doc. PhDr. Ladislav Bartko, CSc.* – (jazykoveda) – dôchodca, Katedra slovenského jazyka FHPV Prešov – Slovensko – maďarské, slovensko – rusínske a slovensko-nemecké jazykové kontakty a interferencie na Above.

Už v čase prípravy prvých výstupných materiálov sa ukazuje, že nie všetci pristúpili k riešeniu problematiky s rovnakým odhodlaním a záujmom. Aj predložené materiály k prvej etape výskumu, sumarizačná správa o stave a výsledkoch výskumu postavenia národa a národností v slovenskej spoločnosti po roku 1989 a súbor výskumných štúdií jednotlivých riešiteľov, ktoré predkladáme v tejto etape, ukazujú, ako sa jednotliví riešitelia vysporiadali s prvými úlohami.

Okrem vývoja a postavenia slovenského národa v našich dejinách a po roku 1989 budeme zvýšenú pozornosť venovať postaveniu národnostných menšín. Je to problematika, ktorá v doterajšej dobe pútala významnú pozornosť odbornej i širšej verejnosti. Predpokladáme, že táto priorita sa nezmení ani po vstupe Slovenska do Európskej únie. Osobitnú pozornosť musíme sústrediť na **slovensko – maďarské vzťahy**, ktoré v dôsledku spoločnej minulosti, vzniknutých nedorozumení a atrocít majú osobitné miesto a význam pre stabilizované postavenie Slovenska v súčasnej Európe.

Vývoj a postavenie maďarskej národnosti a formovanie etnickej identity budeme skúmať v jej novom postavení po Trianone, v podmienkach predmníchovského Československa, Slovenského štátu, v rokoch 1945 – 1948 a v časoch komunistického režimu. Osobitnú pozornosť budeme v tejto súvislosti venovať konfliktným bodom slovensko – maďarských vzťahov, Trianonu, postaveniu politických strán v predmníchovskom Československu, otázkam postavenia menšín v medzivojnovom období v Československu aj v Spoločnosti národov, Viedenskej arbitráži aj jej dôsledkom, represívnym opatreniam voči obyvateľstvu maďarskej národnosti po druhej svetovej vojne, vrátane aplikácie dekrétov prezidenta republiky E. Beneša na Slovensku a postaveniu maďarskej menšiny po roku 1989. Za dôležité považujeme aj sledovanie tejto problematiky a analýzu nielen slovenskej tlače, ale aj reflexii slovensko-maďarských vzťahov v odbornej literatúre a tlači v štátoch Európskej únie, s dôrazom na štáty Beneluxu, Nemecko a Rakúsko. V tejto súvislosti sa bude potrebné zamerať na osvetlenie faktorov determinujúcich a ovplyvňujúcich formovanie identity maďarskej menšiny na Slovensku. Osobitný dôraz sa bude klásť na úlohu komponentov spoločensko-politickej váhy a objektívneho miesta maďarskej menšiny ako spoločenstva a súčasne ukázať vplyv týchto procesov na maďarské menšinové povedomie v stredoeurópskom a širšom kontexte.

Primeranú pozornosť budeme venovať aj slovensko-maďarským jazykovým kontaktom, vzájomným obohacovaním sa jazyka a analýzam tohto faktora v kontexte slovensko-maďarských vzťahov.

Pozornosť budeme venovať **rómskej problematike**, charakteristike vnútorných problémov v etniku, vzťahom majority a minority, zhodnoteniu stavu výskumu, analýze doterajšej štátnej politiky voči Rómom, dôsledkom na život tohto spoločenstva a zdrojom napätia medzi majoritou a Rómami, vo vnútri rómskeho etnika. Budeme sa usilovať o postihnutie najdôležitejších problémov týkajúcich sa vývoja rómskeho etnika na Slovensku v súčasnosti, odhaľovať príčiny dlhodobej koncentrácie Rómov v jednotlivých regiónoch, rozdiely a možnosti pozitívnej integrácie do majoritnej spoločnosti, ale aj prekážky brániace tomuto rozvoju v regiónoch i jednotlivých lokalitách. Monitoringom integrácie a segregácie v rómskych osadách sa budeme snažiť poukázať na odlišné postoje a prístupy, vzťahy a vývoj v lokalitách slovensko-rómskych, rómsko-rusínsko/ukrajinských, rómsko-maďarských, takisto i v multietnických, predovšetkým vidieckych komunitách. Rovnako sa budeme snažiť postihnúť vnútroetnické zdroje napätia medzi prevládajúcimi rumungami (usadlými Rómami), dislokovanými v odlišnom jazykovom prostredí so slovenským a maďarským variantom rómskeho dialektu a bývalými kočovnými olašskými Rómami, zachovávajúcimi vlastný dialekt jazyka, autentickjší a uzavretejší komunikačný vnútorodový systém, aj po svojom násilnom usadení na začiatku roku 1959. Bude dôležité pripraviť so spoluriešiteľmi a v komparácii s výskumom realizovaným v susedných krajinách, prinajmenšom v Čechách (ktorý uskutočnili bádatelia často na Slovensku, resp. ktorý sa týka teritoriálne slovenských, presťahovaných Rómov) spoločný interdisciplinárny výstup z hľadiska viacerých spoločenskovedných prístupov k danej téme.

V **rusínsko-ukrajinskej oblasti** budeme hľadať korene slovensko-rusínsko-ukrajinských vzťahov od 18. storočia do súčasnosti s pomenovaním kľúčových faktorov, podieľajúcich sa na súčasnom stave etnika a hľadaním optimálneho variantu formulovania národnostnej politiky Slovenskej republiky. Hlavným cieľom výskumu bude popis a analýza postavenia Rusínov a Ukrajincov na Slovensku z hľadiska jeho procesuality a perspektív v podmienkach transformácie spo-

ločnosti a integrácie Slovenska do európskych a euroatlantických štruktúr. V tomto zmysle budeme sledovať historické, ekonomické, sociálne, etnologické a psychologické faktory, ktoré determinovali, resp. determinujú súčasný stav i vývoj minority.

Splnenie tohto cieľa predpokladá: a) skúmať etnickú identitu, charakterizovať jej súčasný stav i s ňou spätú etno-kultúrnu orientáciu Rusínov a Ukrajincov na Slovensku; b) identifikovať hlavné činitele, ktoré ovplyvnili ich národnostný vývoj; c) zistiť vzájomné interetnické vzťahy kontaktných etník, t. j. Slovákov s Rusínmi a Ukrajincami navzájom i vo vnútri etnickej menšiny; d) zhodnotiť súčasné postavenie a naznačiť perspektívy ďalšieho rozvoja minority.

Sústredíme sa tiež na identifikáciu dôležitých historických, kultúrnych, jazykových, sociálnych a politických faktorov. Budú špecifikované na základe analýzy historických dokumentov, využitia osobných spomienok a memoárov, rozboru dobovej tlače, vyjadrenia názorov a stanovísk príslušníkov etnickej menšiny i kontaktnej slovenskej majority na národnostný vývoj, a to z retrospektívneho i súčasného hľadiska.

Hodnotenie postavenia minority a interetnických vzťahov v národnostne zmiešanom prostredí (pôjde najmä o charakteristiku vzájomných vzťahov medzi slovenským obyvateľstvom a minoritou, ale i v jej rámci, a to aj na základe komparácie so stavom v obdobných spoločenských multietnických prostredia, hlavne v karpatskom priestore.

Výsledkom bude zhodnotenie vývoja národnostnej politiky vo vzťahu k Rusínom a Ukrajincom, s návrhom a zdôvodnením jej prípadných korekcií, a to na základe doterajších výsledkov a súčasných i budúcich potrieb (zachovanie a rozvoj etnika, rešpektovanie menšinových práv, dodržiavanie európskych noriem).

Z hľadiska historických vzťahov budeme analyzovať **postavenie Židov** v historickom vývoji na tomto území. Uskutoční sa analýza súčasného poznania situácie v prácach historikov, právnikov, etnológov, antropológov, sociológov a iných. Budú pripravené čiastkové štúdie, ktoré ukážu postavenie židovskej komunity v období parlamentnej demokracie prvej Československej republiky, vojnového slovenského štátu, povojnového obdobia (1945 – 1948), situácie po roku 1948 (po vlnе rozsiahlej sionistickej emigrácie sa situácia Židov na Slovensku zmenila), po roku 1989 (resp. po vzniku Slovenskej republiky v r. 1993).

Cieľom riešiteľov bude predložiť analýzu historických, právnych, sociologických, kultúrnych zmien v židovskej komunite, ukázať stereotypy správania sa majority a minority počas meniacich sa režimov na Slovensku v 20. storočí. V konečnom dôsledku pôjde o zmapovanie súčasnej židovskej komunity so všetkými určujúcimi znakmi, ktoré charakterizujú ich postavenie v spoločnosti. Výskum by mal sledovať aj miesto Židov v súčasnej slovenskej spoločnosti, vrátane otázok antisemitizmu na Slovensku a zároveň ho sledovať ako vzťah majority k minorite. Táto analýza by sa stala základom pre odporúčanie minoritnej politiky Slovenskej republiky pre ďalšie obdobie. Na rozdiel od predchádzajúcich prác, ktoré si všímali židovskú komunitu len ako objekt - napr. v období vojnového Slovenského štátu, na ktorom vláda realizuje svoju „židovskú“ politiku, v tomto prípade by sa jednalo o zacytenie zmien vzťahov majority a minority, o analýzu rozsiahlych sociálnych zmien, ktoré sa týkali tak minoritného (židovského) ako aj majoritného obyvateľstva (napr. pod vplyvom arizácií, deportácií).

V tejto súvislosti je potrebné zdôrazniť, že vládna politika sa musí zaoberať minoritnou politikou nielen vzhľadom na vstup Slovenska do Európskej únie, ale aj s výhľadom, že najmä v mestách (napr. v Bratislave) možno očakávať existenciu doteraz okrajových minorít (napr. moslimskej) a že aj v tejto súvislosti možno očakávať konfrontáciu majoritnej a minoritnej spoločnosti.

V oblasti výskumu **nemeckej menšiny na Slovensku** po uskutočnených analýzach vo forme vedeckých štúdií bude spracovaná monografia, ktorá sa bude venovať komplikovanému procesu slovensko-nemeckých vzťahov v rokoch slovenského štátu a po roku 1948 až do súčasnosti.

Aj keď nemecká menšina v súčasnosti na Slovensku nie je veľmi početná, je významným faktorom v súvislosti s prijatím do Európskej únie a v istom zmysle môže slúžiť ako indikátor optimalizácie menšinovej politiky v európskych štandardoch.

Primeraná pozornosť bude vo výskume venovaná súčasnému stavu národnostných vzťahov, ale aj európskej dimenzii postavenia národnostných menšín, teda v okolitých štátoch, v Európskej únii a v porovnaní s existujúcimi systémami a štandardami v zahraničí, predovšetkým prostredníctvom pohľadu filozofie, politológie a právnych vied. V tejto súvislosti bude venovať pozornosť právam národnostných menšín a etnických skupín v rozhodovacej činnosti Ústavného súdu Slovenskej republiky, implementácii medzinárodnoprávných záväzkov týkajúcich sa národnostných menšín a etnických skupín do vnútroštátneho zákonodarstva Slovenska a právneho postaveniu národnostných menšín na Slovensku a susediacich štátoch. Základom by malo byť spracovanie prehľadu o zákonoch k národnostnej problematike. Z hľadiska praxe sa považuje za významný faktor aj zapojenie žurnalistiky a v tomto kontexte analýza spôsobu, akým médiá zobrazujú minority a formovanie stereotypov vo vzťahu k minoritám v majoritnej spoločnosti a naopak.

Spolu s analýzami jednotlivých vedných disciplín, historickej dimenzie problematiky s analýzou tlače a dokumentov riadiacich štruktúr štátu po roku 1989 považujeme za dôležitú realizáciu **sociologicko – sociálnopsychologického výskumu**, ktorý sa bude opierať o multidisciplinárny výskum celého výskumného tímu.

Obsah tohoto výskumu bude pozostávať z hľadania odpovedí na nasledovné okruhy otázok:

- analýza vzťahov majority k minoritám, tzn. najmä skúmanie, ako príslušníci majoritného národa vnímajú jednotlivé etnické minority a aké postoje voči nim zaujímajú, aká je miera sociálnej akceptácie minorít,
- rozbor vzťahov minorít k majorite a medzi sebou, teda pôjde o to, ako príslušníci jednotlivých minorít vnímajú slovenskú majoritu a aké postoje zaujímajú k nej, ale aj medzi sebou navzájom,
- pomocou analyzovania otázok uvedených v prvých dvoch bodoch bude možné identifikovať aktuálne pôsobiace, ale aj potenciálne zdroje napätia vo vzťahoch medzi majoritným národom a národnosťami, ako aj vo vzťahoch medzi národnosťami,
- zisťovanie kľúčových aspektov etnickej identity príslušníkov majoritného národa a národností a etnických skupín, porovnávací analýza (úroveň uvedomenia etnickej príslušnosti, spôsob prežívania etnicity a ďalšie otázky),
- posudzovanie aspektov kvality života príslušníkov národností a etnických skupín v ich prirodzených regiónoch (možnosti sebauplatnenia, rôzne faktory ohrozujúce kvalitu života),
- štúdium otázok, ktoré sú špecifické z pohľadu jednotlivých národností a etnických skupín (postavenie Maďarov, Rusínov vs. Ukrajnci a ich vzájomné vzťahy, vzťah k ostatným národnostiam a etnickým skupinám),
- minority a ich vzťah k transformačným procesom slovenskej spoločnosti, postoje k integrácii Slovenska do medzinárodných štruktúr (najmä EÚ, NATO) a súvisiace otázky.

Plánovaný sociologicko-sociálnopsychologický výskum bude mať charakter aplikovaného terénneho výskumu. Uskutoční sa prevažne v oblastiach Slovenska vyznačujúcich sa národnostne heterogénnym zložením obyvateľstva.

Jednou z významných úloh celého tímu bude materiálový a terénny výskum v rámci špecifických metód jednotlivých vedných disciplín zúčastnených vo výskumnom tíme, ktorý by mal byť základom pre výskumné aktivity v nasledujúcich obdobiach. Špecifikácia týchto metód pre jednotlivé vedné disciplíny, vzhľadom k ich počtu by zaberala neúmerne veľa priestoru. Preto sa ob-

medzíme na charakteristiku rozhodujúcich výstupov z výskumu zaradených do harmonogramu najvýznamnejších výskumov.

V prvom roku riešenia úlohy po oznámení výsledku súťaže na odbornom seminári Národ, národnosti na Slovensku – stav výskumu po roku 1989 každý riešiteľ úlohy predloží charakteristiku základných problémov svojej problematiky, zároveň sa jednotlivé pracovné skupiny (subtémy) dohodnú na spôsobe koordinácie výskumu a vypracujú (dohodnú) mechanizmus prípravy analýz a podkladových materiálov k príprave záverečnej expertízy – náčrt koncepcie národnostnej politiky SR.

V druhom roku na vedeckom podujatí Národ a národnosti v transformujúcej sa spoločnosti – vzťahy a konflikty každý riešiteľ predloží analýzu zdrojov napätia z hľadiska svojho vedeckovo-výskumného zamerania a dotvorí sa koncepcia kolektívnej výskumnej správy „Potenciálne faktory zdrojov napätia medzi majoritou a minoritami na Slovensku“.

Vedecké podujatie v treťom roku riešenia úlohy bude plne venované náčrtu možných riešení a variantov v pripravovanom koncepte národnostnej politiky Slovenskej republiky. Z každého vedeckého podujatia plánujeme vydať zborník príspevkov.

Výsledkom celej kooperácie na výskume bude predloženie expertízneho materiálu „Náčrt základných schém národnostnej politiky Slovenskej republiky“, ktorý by mal okrem výsledkov terénnych, archívnych, materiálových výskumov akceptovať zistenia sociologicko-sociálnopsychologického výskumu a skutočnosť, že Slovensko by malo byť v čase prípravy tohto materiálu súčasťou Európskej únie, čo bude brané do úvahy predovšetkým na úrovni právnych analýz slovenskej legislatívy a práva Európskej únie.

Považujeme za významnú tú skutočnosť, že sa podarilo po dlhom čase, keď vo výskume prebiehali parciálne výskumy v jednotlivých oblastiach národnostnej problematiky, kumulovať výskumné kapacity zo širokého spektra spoločenskovedných odborov do jednej výskumnej úlohy. Významným krokom je aj skutočnosť, že v pracovnom tíme prevládajú výskumníci strednej a mladšej generácie, ktorí už svojou doterajšou činnosťou (publikačnou, vystúpeniami na podujatiach, doterajšou účasťou v rôznych projektoch a grantoch a prácou odvedenou vo výskume) dávajú záruku splnenia náročných cieľov, ktoré boli v projekte postavené. Podarilo sa prekonať bariéry izolovanosti, ktoré pred doterajší výskum stavali štruktúry štátom podporovaných projektov, kde boli preferované úlohy disciplinárne a inštitucionálne separovaných výskumných tímov, vzhľadom k problematickým tokom financií medzi pracoviskami aj vzhľadom k tomu, že boli minimálne finančne dotované.

Výsledky výskumov a ich publikovanie môže zlepšiť informovanosť nielen riadiacich štruktúr spoločnosti, ale aj obyvateľstva o citlivej a ostro sledovanej národnostnej problematike a môže napomôcť k uľahčeniu včleňovania slovenskej spoločnosti do európskeho celku. Publikovanie nových poznatkov tak rozšíri nielen základňu spoločenskovedného výskumu v mnohých vedných disciplínach, ale obohatí aj kultúrne duchovné bohatstvo Slovenska o nové dimenzie zmapovaných a zistených skutočností, napr. v oblasti jazykovedy, literárnej vedy, etnológie, slovakistiky a i.

Zistenia výskumného tímu by sa mohli stať základom pre ďalší výskum v neskorších obdobiach, ukončenie izolovanosti jednotlivých vedných disciplín a naštartovanie výskumných projektov, ktoré by svojim zameraním otvárali cestu nielen výskumným aktivitám, ale boli by prínosom aj pre riadiacu sféru v oblasti národnostných vzťahov.

Veríme, že aktivita členov pracovného kolektívu a finančné zabezpečenie výskumnej úlohy vytvorí optimálne podmienky pre vypracovanie všeobecne prospešných analýz, expertíznych materiálov a vedeckých prác.

Stav výskumu medzinárodnej ochrany menšín na Slovensku po roku 1989

Bohumila Ferenčuhová

1. Súčasný stav medzinárodnej ochrany menšín

Pojem „menšina“ sa v medzinárodnom práve vyvíjal v súvislosti s inštitútom jej ochrany, ktorá v dejinách podliehala určitej evolúcii. V rámci riešenia štátneho programu výskumu a vývoja Národ, národnosti a etnické skupiny v transformujúcej sa spoločnosti pracujeme s termínom „národnostná menšina“, kým v angličtine a francúzštine (hlavných rokovacích jazykoch európskych inštitúcií) sa používa termín „national minority“, „minorité nationale“. Jeho doslovný slovenský preklad by bol „národná menšina“. V medzinárodnom práve a praxi do dnešných dní neexistuje všeobecne prijímaná definícia pojmu „national minority“. Mojmir Benža navrhuje namiesto národnej/národnostnej menšiny používať termín „etnická menšina“, čo je však len jeden z mnohých návrhov, s ktorými európski odborníci na medzinárodné právo a menšinovú problematiku prichádzajú do styku. Vo svojej, po anglicky publikovanej práci o štatúte osôb patriacich k etnickým minoritám v európskych štátoch poukázal Benža na dva súčasné pokusy o jej stanovenie. V roku 1991 F. Capotorti vypracoval pre potreby OSN oficiálnu definíciu „national minority“: Podľa nej to bola „skupina číselne menšia ako ostatné obyvateľstvo, v nedominantnom postavení, ktorej členovia, ako občania štátu, sa od ostatného obyvateľstva odlišujú etnickými, náboženskými alebo jazykovými charakteristikami a ktorí aspoň implicitne preukazujú pocit solidarity, vedúci k zachovaniu ich kultúry, tradícií, náboženstva a jazyka.“¹

Aj v Parlamentnom zhromaždení Rady Európy vznikla definícia „národnej menšiny“, ktorá bola súčasťou „Navrhovaného dodatku k Protokolu Dohovoru o ochrane ľudských práv a základných slobôd osôb patriacich k národným menšinám“, známejšieho ako „Odporúčanie Parlamentného zhromaždenia Rady Európy č. 1201.“ V článku 1 tohto dokumentu sa píše: „Pre ciele tohto Dohovoru výraz národná menšina označuje skupinu osôb v danom štáte, ktoré:

- a) majú trvalý pobyt na území daného štátu a sú jeho občania;
- b) udržiavajú dlhodobé, pevné a stále vzťahy s daným štátom;
- c) majú zreteľné etnické, kultúrne, náboženské alebo jazykové charakteristické rysy;
- d) sú dostatočne početní, ale menej početní ako ostatné obyvateľstvo daného štátu alebo regiónu tohto štátu;
- e) majú záujem spoločne chrániť to, čo tvorí ich spoločnú identitu, vrátane ich kultúry, tradícií, náboženstva a jazyka.“²

1 "A group numerically smaller than the rest of the population of a state, placed in a non dominant position, the members of which, as citizens of the state, are distinguished by ethnic, religious or linguistic characteristics, distinguishing them from the rest of the population, and who, at least implicitly, show a feeling of solidarity, which leads to the preservation of their culture, traditions, religion or language." Citované podľa BENŽA, M.: Status of persons belonging to ethnic minorities in the states of Europe. Bratislava: Permanent Conference of the Slovak Intelligentsia Slovakia Plus, 1998, p. 11.

2 "For the purposes of this Agreement, the expression national minority designates a group of persons in a giving state, who: a) have permanent residence on the territory of the given state and are its citizens; b) maintain long term, fixed and permanent links with the given state; c) have clear, ethnic, cultural, religious

Voči takto formulovanému dokumentu vyjadrilo množstvo európskych štátov výhrady, takže Dodatkový protokol má len hodnotu odporúčania, ktoré však medzitým ratifikovali početné členské štáty Rady Európy. Rada Európy konštatovala, že nie je možné nájsť konsenzus pri interpretácii termínu *national minority/minorité nationale*, preto ho nezahrnula do jediného dnes právne záväzného dokumentu týkajúceho sa ochrany menšín – Rámcového dohovoru o ochrane národnostných menšín (v záväzných origináloch *national minority/ minorité nationale*). Výbor ministrov Rady Európy ho prijal v novembri 1994, podpísaný bol 1. februára 1995 a v októbri 2003 členské štáty slávili piate výročie jeho vstupu do platnosti.³ Rámcový dohovor berie do úvahy, že vo svete existuje množstvo interpretácií pojmu „národná“ či na Slovensku „národnostná“ menšina, a tiež to, že mnohé štáty uznávajú len individuálne práva príslušníkov menšín; jeho autori sa preto zatiaľ vzdali ambície „národné menšiny“ presne definovať.

2. Medzníky vo vývoji medzinárodnej ochrany menšín

Príklady ochrany menšín v modernom slova zmysle, čiže záruku štátu správať sa určitým spôsobom voči vlastným občanom, obsahujú už mierové zmluvy po náboženských vojnách v 16. a 17. storočí. Za určitých okolností ich niektoré krajiny prijímali a iné, najmä veľmoci, garantovali. Neboli ešte súčasťou všeobecne platného medzinárodného práva. Od 19. storočia sa právo na odlišnosť skupiny chápe ako súčasť ľudských a občianskych práv a je úzko späté s demokraciou a názorovou toleranciou. V prvej polovici 19. storočia dejiny medzinárodného práva poskytujú dôkazy ochrany menšín; vznikol inštitút ingerencie medzinárodného spoločenstva, čo znamenalo, že pri zmene štatútu štátu (nadobudnutie zvrchovanosti, obnovenie štátnosti alebo podstatné rozšírenie územia) mu medzinárodné spoločenstvo ukladalo určité povinnosti, týkajúce sa rešpektovania náboženskej slobody, politickej rovnosti a politických práv určitých skupín obyvateľstva. Niekedy mu dokonca bola stanovená forma vlády a obmedzený výkon zvrchovanosti.⁴ Medzinárodná ochrana sa vzťahovala najprv na náboženské menšiny. Na Berlínskom kongrese roku 1878 sa Rumunsko ako novovzniknutý štát muselo zaviazat', že poskytne občiansku rovnoprávnosť obyvateľom židovského náboženstva. Podobné záväzky vtedy prijalo aj Srbsko, Čierna Hora a Bulharsko. Okrem židovského obyvateľstva sa vzťahovali na rovnoprávnosť dovtedy dominantného obyvateľstva moslimského náboženstva. Ich dodržiavanie garantovali veľmoci, nespokojné najmä s politikou Rumunska a jeho neposkytnutím štátneho občianstva židovským obyvateľom krajiny.⁵

or linguistic characteristic features; d) are sufficiently numerous, although fewer in number than the rest of the population of the given state or region of the state; e) are interested in jointly preserving that which creates their common identity, including their culture, traditions, religion and language. *Ibid.*, p. 11 – 12.

3 Du contour au contenu. Filling the frame. Conférence organisée à l'occasion du 5e anniversaire de l'entrée en vigueur de la Convention-cadre pour la protection des minorités nationales. Rada Európy Strasbourg 30. – 31. októbra 2003.

4 ŠEBESTA, Š.: Medzinárodná ochrana národností. Európsky štandard v dokumentoch. Bratislava: Juga, 1997, s. 24 – 25.

5 FEINBERG, N.: La question des minorités à la Conférence de la Paix de 1919 - 1920 et l'action juive en faveur de la protection internationale des minorités. Paris: Rousseau et Cie Editeurs, 1929, s. 15 – 21.

6 AMBROSIUS, L. E.: Dilemmas of National Self-Determination: Woodrow Wilson's Legacy. In: L'établissement des frontières en Europe après les deux guerres mondiales. The Establishment of European Frontiers after the two World Wars. Publié sous la direction de/Edited by Christian Baechler et/and Carole Fink.. Bern, Berlin, Frankfurt, New York, Paris, Wien: Peter Lang SA, Editions scientifiques européennes, 1996, p. 21-36; tiež KEYLOR, W. R.: The Principal of National Self-Determination as a Factor in the Creation of Postwar Frontiers in Europe, 1919 and 1945. *Ibid.*, p. 37 – 54.

Po rozpade habsburskej monarchie víťazné veľmoci v podstate nadviazali na predchádzajúce riešenie problému; systém medzinárodnej ochrany menšín, ktorý sa zrodil na mierových rokovaníach po prvej svetovej vojne, predstavoval novú kvalitu práve svojou väzbou na Spoločnosť národov a úsilím o uplatnenie práva národov na sebaurčenie. Situáciu komplikovalo nerovnaké definovanie národa. Francúzska, anglická, ale aj Wilsonova koncepcia štátneho národa, ktorý si demokraticky volí vlastných zástupcov a vládu, sa nezhodovala s nemeckou koncepciou etnického a jazykového národa, rozšírenou v strednej a východnej Európe, nielen na území budúceho Poľska, Československa, Juhoslávie a Rumunska, ale aj Nemecka a Maďarska. Woodrow Wilson bol síce do určitej miery vnímavý ku kultúrno-etnickej charakteristike národa, pokladajúc sa sám za nositeľa dominantnej anglosaskej kultúry amerického národa, zároveň však rešpektoval predchádzajúci historický vývin a nevidel nič nelegitímneho v úsilí národných štátov (napríklad USA vo vojne Severu proti Juhu, či vo vojne o Filipíny) brániť sa odtrhnutiu územia s rozdielnou kultúrou, či v úsilí o dobrovoľnú a postupnú asimiláciu nedominantných kultúr.⁶ Počas mierových rokovaní v Paríži po Veľkej vojne Wilson bol zdržanlivý voči podstatným zmenám hraníc, jeho koncepcia národného sebaurčenia, ich nevyžadovala. Nemyslel si totiž, že by každá komunita, ktorá sa hlási o národné sebaurčenie bola naozaj národom a mala naň nárok. V prvom rade poskytnutie práva národov na sebaurčenie mohli víťazné veľmoci vyžadovať iba od porazených centrálnych mocností - Nemecka, habsburskej monarchie a osmanskej ríše. Ak bolo potrebné stanoviť hranice nových národných štátov ako Poľsko, Československo alebo Juhoslávia, Wilson sa usiloval, aby sa ony čo najviac zhodovali s etnickými, ale zároveň predpokladal, že historický proces formovania nového národa bude pokračovať. Z jeho pohľadu novovzniknutý národný štát mal integrovať rasové, etnické a jazykové prvky do spoločného občianskeho povedomia a utvoriť tak nový národ. Preto sa mu zdalo prirodzené, že nové (občianske či politické) národy Poľska, Československa a Juhoslávie sú národnostne pestré.⁷ Rovnako navrhol, aby pakt Spoločnosti národov podmienil uznanie nových nezávislých štátov víťaznými veľmocami tým, že nové štáty prijmu záväzok poskytnúť všetkým etnickým a náboženským menšinám rovnaké faktické a právne zabezpečenie ako vlastnému väčšinovému obyvateľstvu.

Predstavitelia všetkých veľmocí na parížskej mierovej konferencii si v roku 1919 uvedomovali početnosť národnostných menšín na celom území od Baltu po Jadran. Okrem starých menšín (nedominantných skupín oddávna usadených v inorečovom prostredí – napríklad spišskí Sasi na Slovensku - karpatskí Nemci), Sasi a Švábi v Sedmohradsku, vznikli na tomto území početné nové menšiny. Radikálna geopolitická a mocenská zmena narušila predchádzajúce procesy sebaidentifikácie a mohla pôsobiť na nové štáty destabilizujúco. V prvej fáze mierovej konferencie v Paríži (január – február 1919) preto odznali návrhy podporované najmä francúzskymi diplomatmi, aby sa menšinová problematika legislatívne riešila podobne ako po francúzsko-pruskej vojne roku 1870, keď obyvatelia Alsaska-Lotrinska dostali právo na opciu, čiže na slobodné zvolenie si štátnej príslušnosti počas určitej, presne stanovenej lehoty. Podobnú zákonnú úpravu chápali ako prostriedok na zníženie vplyvu nemeckej a maďarskej menšiny v ČSR. Zároveň predpokladali, že ak po nemecky a maďarsky hovoriaci obyvatelia krajiny nevyužijú právo opcie pre iný štát a rozhodnú sa ostať na území republiky, ani v budúcnosti nebudú ohrozovať mier. O potrebe chrániť ich kultúru pred jej prípadným obmedzovaním zo strany nového väčšinového obyvateľstva sa ešte neuvažovalo.⁸

7 AMBROSIUS, L. B.: c. d., s. 30.

8 Bližšie FERENČUHOVÁ, B.: Veľmocenský diktát alebo vedecký problém? Rokovania o hraniciach Československa v prvej fáze mierovej konferencie v Paríži roku 1919. In: Stredoeurópske národy na križovatkách novodobých dejín 1848 – 1918. Prešov-Bratislava-Wien: 1999, s. 246.

Víťazné veľmoci, ktoré rokovali na mierovej konferencii v Paríži po prvej svetovej vojne o hraniciach nových štátov, boli dobre informované o pestrom národnostnom zložení území, ktoré si tieto nárokovali. Napriek tomu sa už počas prvých dvoch zasadnutí komisie pre československé záležitosti 27. a 28. februára 1919 rozhodlo o základných záležitostiach Československa: zachovanie administratívnych hraníc Čiech a Moravy ako základu hraníc ČSR, schválilo sa spojenie českých krajín, Slovenska a Podkarpatskej Rusi do jedného celku, načrtlo rozdelenie tešínskeho Sliezska medzi Československo a Poľsko, predmetom rokovania bola dokonca aj filozofia a základ legislatívneho usporiadania menšinových záležitostí.⁹

Otázka riešenia problematiky národnostných menšín sa opäť vynorila v druhej fáze mierovej konferencie v máji 1919. Pod vplyvom správ o protižidovských pogromoch W. Wilson upozornil Najvyššiu spojeneckú radu na nutnosť zabezpečiť ochranu židovského obyvateľstva v Poľsku a v Rumunsku. Navrhol, aby mierová zmluva s Nemeckom obsahovala aj články o ochrane Židov v Poľsku a pripomenul, že v tomto štáte budú žiť aj početní Nemci. Wilsonova koncepcia ochrany národnostných menšín sa opierala o rešpektovanie základných ľudských práv a slobôd; prezident USA ju sformuloval do dvoch hlavných zásad: 1. zmluvná strana sa mala zaviazat', že nezakáže a nebude zasahovať do slobody vyznania, náboženstva a viery, ktorá je v súlade s verejným poriadkom a morálkou a nebude svojím občanom sťažovať život, slobodu a hľadanie šťastia, pretože sú iného vyznania, náboženstva, či viery; 2. že všetkým rasovým a národnostným menšinám, ktoré žijú pod jej jurisdikciou, zaručí po právnej i factickej stránke rovnaké zaobchádzanie aké poskytuje rasovej a národnostnej väčšine svojho ľudu.¹⁰ Ďalšie materiály, týkajúce sa menšinovej problematiky v nových štátoch, vypracoval David Hunter Miller a sir H. Lewelyn Smith. Obidvaja boli presvedčení o tom, že nové štáty vznikli vďaka úsiliu a obetiam dohodových spojencov, ktorí presadili, aby novým štátom boli odstúpené územia, a preto majú právo i povinnosť vynútiť si od nich, aby z hľadiska všeobecných záujmov zabezpečili predchádzajúce práva obyvateľstvu, ktoré zmenilo štátnu príslušnosť.¹¹ V súlade s týmto stanoviskom dohodoví štátnici zriadili Komisiu (Committee, Commission) pre nové štáty a menšiny, ktorá sa stretla prvý raz 3. mája 1919 za predsedníctva francúzskeho diplomata Philippa. Berthelota a účasti ďalších predstaviteľov Francúzska, Veľkej Británie, USA, neskôr aj Talianska a Japonska. Už v prvej polovici mája rokovala Komisia nových štátov o ochrane menšín v Poľsku, Československu, Juhoslávii, Rumunsku a Grécku a do 16. mája pripravila svoj návrh riešenia problému. Rada štyroch ho analyzovala 17. mája. Obidva spomenuté orgány sa zhodli na tom, že ochrana práv menšín, najmä židovských, sa bude týkať len novovzniknutých štátov a ich novopripojených území. Pridali k nim aj tri krajiny, ktoré vo vojne utrpeli porážku – Rakúsko, Maďarsko a Bulharsko. Spojenci odmietli židovské požiadavky týkajúce sa kolektívnych „národných“ práv, pretože by sa tak vytvoril nebezpečný precedens aj pre víťazné veľmoci. Britský diplomat James Headlam-Morley síce navrhol, aby sa menšiny mohli so sťažnosťami obrátiť na Spoločnosť národov, čím by sa zamedzilo priame zasahovanie veľmocí do tejto záležitosti, ale zároveň zdôraznil, že systém ochrany by sa mal týkať len nových štátov, v opačnom prípade by mohol mať nepredvídateľné následky a povzbudiť politické hnutie francúzskych Kanadčanov, Írov, Škótov, Walesanov, Baskov a ďalších národností na Západe.¹² Zástupcovia víťazných dohodových štátov sa rozhodli uzavrieť s novými štátmi v strednej Európe zvláštne zmluvy, ktoré mali zaru-

9 Archives du Ministère des Affaires étrangères Paris (ďalej AMAE), PA – AP Tardieu vol. 367, folio 5.

10 La documentation internationale. La Paix de Versailles, vol. 10. Paris, Les éditions internationales 1932, p. 12.

11 Note by Sir Hubert Lewelyn Smith, *ibid.* p. 15.

12 LUNDGREEN-NIELSEN, K.: *The Polish Problem at the Paris Peace Conference*. Odense: University Press, 1979, s. 341 – 348.

čiť príslušníkom menšín rovnosť práv s väčšinovým obyvateľstvom. V prípade ich porušenia Spoločnosť národov mala dostať právo zasiahnuť.¹³

Výsledkom práce komisie boli jednak návrhy na články o ochrane menšín v mierových zmluvách s Nemeckom, Rakúskom a Bulharskom, jednak príprava tzv. minoritných zmlúv s Poľskom (podpísaná 28. júna 1919 vo Versailles), s Československom (podpísaná v Saint-Germain-en-Laye 10. septembra 1919), s Kráľovstvom SHS (akceptovalo ju deklaráciou 5. decembra 1919), s Rumunskom (podpísaná v Paríži 9. decembra 1919) a s Gréckom (podpísaná v Sevres 10. augusta 1920), ktoré tvorili základ medzinárodnej ochrany menšín po prvej svetovej vojne. Materiály 64 zasadnutí komisie boli publikované.¹⁴

Základom všetkých menšinových zmlúv boli poľské záväzky, ktoré táto krajina prijala pod veľkým tlakom víťazných veľmoci obávajúcich sa, že Nemecko odmietne prijať mierové podmienky, ktoré mu predložili 7. mája 1919. Nemecká delegácia sa vo svojej odpovedi z 29. mája 1919 postavila proti poľskému koridoru, spochybnila pripojenie Horného Sliezska k Poľsku a zároveň sa vyjadřila aj k menšinovej problematike: požadovala medzinárodnú ochranu „národných“ menšín v rámci Spoločnosti národov. Žiadala, aby mierová zmluva obsahovala určité záruky pre nemecké menšiny, ktoré sa v dôsledku územných zmien ocitnú v inom štáte (najmä v Poľsku). „Nemecké menšiny majú dostať možnosť rozvíjať svoju nemeckú individualitu tak, že budú mať právo udržiavať a navštevovať nemecké školy a kostoly, vydávať nemecké noviny.“¹⁵ Nemecko vyslovilo ďalej želanie, aby sa utvorila kultúrna autonómia na územiach obývaných menšinou a vyslovilo ochotu zachovávať rovnaké zásady voči cudzím menšinám na svojom území. Návrh mierovej zmluvy bol výsledkom ťažko hľadanej zhody medzi americkými, britskými a francúzskymi predstavami, preto ho veľmoci 16. júna 1919 vrátili Nemecku bez zmien a s ultimatívou žiadosťou o podpis. Rozhodli však, že v Hornom Sliezsku sa bude konať plebiscit a ubezpečili Nemecko, že sú „pripravené poskytnúť nemeckým menšinám záruky týkajúce sa vzdelávania, náboženstva a kultúry na tých územiach, ktoré budú oddelené od Nemecka a prejdú pod právomoc štátov vytvorených (mierovými) zmluvami. Tieto záruky budú pod ochranou Spoločnosti národov.“¹⁶

Na základe zmluvy z 28. júna 1919 podpísanej zároveň s mierovou zmluvou s Nemeckom, päť hlavných spojeneckých mocností uznalo Poľsko prv, ako boli definitívne stanovené jeho hranice. Poľsko sa zase zaviazalo, že bude prijímať len také zákony, ktoré nebudú v rozpore so záväzkami minoritnej zmluvy. Otázka, či bude menšinám priznaná právna subjektivita, patrila k základným problémom úvah o koncepcii rodiaceho sa systému. Odpoveď na túto požiadavku bola záporná: malo ísť o rovnoprávnosť a ochranu jednotlivca, v každom prípade však jednotlivca, ktorý mal právo združovania a kolektívneho presadzovania vlastných potrieb.

Československá problematika sa v komisii dostala na program až po odsúhlasení poľského „vzoru“ zmluvy medzi spojencami a novým štátom.

Komisia prerokovala československý návrh na riešenie národnostnej otázky formulovaný v note z 20. mája 1919 spolu s Benešovým návrhom na autonómny štatút rusínskeho územia.

Dôsledná realizácia tohto programu mohla mať na republiku skôr dezintegračný účinok. Dohodoví diplomati, ktorí tieto návrhy preskúmali, si to uviedomovali. V stanovisku Komisie pre nové štáty a minority sa uvádzalo, že najzávažnejším problémom pre Československo bude približne trojmiliónová nemecká menšina; Nemci v Čechách mali donedávna dominantný vplyv

13 MILLER, D. H.: My diary. At the Conference of Paris. With Documents. Vol. 13. New States (Minorities). New York: 1925, p. 26 – 27.

14 La Paix de Versailles, vol. 10. Commission des nouveaux Etats. Paris: Editions internationales 1932.

15 FEINBERG, N.: c. d., s. 108 – 109.

16 Archív a knižnica Spoločnosti národov v Ženeve, (ďalej SDN), R 1613, 41/116/116.

v štáte, bolo to vysoko rozvinuté a schopné obyvateľstvo nie bez agresívnych prejavov. „Je jasné”, konštatovala správa komisie, že „prosperita a možno aj existencia nového štátu bude závisieť od toho, či sa mu podarí integrovať Nemcov ako ochotných občanov.” Riešenie tejto obrovskej úlohy malo dosah na štátoprávne usporiadanie množstva jeho inštitúcií a podľa názoru komisie bolo preto lepšie „ponechať ho na samotných Čechov.”¹⁷ Pokiaľ išlo o autonómiu Rusínov, komisia v zásade prijala Benešov návrh s výhradou, že je až priveľmi detailný. Nepovažovala za potrebné ani želateľné zmluvne viazať Československo až do najmenších podrobností.¹⁸

V mierovej zmluve medzi spojeneckými a združenými mocnosťami a Rakúskom podpísanej 10. septembra 1919 v Saint-Germain-en-Laye sa Československo v článku 57 zaviazalo, že prijme vo zvláštnej zmluve ustanovenia o ochrane záujmov tých obyvateľov krajiny, ktorí sa od ostatných líšia rasou, jazykom a vyznaním. Na základe tohto záväzku bola vypracovaná zvláštna zmluva medzi hlavnými spojeneckými a združenými mocnosťami a Československom podpísaná zároveň so Saint-germainskou mierovou zmluvou, ktorá podrobnejšie rozvádzala všeobecné ustanovenia mierovej zmluvy s Rakúskom týkajúce sa ČSR, jej povinností ako nástupníckeho štátu, vrátane záväzkov voči vlastnému menšinovému obyvateľstvu. Obidve zmluvy v plnom rozsahu prevzal československý právny poriadok zákonmi 507 a 508 Zb. z. a n. z 31. decembra 1921.¹⁹

V jej preambule sa konštatovalo, že „spojenie, ktoré bolo predtým medzi starým kráľovstvom českým, markrabstvom moravským a vojvodstvom sliezkym na jednej a ďalšími územiaми bývalého mocnárstva rakúsko-uhorského na druhej strane navždy úplne prestalo, ... že „národy (po francúzsky a anglicky peoples, peoples) Čiech, Moravy a časti Sliezska, ako aj národy Slovenska sa z vlastnej vôle rozhodli spojiť a aj sa spojili trvalým spôsobom za tým účelom, aby utvorili jednotný, zvrchovaný a samostatný štát zvaný Československá republika, ku ktorému sa pripojili aj národy Rusi (Ruthénie) na juh od Karpát.”²⁰

V zmluve bol teda uplatnený historický princíp, vôľa národov - čiže sebaurčovacie právo, a tiež potvrdenie uznania republiky ako už existujúceho suverénneho štátu zo strany víťazných veľmocí. Ďalšie články tejto zmluvy obsahovali záruky rovnakého zaobchádzania so všetkými občanmi štátu bez rozdielu rasy (národnosti), náboženstva a jazyka. Československo sa zaviazalo v prvom článku, že „ustanovenia obsiahnuté v článku 2 až 8 tejto hlavy budú uznané za základné zákony, že žiadny zákon, žiadne nariadenie, ani žiaden úkon úradný nebude v rozpore alebo nesúlade s týmito ustanoveniami a že žiadny zákon ani nariadenie, ani žiadny úkon úradný proti nim nebude mať moc.”²¹ Zaručilo právo na život, na osobnú slobodu a tiež slobodu vyznania pre všetkých svojich občanov bez rozdielu pôvodu, národnosti, jazyka, rasy alebo náboženstva. Ďalšie záväzky sa týkali štátneho občianstva: občanmi ČSR sa mali stať bez akýchkoľvek formalít všetci nemeckí, rakúski a uhorskí štátni príslušníci, žijúci v čase uvedenia zmluvy do platnosti na územiach, ktoré pripadli Československu. Títo však mali dostať právo opcie, ktoré mohli využiť do dvoch rokov od uvedenia zmluvy do platnosti; v takom prípade sa mali presťahovať do 12 mesiacov do krajiny, ktorú si zvolili, pričom si mohli v pôvodnej krajine ponechať nehnuteľný majetok a vziať so sebou všetky hnutel'nosti. Československý návrh, aby sa v zmluve výslovne uviedlo, že s majetkom budú môcť nakladať "za rovnakých podmienok ako

17 Annex (B) to eleventh meeting Report No 3: Czecho-Slovakia. In: La Paix de Versailles, vol. 10, c. d., p. 61 – 62.

18 La Paix de Versailles, vol. 10, c. d. p. 123.

19 MOSNÝ, P.: Podkarpatská Rus, Nerealizovaná autonómia. Bratislava: Slovak Academic Press, 2001, s. 17 – 18.

20 Sbíрка zákona a nařízení štátu československého, částka 134, vydáno 31. prosince 1921, s. 2301. V českom úradnom preklade uverejnenom až po prijatí Ústavy ČSR sa na rozdiel od originálneho textu uvádza názov republiky jedným slovom, bez spojovníka.

21 Článok 1 zákona č. 508/1921 Zbierky. zákonov a nariadení.

československí štátni príslušníci”²² Komisia pre nástupnícke štáty a minority odmietla ako nepotrebný. Článok štyri stanovil, že ak sa niekto narodil na československom území, stačí to na získanie štátneho občianstva v tom prípade, ak dotčný nemal občianstvo inej krajiny. Československo malo pripomenky aj k týmto zásadám a dosiahlo niektoré upresnenia a obmedzenia záväzku týkajúcich sa štátneho občianstva, ich väzbu na bydlisko či domovské právo.²³ Bez výhrad sa zaviazalo rešpektovať v teórii i v praxi rovnosť každého občana pred zákonom, rovnaké poskytovanie občianskych aj politických práv a rovnakú šancu na uplatnenie bez zreteľa na pôvod (rasu, národnosť), náboženstvo, či jazyk. Československým občanom, ktorí patrili k rasovým, náboženským alebo jazykovým menšinám sa zaručovalo rovnaké právo ako iným československým občanom zakladať, riadiť a kontrolovať na vlastné náklady charitatívne, náboženské a sociálne inštitúcie a školy a slobodne v nich používať vlastný jazyk a praktizovať svoje náboženstvo. Zvláštne články minoritnej zmluvy sa týkali menšinových jazykov a zakazovali obmedzovať ich používanie v osobnom živote a v obchode, pri náboženských úkonoch, v tlači a publikáciách a na verejných zhromaždeniach. Pred súdom sa príslušníkom menšín zaručovalo právo používať svoj jazyk v písomnom aj ústnom prejave. Článok 9 sa vzťahoval na mestá a okresy, kde žili početní občania, hovoriaci iným jazykom ako česko-slovenským. V tom prípade im zmluva zaručovala školy s vlastným vyučovacím jazykom, vláda však mala právo nariadiť v nich povinné vyučovanie češtiny. Menšiny mali právo využívať v proporčnej miere verejné (štátne či lokálne) fondy vo svoj prospech na vzdelávanie, cirkevné účely alebo dobročinnosť. Druhá kapitola začínala článkami 10 – 13 venovanými autonómnemu štatútu Podkarpatskej Rusi a posledný 14. článok zmluvy stanovil, že záruky, týkajúce sa osôb patriacich k rasovým, náboženským a jazykovým menšinám, predstavujú záväzky medzinárodného záujmu, ktoré bude garantovať Spoločnosť národov. Nebudú sa môcť meniť bez súhlasu väčšiny Rady Spoločnosti národov. Československo v ňom vyjadrilo súhlas s tým, že každý člen Rady bude mať právo oznámiť Spoločnosti národov porušenie alebo nebezpečenstvo porušenia prijatých záväzkov a s tým, že Rada bude ďalej postupovať podľa vlastného uváženia a podľa okolností vyberie vhodné a efektívne prostriedky ďalšieho postupu. Prípadný spor bol považovaný za spor medzinárodného charakteru a mohol byť predložený na posúdenie Stáleho súdu medzinárodného práva podľa článku 14 Paktu Spoločnosti národov.²⁴

Systém ochrany národnostných menšín prešiel po podpísaní mierových zmlúv ďalším vývojom v každodennej praxi na pôde Spoločnosti národov. Táto sa podujala garantovať v prvom rade ochranu osôb patriacich k rasovým, náboženským a jazykovým menšinám v nových alebo podstatne zväčšených štátoch východnostrednej Európy. Neutrálny pojem rasa sa používal v 19. a prvej polovici 20. storočia ako synonymum termínu etnikum, či národnosť. V oficiálnych dokumentoch Spoločnosti národov sa nepoužíval dnes zaužívaný anglický termín „national minority”, po francúzsky „minorité nationale”, po slovensky národnosť, čiže skôr „národnostná” ako „národná” menšina.

22 “They will be free to preserve real estate which they possess on Czecho-Slovak territory, on condition that this property be submitted to the same régime as the property be submitted to the same régime as the property of Czecho-Slovak nationals”. La documentation internationale. La Paix de Versailles, vol. 10. Commission des nouveaux Etats et des minorités. Paris: Les éditions internationales 1932, p. 291.

23 Podrobná právna analýza por.: MOSNÝ, P.: Podkarpatská Rus, Nerealizovaná autonómia, c. d., s. 19 – 20.

24 Požiadavka ČSR, aby sa tak stalo až po vyčerpaní všetkých zákonných prostriedkov na jej vlastnom území mierová konferencia zamietla. 6. augusta ČSR písomne žiadala, aby sa k 14 článku pripojil odsek: “Nevertheless, no infraction or difference of opinion in the sense of this Article shall be held to occur so long as recourse to higher Czecho-Slovak authorities is possible, or when the judicial authorities of the Czecho-Slovak State have pronounced a final judgment in accordance with the fundamental laws on the exercise of judicial power.” Por. La Paix de Versailles, vol. 10, c. d. s. 202.

Československo bez väčších námietok začlenilo svoje záväzky do ústavy. Na rozdiel od terminológie Spoločnosti národov 6. hlava ústavy uzatvára ochranu národných, náboženských a rasových menšín a navyše podľa článku 134 „akýkoľvek spôsob násilného odnárodňovania je nedovolený“, pričom „nezachovávanie tejto zásady môže zákon prehlásiť za jednanie trestné.“²⁵ Československá ústava, v súlade s tradičným stredoeurópskym chápaním, stotožnila národnosť s jazykom, nemenovala výslovné jazykové menšiny, ale zahrnila ich do pojmu „národných menšín“. Rovnako termín „peuple“, ktorý znamená ľud alebo národnosť, preložila ako národ. Kým „national minority/ minorité nationale“ v západnej terminológii môže znamenať etnickú a jazykovú menšinu v rámci politického národa jedného štátu, „národná menšina“ v strednej Európe vyjadruje spolupatričnosť menšiny s iným (politickým) národom a evokuje možnosť separatizmu a zo zahraničia podporovaného iredentistického hnutia.

Po ratifikácii prvých minoritných zmlúv sa Spoločnosť národov postarala o to, aby menšinové záruky nezostali len na papieri. Rada Spoločnosti národov oficiálne vyslovila súhlas, aby v rámci Sekretariátu fungovalo zvláštne menšinové oddelenie, ktoré malo zhromažďovať informácie o postavení menšín a o tom, či nové štáty svoje záväzky rešpektujú. Malo tiež pripravovať rokovanie Rady o menšinových záležitostiach a zabezpečiť realizáciu jej uznesení. Do čela tohto oddelenia – „minoritnej sekcie“ bol menovaný nórsky diplomat Erik Colban, ktorý sa od začiatku svojho pôsobenia v Spoločnosti národov podrobne zameril na problematiku menšín a v spolupráci najmä s britskými diplomatmi do značnej miery prispel ku konkretizácii „ochranej klauzuly“ a menšinovej procedúry SN. Procedúra bola upresnená až na 10. zasadnutí Rady Spoločnosti národov v Bruseli 20. – 28. októbra 1920, ktorému predsedal Léon Bourgeois. Bola obsiahnutá jednak v správe Rady Spoločnosti národov, ktorú 22. októbra 1920 predložil taliansky diplomat Tommaséo Tittoni, jednak v rezolúcii Rady z 25. októbra 1920. Menšinové záväzky sa podľa týchto dokumentov považovali za nedotknuteľné, preto nielen členovia Rady, ale ktokoľvek, jednotlivec alebo spoločenstvo, bez rozdielu národnej príslušnosti, mohol poskytovať Spoločnosti národov informácie o ich porušení alebo nebezpečenstve porušenia formou petície. Tento postup však nemal hodnotu právnej žaloby, ktorá by zaväzovala Radu konať. Práve tu vznikol základ systému analýzy petícií a sledovania, či štáty, ktoré prijali záväzky voči svojim menšinám, ich skutočne dodržiavajú. 25. októbra 1920 Rada SN rozhodla, že „na uľahčenie vykonávania práv a povinností členov Rady týkajúcich sa ochrany menšín je žiadateľné, aby predseda a dvaja členovia ním určení pre každý (konkrétny) prípad preskúmali každú petíciu alebo oznámenie Spoločnosti národov o porušení alebo nebezpečenstve porušenia zmluvných klauzúl týkajúcich sa ochrany menšín. Toto preskúmanie sa uskutoční zároveň s odoslaním uvedenej petície členom Rady na oboznámenie.“²⁶ Tak vznikli tzv. Výbory troch - Comité des Trois, neoficiálny orgán, konštituovaný zakaždým na preskúmanie nejakej konkrétnej sťažnosti: skladal sa vždy z predsedu Rady Spoločnosti národov, ktorý bol práve vo funkcii a ďalších dvoch členov Rady, ktorých predseda menoval. Materiály na jeho rokovanie už predtým pripravila menšinová sekcia Sekretariátu.

Väčšina prvých petícií bola napísaná ako protest proti začleneniu menšiny do nových nástupníckych štátov, ktoré sa zasa v Spoločnosti národov bránili proti svojej novej destabilizácii a nebezpečenstvu teritoriálnej revízie.²⁷ Nové menšiny sa začali organizovať v rôznych spol-

25 Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti, II. Bratislava: 1998, s. 116.

26 SDN, Troisième assemblée, séances plénières, annexes, 9, Protection des minorités, D. Procédure établie par le Conseil de la Société des Nations pour les Questions de minorités. Geneve 1922, p. 52.

27 Bližšie FERENČUHOVÁ, B.: Medzinárodná ochrana národnostných menšín v Spoločnosti národov a československá politika (1919 – 1926). Príspevok na zasadnutie česko-nemeckej a slovensko-nemeckej komisie historikov v Hamburgu, marec 1999. 26 rkp. s. V tlači.

koch, stretávať sa na vlastných medzinárodných podujatiach a kongresoch a usilovať o podporu Spoločnosti národov. Na 2. valnom zhromaždení SN v septembri 1921 sa ich požiadaviek (už prezentovaných na Kongrese líg pre Spoločnosť národov) ujal britský diplomat, delegát Južnej Afriky Gilbert Murray. Po dohode s rakúskym delegátom Mensdorffom navrhol, aby sa pri Spoločnosti národov zriadila Stála komisia pre menšinové záležitosti s právom vyšetrovať doručené sťažnosti, v prípade potreby aj na mieste.²⁸ Valné zhromaždenie odporúčalo, aby sa na návrhu ďalej pracovalo. 25. októbra 1921 sa konalo dôverné zasadnutie záležitosťou poverenej 4. podkomisie. Úvodný referát na ňom podal Colban a okrem Murraya sa na ňom zúčastnil aj zástupca Československa Štefan Osuský a ďalší diplomati. Colban nebol stúpencom zriadenia Stálej komisie Spoločnosti národov pre menšinové otázky. Uviedol, že už činnosť Výborov troch, čiže uplatnenie rezolúcie z 25. októbra 1920 ide nad rámec menšinových zmlúv a zatiaľ do Spoločnosti národov ani neprišla taká závažná sťažnosť, ktorá by si vynútila jeho zostavenie. Zároveň však postup podľa tohto návrhu pokladal za účinný, pretože by sa zodpovednosť za začatie konania nenechávala len na jedného člena Rady. V nijakom prípade však neradil ďalej sprisňovať menšinovú procedúru, čo by sa stretlo s rozhodným nesúhlasom štátov, ktoré tieto záväzky museli prijať. Osuský potom zdôraznil, že zmyslom menšinových zmlúv bola od ich prijatia v rovnakej miere ochrana menšín ako aj ochrana štátu, v ktorom žili. Nepriamo tak nástojil na tom, že zriadenie Stálej komisie pre menšinové záležitosti Spoločnosti národov je pre ČSR neprijateľné. Murray síce svoj pôvodný návrh stiahol a oznámil to valnému zhromaždeniu, ale dovtedy sporná procedúra začala skutočne fungovať, vrátane Výborov troch.²⁹ Koncom roku 1921 sa po ďalších rokovaníach zástupcov štátov s menšinovými záväzkami stanovili štyri podmienky prijateľnosti petície. 1. Predmetom petície musí byť ochrana menšín na základe mierových zmlúv. 2. Nesmie požadovať porušenie politických zväzkov medzi minoritou a štátom, v ktorom žije. 3. Nesmie pochádzať z anonymného, alebo zle overeného zdroja. 4. Musí sa zdržať slovných útokov.³⁰ 4. valné zhromaždenie Spoločnosti národov na návrh československej a poľskej vlády v septembri 1923 odsúhlasilo aj piatu podmienku prijateľnosti petície – Musí obsahovať fakty, ktoré neboli predmetom konania o predchádzajúcej petícii.³¹

Celý komplex menšinovej procedúry prerokovalo už 3. valné zhromaždenie Spoločnosti národov v septembri 1922, ktoré záležitosť odovzdalo na prerokovanie šiestej (politickej) komisie, kde boli zastúpené všetky členské štáty SN. Po dlhých diskusiách komisia predložila valnému zhromaždeniu päť rezolúcií k menšinovým otázkam. Podľa prvej z nich Spoločnosť národov mala dostať možnosť udržiavať oficiálne a priateľské styky s vládami štátov s menšinovými záväzkami, navštevovať ich a pomáhať im riešiť drobné problémy vo vzťahu k menšinám. Na základe predbežného preskúmania menšinových sťažností v menšinová sekcia Sekretariátu Spoločnosti národov mohla pôsobiť ako sprostredkovateľ medzi menšinou a vládou. Na základe druhej rezolúcie sa mala zvýrazniť rola medzinárodného súdneho dvora; postúpenie čo najväčšieho počtu sporných záležitostí malo presvedčiť menšiny o nestrannosti posudzovania sťažností. Tretia rezolúcia bola odsúhlasená jednoducho a týkala sa povinnosti príslušníkov menšín „spolupracovať ako lojálni štátni občania s národom, ku ktorému teraz patria“. Štvrtá sa týkala všetkých štátov: valné zhromaždenie v nej vyslovilo želanie, aby aj tie štáty, ktoré nemajú voči Spoločnosti národov nijaké právne záväzky týkajúce sa menšín, zachovali voči vlastným raso-

28 SDN, 2e Assemblée, 9e séance 12 septembre 1921, p. 209 – 210.

29 GÜTERMANN, Ch.: Das Minderheitenschutzverfahren des Völkerbundes. Berlin: Duncken Humboldt, 1979, s. 45 – 46.

30 SDN, Actes de la Troisième Assemblée, vol. 1, annexes, 9 D, s. 52.

31 La Société des Nations et la protection des minorités. Geneve, Section d'information du Secrétariat de la Société des Nations 1927, p. 33.

vým, jazykovým a náboženským menšinám aspoň taký stupeň spravodlivosti a tolerancie, ako to vyžadujú zmluvy a aktivity Rady. Počas rokovaní šiestej komisie navrhol E. Beneš ešte piatu rezolúciu. Podľa nej Sekretariát SN, poverený zhromažďovaním informácií o plnení menšinových zmlúv, mal pomáhať Rade Spoločnosti národov nielen pri skúmaní petičných sťažností, ale tiež získavať informácie o tom, ako si menšiny plnia povinnosti voči štátu, v ktorom žijú a na požiadanie ich sprostredkovať členom Spoločnosti národov. Aj túto rezolúciu valné zhromaždenie jednomyseľne prijalo.³²

Tým sa prijímanie procedúry v hlavných rysoch uzavrelo a v ďalšom období došlo už len k menším úpravám. 10. júna 1925 Rada rozhodla, že vo Výbore troch zostavovanom ad hoc by nemali byť zástupcovia krajín hraničiacich so štátom s menšinovými záväzkami. Rozhodnutiu predchádzala rozsiahla politická diskusia vyvolaná očakávaným vstupom Nemecka do Spoločnosti národov, jeho kandidatúra za člena Rady a obava z jeho zasahovania do vnútorných záležitostí štátov s menšinami „nemeckého pôvodu“. Najmä Poľsko bolo naplnené obavami. Navrhlo najprv na pôde minoritnej sekcie generalizáciu menšinovej procedúry v Spoločnosti národov, želajúc si, aby platila pre všetky štáty bez rozdielu. Colban odporúčal, aby poľský minister zahraničných vecí zamýšľaný návrh obmedzil na Európu, odvolal sa na štvrtú rezolúciu z roku 1922 a zabezpečil si podporu veľmoci a Španielska. To sa nepodarilo. Ďalšiu možnosť Poľsko videlo v posilnení funkcie Výborov troch a ich konštituovanie na dlhšie obdobie. Mali niesť plnú zodpovednosť za preskúmanie menšinových sťažností a rozhodovanie o nich, pričom by sa vylúčila samostatná iniciatíva jedného člena Rady. Rozhodnutia mali byť záväzné pre všetkých členov SN. Zainteresované strany alebo Výbor mali dostať možnosť odvolať sa na Radu alebo postúpiť záležitosť Medzinárodnému súdnemu dvoru v Haagu. Tento projekt pripomínal väčšmi súdne konanie ako subtílnu hľadanie kompromisov a konsenzu, ktoré praktizoval Sekretariát a Rada Spoločnosti národov. Navyše Colban oprávnené upozornil, že sa naruší ochrana menšín ako ucelený systém zakotvený v mierových zmluvách, kde právo iniciatívy konať v menšinových otázkach má každý člen Rady, ktorá sa sotva bude chcieť vzdať svojich kompetencií. Približne v tom istom čase chcelo aj Československo požiadať SN, aby sa obrátila na medzinárodný súdny dvor o interpretáciu právomocí každého člena Rady.³³ Nasledovali Colbanove konzultácie celého problému s britskými, francúzskymi, švédskymi a talianskymi diplomatmi. Vyústili do správy, ktorú 10. júna 1925 predložil brazílsky delegát A. Mello-Franco 34. zasadnutiu Rady SN. Po zložitých rokovaníach v rámci 6. (politickej) komisie SN Rada jednomyseľne prijala rozhodnutie, podľa ktorého do Výborov troch nebudú menovaní zástupcovia štátov s menšinovými záväzkami, zástupcovia štátov s nimi susediacimi, ani delegáti rovnakej národnosti ako sťažujúca sa menšina. Ak by sa niektorá z týchto skutočností týkala úradujúceho predsedu Rady, Výbor troch mal vytvoriť predošlý predseda.³⁴

V polovici dvadsiatych rokov sa opätovne zdôraznila základná filozofia medzinárodnej ochrany menšín. Podľa správy Mella-Franca jej cieľom nebolo vytvárať štát v štáte, podporovať vznik privilegovanej kasty, ktorá by mohla zapríčiniť jeho rozklad. Naopak, podľa slov Austena Chamberlaina, mala menšinám zabezpečiť spravodlivosť a takú ochranu, ktorá im umožní splynúť „s novým národom“. Stotožňovanie tohto výroku s podporou národnostnej asimilácie vyplýva zo stále toho istého nedorozumenia. Západní politici hovoria o politickom národe; Chamber-

32 SDN, Actes de la Troisieme Assemblée, vol. 1, Compte rendu des débats, Séances du 4 au 30 septembre 1922, Geneve 1922, p. 37 – 38, 171-186; GÜTERMANN, Ch.: c. d., s. 47 – 51.

33 SDN, Journal officiel, mai 1923, doc. C. 65.1923.I, p. 480 – 483; GÜTERMANN, Ch.: c. d., s. 66 – 68.

34 SDN, Journal officiel 1925, Procès-verbal de la trente-quatrième session du Conseil, p. 378 – 379; SDN, A.88.1925.I s textom rezolúcie v dodatku.

lain neskôr svoj výrok upresnil - cieľom úpravy menšinových záležitostí v mierových zmluvách bolo pôsobiť v prospech aktívnej spolupráce menšiny so štátom, ktorý sa stal ich vlastným.³⁵

Riešenie menšinových záležitostí stávalo na medzinárodnej autorite SN, ktorá bola v dvadsiatych rokoch vysoká. Napriek mnohým kritikám, ktoré naň odzneli, bol to jemný a právnický rafinovaný systém postavený na mediácii medzinárodnej inštitúcie a jej nezávislých diplomatov. Urobil mnoho pre konštruktívne hľadanie východiska a vzájomne prijateľný kompromis. Zmyslom tohto regionálne platného politického systému bolo zabezpečiť štáty s menšinovými záväzkami pred priamym zasahovaním susedných štátov a zneužívaním menšinovej otázky.

Vstupom Nemecka do Spoločnosti národov sa posilnili tendencie na úpravu menšinovej procedúry. V pozadí nebolo zdokonalenie systému, ale plány na územnú revíziu. Na zasadnutí Rady Spoločnosti národov v marci 1929 navrhol G. Stresemann zmenu v riešení menšinových otázok, písomne svoj návrh zopakoval 12. apríla. Želal si, aby štáty mohli zasahovať do prvého preskúmania petícií, čiže aby mohli posúdiť ich prijateľnosť. Prvá analýza petícií bola dovtedy v kompetencii nezávislých diplomatov menšinovej sekcie. Stresemann chcel zaviesť nové „pravidlá všeobecnej a stálej kontroly“ menšinových záležitostí, nastolenie „všeobecnej a stálej garancie“, ktorú mal podľa jeho názoru vykonávať zvláštny výbor. Ďalej navrhoval:

1. Aby sa výsledky Výborov troch rozoslali všetkým členom Rady, čo by im umožnilo rozhodnúť sa, či chcú alebo nechcú vyvodit' dôsledky zo sťažností menšiny.
2. Aby celá procedúra mala väčšiu publicitu – preto navrhoval vydávať zoznam všetkých sťažností, ktoré výbor dostal a preskúmal a pripojiť ho k výročnej správe Rady Spoločnosti. Tak by sa menšiny aspoň nepriamo dozvedeli o osude svojich sťažností.
3. Priznať výborom právo, aby požadovali od menšín doplnkové informácie.
4. Posilniť právomoci Výboru troch podľa významu prípadu.
5. Zrieknuť sa praxe, že za členov výboru sa nevyberajú niektoré národy.

Spoločnosť národov a susediace štáty rovnakého jazyka ako menšiny v iných štátoch mali sústavne zbierať informácie o menšinách a presadzovať určité opatrenia v ich prospech dokonca bez súhlasu „menšinových štátov“.³⁶

„Menšinové štáty“ – grécky, poľský, rumunský a juhoslovanský – reagovali na nemecký návrh 7. marca 1929 spoločnými námietkami. Podľa ich názoru existujúca procedúra dokonale zabezpečovala rešpektovanie práv menšín a politickú nezávislosť štátov. Navrhované reformy považovali za zbytočné až nebezpečné a nástojili na tom, že na zmenu procedúry je potrebný súhlas všetkých zainteresovaných. Oprávnené súdili, že väčšia publicita menšinových záležitostí by bola zneužitá na propagandu a neúmerne by zvýšila počet petícií. Zápas sa skončil zatiaľ nerozhodne. Jedinou zmenou procedúry roku 1929 bolo každoročné uverejňovanie štatistiky prerokovaných sťažností takisto ako výsledky všetkých rokovaní Rady SN týkajúcich sa menšín vo vestníku Spoločnosti národov – *Journal Officiel*.

Napriek potvrdeniu dovtedajšieho postupu Spoločnosti národov v menšinových záležitostiach nasledovalo obdobie krízy systému. Nemecko postupovalo podľa Stresemannovho plánu aj po jeho smrti a počas valných zhromaždení až do svojho vystúpenia zo Spoločnosti národov vždy nastoľovalo v 6. komisii reformu ochrany menšín.³⁷ Narazilo na spoločný postup piatich štátov s menšinovými záväzkami – Československa, Poľska, Južoslávie, Rumunska a Grécka - kde významnú rolu zohrával E. Beneš a jeho argumenty: systém medzinárodnej ochrany menšín

35 Takto interpretuje uvedené výroky aj Ch. Gütermann, c. d., s. 82 – 83.

36 SDN, C.C.M. 1 - annexe 1, s. 1 – 6.

37 Por. Vystúpenie G. Stresemanna 9.9.1929, SDN, Assemblée, Séances plénières, s. 69 – 70.

mohol vzniknúť len preto, že uvedené štáty s ním súhlasili; musia preto odsúhlasiť akékoľvek ďalšie zmeny; každú významnejšiu zmenu procedúry podmieňovali rozšírením menšinových záväzkov na všetky štáty. Atmosféra rokovaní oťažela. Posledná požiadavka sa nestretla s pochopením Španielska, Talianska ani Francúzska. Delegát Nemecka Curtius sa správal k nástupníckym štátom urážlivo, taký postoj bol dovtedy v Ženeve veľmi nezvyklý.³⁸ V ďalších rokoch sa vzájomná nedôvera prehlbovala. Kríza vyvrcholila, keď sa nacisti zmocnili vlády v Nemecku a Spoločnosť národov nebola schopná zasiahnuť v prospech existenčne ohrozenej židovskej menšiny v nemeckej časti Horného Sliezska. Voči tejto časti svojho územia Nemecko prijalo menšinové záväzky, preto bola petícia obchodníka Franza Fornheima, ktorý utiekol z Gleiwitzu do Prahy, z hľadiska procedúry prijateľná. Pri jej prerokovaní mohol byť na základe ženevskej konvencie o Hornom Sliezsku uplatnený súrny postup – ihneď sa ňou zaoberala Rada SN. Bernheimova petícia z 12. mája 1933 obsahovala veľmi závažné fakty diskriminácie a ohrozenia rasovej menšiny. Bernheim ich doložil ríšskymi zákonmi, išlo v nich o zákaz výkonu povolania príslušníkov „neárijskej rasy“ v štátnej správe, súdnictve, školstve a liberálnych povolaniach. Na základe zákona a vykonávacieho predpisu boli židovskí študenti vylučovaní zo škôl. Zákon zakázal „neárijom“ dedič poľnohospodárske usadlosti. Petícia sa dotkla aj bojkotu židovských obchodov, advokátov, notárov, lekárov, remeselníkov...³⁹

Prakticky všetci členovia Rady si uvedomili bezprecedentnú závažnosť sťažnosti, takže Nemecko bolo najprv izolované. Jeho delegát von Keller najprv spochybnil príslušnosť F. Bernheima k menšine a teda i jeho právo podať petíciu; po rýchlej analýze problému právnymi expertmi, ktorí potvrdili opodstatnenosť a prijateľnosť sťažnosti, von Keller vyhlásil, že vnútorné zákonodarstvo ríše sa nedotkne medzinárodných záväzkov Nemecka a ak došlo k nejakým nedostatkom, boli zapríčinené zlou aplikáciou zákonov zo strany niektorých miestnych úradníkov. Rada sa usilovala optimisticky uveriť, že diskriminačné zákony sa v Hornom Sliezsku nebudú uplatňovať. Po pokuse Poľska a Československa uplatniť štvrtú rezolúciu valného zhromaždenia Spoločnosti národov z roku 1922, podľa ktorej majú všetky štáty rešpektovať práva príslušníkov menších aspoň na úrovni menšinových zmlúv, navrhovanú rezolúciu Rady neodhlasovalo Nemecko ani Taliansko.⁴⁰ Na valnom zhromaždení SN Poľsko opäť navrhlo všeobecnú platnosť ochrany národnostných menšín, Haiti zasa vypracovanie textu záväznej Svetovej konvencie. Po dlhých diskusiách vznikol v šiestej komisii dokument, ktorý posilňoval platnosť štvrtej rezolúcie. Nemecko odmietlo paragraf, ktorý sa priamo vyjadroval k židovskej otázke a trvalo na zásade nezasahovania do vnútorných záležitostí suverénneho štátu. Napriek tomu komisia predložila návrh rezolúcie valnému zhromaždeniu, kde však platila zásada jednomyselnosti, takže 11. októbra 1933 príslušný odsek Nemecko zablokovalo.⁴¹ 14. októbra Hitler oznámil v rozhlasovom vysielaní, že vystupuje zo Spoločnosti národov.⁴² Poľsko volilo v menšinovej otázke podobne radikálny postup: trvalo na všeobecnej platnosti menšinových záväzkov, a keď ju nedosiahlo, minister Beck vypovedal 13. septembra 1934 Spoločnosti národov spoluprácu pri konaní o menšinových sťažnostiach proti Poľsku.

Systém medzinárodnej ochrany menšín bol silný, kým existovala vôľa dohodnúť sa a hľadať kompromisy. Hľadanie kompromisov v dobe, keď sa začali otvorene spochybňovať hodnoty demokracie a rovnosť pred zákonom, už nestačilo. Bolo treba konať rozhodnejšie, no po roku 1933 aj časť verejnosti na Západe o účinnosti demokracie začína pochybovať. V menšinovej otázke aj

38 SDN, Assemblée 1930, Actes, Session Commission VI, p. 15 – 50, 67 – 72.

39 SDN, C. 314.1933.1, Journal officiel, annexe 1451, s. 929 – 933.

40 SDN, Journal officiel, séances du Conseil 22 mai-6 juin 1933, p. 798 – 849.

41 SDN, Assemblée 1933, Séances plénières, 11. 10. 1933, p. 88.

42 GÜTERMANN, Ch., c. d., s. 136.

časť britských politických kruhov opúšťa predchádzajúci systém a volí radikálne riešenia, najmä zmeny hraníc. Tie však boli slepou uličkou a nezabránili ďalšej svetovej vojne.

Napriek snahe Spoločnosti národov utlmiť potenciálne konflikty, niektoré štáty, najmä Nemecko a Maďarsko s úspechom využili prítomnosť národnostných menšín v susedných štátoch na presadzovanie vlastnej agresívnej politiky. Pablo de Azcárate, ktorý bol riaditeľom menšinovej sekcie Sekretariátu Spoločnosti národov v rokoch 1930 – 1933, si na konci druhej svetovej vojny položil otázku, či existencia národnostných menšín vyplýva z nesprávneho vytýčenia hraníc a či sa dá ich počet znížiť národnostne spravodlivejšími hranicami. Odpovedal na ňu záporne so všetkou rozhodnosťou: nijaké vytýčenie hraníc v Európe nemôže zabezpečiť úplnú etnickú homogenitu obyvateľstva štátu. Podobný zámer navyše nepokladal za žiaduci. Národnostné, jazykové i náboženské rozdiely sú pre ľudstvo typické, prečo by sa mali ľudia izolovať podľa národnosti? Pokladal to za rovnako nezmyselné ako snahu prekonať spoločenské rozdiely tým, že by spolu žili len ľudia, ktorí vyznávajú spoločné doktríny a majú rovnaké názory. Výmenu obyvateľstva a transfery považoval síce v určitých presne definovaných prípadoch za možné, ale vo všeobecnosti, i keď ich niektorí politici po druhej svetovej vojne odôvodňovali snahou o zamedzenie krivprelievania, za veľmi krutú metódu, ktorá prináša obrovské utrpenie. Azcárate vyjadril presvedčenie, že medzinárodné spoločenstvo by ju nemalo prijať ako všeobecne použiteľnú metódu, lebo by to znamenalo, že „uznáva svoju neschopnosť nájsť také formy spolužitia, v ktorých by ľudia rozličnej rasy, jazyka a národnosti mohli pokojne žiť spolu a usporiadane spolupracovať“.⁴³

3. Aktuálne problémy medzinárodnej ochrany menšín

Pri zakladaní OSN prevládol kritický pohľad na činnosť Spoločnosti národov v oblasti národnostných menšín. Došlo k odsunu a výmenám obyvateľstva. Podľa dokumentov OSN povinnosti voči menšinovému obyvateľstvu sa mali zabezpečiť prijatím a dodržiavaním všeobecnej deklarácie ľudských práv, čo síce nebolo jednoduché, ale záväzné pre všetky štáty, malé aj veľké. Naplnili sa tak požiadavky, ktoré päť štátov s menšinovými záväzkami presadzovalo v rokoch 1929 – 1933. Všeobecná deklarácia ľudských práv sa teda stala východiskom aj pre rovnoprávnosť národnostných menšín a úsilia o ich zachovanie ako kultúrnych spoločenstiev. V praxi OSN chýbali konkrétne záväzné postupy, ktoré by prinútili jednotlivých členov tejto organizácie a ich vlády práva človeka naozaj rešpektovať.

O niečo podobné sa pokúsila Rada Európy podpísaním Európskej konvencie ľudských práv v Ríme 2. novembra 1950 a zriadením Európskej komisie ľudských práv a Európskeho dvora ľudských práv. Tieto dva orgány majú právomoc zaujať stanovisko k individuálnym sťažnostiam na vlády, ktoré ľudské práva porušujú. Napriek istým rozdielom sa konanie v týchto záležitostiach do určitej miery inšpirovalo príkladom menšinovej procedúry Spoločnosti národov.⁴⁴

Špecificky menšinové otázky sa začali opäť pertraktovať v súvislosti s helsinským procesom a ustanovením Konferencie o bezpečnosti a spolupráci v Európe (KBSE), ktorá potvrdila zásadu nenarušiteľnosti hraníc a zároveň medzinárodnú zainteresovanosť na rovnosti práv, nediskriminácii osôb patriacich k národnostným menšinám a na rešpektovaní ich zvláštnej kultúry.⁴⁵

43 AZCÁRATE, P. de: League of Nations and National minorities. Washington: 1945, p. 17.

44 AZCÁRATE, P. de: La Société des Nations et la Protection des minorités. Geneve: Centre européen de la Dotation Carnegie pour la paix internationale, 1969, p. 85 – 100; Blížšie FERENČUHOVÁ, B. Pablo de Azcárate a menšinový problém v Československu. Referát na medzinárodnej konferencii Španielsko a stredná Európa vo vzájomnej reflexii. Univerzita Komenského v Bratislave 17. marca 2003. V tlači.

45 Záverečný akt Konferencie o bezpečnosti a spolupráci v Európe Helsinki 1. Augusta 1975. In: ŠEBESTA, Š.: c. d., s. 97 – 102.

Do ďalšej etapy vstúpil tento proces roku 1989. Koniec studenej vojny a porážka komunizmu pripomínajú napriek krátkej eufórii z nežnej revolúcie zemetrasenie: spôsobilo pád Berlínskeho múru, zjednotenie dvoch nemeckých štátov a zborenie železnej opony. Zároveň sa začal rozpad komunistických federálnych štátov sprevádzaný konfliktmi, niekde aj krvavými, ktoré názorne dementovali dobové tvrdenie, že tieto federácie na socialistickom základe dávno vyriešili národnostné a menšinové problémy. Od roku 1990 sa o ochrane menšín prijímali medzinárodné dokumenty nerovnakej dikcie a záväznosti. Na Konferencii o ľudskej dimenzii KBSE v Kodani 29. júna 1990 účastnícke štáty prvý raz prijali rozhodnutie týkajúce sa priamo menšinovej identity: „budú chrániť etnickú, kultúrnu, jazykovú a náboženskú identitu národnostných menšín na svojom území a utvárať podmienky na rozvoj tejto identity”. Pritom „miestnu alebo autonómnú správu” považovali za jeden z možných prostriedkov na dosiahnutie tohto cieľa.⁴⁶ Zohľadnenie menšinovej identity interpretovali niektorí štátnici a menšinoví politici ako uznanie kolektívnych práv národnostných menšín. V správe skupiny expertov 35 krajín, ktorí zasadali v Ženeve v júli 1991, sa opätovne zdôrazňuje najmä ochrana osôb, patriacich k menšinám a tolerancia a úcta k „rozličným kultúram”, pričom treba venovať pozornosť najmä tým oblastiam, kde sa len „konsolidujú demokratické inštitúcie.”⁴⁷ Zriadenie funkcie Vysokého komisára KBSE pre národnostné menšiny ako aj niektoré zásady, ktorými sa riadi – nestrannosť, úsilie o predchádzanie konfliktom a dôvernosť rokovaní s vládami aj menšinami a správ o nich, a tiež mechanizmus kontroly – pripomínajú tie úspešnejšie stránky práce menšinovej sekcie Sekretariátu Spoločenosti národov v 20. rokoch.⁴⁸

Udalosti v Juhoslávii, rozpad ZSSR a Československa posilnili úsilie o radikálnejšie riešenia menšinovej otázky. Najmä Maďarsko sa veľmi aktivizovalo na pôde KBSE ako aj v Rade Európy. Európske spoločenstvo, inšpirujúc sa plánom francúzskeho premiéra Edouarda Balladura, začalo uvažovať o veľkej európskej konferencii, ktorá by sa nevyhla otázkam menšín a hraníc. Za svoj ho prijala aj Rada Európy, ktorá 21. a 22. júna 1993 prijala v Kodani dokument s prvým návrhom Paktu stability, ktorý nevylučoval menšie hraničné korektúry. To však bolo pre väčšinu potenciálnych účastníkov neprijateľné, takže k prevratným posunom riešenia menšinovej otázky nedošlo.

Výbor ministrov Rady Európy poveril Komisiu pre ľudské práva, aby pripravila návrhy na špecifické legislatívne normy týkajúce sa národnostných menšín. Pripravoval ich zvláštny komitét expertov pre menšinové otázky, ktorý dbal na to, aby jeho návrhy z tejto oblasti boli v súlade s prípravnou prácou Rady Európy a KBSE. Brali na zreteľ aj návrh Európskeho dohovoru na ochranu národných menšín, ktorý vypracovala Európska komisia pre demokraciu prostredníctvom práva („Benátska komisia”), rakúsky návrh dodatkového protokolu k Európskemu dohovoru ľudských práv a návrh dodatkového protokolu k tomu istému dokumentu, ktorý parlamentné zhromaždenie Rady Európy prijalo ako odporúčanie 1201 (1993). Komitét expertov pre menšinové otázky predložil správu o výsledkoch komparatívnej analýzy zmienovaných dokumentov 8. septembra 1993 Rade ministrov a zároveň konštatoval, že neexistuje konsenzus v tom, ako treba interpretovať termín „national minority”, „minorité nationale”.⁴⁹

Z hľadiska medzinárodnej ochrany menšín bolo zasadnutie hláv štátov a ministrov zahraničných vecí členských štátov Rady Európy 8. a 9. októbra 1993 vo Viedni medzníkom. Zúčastne-

46 ŠEBESTA, Š.: c. d., s. 112 – 113.

47 Ibid., s. 119.

48 Ibid., dok. 27, helsinské rozhodnutia 10. 7. 1992 a príloha - zdroje informácií o problematike národnostných menšín, s. 125 – 134.

49 Convention – cadre pour la protection des minorités nationales. Recueil de textes 2e édition Traités et rapports. Strasbourg: Editions du Conseil de l'Europe, 2002, p. 19.

ní na ňom dospeli k dohode, že národnostné menšiny, ktoré sa v Európe objavili v dôsledku historických zvrátov, si zasluhujú rešpekt a ochranu. Rozhodli sa vyjadriť to prijatím právnych záväzkov. Poverili Radu ministrov vypracovať text Rámcového dohovoru o ochrane národnostných menšín. 95. zasadnutie ministrov ho 10. novembra 1994 odsúhlasilo a členské štáty Rady Európy ho mohli začať podpisovať 1. februára 1995.⁵⁰

Rámcový dohovor je prvý mnohostranný právne záväzný nástroj zameraný výslovne na ochranu národnostných menšín. Kládne si za cieľ presne pomenovať právne zásady, ktoré sa v tomto smere jednotlivé štáty zaviazali rešpektovať. Berie na zreteľ, že situácia v rôznych štátoch je rôzna a je potrebné riešiť celú škálu problémov. Preto Rámcový dohovor zdôrazňuje najmä programové ciele a ponecháva jednotlivým signatárom určitú voľnosť postupu v súlade s ich špecifickými podmienkami. Zaväzuje ich však „utvárať podmienky, ktoré sú potrebné pre osoby patriace k národnostným menšinám, na zachovanie a rozvíjanie ich kultúry a na pretrvanie základných prvkov ich identity, konkrétne ich náboženstva, jazyka, tradícií a zvykov“.⁵¹ Právo na kultúrnu odlišnosť sa v dokumente považuje za súčasť základných ľudských práv a slobôd. Nemenej dôležitý je záväzok „podporovať atmosféru tolerancie a dialóg medzi kultúrami a prijímať účinné opatrenia na podporu vzájomného rešpektovania, porozumenia a spolupráce medzi všetkými osobami žijúcimi na ich území bez zreteľa na to, aká je ich etnická, kultúrna, jazyková alebo náboženská identita osobitne v oblasti školstva, kultúry a médií.“ Takto formulované ciele zodpovedajú dnešnej dobe a idú nad rámec medzinárodnej ochrany menšín v rámci Spoločnosti národov v medzivojnovom období.

Na základe časti III. Dohovoru Výbor ministrov Rady Európy monitoruje plnenie záväzkov vyplývajúcich z Dohovoru. Každá strana musí do roka po svojom prístupí k Dohovoru podať generálnemu tajomníkovi Rady Európy úplnú informáciu o legislatívnych a iných opatreniach potrebných na splnenie záväzkov vyplývajúcich z Dohovoru. Na požiadanie Výboru ministrov podá akúkoľvek ďalšiu informáciu súvisiacu so záväzkami Dohovoru. Medzinárodná ochrana práv osôb patriacich k národnostnej menšine sa zabezpečuje na základe rovnakých mechanizmov ako ochrana základných ľudských práv a slobôd.

Slovensko podpísalo Rámcový dohovor spolu s prvými signatármi 1. februára 1995 (Česká republika napríklad 28. apríla 1995) a ratifikovalo ho 14. septembra 1995. K ratifikácii nepripojilo nijaké výhrady, a keďže Dohovor chápe ako dokument na ochranu individuálnych práv príslušníkov menšín, nepripojilo k ratifikačnému dokumentu ani vysvetlenie, že termín *national minority/ minorité nationale* prekladá do slovenčiny ako „národnostná menšina“. Macedónsko napríklad vo svojom ratifikačnom vyhlásení z 10. apríla 1997 uviedlo, že termín „národná menšina“ použitý v Rámcovom dohovore sa považuje za totožný s termínom „národnosť“, používaným v ústave a zákonoch Macedónskej republiky.⁵²

4. Stav výskumu medzinárodnej ochrany menšín na Slovensku po roku 1989

Vo výskume menšín v poslednom období nastali významné zmeny. Na rozdiel od slovenskej historiografie, ktorá sa venuje problematike 19. storočia a ovplyvnil ju najmä Daniel Rapant a v osemdesiatych a deväťdesiatych rokoch aj teórie českého historika Miroslava Hrocha⁵³, sa

50 Ibid., p. 20.

51 Časť II, článok 2. Text celého obsiahleho Dohovoru publikuje ŠEBESTA, Š.: *Medzinárodná ochrana národností. Medzinárodný štandard v dokumentoch*. Bratislava: Juga 1997, s. 201 – 209.

52 *Convention - cadre pour la protection des minorités nationales*, c. d., p. 85 – 86.

53 HROCH, M.: *Evropská národní hnutí v 19. století (Les mouvements nationaux en Europe au XIXe siècle)*. Praha: Svoboda 1986; HROCH, M.: *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei der kleinen Völkern Eu-*

v Európe s menšinovou problematikou spája aj formovanie novodobých národov. Dnes sa skúma najmä ako proces sebaidentifikácie, konštruovania národnej a národnostnej identity. Slovenskí historici strednej a mladšej generácie sa s podobným prístupom iba zoznamujú, s výnimkou niektorých, ktorí odborné školenie zavŕšili v zahraničí.⁵⁴

Historici staršej generácie na Slovensku zdôrazňujú, že v habsburskej monarchii žili národy s viac alebo menej rozvinutým národným povedomím, s rozličným jazykom a kultúrou a vierovyznaním. Túžili po politickej, národnej, ale aj sociálnej rovnoprávnosti v rámci habsburskej monarchie, nielen po rešpektovaní práva na kultúrnu odlišnosť. Nikdy sa samy neoznačovali ako menšiny, ale často boli nútené ako menšiny sa správať. Napriek pociťovanému národnostnému útlaku neboli objektom medzinárodnej ochrany menšín.

Medzinárodná ochrana rasových, náboženských a jazykových menšín v Spoločnosti národov bola predmetom spoločného švajčiarsko-slovenského projektu Význam etnických a náboženských menšín pre vzťahy medzi strednou a západnou Európou: problematika bezpečnosti a dobrého susedstva v politike Spoločnosti národov a malých štátov, 1918 – 1940, (CEEC No 7SLPJO48459) ktorého nositeľom bola Fondation des archives européennes a Institut européen de l'Université de Geneve a pracovníci Historického ústavu SAV.⁵⁵ Hlavnou náplňou činnosti bol výskum v Archíve a knižnici Spoločnosti národov zameraný na preblematiku medzinárodnej ochrany menšín v strednej Európe v medzivojnovom období. Hoci na jeho základe vzniklo niekoľko vedeckých štúdií,⁵⁶ podstatná časť výsledkov výskumu ešte čaká na publikovanie.⁵⁷ Menšinovými otázkami po prvej svetovej vojne sa zaoberajú aj odborníci na medzinárodné právo.⁵⁸ Peter Mosný sa v monografii venovanej nerealizovanej autonómii Podkarpatskej Rusi, ktorej poskytnutie patrilo k československým menšinovým záväzkom garantovaným Spoločnosťou národov, vyjadril k systému medzinárodnej ochrany menšín v Spoločnosti národov bez hlbšej znalosti a pochopenia tejto problematiky. Jeho tvrdenie, že "Spoločnosť národov ako rozhodujú-

ropas. Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen, Praha: Univerzita Karlova, 1968; HROCH, M.: Social Preconditions of national revival in Europe, Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

- 54 STANOVÁ, Z.: L'identité nationale et culturelle des Slovaques en Slovaquie au milieu du 19e siècle. Dizertácia na získanie titulu doktor Ecole des hautes études en sciences sociales Paris 1997.
- 55 Viedol ho prof. Antoine Fleury a Lubor Jílek z Fondation Archives européennes, zo slovenskej strany bola zodpovednou riešiteľkou B. Ferenčuhová a na projekte spolupracoval i D. Kováč, Z. Poláčková a P. Zelenák.
- 56 FERENČUHOVÁ, B.: Veľmocenský diktát alebo vedecký problém? Rokovania o hraniciach Československa v prvej fáze mierovej konferencie v Paríži. In: ŠVORC, P. – HARBUĽOVÁ, E. (Eds.): Stredoeurópske národy na križovatkách dejín 1848 - 1918. Prešov - Bratislava - Wien: 1999, s. 236 – 251; FERENČUHOVÁ, B.: Malý región a medzinárodná ochrana menšín: Spoločnosť národov a autonómny štatút Podkarpatskej Rusi (1919 – 1924). In: ŠVORC, P.- DANILÁK, M. – HEPPNER, H.: (Eds.): Veľká politika a malé regióny 1918 – 1939. Prešov – Graz: 2002, s. 134 – 156; FERENČUHOVÁ, B.: Silné a slabé stránky medzinárodnej ochrany menšín: od Spoločnosti národov k Európskej únii. In: Otázky národnej identity - determinanty a subjektívni vnímaní v podmienkach súčasnej multietnickej spoločnosti. Sborník z medzinárodnej vedeckej konferencie. Opava: Slezský ústav zemského muzea v Opavě Dokumentační středisko Rady Evropy při Evropském informačním středisku UK v Praze, 2001, s. 47 – 63; KOVÁČ, D.: Nacionalizmus, nemzopolitikai program, nemzettálam. In: Palócföld 1997, č. 1, p. 50 – 54. POLÁČKOVÁ, Z.: Úloha medzinárodných židovských organizácií pri koncipovaní menšinových zmlúv. Historická revue, 1998, február; ZELEŇÁK, P.: Maďarská menšina v geopolitických reláciách Slovenska. In: PEKNÍK, M. a kol.: Pohľady na slovenskú politiku. Bratislava: Veda 2000, p. 199 – 227.
- 57 Okrem iného materiály medzinárodnej konferencie Spoločnosť národov a minoritný problém v strednej Európe. Bratislava 24. – 25. septembra 1998.
- 58 MOSNÝ, P.: Československý menšinový problém v medzinárodných zmluvách po prvej svetovej vojne. Právnohistorické štúdie, 31, 1990, s. 151 – 166.

ci článok a reprezentant medzinárodnej ochrany menšín len realizovala imperiálne zámery dohodových štátov nedvojzmyselne vyjadrené napríklad v článku 3. rezolúcie Zhromaždenia Spoločnosti národov z 21. septembra 1922⁵⁹ je prinajmenšom prekvapivé. Tento článok totiž zdôrazňoval po vlne menšinového nesúhlasu s mierovým usporiadaním povinnosť príslušníkov menšín, aby boli lojálnymi občanmi štátov, v ktorých žijú, usiloval sa čeliť revizionizmu porazených, ktorí chceli menšiny použiť ako nástroj vlastnej výbojnej politiky, čo v čase oslabenia Spoločnosti národov v 30. rokoch aj realizovali.

V deväťdesiatych rokoch sa zvýšil záujem o medzinárodnú ochranu menšín. Súvisel s aktuálnou politikou, vnútornými problémami spoločnosti v tranzícii a nutnosťou pokojne sa integrovať do demokratickej Európy. Problematika sa pertraktovala najmä na stránkach časopisu Medzinárodné otázky najprv v súvislosti s rozpadom Československa, od roku 1993 v súvislosti s relatívnym rastom podielu príslušníkov maďarskej menšiny medzi občanmi Slovenskej republiky.⁶⁰ Už z diskusií počas roku 1995 vyplýva, že v akademickej obci k najlepším odborníkom na medzinárodnú ochranu menšín patrí Štefan Šebesta, ktorý videl do zákulisia rokovaní o Rámcový dohovor na ochranu národnostných menšín a prípravy ďalších medzinárodných dokumentov, ku ktorým Slovenská republika pristúpila a ku ktorým sa počas ich prípravy vyjadrovala. Možno plne vyjadriť súhlas s jeho vyjadrením, že platí „celý rad dokumentov, v ktorých Slovenská republika prijala z vlastnej vôle záväzok správať sa určitým spôsobom a tohto záväzku, myslím si, nemáme prečo sa zriekať alebo ho obmedzovať alebo ho brať ako nejaké obmedzenie nášho konania. Naopak, v celom rade aktivít, aj voči menšine, nám to pomáha ukázať, ako si tento štát plní svoje povinnosti a záväzky voči menšinám. Veď to nie je náhoda, že si to do svojej vlastnej Ústavy zakotvila táto vláda a že sa hlási k medzinárodným dokumentom, ktoré formujú postupne jednotlivé etapy toho, čo označujeme ako štandard ochrany menšín a práv osôb, ktoré k nim patria.“⁶¹ Zborník dokumentov, ktorý vydal a na ktorý sme sa viackrát odvolávali, patrí k referenčným dielam z tejto problematiky na Slovensku. Zaujímavý je aj knižne publikovaný súbor článkov Miroslava Kusého, ktorý sa venuje takým témam ako národ a národnosť, väčšina a menšina, identita, dvojité identita národnostnej menšiny a podobne najmä v kontexte slovensko-maďarských vzťahov.⁶²

5. Priority vedeckého výskumu medzinárodnej ochrany menšín pre najbližšie obdobie

Medzinárodné záväzky týkajúce sa ochrany národnostných menšín nevyžadujú od štátov, ktoré ich prijali, aby konali na vlastný úkor. Medzinárodné dokumenty zakazujú násilnú asimiláciu menšín, ale naopak vítajú ich integráciu do väčšinovej spoločnosti. Ak v súlade s dnešnými výskumnými a interpretačnými trendmi považujeme národnú identitu za konštrukt, rovnakým konštruktom je aj národnostná identita menšiny.⁶³ Nahradenie termínu národná identita menšiny pojmom etnická identita, ako to navrhujú niektorí etnológovia, teda nič nerieši. Oficiálny výklad k časti II, článok 5, paragraf 1 Rámcového dohovoru zdôrazňuje, že náboženstvo, jazyk, tradície

59 MOSNÝ, P.: Podkarpatská Rus. Nerealizovaná autonómia. Bratislava: Slovak Academic Press 2001, p. 26 – 31, citát s. 29.

60 Ethnic groups and minorities in Central Eastern Europe. In: Medzinárodné otázky. Revue pre medzinárodnú politiku, právo, hospodárstvo a kultúru. 1992, č. 3; KUSÝ, M.: Európske normy a štandardy menšinových práv. Medzinárodné otázky, roč. 2, 1993, č. 3, s. 26 – 44; Beseda za okrúhlym stolom o slovensko-maďarských vzťahoch (Š. Šebesta, R. Chmel, M. Poredoš a ďalší). Medzinárodné otázky, 1995, č. 2, s. 5 – 33.

61 Š. Šebesta v besede za okrúhlym stolom. Medzinárodné otázky, 1995, č. 2, s. 32.

62 KUSÝ, M.: Čo s našimi Maďarmi? Bratislava: Kalligram 1998, 230 s.

a zvyky predstavujú základné prvky národnostnej identity. Neznamená to, že samotná existencia etnických, kultúrnych, jazykových a náboženských rozdielov nevyhnutne utvára národnostné menšiny.⁶⁴ Téma si vyžaduje interdisciplinárny výskum a zladenie základných metodologických prístupov. Znamená to usilovať sa o sústavnejšie reflektovanie výsledkov práce v príbuzných vedeckých odborov na Slovensku, ale aj v Európe a postaviť si otázku o vzťahu národa a národnosti, väčšiny a menšiny a tiež národnej a národnostnej identity.

Pokiaľ ide o konkrétne úlohy historikov v tejto oblasti, treba čo najskôr sprístupniť verejnosti výsledky výskumov v Archíve Spoločnosti národov, skúmať utváranie slovenskej národnej identity v podmienkach prvej československej republiky s vedomím dvojznačnosti tohto procesu a rozpoltenosti slovenskej spoločnosti. Je potrebné reflektovať aj súčasný vývin medzinárodného práva a plnenie záväzkov voči menšinám, ktoré prijala Slovenská republika v medzinárodnom kontexte.

63 BOURDIEU, P. A.: *Language and symbolic power*. Cambridge: Polity, 1992.

64 *Convention- cadre pour la protection des minorités nationales*, c. d., s. 26

Medzi národným a občianskym (k problematike vzťahu národnej a občianskej identity)

Marcela Gbúrová

V tomto príspevku sa pokúsime bližšie špecifikovať vzťah národnej a občianskej identity, a to na podklade doterajšej teoretickej reflexie uvedeného vzťahu a na základe výsledkov nášho výskumu formovania národnej a občianskej identity slovenskou národnotvornou elitou od národnoobrodeneckého obdobia po vznik ČSR v roku 1918. Súčasne načrtujeme okruh problémov, ktoré budú v centre pozornosti nášho nasledujúceho výskumu uvedeného vzťahu.

Na úvod chceme zdôrazniť, že vzťah národnej a občianskej identity sa stal v slovenskej politologickej, sociologickej a filozofickej literatúre po roku 1990 jedným z pomerne frekventovaných odborných problémov. Súčasne treba dodať, že jeho interpretácia je veľmi rozdielna. Najčastejšie sa uvedený vzťah vymedzuje ako vzťah antinómie. Na jednej strane je tu predstava národného spoločenstva založeného na myšlienke občianskej právnej spoločnosti s demokratickým riadením, oproti nej je predstava etnického, „deterministického a objektívneho“¹ národa, nárokovujúceho si na vlastný suverénny štát, prípadne na historické územia nachádzajúce sa v inom štátnopolitickom celku. Kým v „otvorenom“ národe sa predpokladá bezproblémový rozvoj konsenzuálnej demokracie a v jej rámci rozvoj ľudskej identifikačnej mnohorozmernosti, v etnicky uzavretom spoločenstve sa, naopak, predpokladá orientácia na určitý typ kolektivistickej etnosociálnej či sociálnopolitickej identity, resp. preferencia národnej identity na úkor ostatnej identifikačnej škály občana, pričom sa nevylučuje, že táto preferovaná identita môže v dôsledku politicky exponovaných nacionálnych otázok nadobudnúť až nacionalistické atribúty. Na časté vymedzovanie konkurenčného vzťahu národného a občianskeho princípu kriticky reagujú nielen domáci, ale aj zahraniční politológovia, sociológovia, historici a filozofi. Známy český historik M. Hroch explicitne upozornil na túto skutočnosť v súvislosti s hodnotením troch modernizačných procesov, ktoré prebehli v Európe v 19. storočí: „Je proto nedorozumením, jestliže někdy bývá dáván proces utváření národů do opozice proti utváření občanské společnosti, jako by šlo o dva procesy, které se navzájem ne-li vylučují, pak alespoň narušují. Přitom se jednoznačně nadřazuje ‚občanský‘ princip jako správný nad ‚národní‘ princip jako škodlivý. Takové moralizující hodnocení je však ahistorické a neodpovídá principům vědecké analýzy. Společenské změny a dějiny vůbec nelze vykládat teleologicky jako realizaci abstraktních ‚principů‘, byť by šlo o principy sebeušlechtlejší.“²

Okrem konkurenčného vzťahu sa objavili v teoretickej literatúre na Slovensku v priebehu 90. rokov ďalšie tri pohľady. Prvý z nich, ktorý je dosť častý, vymedzuje obidvom členom inkriminovaného vzťahu pozíciu **nadväzovania** („občianske je dovŕšením národného“), druhý pohľad vymedzuje pozíciu **komplementarity** („národné a občianske sú komplementárnymi dimenziami spoločenstiev, ktoré vstúpili do modernizačných procesov“)³ a tretí pohľad vymedzuje pozíciu **rovnocennosti** („treba ich brať ako dve zložky vzájomného procesu“).⁴

1 Bližšie o tom KOHN, H.: The Age of Nationalism. Westport: 1976.

2 HROCH, M.: Národní emancipační hnutí, národní stát v historické perspektivě. In: KUNC, J. (Ed.): Demokracie a ústavnost. Praha: 1999, s. 70.

3 NOVOSAD, F.: Komplementarita národného a občianskeho. In: Národy, národnosti a etnické skupiny v demokratickej spoločnosti. Bratislava–Praha: Filozofický ústav SAV, Filozofický ústav ČSAV 1991, s. 97.

4 UHER, J.: Občiansky a národný princíp v súčasnej spoločnosti. In: Slovensko a systémové zmeny v spoločnosti. Zväzok I. Bratislava: Sociologický ústav SAV, 1992, s. 75.

Skôr než začneme uvažovať o uvedenom vzťahu, pokúsime sa vymedziť pozície obidvoch členov v tomto vzťahu.

Občan, občianstvo, občianska spoločnosť sú pojmy, ktoré sa v súvislosti s občianskou identitou spájajú v odbornej, najmä sociologickej literatúre, najčastejšie. Z funkcionalistického pohľadu termín **občan** reflektuje stránku individuálnosti, pojem **občianstvo** vyjadruje civilizovaný (predovšetkým verejnoprávny) spôsob včleňovania sa individuí do spoločenského celku a termín občianska spoločnosť značí stránku kolektívnosti, avšak kolektívnosti v zmysle spoločnosti ako rozvinutej štruktúry spoločenských inštitúcií a organizácií nezávislých na štáte ako primárne mocenskej inštitúcie chrániacej si svoju „verejnosť“ prostredníctvom princípov vlády zákona a samotnej demokratickej kontroly vlády. V súvislosti s týmto termínom treba pripomenúť, že jeho viacznačné obsahové charakteristiky zväzujú, ako pripomína K. Kumar,⁵ k jeho relativizácii, čo však neznamená, že ho možno nahradiť takými pojmami ako demokracia, verejná sféra, ústavnosť, občianstvo a pod.

Z genetického pohľadu treba zdôrazniť, že žiadna spoločnosť, teda ani slovenská, nie je občianskou „od prírody“. Takou sa stáva až v dôsledku kultúrno-civilizačného vývoja. Organizačný rodový princíp historicky pôvodnejších spoločností postupne strieda občiansky princíp, hoci treba zdôrazniť, že v tých spoločnostiach, kde sa tak stalo, má, podľa nás, pred sebou skôr väčší, ako menší úsek cesty svojho vnútorného obohacovania a zdokonaľovania.

Tento transformačný proces je evidentne asynchrónny. To značí, že má svoje predobčianske geopoliticky lokalizované iniciačné ohniská – staroveké Grécko, Rímsku ríšu, stredoveké mestské komúny, západnú časť európskeho kontinentu – Francúzsko, Anglicko, transatlantickú Severnú Ameriku – i lokálne civilizačné bariéry, ktoré spôsobili oneskorovanie prechodu z predobčianskych na občianske spoločnosti v geopolitickom priestore strednej a najmä východnej Európy.⁶ Spomínanú asynchrónnosť transformačného procesu spôsobili aj konkrétne myšlienkové tradície chápania pojmu občianska spoločnosť.

Od antiky do konca 18. storočia sa uvedený pojem synonymizoval s politickou spoločnosťou, ktorá sa neodlišovala od štátu. Tradíciu moderného poňatia tohto pojmu založili John Locke, Adam Ferguson, ale predovšetkým Edmund Burke a Alexis de Tocqueville. Všetci uvedení myslitelia, ale aj ďalší konzervatívni a liberálni teoretici (J. J. Rousseau, I. Kant, Ch.-L. de Secondat Montesquieu, A. Smith a i.), sa pokúsili vymedziť uvedený pojem v zmysle koncepcie „limitovania a relativizovania“ (nie oslabovania) štátu. Rozdiel medzi konzervatívnou a liberálnou časťou uvedených teoretikov bol iba v tom, že kým prvá časť dávala dôraz na silnú politicky slobodnú spoločnosť, druhá časť uprednostňovala silného, zodpovedného a politicky slobodného jednotlivca a právny štát. Problematika občianstva, resp. občianskej spoločnosti nebola neznámym pojmom aj slovenskej národotvornej elity v 19. storočí. Na túto tému sa vyjadrili viacerí národovci,⁷ no najexplicitnejšie formuloval svoj postoj L. Štúr v súvislosti s riešením vzťahu medzi „pospolitosťou“ a „jednotlivosťou“ v politickej rovine. Tento postoj realizoval na pozadí Hegelovho etatizmu, ktorý bol popretím tiež T. Hobbesa, J. Locka, ale najmä J. J. Rousseaua o štáte a občianskej spoločnosti ako výsledku spoločenskej zmluvy. L. Štúr rozlišoval život domáci a pospolitý. Základom občianskej spoločnosti, teda obce ako duchovného spojenia, je, podľa

5 KUMAR, K.: Civil society: An Inquiry into the Usefulness of an Historical Term. *British Journal of Sociology*, 44 (3): 390 – 391. Citované podľa MÜLLER, K. jr.: Koncept občianskej spoločnosti konceptualizácie, dilemata a nebezpečí. *Politologická revue* 1, 2001, s. 14.

6 Bližšie pozri ROŠKO, R. – MACHÁČEK, L. – ČAMBÁLIKOVÁ, M.: *Občan a transformácia*. Bratislava: Sociologický ústav SAV 1997, s. 2 – 14.

7 Bližšie o tom GBÚROVÁ, M.: *Dotyky s politikou*. Q-EX, Trenčín 2002. 222 s.

neho, rodina. Viac obcí tvorí občiansky celok, ktorým je napríklad „uhorská vlasť“. Jej podstatným znakom, zdôrazňoval E. Štúr, je to, že ju netvorí jeden národ, pričom tvorba spoločenského dobra v politickej pospolitosti – „uhorskej vlasti“ – je podmienená kvalitou zákonov.⁸ Uvedený tematický okruh chceme rozšíriť o výskum nasledujúcich javov: 1. Slovenská národotvorná elita sa napojila na stredo európsky modernizačný proces premeny „obecného ľudu“ na spoločensvo zákona a práva, ktorý prebiehal v rozličných regiónoch Európy. Výsledkom tohto procesu bolo založenie slovenskej identity „zvnútra“. Dôležité bude zistiť, ako sa vymedzoval osobnostný občiansky potenciál ako výtvar kultúry vo vedomí zakladajúcich osobností slovenského národotvorného procesu (predstavitel'ov Starej a Novej školy slovenskej – J. M. Hurban, V. P. Tóth, Š. M. Daxner, J. Francisci; J. Palárik, J. Malý-Dusarov, J. Nepomuk Bobula). Ukáže sa, či sa ich občiansky potenciál nasycoval z domácich zdrojov alebo zo zdrojov, zahraničnej proveniencie, ale aj to, či tieto zdroje pochádzali zo štandardu na poli usporadúvania štátnospoločenských vzťahov pomocou občianskotvorného princípu, alebo sa to nasycovanie dialo inými – aj neštandardnými cestami. Ďalším cieľom nášho výskumu bude zistiť, ktoré parciálne potenciálové komponenty spoluvytvárali charakter osobnostného občianskeho potenciálu uvedených osobností v oblasti tvorby dobových politických, legislatívnych, kultúrnych a sociálnych programov demokratizačného procesu slovenskej spoločnosti včlenenej do etnicky heterogénnej rakúsko-uhorskej spoločnosti. Osobitne budeme sledovať najmä rozhodujúce štyri atributívne komponenty: vedomostný, činnostný, asociačný a delegatívny.⁹ Predpokladáme, že výsledkom nášho výskumu bude náčrt typológie statusu občianskeho potenciálu vybraných národotvorných osobností.

Detailnejší pohľad na súčasné teoretické koncepty vnímania obsahu pojmu **občianska spoločnosť** poskytujú dva myšlienkové prúdy: sociokultúrny a ekonomický, resp. redukcionistický. Sociokultúrny prúd zdôrazňuje tri kľúčové prístupy k charakteristike uvedeného pojmu. Prvý prístup rozvinuli „generalisti“ (A. Gellner, V. Pérez-Díaz). Do občianskeho princípu včlenili pojem „verejnej autority“ (kontrolovateľnej a zodpovednej vlády), pričom termín občianska spoločnosť favorizujú pred pojmom demokracia (najmä Gellner)¹⁰ s odôvodnením, že demokracia je iba „kódovým“ názvom pre súbor inštitúcií, kým občianska spoločnosť vyjadruje systém spoločenských pozícií a rolí a špecifikuje svoje vlastné podmienky existencie. Druhý prístup, označovaný ako „maximalistický“ (J. Keane, Ch. Taylor), charakterizuje občiansku spoločnosť ako nevládnú sféru nezávislú na štáte. Tretí prístup je „minimalistický“. Jeho predstavitelia (J. Alexander, E. Shils) nadväzujú na dedičstvo A. de Tocquevilla, J. J. Rousseaua a A. Gramsciho, pričom pod občianskou spoločnosťou vidia to, čo maximalisti pod pojmom verejnej sféry: to značí samostatnú sféru spoločenskej solidarity, silnú identifikáciu občanov s verejnými inštitúciami, orientáciu občanov na verejné blaho. Redukcionistická tradícia vnímania občianskej spoločnosti začína u Hegela, ktorý pravdepodobne prvý použil pojem občianskej spoločnosti v modernom zmysle slova ako sféru medzi rodinou a štátom. Túto tradíciu rozvinul K. Marx, ktorý občiansku spoločnosť zredukoval na autonómnu sféru ekonomických aktivít a vzťahov. Najnovšie túto tradíciu rozvinul tzv. Pavicový a tzv. kapitalistický myšlienkový prúd. Prvý vychádza z predstavy o kooperatívnej ekonomike a bezkonfliktnej spoločnosti, kým druhá verzia redukcionistického poňatia sa viaže na predstavu autonómneho trhu, ktorý pre svoje fungovanie potrebuje iba minimum politiky.¹¹

8 Bližšie pozri kapitolu v práci Dotyky s politikou, c. d., pod názvom Štúrove hľadanie rovnováhy medzi „pospolitosťou“ a „jednotlivosťou“.

9 Bližšie o uvedených komponentoch pozri ROŠKO, R.: Smer moderné občianstvo. Bratislava: Sociologický ústav SAV 1995.

10 Porovnaj GELLNER, E.: Podmienky svobody. Občianska spoločnosť a její rivalové. CDN 1997, s. 159 – 163.

11 Bližšie o tom MÜLLER, K. jr.: c. d., s. 3 – 7.

Z pohľadu tvorby občianskych spoločnosti ako otvorených spoločnosti v popperovskom zmysle slova nemožno jednoznačne rozhodnúť o tom, ktorý z uvedených normatívnych konceptov je aplikovateľný v praktickej rovine a ktorý nie je. Problém je napríklad v tom, že nevieme definovať ideálny koncept dobra a spravodlivosti, nejestvujú heteronómne a generalizované národy na rozlíšenie hranice medzi dobrom a zlom. Iný problém vyrastá z toho, že proces tvorby občianskej spoločnosti je dlhodobý a diferencovaný. Má povahu ako myšlienkového, tak aj sociálno-emancipačného a politického zápasu. V krajinách západnej civilizácie sa prevažne chápe ako trhovo regulovaná, dobrovoľne organizovaná a súkromne kontrolovaná sféra či vrstva,¹² resp. ako funkčný komplex predovšetkým nepolitických vzťahov, ako protiváha mocenskej politiky a stability sféry štátnych inštitúcií.¹³ V celkom odlišnej situácii sa uskutočňoval proces zrodu občianskej spoločnosti v spoločnostiach monarchistického typu akým bolo aj Rakúsko-Uhorsko. V nich sa vývoj k občianstvu výrazne sproblematizoval. Narušila sa v nich kontinuita vývojových fáz občianskej spoločnosti. Absentovala parlamentná demokracia ako východiskový článok politického občianstva a chýbali tu aj rozličné individuálne práva a slobody (vrátane slobody súkromného podnikania), ktoré sú zase elementárnou súčasťou komponentu občianskeho občianstva. Neboli v nej dostatočne rozvinuté niektoré zložky, ako pozitívny hodnotový konsenzus na spoločenské ciele, občianska kultúra založená na odbornosti, korektnosti a tolerancii, precízna ústavno-právna úprava politických práv a slobôd, prepojenosť politických práv a slobôd so sociálno-ekonomickou sférou a i. Mohlo sa v nej ľahko stať, že keď sa narušila priama väzba medzi spomínanou trojicou komponentov občianstva tým, že do nej „vstúpil“ určitý prvok niektorého z nich (v uvedenom prípade to bol nacionálny prvok z politického komponentu občianstva) a „správal“ sa v tejto väzbe tak, ako by bol jej štvrtým členom, vznikli v danom spoločenstve predpoklady pre nacionalistický prístup k etnickej identite.

Takáto situácia je krajne nepriaznivá aj pre tvorbu modernej identifikačnej stratégie občana. Vážnym problémom je spôsob vytvárania obranných mechanizmov voči globalizujúcej sa ekonomike. Otázne je, či možno použiť niektorý z uvedených normatívnych konceptov ako efektívny obranný mechanizmus na globálny trh, alebo tento mechanizmus treba hľadať v samotnom princípe občianskej spoločnosti. To sú všetko otázky, ktoré – hoci výskumne podnetné – nebudeme podrobnejšie rozoberať, pretože idú nad problémový rámec tohto príspevku.

Národ, národný štát, národná identita – to sú najdôležitejšie pojmy, ktoré sa spájajú s etnickým princípom. Národ (nation) je kolektívnou kategóriou bez jednoznačnej vedeckej definície. Jediné, na čom sa väčšina odborných pohľadov zhodne v súvislosti s týmto pojmom je, že existuje. Čo sa týka jeho utvárania, predstavuje jeden z najvýznamnejších procesov Európy ako politického spoločenstva. Problematické je tvrdenie, že sa zrodil vo francúzskej revolúcii, podobne diskutabilný je názor, že vznikol „zoskupením“ ľudí hovoriacich jedným jazykom.¹⁴ Všetky východiskové faktory charakterizujúce národ (spoločné tradície, spoločný pôvod, príslušnosť k určitému kmeňu, resp. ľudu, spoločné územie, zvyky, obyčaje spoločná reč, náboženstvo, kultúra) možno spochybníť, resp. zrelativizovať. Záleží na tom, ako sa na ne pozeráme, z akých hľadísk: či z pragmatických, stavovských, právnych, metafyzických, kultúrnych, historických, synchrónnych, psychologických, antropologických, teritoriálnych, genealogických a i. Ak sa na ne

12 KEANE, J.: *Civil Society and the State*. London–New York: 1988.

13 Bližšie o tom PALÚŠ, I.: Politické práva ako ústavno-právny základ formovania občianskej spoločnosti v Slovenskej republike. In: GBÚROVÁ, M. (Ed.): *Parlamentná demokracia a formovanie občianskej spoločnosti*. Prešov: Katedra sociálno-politologických vied FF UPJŠ 1995, s. 13 – 15.

14 Súhlasíme s týmto tvrdením I. Bibóa, ktorý k tomu dodáva, že národ je charakteristickou jednotkou Európy a je výsledkom takmer poldruhatísročného vývinu. Pozri BIBÓ, I.: *Bieda východoeurópskych malých štátov*. Bratislava: Kalligram 1996, s. 155, 158, 162.

pozeráme napríklad z pragmatických hľadísk, musíme prijať pojem stredovekých univerzitných národov, pretože stredoveké vzdelávacie inštitúcie sa konštituovali na princípe príslušnosti k istému typu jazykovej skupiny. Ak tak robíme z právnych dôvodov, musíme rešpektovať stredoveký pojem *natio* ako právny termín, ktorý sa používal na označenie príslušnosti k určitej právnej jednotke podľa miesta narodenia. Ak je to zo stavovských dôvodov, potom nemôžeme nebrať do úvahy realitu 18. storočia v európskych monarchiách, v ktorých národ znamenal predovšetkým spoločenstvo šľachty a vyššieho duchovenstva. Ak budeme o národe uvažovať z metafyzických hľadísk, musíme akceptovať všetky teórie duchovného („vôľového“) pôvodu národa.

V slovenskej národotvornej tradícii v 19. storočí sa presadili podľa našich doterajších zistení¹⁵ – tri typy vymedzenia národa. „Národobrodenecká“ (J. Kollár) tradícia a pragmatický kultúrno-politický prúd štúrovej generácie (osobitne L. Štúr) presadzoval herderovský etnicko-jazykovo-literárno-kultúrny model národa, kde jednotlivec je formovaný konkrétnym jazykovo-kultúrnym spoločenstvom a toto spoločenstvo je súčasťou rozmanitého a pluralitného ľudského celku, kým mesianistické krídlo tejto generácie, napríklad P. Hečko, vymedzovalo národ nielen etnokultúrne, ale aj antropologicky, teritoriálne a politicky (v zmysle národ ako súčasť politickej jednoty štátu). Tretí typ vymedzenia národa pochádza od M. Hodžu, ktorý namiesto Vajanského „vodcovskej“ koncepcie národa, ponúkol, pred rokom 1918, jeho „realistickú“ verziu. Podľa Hodžu národ je ľud so všetkými svojimi potrebami a túžbami, pričom musí byť čosi „konkrétne“, „spočítateľné“, nie sentimentálna kultová entita či abstraktný konštrukt v zmysle tradičných idealistických predstáv.¹⁶ Tieto zistenia rozšírime o analýzu konceptov národa u iných predstaviteľov slovenského národotvorného hnutia (ponúka sa tu najmä teoretický koncept národa K. Kuzmányho, M. M. Hodžu, P. K. Hostinského a ďalších).

Dôležitú úlohu v teórii národa v kontexte kontinentálnej Európy zohrala francúzska univerzalistická („encyklopedistická“) a nemecká partikularistická („herderovská“) tradícia národa. Prvá z nich hovorila o národe ako „samosprávnom“ ľude rovných občanov – príslušníkov ľudského rodu a o práve na národné sebaurčenie. Druhá z nich sa opierala o etnokultúrne hodnoty a záujmy partikulárnych skupín. Tieto tradície – v čistej alebo zmiešanej podobe – sú prítomné v etnogenéze každého moderného európskeho národa. Podľa nich sa vytvorili tzv. západná či občiansko-teritoriálna („asociativistická“) koncepcia národa a tzv. východná či etnokultúrna („organická“) koncepcia národa.¹⁷ Z nášho pohľadu sú zaujímavo interpretované vôľovo-kultúrne charakteristiky národa. Podľa nich je národ zvláštny druh zvrchovanej ľudskej kolektivity založenej na ideí rovnosti jej príslušníkov. V tomto smere je podnetný Andersenov¹⁸ názor o národe ako „spoločenstve predstavy“ (príslušníci národa si sami predstavujú seba ako spoločenstvo). Podobne možno hodnotiť aj Gellnerove stanovisko, podľa ktorého národy sú „plodmi ľudských presvedčení, lojality a solidarity“.¹⁹ Inak povedané, na to, aby národy vznikli, boli potrebné jednak vôľa, lojalita, solidarita, vernosť a identifikácia s určitou kultúrou, resp. s tvorbou vysokej kultúry určitej etnickej komunity, jednak obrana, strach či donútenie, alebo obidve hnacie nacio-logické sily súčasne.²⁰

15 Uvedené zistenia obsahuje publikácia autorky tejto štúdie *Dotyky s politikou*, c. d.

16 Bližšie pozri kapitolu v publikácii *Dotyky s politikou* c. d. autorky tejto štúdie *Národné a nacionalistické v ideovo-politickej koncepcii Milana Hodžu*.

17 Bližšie pozri BARŠA, P. – STRMISKA, M.: *Národný štát a etnický konflikt. Politlogická perspektiva*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury 1999, s. 33.

18 ANDERSON, B.: *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*. London: 1983, s. 5 – 7. Citované podľa BARŠA, P. – STRMISKA, M.: c. d., s. 21 – 22.

19 GELLNER, A.: *Národy a nacionalizmus*. 2. vydání. Praha: Hřibál 1993, s. 18.

20 Tamže, s. 64.

Prikláňame sa k názoru, že národ nevznikol ako primárne politická, ale etnická kategória. Existoval ako predpolitické etnokultúrne spoločenstvo dané vedomím etnickej spolupatričnosti (homogenizácie a identifikácie) a túžbou po svojej akceptácii inými etnokultúrnymi spoločenstvami. To je aj prípad slovenského národa v 19. storočí, ktorý bol súčasťou modernizačného procesu multietnického impéria – habsburskej ríše. Jeho príslušníci mali značné deficity národnostnej existencie. Neboli vládnucou etnickou skupinou, nemali plnú etnicko-sociálnu skladbu (chýbala jej najmä početnejšia skupina vzdelaneckých elít a bohatej meštianskej a zemianskej vrstvy), nedisponovali účinným akčným politickým potenciálom, ich požiadavky sa orientovali na formovanie vlastnej národnej kultúry, na sociálnu spravodlivosť pre príslušníkov vlastnej etnickej komunity, na vytvorenie spoločného spisovného jazyka ako základu štandardnej národnej kultúry. Keďže tu chýbala aj masovosť národného hnutia ako základ formulovania štátnopolitických požiadaviek, priority ich politického programu boli viazané len na získanie uznania slovenského národa ako dejinotvornej subjektivity a spoločenstva zákona a práva, nie na program národného sebaurčenia – vlastnej štátnosti.

Politickú kategóriu sa národ stáva až v priebehu svojej etnogenézy, vtedy, keď nadobudol politickú formu svojej existencie, keď vytvoril vlastný monokultúrny národný štát.²¹ I. Bobó v tejto súvislosti tvrdí, že jeho východiskovým politickým „bodom je štátny rámec, ktorý si chce ľud silou demokratických národných emócií privlastniť a vlastniť“.²² Národný štát možno charakterizovať ako inštitucionalizovaný (teritoriálna určenosť, zvrchovaná rovnosť s ostatnými štátmi, štátna suverenita – vonkajšia, vnútorná) výraz národa. Je produktom dominantnej etnokultúrnej skupiny. Táto špecifická politická forma etnickej dominancie zvyčajne platí pre emancipačné obdobie národných štátov, v ktorom dominantnú úlohu má primordialistické chápanie etnicity, z neho predovšetkým kultúrna homogenizácia daného politického teritória. Podľa tohto chápania je „zakoreňovanie“ etnickej identity dominantného národa na území štátu prvou úlohou. Iná vec je, že práve homogenizácia národnej identity na primordialistický spôsob bola príčinou vzniku konfliktotvorného politického prostredia, v ktorom najmä nedominantné etniká sa začali pretvárať z etnokultúrneho na etnopolitické štádium svojho vývoja. V ďalších

21 Z toho dôvodu vzniklo aj spojenie politický národ, ktoré sa objavilo už u predstaviteľov slovenskej národnostnej romantickej generácie a pretrváva aj v súčasnosti – najmä v publicistických politických komentároch. Vzhľadom na nerozvinutosť vedy o politike, ako aj z politickej stratégie zdôrazňovania štátnej integrity Uhorska, bolo celkom prirodzené, že pojem „historicko-politický národ Uhorska“ sa objavil v jednej z Hečkových diplomatických formulácií o politickom „dejstvení“ slovenského národa v rámci federalizovanej „uhorskej vlasti“; P. Hečko však pripúšťal aj pojem „uhorská politická spoločnosť“, ktorý však bližšie nešpecifikoval (Bližšie pozri kapitolu v publikácii Dotyky s politikou – c. d. – autorky tejto štúdie pod názvom Mesianistický rozmer Hečkovej koncepcie národa). Pojem „jednotný národ politický“ použil aj M. Hodža pri pomenovaní reálnej predvojnovnej predstavy uhorského štátu ako politického štátotvorného celku. M. Hodža sa v tomto prípade priklonil k dobovému pomenovaniu, hoci reálne išlo o politické spoločenstvo národov a národností v rámci jednotného historicky vytvoreného štátnopolitického celku. Je zaujímavé, že uvedený pojem už nepoužil pre označenie svojej pomerne konfúznej a teoreticky neucelenej idey jednotného československého etnografického národa (Bližšie pozri kapitolu v publikácii Dotyky s politikou – c. d. – pod názvom Národné a nacionalistické v ideovo-politickej koncepcii Milana Hodžu). Podľa nás by bolo správnejšie hovoriť o politickom spoločenstve ako politickom národe, pretože sa v tomto druhom pojme spájajú dva nerovnocenné veličiny: politické spoločenstvo a etnická pospolitosť; navyše toto spojenie pripomína nacionalistickú predstavu vzťahu jedného národa a jedného štátu. Súčasne treba dodať, že uvedený pojem nerešpektuje reálnu politickú skutočnosť, podľa ktorej jednonárodné štáty v ideálnej podobe nejestvujú, väčšinou ide o politické spoločenstvá skladajúce sa z dominantného (štátotvorného) národa a nedominantných národnostných menšín a rozličných malých etnických komunit.

22 BIBÓ, I.: c. d., s. 162.

fázach modernizácie národného štátu, a to aj u primordially orientovaného typu, sa začínajú ohlášať civilizačné výdobytky: pluralizácia identít, deterritorializácia, individuálna emancipácia a i. To spôsobuje, že pred národnými štátmi sa otvárajú možnosti založiť svoju existenciu nie na separatistických, kolektivistických a partikularistických formách politiky identity, ale na modernej multikulturálnej integrácii, ktorá dáva šancu predovšetkým pre individuálnu (národnú) emancipáciu.

Pojem národná identita má, podobne ako národ, veľmi neurčité charakteristiky, čo umožňuje jeho rozličné výklady. Môže sa rovnako viazať na primordially znaky a symboly (rodové genealógie, mýtické činy predkov a i.) ako na inštrumentálne znaky (ekonomická prosperita, spravodlivý sociálny systém a i.). Skupinové identity, akou je aj národná identita, nevznikli prirodzeným spôsobom – slobodným rozhodnutím ľudí, nevyvinuli sa v geografickej a sociálnej izolácii, ale naopak, ich vznik podmienila intenzívna interakcia (stretávanie, konflikty) medzi etnickými komunitami. Sú produktom národotvorných procesov. Na tom sa zhodujú viacerí teoretici národa. Podľa K. W. Deutscha,²³ ktorý sa podrobne zaoberal teóriou etnickej identity, je „utváranie etnickej identity dôsledkom diskrepancie medzi rýchlosťou sociálnej a geografickej mobilizácie a pomalosťou kultúrno-skupinovej asimilácie.“

Historickou oporou tohto riešenia sú dve koncepcie národnej identity. Prvá koncepcia pochádza od Alexisa de Tocquevilla,²⁴ francúzskeho politického teoretika, sociológa a historika. Tento „liberál nového typu“, ako sa sám nazval, rozvinul svoju koncepciu národnej identity pri úvahách o vlastenectve. Rozlišoval dvojakú lásku k vlasti. Prvá z nich „vníma“ etnicitu ako niečo dané, „neuvedomé“, „nezištné“ a „nedefinovateľné“, vychádzajúce z emocionálnej stránky ľudskej vôle, druhá je „racionálnejšia“, pričom vzniká ako odraz racionálnej stránky ľudskej mysle. Rodí sa zo „vzdelanosti, rozvíja sa pomocou zákonov, „rastie“ využívaním práv, a napokon určitým spôsobom splyva s osobnými záujmami“.²⁵ Druhá koncepcia národnej identity pochádza od G. W. F. Hegela, ktorý o vlastenectve uvažoval podobným spôsobom vo svojich Základoch filozofie práva,²⁶ avšak s tým rozdielom, že svoje úvahy rozvíjal na základe európskeho typu konštitučnej monarchie, kým A. de Tocqueville sa inšpiroval skúsenosťami z amerického demokratického systému. Rozlišoval nacionálno-romantickú identitu občana, ktorá zodpovedá Tocquevillovej „neuvedomelej“ láske k vlasti, a racionálne chápanie štátu, ktoré je zase blízke Tocquevillovmu „racionálnejšiemu“ typu vlastenectva. Pre G. W. F. Hegela je človek rozumná a slobodná bytosť majúca svoje predstavy, názory a rozvinutý citový život a svoje politické, morálne a náboženské myslenie, ktoré sa viaže k jeho národnej, štátnej a politickej identite. Základom občianskeho patriotizmu je teda to, že občan svoje záujmy uskutočňuje prostredníctvom štátu a jeho inštitúcií, pričom tieto inštitúcie a štát samotný považuje za „ľudské“ nástroje na uskutočnenie moderného princípu subjektivity a kolektivity. Pri tvorbe princípu modernej subjektivity G. W. F. Hegel nezabudol ani na niektoré prvky z roviny etnickej identity (zvyk, národná hrdosť, národné a historické povedomie). Iné prvky etnicity, zvlášť hrdinský nacionálno-romantický patriotizmus, nezahrnul do moderného občianskeho patriotizmu, pretože v nich videl nebezpečenstvo pre štát, pre jeho právny systém a demokratické inštitúcie.

23 Na túto motiváciu vzniku etnickej identity upozornil ako jeden z prvých K. W. DEUTSCH: Social Mobilisation and political Development. American Political Science Review 55, September 1961: 493 – 514. K tomuto názoru sa prikláňajú aj českí teoretici politiky BARŠA, P. – STRMISKA, M.: c. d., s. 13.

24 TOCQUEVILLE, A. de.: Demokracie v Americe. Praha: 1992, Sv. I, Část 2, kap.VI.

25 Tamže, s. 179.

26 HEGEL, W.F.: Základy filozofie práva. Praha: 1992.

Uvedené historické súvislosti tvorby etnickej identity občana rozvinul výskum primordiálneho a inštrumentálneho²⁷ poňatia etnicity.

Primordiálne poňatie etnicity odpovedá na špecifickú potrebu etnického „ukotvenia“ človeka v etnickej identickom spoločenstve, kým inštrumentálne poňatie je kvalitatívne odlišné v tom, že etnickú identitu vníma ako jeden z potenciálnych zdrojov mobilizácie ľudského snaženia v otázke kvality života, zmyslu a orientácií vo svete. Ako ukázal výskum²⁸ etnického presvedčenia a etnickej identity v podmienkach súčasnej slovenskej najkvalifikovanejšej vrstvy spoločnosti (vysokoškolskí učitelia a výskumníci), primordiálni účastníci sa výraznejšie angažovali pri hodnotení viacerých etnokultúrnych entít („Slováci“, „moji rodičia“, „minulé ja“) a inštrumentalisti pri hodnotení politických entít: „slovenská vláda“, „Slovenská národná strana“. Súčasne sa potvrdilo, že vo východnej a strednej Európe prevládajú v názoroch na etnicitu, a to aj po roku 1990, primordiálne presvedčenia. Podľa primordiálneho chápania je etnicita univerzálna, večná a nespochybniteľná. Toto chápanie vychádza z existencie viacerých spoločných znakov biologickej (rasa, kmeň, predkovia), teritoriálnej (krajina) a kultúrnej (jazyk, náboženstvo, hodnoty a i.) povahy, ktoré sa aktivizujú najmä v čase ohrozenia určitého etno-sociálneho spoločenstva. Jednotlivci si ho vytvárajú primárnou socializáciou a kultivuje ho zväčša prostredníctvom emocionálnych stránok svojej mysle. Takýto jednotlivec sa veľmi ťažko socializuje v inej kultúre, jeho väzby k vlastnému etnickému spoločenstvu sú natoľko dominantné, že si konštruuje iba etnický svet a dianie v ňom len ako etnické dianie. V primordiálnych spoločenstvách je preto prirodzené „pestovanie“ princípu oddeľovania sa od iných spoločenstiev a upevňovanie primordiálno-etnických lojalít („metaforické“ príbuzenstvá, spoločná história, spoločný osud, spoločný jazyk, predstava krvných zväzkov medzi členmi spoločenstva, a pod.), čo vytvára reálny podklad vzniku primordiálnych presvedčení a následne možnosť obnovy sociálno-etnickej skutočnosti v ideovej a materiálnej podobe a nacionalistických a iných politicko-ideologických koncepcií štátu.

V inštrumentálnom chápaní podstaty etnicity dominuje racionálne hľadisko. „Inštrumentalista“ chápe etnicitu ako účelový konštrukt na dosahovanie praktických výhod a cieľov, najmä ekonomického a politického charakteru. Národnú identitu vníma ako jednu z mnohých identít vo svojom občianskom profilovaní. V jeho postojoch a názoroch na etnicitu prevažuje orientácia na budúcnosť (na nové hodnotové systémy a presvedčenia, na nové projekty medzietnickej komuni-

27 Problematiku primordiálnych sentimentov rozvinul Clifford Geertz (GEERTZ, C.: *Primordial and Civic Ties*. In: HUTCHINSON, J. – SMITH, A. D. (Eds.): *Nationalism*. Oxford – New York: Oxford University Press 1994, s. 29 – 34). O primordiálnom a inštrumentálnom etnickom presvedčení a o sociálnom vytváraní etnicity a národa a o jeho dôsledkom pozri bližšie BAČOVÁ, V.: *Súčasný smery v psychológii. Hľadanie alternatív pozitivizmu*. Prešov: Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešovensis, FF PU 2000, s. 84 – 93. V. Bačová (s. 88) uvádza viaceré príklady na primordiálne presvedčenia, z ktorých vyberáme nasledujúce: „Národnostné cítenie ľudí je čisté a rýdzde; národnosť jednotlivca je raz navždy daná; príslušnosť k národu je silnejšia ako príslušnosť k sociálnej triede; národnostná príslušnosť je dôležitejšia ako štátne občianstvo; každý národ má prirodzené právo na vytvorenie vlastného štátu; zárukou jednoty štátu je národnostná čistota územia; každý národ sa skladá z ľudí, ktorí majú spoločných rovnakých predkov.“ Výpovedne zaujímavé sú aj príklady inštrumentálnych presvedčení (s. 89): „O rýdzosti národnostného cítenia je možné pochybovať, pretože skrýva iné, aj zisťné motívy; človek sa dokáže stať príslušníkom akejkolvek národnosti; národnostná príslušnosť je vecou výberu a rozhodnutia; materiálne záujmy spájajú jedincom viac ako národnostná príslušnosť; ľudia začali žiť ako národy len nedávno – v novoveku; preferovanie národnostného princípu pred štátnym je nebezpečné; ďalšie generácie sa už nemusia zaoberať záležitosťami národa; každý súčasný národ zahŕňa ľudí rôzneho pôvodu, kmeňov, rasy.“

28 Pozri BAČOVÁ, V.: *Ethnic/political identity and beliefs about atnicity among academics in Slovakia*. *Studia Psychologica*, 41, 2, 1999, s. 151 – 166.

kácie), nie na minulosť. Jeho väzby na spoločnosť sa vyznačujú uvedomelou lojalitou (utvárajú sa na základe voľby). Z toho plynú aj jeho postoje a presvedčenia na otázky národnostného cítenia (pochybuje o jeho rýdzosti), národnostnej príslušnosti (pripúšťa, že človek sa môže stať príslušníkom akejkolvek národnosti), národnostného princípu (upozorňuje na nebezpečenstvo preferovania národnostného princípu pred štátnym), národa (zdôrazňuje realitu súčasných kultúrnych národov, v ktorých dominuje rozvinutosť mnohdimenzionálnej občianskej identity pred jednou z jej súčastí – národnej identity).²⁹ Primordialisti považujú určité duchovné väzby (príbuzenské vzťahy, náboženstvo, jazyk, zvyky, národné cítenie, národnosť a i.) za nezameniteľné danosti ľudskej existencie, za nacionálny základ ľudskej osobnosti. Instrumentalisti považujú tieto väzby za premenlivé a teda nedostatočné na vytváranie racionálneho základu ľudskej osobnosti. Ich etnická mobilizácia sa nevytvára obranou pôvodných etnokultúrnych daností, ale reakciou na modernizačné procesy. Táto reakcia má byť politicko-ekonomické hľadiská (ekonomicky silné oblasti posilujú etnokultúrnu skupinovú identitu), alebo iné motivácie: emocionálna a existenčná ukotvenosť v podmienkach všeobecnej mobility, prechodnosti a anonymity, hľadanie identity v malých etnických jednotkách, ktoré vytvárajú pocit pôvodnejšej etnicity³⁰ a i.

Po tomto terminologickom vymedzení vráťme sa k východiskovému vzťahu národnej a občianskej identity. Nazdávame sa, a doterajší výklad to sčasti potvrdil, že pri riešení tohto vzťahu by sme sa mali pohybovať v rámci diferenciačného poľa zvrchovanej kategórie občianstvo. Občianstvo, ako sme vyššie naznačili, považujeme za civilizovaný spôsob včleňovania sa individuí do spoločenského celku a zároveň za civilizovanú formu fungovania tohto celku vo vzťahu k individualitám. Súčasne túto kategóriu vnímame ako zvrchovanú kategóriu tvorby mnohorakých prirodzených ľudských identít, ale aj kolektívnych politických identít, ktoré vznikajú – ako napríklad európska identita, na základe nasadenia dostatočnej politickej energie (politickej vôle) občanov určitých sociálno-etnických kolektív (v prípade národnej identity), resp. občanov jednotlivých európskych štátov (v prípade európskej identity) presvedčených o tom, že „integráciou niečo získavajú a že Európska únia koná v ich záujme“.³¹ Národnej identite občana vyčleňujeme miesto v kategórii občianstva, pričom primárne miesto spôsobu utvárania jej obsahových a hodnotových charakteristík vidíme v komponente politického občianstva (obsahuje napríklad politickú rovnosť zahrnujúcu predovšetkým participáciu na výkone politickej moci – právo sa politicky angažovať, samospráva, sloboda združovania a i.), no nevyklúčujeme jej existenciu ani v ďalších dvoch komponentoch občianstva – občianskom (osobná sloboda – vrátane slobodného výberu etnickej príslušnosti, rovnosť pred zákonom, súkromné vlastníctvo, status ľudských práv a slobôd a i.) a sociálnom (vzrast národnej identity napríklad zo sociálnych nerovností pramieniacich z trhu práce i.).³²

V tomto smere sa môžeme inšpirovať z historických reflexií o národnej a občianskej identite, zo súčasných odborných reflexií o občianskej spoločnosti, ako aj z reálnej politickej praxe tvorby projektu Európskeho spoločenstva a stavby nových demokracií v postkomunistických spoločnostiach.

29 Bližšie o tom BAČOVÁ, V.: Ethnic/political identity and beliefs about atnicity among academics in Slovakia. *Studia Psychologica*, 41, 2, 1999, s. 89.

30 Podrobnejšie BARŠA, P. – STRMISKA, M.: c. d., s. 71 – 72.

31 KARLSSON, I.: Európa a národy. Európsky národ alebo Európa národov? Bratislava: Slovenský inštitút medzinárodných štúdií 1998, s. 135.

32 Bližšie o tom MARSHALL, T. H.: Citizenship and Social lass. In: Glass, citizenship and Social Development. Chicago: 1977. K tomu tiež pozri GBŮROVÁ, M.: Medzi identitou a integritou. Prešov: 1996, s. 25 – 41; Na ceste k politike štandardu. Prešov: 2000, s. 110 – 123.

Pripomenuli sme problém nerovnomernosti procesu transformácie predobčianskej spoločnosti na občiansku. Ukázali sme, že proces utvárania národov nebol protikladný procesu utvárania občianskej spoločnosti, hoci nemožno prehliadnuť ani ich historické kolízie, napríklad v habsburskej monarchii,³³ ale ani úsilia riešiť tieto kolízie. Je pozoruhodné, že sa ich pokúšali riešiť, každý na svoj spôsob, aj niektorí slovenskí národovci v priebehu 19. storočia a začiatku 20. storočia.

L. Štúr svoj postoj k uvedenému vzťahu formuloval pred rokom 1848 i po tomto roku. Do roku 1848 sa prikláňal k názoru, vychádzajúc z politickej reality Uhorska, že najlepšou formou vzťahu národného a štátneho (občianskeho) je princíp jednoty v rozmanitostiach (štátna/občianska jednota sa dosiahne tak, že sa bude realizovať aj právo byť slobodným národom). Slovákov charakterizoval v etnokultúrnom zmysle ako národ a v politickom zmysle ako uhorských občanov. Občianska jednota všetkých občanov Uhorska, zdôrazňoval, sa môže dosiahnuť iba ustavičným zdokonaľovaním ich občianskeho a politického statusu. Medzi ne, podľa L. Štúra, patrí aj skvalitňovanie etnickej identity občanov Uhorska a odstránenie všetkých prekážok a nedorozumení v medzietnickej komunikácii, vrátane politicky aktuálneho problému presadzovania myšlienky dominancie „jednej národnosti a jednej reči“ na uvedenom území. Štúrove názory po roku 1848 sa zmenili v tom zmysle, že prestal dôverovať typu občianskych spoločnosti. Riešenie začal hľadať, ako o tom svedčí jeho práca Slovanstvo a svet budúcnosti, v obnove slavianofilskej fikcie a v problematickom politickom prostredí Ruska.³⁴

Liberál a prívržencem montesquieuovskej emancipačnej idey ústavnosti a prirodzeného práva J. Palárik uvažoval, ako jeden z mala slovenských národovtorných intelektuálov 19. storočia, o etnicite „inštrumentálnym“ spôsobom. Národnému princípu nevyčleňoval osobitné postavenie, ale ho vnímal ako súčasť občianskej a politickej slobody určitej etno-sociálnej spoločnosti. Občiansky princíp chápal ako široké pole rozličných identít, vrátane národnej identity, ktorú, a to treba zdôrazniť, vnímal tradične len ako jazykovú otázku.³⁵

Osobitným spôsobom sa vyjadril k uvedenej otázke J. Záborský. Vnímal ju ako súčasť svojho osvietenecko-racionalistického reformizmu. J. Záborský bol presvedčený, že riešenie slovenskej otázky prostredníctvom postupnej občianskej emancipácie sociálne najproblematickejšej vrstvy slovenského obyvateľstva, ktorú nazýval ľudom, je jediným spôsobom výchovy k občianskym cnostiam, a v rámci nich aj k uvedomelej etnicite. Bol presvedčený, že ak občan nadobudne osvetovo-vzdelávacou činnosťou schopnosť rozhodovať sa vo verejných a sociálnych záležitostiach podľa pravidiel demokratického spolunažívania, dosiahne pokrok aj v kvalite etnickej identity.³⁶

M. Hodža presadzoval komplexnejší pohľad na otázku národnej slobody. Uvedenú otázku považoval za jeden zo stupňov k tvorbe občiansky vyspelej spoločnosti. Bol presvedčený, že moderná tvorba národa sa musí realizovať modernizáciu „národnostnej demokracie“, to značí politickými reformami mnohonárodnostnej konštitučnej habsburskej monarchie na demokratický právny štát a reformami hospodárskeho života národného spoločenstva.³⁷

33 Blížšie pozri MÜLLER, K.: Heslo ‚svůj k svému‘ v hospodářské emancipaci české společnosti. Česká společnost, nacionalismus a národní hospodářství I, II. Střední Evropa, 1999, s. 112, 116.

34 Blížšie pozri kapitolu v publikácii Dotyky s politikou c. d., autorky tejto štúdie Štúrove hľadanie rovnováhy medzi „pospolitostou“ a „jednotlivosťou“.

35 Blížšie pozri kapitolu v publikácii Dotyky s politikou c. d., autorky tejto štúdie Palárikova kresťansko-liberálna verzia riešenia slovenskej otázky.

36 Blížšie pozri kapitolu v publikácii Dotyky s politikou c. d., Záborského osvietenecko-racionalistická cesta k národovtornému činu.

37 Blížšie pozri kapitolu v publikácii Dotyky s politikou c. d., Národné a nacionalistické v ideovo-politickej koncepcii Milana Hodžu.

Uvedené príklady so slovenskej politickej skutočnosti 19. a začiatku 20. storočia bude treba rozšíriť o národotvorné projekty a iniciačné myšlienky ďalších autorov (predovšetkým z okruhu starej a novej školy slovenskej z prostredia autorov mesianistickej orientácie: M. M. Hodžu, S. B. Hroboň). Tie, o ktorých sme sa už zmienili, sú svedectvom, že vznik občianskej identity nie je dielom mechanicky pôsobiaceho mechanizmu, ale výsledkom cieľavedomého úsilia národotvornej elity štruktúrne transformovať vedomie príslušníkov pospolitosti nového typu – národa k aktom občianskeho sebauskutočňovania – individuálneho, skupinového a inštitucionalizovaného.³⁸ V tejto transformácii nejde primárne o bipolaritu národného a občianskeho princípu, resp. o pozíciu nadradenosti národného nad občianskym princípom, hoci nevyklúčujeme, že tento rozmer mohol rámcovať niektoré národotvorné projekty. Našou úlohou je pokročiť ďalej v tomto výskume. Na základe našich doterajších zistení možno predpokladať, že najčastejšie sa bude projektovať vzťah komplementárnosti, pozície nadväzovania a rovnocennosti. Príklad J. Palárika svedčí o tom, že v slovenskej národotvorbe sa objavila aj občanokratická pozícia, ktorú z kultúrno-civilizačných hľadísk hodnotíme ako najperspektívnejšiu. Z hľadiska vzťahu sociálnej stratégie transformácie a politickej modernizácie je pozoruhodný teoreticko-praktický koncept sociálnej dimenzie občianstva (národná identita vyrastá zo sociálnej identity občana), ktorý vypracoval J. Záborský. V tejto súvislosti nemožno nepripomenúť dôležitú skutočnosť, že Záborského koncept rozvíjali, aj keď nepriamo, prvé odborné reflexie občianskeho rozmeru človeka, ktoré sa sústredili na protirečenie medzi občianskou rovnosťou a sociálno-triednym rozmerom človeka, nie na bipolaritu medzi nacionálnym a občianskym rozmerom občana.³⁹ Napokon aj názov priekopnickej sociologickej analýzy problematiky občianstva, ktorej autorom je anglický sociológ T. H. Marshall, nie je v tomto zmysle náhodný: Občianstvo a sociálna trieda.⁴⁰

Ukazuje sa, že chybou je nielen narušanie priamych väzieb medzi jednotlivými komponentmi občianstva, ale aj stavanie občianskeho princípu proti národnému princípu i krajné pozície chápania národnej identity – jej nivelizácia a adorácia. Ťažiskovým problémom riešenia uvedenej vzťahu je, podľa nás, vzťah občianskej spoločnosti a typu štátu.⁴¹ V tzv. „poddanskom“ (R. Scrutona) type štátu, v ktorom sa štátna moc odvodzuje buď od božskej podstaty, ako v teokraciách, alebo od „zmesianizovaného skupinového záujmu“, ako v súčasnej dobe, je vo vzťahu k občianskej spoločnosti cudzou externalitou. Občiansky typ štátu, kde sa štátna moc odvodzuje od občanov ako základných prvkov občianskej spoločnosti, možno definovať ako „subsystem občianskej spoločnosti“,⁴² ako samosprávny orgán občianskej spoločnosti.⁴³ Národný štát, ktorý je nateraz dominantným typom štátneho zriadenia v Európe, by sme mohli definovať ako prechodný variant medzi poddanským a občianskym typom štátu. V súčasnosti väčšina týchto štátov rozvíja individuálne, skupinové i generalizované druhy občianskych potenciálov, hoci, a to treba zdôrazniť, v nerovnakej miere a v nerovnakom rozsahu. Súčasne treba dodať, že najmä

38 Podrobnejšie charakteristiky jednotlivých druhov aktérstva občana v praxi svojho občianskeho uskutočňovania pozri ROŠKO, R. – MACHÁČEK, L. – ČAMBÁLIKOVÁ, M.: c. d., s. 16 – 17.

39 Podrobnejšie o tom pozri SOPÓCI, J.: Medzi občanom a štátom. Problémy miestnej samosprávy na Slovensku. Bratislava: SÚ SAV, 1993. V súvislosti s liberálnym konceptom J. Palárika a Záborského reflexiou občianskeho rozmeru občana pozri aj knižnú publikáciu PICHLER, T.: Národovci a občania: O slovenskom politickom myslení v 19. storočí. Bratislava: Veda 1998, najmä s. 77 – 110.

40 In: Class, Citizenship and Social Development. Chicago 1977.

41 Existuje mnoho typológií štátov. Podľa nás, dichotomický model štátu R. Scrutona (poddanský a občiansky typ) je veľmi presný vzhľadom na to, o čo v demokracii ide. Z toho dôvodu pracujeme z jeho modelom. Porovnaj SCRUTON, R.: Slovník politického myšlení. Brno: Atlantis 1989.

42 ŠAMALÍK, F.: Občanská společnost v moderním státě. Brno: Doplněk 1995, s. 6.

43 Pozri bližšie ROŠKO, R. – MACHÁČEK, L. – ČAMBÁLIKOVÁ, M.: c. d., s. 14 – 18.

v postkomunistických národných štátoch strednej a východnej Európy je ešte veľa stereotypov myslenia a konania,⁴⁴ vrátane primordiálnych etnických presvedčení, ktoré bránia v tvorbe občianskej spoločnosti a jej demokratického potenciálu. Tieto typy štátov sa v súčasnosti podrobujú náročnej prodemokratickej rekonštrukcii všetkých druhov aktérov: individuálno-občianskych, skupinovo-asociovaných (politická opozícia verzus vládna koalícia) a štátno-inštitucionalizovaných (parlament, vláda, prezident). Náročnejšia rekonštrukcia bude v tých štátoch, akou je aj Slovenská republika, kde v dôsledku tvorby štátnopolitických organizmov sa pomerne dlho udržiava štátno-emancipačný potenciál. Napriek tomu, že akt štátneho osamostatnenia, resp. štátnej emancipácie sa nehodnotí ako antimodernizačný prvok, jednako treba rátať s tým, že uvedený potenciál sa „nepovznáša“ nad existenciálne napätie dvoch zaangažovaných princípov – národného a občianskeho a zároveň je testovacím indikátorom stavu euroobčianskych potenciálov predovšetkým najpočetnejších, to značí individuálno občianskych a skupinovo asociovaných aktérov.

Práve euroobčiansky potenciál je najpreukaznejším znakom pripravenosti jednotlivých štátno-politických spoločností na fázu ich celoeurópskej integrácie. Možno súhlasiť s názorom, že európske štáty musia pre to mnoho urobiť. Malí by napríklad dať pluralitným identitám aspoň taký priestor, ako ho dávajú imigrantské štáty. „Rozvoj mnohosti príslušnosti a schopnosti prepojavať medzi nimi a pozadiť otvorené, kultúrne pluralitní spoločnosti, je totiž jediným možným východom ze slepé uličky sporů medzi národnou väčšinou (kultúrne si monopolizujúci štát) a etnonacionalizmem národných menšín.“⁴⁵ Ďalej je tu požiadavka, aby sa Európa otvorila „složenosti individuálneho života z rôznych výšecí, ktoré striedajú svoju dôležitosť vždy podľa situácie, v níž se člověk zrovna nachází, a podle role, kterou v ní hraje. Po pádu univerzálního impéria a po kulturní pluralizaci partikulárního národního státu musí nastoupit „nový univerzalizmus“, jenž otevře jednotlivce všelidskému horizontu tím, že ho otevře složenosti jeho vlastního já.“⁴⁶ Vytvorenie priestoru na rozvoj mnohodimenzionálneho občianskeho potenciálu európskeho občana predpokladá európsku politickú spoločnosť založenú na princípe subsidiarity, to značí na riešenie problémov na úrovni, kde vznikli, resp. na najnižšej novej úrovni. Treba teda predpokladať slabý štát s jasne definovanými kompetenciami. Vzhľadom na to, že národná politika je pomerne dôležitá pre život moderného občana, mala by, podľa nás, plniť niektoré politické funkcie: napríklad mala by pôsobiť diferencujúco na rozdelenie politických strán a hnutí do blokov, na rozdelenie samotných politických subjektov do frakcií, prípadne môže byť príčinou ich rozpadu. Čo sa týka občana, ten by svoj postoj k problematike národného princípu v politike mohol vyjadriť v rámci určitých právno-politických regulatívov, napríklad voľbou politického subjektu, ktorý reprezentuje jeho postoje hľadisko, prípadne zapojením do politickej činnosti alebo úplnou rezignáciou na svoje politické ambície.

Nazdávame sa, že dospieť k európskemu občianstvu bude komplikovaný proces. Národné identity, vytvorené dejinami a potvrdzované rozličnými prostriedkami tvorenia a vyrábania etnicity a národa, ako aj štátnymi hranicami, kladú značné prekážky pocitu európskej spolupatričnosti, no nie sú, podľa nás, neprekonateľné. Nie je možné ich umelo odstrániť odovzdaním rozhodujúceho práva nadštátnym inštitúciám. Toto odovzdanie, ak má byť politicky uskutočniteľné, musí mať podporu nielen u etnických „inštrumentalistov“, ale aj u etnických „primordialistov“, u tých

44 Ide o tieto stereotypy, ktoré boli funkčné vzhľadom na socialistický politický systém: 1. Zavrhovanie inštitútu parlamentnej demokracie, 2. Zavrhovanie inštitútu súkromného vlastníctva, 3. Xenofóbny vzťah k systému západoeurópskeho typu. Porovnaj ROŠKO, R. – MACHÁČEK, L. – ČAMBALÍKOVÁ, M.: c. d., s. 19.

45 BARŠA, P. – STRMISKA, M.: c. d., s. 85.

46 Tamže, s. 89.

predovšetkým. Skúšobným kameňom tohto procesu bude, podľa nás, tvorba nadštátnych regiónov, ktorých ambíciou je pomôcť zoslabiť moc národných štátov (teda aj primordiálne väzby, postoje a zmysľovanie obyvateľov týchto štátov), riešiť pohraničné konflikty a menšinové problémy, posilňovať medzietnickú komunikáciu, rozširovať priestor pre kultúrnu a jazykovú rozmanitosť. Regionalizácia môže však priniesť aj určité riziká spojené s nárastom emocionálnych diskurzov o etnicite a národe, ktoré nemožno nemať na pamäti najmä pri necitlivej inštitucionalizácii nových nadštátnych regiónov. Napriek uvedeným rizikám a všetkým zložitostiam modernej spoločnosti sú tu reálne predpoklady, aby sa európske občianstvo vyvíjalo v zmysle klasického európskeho ideálu: jednoty v rozmanitosti a rozmanitosti v jednote. Poučiť sa o tom, ako sa tento ideál vyvíjal, bude možné aj z histórie utvárania vzťahu medzi národnou a občianskou identitou v prostredí slovenskej spoločnosti v 19. storočí.

Literatúra

- BAČOVÁ, V.: Ethnic/political identity and about ethnicity among academics in Slovakia. *Studia Psychologica*, 41, 2, 1999.
- BARŠA, P. – STRMISKA, M.: *Národní stát a etnický konflikt*. Brno: 1999.
- BIBÓ, I.: *Bieda východoeurópskych malých štátov*. Bratislava: 1996.
- GBÚROVÁ, M.: *Medzi identitou a integritou*. Prešov: 1996; *Na ceste k politike štandardu*. Prešov: 2000; *Dotyky s politikou*. Trenčín: 2003.
- GELLNER, A.: *Národy a nacionalismus*. Praha: 1993.
- HEGEL, W. F.: *Základy filozofie práva*. Praha: 1992.
- HROCH, M.: *Národní emancipační hnutí, národní stát v historické perspektivě*. In: KUNC, J. (Ed.): *Demokracie a ústavnost*. Praha: 1999.
- KARLSSON, I.: *Európa a národy*. Bratislava: 1998.
- KEANE, J.: *Civil Society and the State*. London–New York: 1988.
- KOHN, H.: *The Age of Nationalism*. Westport: 1976.
- MARSHALL, T. H.: *Citizenship and Social class*. In: *Glass, citizenship and Social Development*. Chicago: 1977.
- MÜLLER, K.: *Heslo „svůj k svému“ v hospodářské emancipaci české společnosti. Česká společnost, nacionalismus a národní hospodářství*. I, II. *Střední evropa* 1999.
- MÜLLER, K. jr.: *Koncept občanské společnosti konceptualizace, dilemata a nebezpečí*. *Politologická revue* 1, 2001.
- HUTCHINSON, J. – SMITH, A. D. (Eds.): *Nationalism*. Oxford – New York: Oxford University press, 1994.
- NOVOSAD, F.: *Komplementarita národného a občianskeho*. In: *Národy, národnosti a etnické skupiny v demokratickej spoločnosti*. Bratislava-Praha: Filozofický ústav SAV, Filozofický ústav ČSAV, 1991.
- PICHLER, T.: *Národovci a občania: O slovenskom politickom myslení v 19. storočí*. Bratislava: 1998.
- ROŠKO, R.: *Smer moderné občianstvo*. Bratislava: 1995.
- ROŠKO, R. – MACHÁČEK, L. – ČMBÁLIKOVÁ, M.: *Občan a transformácia*. Bratislava: 1997.
- SCRUTON, R.: *Slovník politického myšlení*. Brno: 1995.
- SOPÓCI, J.: *Medzi občanom a štátom. Problémy miestnej samosprávy na Slovensku*. Bratislava: SÚ SAV 1993.
- TOCQUEVILLE, A. de.: *Demokracie v Americe*. Praha: 1992.
- UHER, J.: *Občiansky a národný princíp v súčasnej spoločnosti*. In: *Slovensko a systémové zmeny v spoločnosti*. Zväzok I. Bratislava: Sociologický ústav SAV 1992.

Ústavná úprava práv osôb patriacich k národnostným menšinám a etnickým skupinám v Slovenskej republike a jej komparatívna analýza

Ladislav Orosz

Úvod

V moderných právnych štátoch je východisková právna úprava všetkých základných spoločenských vzťahov premetom ústavnej úpravy. Vďaka tomuto prístupu sa zabezpečuje nielen spoločenská, ale najmä ústavnoprávna autorita ústavou regulovaných spoločenských vzťahov. Vychádzajúc z požiadavky, že právne normy obsiahnuté v právnych predpisoch nižšej právnej sily musia byť v súlade s ústavou (ústavnými normami), sa takýmto prístupom vymedzujú aj základné obsahové kontúry zákonnej a príp. podzákonnej úpravy a ich systémové prepojenie.

Na základe uvedeného sa v Ústave Slovenskej republiky (ďalej len „ústava“), v súlade s našimi ústavnými tradíciami, vymedzujú aj základy právneho postavenia osôb patriacich k národnostným menšinám a etnickým skupinám. Už samotná analýza príslušných ústavných noriem opierajúca sa o porovnanie ich obsahu s obsahom kľúčových medzinárodnoprávných dokumentov o ľudských právach a základných slobodách, ako aj s obsahom analogických ústavných noriem vyspelých demokratických štátov **umožňuje formulovať predbežný záver o tom, či právna regulácia postavenia práv osôb patriacich k národnostným menšinám a etnickým skupinám na Slovensku zodpovedá medzinárodnému štandardu a moderným vývojovým tendenciám.**

Novelizáciou ústavy z roku 2001 sa v našom právnom poriadku posilnilo i právne postavenie medzinárodných zmlúv a ostatných prameňov medzinárodného práva.¹ Podľa čl. 7 ods. 5 ústavy „*Medzinárodné zmluvy o ľudských právach a základných slobodách...ktoré boli ratifikované a vyhlásené spôsobom ustanoveným zákonom, majú prednosť pred zákonmi.*“ Na základe citovaného ustanovenia ústavy je možné konštatovať, že **fundamentálne základy právnej úpravy postavenia národnostných menšín a etnických skupín v Slovenskej republike tvoria popri ústavných normách aj ustanovenia medzinárodných zmlúv o ľudských právach a slobodách**, ktoré boli ratifikované a vyhlásené v Zbierke zákonov Slovenskej republiky, a ktoré sa dotýkajú práv národnostných menšín a etnických skupín.

Vychádzajúc z vyššie uvedeného je cieľom tohto príspevku rozobrať platnú ústavnú úpravu postavenia národnostných menšín a etnických skupín v jej vývojovej analýze a porovnať ju s obsahom kľúčových medzinárodnoprávných dokumentov ako aj ústavnými dokumentmi členských krajín Európskej únie, vrátane ústav tých postkomunistických krajín, ktoré by sa mali stať v roku 2004 členmi tohto medzinárodnoprávného zoskupenia.

I. Vývoj ústavnej úpravy postavenia národnostných menšín a etnických skupín na Slovensku

Ústavná úprava postavenia a práv národnostných menšín a etnických skupín má na území Slovenska **dlhoročnú tradíciu a siaha ešte do obdobia Rakúsko-Uhorska.** Podľa čl. 19 zá-

¹ Podľa čl. 1 ods. 2 ústavy „Slovenská republika uznáva a dodržiava všeobecné pravidlá medzinárodného práva, medzinárodné zmluvy, ktorými je viazaná, a svoje ďalšie medzinárodné záväzky.“

kladného zákona z 21. decembra 1867 o všeobecných právach štátnych občanov v kráľovstvách a krajinách zastúpených v Ríšskej rade:

„(1) *Všetky národnosti v štáte sú rovnoprávne a každá národnosť má nenarušiteľné právo na zachovanie svojej národnosti a svojho jazyka a právo na starostlivosť o ne.*

(2) *Rovnoprávnosť všetkých jazykov krajiny v škole, na úradoch a vo verejnom živote je uznaná štátom.*

(3) *V krajinách, ktoré obýva viac národností, sa verejné školské zariadenia upravujú tak, aby bez použitia nátlaku každá z týchto národností získala potrebné prostriedky na výučbu druhého jazyka v krajine.*²

Na túto úpravu nadviazala Ústavná listina Česko-Slovenskej republiky (uvedenej zákonom č. 121/1920 Zb. z 29. 2. 1920), ktorá **tiež presahovala vtedy existujúci medzinárodný štandard**. Vysoký štandard ústavnej úpravy národnostných menšín a etnických skupín v tzv. I. Česko-slovenskej republike bol podmienený nielen národnostným zložením obyvateľstva, ale aj historickými okolnosťami jej vzniku. **Československo sa totiž podpisom Saint-Germainskej zmluvy (10. 9. 1919)**, ktorá bola súčasťou tzv. versaillského zmluvného systému usporiadania vzťahov v Európe po prvej svetovej vojne, **zaviazalo, že ustanovenia obsiahnuté v článkoch tejto zmluvy uzná za základné zákony, a že neprijme žiadne ustanovenia, ktoré by im odporovali.**³

Ochrana národných, náboženských a rasových menšín bola premietnutá do šiestej hlavy zákona uvádzajúceho Ústavnú listinu (čl. 128 až 134) a znela nasledovne:

Čl. 128: „Všetci štátni občania republiky Československej sú si pred zákonom úplne rovní a požívajú rovnaké práva občianske a politické bez ohľadu na to, akú majú rasu, jazyk alebo náboženstvo.

Rozdiel v náboženstve, viere, vyznaní a jazyku nie je žiadnemu štátnemu občanovi republiky Československej v medziach všeobecných zákonov na škodu, najmä pokiaľ ide o prístup k verejnej službe, úradom a hodnostiam alebo pokiaľ ide o vykonávanie akejkoľvek živnosti alebo povolania.

Štátni občania republiky Československej môžu v medziach všeobecných zákonov voľne používať akýkoľvek jazyk vo vzťahoch súkromných a obchodných, vo veciach týkajúcich sa náboženstva, v tlači a akýchkoľvek publikáciách alebo na verejných zhromaždeniach ľudu.

Tým však nie sú dotknuté práva, ktoré štátnym orgánom v týchto smeroch náležia podľa platných alebo v budúcnosti vydaných zákonov z dôvodu verejného poriadku a bezpečnosti štátu a účinného dozoru.“

§ 129: „Zásady jazykového zákona v republike Československej určuje osobitný zákon tvoriaci súčasť tejto ústavnej listiny.“

§ 130: „Ak štátnym občanom prislúcha podľa všeobecných zákonov právo zakladať, riadiť a spravovať na vlastné náklady ústavy dobročinné, náboženské a sociálne, školy a iné výchovné ústavy, sú štátni občania, bez ohľadu na národnosť, jazyk, náboženstvo a rasu navzájom rovní a môžu v týchto ústavách voľne používať svoj jazyk a vykonávať svoje náboženstvo.“

§ 131: „V mestách a okresoch, v ktorých je usadený značný zlomok štátnych občanov československých iného jazyka ako československého, zaručuje sa deťom týchto československých občanov vo verejnom vyučovaní v medziach všeobecnej úpravy vyučovacej, **primeraná príležitosť, aby sa im poskytlo vyučovanie v ich vlastnom jazyku**, pričom vyučovanie československého jazyka sa môže ustanoviť ako povinné.“

2 Citovaná ústavná úprava tvorí aj v súčasnosti súčasť ústavného systému Rakúskej republiky

3 Bližšie pozri ZAVACKÁ, K.: Národnostná otázka Československa na pôde Spoločnosti národov. Historický časopis, 1988, č. 3.

§ 132: „Ak v mestách a okresoch, v ktorých je usadený značný zlomok občanov československých náležiacich k menšinám náboženským, národným a jazykovým, sa majú určité čiastky vynaložiť na výchovu, náboženstvo alebo dobročinnosť z verejných fondov podľa štátneho rozpočtu, obecných rozpočtov alebo iných verejných rozpočtov, **zaručuje sa týmto menšinám v medziach všeobecnych predpisov platných pre verejnú správu podiel na pôžitkoch a ich užívaní.**“

§ 133: „Vykonanie zásad §§131 a 132 a najmä vymedzenie pojmu „značný zlomok“ sa vyhradzuje na osobitné zákony.“

§ 134: „**Akýkoľvek spôsob násilného odnárodňovania je nedovolený.** Nerešpektovanie tejto zásady môže zákon vyhlásiť za trestné správanie.“⁴

Štandard si zachovala ústavná úprava národnostných menšín (nehodnotíme ústavnú prax) aj počas slovenského štátu (1939 – 1945). V ústavnom zákone č. 185/1939 Sl. z. (Ústave Slovenskej republiky) bola venovaná tejto problematike osobitná dvanásť hlava s nasledovným znením:

§ 91: „(1) *Občania môžu sa voľne hlásiť k svojej národnosti.*

(2) O príslušnosti občanov k národnosti vedie sa kataster.

(3) Zmeny v národnostnom katastre môžu sa diať len v medziach zákona.

(4) Podrobnosti určuje zákon.“

§ 92: „(1) *Každá činnosť smerujúca k odnárodneniu je trestná.*

(2) Podrobnosti určuje zákon.“

§ 93: „(1) *Národnostné skupiny, ktoré sa na území Slovenska udomácnili, majú právo kultúrne a politicky sa organizovať pod vlastným vedením.*“

(2) Národnostné skupiny a ich členovia (§ 91) so svojim materským národom môžu nadväzovať a pestovať kultúrne styky.“

§ 94: „*Národnostné skupiny majú právo užívať vo verejnom živote a v školách svojho jazyka, o čom sa vydá osobitný zákon.*“

§ 95: „*Práva národnostných skupín, uvedené v ústave, platia natoľko, nakoľko také isté práva v skutočnosti požíva i slovenská menšina na území materského štátu príslušnej národnostnej skupiny.*“

Jediným ústavným dokumentom na území Slovenska v jeho modernej ústavnej histórii, ktorý neobsahoval osobitné ustanovenia dotýkajúce sa práv národnostných menšín bola **Ústava Československej republiky z 9. mája 1948** (ústavný zákon č. 150/1948 Zb.). Tento fakt sa žiada hodnotiť v kontexte historicko-politických okolností súvisiacich so zánikom I. ČSR, priebehom národnooslobodzovacieho zápasu, ako aj postoja vládnej moci najmä k nemeckej a maďarskej národnostnej menšine vyjadreného v Košickom vládnom programe a opatreniach na neho nadväzujúcich.

Mierny pozitívny posun predstavuje ústavná úprava národnostných menšín v Ústave ČSSR z roku 1960 (ústavný zákon č. 100/1960 Zb.), ktorá v čl. 25 ustanovovala:

4 V nadväznosti na ustanovenia ústavy bol podľa § 129 ústavy prijatý zákon č. 122/1920 Zb., ktorým sa ustanovili zásady jazykového práva v republike československej, ďalej zákon č. 137/1923, ktorým sa upravuje vyučovanie štátneho jazyka ako aj jazyka národných menšín na školách stredných a ústavoch učiteľských a tiež vládne nariadenie č. 27/1924 Zb., ktorým sa upravuje užívanie jazykov pre župné zastupiteľstvá, župné výbory a okresné výbory zriadené podľa vládneho nariadenia zo dňa 26. októbra 1922, č. 310 Zb. z. a n. (toto nariadenie upravilo rozdielny režim užívania jazykov na miestnych orgánoch štátnej správy v závislosti od percentuálneho zloženia obyvateľstva. Základom sa stalo rozlíšenie medzi okresmi s 20 %, 50 % a 80 % obyvateľstva patriaceho k národnostnej menšine – bližšie k tomu viď napr. DRGONEC, J.: Základné práva a slobody podľa Ústavy Slovenskej republiky. Zväzok 2. Bratislava – Manz: 1999, s. 151 – 152.

„Občanom maďarskej, ukrajinskej a poľskej národnosti zabezpečuje štát všetky možnosti a prostriedky **na vzdelanie v materinskom jazyku a na kultúrny rozvoj.**“

K výraznejšiemu zvýšeniu miery ústavnej ochrany národnostných menšín a tým aj k nadviazaniu na jej vysoký štandard z obdobia pred II. svetovej vojny dochádza až schválením ústavného zákona č. 144/1968 Zb. o postavení národností v Československej socialistickej republike.

Podľa čl. 1 tohto ústavného zákona:

„Československá socialistická republika, ako spoločný štát českého a slovenského národa a národností žijúcich na jej území, v duchu socialistickej demokracie a internacionalizmu zabezpečuje **maďarskej, nemeckej, poľskej a ukrajinskej (rusínskej) národnosti možnosti a prostriedky na všestranný rozvoj.**“

Podľa čl. 2:

„Národnosti sú primerane na svoju početnosť zastúpené v zastupiteľských zboroch a v iných volených orgánoch.“

Podľa čl. 3:

„(1) Občanom maďarskej, nemeckej, poľskej a ukrajinskej (rusínskej) národnosti sa v rozsahu primeranom záujmom ich národného rozvoja a za podmienok ustanovených zákonmi zabezpečuje:

- a) právo **na vzdelanie v ich jazyku,**
- b) právo **na všestranný kultúrny rozvoj,**
- c) právo **používať ich jazyk v úradnom styku** v oblastiach obývaných príslušnou národnosťou,
- d) právo **spoločovať sa v národnostných kultúrnych spoločenských organizáciách,**
- e) právo **na tlač a informácie v ich jazyku.**

(2) Rozsah a podmienky práv uvedených v odseku 1 ustanovia zákony.“

Podľa čl. 4:

„(1) Občan slobodne rozhoduje o svojej národnosti podľa vlastného presvedčenia.

(2) Príslušnosť ku ktorejkoľvek národnosti nemôže byť žiadnemu občanovi na ujmu pri jeho uplatnení v politickom, hospodárskom a spoločenskom živote.

(3) Zakazujú sa všetky formy nátlaku a odnárodňovania.“

Podľa čl. 5:

„(1) Tento ústavný zákon sa vykoná zákonmi Federálneho zhromaždenia a zákonmi národných rád.

(2) Zákony národných rád tiež stanovujú, pri ktorých zastupiteľských zboroch a výkonných orgánoch sa zriaďujú orgány, ktoré budú zabezpečovať uskutočňovanie práv národností.“⁵

II. Platná ústavná úprava postavenia osôb patriacich k národnostným menšinám a etnickým skupinám v Slovenskej republike a medzinárodnoprávne záväzky, ktorými je v tejto oblasti Slovenská republika viazaná

Platná ústavná úprava práv osôb patriacich k národnostným menšinám a etnickým skupinám je obsiahnutá v Ústave Slovenskej republiky z roku 1992 (ďalej len „ústava z roku 1992“) a v Listine základných práv a slobôd (ďalej len „Listina“), ktorá je naďalej súčasťou ústavného systému Slovenskej republiky. Text Listiny sa takmer identicky premietol priamo do ústavy z roku 1992.

5 K analýze ústavného zákona č. 144/1968 Zb. pozri napr. Kol.: Československá ústava. Komentár. Praha: Panoráma 1988, s. 459 – 468.

Ústavná koncepcia postavenia osôb patriacich k národnostným menšinám a etnickým skupinám je založená na princípe rovnosti a nediskriminácie. Tento ústavný princíp je v slovenskej ústave vyjadrený jednak vo všeobecnej rovine a tiež špeciálne vo vzťahu k osobám patriacim k národnostným menšinám a etnickým skupinám.

Kľúčový ústavný princíp zaručujúci rovnosť a zákaz diskriminácie všetkých fyzických osôb (resp. zákaz ich diskriminácie) je obsiahnutý v čl. 12 ods. 2 ústavy:

„Základné práva a slobody sa zaručujú na území Slovenskej republiky všetkým bez ohľadu na pohlavie, rasu, farbu pleti, jazyk, vieru a náboženstvo, politické, či iné zmýšľanie, **národný alebo sociálny pôvod, príslušnosť k národnosti alebo etnickej skupine, majetok, rod alebo iné postavenie. Nikoho nemožno z týchto dôvodov poškodzovať, zvýhodňovať alebo znevýhodňovať**“ (identický text je obsiahnutý aj v čl. 3 ods. 1 Listiny).

Ako vyplýva z citovaného slovenský ústavodárca v súlade s ústavnými tradíciami už v dikcii tohto článku, ktoré má charakter všeobecného pravidla o rovnosti⁶ **zvýraznil popri iných dôvodoch výslovne rovnosť, resp. zákaz diskriminácie aj s ohľadom na národný pôvod a príslušnosť k národnosti alebo etnickej skupine**, a to napriek tomu, že v ďalšom texte je tejto problematike venované samostatné ustanovenie (čl. 33).

Skutočnosť, že ústavodárca pripisoval národnostnej problematike mimoriadny význam, potvrdzuje lokalizácia **práva na slobodné rozhodovanie o svojej príslušnosti k národnosti** v prvom oddieli druhej hlavy ústavy o základných právach a slobodách vyjadreného v čl. 12 ods. 3:

„Každý má právo slobodne rozhodovať o svojej národnosti. Zakazuje sa akékoľvek ovplyvňovanie tohto rozhodnutia a všetky spôsoby nátlaku smerujúce k odnárodňovaniu“ (identický text je obsiahnutý v čl. 3 ods. 2 Listiny).

Citovaný text implementuje zásadu vyjadrenú v čl. 32 dokumentu Kodanskej schôdzky o ľudskej dimenzii KBSE z 29. júna 1990 (ďalej len „kodanský dokument“): „...príslušnosť k národnostnej menšine je záležitosťou osobného výberu jednotlivca a výkon takého výberu nesmie viesť k žiadnemu znevýhodneniu“. Ako vyplynie z nižšie obsiahnutej porovnávacej analýzy, ide o nadštandardnú ústavnú úpravu.

Špeciálna úprava práv osôb patriacich k národnostným menšinám a etnickým skupinám je obsiahnutá v **štvrtom oddieli II. hlavy slovenskej ústavy nazvanom: „Práva národnostných menšín a etnických skupín“** (tvoria ho ustanovenia čl. 33 a čl. 34).

Podľa čl. 33 ústavy: „Príslušnosť k národnostnej menšine alebo etnickej skupine nesmie byť nikomu na ujmu“ (identický text je obsiahnutý v čl. 25 Listiny).

Zmyslom tohto ustanovenia je zabrániť akejkolvek ujme (diskriminácii či perzekúcii) v priamej nadväznosti na príslušnosť k národnostnej menšine alebo etnickej skupine.⁷

Podľa čl. 34 ods. 1 a 2 ústavy:

„(1) *Občanom tvoriacim v Slovenskej republike národnostné menšiny alebo etnické skupiny sa zaručuje västranný rozvoj, najmä právo spoločne s inými príslušníkmi menšiny alebo skupiny rozvíjať vlastnú kultúru, právo rozširovať a prijímať informácie v ich materinskom a jazyku, združovať sa v národnostných združeniach, zakladať a udržiavať vzdelávacie a kultúrne inštitúcie. Podrobnosti ustanoví zákon.*“ (text čl. 25 ods. 1 Listiny je identický).

(2) *Občanom patriacim k národnostným menšinám alebo etnickým skupinám sa za podmienok ustanovených zákonom zaručuje právo na osvojenie si štátneho jazyka aj*

6 K výkladu čl. 12 ods. 2 ústavy pozri bližšie ČÍČ, M. a kol.: Komentár k Ústave Slovenskej republiky. Matica Slovenská 1997, s. 73 – 74.

7 ČÍČ, M. a kol.: c. d., s. 173.

- a) právo na vzdelanie v ich jazyku,
- b) právo používať ich jazyk v úradnom styku,
- c) *právo zúčastňovať sa na riešení vecí týkajúcich sa národnostných menšín a etnických skupín* (text čl. 25 ods. 2 Listiny je takmer identický, neobsahuje len „právo na osvojenie si štátneho jazyka“).⁸

Z citovaného vyplýva, že slovenský ústavodarca priznal prostredníctvom ustanovení čl. 34 ods. 1 a 2 občanom patriacim k národnostným menšinám a etnickým skupinám špecifické práva (patria výlučne im – nie ostatným občanom resp. iným fyzickým osobám) s cieľom podporovať úplnú a efektívnu rovnosť medzi osobami patriacimi k menšine a osobami patriacimi k väčšine. **Ide o zavedenie režimu špecifického zaobchádzania s príslušníkmi menšiny označovaný ako pozitívna diskriminácia, ktorá je v súlade s medzinárodným právom povolená a nepovažuje sa za akt diskriminácie** (čl. 4 Rámcového dohovoru Rady Európy na ochranu národnostných menšín (ďalej len „Rámcový dohovor“), tiež čl. 8 Deklarácie OSN o právach osôb patriacich k národnostným, náboženským a jazykovým menšinám).

Rozsah špecifických práv priznaných osobám patriacim k národnostným menšinám a etnickým skupinám slovenskou ústavou vyznieva v porovnaní s ústavnými dokumentmi iných krajín nadštandardne (viď nižšie).

Z dikcie čl. 34 ods. 1 a 2 vyplýva, že ústavodarca koncipoval práva menšín na **individuálnom nie na kolektívnom princípe**. Priznáva ich občanovi, príslušníkovi menšiny a nie menšinám ako celku. Tento fakt nevylučuje spoločný výkon individuálne priznaných práv, naopak, takýto výkon dikcia čl. 34 ods. 1 výslovne predvída („...najmä právo spoločne s inými príslušníkmi menšiny alebo skupiny...“).⁹ Z hľadiska legislatívnej dôslednosti sa žiada poukázať, že **s týmto prístupom nekorešponduje názov tohto oddielu II. hlavy ústavy, ktorý navodzuje dojem, že ide o práva priznané národnostnej menšine a etnickej skupine**.

Podľa čl. 34 ods. 3 ústavy:

„(3) Výkon práv občanov patriacich k národnostným menšinám a etnickým skupinám zaručených v tejto ústave nesmie viesť k ohrozeniu zvrchovanosti a územnej celistvosti Slovenskej republiky a k diskriminácii jej ostatného obyvateľstva.“

Identické ustanovenie Listina neobsahuje. Citovaný text sa stal súčasťou ústavy z roku 1992 na základe schváleného pozmeňujúceho návrhu a po kontroverznej diskusii.¹⁰ Práve jeho schválenie bolo jedným z hlavných (nie jediným) dôvodov, prečo poslanci Maďarskej koalície (tiež niektorí poslanci Strany demokratickej ľavice patriaci k národnostným menšinám) nepodporili vládny návrh ústavy pri záverečnom hlasovaní. **Odmietanie tohto ustanovenia nekorešponduje ale s obsahom medzinárodnoprávných dokumentov, ktoré obdobné ustanovenia obsahujú** (napr. čl. 20 a 21 Rámcového dohovoru, alebo časť IV. kodanského dokumentu). Na druhej strane som toho názoru, že formulácia záverečných slov tohto ustanovenia nie je najšťastnejšia („...k diskriminácii jej ostatného obyvateľstva“), pretože v nadväznosti na uplatnený princíp pozitívnej diskriminácie príslušníkov menšín by teoreticky mohla spôsobovať v aplikačnej praxi interpretáčne problémy.

8 Právo na ovládanie štátneho jazyka, ktoré je formulované v dikcii tohto odseku ako prioritné nemožno považovať za obmedzujúce vo vzťahu k príslušníkom menšiny, aj v medzinárodnoprávnej rovine sa považuje za prirodzený predpoklad a podmienku udeľovania ochrany, podpory a priazne menšinám (čl. 34 ods. 3 kodanského dokumentu, čl. 14 Rámcového dohovoru).

9 K tomu pozri napr. ČIČ, M. a kol.: c. d., s. 176, alebo DRGONEC, J.: c. d., 1999, s. 155.

10 Viď Stenografický záznam zo 4. schôdze SNR (31. 8. – 1. 9. 1992), X. volebné obdobie.

Z ostatných ustanovení ústavy dotýkajúcich sa osôb patriacich k národnostným menšinám a etnickým skupinám je možné ešte spomenúť ústavnú blanketu obsiahnutú v čl. 6 ods. 2: „**Používanie iných jazykov než štátneho jazyka v úradnom styku ustanoví zákon**“, ktorá nadväzuje na čl. 6 ods. 1 ustanovujúci za štátny jazyk na území Slovenskej republiky slovenský jazyk, ako aj právo vyjadrené v dikcii čl. 34 ods. 2 písm. b). K právam osôb patriacich k národnostným menšinám a etnickým skupinám je možné zahrnúť **aj právo na tlmočníka** v konaní pred súdmi, inými štátnymi orgánmi alebo orgánmi verejnej správy pre toho, kto vyhlási, že neovláda jazyk, v ktorom sa vedie toto konanie, obsiahnuté v čl. 47 ods. 4 ústavy (tiež čl. 37 ods. 4 Listiny), ktoré je ale koncipované širšie, t. j. môže sa dotýkať aj iných osôb (napr. cudzincov).

Konečne osoby patriace k národnostným menšinám a etnickým skupinám sa spomínajú aj v texte preambuly slovenskej ústavy „*My národ slovenský ... vychádzajúc z prirodzeného práva na sebaurčenie, spoločne s príslušníkmi národnostných menšín a etnických skupín žijúcich na území Slovenskej republiky, ... uznáňame sa prostredníctvom svojich zástupcov na tejto ústave.*“

Medzinárodnoprávna ochrana práv osôb patriacich k národnostným menšinám tvorí integrálnu súčasť ochrany ľudských práv a základných slobôd. Vzhľadom na vyššie spomínanú skutočnosť, že podľa dikcie čl. 7 ods. 5 ústavy majú medzinárodné zmluvy o ľudských právach prednosť pred zákonmi, sa javí vhodné ako súčasť fundamentálnej úpravy práv osôb patriacich k národnostným menšinám a etnickým skupinám aspoň rekapitulovať aj medzinárodnoprávnu zmluvnú základňu týkajúcu sa tejto problematiky, ktorou je Slovenská republika viazaná.

Slovenská republika je viazaná všetkými kľúčovými medzinárodnoprávnymi dokumentmi, ktoré sa dotýkajú problematiky práv osôb patriacich k národnostným menšinám; ide jednak **o univerzálne medzinárodnoprávne dokumenty o ochrane ľudských práv a slobôd**, ktoré sa dotýkajú problematiky práv národnostných menšín len rámcovo (Dohovor o ochrane ľudských práv a základných slobôd uverejnený pod č. 209/1992 Z. z. – čl. 14 a Medzinárodný pakt o občianskych a politických právach uverejnený v pod č. 120/1976 Zb. – čl. 26 a čl. 27), **ako aj medzinárodnoprávne dokumenty špeciálne venované problematike práv národnostných menšín** (najmä Rámcový dohovor uverejnený pod č. 160/1998 Z. z. a Európska charta regionálnych alebo menšinových jazykov uverejnená pod č. 588/2001 Z. z.).

Popri vyššie uvedených mnohostranných medzinárodných zmluvách prevzala Slovenská republika právne záväzky týkajúce sa ochrany práv národnostných menšín **aj do viacerých bilaterálnych medzinárodných zmlúv**, z ktorých osobitný význam majú zmluvy so susediacimi štátmi. Ide najmä o nasledovné zmluvy:

- Zmluva medzi ČSFR a Poľskou republikou o dobrom susedstve, solidarite a priateľskej spolupráci uverejnená pod č. 416/1992 Zb. (čl. 8),
- Zmluva medzi ČSFR a SRN o dobrom susedstve a priateľskej spolupráci uverejnená pod č. 521/1992 Zb. (čl. 20),
- Zmluva medzi SR a ČR o dobrom susedstve, priateľských vzťahoch a spolupráci uverejnená pod č. 212/1993 Z. z. (čl. 8),
- Zmluva medzi SR a Ukrajinou o dobrom susedstve, priateľských vzťahoch a spolupráci uverejnená pod č. 177/1994 z. z. (čl. 18),
- Zmluva o dobrom susedstve a priateľskej spolupráci medzi SR a Maďarskou republikou uverejnená pod č. 115/1997 Z. z. (čl. 15),
- Dohoda medzi vládou SR a vládou Rakúskej republiky o spolupráci v oblasti kultúry, vzdelávania a vedy uverejnená pod č. 41/2001 Z. z. (čl. 7 ods. 2 písm. i).

Z obsahu niektorých vyššie uvedených zmlúv je povšimnutiahodné, že **zmluvné strany nimi prevzali na seba právne záväzky aj z takých medzinárodných dokumentov, ktoré majú len politický, resp. doporučujúci, a nie právne záväzný charakter.** V konkrétnostiach ide o Zmluvu so SRN, v ktorej sa zmluvné strany zaviazali plniť „...*minimálne politické záväzky*

zakotvené v dokumentoch KBSE, najmä v dokumente Kodanskej schôdzky o ľudskej dimenzii KBSE z 29. júna 1990 ako záväzky právneho charakteru“, a najmä o Zmluvu s Maďarskou republikou, v zmysle ktorej sa zmluvné strany zaviazali „...uplatňovať normy a politické záväzky zakotvené v nasledujúcich dokumentoch ako právne záväzky:

- Dokument z Kodanskej schôdzky Konferencie o bezpečnosti a spolupráci v Európe o ľudskej dimenzii z 29. júna 1990,
- Deklarácia Valného zhromaždenia Spojených národov číslo 47/135 o právach osôb patriacich k národnostným menšinám alebo etnickým, náboženským a jazykovým menšinám,
- Odporúčanie Parlamentného zhromaždenia Rady Európy č. 1201 (1933), rešpektujúc individuálne ľudské a občianske práva, vrátane práv osôb patriacich k národnostným menšinám“ (čl. 15 ods. 4 písm. b)).

III. Postavenie národnostných menšín a etnických skupín v ústavách členských štátov Európskej únie a ústavách niektorých postkomunistických štátov

Postaveniu národnostných menšín a etnických skupín je venovaný v ústavách členských štátov Európskej únie pomerne skromný priestor. V ústavách prakticky všetkých členských štátov sú obsiahnuté všeobecné ustanovenia o rovnosti občanov (fyzických osôb) pred zákonom resp. zákaze diskriminácie, ale príslušnosť k národnostnej menšine príp. etnickej skupine ako osobitný dôvod, na ktorý sa má prihliadať pri zabezpečovaní rovnosti resp. zákaze diskriminácie je uvedený len v Ústave Gréckej republiky (čl. 5 ods. 2). Vo vzťahu k jazyku (príslušnosti k jazykovej menšine) je zaručená rovnosť, resp. zakázaná diskriminácia navyiac popri gréckej ústave aj v Ústave Talianskej republiky (čl. 3) a Základnom zákone Spolkovej republiky Nemecko (čl. 3).

Okrem uvedeného ústavy niektorých členských štátov Európskej únie ešte ustanovujú osobitnými ustanoveniami pravidlá pre používanie úradného, štátneho jazyka príp. jazyka národnostných (jazykových) menšín.

Takéto ustanovenia má Ústava Belgického kráľovstva („Použitie jazykov v Belgicku užívaných je slobodné; možno ho upraviť len zákonom a iba pre konanie verejnej moci a pre súdne veci“ – čl. 19 ods. 3), Ústava Fínskej republiky („Úradným jazykom republiky je fínština a švédština“ – čl. 14, pričom toto všeobecné ustanovenie je doplnené ešte čl. 75 upravujúcim komunikáciu v ozbrojených silách; „Branec bude v rámci možností, a ak neprejavi inú vôľu, pridelený k jednotke, ktorej príslušníci majú rovnaký materinský jazyk ako bravec (fínštinu alebo švédštinu), v ktorom sa dostávajú rozkazy. Jazykom pre velenie v ozbrojených silách je fínština“), Ústava Írskej republiky („(1) Írčina ako národný jazyk je prvým úradným jazykom. (2) Angličtina sa uznáva ako druhý úradný jazyk. (3) Zákon môže ustanoviť výlučné užívanie jedného z uvedených jazykov pre jeden alebo viac úradných účelov, a to buď na celom území štátu alebo v jeho niektorej časti.“ – čl. 8), Ústava Luxemburského veľkvojvodstva („Zákon upravuje použitie jazykov v správe a súdnictve“ – čl. 29) a Ústava Rakúskej republiky (popri vyššie citovanom ustanovení čl. 19 Základného zákona č. 142 z 21. decembra 1867, ešte čl. 8 rakúskej ústavy z roku 1920: „Nemčina je štátnym jazykom republiky bez ujmy na právach, ktoré jazykovým menšinám zaručujú spolkové zákony.“).

Najpodrobnejšia je vo vzťahu k používaniu jazykov ústavná úprava obsiahnutá v čl. 3 Španielskeho kráľovstva: „(1) Kastilčina je úradným štátnym jazykom. Všetci Španieli majú povinnosť ju ovládať a právo ju používať. (2) Ostatné jazyky Španielska sú v autonómnych spoločnosťach a podľa ich štatútov tiež úradnými jazykmi. (3) Bohatstvo jazykových rozmanitostí Španielska je kultúrnym statkom hodným osobitného uznania a ochrany.“

V širšom kontexte, ako len úpravu práv súvisiacich s používaním jazyka je možné hodnotiť osobitné ustanovenie Ústavy Talianskej republiky („Republika chráni osobitnými predpismi ja-

zykové menšiny“ – čl. 6) a najmä ustanovenie článku 2 (posledný odsek) švédskej ústavy: „*Možnosti etnických, jazykových a náboženských menšín chrániť a rozvíjať vlastný kultúrny a spoločenský život by mali byť podporované.*“¹¹

Ďaleko podrobnejšie sú práva národnostných menšín a etnických skupín, resp. osôb k nim patriacich, upravené v ústavách tzv. postkomunistických krajín. Aj vzhľadom na priestorové možnosti tohto príspevku budeme v ňom venovať pozornosť len ústavám tých štátov, ktoré by sa mali v roku 2004 stať členskými štátmi Európskej únie, t. j. Slovenska, Česka, Maďarska, Poľska, Estónska, Litvy, Lotyšska a Slovinska. V Česku a Lotyšsku je úprava práv národnostných menšín upravená v osobitných ústavných zákonoch (Listine základných práv a slobôd resp. ústavnom zákone o právach a povinnostiach ľudu a štátnych občanov).

Tak ako v ústavách členských štátov Európskej únie, sú aj v ústavných dokumentoch postkomunistických krajín obsiahnuté **všeobecné ustanovenia o rovnosti, resp. o zákaze diskriminácie.** Vo všetkých sledovaných štátoch, okrem Poľska, **sú výslovne akcentované príslušnosť k národnostnej menšine a jazyk ako osobitné dôvody zákazu diskriminácie.**

V podstatne širšom rozsahu, ako v členských štátoch Európskej únie, sú v ústavných dokumentoch postkomunistických krajín garantované práva súvisiace s používaním jazyka národnostných menšín.

Viaceré z nich garantujú výslovne právo na používanie jazyka národnostných menšín v úradnom styku; Slovensko (vyššie citované ustanovenie čl. 34 ods. 2 písm. b) a čl. 6 ods. 2), **Česko** („*Občanom, ktorí patria k národnostným a etnickým menšinám, sa za podmienok ustanovených zákonom zaručuje aj ...b) právo používať ich jazyk v úradnom styku*“ – čl. 25 ods. 2 Listiny základných práv a slobôd), **Slovinsko** („*Úradným jazykom v Slovinsku je slovinština. Na území obcí, v ktorých žije talianska alebo maďarská národnostná menšina je úradným jazykom tiež taliančina a maďarčina*“ – čl. 11 Ústavy Republiky Slovinsko a „*Každý má právo, aby pri uplatňovaní svojich práv a povinností a pri konaniach pred štátnymi a inými orgánmi, ktoré vykonávajú verejné služby, používal svoj jazyk a písmo spôsobom, ktorý ustanoví zákon*“ – čl. 62) a **Estónsko**, kde je ústavná úprava tejto problematiky najpodrobnejšia.

Podľa § 6 Ústavy Estónskej republiky je štátnym jazykom Estónska estónsky jazyk. V regiónoch, kde najmenej polovica obyvateľov s trvalým pobytom patrí k národnostnej menšine, má každý právo obdržať odpovede štátnych inštitúcií, miestnych samospráv a ich úradných osôb tiež v jazyku národnostnej menšiny (§ 51 ods. 2). V regiónoch, kde estónsky jazyk nie je jazykom väčšiny obyvateľstva, môžu miestne samosprávy v rozsahu a spôsobom ustanoveným zákonom viesť spisovú agendu v jazyku obyvateľstva trvalo žijúceho v regióne (§ 52 ods. 2). Používanie cudzích jazykov, vrátane jazykov národnostných menšín v štátnych inštitúciách a v súdnom konaní a v konaní mu predchádzajúcom upravuje zákon (§ 52 ods. 3).

Poľská ústava toto právo garantuje prostredníctvom odkazu na medzinárodné dokumenty („*V Poľskej republike je úradným jazykom poľský jazyk. Tým nie sú dotknuté práva národnostných menšín vyplývajúce z ratifikovaných medzinárodných zmlúv*“ – čl. 27).¹²

Právo na výchovu a vzdelanie v materinskom jazyku je občanom patriacim k národnostným menšinám výslovne garantované popri Slovenskej republike (čl. 34 ods. 2 písm. a)) aj v **Česku** (čl. 25 ods. 2 písm. a) Listiny), v **Slovinsku** („*V súlade so zákonom majú tieto národnostné menšiny (talianska a maďarská) a ich príslušníci právo na výchovu a vzdelávanie vo svojom jazyku a na vytváranie a rozvíjanie tejto výchovy a vzdelávania. Zákon ustanoví, kde je po-*

11 Citované texty ústav vid' napr. Klokočka, V. – Wágnerová, E.: Ústavy štátů Evropské unie. Praha Linde, 1997.

12 Texty ústavných dokumentov postkomunistických krajín vid' napr. PAVLÍČEK, V. a kol.: Transformace ústavních systému zemí střední a východní Evropy. II. část (Praha: UK, 1999) a III. část (Praha: UK, 2001).

vinné dvojjazyčné školstvo (čl. 64)“, v **Estónsku** („Každý má právo učiť sa v estónskom jazyku. Vyučovací jazyk v školskom zariadení národnostnej menšiny vyberá školské zariadenie“ - § 37 ods. 4) a v **Maďarsku** (§ 68 ods. 2 – text viď nižšie).

Právo na zachovanie, rozvoj, resp používanie materinského jazyka národnostných menšín sú výslovne uvedené v ústavných dokumentoch **Slovenskej republiky** (čl. 34 ods. 1), **Česka** („Občanom patriacim k národnostným a etnickým menšinám sa zaručuje ... právo rozširovať a prijímať informácie v ich materinskom jazyku“ – čl. 25 ods. 1 Listiny), **Maďarska** („Maďarská republika poskytuje ochranu národnostným a etnickým menšinám. Zaručuje ...použitie ich materinského jazyka, vzdelávanie v materinskom jazyku, právo používať meno vo vlastnom jazyku“ – § 68 ods. 2), **Poľska** („Poľská republika zaručuje poľským občanom, ktorí patria k národnostným a etnickým menšinám, slobodu zachovania a rozvoja materinského jazyka“ – čl. 35 ods. 1), **Litvy** („Občania patriaci k národnostným skupinám majú právo na rozvoj svojho jazyka, kultúry a obyčajov“ – čl. 37) a **Slovinska** („Každý má právo slobodne...používať svoj jazyk a písmo“ – čl. 61).

Jazykové práva občanov patriacich k národnostným menšinám výslovne neupravujú zo sledovaných krajín len ústavné dokumenty Lotyšska. V čl. 41 ústavného zákona o právach a povinnostiach ľudí a štátnych občanov je ale obsiahnuté všeobecné ustanovenie: „Každý je povinný dodržiavať zákony Republiky Lotyšsko, ctiť tradície a obyčaje lotyšského ľudu a národnostných a etnických skupín žijúcich v Lotyšsku, ako i rešpektovať národnú sebaúctu iných osôb“, z ktorého ich možno pri extenzívnom výklade vyvodit’.

Okrem jazykových práv sa národnostným menšinám v ústavných dokumentoch niektorých zo sledovaných štátov výslovne garantuje aj **právo na všestranný rozvoj** (Slovensko – čl. 34 ods. 1 a Česko – čl. 25 ods. 1 Listiny) **právo na rozvoj vlastnej kultúry, národnostných tradícií a obyčají resp. starostlivosti o nich** (Slovensko – čl. 34 ods. 1, Česko – čl. 25 ods. 1 Listiny, Maďarsko – § 68 ods. 2, Slovinsko – čl. 64, Poľsko – čl. 35 ods. 1, Estónsko - § 50 a čl. 45, Lotyšsko – čl. 41 ústavného zákona o právach a povinnostiach ľudí a štátnych občanov, Poľsko – čl. 35 ods. 1), a **právo združovať sa v národnostných združeniach** (Slovensko – čl. 34 ods. 1, Česko – čl. 25 ods. 1 Listiny, Poľsko – čl. 35 ods. 2). Osobitnú pozornosť si v tomto kontexte zaslúži sumarizujúca dikcia čl. 45 Ústavy Litovskej republiky: „Národnostné skupiny občanov sa samostatne zaoberajú vecami svojej národnej kultúry, osvety, dobročinnosti a vzájomnou pomocou. Štát poskytuje podporu národnostným skupinám.“

Za významné je možno považovať aj **garantovanie práva slobodne rozhodovať o svojej národnosti a zákaz akéhokoľvek ovplyvňovania tohto rozhodovania a všetkých spôsobov nátlaku smerujúcich k odnáródňovaniu** (Slovensko – čl. 12 ods. 3, Česko – čl. 3 ods. 2 Listiny a Slovinsko „Každý má právo slobodne prejavovať príslušnosť k svojmu národu alebo národnosti, uchovávať a prejavovať svoju kultúru a používať svoj jazyk a písmo“ – čl. 61), ako aj ústavná garancia, že príslušnosť ku ktorejkoľvek menšine nesmie byť nikomu na ujmu (Slovensko a Česko – čl. 24 Listiny).

Analogický význam má ustanovenie § 49 estónskej ústavy („Každý má právo zachovať si svoju národnú príslušnosť“) aj v kontexte s textom § 12 ods. 2 („Podnecovanie k národnostnej, rasovej, náboženskej alebo politickej nenávisti, k násiliu a diskriminácii je zakázané a trestá sa podľa zákona“) a čl. 63 Ústavy Republiky Slovinska („Protiústavné je akékoľvek podnecovanie k národnej, rasovej, náboženskej alebo inej nerovnoprávnosti a rozdúchavanie národnostného, rasového, náboženského alebo iného nepriateľstva a neznášanlivosti“ – čl. 63 ods. 1). V širšom kontexte plní túto funkciu aj ustanovenie čl. 13 poľskej ústavy („Zakázané sú politické strany a iné organizácie..., ktorých program alebo činnosť zakladá rasovú a národnostnú nenávisť“).

Osobitnú pozornosť sa žiada venovať **ústavnému zakotveniu práva národnostných a etnických menšín zúčastňovať sa verejného života**. Toto právo je v užšom - vecne vymedzenom - rámci zakotvené na Slovensku a v Česku (ako právo občanov patriacich k národnostným a et-

nickým menšinám za podmienok ustanovených zákonom „*zúčastňovať sa na riešení vecí týkajúcich sa národnostných menšín a etnických skupín*“ – čl. 34 ods. 2 písm. c) slovenskej ústavy a čl. 25 ods. 2 Listiny) a v Poľsku („*Národnostné a etnické menšiny majú právo vytvárať vlastné výchovné a kultúrne inštitúcie a inštitúcie slúžiace k ochrane náboženskej identity, ako i právo zúčastniť sa na rozhodovaní vecí, ktoré sa týkajú ich národnej identity*“ - čl. 35 ods. 2).

V širšom kontexte je toto právo zakotvené v ústavách Maďarska a Slovinska.

Podľa § 68 ods. 1 maďarskej ústavy:

„*Národnostné a etnické menšiny žijúce v Maďarskej republike sú ako štátotvorní činitelia súčasťou moci ľudu.*“ Podľa § 68 ods. 2 až 5: „*Maďarská republika poskytuje ochranu národnostným a etnickým menšinám. Zaručuje im kolektívnu účasť vo verejnom živote...*“ *Zákony Maďarskej republiky zaručujú zastúpenie národnostných a etnických menšín žijúcich na území krajiny. Národnostné a etnické menšiny môžu zriaďovať miestne a celoštátne samosprávy. K prijatiu zákona o právach národnostných a etnických menšín je potrebný súhlas dvoj tretinovej väčšiny prítomných poslancov*“

Čl. 5 slovinskej ústavy obsahuje všeobecné ustanovenie:

„*Štát... Chráni a zabezpečuje práva autochtónnej talianskej a maďarskej národnostnej menšiny*“, na ktoré nadväzuje konkretizácia obsiahnutá, v popri už vyššie citovaných čl. 61 až 63, najmä v čl. 64 ústavy:

„*Autochtónnej talianskej a maďarskej národnostnej menšine a ich príslušníkom je zaručené právo slobodne používať svoje národné symboly a k uchovaniu svojej národnej identity zakladať organizácie, vyvíjať hospodárske, kultúrne a vedeckovýskumné činnosti v oblasti verejnej informovanosti a vydavateľstva...*“

V oblastiach, kde tieto spoločenstvá žijú, **si ustanovia ich príslušníci svoje samosprávne spoločenstvá. Na ich návrh môže štát splnomocniť samosprávne národnostné spoločenstvá k vykonávaniu stanovených úkonov zo štátnej kompetencie a zaistiť prostriedky k ich vykonávaniu.**

Národnostné menšiny sú priamo zastúpené v zastupiteľských orgánoch miestnej samosprávy a v štátnom zhromaždení.

Zákon upravuje postavenie a spôsob uplatňovania práv talianskej či maďarskej menšiny v oblastiach kde žijú, povinnosti miestnych samosprávnych spoločenstiev pri uplatňovaní týchto práv, ako i práv, ktoré príslušníci týchto národnostných menšín uplatňujú tiež mimo tejto oblasti. Práva oboch národnostných menšín a ich príslušníkov sú zaručené bez ohľadu na počet príslušníkov týchto spoločenstiev.

Zákony, ďalšie predpisy a všeobecné akty, ktoré upravujú uplatňovanie ústavou ustanovených práv a postavenie vyššie uvedených národnostných menšín, nemôžu byť menené bez súhlasu zástupcov národnostných menšín.“

Z citovaných ustanovení maďarskej a slovinskej ústavy je možné odvodiť právo na územnú resp. samosprávnu autonómiu (porovnateľné právo je možné vyvodiť aj z dikcie § 50 ods. 1 estónskej ústavy: „*Národnostné menšiny majú právo vytvárať v záujme národnej kultúry samosprávne inštitúcie za podmienok a spôsobom ustanoveným zákonom o kultúrnej autonómii národnostných menšín*“, tu ale nejde o územnú, ale **kultúrnu autonómiu¹³ a právo na priame zastúpenie zástupcov národnostných menšín v zastupiteľských orgánoch miestnej samosprávy i v celoštátnom parlamente.**

13 Na vykonanie tohto ustanovenia estónskej ústavy bol v roku 1993 prijatý zákon o kultúrnej autonómii pre národnostné menšiny. Bližšie k tomu PETRUV, H.: Ústavní úprava princípu rovnosti, zákazu diskriminácie a postavení menšín vo vybraných štátoch východní Evropy (Bulharsko, Rumunsko, Slovinsko, Estonsko). In: Pavlíček, V. a kol.: c. d., I. časť, Praha: UK 1999, s. 94.

V súvislosti s vyššie uvedenými právami sa **žiada nastoliť otázku, či v citovaných ustanoveniach už nejde o kolektívne práva priznané priamo národnostnej menšine, a nie osobám patriacim k tejto menšine.** Na túto otázku **jednoznačne odpovedá len maďarská ústava, ktorá výslovne uvádza, že sa menšinám zaručuje kolektívna účasť na verejnom živote.**¹⁴ Je nesporné, že obsah týchto práv má iný charakter, ako práv rozoberaných vyššie, ktorých subjektom je jednoznačne fyzická osoba patriaca k národnostnej menšine.

Súčasnne platné medzinárodnoprávne dokumenty vychádzajú z individuálnej koncepcie ochrany osôb patriacich k národnostným menšinám. Z tohto hľadiska **kolektívne poňatie práv národnostných menšín presahuje existujúci medzinárodnoprávny štandard.** Slovenská republika kolektívnu koncepciu práv národnostných menšín výslovne odmietla pri príprave základnej zmluvy s Maďarskou republikou.¹⁵ Napriek tomu sa na medzinárodnom poli diskusii o kolektívnom charaktere niektorých práv národnostných menšín nebude možné vyhnúť, aj keď ide o mimoriadne citlivú problematiku, ktorá môže byť potencionálnym zdrojom konfliktov aj v európskom priestore. Pokusy otvoriť túto diskusiu sa objavili aj v súvislosti s prípravou návrhu Európskej ústavy.¹⁶

Záver

Vyššie uvedené skutočnosti ukazujú, že **ústavná úprava práv osôb patriacich k národnostným menšinám má v modernej ústavnej histórii Slovenska dlhodobo vysoký štandard.** Toto konštatovanie je ale žiaduce prísne oddeliť od hodnotenia faktického stavu pri dodržiavaní týchto práv v jednotlivých etapách našej modernej histórie. **Ústavné, a vôbec právne zakotvenie práv osôb patriacich k národnostným menšinám na úrovni medzinárodného štandardu nie je (a v modernej histórii ani nebolo) automatickou zárukou aj faktického stavu pri dodržiavaní týchto práv v tej-ktorej krajine.**

Ústavná úprava spravidla vyžaduje konkretizáciu prostredníctvom obyčajných zákonov a príp. aj podzákonných aktov, ako aj aplikačnú prax zodpovedajúcu ústavnej úprave. **Napriek tomu je na prelome tisícročí pri existencii medzinárodnoprávných a vnútroštátnych kontrolných mechanizmov, opierajúcich sa v modernom právnom štáte najmä o právomoci ústavného súdnic-tva, výhodiskovým predpokladom uspokojivého stavu v tejto oblasti.**

Ústavné zakotvenie týchto práv v podmienkach nášho ústavného systému **vytvára priestor na ich vymáhateľnosť, či už na základe individuálnych sťažností podľa čl. 127 ústavy alebo v kona-ní o súlade právnych predpisov podľa čl. 125 ústavy, aj v kontexte s Ústavným súdom Sloven-skej republiky už akceptovanou koncepciou tzv. pozitívneho záväzku štátu.**¹⁷

14 Ak sa stotožníme s takouto interpretáciou, tak dôjdeme k záveru, že z kolektívnej koncepcie práv národnost-ných menšín vychádzal aj čl. 2 ústavného zákona č. 144/1968 Zb.

15 V záujme predísť interpretačným sporom pri uplatňovaní Zmluvy o dobrom susedstve a priateľskej spoluprá-ci s Maďarskou republikou prijala Národná rada Slovenskej republiky 26. mája 1996 uznesenie, v ktorom sa okrem iného uvádza: „Slovenská republika...zásadne odmieta koncepciu kolektívnych práv menšín a aké-koľvek pokusy o vytváranie autonómnych štruktúr; alebo osobitných štatútov na etnickom základe, ktoré sú v priamom rozpore so základnou zmluvou. Historické skúsenosti nás dostatočne poučujú, že snahy o uplat-ňovanie kolektívnych práv viedli ku konfliktom s ťažkými dôsledkami a zostávajú potencionálnym zdrojom destabilizácie v Európe.“

16 Viď k tomu napr. WEISS, P.: Podporí EÚ nebezpečný precedens? Sme, 17. 6. 2003, s. 8, alebo MORVAY, P.: Kolektívne práva a autonómia. Sme, 8. 10. 2003, s. 12.

17 K tomu napr. DRGONEC, J.: Základné práva a slobody podľa Ústavy Slovenskej republiky. Zväzok 1. Bra-tislava – Manz: 1997, s. 57 – 75.

Slovenská otázka v roku 1968 a po novembri 1989

Jozef Žatkuliak

Náčrt problematiky

V slovenskej, českej a zahraničnej historiografii, politológii a ďalších spoločenských disciplínach sa venovala značná pozornosť problematike národov, ich identite, národnoemancipačným snahám a vzájomným štátoprávnym vzťahom medzi národmi, ako aj národnostiam. Platí to aj o slovenskom národe, keď do jeho formovania a profilácie často zasahovali zahraničné udalosti, ako aj vnútropolitické vzťahy v rôznych obdobiach. Od roku 1848 nastúpil slovenský národ na cestu desaťročia trvajúceho zápasu za svoju národnú identitu a štátnosť. Naplnenie sebaurčovacieho práva bol a je pre každý národ jedným zo základných momentov, ktorý zohrával významnú úlohu pri vzniku štátnych útvarov v 19. a 20. storočí.

V súčasnosti vieme, aké sú nejasnosti ohľadom vyjadrenia národnej a štátnej suverenity i identity v prebiehajúcich európskych integračných procesoch, v ktorých hľadá slovenský národ, resp. spoločnosť svoje miesto a priestor pre uplatnenie svojich národných záujmov. Navyše identifikáciu slovenského národa a Slovenskej republiky (Slovenska) determinovala historická minulosť spolužitia s Uhorskom (Maďarskom), a neskôr pri všetkých pozitívach aj vývoj v Československu. Tento štátny útvar priniesol pre slovenský národ oveľa lepšie podmienky pre jeho existenciu, národnoemancipačné snahy, kultúru, jazyk a literatúru ako Rakúsko-Uhorsko. Politika čechoslovakizmu však upierala možnosti národnej sebarealizácie, uznania svojbytnosti slovenského národa a autonómneho postavenia Slovenska v Československu. Od jeho vzniku 28. októbra 1918 po jeho zánik 31. decembra 1992 je stále mnoho otázok týkajúcich sa presadenia koncepcií usporiadania spoločného štátu, ktoré sa dotýkali vzťahov slovenského a českého národa.

Vyplyvalo to z niektorých skutočností, naznačujúce spojitosti s rokmi 1918, 1945, 1948, 1968 a demokratickou revolúciou po novembri 1989. Objektívizovať ich v rámci spoločenských systémov, zachytiť ich genézu a zhodnotiť súčasný stav Slovenskej republiky, jej možnosti a cesty na začiatku 21. storočia sa stalo aj predmetom uvedenej subtémy v rámci štátneho programu.

Jej cieľom je vyjadriť, ako sa splnili predstavy a ciele slovenskej politickej, občianskej a kultúrnej reprezentácie. Dva štátotvorné národy – slovenský a český, sa už od vzniku spoločného štátu ocitli aj pre svoju geopolitickú polohu pod tlakom veľmocenských záujmov. Mapa strednej Európy sa v priebehu 20. storočia posúvala v rámci záujmov buď smerom na západ, alebo na východ. Okrem toho tu boli problematické slovensko-maďarské vzťahy a postavenie národnostných menšín na území Slovenska. Slovenský národ nebol tak silný sociálne, politicky, kultúrne a ekonomicky ako český národ, no snažil sa o riešenie vzájomných štátoprávných vzťahov, lebo sa nevymedzoval len kultúrno-etnicky, ale aj štátotvorne. Oba národy mali od roku 1918 až do konca existencie Česko-Slovenska rozdielne štátprávne koncepcie.

Z hľadiska štátoprávných koncepcií sa po druhej svetovej vojne uplatnilo unitárne usporiadanie štátu (1948 – 1967), s krátkou asymetrickou autonómiou Slovenska (1945 – 1947). Slovenské národné orgány však stratili v povojnových vnútropolitických zápasoch svoje kompetencie. Ich právna subjektivita sa neodvodzovala od štátnej suverenity, ale od národnej suverenity. Ani Ústava z 9. mája 1948, formálne zakotvujúca princíp „rovný s rovným“, nebola dostatočnou zábranou na uplatnenie asymetrického usporiadania v podstate jednotného československého štátu. Celých dvadsať rokov sa totiž problém slovenskej otázky zredukoval na vyrovnanie hospodárskej a sociálnej úrovne s českými krajinami. Štátprávna rovina sa stala tabu, keď sa odmie-

talo plné uplatnenie slovenskej národnej identity a štátnosti, čo vyjadrovala ústava z roku 1960 v centralistickej, unitárnej podobe československého štátu.

V rámci komunistického režimu s „odtieňmi“ politických pomerov teda možno rozdeliť etapy riešenia slovenskej otázky na roky 1948 – 1967, s krátkym demokratizačným vzopätím 1968-1969, „normalizáciu“ 1970 – 1985 (1989). Až v slovenskej a českej jari roku 1968 sa presadila ako dominantná koncepcia usporiadania dovtedy jednotného štátu jeho premena na federatívnych princípoch. Roku 1968 sa dosiahol výrazný krok v demokratizácii štátoprávnych vzťahov medzi slovenským a českým národom už len v tom, že sa utvoril zväzok ich štátov, ktoré tvorili česko-slovenskú federáciu.

No koncept federatívneho usporiadania republiky, národného štátoprávneho vymedzenia priestoru stratil augustovou okupáciou umožnenie dosiahnutia politických práv pre česko-slovenský štát a bez nich federácia nemohla reálne a naplno fungovať. Slovenské a české národné orgány sa od druhej polovice roku 1969 stali len vykonávateľmi úloh najvyšších orgánov komunistickej strany a dostali sa do podriadeného postavenia voči federálnym orgánom, čo zvýraznili deformačné zákony z decembra 1970.

Vznik česko-slovenskej federácie na základe ústavného zákona číslo 143 z októbra 1968, ako aj následný vznik Slovenskej socialistickej republiky položil základy pre výrazný posun riešenia slovenskej otázky, o ktoré sa dalo oprieť aj po novembri 1989. Riešenie štátoprávnych otázok, oproti totalitnému systému 1948 – 1989 už v demokratických podmienkach, vyvstalo ako nevyhnutnosť v procese transformácie slovenskej a českej spoločnosti. Ich východisková pozícia bola totiž rozdielna, a preto sa na jednej strane snažili o zjednotenie pri obnove demokracie, no na druhej strane si hľadali svojich národných záujmov a nim podriaďovali koncepty štátoprávnej, ekonomickej či sociálnej reformy, ktoré sa navzájom ovplyvňovali.

V celom povojnovom období až po rok 1990 išlo v slovenskej a českej otázke o vyčlenenie a dosiahnutie vlastnej identity voči československej štátnosti. Zo strany slovenského národa prejavom odmietania pojmov ako bol československý ľud či Čechoslováci. Nie náhodou zápas o štátne symboly a názov spoločného štátu mal na jar 1990 aj túto dimenziu. Túžba po vyrovnaní rovnosti národov ako jedného zo základných princípov demokracie bola rovnako silná ako požiadavky nastolenia občianskych slobôd a demokratického právneho poriadku.

Po rozpade česko-slovenskej federácie a vzniku samostatnej, suverénnej a demokratickej Slovenskej republiky 1. januára 1993 sa zavíril štátoprávny proces slovenského národa. Stal sa ešte naliehavejšie predmetom odborného výskumu. Za vhodný metodologický prístup interdisciplinárneho výskumu možno považovať porovnanie fungovania česko-slovenskej federácie v dvoch spoločenských systémoch s retrospektívnymi návratmi do pomerov až 19. storočia, napriek rôznosti pohľadov. Ťažisko časti odborného záujmu sa sústreďuje na súčasné slovenské dejiny zo štátoprávneho aspektu. Na faktory a momenty, ktoré ovplyvnili ďalší vývin samostatného a demokratického Slovenska.

Vedecký výskum ukázal, že do popredia vystúpili zhruba štyri okruhy problémov, s ohľadom na politické podmienky rokov 1968, 1970 a po roku 1989:

- 1/ Koncepcie usporiadania spoločného štátu slovenského a českého národa a možnosti ich uplatnenia v dvoch spoločenských systémoch. No základný problém spočíval v dlhodobom strete dvoch štátoprávnych koncepcií: centralistickej, ku ktorej inklinovala česká strana, a slovenskej, s dôrazom vybudovať federáciu na báze silných národných republik.
- 2/ Napriek rozdielnosti systémov pretrvávajúce spory o spoločné kompetencie medzi federáciou a národnými republikami.
- 3/ Zápas o vypracovanie národných ústav a federálnej ústavy.
- 4/ Ekonomicko-sociálne otázky a rôznosť prístupov k ich riešeniu.

V rokoch 1968 a 1989 sa slovenská a česká spoločnosť otvorila a práve vtedy, ale nielen vtedy, ich uvedené problémy spájali i rozdeľovali.

Slovenská otázka a česko-slovenská federácia v rokoch 1968 – 1992

Slovenská a česká otázka stála v úzadí politického diania až do roku 1968. Federalizácia jednotného československého štátu sa stala jednou zo základných súčastí širokospektálneho reformného procesu ako program demokratizácie štátu a štátoprávnych vzťahov medzi českým a slovenským národom. 14. – 15. marca 1968 vyšla s iniciatívou Slovenská národná rada, ktorá si úpravu vzťahov predstavovala na základe princípov rovnosti, rovnoprávnosti a národnej svojbytnosti, ako demokratický zväzok dvoch národných štátov Čechov a Slovákov. Išlo o uznanie ich národnej suverenity v podmienkach demokratizácie českej a slovenskej. Vychádzalo sa z toho, že medzi občianske práva a slobody patrí prihlásenie sa k svojmu národu či národnosti. Prirodzenou túžbou a právom každého národa je mať svoj neformálny štátny útvar a byť v ňom svojprávnym. A to aj v spoločnom štátnom útvare s iným národom či národnosťami, teda možnosť rozhodovania o svojej štátnej forme. SNR si úpravu štátoprávnych vzťahov predstavovala na základe princípov rovnosti, rovnoprávnosti a národnej svojbytnosti: „... s hlbokým uspokojením oceňuje, že ako neoddeliteľná súčasť demokratizačných opatrení sa nastolila úloha dôsledného zrovnoprávnenia našich dvoch štátotvorných národov Čechov a Slovákov a jeho zodpovedajúceho ústavného vyjadrenia“.¹ Vznikal priestor na nové formulovanie slovenskej a českej politiky, pre konštituovanie národných štátností.

Ukázalo sa však, tak ako roku 1945, že značná časť predstaviteľov českého národa nebola pripravená akceptovať oprávnené návrhy Slovenska a podcenila ich dôležitosť. V pozadí stálo v podstate totožné pochopenie identity československého a českého štátu, a z toho vyplývajúcej koncepcie na usporiadanie Československa ako jedného celku. Priestor sa, žiaľ, zužoval ideologickou predstavou, že demokratizácia (v Čechách skôr politického systému) a federalizácia (na Slovensku skôr štátu) sú protichodné procesy. Federalizovať jednotný československý štát znamenalo v predstavách slovenskej strany vytvoriť demokratický zväzok dvoch národných štátov Čechov a Slovákov.

Česká strana, najmä Zdeněk Jičínský a Jiří Grospič, vypracovala viaceré varianty návrhu ústavného zákona o česko-slovenskej federácii. Neodmietala princíp rovný s rovným v návrhoch úpravy štátoprávnych vzťahov medzi slovenským a českým národom. No odmietala tie prvky v návrhu SNR (Karol Laco za účasti Vojtecha Hatalu, Jozefa Kríža, Viktora Pavlendu a ďalších), ktoré smerovali ku konfederácii, ako aj k návrhu tzv. voľnej federácii Jiřího Boguszaka. SNR predostrela návrh, v ktorom sa národné orgány pokladali za nositeľov originálnej štátotvornej suverenity. Národné štáty mali časť svojej suverenity (kompetencií) podstúpiť federácii. V návrhoch SNR, ktoré sa stali základom pre rokovania vládnej komisie „na vypracovanie ústavného zákona o novom štátoprávnom usporiadaní republiky“ pod vedením podpredsedu vlády Gustáva Husáka, sa akcentoval národný princíp a zákaz majorizácie jedného národa druhým, ako aj tzv. integrovaná ekonomika, zložená z dvoch národných ekonomík.

Česká strana však presadzovala koncepciu tzv. tuhej federácie, založenej na jej rozsiahlych kompetenciách a smerovala k utvoreniu silnej česko-slovenskej štátnosti. Zároveň kládla dôraz na demokratickú prípravu federácie tak, aby vznikla po parlamentných voľbách. V dôvodovej správe k návrhu ústavného zákona z 26. septembra 1968 sa hovorilo: „Federácia môže riadne

1 Slovenský národný archív Bratislava (SNA), fond SNR. Zápisnice zo zasadnutí pléna 1944 – 1968, inv. č. 864, kar. 4. Stenografická správa zo 14. – 15. 3. 1968, s. 226 – 229.

fungovať len v demokratickom politickom systéme“ a pokračovala: „Zmyslom a účelom česko-slovenskej federácie je demokratická úprava štátových vzťahov českého a slovenského národa.“²

Demokratizácia českej a slovenskej spoločnosti si, prirodzene, vyžadovala ich synchronizáciu. Zároveň musela byť vedľa seba postavená slovenská a česká otázka, aby sa riešili pri vzájomnom rešpektovaní národnoštátnych záujmov a potrieb oboch spoločností. No nebolo jednoduché riešiť obe otázky. Spoločnosti sa odlišovali (hospodársky, sociálne, mentalitou...). V štátoprávnej reforme sa schodnou cestou riešenia stala dôsledná federalizácia československého štátu. Išlo o ucelený „obrodný“ proces a v jeho rámci o komplexnú prestavbu štátu.

V lete 1968 sa predpokladala súčinnosť prípravy federalizácie štátu, dvoch národných ústav a ústavy federácie, ďalej úpravy postavenia národností, volebného systému a územná reorganizácia štátu. Dokonca podpredseda vlády G. Husák sa vyjadril, že schválením federálnej ústavy za 2 – 3 roky by sa malo zavŕšiť všetko „reformné úsilie“. V jeho predstavách dával akcent na potrebu jednotného politického a štátneho vedenia, na jednotný politický systém: „Proste chceme byť jeden štát.“³ Práve to bol zásadný rozpor v chápaní politického systému G. Husákom, lebo u neho bolo pre „jednotné politické a štátne vedenie“ určujúca vedúca úloha komunistickej strany, a nie možnosť pluralizácie politického systému. Keď sa neskôr dostal na piedestál moci, opustil pôvodnú koncepciu federácie ako zväzok dvoch národných štátov Čechov a Slovákov a podriaďoval ich politickému princípu demokratického centralizmu (Podč. J. Ž). V politických kruhoch nepresadzoval ani federalizáciu komunistickej strany a ani ekonomickú reformu vo federalizovanom štáte.

No viacerí odborníci vypracovali také projekty, v ktorých sa všetky oblasti spoločenského života vyznačovali demokratickými a samosprávnymi systémami. Pochopili nevyhnutnú potrebu vývinu Československa týmto smerom. Ak Slovensko vyšlo s požiadavkou federalizácie, bolo to skôr niečo „navyšé“ do reformného spektra. Skôr vklad, a nie rozdiel medzi slovenskou a českou spoločnosťou, hoci česká spoločnosť si pre seba, vo svoj prospech, národnoštátnu sebarealizáciu plne nevedomovala, ako aj nevyhnutnosť jej zaradenia do reforiem. No v lete 1968 už federalizáciu podporila, ako výraz posunu oproti časti českej politickej scény.

Slovenská strana pochopila, že len na základe usporiadania štátových vzťahov medzi slovenským a českým národom, a následne utvorením ich štátnych útvarov v ich federalizovanom zväzku, možno realizovať a objektivizovať ekonomickú reformu. Až vtedy, keď bude jasné vymedzenie hospodárskych kompetencií národných štátov a federácie. Najmä, aby mali v rukách ekonomické nástroje pre riadenie a financovanie priemyslu na svojom území. Českí ekonómovia s O. Šikom, ktorý sa nestal zástancom federalizácie československého hospodárskeho celku, zohľadňovali práve viac potreby economickej reformy v rámci a podľa kritérií celého – jednotného Československa. O. Šik, podpredseda vlády a predseda jej komisie „pre prípravu riešenia ekonomických problémov súvisiacich s novým štátovým usporiadaním republiky“ sa však v komisii málo angažoval. Napriek tomu výsledkom spolupráce slovenských a českých odborníkov sa stali vcelku vzájomne sa rešpektujúce návrhy, ktorých jadrom sa stal súvzťažný proces štátoprávnej a economickej reformy.

Demokratické usporiadanie štátových vzťahov medzi slovenským a českým národom predpokladala federalizáciu komunistickej strany a zmeny v politickom systéme. Federalizácia

2 SNA, Osobný fond Vojtecha Hatalu. Dôvodová správa k návrhu ústavného zákona...z 26. 9. 1968, s. 1 – 2.

3 Státní ústřední archiv Praha (SÚA), fond Úrad Predsedníctva vlády, kar. 146, č. sp. 20580/68-12, Stenografický zápis z 2. zasadnutia Výboru pre prípravu ústavného zákona o novom štátovom usporiadaní 14. 8. 1968., s. 11/4 a 12/3.

komunistickej strany totiž vyplývala z federalizácie štátu. No závislosť federalizácie štátu od reformy politického systému sa ukázala naplno po 21. auguste 1968, keď „spojenci“ vo Varšavskej zmluve okupovali Československo. A zároveň od celkových možností reformujúceho sa socialistického spoločenského systému v jednej z krajín sovietskeho bloku. Kremel totiž striktnie odmietol federalizáciu komunistickej strany a čo i najmenšiu „revíziu“ jej postavenia v politickom systéme.

Príprava federalizácie štátu po okupácii pokračovala a vyústila do prijatia ústavného zákona č. 143/1968 Zb. o československej federácii 27. októbra 1968 v Prahe a jeho slávnostným ratifikovaním prezidentom ČSSR na Bratislavskom hrade o tri dni neskôr.

Dňa 1. januára 1969 vznikla na základe ústavného zákona Slovenská socialistická republika (SSR) a Česká socialistická republika (ČSR). Federáciu tvorili dva národné štátne útvary. Najvyššími orgánmi štátnej moci zväzku národných štátov boli národné rady. Výkonnými orgánmi národné vlády a ministerstvá. Na úrovni česko-slovenskej federácie sa z Národného zhromaždenia pretvorila Snemovňa ľudu Federálneho zhromaždenia a doplnením, resp. kooptáciou z poslancov národných rád po 50 členoch, sa sformovala Snemovňa národov Federálneho zhromaždenia Československej socialistickej republiky, lebo napriek federatívne usporiadaniu spoločného štátu sa nezmenil jeho názov. A to napriek návrhom na „zaradenie“ prívlastku „federatívna“ (K. Laco, V. Hatala). Federálne zhromaždenie bolo najvyšším orgánom štátnej moci v ČSSR. Konštituovala sa federálna vláda ako výkonný orgán federácie. Platil zákaz majorizácie, čo znamenalo, že v Snemovni národov hlasovali oddelene poslanci zvolení v ČSR a SSR.

Konštituovanie federálnych a národných orgánov prinieslo, napriek normalizačnej politike komunistického režimu a jeho narastajúcim politickým perzekúciám, výrazný posun v riešení slovenskej a českej národnej (nie národnostnej, ktorá sa vzťahuje na otázky národnostných menšín) otázky, resp. riešení štátoprávnych vzťahov medzi českým a slovenským národom. „Socialistické“ republiky sa vymedzili ako administratívne a štátne celky. Existoval určitý priestor pre slovenskú a českú politiku, pre formulovanie a uskutočňovanie hospodárskych a spoločenských záujmov.

Avšak predchádzal tomu vážny konflikt, ktorý poznačil vzťahy medzi slovenským a českým národom (v decembri 1989 sa problém opakoval). Po sporoch o predsedu Federálneho zhromaždenia, keď slovenská strana (prvý tajomník ÚV KSS G. Husák) žiadala pomerné zastúpenie vo vrcholných politických a štátnych funkciách (prezidentom bol L. Svoboda a predsedom vlády ČSSR O. Černík, prvým tajomníkom ÚV KSČ A. Dubček), stal sa ním P. Colotka, a nie J. Smrkovský, ktorý sa napokon stal podpredsedom parlamentu a predsedom Snemovne ľudu, hoci bol českými proreformne orientovanými skupinami a verejnosťou navrhovaný za predsedu zhromaždenia. V pozadí bolo rezolútne stanovisko Moskvy, ktorá vyhlásila J. Smrkovského za neželanú osobu „*persona non grata*“. G. Husák a L. Svoboda aj v tomto prípade splnili jej príkazy, keď postupovali v rámci tzv. moskovského protokolu.

Dobrovoľný zväzok dvoch rovnoprávných štátov českého a slovenského národa mal však demokraticky vzniknúť na základe štátnej zmluvy, ale politické rozhodnutie bolo iné. Česko-slovenská republika vznikla v januári 1969 nedemokratickým spôsobom. Parlamentné voľby sa mali konať v symbolickom dátume – 17. novembra 1968, no komunistická moc nepripustila demokratické voľby, lebo tie rozhodovali o tom, kto bude vládnuť.

Frontálny ústup od reforiem a od obrodného procesu roku 1968 nastal najmä po inštalácii G. Husáka do najvyššej politickej funkcie v apríli 1969. Demokratizačný proces bol zastavený a znovu nastúpil jednoznačný kurz centralizácie štátnej moci – mocenského monopolu komunistickej strany. V podstate sa o všetkom rozhodovalo v predsedníctve ÚV KSČ, ktoré cez politické a štátne orgány „obnovovalo poriadok“ v slovenskej a v českej spoločnosti, tak typický pre „reálny socializmus brežnevskej éry“.

Výrazný obrat nastal v aj nazeraní na fungovanie česko-slovenského štátu, ktorý predstavovali de jure tri rovnocenné štátne centrá. Medzi federálnymi a národnými orgánmi dovtedy platil princíp rovnosti v ich vzájomnom postavení, ktorý sa však stal aj pre rozdielne pohľady na vymedzenie kompetencií medzi federálne a národné orgány predmetom neustálych sporov medzi českou a slovenskou stranou. A navyše pre legislatívne medzery.

Vznik dvoch národných republík vo federatívnom, t. j. rovnom a rovnoprávnom zväzku v podmienkach komunistického politického systému neznamenal aj svojprávny zväzok. Systém neumožňoval republikám, aby naplnili svoje štátnosti a dosiahli jej atribúty, lebo princíp demokratického centralizmu a uplatňovanie vedúcej úlohy komunistickej strany v riadení štátu bol v priamom rozpore s demokratickým usporiadaním vzťahov medzi slovenským a českým národom na platforme federácie. Komunistická strana si plne podriadila štát. V štruktúre totalitnej moci nemohli mať svoje primerané miesto národné orgány, štátoprávne vyjadrujúce princíp rovný s rovným medzi dvoma republikami federácie. Pretrvávala asymetria medzi federáciou a organizáciou KSČ. Politická moc nepripustila, aby sa utvorili dve národné a jedno federálne štátne centrum. Znovu to vyriešila návratom k formálno-právnej, aj keď federalizovanej podobe štátu, ale fakticky fungujúcemu ako súčasť reštaurácie politického systému reálneho socializmu. KSČ tu plnila „všeobecnú integrujúcu“ úlohu v intenciách svojho politického monopólu. V štátnom mechanizme prevzala túto úlohu vláda ČSSR, ktorej uznesenia boli záväzné pre národné vlády (Došlo k tomu aj tým, že ich predsedovia sa stali zároveň podpredsedami federálnej vlády.). Postavenie Federálneho zhromaždenia sa nadradilo nad postavenie národných rád. Znovu sa upevňoval byrokraticko-centralistický systém vládnutia.

Vnútropolitickú situáciu skomplikoval brutálny zásah bezpečnostných jednotiek ČSSR proti demonštrujúcim 21. augusta 1969. Normalizačný režim navyše využíval opatrenie na perzekúcie politickej a nepolitickej opozície až do svojho zániku. Podobne tomu bolo aj s ústavným zákonom č. 117/1969 Zb. z októbra 1969, ktorý sa síce nazýval o predĺžení volebného obdobia (voľby sa mali konať 17. novembra 1968), ale v skutočnosti sa zákonom umožnili politické čistky v štátnych orgánoch. Normalizátori vyhodili krátko po vydaní zákona mnohých podporovateľov a realizátorov spoločenských reforiem v roku 1968, predstaviteľov federálnych a národných orgánov. Demokratické slobody a občianske práva boli potlačované. Slovenská a česká politika ako prejavy vôle suverénnych národov prestávali existovať. Vedenie KSČ rozhodlo v januári 1970 o „straníckych previerkach“, ktoré sa stali pre tzv. zdravé jadro v KSČ hlavným nástrojom na odstránenie reformných komunistov. No čistky zasiahli celú slovenskú a českú spoločnosť.

Po oslabení preroformných síl režim nasmeroval tlak najmä do ekonomickej sféry za účelom centralizácie riadenia ekonomiky. Rozhodujúce hospodárske odvetia, najmä priemysel, sa dostávali do rúk federálnych rezortov. Hospodárska politika KSČ vylučovala viac riadiacich centier. Prehodnocovali sa skúsenosti s federáciou „s cieľom posilniť integritu celého štátu, úlohu federálnej vlády, čo všetko súvisí s obnovou plánovitého riadenia“. Politické orgány ČSSR začali tento trend presadzovať najmä od mája 1969 a boli „rozpracované“ od začiatku roku 1970. Moskve navyše prekážalo, že česko-slovenská federácia prekonala sovietsky model usporiadania štátu. Model prekonala spolu s politickými rehabilitáciami, na Slovensku zvýraznené ohrozením národnej svojbytnosti, zrušením cenzúry, uvoľnením kontroly štátu nad cirkvami, utváraním občianskych spoločností a pod.

Komunistická moc zastavila prípravu federálnej a národných ústav, predstavujúce jeden z atribútov štátnosti, najvyšší zákon štátu a pilier demokratického vládnutia. Podobný osud mali návrhy o ústavných súdoch, lebo sa dotýkali ochrany ústavou zaručených práv a slobôd, ďalej súladu zákonov a riešenia kompetenčných sporov medzi republikami a federáciou.

V októbri 1970 vydalo Predsedníctvo ÚV KSČ uznesenie o „čiasťoných“ úpravách v štátoprávnom usporiadaní federácie. Úpravy sa odôvodňovali potrebou zmien v mechanizme jej

fungovania, ako aj preto, aby sa podporila „integrujúca“ úloha federácie. Funkcie a úlohy federálnych orgánov a orgánov republík sa mali upraviť v záujme utvorenia jednotného celku pri uplatňovaní vedúcej úlohy KSČ a výkonu jednotnej štátnej politiky.⁴

Politika normalizácie „triumfovala“ na zasadaní ÚV KSČ v decembri 1970, keď bol prijatý dokument „Poučenie z krízového vývoja v strane a spoločnosti po XIII. zjazde KSČ“. Dokument, plný demagógie a klamstiev, odsúdil obrodný proces roku 1968, označil ho za „kontrarevolúciu“, ktorou odôvodnil „internacionálnu pomoc“ piatich štátov Varšavskej zmluvy, hoci v skutočnosti to bola hrubá, násilná okupácia Československa. „Poučenie...“ schválil XIV. zjazd KSČ v máji 1971. Stalo sa politickou „normou“, ktorá však jednostranne, politicky účelovo, vykreslila prínos fungovania česko-slovenskej federácie. Skutočnosť však bola iná.

Pokrytie princípu rovný s rovným nastalo aj tým, že sa federácia konštituovala zhora, na úkor národných celkov, ktorých právomoc a postavenie sa odvodzovali od federálnych orgánov. Zákonodárnu iniciatívu malo federálne zhromaždenie, výkonná moc mala ťažisko vo federálnej vláde. Príčina tohto stavu bola aj v tom, že rozostúpenie unitárneho štátu do dvoch národných celkov malo formálno-inštitucionálny charakter. Režim pre udržanie svojich mocenských pozícií nedopustil, aby reforma štátu z rokov 1968 – 1969 ostala jedinou zmenou, ktorá sa udržala z reformného programu, aby existovala v pôvodnej podobe so svojim demokratickým poslaním a postavená na demokratickom princípe rovnosti medzi dvoma štátotvornými národmi Československa. Totalitný systém sa uplatnil aj v usporiadaní spoločného štátu.

Ústavný zákon č. 125/1970 Zb., kompetenčný zákon č. 133/1970 Zb. a iné právne normy z decembra 1970 zmenili kompetenčné vzťahy medzi federáciou a národnými republikami na nasledujúcich 20 rokov. Posilnili úlohu štátu či skôr federálnych výkonných orgánov. Utvorili systém jednotnej ekonomiky ČSSR, jednotného plánovania a rozpočtovania. Tým sa mali vyriešiť vážne problémy s naplňovaním rozpočtov federácie a republík. Právne normy znamenali úplný prechod na centralizáciu riadenia česko-slovenského hospodárstva v neprospech republík. Úplný prechod na centralizáciu riadenia hospodárstva vo federácii umocnil vznik výrobného-hospodárskych jednotiek (VHJ), keď rozbil pôvodné kompetencie republík v riadení a financovaní národných hospodárstiev. V situácii, keď sa dotvoril systém jednotného toku financií, odvodov a daní v rámci celej federácie, predsa len 80 % sídiel VHJ a finalizujúcich podnikov, ako aj 90 % podnikov zahraničného obchodu bolo na území Čiech a Moravy.

Federálne rezorty riadili priemysel energetický, palivový, banský, elektrotechnický, metalurgiu, strojárstvo, automobilový priemysel, zbrojársky, zahraničný obchod, plánovanie, finančnú a sociálnu politiku. Väčšinou išlo o odvetvia, ktoré boli kľúčové pre hospodárstvo Slovenska. Hlavné finančné toky išli do federálneho rozpočtu. Celkove riadili ministerstvá priemyslu 71 % priemyselnej výroby ČSSR, ale SSR mala vyše 23 % podiel a ČSR vyše 76 % podiel. Spory o kompetencie medzi federálnou a národnými vládnymi boli sprievodným javom pre celé 70. a 80. roky. Roku 1973 sa podľa štatútov ústredných orgánov štátnej správy federácie a republík znovu zúžili kompetencie republík, napríklad v rezorte ministerstva priemyslu na Slovensku. Vláda SSR mala v kompetencii plánovanie, financie, priemysel (nie pre rozhodujúce odvetvia hospodárstva Slovenska), stavebníctvo, poľnohospodárstvo, vnútorný obchod, zdravotníctvo, kultúry a školstva apod. Ďalším problémom vo vymedzení kompetencií bol prerozdeľovací proces prostriedkov a investícií, ako aj ťažkosti už pri tvorbe prvého rozpočtu federácie a republík, daňového a cenového systému na rok 1969.

4 SÚA, Archív ÚV KSČ, f. 02/1, zv. 145, a.j. 223. schôdzka Predsedníctva ÚV KSČ 20. 11. 1970, č. sp. 8631/31, kde sú uložené materiály k zneseniu.

Zvolením G. Husáka za prezidenta ČSSR 29. mája 1975 sa opätovne zlúčila politická a štátna funkcia. Bol prezidentom až do konca roku 1989. Nesplnil očakávania mnohých ľudí. Nedočkal odolať silnému tlaku zo strany niektorých českých a sovietskych predstaviteľov. Husák bol však verný straníckej disciplíne, hoci mal rozmer štátnika a schopného politika.

Od začiatku 80. rokov bolo zrejme, že sa Československo, pod nátlakom politickej, štátnej a hospodárskej „normalizácie“, ocitlo vo vážnej spoločenskej kríze. Politická moc ju nebola schopná riešiť. Jej zásahy boli polovičaté. Mnohí občania odmietali komunistický režim. Spoločnosť na Slovensku však nemala akútny pocit všeobecnej krízy. V českých krajinách mali normalizáciou postihnutí hlbšie existenčné problémy. Dôsledky „normalizácie“ a politických perzekúcií boli na Slovensku miernejšie. Aj na začiatku 80. rokov sa ukázalo, že sa spoločnosť na Slovensku v mnohom odlišuje od spoločnosti v českých krajinách. Okrem iného svojim konzervativizmom a menším politickým mantinelizmom. Spoločnosť na Slovensku natoľko nepociťovala stagnáciu. No totalitný politický systém devastoval tak slovenskú, ako aj českú spoločnosť, i keď, prirodzene, nespokojnosť s vnútropolitickými pomermi narastala skôr v českých krajinách a nemala také sociálne príčiny v porovnaní s Poľskom či Maďarskom.

Širší spoločenský pohyb v Československu nastal až po nástupe M. Gorbačova do funkcie generálneho tajomníka ÚV Komunistickej strany Sovietskeho zväzu (KSSZ) v marci 1985. Slovenská spoločnosť očakávala, že dôjde podľa „sovietskeho vzoru“ k demokratizačným zmenám. No v decembri 1987 sa dostala k vrcholu moci skupina ďalších dogmatikov. Generálnym tajomníkom ÚV KSC sa stal namiesto G. Husáka M. Jakeš. Dogmatici oproti tzv. realistickej skupine v KSC G. Husáka a predsedu federálnej vlády L. Štrougala ešte prítvrdovali politický a perzekučný nátlak na slovenskú a českú verejnosť. Okrem toho nastupoval tzv. technokratický, či skôr pragmatický prúd v KSC. Dogmatikom nevyhovoval silný mocenský tandem Husák - Štrougal, ktorý bol viac rozhodujúci pre vývin slovenskej a českej spoločnosti do polovice 80. rokov ako pozície predsedu federálneho parlamentu A. Indru či tajomníka ÚV KSC V. Biláka. Odmietali kritiku pomerov v Československu, nepripustili faktické zmeny politického systému a len formálne sa proklamovalo „prehlbovanie socialistickej demokracie“, zmeny v hospodárstve a pod. No určité zmeny museli pripustiť. Preto sa v rokoch 1987 – 1988 uskutočnili, často však paradoxné, zmeny vo vedení KSC, vo federálnej a národných vláдах atď.⁵ K personálnym zmenám patrilo aj odchod Petra Colotku z funkcie podpredsedu vlády ČSSR a predsedu vlády SSR. Nastúpil po ňom I. Knotek, ktorý mal dobré vzťahy s F. Pitrom so svojim českým protipólom.⁶ Avšak režim, aj vďaka roztrieštenosti predsedníctva ÚV KSC, hmatateľne strácal svoje pozície.

Stále platilo, že keď na miesto predsedu národnej vlády nastúpil „nový človek“, stal sa automaticky aj podpredsedom federálnej vlády s tým, že sa mohol stať aj členom Predsedníctva ÚV KSC. Podľa ústavného zákona o česko-slovenskej federácii totiž platilo prepojenie funkcií predsedov národných vlád s podpredsedami federálnej vlády. Navyše, uznesenia federálnej vlády boli záväzné pre národné vlády a zase ich uznesenia mohla federálna vláda zrušiť.

-
- 5 Zaujímavé bolo, že v predsedníctve ÚV KSC rozhodol o odstúpení G. Husáka pomer hlasov 8 : 2. Bližšie: TŮMA, O.: Poslední léta komunistického režimu v Československu ve zprávách velvyslance NDR v Praze (1987 – 1989). In: Soudobé dějiny, 1996, č. 2 – 3, Praha ÚSD AV ČR, s. 350 – 380. K zmenám v politických orgánoch pozri: BARNOVSKÝ, M.: Vedenie KSC a KSS – od nástupu M. Gorbačova po November 1989. In: PEŠEK, J. – SZOMOLÁNY, S. (Ed.): November 1989 na Slovensku. Súvislosti, predpoklady a dôsledky. Štúdie a úvahy. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, Historický ústav a Katedra politológie Filozofickej fakulty UK 1999, s. 30 – 44.
 - 6 Bližšie o pomeroch v politických a štátnych orgánoch, ako aj o okolnostiach ich personálnych zmien Ivan Knotek a Bohuš Hrušovský, „Kto koho zradil?“, Bratislava: ProMédia 2001.

Z pozadia štátoprávných a ekonomických problémov Československa vystupovalo pochopenie federácie značnou časťou federálnych, ale aj časti českých národných orgánov a ich predstaviteľov ako súčasť „normalizácie“. Vyvíjali pomerne silný protifederalizačný tlak, vrátane ambiciózneho L. Adamca, ktorý nastúpil do funkcie federálneho premiéra na jeseň roku 1988, ako ďalšiu etapu presadzovania centralistickej koncepcie usporiadania štátu. Bol jeden z hlavných osnovateľov krivého obvinenia, že „Česi doplácajú na Slovákov“, lebo vraj „peňazovod prúdil“ len v prospech nich. Roku 1988 už presadzoval zúženie právomoci národných republík a návrh, aby do kompetencie federálnych orgánov prešiel chemický priemysel (bratislavský Slovnaft), ťažké strojárstvo, riadenie vysokých škôl a rezort spravodlivosti. Návrh v podobe ústavného zákona sa neuskutočnil.⁷

Tlaky neraz vyplývali aj z komplikovaného prerozdeľovania federálneho rozpočtu a rozpočtov republík. Prerozdeľovanie prispelo k prehĺbeniu rozporov v štátoprávných a ekonomických vzťahoch medzi slovenským a českým národom, či skôr medzi národnými a federálnymi orgánmi (tak ako roku 1990). Nešlo však o „doplácanie“. Totiž aj preto, že v jednotne fungujúcom štáte a v podmienkach centrálne riadenej ekonomiky sa v uzavretom kruhu pohybovali všetky investície, dane a odvody v rozpočtoch federácie a republík. Efektívne sa však nevyužívali zdroje národných ekonomík. To skresľovalo ukazovatele a ešte skôr ten faktor, že do kompetencie federálnych orgánov patrili všetky kľúčové odvetvia priemyslu a príjmy VHJ, ktoré dotovali rozpočet federácie. Tam sa vykazoval aj zisk. Práve odtiaľ prúdili dane a odvody do rozpočtu ČSR, a nie SSR. Prítom ťažko hovoriť o ekonomickej efektívnosti Slovenska alebo o tom, či bola vyššia ako v českých krajinách, hoci malo priaznivejšie demografické, prírodné a ekonomické podmienky. Od roku 1985 možno hovoriť o vyrovnaní úrovne republík. Pomer vytvoreného hrubého domáceho produktu na obyvateľa predstavoval roku 1986 už 87 percentný podiel SSR k ČSR.⁸ Vyrovnanie republík možno zhruba vyjadriť tým, že roku 1989 predstavovala ekonomika Slovenska 30 – 34 percentný podiel na ekonomike ČSSR, čo zodpovedalo zhruba 34 percentnému podielu populácie Slovenska na populácii ČSSR.

Koncepcné štátoprávne rozpory medzi českou a slovenskou stranou sa prejavili aj pri vypracovaní návrhu novej ústavy federácie po roku 1986. Potreba vypracovania sa odôvodnila zmenami Ústavy ČSSR a snahou o jej zjednotenie s návrhmi republikových ústav „v jednom dokumente“. Podľa ustanovenia článku 142 ústavného zákona o česko-slovenskej federácii sa však mali vypracovať ústavy národných republík, ale napriek požiadavkám zo slovenskej strany, napríklad ešte v pracovnej komisii K. Lacu, sa ich vypracovanie neskôr odmietlo. V pozadí boli snahy politickej moci, aby sa federalizačné princípy v podmienkach scentralizovaného štátu neuplatnili v politickej a v hospodárskej oblasti. V roku 1987 sa začali práce už pod vedením federálneho ministra pre legislatívu M. Čalfu, a to len na tzv. trojjedinej ústave.

Jej návrh obsahoval ustanovenie o vedúcej úlohe komunistickej strany. Spôsob prijatia návrhu ešte 31. októbra 1989 presadzoval M. Čalfa a predseda SNR V. Šalgovič medzi poslancami

7 ŽATKULIAK, J.: „Normalizačná“ politická línia komunistického režimu a česko-slovenská federácia v rokoch 1969 – 1989. In: BOBÁK, J. (Ed.): Na ceste k štátnej samostatnosti. (Na pamiatku 140. výročia Memoranda národa slovenského.) Martin: Matica slovenská, 2002 s. 251.

8 Ďalšie porovnania boli presnejšie. V roku 1987 predstavovali investície na 1 obyvateľa v SSR 11 350 korún a v ČSR 11 415 korún a národný dôchodok vytvorený na 1 obyvateľa bol v SSR 35 381 korún a v ČSR 40 583 korún. Podiel spoločenského produktu v roku 1989 pripadajúci na jedného obyvateľa bol v bežných cenách v Českej socialistickej republike 110 426 korún a v Slovenskej socialistickej republike 96 527 korún, čo znamenalo, že Slovensko dosahovalo 87,4 % úrovne Čiech a Moravy. V niektorých ekonomických ukazovateľoch došlo k určitému vyrovnaniu medzi republikami, v ďalších rozdiely ostávali. In: Materiál vlády SSR č. 716-22/1989 na rokovanie predsedníctva SNR, Bratislava, 15. 3. 1989. Osobný materiál autora.

SNR. Dokonca žiadali zrušenie 20 rokov nezrealizovaného článku 142 ústavného zákona o česko-slovenskej federácii o vypracovaní národných ústav.⁹ Návrh prijatia spôsobu ústavy s problémami prešiel v ten deň, ale bez problémov v pléne ČNR. Návrh tzv. trojedinej ústavy ČSSR, ČSR a SSR v podstate ukázal, na ktorých politických zásadách federácia, napriek niektorým posunom, deformovane fungovala.

Postavenie federácie v slovenskej a českej spoločnosti výstižne charakterizoval jeden z predstaviteľov katolíckeho hnutia na Slovensku, disident J. Čarnogurský, keď uviedol, že komunizmus bránil „rozvinúť všetky prednosti federácie“, i keď „vyriešila rovnoprávnosť Slovákov voči Čechom, ale nevyriešila rovnoprávnosť Čechov a Slovákov voči komunizmu. Fakticky priniesla Slovákom málo, takmer nič.“¹⁰

Kým reformný proces v Československu roku 1968 násilne zastavili tanky, 17. november 1989 za priaznivých medzinárodných podmienok razatnejšie otvoril dvere pre systémové zmeny. Pre slovenskú a českú spoločnosť predstavovalo obdobie od novembra 1989 do konca decembra 1992 výrazný medzník v ich vzájomnom spolužití, už v podmienkach transformácie spoločenského systému a obnovy demokracie.¹¹ Vychádzalo sa pritom z pôvodného ústavného zákona o česko-slovenskej federácii z roku 1968. Stal sa základom a východiskom, na ktorých sa postavili vzťahy slovenského a českého národa, ako aj úprava postavenia národných republík vo federácii. Napraviť v štátoprávnej sfére deformácie, ktoré spôsobila centralizačná politika komunistickej strany, vyplývajúca z jej monopolu moci. Zároveň nastoliť nový právny poriadok, pluralitný politický systém, ako aj obnoviť parlamentarizmus.

Česko-slovenská federácia sa mala vybudovať na demokratických základoch a utvoriť, oproti obdobiu socializmu skutočne rovný, rovnoprávny a svojprávný zväzok dvoch národných štátov federácie, založený na ich originálnej suverenite a s plným vyjadrením národnej identity.

Existovali štyri fázy štátoprávneho riešenia, ktoré reflektovala literatúra s pomerne rozdielnymi interpretáciami a prístupmi:

- a/ od novembra 1989 do parlamentných volieb 1990,
- b/ kompetenčné spory do konca roku 1990,
- c/ zložité štátoprávne rokovania v roku 1991,
- d/ proces rozdelenia Česko-Slovenska po parlamentných voľbách roku 1992.

Už v prvej fáze sa česká a slovenská strana dostali do sporov v tzv. pomlčkovej vojne o štátne symboly a názov federácie. Napokon prijatý názov Česká a Slovenská Federatívna Republika signalizoval rozdielne pohľady na slovenskú, českú a česko-slovenskú štátnosť, na vyrovnanie sa so štátnym centralizmom a na riešenie slovenskej a českej národnej otázky. V slovenskej

9 SNA, f. Pléna SNR 1969 – 1988. Stenografická správa o schôdzi SNR z 31. októbra 1989, s. 4 – 43.

10 Hnutí za občanskou slobodu. Dokumenty. Praha, ÚSD AV ČR, Edícia História/Nova vo vyd. Maxdorf:1994, s. 99. Charakteristiku česko-slovenských vzťahov v 70. a 80. rokoch pozri: RYCHLÍK, J.: Česi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1945 – 1992. Bratislava: Ústav T. G. Masaryka vo vyd. AEP 1998. RYCHLÍK, J.: Normalizačná podoba česko-slovenské federace. In: Česká a slovenská společnost v období normalizace. Slovenská a česká spoločnosť v čase normalizácie. Liberecký seminár 2001. Bratislava: Ústav politických vied SAV vo vyd. Veda 2002, s. 59 – 92.

11 Podrobnejšie najmä: RYCHLÍK, J.: Rozpad Československa. Česko-slovenské vztahy 1989 – 1992. Bratislava: AEP, 2002. STEIN, E.: Česko-Slovensko. Konflikt – roztržka – rozpad. Praha: Academia 2000. WOLF, K.: Podruhé a naposled aneb mírové dělení Československa. Praha: G plus G 1998. GRONSKÝ, J.: Dokumenty k ústavnímu vývoji Československa. Zv. 4 (1989 – 1992). Praha: Karolinum 2001. HLAVOVÁ, V. – ŽATKULIAK, J.: Novembrová revolúcia a česko-slovenský rozchod. Od česko-slovenskej federácie k samostatnej demokratickej slovenskej štátnosti. Bratislava: Literárne informačné centrum 2002.

a českej spoločnosti protichodný pohyb. Na Slovensku sa národná identita rýchlo „spojila“ s národnou štátnosťou, v českých krajinách sa opätovne prepojila na československú štátnosť, ktorá do určitej miery potláčala národnú identifikáciu. Politické reprezentácie sa začali odlišovať v chápaní záujmov spoločnej štátnosti a originálneho postavenia národných republík. Postupne sa ukázalo, že česká pravica, resp. stred neopustila centralistickú koncepciu usporiadania federácie, keď založila svoj prístup na jej rozsiahlych kompetenciách. Jej vyjadrenie „funkčná federácia alebo nič“, malo charakter ultimáta. U časti politických subjektov, skryte i otvorene na českej a slovenskej strane, už začali presakovať snahy o štátnu samostatnosť.

Totíž v roku 1970 sa zmenili kompetenčné vzťahy medzi federáciou a národnými republikami v prospech federácie, ktoré vyjadrovali skôr časti českej reprezentácie (centralistickú) štátoprávnu koncepciu usporiadania štátu. Pokusy o obrat nastali na jeseň 1990. Slovenská strana napokon dosiahla schválenie tzv. kompetenčného zákona v decembri toho roku (číslo 556). Ostali len výlučné kompetencie národných štátov a federácie, komplikované spoločné kompetencie sa v zákone zrušili. No spory o ekonomické kompetencie neprestali. Slovenská vláda neprijala v apríli 1991 koncepciu jednotnej ekonomickej reformy, lebo nezodpovedala potrebám Slovenska.

V rámci druhej fázy sa po schválení tzv. kompetenčného zákona, ktorý sa stal prelomom vo vývoji Česko-Slovenska, začal dvojediný proces:

- smerujúci k dosiahnutiu pevného federatívneho zväzku dvoch národných republík,
- smerujúci k dosiahnutiu ich samostatnosti, vychádzajúci z pomerne rozdielnych historických skúseností s presadením národných štátností, ako aj národnej identity v spoločnom štáte v rokoch 1918, 1945 a 1968, ba aj 1970.

Ba čo viac, priťažilo to štátoprávnym rokovaniam o vypracovaní národných a federálnej ústavy. Negatívne skúsenosti s ich odmietnutím v roku 1969 a vypracovanie návrhu len federálnej, tzv. trojjedinej v druhej polovici 80. rokov, podmieňovali rozdielnosť prístupov k vypracovaniu ústav. Kľúčovou sa stala podoba federálnej ústavy. V jej návrhu z jesene 1991 chýbalo práve vypracovanie článkov o vymedzení kompetencií medzi federáciou a republikami. Časť českých predstaviteľov chcela, aby sa vychádzalo z ústavy z roku 1920, čím sa prikláňali k čechoslovakistickým, unitaristickým predstavám, negujúc tak princíp federalizmu vo vzťahoch Slovákov a Čechov. Podobne to bolo s postavením snemovni Federálneho zhromaždenia, keď česká strana podala viacero návrhov na zrušenie Snemovne národov, čím by sa narušil princíp rovný s rovným medzi národmi a zákaz mojarizácie jedného národa druhým. Tieto skutočnosti sťažovali slovenskej strane dosiahnuť v návrhu federálnej ústavy vyjadrenie postavenia Slovenskej republiky v spoločnom štáte so všetkými náležitosťami. Deklarácia Slovenskej národnej rady o zvrchovanosti Slovenskej republiky a jej Ústava z júla a septembra 1992 sa stali výraznými prejavmi, krokmi k posunutiu riešenia slovenskej otázky, atribútov národnej štátnosti.

Česká a Slovenská Federatívna Republika zanikla 31. decembra 1992 z viacerých príčin. Podstatou rozpadu spoločného štátu bolo nedôsledné rešpektovanie hlavných princípov, na ktorých sa mala postaviť česko-slovenská federácia. V pozadí, okrem iných faktorov, figurovala latentná kríza v slovenských a českých vzťahoch v štátoprávnej rovine, vyplývajúca z rozdielnych koncepcií ich usporiadania a vyjadrenia národných štátností, československej či pohľadov na riešenie slovenskej a českej národnej otázky v rokoch 1918, 1945, 1968 a 1990. Po novembri 1989 sa nenašla integrujúca politická sila v prospech spoločného štátu v pluralitnom politickom systéme. Slovenské a české politické elity sa totiž nedokázali dohodnúť na zjednocujúcej platforme. Roky 1968 a 1989 sa stali pre slovenskú a českú spoločnosť dôležitými medzníkmi k dosiahnutiu slobody a demokracie.

Príloha

Výber použitej literatúry

Odborná a vedecká literatúra sa od roku 1990 (pozri ďalej) vyjadriala k niekoľkým kľúčovým problémom riešenia slovenskej otázky, národným a štátnym snahám a predstavám slovenského národa, k vzťahom medzi slovenským a českým národom, a pod. Spomeňme najmä historiografiu, zachytenú v bibliografiách A. Sedliakovej za roky 1990 – 1994 a 1995 – 1999, publikované v rokoch 1995 a 2000. A tiež hodnotiacu štúdiu J. Žatkuliaka „Federatívne usporiadanie česko-slovenského štátu (1968 – 1970) v literatúre k slovensko-českým a česko-slovenským vzťahom“, ktorá sa zaoberá aj marxistickou historiografiou (Soudobé dějiny, s. 875 – 883.) Slovenskej otázky, či jej koncepcii sa v literatúre venovala značná pozornosť, pričom brala na zreteľ geografickopolitickú polohu Slovenska, resp. jeho začlenenie do širšieho viac národného štátneho útvaru. Túto problematiku kontinuálne a synteticky zachytili šesť zväzkové akademické Dejiny Slovenska, ktoré postupne vyšli v rokoch 1985 až 1992, Dejiny Slovenska z roku 2000 či dvojzväzková Kronika Slovenska (1999) atď.

Vedecký výskum o výrazných medzníkoch slovenskej spoločnosti, v roku 1968 a novembri 1989, pokročil natoľko, že možno hovoriť o ich zmapovaní a objektivizácii pri rôznosti pohľadov a zvolenia kritérií. Prispeli k tomu vydanie prameňov, spomeniem aspoň rozsiahlu edíciu k dejinám československej krízy v rokoch 1967 – 1970, ktoré vydáva Ústav pro soudobé dějiny v Prahe.

Dokumenty

- Dubček, A.: Od totality k demokracii. Prejavy, články a rozhovory. Výber 1963 – 1992. ŽATKULIAK, J. – LALUHA, I. (Eds.): Bratislava: Historický ústav SAV a Spoločnosť Alexandra Dubčeka vo vyd. Veda 2002.
- ČIČ, M. – FOGAŠ, L.: Ústava Slovenskej republiky. Bratislava: Internacional 1992.
- GRONSKÝ, J. (Ed.): Dokumenty k ústavnému vývoji Československa. Praha: Karolinum 2001.
- Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti. Zv. I–II. Bratislava: Národné literárne centrum – Dom slovenskej literatúry 1998.
- FERKO, M. – CHOVANEC, J. – TKÁČ, M.: 61 krokov k slovenskej identite. Zvrchované Slovensko. Zborník dokumentov. Bratislava: Kubko Goral 1996.
- Informácie z vlády Slovenskej republiky. Roč. I., II., III., 1990, 1991, 1992.
- HLAVOVÁ, V. – ŽATKULIAK, J.: Novembrová revolúcia a česko-slovenský rozchod. Od česko-slovenskej federácie k samostatnej demokratickej slovenskej štátnosti. Bratislava: Literárne informačné centrum 2002.
- KUBÍN, Ľ. a kol.: Dva roky politickej slobody. Bratislava: Nadácia RaPaMaN 1992.
- Národná rada Slovenskej republiky. X. volebné obdobie, Stenografické správy o schôdzach SNR a NR SR 1992.
- ŽATKULIAK, J., HLAVOVÁ, V. – SEDLIAKOVÁ, A. – ŠTEFANSKÝ, M. (Eds.): November 1989 a Slovensko. Chronológia a dokumenty (1985 – 1990). Bratislava: Nadácia Milana Šimečku a Historický ústav SAV 1999.
- KAPLAN, K. (Ed.): Pražské dohody 1945 – 1947. Sborník dokumentu. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1992.
- Slovenská národná rada. VIII. volebné obdobie, Stenografické správy o schôdzach Slovenskej národnej rady v roku 1986 – 1990.
- Slovenská národná rada. IX. volebné obdobie. Stenografické správy o schôdzach Slovenskej národnej rady v roku 1990, 1991, 1992.

- SUK, J.: Občanské fórum. Listopad – prosinec 1989. Díl 2. Dokumenty. Praha – Brno: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR v nakl. Doplněk 1998.
- VESELÝ, Z.: Dějiny českého státu v dokumentech. Praha: Victoria publishing, 1994.
www.nrsr.sk, Národná rada Slovenskej republiky
www.psp.cz, Parlament České republiky, Poslanecká sněmovna, Dokumenty Poslanecké sněmovny, Digitální knihovna. FS ČSSR 1969 – 1992, ČNR 1969 – 1992

Literatúra

- MANNOVÁ, E. (Ed.): A Concise History of Slovakia. Bratislava: Historický ústav SAV, 2000.
- ALAN, J. a kol: Volby. Zde a nyní. Hic et nunc. Praha: EGEM 1993.
- ASH, T. G.: Rok zázraku 89. Praha: Lidové noviny 1991.
- BARNOVSKÝ, M.: Na ceste k monopolu moci. Mocenskopolitické zápasy na Slovensku v rokoch 1945 – 1948. Bratislava, Archa 1993.
- BENČÍK, A.: Rekviem za Pražské jaro. Důvěrná informace o přípravě a provedení srpnové intervence Varšavské pětky v Československu 1968. Třebíč: Tempo 1998.
- BENČÍK, A.: Utajová pravda o Alexanderovi Dubčekovi. Drama muže, který předběhl svou dobu. Praha: Ostrov 2001.
- BUNČÁK, J. – HARMADYOVÁ, V. – KUSÁ, Z.: Politická zmena v spoločenskej rozprave. Bratislava: Veda, vyd. SAV 1996.
- ČARNOGORSKÝ, J.: Videné od Dunaja. Bratislava: Kalligram 1997.
- Česká a slovenská spoločnosť v období normalizácie. Slovenská a česká spoločnosť v čase normalizácie. Liberecký seminár 2001. Bratislava: Ústav politických vied SAV vo vyd. Veda 2002.
- Česko-slovenská historická ročenka 98. Brno: Masarykova Univerzita 1998.
- VODIČKA, S. – GONĚC, V. (Eds.): Česi a Slováci ve střední Evropě ve 20. století. Brno: Vojenská akademie v Brně 1993.
- KOLLÁR, K. – KOPČOK, A. – PICHLER, T. (Eds.): Dejiny filozofie na Slovensku v 20. storočí. Bratislava: Filozofický ústav SAV vo vyd. Infopress 1998.
- ČAPLOVIČ, D. – ČIČAJ, V. – KOVÁČ, D. – LIPTÁK, Ľ. – LUKAČKA, J. (Eds.): Dejiny Slovenska. Bratislava: Academic Electronic Press 2000.
- DUBČEK, A.: Nádej zomiera posledná. Z pamätí. Ed.: Hochman, J. Bratislava: Nová Práca 1998.
- DURMAN, K.: Útek od praporu. Kreml a krize imperia 1964 – 1991. Praha: Karolinum 1998.
- HRNKO, A. – SIVÁKOVÁ, D.: Národná rada Slovenskej republiky. Bratislava: Atrakt pre SNR 1997.
- HRONSKÝ, M.: Slovensko pri zrode Československa. Bratislava: Pravda 1987.
- CHOVANEK, J. – MOZOLÍK, P.: Historické a štátoprávne korene samostanej Slovenskej republiky. Bratislava: Procom 1994.
- CHOVANEK, J.: Slovenská republika – budovanie suverénneho štátu. Bratislava: Procom, 2001.
- JIČÍNSKÝ, Z.: Československý parlament v polistopadovém vývoji. Praha: NADAS-AFGH 1993.
- JIČÍNSKÝ, Z.: Problémy československé politiky. Stati z let 1968 – 1992. Praha: NADAS-AFGH 1993.
- JIČÍNSKÝ, Z.: Vznik České národní rady v době Pražského jara 1968 a její působení do podzimu 1969. Praha: Svoboda 1990.
- KAPLAN, K.: Kořeny československé reformy 1968. 3, Změny ve společnosti. 4, Struktura moci. Brno: Doplněk 2002.

- KAPLAN, K.: Příprava Ústavy ČSR v letech 1946 – 1948. Diskuse v Národní frontě a názory expertů. Praha: ÚSD AV ČR 1993.
- KAPLAN, K.: Sociální souvislosti krizí komunistického režimu v letech 1953 – 1957 a 1968 – 1975. Praha: ÚSD AV ČR 1993.
- KOVÁČ, D.: Dejiny Slovenska. Praha: Lidové noviny 1998.
- ŠTEFANSKÝ, M. – ZÁGORŠEKOVÁ, M. (Eds.): Krizy režimov sovietskeho bloku v rokoch 1948 – 1989. Historicko-politologické pohľady. Banská Bystrica: Pedagogická spoločnosť J. A. Komenského 1997.
- CIGÁNEK, F. (Ed.): Kronika demokratického parlamentu 1989 – 1992. Praha: Cesty 1992.
- KOVÁČ, D. a kol.: Kronika Slovenska. Zost. Bratislava: Fortuna Print 1999.
- KRUŽLIAK, I.: V čakárni dejín. Bratislava: Slovak Academic Press 1999.
- LALUHA, I.: Alexander Dubček a jeho doba. Bratislava: Nová práca 2000.
- LETRICH, J.: Dejiny novodobého Slovenska. Bratislava: Archa 1993.
- LIPTÁK, Ľ.: Storočie dlhšie ako sto rokov. Bratislava: Kalligram 1999.
- LIPTÁK, Ľ.: Petite histoire de la Slovaquie. Paris: Institut d'études slaves 1996.
- LONDÁK, M.: Otázky industrializácie Slovenska (1945 – 1960). Bratislava, Veda 1999.
- LONDÁK, M. – SIKORA, S. – LONDÁKOVÁ, E.: Predjarie. Politický, ekonomický a kultúrny vývoj na Slovensku v rokoch 1960 – 1967. Bratislava: Veda 2002.
- MAXA, H.: Alexander Dubček – človek v politice (1990 – 1992). Bratislava – Brno: Kalligram – Doplněk 1998.
- MĚCHÝŘ, J.: Slovensko v Československu. Slovensko-české vzťahy 1918 – 1991. Dokumenty, názory, komentáre. Praha: Práce 1991.
- ZELIOVÁ, A. a kol.: Minoritné etnické spoločenská na Slovensku v procesoch spoločenských premien. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1994.
- ŽATKULIAK, J. (Ed.): Národná rada v kontexte slovenských dejín. 150. výročie vzniku prvej Slovenskej národnej rady. J. Bratislava: Národná rada SR a Slovenská historická spoločnosť pri SAV 1999.
- BOBÁK, J. (Ed.): Na ceste k štátnej samostatnosti. Na pamiatku 140. výročia memoranda národa slovenského. Martin: Matica slovenská 2002.
- Národy, národnosti a etnické skupiny v demokratickej spoločnosti. Bratislava – Praha: Filozofický ústav SAV – Filozofický ústav ČSAV 1991.
- PEŠEK, J. – SZOMOLÁNYI, S. (Eds.): November 1989 na Slovensku. Súvislosti, predpoklady a dôsledky. Štúdie a úvahy. Bratislava: Nadácia M. Šimečku – Historický ústav SAV – Katedra politológie FiFUK 2000.
- GBÚROVÁ, M. (Ed.): Parlamentná demokracia a formovanie občianskej spoločnosti. Prešov: Univerzita P. J. Šafárika 1995.
- PEKNÍK, M. a kol.: Pohľady na slovenskú politiku. Geopolita, Slovenské národné rady, čechoslovakizmus. Bratislava: Veda 2000.
- PLEVZA, V.: Vzostupy a pády. Gustáv Husák prehovoril. Bratislava: Tatrapress 1991.
- PRŮCHA, V. a kol.: Hospodársky a sociálny vývoj Československa (1945 – 1992). Praha: VŠE 1996.
- KIPKE, R. – VODIČKA, K.: (Eds.): Rozloučení s Československem. Příčiny a důsledky československého rozchodu. Praha: Český spisovatel 1993.
- RYCHLÍK, J.: Česi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1914 – 1945. Bratislava: Academic Elektronik Press a Ústav T. G. Masaryka 1997.
- RYCHLÍK, J.: Česi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1945 – 1992. Bratislava: Academic Electronic Press 1998.

- RYCHLÍK, J.: Rozpad Československa. Česko-slovenské vztahy 1989 – 1992. Bratislava: Academic Electronic Press 2002.
- SCHWARZ, K. P.: Česi a Slováci. Dlhá cesta k mierovému rozchodu. Bratislava: Odkaz, 1994.
- SKILLING, G.: Československo. Můj druhý domov. Praha: Prostor 2001.
- CHMEL, R. (Ed.): Slovenská otázka v 20. storočí. Bratislava: Kalligram 1997.
- BARNOVSKÝ, M. (Ed.): Slovenská otázka v dejinách Česko-Slovenska (1945 – 1992). Zborník príspevkov z vedeckého kolokvia, ktoré sa konalo 20. októbra 1993. Bratislava: Historický ústav SAV 1994.
- Slovenská spoločnosť v krízových rokoch 1967 – 1970. Zborník štúdií I. – III. Bratislava: Komisia vlády SR pre analýzu historických udalostí z rokov 1967 – 1970 a Politologický kabinet SAV 1992.
- PEKŇÍK, M. (Ed.): Slovenské národné rady. Bratislava: Národné literárne centrum – Dom slovenskej literatúry 1998.
- Slovenský politický exil v zápase za samostatné Slovensko. Materiály z vedeckej konferencie konanej v Bratislave 5. – 6. júna 1995. Bratislava: Dom zahraničných Slovákov 1996.
- STEIN, E.: Česko-Slovensko. Konflikt – roztržka – rozpad. Praha: Academia 2000.
- SZOMOLÁNYI, S.: Kľukatá cesta Slovenska k demokracii. Bratislava: Stimul 1999.
- ŠIMEČKA, M.: Obnovenie poriadku. Bratislava: Archa 1990.
- ŠÚTOVEC, M.: Semióza ako politikum alebo „pomlčková vojna“. Bratislava: Kalligram, 1999.
- MUSIL, J. (Ed.): The end of Czechoslovakia. Budapest – London – New York: Central European University 1995.
- WOLF, K.: Podruhé a naposled aneb Mírové dělení Československa. Praha: G plus G, 1998.
- ČAPLOVIČ, D. – CHOVANEC, J.: Základy slovenskej štátnosti. Ed. Bratislava: Agentúra Smer 2002.
- ŽATKULIAK, J.: Deformácie ústavného zákona o československej federácii po októbri 1968. In: Historický časopis, 40, č. 4, 1992.
- ŽATKULIAK, J.: Predstavy a skutočnosť uplatňovania princípu rovnoprávnosti medzi Slovákami a Čechmi (1945 – 1992). In: Historický zborník 7. Martin: Matica slovenská 1997, s. 58 – 72.
- ŽATKULIAK, J.: Realizácia ústavného zákona o československej federácii od októbra 1968. In: Historický časopis, 40, č. 3, 1992, s. 356 – 369.
- ŽATKULIAK, J.: Slovakia in the Period of „Normalization“ and Expectation of Changes (1969 – 1989). In: Sociológia 30, č. 3, s. 251 – 268.
- ŽATKULIAK, J.: Vznik česko-slovenskej federácie roku 1968. Federalizácia československého štátu 1968 – 1970. Prameny k dejinám československej krízy v rokoch 1967 – 1970. Díl 5/1. Praha – Brno, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR v nakl. Doplněk 1996.

Kolektívne identity ako téma slovenskej historiografie po roku 1989*

Elena Mannová

Už letný pohľad do bibliografií dejepisectva rôznych európskych krajín prezradí, že problematika kolektívnych identít je módnym trendom posledných dvoch desaťročí 20. storočia. Súvisí s novým ponímaním kultúry v spoločenskovedných disciplínach,¹ s novými perspektívami vo výskume nacionalizmu,² ako aj s aktuálnou potrebou vedecky reflektovať sociálne procesy v globalizujúcom sa svete. V slovenskej historiografii zarezonovala téma identít v zvýšenej miere až v druhej polovici deväťdesiatych rokov. Historici si síce už aj predtým všímali vývoj „kolektívneho vedomia“ Slovákov, ale ťažisko ich pozornosti pri výskume národnotvorného procesu predstavovali dejiny politiky, ideológií a inštitúcií. Napriek oficiálnemu pomenovaniu „československé dejiny“ bolo ústredným motívom historiografie na Slovensku od 60. rokov utváranie slovenského národa. Výskum vychádzal z predstavy o „klasickom“ európskom formovaní národov a z tejto perspektívy sa javil slovenský vývoj v porovnaní s českým, poľským a maďarským ako „oneskorený“. Peter Haslinger sa domnieva, že slovenská história sa interpretovala ako dejiny deficitov: zdôrazňovala sa absencia štátnej suverenity, periférna poloha v rámci väčších štátnych celkov, inštitucionálne nedostatky a chýbajúca jednoznačnosť slovenskej národnej identity.³ „Deficitná“ optika dominovala aj v najrozsiahlejšej syntéze, v šesťzväzkových akademických Dejinách Slovenska (1985 – 1992). Posledný zväzok, ktorý vyšiel roku 1992, sa zaoberá obdobím mimoriadne závažným pre proces formovania moderného národa – druhou polovicou 19. storočia.⁴ Odráža vtedajší stav výskumu a podľa dovtedajšej tradície uprednostňuje politické a hospodárske dejiny, minimálnu pozornosť venuje sociálnemu a kultúrnemu vývinu a v podstate sa koncentruje na jednu líniu minulosti – na slovenské národné hnutie. Podľa slov zostavovateľa kniha opisuje „trnistú cestu nášho národa“ a „urputné zápasy za uznanie národnej samobytnosti a rovnoprávnosti v uhorskom štáte“.⁵ Milan Podrimavský tu priamo konštatuje, že „chýbali základné štátoprávne a politické podmienky na plnohodnotné dotvorenie (novodobého slovenského národa)“.⁶

Po prevrate roku 1989 sa slovenská historiografia pluralizuje, pod vplyvom časti exilového dejepisectva vzniká prúd, ktorý absolutizuje národnú emancipáciu a bojuje za „historickú prav-

* V súlade s čiastkovou úlohou autorky v rámci štátneho programu sa článok zaoberá len historickými prácami o kolektívnych identitách Slovákov.

1 Porovnaj napr. CONRAD, Ch. – KESSEL, M.: Blickwechsel: Moderne, Kultur, Geschichte. In: Conrad, Ch. – Kessel, M. (Eds.): Kultur & Geschichte. Neue Einblicke in eine alte Beziehung. Stuttgart 1998, s. 9 – 40; UHL, Heidemarie: „Culture“ and/or „Society“? (On the „Cultural Studies Turn“ in the Historical Sciences). In: Human Affairs 13, 2003, 1, s. 76 – 91.

2 Bližšie MANNOVÁ, E.: Historické dimenzie kolektívnych identít v strednej Európe. In: Historický časopis 51, 2003, s. 491 – 500.

3 HASLINGER, P.: Národné alebo nadnárodné dejiny? Historiografia o Slovensku v európskom kontexte. In: Historický časopis, 52, 2004, 2, s. 269 – 280.

4 PODRIMAVSKÝ, M. (Ed.): Dejiny Slovenska III. (Od roku 1848 do konca 19. storočia). Bratislava: Veda, 1992.

5 Tamže, s. 7 a 10.

6 Tamže, s. 9.

du“ (v praxi sa to prejavilo najmä v protičeskej a protimaďarskej orientácii a v pozitívnom hodnotení slovenského štátu z rokov 1939 – 1945). Časť historikov hľadá v dejinách legitímáciu nároku na národnoštátnu suverenitu, iní zasa obhajujú pluralistický koncept spoločnosti.⁷ Oba tieto prístupy sa svojisky spojili v syntéze Slovenské dejiny, ktorú vydala Matica slovenská roku 1992.⁸ V predsluve zdôrazňuje Imrich Sedlák, že kniha je písaná „zo slovenského stanoviska“ a že ako prvá konečne podáva „pravdivý obraz o Slovensku“. Tvrdí, že „sme v európskych dejinách pretrvali ako národ viac ako jedno tisícročie“, teda kladie počiatky slovenského národa do 9. storočia.⁹ Richard Marsina formuluje problém etnogenézy Slovákov opatrnejšie: uvažuje v súvislosti s Pribinovým kniežatstvom z prvej tretiny 9. storočia o „začiatkoch spoločného vedomia predkov dnešných Slovákov“.¹⁰ V tej istej knihe sa však nachádzajú kapitoly, ktorých autori nestotožňujú vývoj slovenského etnika s vývojom národa. Dušan Kováč nazval síce jednu kapitolu „Slovenské národné obrozenie“, ale v jej texte upozorňuje, že je to tradičný názov pre proces formovania moderného slovenského národa – teda počiatky tohto procesu jednoznačne zaraďuje na koniec 18. a do 19. storočia.¹¹

Druhé prepracované a rozšírené vydanie tejto syntézy vyšlo roku 2000 pod iným názvom (Dejiny Slovenska), v inom vydavateľstve a s pozmeneným autorským kolektívom.¹² Predslov je v úplne inom duchu a uznáva dejiny Slovenska za integrálnu súčasť uhorských a česko-slovenských dejín.¹³ Kováčova kapitola už nesie názov „Formovanie moderného národa“.

Medzitým vyšla v Prahe syntéza od jedného autora – Dušana Kováča (1998).¹⁴ Zreteľne rozlišuje medzi vývojom etnika a moderného národa („...o Slovákoch ako o samostatnom etniku je korektné hovoriť iba od 10. storočia“).¹⁵ Syntéza určená zahraničným čitateľom – A Concise History of Slovakia (2000) – sa tiež pridŕža tejto koncepcie.¹⁶ Na rozdiel od starších diel si vši-ma fenomén kolektívnych identít a vzájomné kultúrne ovplyvňovanie jednotlivých etníc na území Slovenska.

Historiografická produkcia, ako ju zachytila vo svojich bibliografiách Alžbeta Sedliaková,¹⁷ vykazuje v prvej polovici 90. rokov značnú kontinuitu s predošlými výskumami národného vývinu. Pozornosť sa naďalej sústreďovala na politické dejiny, národnú ideológiu a inštitúcie národného hnutia v 18. a 19. storočí, menej v prvej polovici 20. storočia.¹⁸ Ján Hučko vydal edíciu

7 HASLINGER, P.: Národné alebo nadnárodné dejiny? (ako v pozn. 3).

8 MARSINA, R. – ČIČAJ, V. – KOVÁČ, D. – LIPTÁK, E.: Slovenské dejiny. Martin: Matica slovenská 1992.

9 Tamže, s. 6.

10 Tamže, s. 11.

11 Tamže, s. 154 – 155.

12 ČAPLOVIČ, D. – ČIČAJ, V. – KOVÁČ, D. – LIPTÁK, E. – LUKAČKA, J.: Dejiny Slovenska.. Bratislava: Academic Electronic Press 2000.

13 BYSTRICKÝ, V.: Úvod. In: Dejiny Slovenska (ako v pozn. 12), s. 7 – 8.

14 KOVÁČ, D.: Dejiny Slovenska. Praha: 1998.

15 Tamže, s. 7.

16 Mannová, E. (Ed.): A Concise History of Slovakia. Studia historica Slovaca, 21. Bratislava: 2000. Ruský preklad: Istorija Slovaki. Moskva: 2003. Prepracovaná slovenská verzia vyšla pod názvom Krátke dejiny Slovenska. Bratislava: 2003.

17 SEDLIAKOVÁ, A. (Ed.): Historiografia na Slovensku 1990 – 1994. Výberová bibliografia. Bratislava: 1995; SEDLIAKOVÁ, A. (Ed.): Slovenská historiografia 1995 – 1999. Výberová bibliografia. Slovak Historiography 1995 – 1999. Selected Bibliography. Bratislava: 2000. Kolegyni Sedliakovej ďakujem za poskytnutie údajov z jej databázy aj pre obdobie 2000 – 2003.

18 HORVÁTH, P.: Vývoj národnostného zloženia a národných ideológií v Uhorsku v 18. storočí (do roku 1790). In: Historický časopis 41, 1993, 4, s. 443 – 451; PETRÁŠ, M. (Ed.): Slovenské učené tovarišstvo 1792 – 1992. Trnava 1993; MĚSÁROŠ, J.: Historická analýza genézy národnostnej otázky v Uhorsku. In: Aktuálne otázky histórie 2. Banská Bystrica: 1993, s. 42 – 51; PODRIMAVSKÝ, M.: Obraz národnej eman-

dokumentov k počiatkom národného obrodzenia v Bratislave.¹⁹ Za pramene možno považovať aj nové vydania starších historických diel, napr. Setona Watsona.²⁰ Novým prístupom zaujali práce Štefana Eliáša o uhorskom vlastenectve,²¹ Romana Holeca o ekonomickom nacionalizme,²² Dušana Škvarnu o vzájomnom vnímaní Maďarov a Slovákov,²³ Ivana Kamenca o fenomenale strachu v dejinách²⁴ či Lubomíra Liptáka o pripravenosti Slovákov na demokraciu.²⁵ V tomto období vznikli tiež štúdie o spolkoch a ich vzťahoch k občianskej a národnej spoločnosti.²⁶ Zvýšená pozornosť patrila výskumu osobností (aj historikov) a kontroverzne vnímaných udalostí v dejinách Slovenska, ktoré zohrávajú rolu pri formovaní dnešných kolektívnych identít.²⁷ Niekoľko interdisciplinárnych podujatí už na začiatku 90. rokov naznačilo ďalšie možnosti výskumu v spolupráci s inými spoločenskými vedami.²⁸

Medzníkom vo výskume otázok národa, národného hnutia a národnej identity bol vznik samostatnej Slovenskej republiky roku 1993 a národnoidentifikačná politika v jej prvých rokoch, predovšetkým nové definovanie slovensko-českého vzťahu. Rivalita Historického ústavu SAV a Matice slovenskej, podporovanej Mečiarovou vládou, viedla k polarizácii historickej obce pri najmenšom v publicistickej oblasti. V boji o učebnice dejín 20. storočia a o publikáciu Milana

cipácie v období 1848–1918. In: Historický časopis 39, 1991, 4–5, s. 435–442; MACHO, P.: Koncepcia historicko-politickej individuality Slovenska v kontexte štátoprávnych hnutí národov habsburskej monarchie v 60. rokoch 19. storočia. In: Historické štúdie 35, 1994, s. 23–48; IVANTYŠYNOVÁ, T.: Die slawische Idee bei den Slowaken in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. In: Die slawische Idee. Slovenské štúdie 1992, zvláštne číslo č. 1, s. 24–36; HARAКСIM, L. (Ed.): Národnosti na Slovensku. Bratislava: 1993; BYSTRICKÝ, V.: Národnostný štátut a štátoprávne programy na Slovensku roku 1938. In: Historický časopis 40, 1992, s. 52–68.

- 19 HUČKO, J. (Ed.): Bratislava a počiatky slovenského národného obrodzenia. Dokumenty. Bratislava: 1992.
- 20 SCOTUS V.: Národnostná otázka v Uhorsku. Bratislava: 1994.
- 21 ELIÁŠ, Š.: Uhorské vlastenectvo a Slováci. I. diel, 1.–2. časť. Košice: 1991.
- 22 HOLEC, R.: Tulipánové hnutie ako forma ekonomického nacionalizmu a Slovensko. In: Historický časopis 41, 1993, 5–6, s. 567–582.
- 23 ŠKVARNA, D.: Self-Reflections of two Neighbours: Magyars and Slovaks. In: Human Affairs 3, 1993, 2, 131–141.
- 24 KAMENEC, I.: Fenomén strachu (len v našich?) v moderných dejinách. In: Slovenské pohľady 108, 1992, 12, s. 37–43; anglický preklad KAMENEC, I.: Phenomenon of Fear in Modern Slovak History? In: Studia historica Slovaca 19, 1995, s. 127–136.
- 25 LIPTÁK, E.: Pripravenosť Slovenska na demokraciu. In: BYSTRICKÝ, V. (Ed.): Slovensko v politickom systéme Československa. Bratislava: 1992, s. 7–12.
- 26 MANNOVÁ, E.: Historický prehľad spolkového hnutia na Slovensku z aspektu formovania občianskej spoločnosti. In: STENA, J. (Ed.): Občianska spoločnosť. Problémy a perspektívy v ČSFR. Bratislava: Sociologický ústav SAV 1991, s. 71–80; MANNOVÁ, E.: Spolky v období sociálno-politických zmien na Slovensku 1938–1951. Analýza spolkových stanov. In: STENA, J. (Ed.): Občianska spoločnosť na prahu znovuzrodenia. Bratislava: Sociologický ústav SAV 1992, s. 21–30.
- 27 KOVÁČ, D. (Ed.): MUŽI deklarácie. Martin: 1991; HARAКСIM, L.: Obrodné a národné zápasy v diele Daniela Rapanta. In: Historický časopis 38, 1990, s. 556–564; BARTLOVÁ, A.: Andrej Hlinka. Bratislava: 1991; BIELIK, F. – BOROVSÝ, Š. (Eds.): Andrej Hlinka a jeho miesto v dejinách. Bratislava: 1991; BYSTRICKÝ, V. – FANO, Š. (Ed.): Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu. Bratislava: 1992; BIELIK, P. – MULÍK, P. (Eds.): Dies ater, nešťastný deň 29. august 1944. Bratislava: 1994; JABLONICKÝ, J.: Povstanie bez legiend. Dvadsať kapitol o príprave a začiatku Slovenského národného povstania. Bratislava: 1990; JABLONICKÝ, J.: Glosy o historiografii SNP. Zneužívanie a falšovanie dejín SNP. Bratislava: 1994; SNP v pamäti národa. Bratislava: 1994.
- 28 NÁRODY, národnosti a etnické skupiny v demokratickej spoločnosti. (Interdisciplinárny seminár.) Bratislava – Praha: 1991; PLICHTOVÁ, J. (Ed.): Minority v politike. Kultúrne a jazykové práva. (2. bratislavské sympóziu.) Bratislava: 1992; KOVÁČ, D. (Ed.): História a politika. (3. bratislavské sympóziu.) Bratislava: 1993.

Ďuricu²⁹ sa vykryštalizovali dva tábory historikov, odlišujúce sa ponímaním „národa“. S istým zjednodušením možno konštatovať, že na jednej strane sa rozvíja koncept autarkného vývoja Slovákov ako uzavretej, zreteľne definovateľnej skupiny vo všetkých historických obdobiach. Autori z druhej skupiny historikov popierajú prenosnosť moderných kategórií na prednacionálne epochy, vychádzajú z konštruktívneho charakteru národa a definujú spoločnosť na Slovensku ako multietnickú a sociálne a kultúrne fragmentovanú.³⁰ Analýza publicistických článkov by zrejme umožnila zaradiť jednotlivcov do jedného („národnárskeho“) či druhého („kozmpolitného“) tábora, avšak analýza vedeckej produkcie takéto jednoznačné polarizovanie nedovoľuje. Nie všetci prívrženci prvej skupiny nekriticky prijímajú terminológiu či štátnoideologické mýty a naratívy, ktoré uvádza napr. Milan Ďurica. Ani predstavitelia druhej skupiny nie sú jednotní metodologicky a vo viacerých ich prácach tiež prevažuje etnocentrická perspektíva.³¹

Bibliografický prehľad historiografie druhej polovice 90. rokov ukazuje značný posun vo výskume kolektívnych identít. Vychádzajú Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti,³² Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov³³ a práce nadväzujúce na tradičnú líniu politických dejín.³⁴ Popri nich vznikajú štúdie a knihy inšpirované najnovšími metódami kultúrnych dejín a metodológiou a prístupmi etnológie, sociológie, sociálnej psychológie a iných príbuzných disciplín. Pri prevažujúcom „zborníkovom“ trende súčasnej slovenskej historiografie neprekvapuje, že mnohé publikácie obsahujú príspevky oboch zameraní.³⁵ Novinkou v tomto období bolo skúmanie národa a nacionalizmu v súvislosti s modernizáciou, čomu sa venoval jeden blok na zjazde Slovenskej historickej spoločnosti roku 1996 (predovšetkým referáty Ľubomíra Liptáka

29 Blížšie KAMENEC, I.: Spor o Ďuricovu knihu. In: KAMENEC, I.: Hľadanie a blúdenie v dejinách. Bratislava: 2000, s. 300 – 305.

30 HASLINGER, P.: Národné alebo nadnárodné dejiny? (ako v pozn. 3).

31 Blížšie MANNOVÁ, E.: Das kollektive Gedächtnis der Slowaken und die Reflexion der vergangenen Herrschaftsstrukturen. In: FEICHTINGER, J. – PRUTSCH, U. – CSÁKY, M. (Eds.): Habsburg postcolonial. Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis. Innsbruck – Wien – München – Bozen: 2003, s. 189 – 196.

32 DOKUMENTY slovenskej národnej identity a štátnosti. I. – II. Ved. red. Ján Beňko a kol. Bratislava: 1998. O koncepcii diela a o prevahe dokumentov k otázke štátnosti Slovákov bližšie v recenzii ZEMKO, M.: Historické dokumenty v edičnom omyle. In: OS 2001, 1, s. 75 – 76.

33 PRAMENE k dejinám Slovenska a Slovákov. MARSINA, R.: I. Územie Slovenska pred príchodom Slovanov. Bratislava: 1998; MARSINA, R.: II. Slovensko očami cudzincov. Vzácné správy o histórii nášho územia od 6. do 10. storočia, tak ako sa javia v písomnostiach prevažne cudzieho pôvodu. Budmerice: 1999; BREZOVÁKOVÁ, B. – LUKAČKA, J. – SEDLÁK, V. – SOPKO, J.: IV. Pod vládou anjouovských kráľov. Bratislava: 2002; BARTL, J. – DVORÁKOVÁ, D. – LUKAČKA, J. – LUKAČKA, T. – SOPKO, J.: V. Prvý cisár na uhorskom tróne. Bratislava: 2001.

34 MARSINA, R.: O začiatkoch slovenských dejín. In: Historický zborník 6, 1996, s. 17 – 29; MARSINA, R.: Ethnogenesis of Slovaks. In: Human Affairs 7, 1997, s. 15 – 23; ĎURICA, M. S.: Kedy začínajú dejiny Slovákov? (Niekoľko poznámok na okraj dôležitej témy.) In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, Historica 43, 1997, s. 9 – 26; ĎURICA, M. S.: Nacionalizmus v historickom vývoji Slovákov. In: Historický zborník 8, 1998, s. 334 – 43; FERKO, M. (Ed.): Slováci a Maďari. Súbory štúdií. Bratislava: 1996; MÉSÁROŠ, J.: Pramene a literatúra k vývoju národnostného zloženia obyvateľstva Uhorska v 18. a 19. storočí. In: Historický časopis 43, 1995, s. 628 – 650; MÉSÁROŠ, J.: Maďarizácia a asimilácia v Uhorsku od konca 18. storočia do roku 1918. In: Historický časopis 45, 1997, s. 295 – 304; KRAJČOVIČ, M.: Maďari a problémy národnej identity Slovákov v 19. storočí. In: Historické štúdie 37, 1996, s. 49 – 68; SZARKA, L.: Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867 – 1918. Slovenský národný vývin – maďarská národnostná politika 1867 – 1918. Bratislava: 1999; ŠKVARNA, D.: Slovenská politika a slovenská otázka v rokoch 1848/1849. In: Studia academica Slovaca 28, 1999, s. 187 – 201; PODRIMAVSKÝ, M.: A szlovákok nemzeti identitása és a történelmi magyar állam. In: Palócföld 1997, 1, s. 67 – 74.

35 Napr. FANO, Š. (Ed.): Slovenské dejiny v dejinách Európy. Bratislava: 1997.

a Dušana Kováča).³⁶ Počiatkom formovania moderného národa sa venovala najmä Eva Kowalská.³⁷ Väčšina prác o národnom vývoji Slovákov sa zaoberala „dlhým“ 19. storočím, niektoré aj v širšom stredoeurópskom kontexte (Július Mésároš, Milan Podrimavský, Dušan Škvarna, Bohumila Ferencuhová, Tatiana Ivantyšynová, Daniela Kodajová a ďalší).³⁸ Roman Holec dlhodobo skúma ekonomický nacionalizmus a v závažnej monografii o udalostiach v Černej analyzuje význam tejto tragédie pre národnoemancipačný proces.³⁹ Z tézy, že až národným spoločením sa konštituuje národné hnutie, vychádzajú novšie práce o dobrovoľných združeníach (Elena Mannová, Gabriela Dudeková, Roman Holec).⁴⁰ Semioticky a kulturologicky orientované štúdie Pet-

-
- 36 LIPTÁK, L.: Modernizácia Slovenska: národ, štát, spoločnosť. In: Historický časopis 45, 1997, s. 71 – 76; KOVÁČ, D.: Nacionalizmus 19. a 20. storočia. Tamže, s. 77 – 84.
- 37 KOWALSKÁ, E.: From Ethnic Group to Modern Nation – the National Movement of the Slovaks. In: MANNOVÁ, E. (Ed.): A Concise History of Slovakia. Bratislava: 2000, s. 178 – 184; KOWALSKÁ, E.: Durch die Toleranz zu einer Nation? Der Fall der Slowaken an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert. In: Tolleranza e diritti dell'uomo l'illuminismo e le sue conseguenze nella mitteleuropa (1781 – 1948). Gorizia: 1995, s. 143 – 147; KOWALSKÁ, E.: Der konfessionell geprägte Patriotismus am Beginn der nationalen Bewegung der Slowaken. In: DANN, O. – HROCH, M. – KOLL, J. (Eds.): Patriotismus und Nationsbildung am Ende des Heiligen Römischen Reiches. Köln: 2003, s. 219 – 233.
- 38 MÉSÁROŠ, J.: Cyrilometodská tradícia v slovenskom národnom obrodení. (Od bernolákovcov k miléniu.) In: Historické štúdie 37, 1996, s. 27 – 47; FERENCUHOVÁ, B.: Les Slovaques (1850 – 1914). In: Etudes Danubiennes 12 (Les nationalités dans la Monarchie des Habsbourg 1850 – 1918), 1996, 1, s. 147 – 158; FERENCUHOVÁ, B.: La langue et la nation: le cas slovaque. In: Cahiers de l'Institut de Linguistique et des Sciences du Langue 1996, 8, s. 103 – 122; IVANTYŠYNOVÁ, T.: Die Ideen der französischen Revolution in der nationalen Bewegung der Slowaken. In: DONNERT, E. (Ed.): Echo und Wirkung der Französischen Revolution bei den slawischen Völkern und ihrer Nachbahren. Frankfurt am Main: 1996, s. 163 – 174; IVANTYŠYNOVÁ, T.: Die slowakische Politik und der Austroföderalismus. In: Der Austroslavismus. Ein verfrühtes Konzept zur politischen Neugestaltung Mitteleuropas. Wien: 1996, s. 44 – 54; IVANTYŠYNOVÁ, T. (Ed.): Veda a ideológia v dejinách slavistiky. Bratislava: 1998; DUDEKOVÁ, G.: Miesto slovenského národného hnutia v kontexte národnotvorných procesov v Európe. In: LINK, B. (Ed.): Fenomen współczesnego nacjonalizmu w Europie środkowej. Opole: 1997, s. 5 – 15; KODAJOVÁ, D.: Oslavy významných osobností národnotvorného procesu (Kollár – Palacký – Mickiewicz – Puškin). In: HVIŠČ, J. (Ed.): Historické a kultúrne zdroje slovensko-poľských vzťahov. Bratislava: 2000, s. 89 – 108; KODAJOVÁ, D.: Slováci na slovenských zjazdoch – sny, realita a sklamanie slovenského rojčenia (1848, 1867, 1908, 1910). In: ŠVORC, P. – HARBULOVÁ, Ľ. (Eds.): Stredoeurópske národy na križovatkách novodobých dejín 1848 – 1918. Prešov – Bratislava – Wien: 1999, s. 87 – 96; PODRIMAVSKÝ, M.: Die nationale Identität der Slowaken und das Bestreben um ihre staatsrechtliche Realisierung in den sechziger Jahren des 19. Jahrhunderts. In: KOVÁČ, D. – SUPPAN, A. – HRABOVEC, E. (Eds.): Die Habsburgermonarchie und die Slowaken 1849 – 1867. Bratislava: 2001, s. 73 – 78.
- 39 HOLEC, R.: Siege und Niederlagen. Der slowakische Wirtschaftsnationalismus vor 1918. In: Bohemia 37, 1996, 1, s. 38 – 54; HOLEC, R.: Friedrich List und die slowakische Nationalbewegung. In: Die Vereinigung des europäischen Kontinents. Friedrich List – die gesamt-europäische Wirkungsgeschichte seines ökonomischen Denkens. Stuttgart: 1996, s. 519 – 528; HOLEC, R.: Economic Aspects of Slovak National Development in the 20th Century. In: Economic Change and the National Question in Twentieth-Century Europe. Wien: 1997, s. 127 – 134; HOLEC, R.: Tragédia v Černej a slovenská spoločnosť. Martin: 1997.
- 40 MANNOVÁ, E.: Vereinswesen und nationale Differenzierungsprozesse in der Slowakei. In: TIMMER-MANN, H. (Ed.): Entwicklung der Nationalbewegungen in Europa 1850 – 1914. Berlin: 1998, s. 469 – 481; MANNOVÁ, E.: Das Vereinswesen in Ungarn und die Revolution 1848/49 (am Beispiel von Oberungarn/Slowakei). In: Holger Fischer (Hrsg.), Die ungarische Revolution von 1848/49. Vergleichende Aspekte der Revolutionen in Ungarn und Deutschland. Hamburg: 1999, s. 57 – 67; MANNOVÁ, E.: Elitné spolky v Bratislave v 19. a 20. storočí. In: SALNER, P. – BENUŠKOVÁ, Z. (Eds.): Diferenciácia mestského spoločenstva v každodennom živote. Bratislava: Ústav etnológie SAV 1999, s. 52 – 69; DUDEKOVÁ, G.: Dobrovoľné združovanie na Slovensku v minulosti. Bratislava: 1998; HOLEC, R. a kol.: Stopäťdesiat rokov slovenského družstevníctva. Viťazstvá a prehry. Bratislava: 1995.

ra Macha rozoberajú funkciu a inštrumentalizáciu hrdinov a mýtov v procese formovania národa, ako aj vzťah uhorského štátneho patriotizmu a slovenského nacionalizmu.⁴¹ Výskum obdobia začiatku 20. storočia prináša podnety na reflektovanie závažnej úlohy náboženstva v národnom hnutí (Daniela Kodajová), ako aj významných zmien v kolektívnych identitách pred prvou svetovou vojnou a počas nej (Elena Mannová).⁴² Prevažná časť súčasných historikov sa zhoduje na skutočnosti, že prevrat roku 1918 prekvapil obyvateľstvo Slovenska a – slovami Ľubomíra Liptáka – majorita Slovákov až dodatočne akceptovala stanoviská dovtedajšej disidentskej menšiny.⁴³ K inému záveru dospel mladý fínsky historik Ismo Nurmi, ktorý hodnotí vzbury a rebélie a najmä mnohostranné aktivity miestnych národných rád ako masový prejav národného vedomia.⁴⁴ Nurmiho tvrdenia o silnom potenciáli národného povedomia sú postavené prevažne na prameňoch ústredných orgánov. Slovenskú historiografiu čaká úloha overiť alebo vyvrátiť jeho argumentáciu lokálnymi štúdiami.

Historici, zaoberajúci sa obdobiami po roku 1918, si všímajú tieto témy v menšom rozsahu, príp. sa koncentrujú na vzťah národného a občianskeho princípu.⁴⁵ K najinšpiratívnejším patria práce Ľubomíra Liptáka o historickej pamäti, o verejnom priestore v mestách a o národných symboloch.⁴⁶ Roku 2002 vydal Kalligram knihu Milana Zemka Slovensko – krajina v medzičase, ktorá obsahuje jeho články a štúdie o národnej identite a národnom štáte z rokov 1966 – 2000.⁴⁷

Zásadné impulzy pre skúmanie problematiky kolektívnych identít a historickej pamäti prichádzajú zo zahraničných historiografií a z prostredia iných spoločenskovedných disciplín, pre-

-
- 41 MACHO, P.: Štefánik a Kossuth ako symboly slovenského a maďarského nacionalizmu. (Nacionálny mýtus versus integrácia a dezintegrácia v stredoeurópskom priestore). In: Stredoeurópske národy na križovatkách novodobých dejín 1848 – 1918 (ako v pozn. 37), s. 152 – 160; MACHO, P.: Štefánik v poézii. K formovaniu odkazu národného hrdinu prostredníctvom umeleckej literatúry. In: HRONSKÝ, M. – ČAPLOVIČ, M. (Eds.): Generál dr. Milan Rastislav Štefánik – vojak a diplomat. Bratislava: 1999, s. 202 – 217; MACHO, P.: Štefánik ako symbol a mýtus v historickom vývoji. In: Slovenský národopis 49, 2001, 3, s. 314 – 327; MACHO, P.: „Náš“ Komenský? K jednotlivým vrstvám identity J. A. Komenského v novodobej slovenskej reflexii. In: MALÍŘ, J. – VLČEK, R. (Eds.): Morava a české národní vědomí od středověku po dnešek. Brno: 2001, s. 73 – 83.
- 42 KODAJOVÁ, D.: Slovenské národné hnutie a náboženská otázka na prelome 19. a 20. storočia. In: PODRIMAVSKÝ, M. – KOVÁČ, D. (Eds.): Slovensko na začiatku 20. storočia. (Spoločnosť, štát a národ v súradniciach doby.) Bratislava: 1999, s. 205 – 215; MANNOVÁ, E.: Zmeny vo vedomí slovenskej spoločnosti za prvej svetovej vojny. In: Tamže, s. 353 – 363; MANNOVÁ, E.: Ideové smery, kultúry a spoločenský život. In: KOVÁČ, D. a kol.: Slovensko v 20. storočí. 1. zv. Na začiatku storočia 1901 – 1914. Bratislava: 2004, s. 211 – 275.
- 43 LIPTÁK, Ľ.: Slovensko v prvej a druhej svetovej vojne. In: BYSTRICKÝ, V. (Ed.): Slovensko v rokoch druhej svetovej vojny. Bratislava: 1991, s. 6 – 12.
- 44 NURMI, I.: Slovakia – a Playground for Nationalism and National Identity. Manifestations of the National Identity of the Slovaks 1918 – 1920. Helsinki: 1999.
- 45 KAMENEC, I.: Národný a občiansky princíp v postojoch a činoch predstaviteľov slovenskej kultúry v medzivojnovom období. In: Acta Universitatis Palackianae Olomucensis Facultas philosophica. Historica 27, 1996 (vyd. 1998), Sborník prací historických 15, s. 169 – 175; KRAJČOVIČOVÁ, N.: Vzťah občianskeho a národného v názoroch a aktivitách JUDr. Emila Stodolu. In: Tamže, s. 177 – 182.
- 46 LIPTÁK, Ľ.: Storočie dlhšie ako sto rokov. Bratislava: 1999; LIPTÁK, Ľ.: Changes of Changes. Society and Politics in the 20th Century. Bratislava: 2002; LIPTÁK, Ľ.: Rok 1918 a rekonštrukcia historickej pamäti v mestách Slovenska. In: Acta contemporanea. Praha: 1998, s. 180 – 191; LIPTÁK, Ľ.: Taty v slovenskom povedomí. In: Slovenský národopis 49, 2001, 2, s. 145 – 162.
- 47 ZEMKO, M.: Slovensko – krajina v medzičase. Bratislava: 2002.

dovšetkým etnológie, literárnej vedy, sociológie, sociálnej psychológie a filozofie.⁴⁸ Spolupráca s rakúskymi, francúzskymi a nemeckými historikmi viedla od úspešných konferencií k viacerým zborníkom, z ktorých najväčší ohlas mala zrejme publikácia *Kolektívne identity v strednej Európe v období moderny*.⁴⁹

Inštitucionálne možnosti výskumu sledovanej tematiky poskytuje od roku 2003 interdisciplinárne Centrum excelentnosti Slovenskej akadémie vied *Kolektívne identity v moderných spoločnostiach. Región strednej Európy. Procesy konštruovania, reprodukcie a transformácie kolektívnych kategórií a identít pod vedením Evy Krekovičovej a Evy Kowalskej*. Priestor na publikovanie historických príspevkov z tohto tematického okruhu ponúka *Historický časopis*, *Slovenský národopis*, *Human Affairs* a internetový časopis *Človek a spoločnosť Spoločenskovedného ústavu SAV v Košiciach*.

-
- 48 KILIÁNOVÁ, G. (Ed.): *Identita etnických spoločenstiev. Výsledky etnologických výskumov*. Bratislava: 1998, anglická verzia KILIÁNOVÁ, G. – RIEČANSKÁ, E. (Eds.): *Identity of Ethnic Groups and Communities. The Results of Slovak Ethnological Research*. Bratislava: 2000; BAČOVÁ, V. (Ed.): *Historická pamäť a identita*. Košice: 1996; BAČOVÁ, V.: *Etnická identita a historické zmeny. Štúdia obyvateľov vybraných obcí Slovenska*. Bratislava: 1997; BÍLIK, R. (Ed.): *Súčasnosť mýtov a mýty súčasnosti*. Bratislava: 1993; ŠÚTOVEC, M.: *Semióza ako politikum alebo „Pomlčková vojna“*. Bratislava: 1999; ŠÚTOVEC, M.: *Demokratické ovzdušie a politický smog. Rozhovory a state 1989 – 2001*. Bratislava: 2002; ZAJAC, P.: *Sen o krajine*. Bratislava: 1996; KRIVÝ, V. – FEGLOVÁ, V. – BALKO, D.: *Slovensko a jeho regióny: sociokultúrne súvislosti volebného správania*. Bratislava: 1996; GYÁRFÁŠOVÁ, O. – KRIVÝ, V. – VELŠIC, M. et al., *Krajina v pohybe. Správa o politických názoroch a hodnotách ľudí na Slovensku*. Bratislava: 2001, s. 251 – 264; KRIVÝ, V.: *Politické orientácie na Slovensku – skupinové profily*. Bratislava: 2000; KRIVÝ, V.: *Súčasná vnímanie historicky významných osobností*. In: KAMENEC, I. – MANNOVÁ, E. – KOWALSKÁ, E. (Eds.): *Historik v čase a priestore*, Bratislava: 2000, s. 137 – 148; FINDOR, A.: *Národná identita ako naratívna konštrukcia*. In: *Sociológia* 32, 2000, 1, s. 57 – 79; PICHLER, T.: *Národovci a občania. O slovenskom politickom myslení v 19. storočí*. Bratislava: 1998; MIHÁLIKOVÁ, S.: *Národné symboly slovenskej štátnosti*. In: *Politologická revue (Praha)*, 1996, 2, s. 53 – 71.
- 49 CSÁKY, M. – MANNOVÁ, E. (Eds.): *Kolektívne identity v strednej Európe v období moderny*. Bratislava: 1999, anglická verzia CSÁKY, M. – MANNOVÁ, E. (Eds.): *Collective Identities in Central Europe in Modern Times*. Bratislava: 1999; HANNES, S. – MANNOVÁ, E. (Eds.): *Heroen, Mythen, Identitäten. Die Slowakei und Österreich im Vergleich*. Wien: 2003; zborník zo slovensko-nemeckého sympózia *Spôsoby vnímania národov a ich stereotypizácia v komparatívnej perspektíve (Bratislava 2001)* vyjde v Nemecku (Zost. Hans Henning Hahn – Elena Mannová). Výsledkom medzinárodnej spolupráce sú aj nasledujúce štúdie: ŠUTAJ, Š.: *K možnostiam výskumu historickej pamäti*. In: *Dějiny a paměť – odboj a kolaborace za druhé světové války*. Praha, CeFREs 1995, s. 17 – 24; CHALUPECKÝ, I.: *Feiern und Gedenktage in der Slowakei*. In: BRIX, E. – STEKL, H. (Eds.): *Der Kampf um das Gedächtnis. Öffentliche Gedenktage in Mitteleuropa*. Wien-Köln-Weimar 1997, s. 189 – 204; KOVÁČ, D.: *Die multiethnische Slowakei*. In: HEUBERGER, V. – SUPPAN, A. – VYSLONZIL, E. (Eds.): *Das Bild vom Anderen, Identitäten, Mentalitäten, Mythen und Stereotypen in multiethnischen Regionen*. Frankfurt am Main 1998, s. 147 – 158; KAMENEC, I.: *Stereotypy vnímania česko-slovenských vzťahov v realite a v historiografii*. In: *Československo 1918 – 1938*. VALENTA, J. – VORÁČEK, E. – HARNA, J. (Eds.): *Osudy demokracie ve střední Evropě. I*. Praha: 1999, s. 158 – 162; KAMENEC, I.: *Unterdrückung – Abwehr – plebejische Gleichheit. Autostereotypen der slowakischen Geschichte*. In: HAHN, H.H. (Ed.): *Stereotyp, Identität und Geschichte*. Frankfurt am Main: 2002, s. 313 – 322; MANNOVÁ, E.: *Von Nationalhelden zum Europa-Platz. Inszenierungen des kollektiven Gedächtnisses in Komárno an der slowakisch-ungarischen Grenze*. In: CSÁKY, M. – ZEYRINGER, K. (Eds.): *Inszenierungen des kollektiven Gedächtnisses. Eigenbilder, Fremdbilder*. Innsbruck – Wien – München – Bozen: 2002, s. 110 – 131.

Národ, iní a republika. Krátky náčrt

Tibor Pichler

Úvod.

Nad úlohou štátneho programu Národ, národnosti a etnické skupiny v transformujúcej sa spoločnosti sa zamyslím z hľadiska filozofie, z hľadiska teoretického, a preto sa budem usilovať o istú mieru abstrakcie, nevyhýbajúc sa však pohľadu späť do minulosti a nestrácajúc zo zreteľa poznatkový kapitál z výskumu dejín slovenského politického myslenia. Domnievam sa, že riešenie úlohy má z vyššie určeného hľadiska svoje ťažisko v pokuse o formuláciu konceptu všeobecne uspokojivého súžitia v kultúrne rôznorodom prostredí Slovenskej republiky, tvorenom etnickou rozmanitosťou obyvateľov krajiny. Vlastne skôr by sa malo hovoriť o spolužití ako finálnom ciele. Súžitie a spolužitie sú dve diferencované formy skupinovej existencie v rámci jedného štátneho teritória. Vyjadrujú rôznu mieru zdieľania spoločných cieľov a identifikácie s tým, čo sa pociťuje ako zväzujúce pre všetkých. Súžitie charakterizuje skôr existovanie povedľa seba, s menšou intenzitou zdieľania spoločného.

Treba dodať, že jazyková, ako aj etnická rozmanitosť v širšom slova zmysle je na teritórii Slovenska stáročným faktom. V užšom slova zmysle sa národnostný problém ako vzťah národnej väčšiny a menšín, ako sa prezentuje v súčasnosti, odvíja od zmeny politickej mapy po I. svetovej vojne, to znamená od vzniku nových štátov a zakreslením nových hraníc. Nové hranice viedli k stanoveniu majorít a minorít.

Teritórium Uhorska bolo priam trvale priestorom príchodov a cieleného osídľovania nových skupín ľudí, miestom mnohorečovosti a kultúrneho pluralizmu. Keď polyhistor Matej Bel, rodák z Očovej, konštatoval, že je *linguae Slavus, educationae Germanus, nationae Hungarus* vyjadril taký režim fungovania kultúrneho pluralizmu a identitnej multiplicity, ktorý sa nacionálnou modernizáciou tohto priestoru na etnickom základe stal možno nie nežiteľným, každopádne však neaktuálnym a verejne nesamozrejým. O takejto kombinácii identít by sa azda dalo znovu uvažovať len na základe globalizácie – formy modernizácie v súčasnosti.

Tri pojmy.

Dôležitú úlohu v mojom príspevku budú hrať tri pojmy republika, (etnický) národ a iní, t. j. národnostné menšiny, etnické skupiny, ale z hľadiska ani nie tak vzdialenej budúcnosti k nim môžu pribudnúť minority migrantov a azylantov. Iní odkazujú na protiklad pojmov „my“ – „oni“, „vlastní – cudzí“. Tieto tri pojmy by mali tvoriť konceptuálnu podperu môjho príspevku.

Začnem od súčasnosti. Je faktom, že pojem republika, po rozdelení Českej a Slovenskej Federatívnej Republiky, teda zhruba v nasledujúcom desaťročí nemal prominentné miesto v domácom každodennom, ale aj takpovediac slávnostnom politickom diskurze. Prevažoval pojem národa, v tradičnom etnonárodnom chápaní, spomínali sa národnosti, či národnostné menšiny, diskutovalo sa o etnických skupinách. Teda to, čo bolo spojené s obvyklou predstavou kolektívneho subjektu malo etnické konotácie a splyvalo s tradíciou budovania národa na jazykovo-kultúrnom východisku. V histórii slovenského politického myslenia a diskurzu tradične dominovala kategória národa nad kategóriou štátu a národ predchádzal štátu.

Samotný vznik Slovenskej republiky ako samostatného štátu 1. januára 1993, zatiaľ získal význam skôr spúšťacej udalosti, ktorej chýba silná iniciačná symbolika. Tento počiatok nemal charakter zbrusu novej udalosti v zmysle fundačného aktu, ako skôr administratívno-technického spustenia. Dalo by sa povedať, že zakladanie a „zabehávanie“ novej štátnosti sa postupne

konalo v nasledujúcich rokoch, ktoré sú poznačené skúsenosťou života v novom štáte a s novým štátom, ako aj skúsenosťou s demokratizáciou, zavádzaním trhového hospodárstva i doznievajúcim nacionalizmom majority a minorít, neopomínajúc sociálno-kultúrny aspekt etnicity. Zdá sa, že žijeme dobu ešte stále zakladateľskú, kryštalizačnú, dobu kladenia a zároveň aj rozvíjania už položených základov. Uplynulé decénium môžeme pokladať za decénium dotvárania, ktoré ešte nie je celkom uzavreté a týka sa to aj agendy národnostnej politiky, politiky voči etnickým skupinám atď. Pritom výraz „politika voči“, nie je úplne žiaduci, lebo ide alebo by malo ísť aj o snahu konať spolu s, t. j. v partnerstve s tými, o ktorých ide, ide teda o konanie v duchu vzájomne pociťovanej občianskej spolupatričnosti.

(Etnický) národ.

Situácia, taká, akú ju máme teraz je výsledkom národotvorného procesu vychádzajúceho z predstavy národa ako jazykovokultúrnej jednotky a neúspechu oficiálnych nacionalizmov v 19. storočí transformovať historické štátne útvary na politické spoločenstvá s demokratickým základom a vyriešiť otázku predmodernej národnej a kultúrnej rôznorodosti tak, aby mala súhlas obyvateľov. Osobitne v Uhorsku politická trieda nebola schopná dať kreatívnu odpoveď na potreby krajiny a domnievala sa, že zabrzdnením demokratizačného procesu, t. j. zavedenia všeobecného volebného práva, dokáže presadiť svoj cieľ transformovať tradične mnohorečovú krajinu na maďarský národný štát inkludujúcou asimilačnou politikou, spojenou s jazykovou intransigeniou vo verejnej sfére.

Pre štáty vzniknuté po I. svetovej vojne, t. j. štáty založené na báze etnického nacionalizmu bol charakteristický stav, že neboli čisto jednonárodné, ale mali silné národnostné menšiny. V mierových zmluvách akceptovali nástupnícké štáty aj záväzok starať sa o ochranu ich práv.

Vznikla situácia, ktorú Rogers Brubaker v práci *Nationalism Reframed* charakterizoval ako stav, kedy v jednom štáte na seba narážal nacionalizujúci nacionalizmus „štátotvorného národa“, ktorý „vlastní“ štát, nacionalizmus menšín, ako aj nacionalizmus „materského národa.“ Národ, ktorý vlastní štát sa pokladá za obeť bývalého štátu a jeho diskriminačnej politiky, a preto si podľa Brubakera nárokuje pokračovať v kompenzačnom projekte nacionalizujúceho nacionalizmu, ktorý má posilniť pozície „štátotvorného národa“. Za dôležité pokladám Brubakerove konštatovanie, že národná minorita nie je „etnodemografickým faktom“, ale politickým postavením.¹ V tomto vidieť rozdiel oproti minulosti, kedy kultúrna rozmanitosť alebo historicky daná jazyková mnohosť (mnohorečovosť) buď neboli politikum alebo, keď ním začali byť v dôsledku národotvorných hnutí zakladajúcich sa na jazyku, tak im zo strany štátu nebol priznaný politický status.

Príkladom štátu s nacionalizujúcim nacionalizmom, t. j. nacionalizmu, ktorému ešte chýbala koncovka stability, bolo aj Československo. Bolo deklarované ako jednonárodný štát, ale vyvíjalo sa smerom k dvojnárodnému. Uvedené spomínam preto, lebo národnostná problematika SR sa v istom zmysle odvíja od ČSR.

Iní.

Našou úlohou bude zamyslieť sa nad problematikou národnostných a etnických menšín v Slovenskej republike. Celkom všeobecne vzaté ide o problematiku kultúrnej rôznosti, ba až odlišnosti v našej krajine a jej politickej zastrešenosti, ide o súžitie alebo spolužitie v rámci jedného občianskeho zväzku, v rámci jednej republiky. Ústava štátu ju rieši v základných obrysoch,

1 BRUBAKER, R.: *Nationalism Reframed*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, s. 5.

konkrétne politické zápolenie a diskusia riešia pravidlá jej každodenného fungovania. Slovensko, ktoré ako konkrétna geograficky vymedzená jednotka politiky a administratívy vstúpila do života vznikom Československej republiky, nemalo výraznú tradíciu premýšľania o národnostnej problematike na teritóriu obývanom etnickými Slovákmi, na ktorom sa nachádzali enklávy s nemeckým a oblasť s maďarským obyvateľstvom. Nechýbajú však odkazy na uvedenie si takpovediac menšinovej problematiky.

V prvej polovici 19. storočia bol Ľudovít Šuhajda jedným z prvých publicistov, ktorý, ak nepočítame uhorských jakobínov, vo svojom spise *Der Magyarismus in Ungarn. In rechtlicher, geschichtlicher und sprachlicher Hinsicht, mit Berichtigung der Vorurtheile, aus denen seine Anmassungen entspringen.*² formuloval názor o potrebe usporiadania tradične mnohorečového Uhorska v spoločenstvo alebo „úniu“ etnických jednotiek (Karpato-Slávia, Rusínsko, Maďária, Valachia, Rácko, Charvátsko, Vendsko, Teutónsko, ([3], 280). Žiadosti slovenského národa z roku 1848 formulujú slovenské národné požiadavky a v bode III sa požadujú „vyznačiť“ medze národopisné“, aby nevznikla maďarská menšina v slovenskej väčšine a naopak.³ Memorandum z roku 1861 žiada Horno-uhorské slovenské Okolie „so zaokrúhlením stolíc podľa národnosti“ (bod II) v ktorom sa okrem iného konštatuje: „Ak by sa ale v týchto slovenských stolicích jednotlivci inonárodní nachodili, títo si výsadné práva národné na ujmu všeobecnosti práve tak , ako jednotliví v neslovenských stolicích bývajúci Slováci, osobovať nemôžu“. V bode 7 sa zasa uvádza: „Obciam slovenským v živle inonárodnom ako i obciam inonárodným v stolicích slovenských osihoteným a vyhraničiť sa nemohúcim, už následkom zásady samosprávy občianskej náleží právo to: v obvode občianskeho života svojho reč svoju vlastnú užívať a národnosť svoju slobodne pestovať a vzdelávať“.⁴

V slovenských dokumentoch ide hlavne o slovenský etnický národ, ale ako sme uviedli boli tam predstavy aj o fungovaní neslovenských menšín v rámci slovenského teritória. V Štúrovom Slovanstve a svete budúcnosti sa nachádza poznámka na margo neslovenských „ostrovov“ na slovensky osídlenom teritóriu – hodnotí ich z hľadiska ich vzťahu k slovenskému národnému snaženiu v rokoch 1848 - 1849 a hodnotí ich negatívne, ako slovenskej veci nenaklonených.⁵ Uvedené stanoviská uvádzam skôr kvôli zaujímavosti, pretože nezískali politicky alebo štátoprávne relevantný dopad. Samotný slovenský diskurz o nacionalizme a národnostnej politike bol poznačený skutočnosťou, že slovenskí publicisti pokladali slovenský národotvorný proces za vec nedoriešenú, a hoci Slovákov v republike nepokladali za menšinu, pokladali postavenie Slovákov a Slovenska v republike za problém, ktorý nie je dotiahnutý, čo teda znamená, že to, čo sa zvykne nazývať slovenská otázka, ešte nedostalo definitívnu odpoveď. Táto odpoveď existuje od 1. januára 1993 v podobe samostatnej SR. Od tohto okamihu prebieha aj nový diskurz ohľadom národnostnej politiky, ktorú by sme mohli pomenovať aj ako hľadanie nového spôsobu narábania s kultúrnou rozmanitosťou krajiny a tvorenie nového formálneho rámca jej fungovania. Vplývajú naň aj prístupové rokovania k Európskej únii. Dôležitým prvkom fungovania manažmentu národnostnej problematiky je ďalej vyjednávanie s politickou a kultúrnou reprezentáciou minorít. V prípade jej fragmentovanosti je hľadanie riešení komplikovanejšie, ako tomu je napríklad u rómskej menšiny. Pravda mojim cieľom nie je analýza legislatívneho rámca. Sledujem cieľ zamýšľania sa nad „filozofiou“ spolužitia v kultúrnej rozmanitej štáte.

2 ŠUHAJDA, Ľ.: Maďarizmus v Uhorsku. Z právnej, historickej a rečovej stránky, s opravou predsudkov, z ktorých pochádzajú jeho domýšľavosti. Od L. M. Sch ... Lipsko 1834. In: ORMIS, J. V. (Ed): O reč a národ. Slovenské národné obrany z rokov 1832 - 1848. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1973.

3 Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti I. Bratislava: Národné literárne centrum, 1998, s. 308.

4 Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti I. Bratislava: Národné literárne centrum, 1998, s. 340, 342.

V niekoľkých historicky orientovaných konštatovaniach som uviedol niektoré črty politickej modernizácie u nás, v našom regióne strednej Európy. Z hľadiska ideálnotypického nacionalizmu ju charakterizovali nekompaktné kultúrne a jazykové hranice. Bola to oblasť, kde sa odohrávali lingvistické revolúcie a zakladali nové štandardné „vysoké kultúry“, oblasť, kde sa politizovala kultúrna odlišnosť, kde sa etnicita stala politickým princípom a viedla napokon k prekresleniu politickej mapy regiónu. Nepodarilo sa však založiť etnicky jednofarebné štáty, podarilo sa preskupiť etnické pomery. Zároveň však, ako som už uviedol, vznikla aj povinnosť a úloha riešiť novokonštituovanú kultúrnu rôznorodosť, bolo treba riešiť vzťah medzi majoritou a minoritami. Riešenie takéhoto vzťahu znamená riešenie fungovania politického spoločenstva, obce, štátu. Znamená zistenie, že etnicita je aj exkludujúcim skupinotvorným princípom, znamená, že v kultúrnej rozdelenej alebo kultúrnej rozmanitej spoločnosti treba aj iné princípy a kritériá, ktoré by boli schopné zabezpečiť potrebu inklúzie, zahrnutia kultúrnej odlišných do jedného zväzku, t. j. ide o súžitie alebo o viac, o spolužitie v rôznorodosti. Domnievam sa, že je potrebné mať určitý „strešný“ politický princíp vyznačujúci sa schopnosťou inkludovať.

Republika.

Takýmto princípom môže byť republika, republikanizmus, civilita, ktoré pracujú s predstavou zahrnutia tých, ktorí sú, a to nielen etnicky, iní, avšak občiansky rovní do celku, ktorého predstavu spoločne zdieľajú. Slovenské politické myslenie vykazuje v tomto smere zárodoky istých možností. V politickej publicistike Dominika Tatarku zo 60. rokov sa nachádza viacero miest, ktoré problematiku obce ako zväzku politicky rovných reflektujú a explicitne spomína aj menšiny. Osobitne po okupácii Československa v roku 1968. Tatarka bol aj jedným z mála tých publicistov, ktorí vedeli oceniť hodnotu pojmu republika. V jeho myslení mal permanentné miesto. Váhu a význam tohto pojmu rozpoznal jasne vtedy keď napísal, že po okupácii jeho vlasť prestala byť republikou a jej národ sa stal etnikom, čím mal na mysli skutočnosť straty politickej konštituovanosti a sklznutie do postavenia spoločenstva, ktoré má len kultúrno-zvykové ustrojenie, ale chýba mu možnosť autonómne konať a rozhodovať o svojom živote. O jeho nezvyčajnom politickom a demokratickom zmysle, ako aj take svedčí aj podnet odložiť vyhlásenie československej federácie na dobu po odchode okupačných vojsk. Povedal by som, že rozpoznal hodnotu politického ako priestoru a nástroja zároveň, pomocou ktorých človek môže riešiť problémy, ktoré vznikajú tým, že žije s inými v jednom celku. Pre fungovanie občianskeho zväzku bolo podľa jeho názoru nevyhnutné pestovať kultúru spolčovania a komunikácie, a nie nevýstižný je aj jeho termín vzájomného uctievania. Takýto typ konania odkazuje na demokratickú verejnosť. Spolu s Hannah Arendt však vieme, že nie všetky štáty a nie všetky režimy majú takúto sféru. Totalitné diktatúry ju programovo ničia a občanov degradujú v „ľud“ inkarnovaný vo „vodcovi“, v „dejinách“ a podobných konceptoch, negujúcich autonómnosť a svojprávnosť jednotlivcov. Občan sa však odvodzuje od obce, od vecí spoločných a verejných, rieši ich v priestore viditeľnom a všetkým dostupnom, ktorý je vymedzený a regulovaný zákonmi. Slovan Hannah Arendt: „Zákony a zmluvy sa vždy vyznačujú tendenciou zakladať trvalé spoločenstvá a politické telesá, v ktorých sa nikto nemôže hrať na boha, pretože všetci musia poslúchať zákon alebo sú viazaní zmluvou“.⁶

5 ŠTÚR, L.: Slovanstvo a svet budúcnosti. Preložil Adam Bžoch. Bratislava: Slovenský inštitút medzinárodných štúdií, 1993, s. 135.

6 ARENDT, H.: Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft. München – Zürich: Piper, 1995. s. 348.

Súčasný stav národnostnej problematiky pozostáva z viacerých faziet: je tu niečo ako previs z minulosti, niečo ako imperatív súčasnosti v dvoch podobách: ako riešenie neriešených problémov nástrojmi práva a smerníc EÚ a ako výzva neďalekej budúcnosti, kedy územie republiky v plnej miere zasiahnu trendy globalizujúceho sa sveta, čo povedie k rastu kultúrnej rozmanitosti a k výskytu nových typov identít transnacionálnych spoločenstiev.

Iní, t. j. kultúrne odlišní, hoci miera a spôsob kultúrnej odlišnosti, ako aj pomer majority a minorít môžu byť rôzne, môžu voči sebe pociťovať istú cudzosť, v tom zmysle, že nie sú rovnakí. Je však nevyhnutné, aby boli spáti jednou alebo spoločnou politickou kultúrou, ktorá sa legitimizuje v demokratickom procese. To znamená, že politické je tou inkludujúcou sférou prechádzajúcou naprieč kultúrne odlišnými skupinami spoločnosti. Sféra politického by nemala byť vo vleku exkludujúceho kultúrneho spoločenstva, ktoré sa často vníma ako organické alebo „prirodzené“. Tu by som chcel upozorniť na to, že by v zmysle posilňovania sociálnej integrácie krajiny nebolo produktívne, keby v politickej sfére dlhodobo prevažovalo myslenie, ktoré chápe politické v prílišnej závislosti od etnokultúrnej agendy. Keby sa politické „uväznilo“ v etnokultúrnom.

Iní: to je výzva. Zatiaľ je Slovenská republika krajinou, ktorej kultúrna rozmanitosť a etnická rôznorodosť spolu s problémom jej inštitucionálnej akomodácie je produktom doterajšieho vývoja. Pri uvažovaní o probléme kultúrnej odlišnosti však treba na myslí, že Slovensko sa v budúcnosti môže stať aj cieľovou a nielen prestupnou zastávkou migrantov a azylantov, že istý odliv pracovných síl smerom na západ a nepriaznivé demografické vyhliadky pri očakávateľnom hospodárskom raste môžu viesť k prisťahovaniu mnohých „iných“ – kultúrne odlišných. Z tohto hľadiska Slovenská republika musí mať pripravené nástroje na vyporiadanie sa s takouto výzvou a nesmie byť zaskočená. Tým chcem povedať, že v predmetnej úlohe nestačí uvažovať len o agende národnostnej a etnickej problematiky, ktorú už máme, ale aj z hľadiska tej, ktorú čochvíľa budeme mať. Z hľadiska normatívneho pokladám za potrebné, aby SR vynašla tradíciu svojho republikanizmu, starostlivo o „obec“, o občiansky zväzok spoločne zdieľanou politickou kultúrou. Občan je výraz odvodený od obce, od toho, čo je všetkým spoločné, znamená nielen „príslušnosť k“ ale aj „účasť v“. Uvažovať o tom predpokladá domyslenie aktuálnej a možnej novej skutočnosti do dôsledkov, ako aj odporúčania smerom k návyku a nácviku vnímania nových skutočností aj v oblasti vzdelávania, médií a kultúry - počiatky sa už robia. Nová interpretácia kultúrnej rozmanitosti nepotláča etnicky zafarbené doterajšie dejiny národnej emancipácie ale ju zapúšťa do občianskej a politickej koncepcie. Nevyhnutnou súčasťou takto postavenej interpretácie musí byť schopnosť kreatívnej imaginácie, ako aj schopnosť preložiť interpretáciu do jazyka symbolov a aktov, ktoré majú svoje miesto vo sfére verejnosti. Ide teda o to, aby nová interpretácia mala svoj „imidž“, ktorý sa občianstvom vníma a afirmuje, len vtedy sa stane žitou skutočnosťou.

Prístupy sociológie k problému národa a nacionalizmu na Slovensku v 20. storočí

Ludovít Turčan – Robert Klobucký

Problematika národa bola v 20. storočí pre osudy slovenskej sociológie symptomatická. Sociológia sa na Slovensku na tejto téme konštituovala a neskôr sa všetky jej diskontinuity a nelinearity plne odrážali i v uvažovaní o národe a nacionalizme. Môžeme konštatovať, že zatiaľ čo do roku 1948 bola problematika národa v slovenskej sociológii najpopulárnejšou témou, po r. 1948 bolo sociologické uvažovanie o národe a nacionalizme radikálne potlačené.

P. Gula už v roku 1946 pri hodnotení vývoja sociológie na Slovensku v prvej polovici 20. storočia napísal, že prestíž sociológie do roku 1938, no najmä po tomto roku vzrástla v dôsledku často traktovanej problematiky národa. Veď o A. Štefánkovi J. Král v roku 1937 napísal, že sa viac ako tridsať rokov angažuje v problematike sociológie národa. Keď k tomu pridáme knižnú i článkovú produkciu o problémoch národa v prvej polovici 20. storočia – pre mnohých až prekvapivo bohatú a tematicky a problémovo členitú – zaujmú našu pozornosť konštatovania A. Hirnera v sérii článkov z prvej polovice štyridsiatych rokov, keď nezakríknuto vyzýva k triezvejšiemu pohľadu na všetky spoločenské útvary a teda i na národ a zdôrazňuje, že jeho poňatie prestáva byť filozofickým a stáva sa sociologickým. Preto odmieta rôzne romantické a metafyzické nadstavby bez obavy o stratu národného charakteru, národnosť pre neho prestáva byť statickým pojmom umŕtveným v niekoľkých tradovaných črtách a charakteristikách či priam predestinovaných vlastnostiach a nahrádza ho dynamickým prístupom a sociotechnikou. Na rozdiel od filozofického prístupu v sociotechnike zdôrazňuje A. Hirner empirickosť sociologických tvrdení, to, čo neskôr charakterizovalo celú jeho sociologickú tvorbu, totiž spojenie teórie s empiriou, keď programovo deklaroval, že teoreticky nepostuluje v sociológii nič, čo by nemal podložené empiriou.

Vývin sociológie bol v 20. storočí na Slovensku bohato ovplyvňovaný mimovednými faktormi rôzneho druhu (pozri Szomolányiová, 1990). Schenk a Laiferová (Laiferová – Schenk, 2002) uvádzajú tieto významné mimovedné faktory, ktoré sa výrazne prejavili i v sociologických prístupoch k národu.:

- a) ideologická paradigma (napr. kresťanský konzervatívci, marxisti),
- b) politické hnutie (modernistický projekt hlasistov),
- c) komponent mocensko-politického zápasu o charakter štátu (vojnová Slovenská republika),
- d) úsilie o vymedzenie sa voči iným etnickým spoločenstvám (po vzniku ČSR, po II. svetovej vojne a po páde komunizmu).

V rámci možných vnútrovedných diferencujúcich faktorov sa ako výrazné objavujú predovšetkým:

- a) vzťah k empirii (teoretickejšie vz. empirickejšie práce),
- b) politicko-teritoriálny vz. etnicko-kultúrny nacionalizmus.

Zlomovým pre rozsah a silu mimovedných faktorov je pre slovenskú sociológiu rok 1948, ktorom je sociológia ako „buržoázna paveda“ na Slovensku na takmer 15 rokov zlikvidovaná a neskôr sa znova obnovuje ale už s prívlastkom marxistická.

Náš príspevok o prístupoch sociológie k problematike národa sme chronologicky štruktúrovali do siedmich bodov:

1. hlasisti,
2. Ján Lajčiak,
3. Anton Štefánek,
4. kresťanská sociológia,
5. Alexander Hirner,
6. vývoj po roku 1948,
7. vývoj po roku 1989.

1. Hlasisti

Na prelome 19. a 20. storočia bola na Slovensku najdôležitejšou a najfrekvencovanejšou intelektuálnou diskusiou problematika národa a nacionality. Slovenská sociológia sa konštituovala v kontexte práve tejto intelektuálnej diskusie v skupine liberálne orientovanej mládeže voľne združenej okolo časopisu Hlas, ideovo výrazne ovplyvnenej českým sociológom T. G. Masarykom. (Klobucký, 2001) Hlasisti sa pod Masarykovým vplyvom snažili vnieť do slovenského národného života nové prístupy a boli vo vedomej myšlienkovvej opozícii voči konzervatívne orientovanému ideovému prúdu, ktorý bol reprezentovaný najmä skupinou okolo S. H. Vajanského. Ich ideová opozícia sa výrazne prejavila v prístupe k problematike národa v dichotómii politicko-teritoriálny vz. etnicko-kultúrny nacionalizmus.

Anthony D. Smith (1991) rozdeľuje nacionalizmus na dva základné typy: na západný priestorový alebo teritoriálny nacionalizmus a na nezápadný etnický nacionalizmus. Komponenty západného modelu nacionalizmu podľa Smitha sú: „Historické územie, politicko-právna komunita, politicko-právna rovnosť členov a bežná občianska kultúra a ideológia...“ (s. 11) Pri tomto modeli národnej identity sú podľa Smitha príslušníci národa kultúrnou komunitou, ktorá nie je homogénna a nemá spoločné historické spomienky, mýty, symboly a tradície.

Základnými znakmi nezápadného etnického nacionalizmu podľa Smitha sú: „Genealógia a predpokladaný spoločný pôvod, populizmus, nárečia, zvyky a tradície...“ (s. 12) Spoločný pôvod je tu dôležitejší ako spoločné územie, národ je tu fiktívnou „superrodinou“. Členom národa sa tu jednotlivec už narodí a je ním navždy – nemôže teda svoju národnosť meniť, tak ako v predchádzajúcej politickej verzii nacionalizmu.

Etnicko-kultúrny nacionalizmus bol na Slovensku reprezentovaný najmä konzervatívami združenými v martinskom kultúrnom centre okolo S. H. Vajanského. Tento ideový prúd sa vyznačoval najmä zdôrazňovaním konštitutívneho významu jazyka pre národ. Takéto chápanie národa bolo v slovenskej spoločnosti dominantné už od vystúpenia štúrovcov v polovici 19. storočia. Pre Ludovíta Štúra je jazyk základným atribútom národa, jazyk je prejavom ducha národa. Podobné chápanie jazyka mali i ďalší slovenskí národní buditeľia a o túto tradíciu slovenského nacionalizmu sa ideovo opieral i okruh slovenskej inteligencie okolo S. H. Vajanského. Pri tomto type nacionalizmu je kladený dôraz na etnickú a kultúrnu podstatu národa.

Zdôrazňovanie kultúrnej podstaty národa môže viesť až ku kultúrnemu nacionalizmu či mesianizmu. Na druhej strane je pochopiteľné, že na Slovensku prevládal tento druh nacionalizmu – slovenský národ bol konfrontovaný s maďarským nacionalizmom, ktorý bol založený na stotožnení štátu s národom. V týchto podmienkach, keď iba štátny (uhorský) národ, ktorý bol etnicky stotožňovaný s maďarským národom, mal právo na rozvoj a nerušenú existenciu, sa slovenskí národovci prikláňajú k jazykovo-kultúrnej koncepcii národa. Národ bol v tejto koncepcii prvotný, bol organickým celkom, štát tu teda nemal „národotvornú“ funkciu.

Druhým základným typom nacionalizmu je nacionalizmus politicko-teritoriálny. Tento nacionalizmus sa vyznačuje zdôrazňovaním úlohy štátu a pracuje s koncepciou politického národa, pričom politický národ je štátotvorný. Ako upozorňuje V. Bakoš: „Prvok aktívneho (subjektívne-

ho), politického a historického utvárania národného spoločenstva je tu výraznejší (ako v predchádzajúcej koncepcii)..... Výrazné je tu nielen vedomie, pocit spolupatričnosti,.... ale primárne pocit a vôľa prináležať k politickému národu.“ (s. 220) Z toho sa odvíja i väčší dôraz na politické a národné uvedenie čo najširších vrstiev. Len vďaka tomuto národnému a politickému pohybu sa totiž môže vytvoriť také národné spoločenstvo, ktoré je samo schopné zabezpečiť si svoje národné a politické práva. „Súčasťou nacionalizmu ako politického pohybu bola sociálna mobilizácia (a formou napr. demokratizácia) celých sociálnych skupín. Sprewádzal ju však aj rozmach národného povedomia.“ (s. 221)

Hlasistické hnutie možno zaradiť, pravda, s určitými výhradami, do tohto druhého typu nacionalizmu. Hlasisti sa pod vplyvom Masaryka snažili demokratizovať národné hnutie aktivizovaním čo najširších vrstiev slovenskej spoločnosti. Na rozdiel od konzervatívcov hlásali aktivistický prístup k národnej otázke. Presadzovali Masarykovu ideu „drobnej práce“, ktorá mala postupne zlepšovať postavenie národa. Drobná práca bola v podstate odmietnutím tak fatalistických postojov, ako i revolučnej cesty zmeny spoločnosti. Bola tiež namierená proti romantickým ideám „veľkého“ činu alebo myšlienky. Idea drobnej práce bola evolucionistická – chcela pretvárať svet postupne a kontinuálne. Zároveň v nej bol obsiahnutý dôraz na činnosť ako nevyhnutnú podmienku pre rast a zmenu. Tento aktivistický postoj odmieta pasívnu rezistenciu a požaduje aktivizáciu všetkých vrstiev národa v záujme neustáleho postupného pokroku.

Hlasisti v národnom živote programovo propagovali a presadzovali kriticizmus, za čo boli často neľútostne a veľmi tvrdo napádaní. Kriticizmus hlasistov však nebol samoučelný – jeho prostredníctvom sa snažili odhaliť tie slabé miesta v slovenskej spoločnosti, ktoré zabraňovali dôstojnejšiemu národnému životu Slovákov a stávali sa brzdou národnoemancipačného procesu. Hlasisti sa snažili rozšíriť svoj národný program na viacero oblastí a upozorňovali na hospodárske, sociálne a vzdelávacie nároky slovenského národa.

S národnou otázkou v hlasistickom hnutí bola prirodzene spájaná i idea demokratizmu. Snahy o demokratizáciu sú determinované politickým chápaním národa, a teda i zámerom rozšíriť pole národného snaženia na čo najširšie vrstvy ľudu. Ak sa totiž národ chápe politicky, tak potom je nositeľom politickej (národnej) vôle každý jednotlivý občan bez ohľadu na jeho postavenie v spoločnosti. Demokratizmus hlasistov je tiež poznačený ideou humanity, ktorá imanentne obsahuje i spravodlivé riešenie národnostnej myšlienky a ktorá sa môže rozvíjať iba v podmienkach demokracie.

2. Ján Lajčiak

Ján Lajčiak (1875 – 1918) doktor filozofie a teológie, sa svojím dielom *Slovensko a kultúra* (Lajčiak, 1994), ktoré prvýkrát vyšlo až po jeho smrti v roku 1920 na základe neúplných poznámok, ktoré zostavil a pomenoval editor Samuel Štefan Osuský, zaradil do dejín slovenskej sociológie. Slovensko a kultúra je vedecky a sociologicky koncipované dielo o slovenskej spoločnosti a národe. (Pašiak, 1996) Lajčiak, ktorý sa sociologicky inšpiroval klasikmi ako Spencer, Durkheim, Weber či Gumplowicz, chcel slovenskú realitu podobne ako hlasisti pretvárať pomocou modernej vedy a odmietať metafyzické prístupy k národu a spoločnosti. (Turčan, 1996) Jeho koncepcia národa bola ovplyvnená predovšetkým dôrazom kladeným na pojem kultúra, ktorú chápe dynamicky, ako špecifický ľudský výtvor, ktorý vzniká pri evolučnom vyčleňovaní sa človeka z prírody. Pri vývoji kultúry vyzdvihuje a zdôrazňuje úlohu individua ako nositeľa ideí, ktoré „...sú mocným faktorom každého vývinu“. (Lajčiak, 1994, s. 30 – 32) Zmyslom života individua, ako i celého národa, je tak tvorenie kultúry. (s. 36) „Tvorba kultúry má byť centrálnou ideou, ktorou všetky naše snahy a námahy majú byť vedené. Nie reč, lež kultúra má byť heslom v zápase, ktorý slovenský národ vedie za svoju existenciu.“ (s. 36 – 37) Kultúrny boj za sloven-

ský národ musí byť podľa Lajčiaka postavený na vedeckých základoch, sám vedome používa pri opisovaní slovenskej spoločnosti predovšetkým induktívnu metódu a pozorovanie reálnej skutočnosti. Lajčiak hovorí hlavne o slovenskej spoločnosti a nie o národe v zmysle etnickom či nacionálnom, predovšetkým spoločnosť je pre neho hlavným objektom pozorovania. Lajčiakovo uvažovanie o spoločnosti a národe je založené na induktívne vyvedených faktoch, ktoré skúma a často i kriticky analyzuje. Jeho dielo má slúžiť „...ako prostriedok budenia slovenského národného povedomia“. (s. 27) Na viacerých miestach upozorňuje na špecifiká malého národa a upozorňuje na nevyhnutnosť spoločného národného povedomia, „špecifickej národnej idey“, na nevyhnutnosť rozvíjania vlastnej vedy a kultúry, ak sa má uchovať jeho osobitosť a reálna existencia. Lajčiak je svojim evolucionizmom, scientizmom, kriticismom a modernizmom v podstate duchovným pokračovateľom hlasistov a svojim dlho zabúdaným dielom Slovensko a kultúra (pozri Kvasničková, 1996) je na Slovensku v podstate prvým autorom rozsiahlejšej sociologizujúcej monografie, ktorej stredobodom je tak teoretické uvažovanie o kultúre a národe, ako i induktívne, empirické zmapovanie slovenskej národnej kultúry.

3. Anton Štefánek

V prvých dňoch r. 1939 v texte pre predsedu vlády J. Tisa A. Štefánek pripomenul, že sa viac ako tridsať rokov zaoberá problematikou nacionalizmu a teda aj národa a etnicity. Problematika nacionalizmu a národa teda tvorí spolu so sociológiou „vonkova“ (rurálnou sociológiou, tematikou roľníckeho života) a sociológiou inteligencie hlavné oblasti sociologického záujmu Antona Štefánka, prvého slovenského profesora sociológie. Chceme iba stručne pripomenúť základné obsahové tendencie v jeho prístupe.

Štefánek diferencuje historický a sociologický aspekt problematiky národa, etnosu, národnosti. Podľa neho nie je rozhodujúce, ako sa bude volať veda, ktorá skúma národ, etnikum, či už to bude etnológia, alebo sociológia. Dôležité je, aby sa pritom postupovalo sociologicky, lebo iba tak sa zistia pozitívne empirické fakty, ktoré umožňujú realistický prístup a postup v otázkach národa.

Národ u Štefánka predstavoval historicky sa utvárajúci celok. Hoci je pravda, že aj iné sociálne útvary napr. „cirkvi, hospodárske celky, spolky, vojenské útvary, až napokon štáty“ sú sociologicky rovnocenné komunity s jednotkami národnými, etnickými, je vo všeobecnosti zhoda v názoroch, že národy tvoria v ľudskom živote akési priame pokračovanie vývinovo najprirodzenejšej sociálnej skupiny, t. j. rodiny. V procese formovania národa integračnú úlohu zohráva vedomie spolupatričnosti členov etnickej jednotky a vôľa túto integráciu udržať. Každý národ, každé etnikum si v tomto zmysle uctieva svojich predkov, hrdinov a významných predstaviteľov svojho rodu, z ktorých sám vzišiel a zachováva tak povedomie svojho pôvodu vo svojej kultúre, vo svojich tradíciách. Tendencia zoskupovania sa týchto jednotiek vo väčšie celky je hlavnou vývojovou líniou v dejinách spoločnosti. Ide o prirodzený a spontánny proces, nie je to proces čisto racionálny. Spolupatričnosť, spolupráca, syngenéza, akulturácia prekonávajú izolovanosť, partikularnosť i romantizmus vychádzajúci z emocionálnych zdrojov nacionalizmu. Štefánkovo úsilie odmýtizovania nacionálnych tendencií vo vedomí ľudí (základ populizmu v chápaní národa i nacionalizmu, vlastného J. Kollárovi – idea slovanstva, L. Štúrovi – idea jednotlivých slovenských jazykov a národov i hlasistom, ktorý sa v prvej polovici 20. storočia chápal ako kladný postoj k mravným a spoločenským i kultúrnym hodnotám, ktorých nositeľom je ľud), jeho úsilie o jazykové chápanie národa, úvahy o jazykovom bilingvisme i predstava „odstupňovaného nacionalizmu“ sú aj dnes živé a aktuálne. Štefánek diferencoval Herderove etnické a Heglove štátne chápanie národa, Herderov humanistický a moderný „integrálny“ nacionalizmus, ktorý hodnotí negatívne a ktorý je podľa neho nadindividualistický a prízvukuje naturalistickú zásadu silnejšie-

ho. V integrálnom nacionalizme rozhodujú záujmy celku (národa, štátu) nad osudom jednotlivcov či skupín. Vo viacerých článkoch o integrálnom nacionalizme charakterizuje tento fenomén, ako sa viaže na spoločnosť v prvej polovici 20. storočia. Štefánek si všima sociálne javy a procesy, ktoré vychádzajú z organizácie hospodárskeho života a priemyselnej produkcie. Tieto v spôsobe urbanizácie, v spôsoboch výroby, v združovaní ľudí „produkovajú“ masovosť, vytvárajú veľké skupiny ľudí, kolektívy, ktoré dovtedy v tejto štruktúre nejestvovali. Všima si, ako sa v integrálnom nacionalizme využívali deriváty tejto novej ontológie ako boli kolektivistický pud, stádovitosť v myslení a konaní, davové efekty tejto novej základne sociálnych procesov. Všima si aj to, ako sa napr. teóriou organicizmu dodával týmto javom punc vedeckosti a zároveň sa do úzadia odsúvali liberalizujúce, individualizujúce tendencie. Upozorňuje na to, že aj národ a štát sa chápali nie ako „účelovo zoskupené teleso jednotlivcov“, ale ako skutočný „organizmus, ktorý vzniká, rastie“, presadzuje a uplatňuje sa ako celok a nie podľa psychologických, biologických alebo morálnych zákonov svojich jednotlivých členov. Dodáva, že „národ je organizmom sui generis, ktorého životné normy nie sú totožné s normami jeho jednotlivých súčastok. Nie záujmy jednotlivých ľudí alebo rodín, skupín rozhodujú o aktivitách národa či štátu, ale záujmy celku (národa, štátu) rozhodujú nad životom“ jeho jednotlivcov. (Štefánek, 1995, s. 199 – 201)

Najmä jeho výklad vzniku a fungovania integrálneho nacionalizmu v spoločenských podmienkach modernizačných procesov a rozkladu tradičných, pospolitostných štruktúr spoločnosti je príkladom pochopenia vývinových tendencií, kde má sociológia výrazné pole pôsobnosti aj pri poukazovaní na všetky dôsledky ideologizovaného vedomia. Priam sa núka možnosť využitia jeho analýzy modernizačných trendov na procesy súčasné, globalizačné a ich dôsledky na problematiku etnicity, nacionalizmu a menšín z hľadiska integračných zmien.

Nie vždy sú známe aj všetky argumenty i postoje Štefánka k myšlienke „československej národnej jednoty“. Túto jednotu chápal predovšetkým v zmysle jednotného politického národa. Etnicko-kultúrnu jednotu (vrátane jazykovej) navrhuje nastoliť postupným vývojom a demokratickou racionálnou voľbou. V otázke československej národnej jednoty však možno u Štefánka hovoriť o istom apriorizme, pretože bol presvedčený, že český a slovenský národ bol voľakedy jednotný a túto domnelú minulosť treba už iba obnoviť. Štefánek kládol dôraz na racionálne kroky vo voľbe čs. zjednotenia a nie na vôľu ako iracionálny princíp voluntarizmu, čisto voluntaristickej filozofie, ktorú nevyzdvihuje ako takú. Prirodzene, tak ako v hlasistickom programe odmýtizovania otázok národa, nacionalizmu, aj tu je jeho prínos zrejмый. V otázkach spolupatričnosti niektoré otázky preceňoval, iné zas nedocenil.

4. Kresťanská sociológia

Po vzniku ČSR v roku 1918 sa stala téma národa, nacionalizmu najmä pre katolícku konfesiu jednou zo základných tém v polarite slovenskej a československej otázky. Aj keď nejde zväčša o striktné sociologické prístupy, sociologizujúce konceptualizácie tematiky sú zrejme rovnako časté, ako dobové analógie. Možno spomenúť až sofistický pokus terminologického a pojmového „vyučovania“ problematiky menšín z chápania národnostnej problematiky (P. Beňovský), ktorý asociuje aj názory súčasné, ďalej koncepciu M. Chladného – Hanoša a jeho potrebu „najvyššej autority“ ako prirodzenej historickej línie vývoja národa ako tvorcu štátu, ako „otca štátu“, ktorý potrebuje svojho vodcu a sudcu. Tento autor v práci *Láska k národu* zároveň aplikuje známe tézy integrálneho nacionalizmu. Na sociologické dôsledky upozorňuje pri raso- vých teóriách P. Teriansky, okrem nich však uvádza aj kauzálne a teologické aspekty problematiky, pričom posledné uvedené zrejme preceňuje. V duchu teologického organicizmu vymedzuje národ M. Černák. Š. Polakovič považoval národ za žijúci organizmus, uplatnenie vodcovského princípu prezentuje ako nevyhnutný príkaz prekonania ťažkých chvíľ národa.

Sociológiu veľmi zdôrazňuje aj S. Mečiar v koncepte Štúrovej kultúrnej inkarnácie národa. V tejto stručnej panoráme názorov treba snád' spomenúť aj L. Hanusa, ktorý považoval národ za kolektívnu hodnotu, pozitívnu, ale stvorenú (rozumej Bohom). Národ by sa mal rozvíjať na pôde „organického pluralizmu“, ale v jednote so svojimi duchovnými vodcami.

Prirodzene, kritizuje sa kozmopolitizmus v otázkach národa i nacionalizmu, socializmus a liberálne koncepcie, je zrejmä tendencia teocentizmu stotožňovaného s povinnou láskou k národu.

5. Alexander Hirner

Alexander Hirner (1911 – 1987) bol jedným z najvýznamnejších slovenských sociológov v 20. storočí. Je autorom významných prác z oblasti metodológie, histórie či teórie sociológie a sociologických výskumov. Hirner sa problematike národa venoval prakticky po celý svoj vedecký život a svoje prístupy revidoval a rekonštruoval. Jeho sociologické poňatie národa možno chronologicky etapizovať (Laiferová, 2000, Laiferová – Schenk, 2002) na:

1. skúmanie národa ako občianska a sociologická výzva,
2. koncepciu národa ako vitálneho celku,
3. Národ ako samoregulačný sociálny systém; národná dynamika.

Skúmanie národa sa Hirnerovi stáva občianskou a sociologickou výzvou už v jeho debutovej monografii *Ján Feješ. Jeho dielo a myšlienková sústava* (Hirner, 1942), kde už v úvodnej štúdii *Slovenský kultúrny vývin* (s. 9 – 24) upozorňuje na autonómnosť slovenského osvietenectva a všeobecnejšie na autonómnosť slovenského duchovného života a stavia sa proti takej koncepcii dejín, kde sa vývin šíri z určitých centier a periféria (Slovensko) ho viac či menej úspešne preberá. V tejto súvislosti treba samozrejme upozorniť na kontext vojnového fašizoidného slovenského štátu.

Do obdobia tzv. slovenského štátu možno zaradiť i Hirnerovu vitalistickú koncepciu národa, ktorá polemizuje s ideológiou národného socializmu a v sociologickej rovine s prívržencami romantizujúcich, metafyzických a neempirických prístupov. Hirner tu akcentuje nevyhnutnosť poňmať národ ako sociologickú kategóriu, ktorá je empiricky skúmateľná. Národ pre Hirnera znamená súhrn individuí, ktorých spája jazyk, zvyky a prirodzené vedomie spolupatričnosti. (Hirner, 1941, s. 472) Dynamiku národného života charakterizuje „vitálny cyklus národného života“ (Hirner, 1942, s. 23), ktorý postupuje od nevedomelej, iracionálne žitej fázy až po „...najvyšší uvedomelý a programový spôsob organizovania a používania všetkých síl pre zmysel národného vitálneho cyklu“. (s. 23) Za zavŕšenie a vyvrcholenie Hirnerovho „vitalistického“ obdobia možno považovať monografiu *Človek a spoločnosť* (Hirner, 1945), kde teoreticky opísal svoj vitalistický model spoločnosti.

Na prelome 60. a 70. rokov sa A. Hirner po návrate do vedeckého života znova začal zaoberať problematikou národa a vypracoval v rámci teórie systémov svoju koncepciu národa ako samoregulačného systému. Táto koncepcia bola súčasťou Hirnerovej nanovo definovanej sociológie založenej na teórii autokinézy. Autokinézu, ktorá je chápaná ako všeobecnejší a abstraktný pojem, ďalej v sociálnej skutočnosti konkretizujú samoregulácia a samoorganizácia. Pre Hirnerovu dynamickú koncepciu národa bola dôležitá najmä možnosť samoregulácie samostatného národného sociálneho systému a jeho budovanie a vytváranie štruktúr vo vertikálnom i horizontálnom smere. Táto koncepcia (slovenského) národa je ovplyvnená humanizmom, ale i dôsledným scientizmom a systémovým prístupom. (Klobucký, 2000) O jeho odmietaní „nevedeckých“ teórií svedčí nasledujúci citát: „Otázku osobitosti slovenského národa nemožno prenechať nijakým literárnohistorickým, ani politicko-historickým špekuláciám, ale treba ju vidieť a riešiť

vo svetle systémového prístupu moderných sociologických teórií.“ (Hirner, 1992a, s. 107) Hirner totiž za znak slovenskej národnej osobitosti považuje „...fakt jeho historickej sebarealizácie ako relatívne sebaregulačného sociálneho systému s vlastnou vnútorne diferencovanou štruktúrou a riadiacim centrom...“ (s. 107) „...Centrálny problém slovenskej národnej osobitosti nie je v oprávnenosti či neoprávnenosti povyšovať slovenské etnikum do rangu národov na základe takej či onakej (napr. i jazykovej) odlišnosti alebo na základe takej či onakej analógie s inými etnickými útvarmi, ktorým sa atribút národa bezproblémovo priznáva. Toto všetko je iba vonkajším prejavom niečoho podstatného, a tým je fakt jeho historickej sebarealizácie ako relatívne samoregulačného sociálneho systému s vlastnou vnútorne diferencovanou štruktúrou a riadiacim centrom, vďaka ktorému si slovenské etnikum podržalo kontrolu systémových vstupov i výstupov, udržiavalo spolupatričnosťou s povedomím ‘my’ interakciu medzi svojimi príslušníkmi a odlišovalo intenzitu tejto interakcie od interakčnej intenzity s inými etnickými skupinami.“ (Hirner 1992b, s. 54 – 55) Pre Hirnera je presadzovanie relatívnej suverénosti národného riadiaceho centra, utváranie vlastnej štruktúry vlastnou systémovou energiou – teda v podstate utváranie štátu – mravným záväzkom.

6. Vývoj po roku 1948

Ak si bližšie všimneme produkciu k problematike národa, nacionalizmu alebo menšín, publikovanú u nás po roku 1948, tak zaujme množstvo tvrdení, ktorým chýba jediné: ich verifikácia, potvrdenie alebo vyvrátenie ich empirickým preverením. Väčšina z nich si priam toto empirické preverenie žiada a celé texty by vyzerali ináč, keby namiesto rôznych formulačných teoretizujúcich konštrukcií uvádzali preverené fakty a údaje, to, či je aj v skutočnosti to, čo sa tvrdí. Napokon, nielen historikom sociológie, ale historikom vôbec sú známe viaceré iniciatívy, ktoré sa v druhej polovici 20. storočia pokúšali spojiť teóriu spoločnosti ako filozofiu historického materializmu so sociológiou, t. j. s empiricky doloženými údajmi toho, čo sa v teórii uvádza. Prvá z nich je spojená s rokom 1956 a kritikou kultu osobnosti J. V. Stalina, avšak v spoločenskovednom poznaní vlastne žiadala vytvorenie takých podmienok vo vede – a najmä v spoločenských vedách – kedy by nebolo možné v kvázi teoretických konštrukciách tvrdiť to, čo nielenže v skutočnosti nejestvuje, ale naopak čo dokazuje, že skutočnosť je celkom iná. Kritizovalo sa vulgárne hegllovstvo takto chápaného historického materializmu (je známy Heglov výrok k jeho kritike, že mnohé fakty odporujú jeho filozofickému systému, keď povedal: „Tým horšie pre fakty...“ v presvedčení, že ak jeho filozofický systém v podstate zachytáva celú skutočnosť, je jej totalitou, tým Parmenidovým „Jednom“, nemôžu ho nejaké fakty a „faktíky“ spochybňovať). Kritizovalo sa Stalinovo zrušenie sociológie a jeho zdôvodnenie začlenenia spoločenskovedného poznania do filozofie. (Pozri aj Szomolányiová, 1990, s. 4 a n.) Ďalšia takáto iniciatíva sa rozvinula v šesťdesiatych rokoch, keď sa už filozofom (rozvoj dogmatikom, filozofom, ktorí uprednostňovali dogmatické používanie textov klasikov marxizmu-leninizmu na obhajobu jestvujúcej politickej línie presadzovanej komunistickou stranou a nie na kritickú analýzu skutočnosti) vyčítalo abstraktné a špekulatívne myslenie, odtrhnutosť nielen filozofie, ale vôbec marxistických disciplín od spoločenskej praxe a keď už aj ekonomické analýzy odhaľovali „inú“ skutočnosť, ako bola tá, ktorá sa postulovala propagandisticky a ideologicky. Ešte aj v osemdesiatych rokoch prebiehala na stránkach Sociológie asi posledná takáto diskusia o kompetenčných dosahoch sociológie a historického materializmu.

Spomínaná absencia empirizmu, ktorý mohla dopĺňať práve sociológia, mala ďalekosiahle dôsledky. Postupne sa vyvinul zvláštny vzťah k temporalite sociálnej reality. Keďže sa minulosť i prítomnosť mohli meniť iba postupne, poukazovalo sa na riešenie ich základných a pretrvávajúcich problémov z hľadiska teórie a časovo z hľadiska budúcnosti. Absencia empirie ako zrka-

dla správnosti toho čo sa tvrdí, spôsobovala, že „teória“ nahrádzovala čoraz úplnejšie a s väčším dôrazom konkrétne riešenia, ktorých časový plán plnenia už nastal. Ideológia ako nepravé vedomie o skutočnosti samej sa stávala skutočným falošným vedomím. O čo menej sa takejto „teórii“ poddávala samotná realita, o to intenzívnejšie sa takáto teória produkovala. Prejavovalo sa to, prirodzene, aj pri riešení národnostných problémov, pri otázkach národa a iných etnických otázkach. Aj smerom k sociológii ako zdroju empirického poznania sa produkovali pojmy, ktoré mali byť určitou teóriou, ako „buržoázna sociológia“, „buržoázna pveda“ a pod. (Pozri hlavne Szomolányiová, 1990), ale aj neskôr v nami sledovanej problematike sa produkovala realita z termínov, ktorých empirické doloženie chýbalo. Hoci z Marxovho konceptu bolo zrejme ako dospel k pojmu internacionalizácie záujmov robotníckej triedy, mnohým pojmom, ktoré sa potom v tejto teoretickej línii vytvorili, empirické preverenie absentovalo a „vypovedali“ len samé osebe, napr.: proletársky internacionalizmus ako nová podoba národného vedomia, buržoázny nacionalizmus, maloburžoázny nacionalizmus, národnostný nihilizmus, nacionálny radikalizmus, robotníci – najprogressívnejšia vrstva národa, skutočné vlastenectvo komunistov atď. atď. Zväčša ako plytké obsahovo a bez svojej skutočnej „histórie“ menili sa takéto slová iba na „nálepky“, avšak ako nálepky, ako značkovanie aj fungovali. Aj v otázkach národnostných, etnických tvorili iba surogát reality a nie jej kritický, duchovný protipól.

Nechceme, prirodzene, zabiehať do sociológie politiky alebo politickej sociológie, len chceme aj v súvislosti s vývojom sociológie u nás po r. 1948 poukázať na metodologické funkcie sociológie v spoločenskom poznaní, v poznávaní spoločenských vied, keďže sa to plne dotýka aj našej témy. Len dokončíme našu myšlienku o tom, že empirické skúmanie je podstatnou zložkou sociologického poznania a empirické, vedecké poznanie skutočnosti je východiskom kritického prístupu ku každému idealizovanému, ideologicky a vizionársky konštruovanému obrazu skutočnosti, ktorý môže byť opodstatnený v umení, v eseji a pod., ale nie vo vede ako „tá istá“ skutočnosť, tá istá realita. Je symptomatické, že Štefánek a Hirner, ktorých sme ako významných sociológov národa menovali, boli tiež obvinení z toho, že sú stúpencami empirickej sociológie ako „nefilozofickej“ a „nepolitickej“ vedy, pričom autor (A. Sirácky) neskôr priznal, že ešte aj po desiatich rokoch pociťoval k empirii určitý odpor a skepsu, nepovažoval empiriu za potrebnú (pozri Szomolányiová, 1990, s. 87), hoci praktické problémy spoločnosti na konci päťdesiatych a na začiatku šesťdesiatych rokov už viedli k tomu, že práve absencia empirického poznania jednotlivých oblastí spoločenského života rehabilitovala v ich očiach sociológiu, ktorá toto poznanie prináša a aj preto sa formovali iniciatívy ako ju znova uviesť do života a inštitucionalizovať v systéme vied o spoločnosti.

Zostali sme pri ilustrácii nášho stručného výkladu o spôsobe myslenia charakteristického pre absolutizujúce, idealizujúce, vizionársko-optimistické, totalizujúce systémy v spoločenských podmienkach jestvujúcich do r. 1989 (od r. 1948). Chceme sa vyhnúť možným simplifikáciám. Tento spôsob myslenia má však zrejme hlbšie spoločenské zdroje i korene, individuálne psychologické osobitosti, podmienky a aspekty či dokonca ponášky na elimináciu sociológie. V poslednej štvrtine 19. storočia sa napr. S. H. Vajanský ostro staval voči sociológii, tvrdil kritizoval samotného A. Comta nielen preto, že ho doslova iritovali nové myšlienkové iniciatívy pri vysvetľovaní spoločenských javov, ale aj preto, že mu sociológia rozbíjala jeho koncept ľudu i národa, napokon aj inteligencie ako pars pro toto slovenského národa, za čo ho kritizovali predovšetkým hlasisti z pozícií sociológie. O surogáte národa a od neho odvodenej problematiky robotníckej triedy po r. 1948 – i keď si uvedomujeme určitú skratovosť tejto formulácie – sme už v stručnosti hovorili. Tieto spôsoby myslenia sú však v spoločnosti trvalo latentné a ich vývojové fázy a dopady na spoločnosť sa napriek historickému poznaniu a skúsenosti nie vždy podarí dešifrovať a eliminovať, stačí, ak v súčasnosti upozorníme na fenomén tzv. partokracie, ktorá sa v rámci demokratických rozvíjajúcich sa postupov politickej a občiansko-verejnej angažovanosti

začína kritizovať ako možnosť takéhoto spôsobu myslenia, absolutizovania a dogmatizovania určitých východiskových premís a postupov.

7. Vývoj po r. 1989

Po roku 1989 sa aj na Slovensku v spoločenských vedách začalo diskutovať o pojme identita z konštruktivistických pozícií. Najskôr sa identita tematizovala skôr v psychológii či v sociálnej psychológii (Plichtová, 1991, Bačová, 1994, Bačová, 1996, Bačová, 1997a), neskôr i v sociológii a s dôrazom na národnú či etnickú identitu. (Kusá – Findor, 1999, Findor, 2000, Bunčák – Piscová, 2000, Findor – Kusá, 2000, Findor, 2002) Postmoderné prístupy k identite v sociálnych vedách zhŕňa Viera Bačová (Bačová, 1997b, s. 20):

1. dôraz na situačné, lokálne, parciálne kontexty identity, dôraz na kontext, nie hľadanie fundamentálnych univerzálnych zákonitostí,
2. centrom skúmania je vonkajší svet a nie individuum samotné, konštruovanie identity je závislé od vonkajšieho sveta,
3. identita je určovaná hodnotami, ich interpretáciou. V prístupe k identite jednotlivca prevláda počas jeho života dynamika a kontinuálne zmeny,
4. identita je vzťahová, obsahuje vzťahy k iným ľuďom,
5. identitu tvorí zbierka rol jednotlivca, ktoré sa pružne striedajú v závislosti od kontextu,
6. identita sa sústavne konštruuje a rekonštruuje. Validizuje sa praxou nie teóriami,
7. multiperspektívne nazeranie na identitu,
8. identita je konštruovaná jazykom,
9. pri konštruovaní identity prevláda pragmatickosť, utilitarita, praktické záujmy.

Toto zhrnutie možno doplniť o perspektívu národnej identity, kde sa rozlišuje medzi esencialistickou, primordiálnou, kultúrnou, východnou alebo romantickou národnou identitou, ktorá je človeku daná raz a navždy od narodenia a konštruktivistickou, politicko-teritoriálnou, občianskou, západnou alebo liberálnou národnou identitou, ktorá sa konštruuje a môže sa v priebehu života jednotlivca meniť.

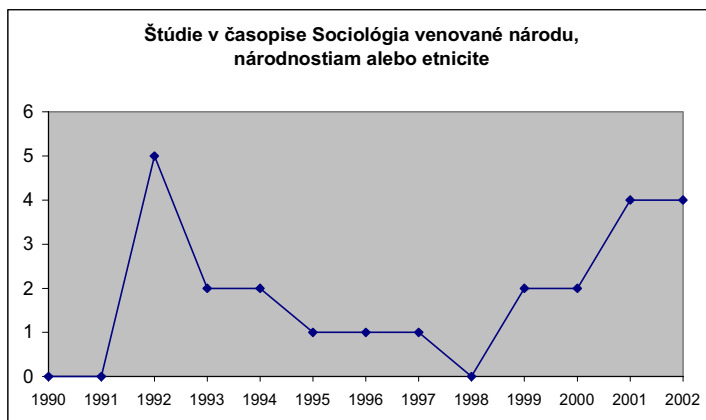
V tejto súvislosti stojí za zmienku pokus Zuzany Kusej a Andreja Findora (1999, 2000) intelektuálne obhájiť konštruktivistický prístup k budovaniu národnej identity, ktorý na rozdiel od esencialistického vyžaduje neustále úsilie, prácu, re-konštruovanie. Na naratívne aspekty konštruovania národnej identity upozorňuje vo svojich prácach Andrej Findor. (2000, 2002)

V tomto období sa uskutočnilo tiež množstvo empirických výskumov, predovšetkým v Spoločenskovednom ústave SAV v Košiciach, ktorý sa problematikou etnicity, národa a národnostných skupín programovo zaoberá. Treba tiež pripomenúť medzinárodný komparatívny výskum národnej identity, ktorý uskutočnil Sociologický ústav SAV (Piscová – Bodnárová – Hrabovská – Liptáková – Sedová, 1997) a ktorého hlavným výsledkom bolo, že: „...u príslušníkov slovenskej národnosti dôležitejšiu úlohu majú etnické a kultúrne aspekty národnej identity a u príslušníkov ostatných národností sú to zasa aspekty občiansko-politické.“ (Piscová, 1997, s. 97)

Ďalšou veľkou témou pre sociológiu národa a etnicity bolo rozdelenie Československa v roku 1992. Analýzu vývoja verejnej diskusie o problematike národa a nacionalizmu predložili Ján Bunčák a Valentína Harmadyová (1996a), v ďalšom texte analyzovali diskusiu o česko-slovenských vzťahoch (Bunčák – Harmadyová, 1996b). V roku 1992 bolo tiež problematike národa a národnostných vzťahov venované monotematické číslo časopisu Sociológia (č. 1 – 2).

Dostávame sa pomaly k analýze významu, aký problematike národa venovala slovenská sociológia po roku 1989. Najjednoduchšie sa dá kvantifikovať záujem o problematiku národa podľa štúdií uverejnených za toto obdobie v časopise Sociológia, čo je na Slovensku jediný vedeck-

ký sociologický časopis registrovaný v databáze ISSCI. Nasledujúci graf prezentuje početnosť jednotlivých štúdií venovaných problematike národa, národnostných menšín a etnicity v období rokov 1990 – 2002, uverejnených v časopise Sociológia. Treba poznamenať, že sú tu započítané iba štúdie slovenských autorov, prípadne zahraničných autorov, ak explicitne odkazujú na slovenskú realitu. Nie sú tu uvedené štúdie, ktorých prvoradým zámerom je tematizovať históriu sociologického myslenia. Toto obmedzenie nám zaručí, že uvedená tabuľka bude presnejšie vypovedať o miere pozornosti, ktorú slovenská sociológia venovala problematike národa v uplynulom období.

Ako z grafu vyplýva, v časopise Sociológia možno identifikovať dva vrcholy záujmu o problematiku národa. Jeden v rokoch 1992 – 1994 a druhý od roku 1999 až po súčasnosť. Zatiaľ čo v období rokov 1992 – 1994 bol záujem o problematiku národa motivovaný predovšetkým delením Československa a frekvenciou tohto pojmu vo verejnej diskusii, po roku 1999 sa problematika národa skúma čoraz častejšie v kontexte s globalizáciou a predpokladaným vstupom Slovenska do rôznych nadnárodných štruktúr.

Záver

Problematika národa bola v slovenskej sociológii po celé 20. storočie výrazne spätá so širšími spoločenskými podmienkami, ktoré sociológiu utvárali a formovali. Mimovedné faktory práve v tejto oblasti výrazne zasiahli aj do sociologických koncepcií. Našu prehľadovú štúdiu sme štruktúrovali chronologicky podľa prístupov a jednotlivých osobností, ktoré v slovenskej sociológii národa dominovali v jednotlivých obdobiach.

Vývoj prístupov k sociológii národa na Slovensku môžeme sledovať vo viacerých dimenziách. Jednou z nich je dimenzia empirické skúmanie národa verzus teoretické uvažovanie o národe. V nami uvedených etapách sa miera empirizmu veľmi líšila. Hlasisti, zakladatelia slovenskej sociológie, empiriu propagovali, nevykonali však žiadny vlastný sociologický výskum a ich empirizmus bol založený najmä na sekundárnych zdrojoch, štatistikách, dokumentoch. Ján Lajčiak tiež propagoval empirické prístupy, ale obmedzil sa na indukčnú metódu a pozorovanie. Anton Štefánek sa naproti tomu svojou sociografiou zaradil medzi výrazných predstaviteľov empirického skúmania slovenskej spoločnosti a národa. Kresťanská sociológia v svojich konceptoch k et-

nicite preferovala konfesijné hľadisko, po roku 1948 sa uvažovanie o národe obmedzilo na ideologické konštrukcie v duchu marxizmu-leninizmu.

Slovenská sociológia v 20. storočí vyprodukovala veľké množstvo prác k problematike národa, nacionalizmu a etnicity. Naším zámerom je spracovať vývoj v tejto problematike do monografického textu, ktorý by nielen zosumarizoval slovenské sociologické myslenie o problematike národa, ale tiež by problémovo pomenoval všetky kontinuity i diskontinuity a rozličné mimovedné vplyvy zasahujúce do sociológie, ale tiež vplyv sociológie na spoločnosť.

Literatúra:

- BAČOVÁ, V., 1990: Typológia rómskych rodín v SR. In: Sociológia, roč. 22, č. 4.
- BAČOVÁ, V., 1991: Hľadanie rómskej identity. In: Sociológia, roč. 23, č. 1 – 2.
- BAČOVÁ, V., 1992: Národ a etnicita – nahliadnutie do niektorých koncepcií. In: Sociológia, roč. 24, č. 1 – 2.
- BAČOVÁ, V. – ZELOVÁ, A., 1993: Etnické menšiny na Slovensku. In: Sociológia, roč. 25, č. 4 – 5.
- BAČOVÁ, V. – HOMIŠINOVÁ, M., – COOPER, M.-P., 1994: Problémy reformy verejnej správy na Slovensku vzhľadom na národnostne zmiešané oblasti. In: Sociológia, roč. 26, č. 5 – 6.
- BAČOVÁ, V., 1994: Teórie osobnej a sociálnej identity v sociálnej psychológii. In: Československá psychologie, roč. 38, č. 1.
- Báčová, V., 1996: Spoločenská a kultúrna podmienenosť osobnej identity. In: Československá psychologie, roč. 40, č. 4.
- BAČOVÁ, V., (Ed.), 1996: Historická pamäť a identita. Spoločenskovedný ústav SAV Košice.
- BAČOVÁ, V., 1997a: Primordiálny verzus inštrumentálny základ etnickej a národnej identity. In: Československá psychologie, roč. 41, č. 4.
- BAČOVÁ, V., 1997b: O veľkých a malých konštrukciách identity. In: Bačová, V., – Kusá, Z., (Eds.), 1997: Identity v meniacej sa spoločnosti. Spoločenskovedný ústav SAV, Košice.
- BAČOVÁ, V. – KUSÁ, Z., (Eds.), 1997: Identity v meniacej sa spoločnosti. Spoločenskovedný ústav SAV, Košice.
- BAJCURA, I., 1978: Proletársky internacionalizmus a dnešok. Bratislava.
- BAKOŠ, V., 1995: Kapitoly z dejín slovenského myslenia. SAV, Bratislava.
- BEŇOVSKÝ, P., 1938: Čo je to národ? SSV, Trnava.
- BEŇOVSKÝ, P., 1942: Poznámky k národnostnému princípu. Trnava.
- BUNČÁK, J. – PISCOVÁ, M., 2000: Modern National Identity Of Slovaks And Their Attitude Towards Europe. In: Sociológia, roč. 32, č. 3.
- BUNČÁK, J. – HARMADYOVÁ, V., 1996a: Veľká rozprava o národe. In: Bunčák, J. et al (Eds): Politická zmena v spoločenskej rozprave. Bratislava, Veda.
- BUNČÁK, J. – HARMADYOVÁ, V., 1996b: Slovensko-česká rozprava o vzájomných vzťahoch. In: Bunčák, J. – Harmadyová, V. – Kusá, Z.: Politická zmena v spoločenskej rozprave. Veda, Bratislava.
- BUČEK, J., 2001: Miestna autonómia, samospráva a etnické menšiny. In: Sociológia, roč. 33, č. 2.
- CIEKER, J., 1935: Slovenská otázka. Bratislava.
- CIEKER, J., (ako Weiss-Nägel, A.) 1940: Národné povedomie a charakter. Filozofický zborník MS, roč. 1, č. 1.
- CIEKER, J., 1942: Vodcovstvo a vodcovská osobnosť. Bratislava.
- ČAPLOVIČ, J., 1975: O Slovensku a Slovákoch. Bratislava.
- ČERNÁK, M., 1934: Pojem národa a Slováci, I. – III. In: Slovenské pohľady, roč. 50, č. 2, 4, 6.
- DIEŠKA, J., 1943: Filozofické základy nacionalizmu. In: Filozofický zborník MS, roč. 4, č. 3.

- FINDOR, A. – KUSÁ, Z., 2000: Rozpaky okolo konštruovania slovenskej národnej identity. In: Sociológia a spoločenská zmena. Katedra sociológie FiFUK, Bratislava.
- FINDOR, A., 2000: Národná identita ako naratívna konštrukcia. In: Sociológia, roč. 32, č. 1.
- FINDOR, A., 2002: (De)Constructing Slovak National Mythology. In: Sociológia, roč. 34, č. 3.
- GABZDILOVÁ, S., 1994: Vzdelanie, vzdelanostná úroveň a vzdelanostná štruktúra obyvateľstva SR vo vzťahu k etnickému členeniu. In: Sociológia, roč. 26, č. 5 – 6.
- GAŠPAREC, I., 1946: Slovenská národná povaha. Sociologická revue, roč. 12, č. 5.
- GULA, P., 1940: Postoje k štátu. In: Filozofický sborník, roč. 1, 2, č. 1, 2, 3.
- GULA, P., 1947: Sociológia národa a nacionalizmu u Štefánka. In: Sociologický sborník, roč. 2, č. 1 – 2.
- HANUS, E., 1940: Ľud. In: Slovenské pohľady, roč. 56, č. 1.
- HANUS, E., 1941: Nacionalizmus. In: Slovenské pohľady, roč. 57, č. 5.
- HARRIS-GROSSBERGEROVÁ, E., 1999: Assessing The Compability Between Nationalism And Democracy in Post Communist Societies: Some Perspectives From Slovakia And Slovenia. In: Sociológia, roč. 31, č. 6.
- HIRNER, A., 1941: Cesta naspäť nemožná... Slovenské pohľady, 57, č. 7 – 8.
- HIRNER, A., 1942: Národná kultúra. In: Slovenské pohľady, roč. 58, č. 7 – 8.
- HIRNER, A., 1942: Náboženstvo a národovectvo ako hodnoty. Slovenské pohľady, roč. 58, č. 5.
- HIRNER, A., 1942: Súvaha a obzor. In: Filozofický sborník MS, roč. 3, č. 1.
- HIRNER, A., 1942: K tej istej téme. Filozofický sborník MS, roč. 3, č. 1.
- HIRNER, A., 1942: Slovenské národné vyznanie. Filozofický sborník MS, roč. 3, č. 3.
- HIRNER, A., 1942: Ján Feješ. Jeho dielo a myšlienková sústava. Matica slovenská.
- HIRNER, A., 1943: Niekoľko poznámok k nacionalizmu ako ideológii z hľadiska sociologického. Filozofický sborník MS, roč. 4, č. 3.
- HIRNER, A., 1945: Človek a spoločnosť. Matica slovenská. Turčiansky Sv. Martin.
- Hirner, A., 1992a: Národ ako samoregulačný sociálny útvar. In: Sociológia, roč. 24, č. 1 – 2.
- HIRNER, A., 1992b: Matičná myšlienka. Slovenský spisovateľ, Bratislava,
- HOMIŠINOVÁ, M., 2000: O etnicite príslušníkov slovenskej inteligencie v Maďarsku – relácie medzi stupňom etnickej identity a etnoidentifikačnými kategóriami. In: Sociológia, roč. 32, č. 5.
- HOMIŠINOVÁ, M., 2002: Intergeneračné zmeny etnicky homogénnych a heterogénnych rodín. In: Sociológia, roč. 34, č. 2.
- CHLADNÝ-HANOŠ, M., 1940: Ethos v nacionalizme. In: Filozofický sborník MS, roč. 1, č. 1, 2.
- CHLADNÝ-HANOŠ, M., 1941: Láska k národu. Turčiansky sv. Martin, MS.
- CHLADNÝ-HANOŠ, M., 1941: Národ. In: Slovenské pohľady, roč. 57, č. 2.
- CHLADNÝ-HANOŠ, M., 1941: Národnostný princíp. In: Slovenské pohľady, roč. 57, č. 7 – 8.
- IVANKA, M., 1937: Cirkev a národ. In: Služba, roč. 1, č. 3.
- JUROVÁ, A., 1994: Vzdelanostný handicap u rómskeho obyvateľstva – spôsoby jeho doterajšieho prekonávania a perspektívne možnosti. In: Sociológia, roč. 26, č. 5 – 6.
- JUROVSKÝ, A., 1940: Výstavba charakteru. In: Pedagogický sborník MS, roč. 7, č. 1.
- JUROVSKÝ, A., 1942: Láska k národu ako duševný zážitok. In: Filozofický sborník MS, roč. 3, č. 1.
- JUROVSKÝ, A., 1943: Slovenská národná povaha. In: Slovenská vlastiveda II, SAVU, Bratislava.
- JUROVSKÝ, A., 1943: Nacionalizmus ako ideológia. In: Filozofický sborník MS, roč. 4, č. 3.
- KAMENEC, I., 1992: Historická retrospektíva formovania židovskej národnosti v moderných slovenských dejinách. In: Sociológia, roč. 24, č. 1 – 2.
- KLOBUCKÝ, R., 2000: Alexander Hirner – A Historian of Slovak Sociology. Slovak Sociological Review/Sociológia, 32, č. 6.

- KLOBUCKÝ, R., 2001: Vplyv T. G. Masaryka na konštituovanie slovenskej sociológie. In: Sociológia 33, č. 2.
- Kolektív, 1991: Národy, národnosti a etnické skupiny v demokratickej spoločnosti. Filozofický ústav SAV, Filozofický ústav ČSAV, Bratislava – Praha.
- KONEČNÝ, S., 1994: K niektorým otázkam vývoja sociálnej štruktúry rusínskeho obyvateľstva na Slovensku. In: Sociológia, roč. 26, č. 5 – 6.
- KOVÁČ, D., 1992: Nacionalizmus v našom storočí. In: Sociológia, roč. 24, č. 1 – 2.
- KÖRPER, K., 1926: Psychologická vzájomnosť náboženských a vlasteneckých citov. In: Kultúra, roč. 1, č. 2.
- KRNO, V. (Dr. V. K.) 1900: „V reči žije národ“. Hlas, III, č. 2 – 3.
- KUSÁ, Z., 1992: Vysvetľovanie termínu nacionálny a národnosť ako sebaidentifikačný znak. In: Sociológia, roč. 24, č. 1 – 2.
- KUSÁ, Z. - FINDOR, A., 1999: Frames of the Slovak National Identity Construction. In: Sociological Review/Sociológia, 31, č. 6.
- KVASNIČKOVÁ, A., 1996: Recepčia diela Jána Lajčiaka. In: Sociológia, 28, č. 4.
- LAIFEROVÁ, E., 1998: Problematika národa v náboženskej sociológii na Slovensku v prvej polovici 20. storočia. In: Sociológia, roč. 30, č. 2.
- LAIFEROVÁ, E., 2000: Ku genéze pojmu národa a nacionalizmu v slovenskej sociológii. In: Sociológia a spoločenská zmena. Katedra sociológie UK, Bratislava.
- LAIFEROVÁ, E., 2000: Reception of Nation and National Dynamics in the Work of Alexander Hirner. Slovak Sociological Review/Sociológia, 32, č. 6.
- LAIFEROVÁ, E., 2001: Medzivojnová kresťanská sociológia o probléme nacionalizmu. In: Sociológia, roč. 33, č. 1.
- LAIFEROVÁ, E. – SCHENK, J., 2002: Problematika národa a národnej dynamiky v diele Alexandra Hirnera. In: Sprawy Narodowosciowe, zeszyt 21, s. 103 – 123.
- LAJČIAK, J., 1994: Slovensko a kultúra. Q111, Bratislava.
- LUKÁČSOVÁ, M. – KUSÁ, Z., 1995: Interpretácia súčasného slovensko-maďarského súžitia a rodinná pamäť. In: Sociológia, roč. 27, č. 5 – 6.
- MACHONIN, P., 2002: Slovaks And Czechs On The Threshold Of The European Union On The Possibility Of Mutual Emancipation Of Nations. In: Sociológia, roč. 34, č. 6.
- MATULA, P., 1996: České spolky v Slovenskej republike a ich prezentácia problémov českej menšiny. In: Sociológia, roč. 28, č. 4.
- OSUSKÝ, S. Š., 1938: Služba národu. Transcius, Liptovský Mikuláš.
- PAŠIAK, J., 1996: Problematika modernizácie slovenskej spoločnosti v diele J. Lajčiaka Slovensko a kultúra. In: Sociológia, 28, č. 1.
- PAUKOVIČ, V., 1991: Národnostné vzťahy v národnostne zmiešaných oblastiach Slovenska z hľadiska pôsobenia etnicky orientovaných združení. In: Sociológia, roč. 23, č. 1 – 2.
- PAUKOVIČ, V., 1994: Etnická štruktúra Slovenska, jej vývoj, demografické a sociálne charakteristiky. In: Sociológia, roč. 26, č. 5 – 6.
- PISCOVÁ, M., 1997: K niektorým poznatkom sociologického výskumu národnej identity. In: BAČOVÁ, V. - KUSÁ, Z., (Eds.): Identity v meniacej sa spoločnosti. Spoločenskovedný ústav SAV, Košice.
- PISCOVÁ, M. – BODNÁROVÁ, B. – HRABOVSKÁ, A. – LIPTÁKOVÁ, D. – SEDOVÁ, T., 1997: Aspekty národnej identity a národná identita v strednej Európe. Záverečná správa projektu ŠO, SÚSAV Bratislava.
- PLEVZA, V., 1979: Národnostná politika KSČ a česko/slovenské vzťahy. Bratislava.
- PLICHTOVÁ, J., 1991: Personal Identity and Ethnocentrism. In: Human Affairs1, 2.

- PLICHTOVÁ, J. – ERÖS, F., 1997: Meaning Of Some Political And Economic Terms In Relation To Experience Of Two Slovak And Hungarian Generations. In: Sociológia, roč. 29, č. 6.
- PODOLÁKOVÁ, K., 1998, (ed.): Utváranie národnej a kultúrnej identity. Zborník z 1. medzinárodného seminára „Slovenská kultúra v multikultúrnej Európe“. Katedra kulturologie FFUK, Bratislava.
- POLAKOVIČ, Š., 1939: K základom slovenského štátu. MS, Turčiansky sv. Martin.
- POLAKOVIČ, Š., 1940: Pocit menejcennosti v národe. In: Slovenské pohľady, roč. 56, č. 1.
- POLAKOVIČ, Š., 1941: Slovenský národný socializmus. Bratislava.
- POLAKOVIČ, Š., 1942: Prirodzené práva národa. In: Slovenské pohľady, roč. 58, č. 8.
- POLAKOVIČ, Š., 1943: Slovenské národné povedomie. In: Slovenské pohľady, roč. 59, č. 4.
- POMAIZL, K., 1978: Marxizmus a národnostní otázka. Praha.
- PŘIKRYL, F., 1980: Národnostná otázka v našich dejinách. Bratislava.
- RADIČOVÁ, I., 2001: Chudoba Rómov vo vzťahu k trhu práce v Slovenskej republike. In: Sociológia, roč. 33, č. 5.
- RAPANT, D., 1924: Národ a dejiny. In: Prúdy, roč. 8, č. 8.
- RAPANT, D., 1925: Národ a československá otázka. In: Prúdy, roč. 9, č. 8.
- RIEČANSKÁ, E., 2002: Globalisation And Ethnic Conflict. In: Sociológia, roč. 34, č. 6.
- ROŠKO, R., 1992: Slovenská otázka v šesťdesiatomšom a dnes. In: Sociológia, roč. 24, č. 1 – 2.
- ROŠKO, R., 1992: Slovenská otázka v postkomunistickej obnove občianskej spoločnosti. In: Sociológia, roč. 24, č. 4.
- RITOMSKÝ, A., 1993: Etnické typy obcí na Slovensku. In: Sociológia, roč. 25, č. 4 – 5.
- SMITH, A. D., 1991: National Identity. University of Nevada Press.
- STRUHÁRIK, J., 1937: Cirkev a národ. In: Služba, roč. 1, č. 4.
- SURÍKOVÁ, M., 2000: Význam národnej kultúry pre identitu jednotlivca. In: Sociológia a spoločenská zmena. Katedra sociológie FiFUK, Bratislava.
- SÚRYOVÁ, E., 2001: Rómovia a kriminalita. In: Sociológia, roč. 33, č. 5.
- SZOMOLÁNYIOVÁ, S., 1990: História zrodu a formovania sociologického pracoviska SAV, Bratislava, SÚ SAV.
- ŠKODÁČEK, J., 1983: Vlastenectvo, internacionalizmus a spoločenský pokrok. Bratislava.
- ŠOUCOVÁ, D., 1994: Názory na problémy Slovákov a Maďarov žijúcich v národnostne zmiešaných oblastiach južného Slovenska vo výskume verejnej mienky. In: Sociológia, roč. 26, č. 5 – 6.
- ŠROBÁR, V., 1911: O československej vzájemnosti. Prúdy, III, č. 1.
- ŠTAUDEROVÁ, P., 1998: Nacionalizmus – jeho vznik a hlavné vývojové štádiá v Európe. Sociológia, 30, č. 4.
- ŠTEFÁNEK, A., 1913: Národnosť jako sociologický problém. Slovenský denník, IV, č. 118-120.
- ŠTEFÁNEK, A., 1919: Slovensko ako sociologický predmet. In: Přednášky Jednoty filosofické, č. 5, Praha.
- ŠTEFÁNEK, A., 1922: Slovenská a československá otázka. In: Prúdy, roč. 6, č. 1 – 5, č. 7 a č. 9.
- ŠTEFÁNEK, A., 1923: Československo a autonómia. In: Prúdy, roč. 7, č. 2.
- ŠTEFÁNEK, A., 1925: Asociácia a izolácia. In: Prúdy, č. 1.
- ŠTEFÁNEK, A., 1932: Národ a štát. In: Prúdy, č. 1.
- ŠTEFÁNEK, A., 1933: Exkurzia o nacionalizme. In: P. Bujnákoví citelia, priatelia, žiaci. Bratislava.
- ŠTEFÁNEK, A., 1937: Kollárov nacionalizmus. Homoetnologická štúdia. In: Slovanská vzájemnosť 1836 – 1936. Sborník prací k 100. výročí rozpravy J. Kollára o slovanské vzájemnosti. Praha.

- ŠTEFÁNEK, A., 1938: Sociológia národa. In: Almanach Spolku Záhorských akademikov so sídlom v Malackách. Brno.
- ŠTEFÁNEK, A., 1938: Príspevok k sociológii národa a nacionalizmu. In: Prúdy, č. 2.
- ŠTEFÁNEK, A., 1945: Základy sociografie Slovenska. Bratislava.
- ŠTEFÁNEK, A., 1948: Sociografický výskum Slovenska. In: Sociologická revue, č. 2 – 3.
- ŠTEFÁNEK, A., 1994: Výber textov. In: Sociológia, roč. 26, č. 1 – 2.
- ŠTEFÁNEK, A., 1995: Národ, nacionalizmus, homoetnológia. In: Sociológia, roč. 27, č.3.
- ŠURJANSKY, A. J., 1943: Národovectvo ako súčiastka svetového náhľadu. In: Filozofický zborník MS, roč. 4, č. 3.
- TERIANSKY, P., 1947: Nacionalizmus. Tranoscius, Liptovský Mikuláš.
- TURČAN, E., 1996: Sociologické inšpirácie Jána Lajčiaka. In: Sociológia, 28, č. 3.
- TURČAN, E. - LAIFEROVÁ, E., 1997: Kontinuita a modernizácia na Slovensku v 20. storočí. In: O kontinuitu a modernu. Bratislava.
- TURČAN, E. - LAIFEROVÁ, E., 2002: Štyri paradigmy slovenskej sociológie po februári 1948. In: Sociológia, roč. 34, č. 2.
- VAJANSKÝ, S. H., 1897: Nálady a výhľady. Turčiansky Sv. Martin.
- VAŠEČKA, I., 2001: Spôsoby integrácie Rómov v minulosti a v súčasnosti. In: Sociológia, roč. 33, č. 5.
- ZACHAR, E., 1940: Katolicizmus a slovenský národný socializmus. Bratislava.
- ZELOVÁ, A. – BAČOVÁ, V. – HADUŠOVSKÁ, S. – HOMIŠINOVÁ, M. – OLEJNÍK, M. – PAUKOVIČ, V. – ŠUTAJ, Š. – VÝROST, J., 1994: Minoritné etnické spoločenstvá na Slovensku v procesoch spoločenských zmien. Veda, Bratislava.
- ZICH, F., 1999: Některé aspekty národní identity a současných integračních procesů. In: Sociológia, roč. 31, č. 5.
- ZVARA, J., 1975: Robotnícka trieda a národ. Bratislava.
- ZVARA, J., 1982: Národ a národné vedomie. Bratislava.

Limity národnostnej politiky štátu

Mojmír Benža

Pod politikou sa všeobecne chápe správa vecí verejných, t. j. schopnosť riadiť štát a jeho vzťahy k iným štátom. V demokratickej spoločnosti by sa mala politika vyznačovať vysokou mierou odbornosti a demokratickosti. Pod odbornosťou treba chápať schopnosť politikov nachádzať na základe vedeckého poznania efektívne formy spravovania spoločnosti. Pod demokratickosťou treba chápať vysokú mieru účasti jednotlivých členov spoločnosti na tvorbe a kontrole politiky. Víтам vypísanie prierezového štátneho programu výskumu a vývoja Účasť spoločenských vied na rozvoji spoločnosti vládou Slovenskej republiky a zvlášť vypísanie v ňom tematického okruhu *Národ, národnosti a etnické skupiny v transformujúcej sa spoločnosti*. Je to veľké vykročenie správnym smerom, vykročenie k odbornosti politiky. Spoločenským vedám sa naskytá veľký priestor na uplatnenie sa výsledkov ich bádania. Ostáva ešte zabezpečenie uplatnenia čo najväčšej miery demokratickosti v národnostnej politike.

Pod národnostnou politikou chápem činnosť riadiacej sféry štátu upravujúcu na jeho území vzťahy medzi väčšinovým národom a národnostnými menšinami, ako aj medzi národnostnými menšinami samotnými, ktorá sa opiera o teoretickú koncepciu o postavení príslušníkov národnostných menšín v danom štáte. Predmetom národnostnej politiky nie je sú príslušníci národnostných menšín ako takí, ale vzťah spoločnosti, štátu k príslušníkom národnostných menšín. Národnostnú politiku nerobia vedci, ale daná politická reprezentácia, ktorá za ňu nesie aj zodpovednosť.

Národnostná politika by mala vychádzať z dôverného poznania národnostnej situácie v štáte a mala by vyúsťovať do národnostného zákonodarstva, prípadne do formulovania iných záväzných právnych noriem, ktorými by mali byť upravené tak zásady, ako aj politická prax v otázkach vzťahu štátu a príslušníkov národnostných menšín. Národnostná politika zasahuje takmer do všetkých oblastí spoločenského života štátu, od jej stratégie závisí nekonfliktné fungovanie celej spoločnosti štátu. Vykonávateľom národnostnej politiky sú štátne orgány. Štátne orgány môžu národnostnou politikou, najmä prostredníctvom systému vzdelávania, významne ovplyvniť národnostnú situáciu v štáte.

Žiadna politika, ani národnostná politika v demokratickej spoločnosti nie sú bezbrehé. Vždy sú svojim spôsobom limitované. Podľa môjho názoru existujú štyri limity, hranice, ktoré by sa v demokratickej spoločnosti nemali prekročiť, hranice, ktoré by mali vymedzovať priestor, v ktorom by sa mala národnostná politika pohybovať.

Pod prvým limitom národnostnej politiky chápem historicko-spoločenskú skúsenosť zo spoluzitia majoritného národa a národnostných menšín, ako aj menšín samotných. Je to limit, ktorý je najťažšie uchopiteľný a definovateľný. Predpokladám, že práve výsledky nášho tematického okruhu podstatnou mierou prispejú k tomu aby boli presnejšie, precíznejšie definované jeho kontúry.

Za druhý limit národnostnej politiky považujem programy relevantných, t. j. parlamentných politických strán a z nich najmä programy vládnučích strán. Prierez, prienik programových úloh vládnučích politických strán v oblasti národnostnej politiky sa potom odráža v programovom vyhlásení vlády. Pozorne som sa oboznámil so štruktúrou čiastkových úloh, ktoré sa budú riešiť v nasledujúcich rokoch v rámci nášho tematického okruhu, ale nenašiel som žiadnu úlohu obdobného zamerania. Myslím si, že by bolo žiaduce preskúmať aj túto stránku národnostnej politiky.

Za tretí limit národnostnej politiky, ktorý je najprecíznejšie definovaný, pokladám právny poriadok Slovenskej republiky pozostávajúci zo zákonov, iných právnych dokumentov, dvojstran-

ných, medzištátnych dohôd a zmlúv, ako aj mnohostranných medzinárodných dokumentov, ktoré Slovenská republika prijala. Spracovanie tohto limitu tvorí obsah môjho podielu na riešení nášho tematického okruhu.

Idea zostaviť zoznam zákonov a iných právnych dokumentov platných na území Slovenskej republiky, ktoré sa dotýkajú práv osôb patriacich k národnostným menšinám, nie je nová. Po prvý raz som sa pokúsil zostaviť takýto zoznam, ktorý by obsahoval nielen názvy zákonov a iných právnych dokumentov, ale aj texty príslušných ich častí, v roku 1993.¹ Zoznam som vyhotovil pre potreby Kancelárie prezidenta. Zoznam obsahuje príslušné texty 33 zákonov a iných právnych dokumentov. Súčasťou zoznamu je aj predmetový register. Podnetom k vyhotoveniu zoznamu boli vyhlásenia niektorých príslušníkov národnostných menšín, ktorí najmä v rôznych verejných diskusiách začiatkom deväťdesiatych rokov argumentovali malou alebo takmer žiadnou právnou ochranou národnostných menšín v Slovenskej republike. Zostavenie a zverejnenie zoznamu som považoval za najúčinnjšiu obranu proti takýmto útokom. Žiaľ, k jeho uverejneniu neprišlo. Neskôr som zistil, že niekoľko jeho kópií obiehala medzi poslancami v Národnej rade.

Druhý raz bola myšlienka vydania zoznamu zákonov a iných právnych dokumentov, ktoré sa dotýkajú práv osôb patriacich k národnostným menšinám, uskutočnená v roku 1995. Ministerstvo kultúry vtedy vydalo dokumenty vo dvoch zväzkoch pod názvom Zborník medzinárodných dohôd, vyhlásení a zákonov Slovenskej republiky o právach národnostných menšín.² Dokumenty uverejnené v zborníku sa nevenovali len právam príslušníkov národnostných menšín, ich výber bol dosť rôznorodý a navyše boli dokumenty uverejnené v plnom znení a tak sa ich relevantné pasáže strácali v záplave textu. Veľkú časť zborníka zaberali tiež komentáre právnych odborníkov k uverejneným dokumentom.

Som rád, že po desiatich rokoch sa znovu naskytá možnosť zrealizovať túto myšlienku. Navyše, ak obdobný zoznam, ale medzinárodných dokumentov publikoval v roku 1997 Štefan Šebesta po názvom Medzinárodná ochrana národností. Európsky štandard v dokumentoch.³ Je pravdou, že Úrad vlády, ako aj vo vzťahu k národnostným menšinám príslušné ministerstvá majú vypracované zoznamy zákonov a vyhlášok, ale zoznamy zvyčajne obsahujú len názvy právnych dokumentov, bez textov príslušných ich ustanovení a zohľadňujú najmä agendu toho ktorého ministerstva. Chýba úplný zoznam, spolu s plným znením príslušných ustanovení.

Zoznam, ktorý by mal vzniknúť, by mal obsahovať texty príslušných ustanovení všetkých zákonov Národnej rady Slovenskej republiky, ako aj zákonov, ktoré Slovenská republika prevzala po zaniknutej Českej a Slovenskej federatívnej republike, nariadení vlády a vyhlášok ministerstiev Slovenskej republiky; texty príslušných častí medzinárodných dohôd a zmlúv, ktoré uzavrela Slovenská republika s inými štátmi a texty dokumentov Rady Európy, ktoré Slovenská republika prijala a ratifikovala. Podľa môjho názoru, obsah zoznamu by mal byť otvorený až do konca roku 2005, do obdobia ukončenia riešenia celého tematického okruhu Národ, národnosti a etnické skupiny v transformujúcej sa spoločnosti. Samozrejmom súčasťou zoznamu by mal byť vyhotovený predmetový register, ktorý umožní prehľadnú a rýchlu orientáciu v uverejnených textoch.

-
- 1 BENŽA, M.: Právne normy Slovenskej republiky upravujúce práva osôb patriacich k národnostným menšinám. Bratislava: autor, 1994, 67 s. (rukopis)
 - 2 AKÁCS, E. (Ed.): Dokumenty: Zborník medzinárodných dohôd, vyhlásení a zákonov Slovenskej republiky o právach národnostných menšín. I. a II. zv. Bratislava : Danubiaprint 1995, 102, 128 s.
 - 3 ŠEBESTA, Š.: Medzinárodná ochrana národností: Európsky štandard v dokumentoch. Bratislava: JUGA 1997, 255 s.

V čom vidno zmysel a význam takto zostaveného zoznamu? V prvom rade v tom, že tak verejnosť, ako aj politická a riadiaca sféra štátu by dostala do rúk úplný obraz o právnom zabezpečení práv príslušníkov národnostných menšín v podobe právnych textov a nie v podobe textov komentárov a úvah právnikov, politológov, politikov alebo štátnych úradníkov. Naplnenie tohto zmyslu je však podmienené jeho zverejnením v primeranom rozsahu.

Úplné texty ustanovení príslušných zákonov a ostatných právnych dokumentov umožnia urobiť tiež zásadnú analýzu právneho stavu ochrany práv príslušníkov národnostných menšín v Slovenskej republike. Na základe analýzy bude možné jednoznačnejšie hovoriť o štandardnej a nadštandardnej právnej ochrane práv príslušníkov národnostných menšín v našom štáte. Toto je moja predstava o naplnení môjho prvého podielu na celkovom riešení tematického okruhu Národ, národnosti a etnické skupiny v transformujúcej sa spoločnosti.

Na začiatku svojho textu som hovoril o štyroch limitoch, hraniciach, ktoré by sa v demokratickej spoločnosti nemali prekročiť, a ktoré by mali vymedzovať priestor, v ktorom by sa mala národnostná politika pohybovať. Doteraz som však hovoril len o troch. Pokladám si za povinnosť povedať niečo aj o štvrtom limite, ak ho vôbec môžem limitom nazvať. Štvrtým limitom, ktorý by mala národnostná politika štátu zohľadňovať, je predstava, nechcem použiť slovo vízia, o charaktere spoločnosti, ku ktorému by mal vývin spoločnosti v nasledujúcich rokoch smerovať, stav, ktorý by sa mal po určitej kratšej, ale skôr dlhšej dobe, dosiahnuť.

V ostatných rokoch vzniklo a verejne bolo prezentovaných niekoľko materiálov vo forme predstáv, vízií, v ktorých sa autori pokúšali definovať národno-štátne, presnejšie by bolo povedať štátne záujmy Slovenskej republiky a z nich vyplývajúce dlhodobé strategické ciele, ktoré by mali byť prijateľné pre všetky relevantné politické strany na Slovensku. V podstate všetky hovoria o ekonomike, ekonomickej prosperite a bezpečnostnej politike, ale ani jeden z nich neobsahuje čo len náznak predstavy o tom, ako by mala v budúcnosti vyzerat' spoločnosť Slovenskej republiky. Som toho názoru, že práve táto časť by mala byť vo všetkých takýchto materiáloch a mala by mať v nich kľúčové postavenie. Hoci hlavným cieľom nášho tematického okruhu nie je priamo hovoriť o predstavách o charaktere budúcej slovenskej spoločnosti a strategických cieľoch s ním spojených, mali by sme venovať pozornosť aj tejto problematike. Môžeme tým pomôcť nasmerovať aj národnostnú politiku štátu žiaducim smerom.

Podľa môjho názoru predpokladom ďalšieho pozitívneho vývoja našej spoločnosti, ktorý by mal smerovať k jej stabilite a prosperite, je založenie základov integrovanej občianskej spoločnosti. Pod integrovanou občianskou spoločnosťou rozumiem spoločenstvo občanov štátu s tromi úrovňami, rovinami vzťahov k štátu. Popri právnom vzťahu medzi občanom a štátom, ktorý by mal byť založený na rovnakých právach, povinnostiach a tiež zodpovednostiach všetkých občanov štátu bez rozdielu, by ju mali charakterizovať ešte ďalšie dve roviny vzťahov, t. j. racionálny a citový vzťah občana k štátu. Vo všetkých týchto vzťahoch by sa mali obojstranne naplňovať predstavy občana aj štátu o ich reálnom a plnohodnotnom živote. Súčasne popri vzťahoch občan a štát by mali v integrovanej občianskej spoločnosti existovať tiež vzťahy medzi občanmi založené na tých istých princípoch ako vo vzťahu občan a štát, t. j. rovnaké práva, povinnosti a zodpovednosti pre všetkých rovnako a súčasne vzájomný racionálny i citový vzťah vyjadrený v pociťovanej spolupatričnosti. Takáto je predstava o mojom prvom výstupe v rámci riešenia tematického okruhu Národ, národnosti a etnické skupiny v transformujúcej sa spoločnosti. Predpokladám, že vo výstupe z nášho tematického okruhu vznikne, sformuluje sa otázka, či Slovenská republika potrebuje jeden národnostný zákon, alebo len ustanovenia v rade zákonov, na ktorú by sme mali odpovedať.

Zostavovateľ projektu akceptoval aj druhý návrh mojej účasti na riešení projektu – zostavenie malého etnopolitického slovníka. Malý etnopolitologický slovník by mal podľa mojich predstáv obsahovať približne 80 hesiel, ktoré by ustálili a zjednotili obsah pojmov, ktoré sa používa-

jú v národnostnej problematike. Potreba takéhoto, z politologického hľadiska úzko špecializovaného slovníka vyplynula z existujúcich pomerov v spoločenskej praxi. Každý, kto sa zaoberá etnickou problematikou a zvlášť problematikou národnostných menšín, vie, že v tejto oblasti sa používa viacero termínov s rôznym obsahom. Bolo by žiaduce preto ustáliť ich obsah a pokúsiť sa ich zaviesť do používania v spoločenskej aj politickej praxi, ako aj z používania vylúčiť také, ktoré sú nesystémové.

Potrebu takéhoto slovníka nemôže nahradiť v roku 1997 vydaný Slovník spoločenských vied, ktorý vydalo Slovenské pedagogické nakladateľstvo.⁴ Slovník obsahuje termíny aj z politológie, ale ich výber bol ovplyvnený snahou sprístupniť základné termíny celej politológie, prihliadajúc na výber termínov aj ostatných spoločenských vied, ktoré sú v slovníku zastúpené. Náhradou nemôžu byť ani učebnice politológie, ktoré sa pri výučbe na vysokých školách požívajú a ani existujúce sociologické slovníky, ktoré taktiež obsahujú termíny aj z etnickej problematiky.

V prvej etape práce na slovníku predpokladám zostavenie heslára, metodiky písania hesiel a ich posúdenie pracovníkmi troch katedier politológie na filozofických fakultách univerzít v Bratislave, Banskej Bystrici a Trnave, Ústavu politických vied SAV a tiež zástupcami Úradu vlády, Ministerstva kultúry a Ministerstva zahraničných vecí. Všetci by sa mali vyjadriť k úplnosti heslára, t. j. navrhnúť heslá, ktoré treba doplniť a ktoré treba z heslára vylúčiť. Táto etapa by sa mohla uskutočniť v prvých dvoch mesiacoch roku 2004. Písaniu hesiel, druhej etape práce na slovníku by bolo vyhradených zostávajúcich osem mesiacov. Otvorenou otázkou zostáva rozhodnúť, kto bude autorom hesiel slovníka. Keď som písal svoju ponuku do projektu, predpokladal som, že autorom slovníka budem ja. Vzhľadom na uvažovaný rozsah slovníka nemal by byť problém zvládnuť napísanie všetkých hesiel jedným autorom. Takéto riešenie by zabezpečilo, že všetky heslá budú v určitom systémovom vzťahu. Ak budú heslá písať viacerí autori, môže to na jednej strane urýchliť zostavenie slovníka, ale taktiež na druhej strane je tu reálne nebezpečenstvo rozdielneho prístupu k definovaniu do slovníka zaradených hesiel. Som toho názoru, že slovník by mal byť dielom jedného autora, hoci sa nebráním ani spolupráci s jedným alebo s dvomi spoluautormi. Objektivita výsledku práce jedného autora, ale aj niekoľkých spoluautorov, by mala byť zabezpečená odbornými posudkami heslára aj textov hesiel, tak zo sféry spoločenskej praxe, ako aj z oblasti vedeckej práce.

4 ADAMČÍKOVÁ, E. (Ed.): Slovník spoločenských vied. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1997, 303 s.

Maďarská menšina na Slovensku v odbornej literatúre po roku 1989

Štefan Šutaj

Postavenie maďarskej menšiny na Slovensku v slovenskej historiografii, ale aj v ďalších spoločenskovedných disciplínach je pomerne frekventovanou témou. Určite na to vplýva skutočnosť, že tento aspekt našich dejín, ale aj našej súčasnosti je predmetom mnohých sporov, problémov a otázok, ktoré hýbu a hýbali slovenskou spoločnosťou. Nachádzajú odraz v historickej pamäti, mnohé udalosti z minulosti ožívajú aj v súčasnosti a stávajú sa opäť predmetom diskusií aj sporov. Problematickosť týchto otázok zvyrazňuje aj rozdielna interpretácia mnohých otázok slovenskou, českou a maďarskou historiografiou. Tieto skutočnosti sa v rôznych podobách a s rôznou intenzitou prejavujú v dejinách slovensko - maďarských vzťahov v 20. storočí. Špecifikom vývoja po roku 1989 je predovšetkým to, že do revolučných zmien v roku 1989 boli mnohé otázky zahmlievane a najmä interpretácia niektorých udalostí bola poznačená obmedzeniami režimu.

Po roku 1989 sa začala v podstatne väčšej miere venovať pozornosť teoretickým otázkam národnostných vzťahov, nielen problematiky národa, ale najmä národnostných menšín, problematike historickej (národnej) pamäti jednotlivých etníc, nacionalizmu, etnickej identity a jej zložík.¹ To sa prejavilo vo výskumoch národnostných vzťahov, ktoré sa realizovali na Spoločenskovednom ústave SAV a v publikovaných výsledkoch. Prvým prelomom do zaužívaných stereotypov bol výskum národnostných vzťahov už v roku 1990 a následne výskum národnostných vzťahov na výskumnej vzorke učiteľov.²

Vzťah medzi maďarským a slovenským obyvateľstvom v Uhorsku poznamenalo okrem iného aj pomadžarcovanie slovenského obyvateľstva, sčasti ako prirodzená asimilácia, sčasti pod

-
- 1 BAČOVÁ, V.: Etnická identita a historické zmeny. Výskum obyvateľov vybraných obcí Slovenska. Bratislava: Veda, 1996, 200 s.; CSAMPAI, O.: Adalékok a Nyitra-vidék nemzeti-etnikai azonosságutadatahoz. In: Valóság, 37, 1994, 8, 33 – 34.
CSAMPAI, O.: Viharvert nemzet-tudat. Az identitástudás és érzésvilág problémái Zoboralja magyár falaiban. Bratislava: 1994, 176 s.; HOMIŠINOVÁ, M.: Niektoré aspekty skúmania etnickej identity maďarskej menšiny na Slovensku po transformácii slovenskej spoločnosti. Človek a spoločnosť 1998, 4, (www.saske.sk./cas); HOMIŠINOVÁ, M.: Etnikai identitás és a nagyob szociális egységekhez való viszony – szociológia felmérés. Irodalmi szemle, 2000, 43, 1 – 2, s. 88 – 92.; ZELOVÁ, A.: Etnická identita maďarskej menšiny na Slovensku. In: PAUKOVIČ, V. (Ed.): Etnické menšiny na Slovensku. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV, 1991, s. 43 – 52.
 - 2 MOLNÁR, I. - ŠUTAJ, Š.: Berührungspunkte in der ungarisch-slowakischen soziologischen Forschung. (Macht der Mythen. Geschichtsstereotypen im slowakisch-ungarischen Verhältnis) Südost Europa, (München). Zeitschrift für Gegenwartsforschung, 46, 1997, 9 – 10, s. 435 – 471.; PAUKOVIČ, V.: Sociologický výskum slovenského etnika v Maďarsku a maďarského etnika na Slovensku - možnosti komparácie. In: 275 rokov v Békešskej Čabe. Békéscaba: 1995, s. 172 – 180.; ZELOVÁ, A.: Slovensko-maďarské vzťahy - sonda do názorov špecifickej skupiny. In: ZELOVÁ, A. et al.: Minoritné etnické spoločenstvá na Slovensku v procesoch spoločenských premien. Bratislava: Veda, 1994, s. 134 – 141.; PAUKOVIČ, V. a kol.: Vzťahy Slovákov a národnostných menšín v národnostne zmiešaných oblastiach Slovenska, Košice: Spoločenskovedný ústav SAV, 1990.; ZELOVÁ, A. – BAČOVÁ, V. – ŠUTAJ, Š. – VÝROST, J.: Interpretácia slovensko-maďarských vzťahov v súvislosti s vybranými etnickými a sociálno-psychologickými charakteristikami. (výsledky na súbore učiteľov). Košice: Spoločenskovedný ústav SAV, 1992, 135 s. a iné, o ktorých sú podrobnejšie informácie v časti o výskumoch SÚ SAV.

vplyvom administratívnych opatrení štátnej moci, najmä v posledných rokoch 19. a prvých desaťročiach 20. storočia. Pomaďarčovanie sa prejavilo prudkým úbytkom obyvateľstva slovenskej národnosti. Inteligencia slovenského pôvodu bola v Uhorsku nútená z existenčných dôvodov hlásiť sa k maďarskej národnosti. Na území Uhorska nebola po zrušení slovenských gymnázií v rokoch 1874 – 1875 ani jedna stredná škola so slovenským vyučovacím jazykom, čo ovplyvňovalo formovanie štátnych úradov a školstva v Československej republike. V štátnych službách, ktoré novovytvorený štát preberal, bolo predovšetkým obyvateľstvo, ktoré sa hlásilo k maďarskej národnosti a neraz bolo lojálne skôr k predchádzajúcemu štátnemu zriadeniu.

Pre stanovenie slovensko - maďarskej hranice bolo dôležité, že sa v priebehu historického vývoja jednoznačne nevyprofilovala slovensko - maďarská etnická (jazyková) hranica. Od konca 18. storočia do rozpadu monarchie sa objavovali snahy o administratívne vyčlenenie územia, ktoré obývalo slovenské etnikum (Provincia Slavonica u uhorských jakobínov, Slovenské veľkovevodstvo v Marcovom prosbopise z roku 1849, či Hornouhorské slovenské Okolie v Memorande slovenského národa z roku 1861). Pomery v habsburskej monarchii však takúto možnosť vylučovali a smerovali k posilňovaniu maďarizačných tendencií. Vytvorením Československej republiky v roku 1918 sa situácia zmenila. Podstatným dôsledkom zmeny hraníc po I. svetovej vojne, ktoré boli garantované mierovými zmluvami, bolo aj to, že sa časť obyvateľstva maďarskej národnosti v Československej republike dostala z pozície vládnúceho národa do postavenia minority. Problematika hraníc našla svoje miesto v historiografii po roku 1989.³ Aj keď sa nezmenilo základné prostredie, v ktorom žili, razantne sa zmenili podmienky pre jeho etnický, politický aj ekonomický vývoj. Maďarské obyvateľstvo v Československu si po roku 1918 muselo zvykať na novú, menšinovú identitu, nové podmienky a status, čo bol proces, ktorý ťažko a bolestivo prebieha aj u menej citlivo prežívaných príslušností, než je etnicita. Najmä z psychologického hľadiska nová rola prinášala mnohé problémy. Časť obyvateľstva rozhodnutie mocností o tom, že sa stali menšinou, chápala ako krivdu a ich názory sa stotožňovali s požiadavkami na revíziu hraníc. Tým sa dostávali do konfliktu s integritou štátu, v ktorom žili a do konfliktu so štátnou mocou. Navyše, tak ako v československej propagande z obdobia predmníchovskej republiky bolo zdôrazňované, že rozchod s Rakúsko – Uhorskom nebol rozchodom s vlasťou, ale s macošským nepriateľským štátnym útvarom,⁴ tak medzi maďarskou menšinou v republike sa ako jedna z reakcií na zmeny hraníc presadzovala iredentistická koncepcia vzťahu k republike.⁵ Po roku 1989 sa táto problematika objavila v prácach L. Deáka o medzinárodnopolitických súvislostiach slovensko – maďarských vzťahov.⁶ Opatrenia československého štátu (napr. pozemková reforma, udeľovanie štátneho občianstva a pod.) akoby im potvrdzovali, že republika nie je ich domovom.

Po vytvorení Československej republiky časť obyvateľstva bola nútená opustiť územie republiky (do konca decembra 1920 105 tisíc osôb), ďalších okolo 45 tisíc obyvateľov nedostalo československé štátne občianstvo.⁷ Zákon o štátnom občianstve z roku 1920 priznanie štátneho

3 DEÁK, L.: O hraniciach Slovenska od roku 1918 do súčasnosti. Medzinárodné otázky, 1, 1992, 1, s. 32 – 37.; FERENČUHOVÁ, B.: Veľmocenský diktát alebo vedecký problém? Rokovania o hraniciach Československa v prvej fáze mierovej konferencie v Paríži. In: ŠVORC, P. – HARBULOVÁ, L. (Eds.): Stredoeurópske národy na križovatkách dejín 1848 – 1918. Prešov – Bratislava – Wien: 1999, s. 236 – 251.

4 MESÁROŠ, J.: Deformácie vo vedomí slovenskej a maďarskej národnej pospolitosti o spoločných dejinách a ich zdroje. In: Historický časopis, 39, 1991, 3, s. 319.

5 GRENDL, L.: Moja vlasť, Absurdistan. Bratislava: 1998, s. 100 – 101.

6 DEÁK, L.: Slovensko v politike Maďarska v rokoch 1938 – 1939. Bratislava: Veda, 1990.; DEÁK, L.: Hra o Slovensko. Slovensko v politike Maďarska a Poľska v rokoch 1933 – 1939. Bratislava: 1991.

7 <http://www.hhrf.org/egyutt/SD-PARTN.htm>. Maďari v Československu.

občianstva spájal s radom okolností (domovské právo, bydlisko, zamestnanie, rodisko), ktoré získanie štátneho občianstva príslušníkom menšín sťažovali. O štátnej príslušnosti obyvateľstva rozhodoval na základe zákona štát a nie príslušná osoba.

Ambície jednotlivých národov vytvoriť „národné“ štáty, boli popri veľmocenských záujmoch najvýznamnejším faktorom povojnového vývoja. Zmluvy s porazenými krajinami po prvej svetovej vojne boli v týchto krajinách považované za nespravodlivé. V Maďarsku Trianon symbolizoval, a v niektorých kruhoch ešte symbolizuje, akt nespravodlivosti voči Maďarom a poníženia Maďarov. Mnohé politické strany medzivojnovom Maďarsku mali revíziu Trianonu v svojom programe a nebolo politickej strany, ktorá by sa touto otázkou nezaoberala.⁸

Československá vláda na základe medzinárodných dohôd, ktoré garantovali vznik štátu, musela právnymi normami upraviť postavenie etnických menšín na svojom území. Problematika medzinárodných garancií postavenia maďarskej menšiny aj menšinových práv vo všeobecnosti po prvej svetovej vojne sa stala predmetom výskumu v slovenskej aj v maďarskej historiografii.⁹ Zásady týkajúce sa národnostných menšín vyjadrené v Saint- gemaínskej zmluve 10. septembra 1919, upravila Ústava ČSR z 29. februára 1920. Súčasťou ústavnej listiny bol aj druhý jazykový zákon z 29. februára 1920 (zák. 122/1920 Sb.). Za oficiálny štátny jazyk ustanovil československý jazyk, a stanovil, že v obciach, kde žilo najmenej 20% príslušníkov národnostnej menšiny, sa má úradowať aj v jazyku menšiny. Tým nadobudlo zvláštny význam pravidelné sčítanie ľudu. V roku 1921 pri prvom sčítaní ľudu v Československu sa k maďarskej národnosti prihlásilo 650 597 obyvateľov a tvorili 21, 7 % obyvateľstva Slovenska. V tomto sčítaní sa ešte prejavili dôsledky maďarizačnej politiky z obdobia Uhorska i povojnovej nestability. Pri sčítaní obyvateľstva v roku 1930 sa k maďarskej národnosti na Slovensku prihlásilo 585 434 osôb, ktoré tvorili 17, 6 % obyvateľstva na Slovensku. Počet obyvateľov maďarskej národnosti sa znížil oproti sčítaniu z roku 1921 o 65 tisíc. Dialo sa tak nielen pod vplyvom prirodzeného návratu časti pomadžarčeného obyvateľstva k pôvodnej slovenskej národnosti, ale aj v dôsledku asimilačnej politiky štátu.¹⁰ Napriek tomu mnohé obce, ktoré boli pôvodne slovenské, zostávali pomadžarčené a ich obyvateľstvo sa hlásilo k maďarskej národnosti.

V priebehu vývoja maďarskej menšiny v Československu sa negatívne prejavilo, že pohraničné oblasti južného Slovenska, kde koncentrovane žilo obyvateľstvo maďarskej národnosti, boli na periférii investičných zámerov podnikateľských kruhov. Pre južné Slovensko bola typická preľudnenosť dedín, sezónnosť práce v poľnohospodárstve a nadbytok tzv. pomáhajúcich členov rodiny. Obyvateľstvo trpelo nezamestnanosťou, nízkou úrovňou zdravotníckej starostlivosti, čo umocňovalo nespokojnosť s novým postavením a posilňovalo iredentistické tendencie živé z domácich i zahraničných zdrojov.

Z hľadiska sociálnoekonomického postavenia maďarskej menšiny mala veľký význam pozemková reforma. Jej základom bolo podlomenie mocenského postavenia inonárodnej (najmä

8 GRADWOHL, P.: Les manuels scolaires, un enjeu politique?, *La nouvelle alternative*, 32, 1994, p. 15 – 20.

9 FERENČUHOVÁ, B.: Malý región a medzinárodná ochrana menšín: Spoločnosť národov a autonómny štát Podkarpatskej Rusi (1919 – 1924). In: ŠVORC, P.- DANILÁK, M. – HEPPNER, H.: (Eds.): Veľká politika a malé regióny 1918 – 1939. Prešov – Graz: 2002, s. 134 – 156;

FERENČUHOVÁ, B.: Silné a slabé stránky medzinárodnej ochrany menšín: od Spoločnosti národov k Európskej únii. In: Otázky národnej identity – determinanty a subjektívni vnímaní v podmienkach súčasnej multietnickej spoločnosti. Opava: Slezský ústav zemského muzea v Opavě, Dokumentační středisko Rady Evropy při Evropském informačním středisku UK v Praze, 2001, s. 47 – 63; POPÉLY, Gy.: Mezinárodní ochrana menšín. Československo a Společnost národů. In: Střední Evropa, 7, 1991, 19, s. 58 – 73.

10 POPÉLY, GY.: A felvideki magyarság számanak alakuháza az 1921 es 1930 évi csehszlovákiai népszámlálások tükrében. Századok 1-2., 1989; OČOVSKÝ, Š.: Interpretácia štatistických údajov o národnostiach na Slovensku. In: *Minority in politike*. Bratislava: 1992, s. 82 – 90.

nečeskej) vlastníckej vrstvy. Išlo aj o zabezpečenie južných hraníc národne a štátne spoľahlivými silami. Na základe záborového zákona zo 16. apríla 1919 bolo do konca roku 1929 zabranej na Slovensku 1 396 135 ha pôdy, t. j. 28,51 % všetkej pôdy, pričom sa zábor dotkol 957 vlastníkov. Z 325 852 zabranej pôdy v oblastiach obývaných obyvateľstvom maďarskej národnosti sa do vlastníctva nových majiteľov prideliло 130 250 ha (39,99 %) zabratej pôdy. Z celkového počtu 184 806 obyvateľov maďarskej národnosti iba 12 177 osôb dostalo približne 27 833 ha pôdy, t. j. v priemere 2,2 ha.¹¹ Tejto oblasti našich dejín však bola v slovenskej historiografii po roku 1989 venovaná iba obmedzená pozornosť.¹²

Maďarské národnostné školstvo na Slovensku malo v zmysle mierových zmlúv a zákonov predmníchovskej republiky, i v zmysle zákonov Slovenskej republiky v rokoch 1939 – 1945 zabezpečené svoje miesto v sústave školstva. Aj keď sa podiel škôl s maďarským vyučovacím jazykom v týchto obdobiach znižoval, je to možné pripísať aj dôsledkom školského systému z Uhorska, keď bolo žiactvo nútené navštevovať školy s maďarským jazykom a nižším prírastkom obyvateľstva počas vojny. Druhý jazykový zákon z 29. februára 1920, ktorý bol súčasťou ústavnej listiny, určoval, že na školách zriadených pre príslušníkov národnostných menšín sa má vyučovať v ich jazyku a pre nich vytvorené kultúrne inštitúcie sa majú spravovať v jazyku menšiny. V každej obci, kde bolo najmenej 40 školopovinných detí, mala byť zriadená národná škola. Definitívne problematiku vyučovania na stredných školách a učiteľských ústavoch upravoval zákon č. 123 z 8. júna 1923. Stanovoval, že štátny jazyk bol povinným predmetom a jazyk menšiny sa mohol vyučovať povinne alebo nepovinne.

V roku 1921 pôsobili na Slovensku 58 materských škôl (4 084 detí), 845 ľudových škôl (114 940 žiakov), 19 meštianskych a 10 pokračovacích škôl s odborným zameraním, 2 stredné odborné školy, ku ktorým v roku 1922 pribudli 4 gymnáziá a 1 učiteľský ústav. V maďarskom jazyku vychádzalo v tom čase 70 novín a časopisov, existovalo viac ako 400 kultúrnych spolkov. V roku 1926 bolo 695 škôl s maďarským vyučovacím jazykom (66 260 žiakov), 17 meštianskych škôl. Pokles počtu žiakov však súvisel aj s nástupom populačne slabších vojnových ročníkov do škôl, prechodom časti obyvateľstva k slovenskej národnosti, ale bol aj dôsledkom asimilačnej vládnej politiky a administratívnych opatrení štátu.¹³ Maďarská menšina mala vytvorené vlastné politické strany, ktoré mali zastúpenie v parlamente. Z nich najsilnejšia bola Országos Keresztényszocialista párt (Krajinská kresťansko-socialistická strana) a Magyar Nemzeti párt (Maďarská národná strana). V roku 1920 kandidovala každá z nich osobitne, neskoršie (v rokoch 1929 – 1936) vytvárali rôzne volebné bloky, či už s nemeckými stranami, alebo medzi sebou navzájom. Predsedom Maďarskej národnej strany do roku 1933 bol J. Szent – Ivány, potom A. Jarros. Tlačovým orgánom boli noviny Magyar újság a Új hírek.

Predsedom Krajinskej kresťanskosocialistickej strany bol do roku 1925 J. Lelley, 1925 – 1932 G. Szüllő, od roku 1932 J. Esterházy. Kým Krajinská kresťansko-socialistická strana sa

11 VOŽENÍLEK, J.: *Předběžné výsledky československé pozemkové reformy*. Země Slovenská a Podkarpatskoruská. Praha: 1932, s. 28., HORVÁTH, P.: *Průručka hospodářské statistiky Slovenska*. Bratislava: 1935, s. 67.; KOMORA, P.: *Maďarské buržoázne strany na Slovensku (1919 – 1929)*. Zborník FF UK, Historica, XX, Bratislava: 1969 s. 105. BORSODY, J.: *Magyarok Csehszlovákiában 1918 – 1938*. Budapest: 1938, s. 85., bola obyvateľom maďarskej národnosti pridelená pôda vo výmere 26 863 ha pôdy.

12 STAŠKO, M. (1999): *Začiatočná fáza riešenia agrárnej otázky na Slovensku v prvých rokoch existencie ČSR*. In: ŠVORC, P., HARBUTOVÁ, L.: *Stredoeurópske národy na križovatkách novodobých dejín 1848 – 1918*. Prešov, 359 – 370. ; STAŠKO, M.: *Problematika sociálnoekonomického postavenia maďarskej minority na Slovensku v 20. storočí*. Človek a spoločnosť (www.saske.sk/cas), 1998, 1, 4.

13 FÁBRY, V.: *Kultúra maďarskej menšiny na Slovensku*. Bratislava: 1998, s. 9.; PURGAT, J.: *Od Trianonu po Košice*. Bratislava: 1970, s. 40 – 43.

usilovala zastupovať rôzne sociálne vrstvy a etniká, Maďarská národná strana sa usilovala o uplatňovanie etnického princípu. Časť obyvateľov maďarskej národnosti sa hlásila aj ku členstvu v československých politických stranách.

Pod tlakom Budapešti aj vnútropolitckej situácie sa najsilnejšie politické strany maďarskej menšiny usilovali o vytvorenie spoločnej politickej strany. Po vyhlásení zámeru, v spoločnom časopise maďarských politických strán Prágai Magyar Hirlap v januári 1936, sa táto orientácia zosilnila. Na zlučovacom zjazde, ktorý sa uskutočnil 21. júna 1936 v Nových Zámkoch prijala strana názov Zjednotená maďarská strana. Jej program zdôrazňoval autonómiu Slovenska, A. Jaross sa stal predsedom strany, J. Esterházy výkonným predsedom. V obecných voľbách v roku 1938 získala väčšinu hlasov maďarskej menšiny. V politike Maďarskej zjednotenej strany v roku 1938 bola už jasne proklamovaná požiadavka pripojiť k Maďarsku územia, na ktorých žije obyvateľstvo maďarskej národnosti. Politike uvedených strán bola venovaná historikmi veľká pozornosť.¹⁴ Po roku 1989 sa objavili aj prvé príspevky k problematike mládežníckych a skautských organizácií.¹⁵

Postaveniu maďarskej menšiny bola venovaná pozornosť v tomto období v domácej a medzinárodnej politike. Pozornosť, ktorú československej menšinovej politike venoval R. W. Seton – Watson, našla odraz aj v historiografii.¹⁶ Po Mníchovskej dohode, v období tesne pred začiatkom II. svetovej vojny, viedol tento tlak k okliešteniu Slovenska o jeho južnú časť. Hlavnými heslami, pre ktoré našlo horthyovské Maďarsko podporu Nemecka a Talianska pre revíziu trianonských hraníc, bol okrem mocenských záujmov princíp etnický spravodlivých hraníc. Na základe Viedenskej arbitráže fašistické mocnosti Nemecko a Taliansko, vychádzajúc zo sčítania obyvateľstva z roku 1910, ktoré bolo zmanipulované vládnuou uhorskou byrokraciou, prisúdili časť južného Slovenska, v ktorej žilo aj 272 tisíc Slovákov, horthyovskému Maďarsku. Z 279 dedín pričlenených k Maďarsku malo 170 obcí slovenskú väčšinu. Po vytvorení samostatného slovenského štátu 14. marca 1939 maďarská armáda so súhlasom Nemecka, už mimo rozhodnutia Viedenskej arbitráže, 23. marca 1939 obsadila ďalších 74 obcí na východnom Slovensku a Podkarpatskú Rus. Odčlenením územia južného Slovenska sa výrazne znížil počet Maďarov na Slovensku. Ani to však neznačilo vyriešenie menšinového problému. Problematika rokov 1938 – 1939 sa najvýraznejšie prejavila v prácach L. Deáka.¹⁷

14 DEÁK, L.: Zjednotenie maďarských opozičných strán roku 1936 na Slovensku. In: Historický časopis, 46, 1998, 4, s. 583 – 587.; POPÉLY, Gy.: A kisebbségi magyar pártpolitika megújulása a harminc évek a első felében. In: Regio, 1. 1990, 3, 97 – 132.

POPÉLY, Gy.: A magyar pártok 1936. évi fúziója Csechoslovákiában. In: Regio, 1, 1990, 4, 92 – 111.; ZELEŇÁK, P.: Maďarská strana. In: LIPTÁK, Ľ. (Ed.): Politické strany na Slovensku 1860 – 1989. Bratislava: Archa, 1992, s. 241 – 244.

15 SINKÓ, F.: A felvidéki ifjusági mozgalmak kezdetei Trianon után. In: Regio, 1, 1990, 2, 129 – 147.; FOGARASSY, L.: Magyar cserkészmozgalom Csechslovákiában 1918 – 1938. Dunajská Streda: Lilium Aureum, 1992, 160 s.

16 RYCHLÍK, J.: Memorandum R. W. Setona-Watsona o postavení maďarskej menšiny na Slovensku z roku 1928. In: Historický časopis, 41, 1993, s. 78 – 89.

17 DEÁK, L.: Maďarská menšinová politika v Česko-Slovensku v čase Mníchova. In: HARAKSIM, Ľ. (Ed.): Národnosti na Slovensku. Bratislava: Veda, 1993, s. 59 – 70.; DEÁK, L.: Spravodlivosť pre Maďarsko : Maďarsko a politika maďarskej menšiny na Slovensku v rokoch 1938 – 1939. Bratislava : Kubko Goral, 1996.; DEÁK, L.: Viedenská arbitráž – „Mníchov pre Slovensko“. Bratislava: Nadácia Korene, 1998. 72 s.; DEÁK, L.: Autonómia Slovenska v plánoch horthyovského Maďarska v r. 1938. In: Historický časopis, 36, 1988, č. 3, s. 397 – 410.; DEÁK, L.: Slovensko a Viedenská arbitráž z 2. novembra 1938. In: Zborník Múzea SNP 15. Martin : Osveta, 1990, s. 5 – 33.; DEÁK, L.: Slovensko v strednej Európe – od autonómie po vyhlásenie samostatnosti (1938 – 1939). In: BOBÁK, J. (Ed.): Slovenská republika (1939 – 1945). Martin : Matica slovenská, 2000, s. 9 – 18.

Na území autonómneho Slovenska, neskôr Slovenskej republiky, ostala 65-tisícová maďarská menšina. Počas trvania Slovenskej republiky mala maďarská menšina v sneme jedného poslancu J. Eszterházyho, politickú činnosť vyvíjala Maďarská strana (Magyar Nemzeti Párt) ktorá bola nástupníckou stranou Zjednotenej maďarskej strany, maďarská národnosť mala 35 ľudových škôl, dve meštianske školy, 1 dvojročnú obchodnú školu, 1 štvorročnú obchodnú akadémiu a 1 reálne gymnázium, pre maďarskú menšinu vychádzalo 10 novín a časopisov.¹⁸

Práve o osobe Jánosa Eszterházyho sa rozprúdila vášnivá diskusia medzi slovenskými a maďarskými historikmi, kde sa ukázali podstatné názorové rozdiely.¹⁹

Vládnúca garnitúra na Slovensku v čase Slovenského národného povstania nepredpokladala represívne opatrenia voči obyvateľstvu Slovenska pre jeho národnosť. Jednoznačne sa však uvažovalo o potrestaní zradcov, kolaborantov, medzi ktorých boli zaradení aj predstavitelia maďarskej menšiny. Počas povstaleckého obdobia k najvýznamnejším opatreniam, ktoré sa uskutočnili vo vzťahu k maďarskej menšine, patrili rozpustenie Maďarskej strany, nariadenie povstaleckého zákonodarného orgánu Slovenskej národnej rady (SNR), z 6. septembra 1944, podľa ktorého boli na území Slovenska ponechané len tie maďarské a nemecké školy, ktoré boli zriadené do 6. októbra 1938, do vyhlásenia slovenskej autonómie. Bolo taktiež zakázané používať maďarský bohoslužobný jazyk v tých cirkevných zboroch, v ktorých ho zaviedli po 6. októbri 1938. Po skončení II. svetovej vojny sa v československej politickej praxi začalo úsilie o riešenie postavenia maďarskej menšiny na Slovensku rapidným znížením jeho počtu.

Oslobodzovanie Československa neprinášalo len zbavenie sa jednej diktatúry, ale aj vytváranie podmienok pre novú, komunistickú diktatúru. Povojnová situácia, klíma, v ktorej sa oslobodzované územie nachádzalo, nahrávali radikálnym opatreniam proti menšinám, ktoré boli považované za jedného z vinníkov rozpadu Československej republiky. Problematike postavenia maďarskej menšiny na Slovensku v rokoch 1944 – 1948 bola zo strany slovenských i maďar-

18 DEÁK, L.: Slovensko v politike Maďarska v rokoch 1938 – 1939. Bratislava: 1990; DEÁK, L.: Hra o Slovensko. Bratislava: 1991, s. 149 – 174.; DEÁK, L.: Slovensko v politike Maďarska v rokoch 1938 – 1939, Bratislava 1990, s. 123.; ČIERNA-LANTAYOVÁ, D.: Podoby česko-slovensko - maďarského vzťahu 1938 – 1949. Bratislava: 1992.; MALÁ vojna. Vojenský konflikt medzi Maďarskom a Slovenskom v roku 1939. Bratislava: 1993, s. 20.; FÁBRY, V.: Kultúra maďarskej menšiny na Slovensku. Bratislava: 1998, s. 9 – 10.; FABIAN, J.: Slovensko v strednej Európe. (Slovensko-maďarské vzťahy za druhej svetovej vojny.) In: PEKNÍK, M. a kol.: Pohľady na slovenskú politiku. Bratislava: Veda, 2000, s. 284 – 290.; KOVACS, L. G.: Magyarok Szlovákiában (1939 – 1945). Új mindene Gyűjt, 10, 1993, s. 29 – 74.; KAMENEC, I.: Politický systém a režim Slovenského štátu v rokoch 1939 – 1945. In: BYSTRICKÝ, V. (Ed.): Slovensko v rokoch druhej svetovej vojny. Bratislava : Historický ústav SAV, 1991, s. 13 – 23.; LIPTÁK, E.: Nemecká a maďarská menšina v slovenskej politike a odbojovom hnutí. In: Vynútený rozchod. Vyhnanie a vysídlenie z Československa 1938 – 1947 v porovnaní s Poľskom, Maďarskom a Južosláviou. Bratislava : Veda, 1999, s. 85 – 93.; PEKÁR, M.: Politické aktivity maďarskej menšiny na východnom Slovensku v rokoch 1939 – 1944 v zrkadle župnej agendy. In: Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2003. Prešov: Universum, 2003, s. 128 – 142.; SZALANTAI, R.: A cszehszlovákiai magyarok 1938 és 1945 között 1. In: Regio, 1, 1990, 2, s. 129 – 147.; SZALANTAI, R.: A cszehszlovákiai magyarok 1938 és 1945 között 2. In: Regio, 1, 1990, 3, s. 163 – 190.

19 DEÁK, L.: Politický profil Jánosa Eszterházyho. Bratislava: Kubko-Goral, 1996. 24 s.; VALENTA, J.: Rehabilitace Jánosa Eszterházyho? In: Dějiny a současnost, 18, 1996, č. 3, s. 25 – 27.; BALASSA, Z.: Pilóta a viharban. Gróf Eszterházi János és kora. Budapest: 1994, 126 s.; KAMENEC, I.: Osobnosť Jánosa Eszterházyho a jej kontroverzné interpretácie. In: Hľadanie a blúdenie v dejinách. Bratislava: Kalligram, 2000, s. 356 – 362. Kauza grófa Eszterházyho. In: Dominofórum, 10, 2001, č. 14, s. 6.; MOLNÁR, I.: Eszterházy János 1901 – 1957. Dunajská Streda: NAP, 1997. 336 s. A kisebbségi kérdés Eszterházy János. Budapest: Ister, 2000. 299 s.; MOLNÁR, I.: Eszterházy János. Dunajská Streda: Nap, 1997, 336 s.; MOLNÁR, I.: Eszterházy János életútja. Regio, 1, 1990, 2, s. 102 – 123.; SZENT-IVÁNY, G.: Graf János Eszterházy. Wien: Böhlau Verlag, 1995. 266 s.

ských autorov venovaná veľká pozornosť. Nové pohľady sa premietli do viacerých štúdií a monografií.²⁰

Základnou strategickou líniou československých štátnych orgánov v zahraničí bolo zbaviť sa nemeckej a maďarskej menšiny. Preferovanou formou riešenia bol transfer, vysídlenie. Vo vzťahu k Maďarsku sa uvažovalo aj o výmene slovenskej menšiny v Maďarsku za časť maďarskej menšiny na Slovensku. Táto myšlienka sa v plánoch predstaviteľov odboja objavovala už v rokoch II. svetovej vojny, a to v súvislosti a úvahami o osude nemeckej menšiny. Tento problém je však potrebné vidieť v širších aspektoch protifašistickej rezistencie a v postavení a záujmoch predstaviteľov exilových reprezentácií stredoeurópskych krajín.

Dôležitým medzníkom, ktorý mal vplyv na ďalšie riešenie postavenia maďarskej menšiny na Slovensku, boli rokovania o prímerí s Maďarskom v januári 1945. Rokovania naznačili mieru požiadaviek, ktoré mohla československá strana voči porazenému Maďarsku uplatňovať, naznačili aj súradnice záujmu víťazných mocností o stredoeurópsky priestor.

Dohoda o prímerí s Maďarskom z 20. januára 1945 vo vzťahu k Slovensku zakotvovala uznanie predmníchovských slovensko-maďarských hraníc; odchod maďarských úradníkov a vojakov z územia južného Slovenska; zaplatenie vojnových škôd; anulovanie všetkých nariadení vzťahujúcich sa k anexii okupovaného územia; vrátenie všetkých materiálov a cenností, ktoré boli vyvezené z tohoto územia. Medzinárodnopolitické aspekty slovensko – maďarského vzťahu boli v historiografii po roku 1989 predmetom podrobného výskumu²¹ Po oslobodení územia južného Slovenska z neho odišlo asi 32 000 obyvateľov, ktorí prišli na toto územie po Viedenskej arbitráži z Maďarska a neboli československými štátnymi občanmi.

Prvé opatrenia SNR na oslobodenom území neobsahovali opatrenia postihujúce maďarskú menšinu ako celok. Manifest SNR z februára 1945 vo vzťahu k maďarskej menšine predpokla-

-
- 20 ŠUTAJ, Š.: Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945 – 1948. Východiská a prax politiky k maďarskej menšine na Slovensku. Bratislava: Veda, 1993.; BOBÁK, J.: Maďarská otázka v Česko-Slovensku 1944 – 1948. Martin: 1996.; NOSKOVÁ, H.: Národní a národnostní politika Československa v letech 1945 – 1946. In: Acta contemporanea. K pětadesátinám Viléma Prečana. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1998.; POLÁNYI, I.: Die magyarische Minderheit in der Slowakei. Etnos – Nation, 2, 1996, 1, s. 29 – 42.; POPÉLY, Gy.: Die magyarische Minderheit in der Tschechoslowakei von 1945 bis 1989. In: ASPESLACH, R. (Ed.): Im historischen Würgegriff. Baden-Baden: 1994, s. 61 – 66.; ŠUTAJ, Š.: Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945 – 1948. In: JECH, K. (Ed.): Stránkami soudobých dějin. Sborník statí k pětadesátinám historika Karla Kaplana. Praha: 1993, s. 257 – 272.; ŠUTAJ, Š.: Ungarische Minderheit in der Slowakei während der nachkriegsetwicklung. In: Aktuelle forschungen zur nationalen frage und vertreibungsproblematik in der Tschechoslowakei und Ungarn 1938 – 1948. Wien: 1996, 81 – 87.; VADKERTY, K.: Maďarská otázka v Československu 1945 – 1948. Dekréty prezidenta Beneša a ich dôsledky na deportácie a reslovakizáciu. Bratislava: 2002.
- ŠUTAJ, Š. (1995): Snahy o riešenie maďarskej otázky na Slovensku v rokoch 1945 – 1953. In: BARNOVSKÝ, M. (Ed): Od diktatúry k diktatúre: Slovensko v rokoch 1945 – 1953. Bratislava: Veda, s. 155 – 162.
- 21 O týchto otázkach podrobnejšie píšú napr.: KAPLAN, K.: Československo v letech 1945 – 1948. Praha: 1991; LANTAYOVÁ-ČIERNA, D.: Podoby česko-slovensko - maďarského vzťahu 1938 – 1949. Bratislava: 1992; JÁNICIS, K.: Á hontalanság éve. Budapest: 1989.; KAPLAN, K. Pravda o Československu 1945 – 1948. Praha: 1990.; ČIERNA-LANTAYOVÁ, D.: Otázka národnostných mnešín vo vzťahu medzi Česko-Slovenskom a Maďarskom 1944 – 1948. In: HARAKSIM, L. (Ed.): Národnosti na Slovensku. Bratislava: Veda, 1993, s. 19 – 38.; ČIERNA-LANTAYOVÁ, D.: Medzinrodné súvislosti prístupu k maďarskej menšine na Slovensku v rokoch 1944 – 1948. Historický časopis, 44, 19946, 2, s. 243 – 261.; ČIERNA-LANTAYOVÁ, D.: Otázka národnostných mnešín vo vzťahu medzi Česko-Slovenskom a Maďarskom 1944 – 1948. In: HARAKSIM, L. (Ed.): Národnosti na Slovensku. Bratislava: Veda, 1993, s. 19 – 38.; ČIERNA-LANTAYOVÁ, D.: Medzinárodné súvislosti prístupu k maďarskej menšine na Slovensku v rokoch 1944 – 1948. Historický časopis, 44, 19946, 2, s. 243 – 261.

dal: odchod úradníkov maďarskej národnosti, ktorí predtým nemali československé štátne občianstvo; poskytnutie menšinových práv obyvateľstvu maďarskej národnosti; umožnenie návratu pomaďarčeným Slovákom k slovenskej národnosti. Povojnové premeny mali však typické protimaďarské ostriе, na miestnej úrovni dochádzalo k „revolučnému“ riešeniu problémov v súvislosti s obyvateľstvom maďarskej národnosti, obmedzovaniu používania maďarského jazyka, vyrovnávaniu účtov a „náprave“ krivd, ktoré pociťovali Slováci zo strany Maďarov na okupovanom území južného Slovenska a vytvárali tak nové krivdy.

Slovensko bolo oslobodzované skôr ako Čechy a už pred tzv. Benešovými dekrétmi boli na Slovensku prijaté opatrenia, ktoré postihovali obyvateľstvo nemeckej a maďarskej národnosti a tiež zradcov a kolaborantov slovenskej národnosti. Išlo napr. o nariadenie SNR č. 4 z 27. februára 1945 o konfiškácii poľnohospodárskeho majetku Maďarov, Nemcov, zradcov a kolaborantov nad 50 ha. Aj ďalšie opatrenia k pozemkovej reforme a konfiškácii poľnohospodárskeho majetku obyvateľstvu maďarskej národnosti na Slovensku boli upravované nariadeniami SNR, nie prezidentskými dekrétmi.

K zjednoteniu stanovísk československého odboja, domáceho i zahraničného, občianskeho i komunistického, v maďarskej otázke došlo pri rokovaníach o vládnom programe v marci 1945 v Moskve. Od prijatia prvého vládneho programu československej vlády, Košického vládneho programu, sa menil vzťah obnovujúcej sa štátnej administratívy k obyvateľstvu maďarskej národnosti. Snaha o transfer obyvateľstva maďarskej národnosti z Československa sa stala základným pilierom novej československej politiky. Politickým vyjadrením zmien vo vzťahu k maďarskej menšine, ktoré priniesli moskovské rokovania v marci 1945 medzi predstaviteľmi moskovského a londýnskeho exilu za účasti predstaviteľov Slovenskej národnej rady, bol VIII. bod Košického vládneho programu, ktorý bol vo vzťahu k nemeckému a maďarskému obyvateľstvu postavený na princípe kolektívnej viny. Ak Košický vládny program prinášal politickú deklaráciu toho, že Maďari a Nemci stratili práva občanov Československa, dekrét prezidenta republiky č. 33 z 2. augusta 1945 o československom štátnom občianstve bol legislatívnym vyjadrením faktu. Práve prezidentské dekréty E. Beneša boli od roku 1989 témou, na ktorú sa sústreďovali nielen historici, ale aj právnici.²² V československej politike prevládla myšlienka budovania „národného“ štátu dvoch národov, Čechov a Slovákov. Po prijatí Košického vládneho programu vydala SNR nariadenie č. 44 z 25. mája 1945, na jeho základe boli štátni a verejní zamestnanci maďarskej národnosti prepustení do 31. júla 1945 zo služobného pomeru, bez akýchkoľvek nárokov. Významnou zmenou bolo aj to, že na základe nariadenia SNR boli všetky školy na Slovensku poštátnené a školskí pracovníci sa stali štátnymi zamestnancami. Učiteľia, ktorí pôsobili na území južného Slovenska si museli podať žiadosť o prijatie do štátnej služby. Ich politickú a národnú spôsobilosť preveroval príslušný školský inšpektorát. V súlade s prijatou koncepciou riešenia maďarskej otázky sa prestali otvárať školy s maďarským vyučovacím jazykom a postupne bolo zastavené vyučovanie aj na existujúcich školách. Napriek tomu sa na niektorých školách školský rok dokončil v maďarskom vyučovacom jazyku.

22 BEŇO, J.: Slovensko a Benešove dekréty. Bratislava: 2002.; JANICS, K.: A kassai kormányprogram és a magyarság „kollektív bűnössége“. Bratislava: 1993, 50 s.; KÖVESRI, J. – MAYER, J.: Eduard Beneš elnöki dekrétumai evagy a magyarok és németek jogfosztása. Bratislava: 1996.; ŠUTAJ, Š.: Le mémoire de la minorité hongroise en Slovaquie et les conséquences de la seconde guerre mondiale (les décrets Benes). La nouvelle alternative. 38, 1995, 37 – 38.; ŠUTAJ, Š.: A Beneš – dekrétumok a magyar kisebbségek történeti tudában. Regio, 1995, 1 – 2, s. 185 – 192.; ŠUTAJ, Š. – MOSNÝ, P. – OLEJNÍK, M.: Prezidentské dekréty Edvarda Beneša v povojnovom Slovensku. Bratislava: Veda, 2002.; ŽATKULIAK, J.: K dekrétom E. Beneša a k nariadeniam Slovenskej národnej rady vo vzťahu k súčasnosti. Kancelária NR SR. Informačné materiály č. 22/2000. Bratislava 2000.

Opatrenia voči obyvateľstvu maďarskej národnosti sa postupne začali prejavovať nielen v hospodárskej, ale aj v sociálnej oblasti, v obmedzovaní investícií a stagnácii stavebnej obnovy na území južného Slovenska, aj v oblasti kultúry a školstva. Na základe nariadenia SNR z júla 1945 boli zo služby prepustení aj duchovní nemeckej a maďarskej národnosti.²³ Na československú štátnu príslušnosť a slovenskú alebo českú národnosť bola viazaná podľa uznesenia Zboru povereníkov aj sociálna pomoc obyvateľstvu.

Po tom, čo na medzinárodnej pôde (rokovania o prímerí s Maďarskom, Jalta, Postupim) neboli akceptované návrhy Československa na jednostranný transfer obyvateľstva maďarskej národnosti z republiky, sa Československo a Maďarsko, po zložitých rokovaniach a pod medzinárodným tlakom, dohodli 27. februára 1946 na podpísaní zmluvy o výmene obyvateľstva. Vo vnútornej politike sa Československo orientovalo na ďalšie formy riešenia maďarskej otázky, resp. znižovania koncentrácie obyvateľstva maďarskej národnosti na južnom Slovensku (reslovakizácia, odsun obyvateľstva maďarskej národnosti do Čiech, presuny obyvateľstva v rámci územia Slovenska). Špecificky sa vzťah k obyvateľstvu maďarskej národnosti vyvíjal aj v súvislosti s pozemkovou reformou, činnosťou ľudových súdov a v oblasti školstva. Tu prijímané opatrenia pôsobili voči tomuto obyvateľstvu jednoznačne diskriminačne.

Celkove bolo v rámci Dohody o výmene obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom presídlených 55 487 osôb maďarskej národnosti a z Maďarska do Československa 59 774 osôb slovenskej národnosti. Časť obyvateľstva z oboch krajín presídlila mimo rámec výmeny, keď ušli z obavy pred represáliami ešte pred začiatkom výmeny. Podľa správy Ministerstva zahraničných vecí z roku 1958, keď boli tieto záležitosti už definitívne uzavreté, bolo presídlených v povojnových rokoch z Československa do Maďarska 89 660 osôb maďarskej národnosti a z Maďarska do Československa 71 787 osôb slovenskej národnosti.²⁴

Asimilácia je v dejinách stredoeurópskeho regiónu významným faktorom etnického vývoja. V mnohých prípadoch však nejde o vnútornú zmenu identity u jednotlivých osôb, ale o štatistickú asimiláciu, s ktorou sa v skutočnosti najviac stretávame. Je dôsledkom politických tlakov, zmien hraníc a následne dôsledkom uplatňovania princípu ekonomickej a politickej výhodnosti pri deklarovaní národnosti. Etnická identita, ktorú môžeme chápať ako „prežívanie členstva a lojality k skupine, ku ktorej podľa svojho úsudku jedinec patrí svojim pôvodom,“²⁵ teda nie je vždy v súlade s deklarovanou etnickou príslušnosťou, či vypísaním štatistického dotazníka pri sčítaní obyvateľstva.

23 ŠUTAJ, Š. (1997): Maďarská menšina a cirkvi na Slovensku v rokoch 1945 – 1948. In: GAJDOŠ, M., KONEČNÝ, S. (Eds.): Etnické minority na Slovensku: história, súčasnosť, súvislosti. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV, 20 – 33.

24 Podrobnejšie o týchto otázkach: ŠUTAJ, Š.: Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945 – 1948. Bratislava: 1993.; BOBÁK, J.: Maďarská otázka v Česko-Slovensku 1944 – 1948. Martin: 1996.; KUGLER, J.: Lakosságcsere a délkelet – alföldöd. Budapest: 2000.; PARÍKOVÁ, M.: Reemigrácia Slovákov z Maďarska v rokoch 1946 – 1946. Bratislava: Stimul, 1999.; SZABÓ, A. F.: A második világháború utáni magyar-szlovák lakosságcsere demográfiai szempontból. In: Regio, 2. 1991, 4, s. 49 – 71.; SZABÓ, K.: A magyar-csehszlovák lakosságcsere története dióhéjban. In: Új mindenes Gyűjt, 10, 1993, s. 95 – 112.; ŠUTAJ, Š.: Dilema o výmene obyvateľstva. Dilema, 1, 1997, 45 – 47.; VADKERTY, K.: A csehszlovák-magyar lakosságcsere hivalatos szlovák értékelése. In: Regio, 4, 1993, 3, s. 119 – 139.; VADKERTY, K.: Maďarská otázka v Československu 1945 – 1948. Dekréty prezidenta Beneša a ich dôsledky na deportácie a reslovakizáciu. Bratislava: 2002.; ŠUTAJ, Š.: Ungarische Minderheit in der Slowakei während der nachkriegsetwicklung. In: Zentral Europa – Studien. Band 3, Aktuelle Forschungen zur Nationalen Frage und Vertreibungsproblematik in der Tschechoslowakei und Ungarn 1938 – 1948. Wien: 1996, s. 81 – 87.

25 BAČOVÁ, V.: Etnická identita a historické zmeny, Bratislava: Veda 1996.

V podmienkach strednej Európy vzájomné ovplyvňovanie, kultúrne, a teda aj jazykové, a v širšom význame aj etnické, bolo a je súčasťou každodenného života. Vzhľadom k situácii, v akej sa vyvíjal napr. vzťah slovenského a maďarského národa v karpatskej kotline, je prirodzené, že sa problémovo vyvíjala aj etnická štruktúra územia južného Slovenska.

Zvrat v etnickom smerovaní tohto územia znamenal vytvorenie Československa a rozpad Uhorska. Tu sa vytvorili podmienky pre zastavenie promaďarského asimilačného procesu. Do Československa sa dostala na jeho južných hraniciach aj časť obyvateľstva, o ktorej maďarskom etnickom pôvode nebolo pochyb, ale aj časť obyvateľstva, ktorá sa síce hlásila k maďarskej národnosti, ale jej maďarskosť bola dôsledkom či už prirodzenej, alebo síce dobrovoľnej, ale politickými a ekonomickými podmienkami vynútenej asimilácie. Nie zanedbateľnú časť tohto obyvateľstva tvorili administratívne pomadařčení obyvatelia, ktorí boli pri sčítaniach obyvateľstva zapísaní sčítacími komisármi k maďarskej národnosti, ale v skutočnosti boli, cítili sa byť Slovákmi.

Počas predmníchovskej Československej republiky nastal proces resimilácie tohto obyvateľstva. Vzhľadom k liberálnym podmienkam, ktoré existovali pre život menšín v predmníchovskom Československu, tento proces nenahradil straty, ktoré utrpelo slovenské etnikum v dôsledku dlhodobej maďarizácie. Situáciu významnou mierou ovplyvnili udalosti po Viedenskej arbitráži z novembra 1938, keď nové politické podmienky zmenili nielen hranice, ale aj to, že obyvateľstvo tzv. spornej národnosti sa opäť začalo hlásiť k maďarskej národnosti.

Etnicitu jedinca môžeme sledovať prostredníctvom niektorých znakov ako napr. etnický pôvod, jazyk, kultúrne zvyky, priezvisko a atď. Je však právom jedinca určiť si svoje miesto v etnickom spektre. Tento prirodzený princíp bol v povojnovom vývoji nahradený na Slovensku princípom štátnej intervencie do etnickej príslušnosti jedinca. Jedným z opatrení, ktoré malo uchrániť obyvateľstvo spornej národnosti pred represívnymi opatreniami, ktoré boli prijaté voči neslovenským menšinám, a tým prispieť k poslovenčeniu územia južného Slovenska, bola reslovakizácia. Mala svoj vývoj, fázy, ktoré vyplývali z komplikovaných predvojnových aj povojnových udalostí. V tejto súvislosti je potrebné poznamenať, že každá akcia, ktorej cieľom je „presvedčiť“ ľudí, že majú verejne deklarovať zmenu národnosti, končí ako pokus o násilnú asimiláciu.

Začalo sa uvažovať o riešení problému pomadařčených Slovákov na inštitucionálnej a administratívnej báze, aby v rámci výmeny obyvateľstva namiesto Maďarov neodsunuli do Maďarska pomadařčených Slovákov. Začala sa akcia, reslovakizácia, ktorou štát formálne umožňoval obyvateľom, ktorí sa pri niektorom zo sčítaní hlásili k maďarskej národnosti, deklarovať príslušnosť k slovenskému národu. Problematika štátom organizovanej reslovakizácie sa po roku 1989 stala predmetom záujmu mnohých historikov.²⁶ Medzi obyvateľstvom na prinavrátenom území južného Slovenska prebiehal proces, ktorý bol na tomto území typický po každej zmene hraníc v 20. storočí. Časť obyvateľstva, ktorá sa predtým hlásila k maďarskej národnosti, sa začala hlásiť k slovenskej národnosti, rodičia dávali deti do slovenských škôl, maďarské názvy ulíc boli premenované na slovenské atď. Predpokladom pre takéto zmeny bola prirodzená bilingválnosť tu žijúceho obyvateľstva.

V súvislosti s neúspešnými pokusmi o zníženie počtu obyvateľstva maďarskej národnosti transferom začal návrat pomadařčených Slovákov k slovenskej národnosti dostávať nové di-

26 ŠUTAJ, Š.: Reslovakizácia. Zmena národnosti časti obyvateľstva Slovenska po II. svetovej vojne. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV, 1991; ŠUTAJ, Š.-BAČOVÁ, V.: Reslovakisation. The Changes of Nationality and Ethnic Identity in Historical Development in Slovak - Hungarian Environment. In: Small Nations and Ethnic Minorities in an Emerging Europe. München: Slavica Verlag dr. Anton Kovač, 1993, 239 – 243; VADKERTY, K.: A Reslovakizáció. Kalligram. Bratislava: 1993.; ŠUTAJ, Š.: Reslovakizácia v slovenskej politike v rokoch 1945 – 1948. Slezský sborník, 94, 1996, 3, s. 182 – 189.; ŠUTAJ, Š.: Reslovakizácia. Historická revue, 6, 1992, 19 – 20.

menzie. Administratívne zásahy do reslovakizačnej akcie sa prejavili na jej charaktere. Etnický prvok stratil váhu, ktorá mu bola pôvodne pripisovaná. Presadila sa línia reslovakizácie, ktorej cieľom bola úprava etnickej štruktúry južného Slovenska. K reslovakizácii sa mnohí prihlásili len preto, aby sa zachránili pred represívnymi opatreniami, ktoré boli prijímané voči obyvateľstvu maďarskej národnosti. Do procesu vstupovali aj dve najsilnejšie politické strany na Slovensku. Komunistická strana Slovenska presadzovala triedny princíp v reslovakizácii. Mali sa prijať prihlášky predovšetkým najchudobnejších vrstiev obyvateľstva, predstavitelia Demokratickej strany považovali za základ etnický, národný princíp. To znamenalo reslovakizovať predovšetkým tých, ktorí majú slovenský etnický pôvod, doložený objektívnymi znakmi (ovládanie reči, slovenské príbuzenstvo, priezvisko, členstvo v slovenských spolkoch...), a to bez ohľadu na majetkové pomery.

Celkove sa k reslovakizácii prihlásilo do roku 1948 452 089 osôb. Z nich bolo na reslovakizáciu prijatých 326 679 osôb. Reslovakizácia bola odmietnutá 84 141 osobám, ktoré nespĺňali stanovené podmienky. V prípade 41 269 osôb boli žiadosti o reslovakizáciu z rôznych dôvodov nevybavené (smrť, vyst'ahovanie atď). Spontánny návrat veľkej časti reslovakizantov späť k maďarskej národnosti pri sčítaniach obyvateľstva v rokoch 1950 a 1961 dokazuje, že aj keď reslovakizovala aj časť maďarčených Slovákov, vo väčšine reslovakizovali Maďari z obavy pred represívnymi akciami voči obyvateľstvu maďarskej národnosti.

Osobitnou formou riešenia maďarskej otázky po druhej svetovej vojne boli deportácie Maďarov (odsun Maďarov na práce do Čiech), pre ktorých sa v dobovej tlači používalo označenie nábor pracovných síl do Čiech.²⁷ Na základe dekrétu prezidenta republiky č. 88/1945 o pracovnej povinnosti boli na práce do Čiech odvázaní obyvatelia maďarskej národnosti, najmä zo sociálne slabších vrstiev, ktorí mali predpoklad v cudzom prostredí asimilovať. Neosídľovali však samostatné hospodárstva, ktoré zostali opustené po sudetských Nemcoch, ale boli dávaní do služby na českých statkoch v pohraničí, ale aj vo vnútrozemí. V rámci ústredne organizovaného náboru pracovných síl v čase od novembra 1946 do februára 1947 bolo odsunutých do Čiech 44 129 osôb maďarskej národnosti. Masový odsun obyvateľstva maďarskej národnosti mal byť zároveň jedným z prostriedkov, ktorý mal donútiť maďarskú vládu začať výmenu obyvateľstva na základe dohody z februára 1946. Skutočnosť, že československá vláda uskutočňovala odsun Maďarov do Čiech, však maďarská vláda využila ako jeden z argumentov proti výmene. Zdôrazňovala, že československá strana porušuje dohody a nerešpektuje dodatok protokolu o výmene obyvateľstva, ktorý zakazoval presun obyvateľstva na etnickom základe.

Odsun Maďarov do Čiech sa stal tromfom v rukách oboch strán. Maďarská strana odmietala uskutočňovať výmenu, kým sa neskončí odsun Maďarov do Čiech, slovenská strana nebola ochotná meniť svoju vnútornú politiku voči maďarskej menšine. Tajné rokovania medzi maďar-

27 ŠUTAJ, Š.: A szlovák katolikus puspoki kar tiltakozása a magyarok Szlovákiából Csehországba torteno attelepítése ellen. In: Regio, 3, 1991, s. 208 – 210.; ŠUTAJ, Š.: Poznámky ku Kapitólám z povojnových dejín Maďarov vysídlených do Čiech. In: Střední Evropa, 8, 1991, 26, s. 76 – 84.; ŠUTAJ, Š.: Zwangsaustausch bzw. Aussiedlung der Madjaren aus der Slowakei – Pläne und Wirklichkeit. In: BRANDES, D. – IVANIČKOVÁ, E. – PEŠEK, J. (Eds): Erzwungene Trennung. Die Vertreibungen und Aussiedlungen in und aus der Tschechoslowakei 1938 – 1947 im Vergleich mit Polen, Ungarn und Jugoslawien. Essen: 1999, s. 251 – 271; ŠUTAJ, Š.: A Dél – akció. A szlovákiaia magyarok 1949 évi csehorsági kitelepítése. Regio, 2, 1992, s. 93 – 113.; JANICS, K.: Roky bez domoviny. Maďarská menšina na Slovensku po druhej svetovej vojne 1945 – 1948. Budapest – Dunajská Streda: 1994.; TÓTH, L. (Ed.): Hívebb emlékezésül...Czeshszlovákiai magyar emlékiratok és egyéb dokumentumok a jogfosztás éveiből 1945 – 1948. Bratislava: 1995.; ÚJVÁRY, Z.: Szülőföldön hontalanul. Magyarok deportálása Csehországban. Bratislava: 1991.; VADKERTY, K.: A deportálások. Bratislava: 1996.

ským ministrom zahraničných vecí J. Gyöngyösim a slovenskými zástupcami sa skončili neúspešne. Maďarská strana protestovala proti československej politike. Naopak slovenskí predstavitelia požadovali vyššie počty osôb na odsun do Čiech, pretože dovtedy odsunutých 43 000 osôb považovali za nedostatočný počet. Z hospodárskej stránky spôsoboval odsun nenahradiateľné škody osobám maďarskej národnosti, ktoré v mnohých prípadoch predávali časti svojho majetku hlboko pod cenu, ale aj problémy tým, ktorým boli opustené objekty pridelené.

Maďarská strana verila, že pripravovaná parížska mierová konferencia uzná maďarské výhrady voči riešeniu maďarskej otázky v susediacich štátoch. Rokovania parížskej mierovej konferencie trvali od 29. júla 1946 do 15. októbra 1946. Československá strana navrhovala do mierovej zmluvy s Maďarskom zaradiť článok, podľa ktorého by bolo Československo oprávnené vysťahovať zo svojho územia 200 000 obyvateľov maďarského etnického pôvodu. Tento návrh považovala maďarská delegácia za najväčšiu priamu hrozbu maďarským záujmom na mierovej konferencii. Rozhodnutie mierovej konferencie, ktoré odmietlo transfer obyvateľstva maďarskej národnosti ako základnú metódu riešenia sporu a nezohľadnilo ani maďarské nároky na územné zmeny a zavedenie menšinového štatútu prijali obe strany ako čiastkový neúspech svojich delegácií.

V pozemkovej reforme na Slovensku po roku 1945 bola konfiškovaná podstatná časť pôdy, ktorá patrila vlastníkom maďarskej národnosti. Aj keď podľa nariadení SNR mala byť konfiškovaná všetka pôda obyvateľstva maďarskej národnosti, jej časť, asi 60 000 ha, zostala v držbe Maďarov. V mnohých prípadoch, aj keď bola vyrieknutá konfiškácia, do februára 1948 k nej nedošlo, a to aj v tých prípadoch, keď pôdu už obsadil nový vlastník.²⁸ Ešte zložitejšia bola situácia pri pôde tých Maďarov, ktorí boli násilným spôsobom odsunutí na práce do Čiech. Na ich majetky boli dosadení tzv. dôvernici. Niektorí dostali na pôdu vlastnícke dekréty, časť pôdy bola osídlená len na základe poverenia štátnych orgánov. Od januára 1949, keď sa začali odsunutí Maďari z Čiech vracieť na Slovensko, slovenskí osídlenci im vo väčšine prípadov odovzdávali naspäť ich majetky, a to aj tých prípadoch, keď mali na tieto majetky vlastnícke dekréty.

Koncom februára 1948 došlo v Československu k zmene politického režimu. KSČ februárovým prevratom získala moc v krajine a tým aj rozhodujúci, a ak nerátame zasahovanie Sovietskeho zväzu do záležitostí v Československu, tak aj neobmedzený vplyv na ďalšie dianie v republike.²⁹ Okamžite v pofebruárovom období dal Zbor povereníkov na základe uznesenia zo 16. marca 1948 vypracovať zoznam osôb žijúcich na území južného Slovenska, ktoré bolo potrebné zo štátnobezpečnostných dôvodov premiestniť do iného kraja. Okruh osôb maďarskej národnosti, voči ktorým sa mali prijímať represívne opatrenia, sa postupne začínal rozširovať o ľudí nepriateľských novému režimu.

Na zasadaní Predsedníctva ÚV KSČ 8. júla 1948 bol predložený návrh na úpravu postavenia maďarskej menšiny. Na tomto zasadaní boli ako hlavné zásady prijaté: poskytnúť im všetky občianske práva; nepripustiť zavedenie zvláštneho menšinového štatútu; nepripustiť vytvorenie žiadnej politickej organizácie; vytvoriť paralelné školy na školách všetkých stupňov pre maďar-

28 ŠUTAJ, Š.: Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945 – 1948. Východiská a prax politiky k maďarskej menšine na Slovensku. Bratislava: Veda 1993.; STAŠKO, M.: Problémy pozemkovej reformy na východnom Slovensku v 20. rokoch 20. storočia. Človek a spoločnosť (www.saske.sk/cas), 1, 1998, 1.; STAŠKO, M.: Právne východiská pozemkovej reformy po roku 1945 v kontexte jej vzťahu k maďarskej menšine. Slezský sborník, 95, 1997, 1 – 2, s. 160 – 166.

29 O týchto otázkach podrobne píšú napr. práce KAPLAN, K.: Československo v letech 1945 – 1948. Praha: 1991; KAPLAN, K.: Československo v letech 1948 – 1953. Praha: 1991. BARNOVSKÝ, M.: Na ceste k monopolu moci. Bratislava : 1993.; FÁBRY, Z. – PEÉRY, R. – SZALATNAI, R.: Obžalovaný prehovori. Dokumenty z dejín Maďarov v Československu. Bratislava 1994.

ské deti. Na porade zástupcov KSČ a zástupcov maďarských komunistov 23. - 24. júla 1948 už československá strana vyhlásila, že je možné, aby KSČ pristúpila k riešeniu maďarskej otázky udelením občianskych práv a štátnej príslušnosti maďarskému obyvateľstvu. V spoločnom vyhlásení boli prednesené návrhy na riešenie celého spektra postavenia maďarskej menšiny v Československu.

Po politických rozhodnutiach vládnucej KSČ boli vládnymi a zákonodarnými orgánmi Československa prijaté opatrenia na odstránenie niektorých diskriminačných noriem voči obyvateľstvu maďarskej národnosti. Československá vláda na svojom zasadaní 30. septembra 1948 rozhodla, že osoby maďarskej národnosti, ktoré boli 1. novembra 1938 československými štátnymi občanmi, neskôr stratili toto občianstvo a majú trvalé bydlisko na území Československa, nadobudnú československé štátne občianstvo podľa osobitného zákona, pokiaľ sa neprevinili proti Československej republike a jej ľudovodemokratickému zriadeniu. Zároveň sa však vytvorili predpoklady pre prenasledovanie iných vrstiev obyvateľstva a to nielen tých, ktorých sa to dotýkalo v celej československej spoločnosti (predstavitel'ov občianskych politických strán, inteligencie, majetných a stredných vrstiev...), ale aj ďalších, vyberaných na etnickom základe.³⁰ Pri výbere osôb, ktorým nebolo umožnené vrátiť štátne občianstvo, sa už objavovali triedne aspekty.

Po roku 1989 boli pripravené aj prvé práce k problematike postavenia maďarskej menšiny na Slovensku po roku 1948. Prvým z nich bol zborník vydaný na Spoločenskovednom ústave SAV a po ňom nasledovali ďalšie práce.³¹

Významný vplyv na etnické zmeny v obciach južného Slovenska mali hospodárske procesy po roku 1948. Industrializácia pohltila veľké množstvo ľudí, ktorí odišli do miest rôznych krajov Slovenska, ale aj do Čiech. Kolektívizácia poľnohospodárstva vyhnala z dedín veľkú časť pôvodného obyvateľstva. Kým v slovenských oblastiach v rokoch 1949 – 1953 sa začala uskutočňovať prvá etapa kolektívizácie, na prinavrátených územiach bola v tom čase na 90% realizovaná. Dediny s väčšinou obyvateľstva maďarskej národnosti väčšinou vstúpili do družstiev už v prvých rokoch kolektívizácie z obavy pre ďalšími represáliami. V roku 1961 bolo v južných okresoch Slovenska viac ako 95% kolektívizovanej pôdy. Migračné procesy sa zosilnili najmä v období po roku 1970. Odsklon od poľnohospodárstva, výstavba nových priemyselných podnikov s následným vplyvom na spôsob života obyvateľstva, znižovanie počtu viacgeneračných rodín, využívanie výhod centrálnej bytovej výstavby, zmeny v štruktúre zamestnanosti a profe-

30 Podrobnejšie: ŠUTAJ, Š.: Akcia Juh. Odsun Maďarov zo Slovenska do Čiech v roku 1949. Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, Sv. 8, Praha: 1993.; ŠUTAJ, Š.: Akcia Juh. In: HARAKSIM, L. (Ed.): Národnosti na Slovensku. Bratislava: Veda, 1993, s. 107 – 115.; JANÁK, D.: Persekuce a represe v letech 1948 – 1954. In: KOCIÁN, J. – TŮMA, O. (Eds): Deset let soudobých dějin. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2001.; GABZDILOVÁ, S.: Školy s maďarským vyučovacím jazykom na Slovensku po druhej svetovej vojne. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV, 1991, 54 s.; PROCHÁČKA, P.: The Hungarian Minority in Slovakia and Autonomy Issue. In: Medzinárodné otázky, 1, 1992, 3, s. 41 – 52.; ŠUTAJ, Š.: Hungarian minority in Slovakia 1918 – 1989. In: RAIMAN, V. (Ed.): Minorities in Politics. Bratislava: Vydal Česko-slovenský výbor Európskej kultúrnej nadácie, 1991, s. 23 – 33.; ŠUTAJ, Š.: Historický náčrt postavenia maďarskej menšiny na Slovensku (1918 – 1989). In: PAUKOVIČ, V. (Ed.): Etnické menšiny na Slovensku. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV, 1991, s. 3 – 30.

31 ŠUTAJ, Š. (Ed.): Vývoj a postavenie maďarskej národnostnej menšiny na Slovensku po roku 1948. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV, 1990.; ŠUTAJ, Š.: Akcia Juh. Odsun Maďarov zo Slovenska do Čiech v roku 1949. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1993.; ŠUTAJ, Š.: Maďarská otázka na Slovensku v rokoch 1948 – 1970. In: ŠUTAJ, Š. (Ed.): Vývoj a postavenie maďarskej národnostnej menšiny na Slovensku po roku 1948. Košice, Spoločenskovedný ústav SAV, 1990, s. 5 – 36.

sijnej orientácie obyvateľstva, aj vzrast vzdelanostnej úrovne ovplyvnili početnosť a etnickú skladbu obcí južného Slovenska.³²

Po roku 1948 sa obnovovali školy s maďarským vyučovacím jazykom, vznikol kultúrny spolok Csemadok, začala vychádzať tlač a knihy v maďarskom jazyku, vytvoril sa profesionálny divadelný súbor v Komárne a neskôr aj v Košiciach. Kvantitatívne ukazovatele počtu maďarských škôl, periodík a kníh v maďarskom jazyku, maďarských súborov, poslancov maďarskej národnosti atď. sa zvyšovali, boli však ohraničené obsahovými aj formálnymi znakmi režimu, v ktorom sa uplatňovala vedúca úloha komunistickej strany.³³

V rokoch 1950 – 1951 sa v južných okresoch Slovenska uskutočňovala reorganizácia orgánov verejnej a štátnej správy, národných výborov, ktorou sa zvyšoval podiel obyvateľstva maďarskej národnosti v týchto orgánoch. Príslušníci národností boli postupne v týchto orgánoch zastúpení podľa národnostného kľúča. Maďarský jazyk sa uplatňoval v úradnom styku. V roku 1960 sa uskutočnila reorganizácia okresov, ktorá postihla maďarskú menšinu osídlenú na území južného Slovenska. Zmena a uskutočnila proti vôli obyvateľstva, zväčšili sa vzdialenosti do sídiel okresu, znížilo sa zastúpenie Maďarov v okresných štruktúrach, objavili sa ťažkosti s umiestňovaním absolventov škôl. Kritici poukazovali na to, že rozšírením okresu sa znížili aj možnosti na využívanie dvojjazyčnosti. Po územnej reorganizácii boli zlikvidované napr. obvodné osvetové domy, ktoré boli do toho obdobia strediskom kultúrnych aktivít obyvateľstva. V komunistickej ideologickej propagande začiatkom 60. rokov bolo zrušenie malých okresov, v ktorých bola prevažnosť obyvateľstva maďarskej národnosti, a vytvorenie veľkých okresov, ktoré boli vytvorené tak, aby sa znížil podiel obyvateľstva maďarskej národnosti označované za pozitívny krok zblížovaniu obyvateľstva slovenskej a maďarskej národnosti. V roku 1968 bol návrat k pôvodným okresom súčasťou kampane menšinovej maďarskej reprezentácie.

Ústavný zákon o postavení národností v ČSSR č. 144/1968 charakterizoval národnosti ako subjekt, ktorý spoločne s českým a slovenským národom tvorí československý štát. Na rozdiel od Ústavy ČSSR z roku 1960, kde národnostné práva boli viazané na jednotlivcov, boli v Ústavnom zákone o postavení národností z roku 1968 národnosti označené ako štátotvorné subjekty. Ústavný zákon určoval, že národnosti sú primerane svojej početnosti zastúpené v zastupiteľských orgánoch, majú právo na vzdelanie v materinskom jazyku, na všestranný kultúrny rozvoj,

32 KISS, J.: Postavenie maďarskej menšiny v kontexte česko-slovenských vzťahov. In: *Česko-Slovenská historická ročenka*, 2002, Brno 2002.; ŠUTAJ, Š.: The Development of the Hungarian, Ukrainian and Russian Minorities in Slovakia between the years 1970 – 1991. *International Issues* 1, 1992, 3, 53 – 62.

33 GABZDILOVÁ, S.: Maďarské školstvo na Slovensku v druhej polovici 20. storočia. *Dunajská Streda* 1999.; GABZDILOVÁ, S.: Možnosti a problémy vzdelávania v jazyku maďarskom na Slovensku po druhej svetovej vojne do roku 1953. *Historický časopis*, 45, 1997, 4, 612 – 630.; GABZDILOVÁ, S.: Školy s vyučovacím jazykom maďarským na území Slovenska v rokoch 1970 – 1992. *Slovenská štatistika a demografia*, 3, 1992, 41 – 53.; GABZDILOVÁ, S. (1993): Niektoré aspekty vzdelávania v maďarskom jazyku na území Slovenskej republiky. In: KAČALA, J. (Ed.): *Slovakia plus. Spoločnosť slovenskej inteligencie* Korene, Bratislava, 207 – 209.; GABZDILOVÁ, S.: Problémy výuky jazyka slovenského na školách s vyučovacím jazykom maďarským po roku 1948. In: HARAKSIM, L. (Ed.): *Národnosti na Slovensku*, Bratislava: 1993, 100 – 107.; GABZDILOVÁ, S.: K problematike maďarského národnostného školstva na Slovensku v rokoch 1948 – 1960. In: ŠUTAJ, Š. (Ed.): *Vývoj a postavenie maďarskej národnostnej menšiny na Slovensku po roku 1948*. Košice: SvÚ SAV, 1990, 54 – 76.; GABZDILOVÁ, S.: Problémy výuky jazyka slovenského na školách s vyučovacím jazykom maďarským po roku 1948. In: HARAKSIM, L. (Ed.): *Národnosti na Slovensku*. Bratislava, Veda, 1993, 100 – 107.; GABZDILOVÁ, S.: Inštitucionálne zabezpečenie kultúrneho života maďarskej menšiny na Slovensku v rokoch 1948 – 1989. In: GAJDOŠ, M. – MATULA, P. (Eds.): *Niektoré otázky vývoja národnostných menšín na Slovensku*. Košice, SvÚ SAV, 1997, 115 – 134.

právo používať svoj jazyk v úradnom styku v oblastiach obývaných národnosťou a právo na tlač a informácie v jazyku národností. Neboli však prijaté zákonné normy konkretizujúce napĺňanie týchto práv. V SNR aj vo Federálnom národnom zhromaždení bol v tomto období počet poslancov maďarskej národnosti, ktorý zodpovedal ich podielu na obyvateľstve Slovenska a boli vybraní komunistickou stranou a zvolení na jednotnej kandidátke. Zhruba podobné zastúpenie sa udržiavalo až do roku 1989.

V 80. rokoch prebiehajúca centralizácia, preferencia strediskových obcí, postihla aj malé obce na južnom Slovensku, kde boli zrušené školy aj národné výbory. Malé obce mali zastavenú ďalšiu bytovú výstavbu a boli odsúdené na zánik.

V roku 1978 vznikol Výbor na ochranu práv maďarskej menšiny v Československu. Vo svojich podaniach, memorandách a listoch kritizoval rôzne aspekty postavenia maďarskej menšiny v Československu, napr. znižovanie počtu maďarských národnostných škôl, rozsah používania maďarského jazyka, zákaz používanie miestnych názvov a zemepisných pomenovaní v maďarskom jazyku, používanie maďarských krstných mien a priezvisk podľa maďarského pravopisu, prístup k maďarskej kultúre a kontaktov s príbuznými v Maďarsku, zrušenie národnostného odboru pri SNR, národnostného sekretariátu pri Predsedníctve vlády SSR a pod. Podporila ho aj Charta 77.

Maďarská menšina prešla od roku 1918 do revolúcie v roku 1989 zložitou cestou vývoja. Na konci tejto cesty však naďalej zostávala silnou, kohéznou skupinou s úzkymi vnútornými väzbami vo vnútri komunity, s prepojením na materský národ v Maďarsku. Silné etnické uvedomenie, preferencia maďarského jazyka v komunikácii, orientácia na maďarskú kultúru patrili medzi jej základné charakteristiky.³⁴ Možno povedať, že vo všeobecnosti po páde komunizmu panovalo presvedčenie, že sa otvára možnosť pre slobodnú spoluprácu národov bývalých postkomunistických krajín na báze úplne nových vzťahov. Nikto si však nedokázal predstaviť, ako budú pôsobiť nacionalizmy dovtedy potlačované stranickou a ideovou disciplínou a spútané ideou proletárskeho internacionalizmu v Európe aj vo vnútri samotných postkomunistických štátov.

34 Podrobnejšie o stave maďarskej menšiny v postkomunistickom období píše napr: ZELOVÁ, A. – BAČOVÁ, V. – HADUŠOVSKÁ, S. – HOMIŠINOVÁ, M. – OLEJNÍK, M. – PAUKOVIČ, V. – ŠUTAJ, Š. – VÝROST, J.: *Minoritné etnické spoločenstvá na Slovensku v procesoch spoločenských premien*. Bratislava: 1994.

Maďarská menšina na Slovensku – pohľad do minulosti a súčasný stav

Soňa Gabzdilová – Zlatica Sáposová

Maďarská menšina žijúca v južných okresoch Slovenskej republiky je najpočetnejšou minoritou nachádzajúcou sa na jej teritóriu. Maďari žili vo svojich sídlach na území dnešného južného Slovenska po stáročia, nie však v postavení menšinového spoločenstva. Geopolitické transformácie prebiehajúce na európskom kontinente po skončení prvej svetovej vojny priniesli so sebou nielen zmeny hraníc medzi jednotlivými krajinami, ale aj zánik Rakúsko – Uhorska a vznik nástupníckych štátov, medzi nimi aj Československa (ČSR) a Maďarska. Maďarsko získalo na základe Trianonskej zmluvy podpísanej v rámci Parížskej mierovej konferencii 4. júna 1920 približne tretinu z pôvodnej rozlohy Uhorska, jeho severné oblasti pripadli Československu. V dôsledku vytýčenia nových štátnych hraníc bola časť maďarského obyvateľstva odlúčená od materského národa a v novovzniknutej Československej republike sa ocitla v radikálne odlišnej situácii – v postavení menšiny. Z pohľadu maďarského obyvateľstva to boli nové, československo, resp. slovensko – maďarské hranice, ktoré boli príčinou toho, že sa dostali do pozície minority. Uvedený zvrat niesol so sebou nevyhnutne potrebu vyrovnáť sa s mnohými, dovtedy nepoznanými faktormi. Neboli to len odlišné spoločensko-politické, ekonomické a kultúrne podmienky, ale aj samotný status minority, resp. psychický aspekt dovtedy nepoznaného postavenia v polohe menšiny, z hľadiska ktorého nová rola prinášala do tej doby neznáme pocity.

V Československej republike tvorili minority viac ako 30 % obyvateľstva. Československá vláda sa zaviazala na základe medzinárodných zmlúv, ktoré garantovali jej vznik, prijať legislatívne normy zabezpečujúce jednotlivým minoritám základné menšinové práva. Je možné konštatovať, že svoje záväzky v podstate naplňala. V prípade maďarskej menšiny fungovali maďarské politické strany, vzdelávacie inštitúcie s vyučovacím jazykom maďarským od ľudových škôl, cez meštianske, učňovské, stredné a gymnáziá, vychádzali maďarské noviny, časopisy, knihy. Úradným jazykom v miestach s 20 % zastúpením bol jazyk maďarský, činnosť vyvíjali rôzne maďarské záujmové organizácie a spolky. Na druhej strane však oblasti, kde žili Maďari, ostávali na periférii záujmov investičných, podnikateľských i kapitálových združení, ako aj sociálnej politiky štátu. Tento fakt je však možné konštatovať aj vo vzťahu k iným regiónom Slovenska.

Maďarská menšina v ČSR žila v demokratickejších a vyspelejších pomeroch ako väčšina obyvateľov v Maďarsku. To však nevyvážilo pocity krivdy, ktoré maďarské obyvateľstvo intenzívne prežívalo. Dve najsilnejšie maďarské politické strany (Krajiniská kresťansko-socialistická strana a Maďarská národná strana) nemohli síce otvorene deklarovať požiadavku revízie hraníc, ale ich politické aktivity k tomuto cieľu v podstate smerovali. Trianonská zmluva, trauma v ponímaní maďarskej menšiny, bola po celé dve desaťročia neprekonaná. Neprekonaná ostávala aj na úrovni vládnych kruhov v Maďarsku, ktoré postupne čoraz otvorenejšie proklamovali požiadavku revízie hraníc a tento názor bol všeobecne rozšírený aj medzi širokými vrstvami maďarskej spoločnosti.

Vývoj na európskom kontinente v druhej polovici 30. rokov, spojený s rastúcou rozpínavosťou nacistického Nemecka a stupňujúcou sa kritikou versaillského systému, podporovali v maďarských vládnucich kruhoch nádeje na revíziu hraníc. Postupný vývoj situácie umožňoval maďarskej vláde predkladať nároky na oblasti južného Slovenska nie ako program územnej revízie, ale ako starostlivosť materského národa o „utláčanú“ menšinu v susednom štáte. Mnichovská dohoda, závery ktorej nestanovili Maďarsku žiadne československé územie, Budapešť neuspo-

kojila. Vyjadrenia i sľuby Nemecka a Talianska vyznievali však optimisticky. Úsilie Maďarska bolo naplnené Viedenskou arbitrážou (2. november 1938), na základe ktorej mu muselo Československo odstúpiť oblasti južného Slovenska so 771 obcami s vyše 850 000 obyvateľmi. Medzi nimi bolo viac ako 250 000 osôb slovenskej a českej národnosti, z ktorých niektorí pod hrozbou sily toto územie opustili.¹

Československé odbojové orgány v zahraničí, prezident i vláda v Londýne a vedenie Komunistickej strany Československa (KSČ) v Moskve, stupňovali koncom druhej svetovej vojny svoje úsilie dosiahnuť okrem iného konsenzus aj v otázke budúceho postavenia etnických menšín v obnovenej republike. Po negatívnych skúsenostiach s nemeckou a maďarskou minoritou, ktoré podľa predstaviteľov českých politických strán významným podielom prispeli k rozpadu Československa, bola na rokovaní prijatá koncepcia obnovenia republiky bez neslovanských menšín. Aj reprezentácia Slovenskej národnej rady v priebehu jednaní prijala myšlienku existencie Československej republiky ako štátu Čechov a Slovákov i neslovanských minorít a stotožnila sa s ňou. Uvedené stanovisko sa premietlo do programového vyhlásenia československej vlády, ktoré je známe pod názvom Košický vládný program (KVP). Programový dokument nového kabinetu vychádzal z princípu kolektívnej viny Nemcov i Maďarov a stimuloval úsilie odsunúť príslušníkov maďarskej a nemeckej menšiny z územia republiky.

K realizácii uvedeného zámeru bol však nevyhnutný súhlas víťazných mocností druhej svetovej vojny – ZSSR, USA a Veľkej Británie. Kým sovietska strana deklarovala kladný postoj, Američania a Angličania boli vo vyhláseniach opatrnejší. Transfer Nemcov z Československa bol schválený na Postupimskej konferencii v dňoch 17. júla – 2. augusta 1945. Iná situácia bola v otázke maďarskej menšiny, v prípade ktorej účastníci rokovaní nesúhlasili s jej odsunom.

V deň, keď sa skončila Postupimská konferencia, prezident ČSR E. Beneš podpísal ústavný dekrét č. 33/1945 Zb., ktorý riešil štátoprávne postavenie Nemcov a Maďarov v Československu. Podľa ods.2 §1 stratili príslušníci maďarskej a nemeckej menšiny, s výnimkou antifasistov, československé štátne občianstvo. Nemci boli, až na nepatrné výnimky, z ČSR vysídlení a Maďari žili na území republiky ako cudzinci.

Keďže československá vláda na medzinárodnej úrovni nedosiahla súhlas k jednostrannému odsunu maďarskej menšiny z republiky, hľadala ďalšie spôsoby smerujúce k čo najväčšej možnej redukcii maďarského obyvateľstva na južnom Slovensku. Jednou z možností bolo dohodnúť sa s Maďarskom na výmene obyvateľstva – príslušníkov maďarskej menšiny zo Slovenska presídliť do Maďarska a osoby slovenskej národnosti z Maďarska na Slovensko. V tomto smere prebiehali zložité dvojstranné rokovania, ktoré 27. februára 1946 vyústili do podpísania dohody. V priebehu výmeny odišlo z Maďarska temer 72 000 Slovákov a zo Slovenska skoro 90 000 osôb maďarskej národnosti.² Ďalšie kroky vedúce k stanovenému cieľu realizovali štátne orgány a vláda ČSR tzv. vnútornými opatreniami – reslovakizáciou, odsunom maďarského obyvateľstva do Čiech a jeho presunutím v rámci slovenského územia. Po rozhodnutí o strate občianstva nasledovali ďalšie diskriminačné dekréty prezidenta, ako aj nariadenia SNR. Išlo predovšetkým o legislatívne normy vzťahujúce sa na konfiškáciu majetku, národné správy, ľudové súdy, na oblasť vzdelávania v materinskom jazyku a i.

Po februári 1948 nastolila KSČ v Československu mocenský monopol. V podstate šlo o dik-tát orgánov komunistickej strany, ktorých štruktúra bola hierarchicky usporiadaná. Mocenskú špičku predstavovala úzka skupina – elita, tvorená niekoľkými desiatkami osôb, ktorí rozhado-

1 ŠUTAJ, Š.: Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945 – 1948. Bratislava: Veda 1993, s. 18.

2 ŠUTAJ, Š.: Historický náčrt postavenia maďarskej menšiny na Slovensku (1918 – 1989). In: PAUKOVIČ, V. (Ed.): Etnické menšiny na Slovensku. Košice: SvÚ SAV 1991, s. 11.

vali o dianie v celej ČSR. V septembri 1948 prestala KSS ako organizačne samostatná politická strana fungovať a stala sa územnou organizáciou KSČ na Slovensku. KSČ pracovala na princípe tzv. demokratického centralizmu, ktorý v realite znamenal úplné podriadenie nižších organizačných zložiek centru. Pražské vedenie komunistickej strany mohlo zasahovať do diania na Slovensku v ktorejkoľvek oblasti, teda aj do postavenia etnických menšín.

„Februárové víťazstvo“ komunistov mala z právneho aspektu zakotviť Ústavná listina z 9. mája 1948, ktorá sa však o existencii minorít v Československu vôbec nezmieňovala.

Rozhodujúcim dôvodom k zásadnému obratu československých komunistov v postoji k maďarskému obyvateľstvu bol vývoj medzinárodnej geopolitickej situácie – vznik mocenského bloku štátov východnej a strednej Európy na čele so Zväzom sovietskych socialistických republík, v ktorom politické línie jednotlivých krajín boli podriadené záujmom Moskvy. Skutočnosť, že Československo a Maďarsko sa ocitli v jednom zoskupení, pod diktátom sovietskej vlády, vytvorila imperatív vyriešenia vzájomných sporných otázok. Maďarsko sa v hodnotení sovietskej politiky stalo rovnocenným partnerom slovanských štátov a víťazných krajín druhej svetovej vojny.

Základným predpokladom pre zrovnoprávenie maďarského obyvateľstva v Československu bolo vrátenie štátneho občianstva príslušníkom maďarskej menšiny kodifikované zákonom č. 245/1948 Zb. z 25. októbra. Aj v ďalších oblastiach boli na základe rozhodnutí ústredných orgánov komunistickej strany postupne realizované viaceré opatrenia. Uskutočnila sa obnova škôl s vyučovacím jazykom maďarským od materských zariadení, cez školy I. a II. stupňa (základných škôl) až po vzdelávacie inštitúcie III. stupňa (stredných škôl - stredné odborné učilišťa, odborné školy a gymnáziá). V roku 1949 bol založený kultúrny spolok pre osvetovú činnosť medzi občanmi maďarskej národnosti – Csemadok, vznikali maďarské ľudové súbory. Od roku 1952 začalo pracovať Maďarské oblastné divadlo so sídlom v Komárne a v roku 1969 aj jeho nová scéna Thália v Košiciach. 2. decembra 1948 vyšli na Slovensku prvé noviny v jazyku maďarskom po druhej svetovej vojne – Új Szó, niekoľko mesiacov vychádzali ako týždenník, potom ako denník ÚV KSS. Postupne k nemu pribúdali ďalšie noviny a časopisy, v jazyku maďarskom boli publikované aj literárne diela. V roku 1949 začalo fungovať maďarské vysielanie Československého rozhlasu, samostatná maďarská redakcia vznikla v roku 1960. Ústredné orgány komunistickej strany dôsledne sledovali tiež tzv. numerus clausus - zodpovedajúci počet maďarských poslancov v zastupiteľských orgánoch. Vedenie KSČ redukovalo problematiku postavenia maďarskej menšiny len na kultúrno-výchovnú, školskú, prípadne osvetovú oblasť. Ignorovalo riešenie štátoprávných a politických otázok.

Ústava ČSSR, prijatá 11. júla 1960, konštatovala v Československu víťazstvo socializmu. Základné menšinové práva priznala príslušníkom minorít len na individuálnej báze.

Šieste decénium je v ČSSR charakterizované ako obdobie obrodného procesu spojené so snahou o vytvorenie „socializmu s ľudskou tvárou“. Aj v radoch predstaviteľov maďarskej inteligencie sa okolo časopisu Irodalmi Szemle začal formovať reformný prúd. Na stránkach tohto periodika a časopisu Hét boli publikované články, v ktorých autori rozvinuli úvahy o postavení maďarskej minority v Československu. Postupne sa diskusia preniesla aj na pôdu Csemadoku i Maďarskej sekcie Zväzu slovenských novinárov a vyústila do návrhov a snažení o transformovanie Csemadoku na politickú a spoločenskú organizáciu.

Prijatie ústavného zákona č. 144/1968 Zb. z 27. októbra 1968 o postavení národností v ČSSR znamenalo ústavnoprávne uznanie štátotvornosti minorít. Ukotvilo tiež národno-kultúrne a jazykové práva občanov maďarskej, nemeckej, poľskej a ukrajinskej (rusínskej) národnosti a ich politickú i občiansku rovnoprávnosť.

Následná „normalizácia“ života československej spoločnosti likvidovala od začiatku sedemdesiatych rokov zárodky pozitívnych zmien. Vedenie KSČ pristúpilo k ešte pevnejšiemu riadeniu štátu a všetkých sfér života spoločnosti, vrátane postavenia minorít a s tým spojeného regulova-

nia národnostných vzťahov. Csemadok bol vyčlenený z Národného frontu a následne podriadený Ministerstvu kultúry Slovenskej socialistickej republiky. Komunistická strana nastolila, v modernejšom a humánnejšom prevedení, politické pomery päťdesiatych rokov. V rámci národnostnej otázky presadzovala tézu o zblížovaní národov a národností, o vytváraní nového historického spoločenstva – československého ľudu.

Disidenti z radov maďarskej komunity založili v roku 1978 Výbor na ochranu práv maďarskej menšiny v Československu. Zoskupenie kriticky poukazovalo na viaceré aspekty postavenia Maďarov v republike – znižovanie počtu škôl s vyučovacím jazykom maďarským, zákaz používania miestnych názvov a zemepisných pomenovaní v maďarskom jazyku a používania maďarských krstných mien a priezvisk v súlade s maďarským pravopisom. Výbor sa negatívne vyjadroval aj o rozsahu a možnostiach používania maďarčiny v praxi a o obmedzeniach v prístupe k maďarskej kultúre.

Viac ako štyri desaťročia totalitného režimu potlačili, prípadne odsunuli do pozadia i požiadavky maďarskej komunity a navonok utlmili aj jej etnickú identitu. Dramatické zmeny po novembri 1989 zasiahli celú českú a slovenskú spoločnosť, vrátane maďarskej menšiny. Maďari vnímali demokratické zmeny aj ako východisko na riešenie existujúcich, ale dovtedajšou komunistickou vládou väčšinou zakrývaných etnických problémov.

Po novembri 1989 sa začali na etnickom základe formovať organizácie a združenia rôznych typov – profesné, umelecké, kultúrne, mládežnícke i záujmové spolky a združenia. Nový priestor vyjadrenia etnickej identity predstavovala sféra politiky. Na slovenskej politickej scéne sa pomerne v krátkej dobe etablovali strany fungujúce na etnickom princípe. Etnická sebareflexia menšín v oblasti politickej profilácie mala na Slovensku po páde totalitného režimu diferencovaný charakter a prispela k heterogenite slovenskej politickej scény. Ešte v roku 1989 vznikla Maďarská nezávislá iniciatíva, začiatkom roku 1990 Maďarské kresťansko-demokratické hnutie, koncom roku 1991 Maďarská ľudová strana a v januári 1992 Maďarská občianska strana. Výsledky opakovaných sociologických výskumov uskutočnených viacerými inštitúciami dokumentujú, že príslušníci maďarskej menšiny súhlasili s cieľmi, ktoré si maďarská politická reprezentácia kládla, že sa s jej programom identifikovali. Platí to v otázke všeobecného prístupu k národnostným vzťahom (uplatňovanie tolerance, vzájomné poznávanie), ako aj v postoji ku konkrétnym problémom, akými sú školstvo, jazyk, kultúra a i.

Krátko pred parlamentnými voľbami v roku 1998 sa zlúčili 3 maďarské strany – Maďarské kresťansko-demokratické hnutie, Spolužitie a Maďarská občianska strana a vytvorili Stranu maďarskej koalície (SMK). Postup bol v tej dobe účelovo podmieneným krokom. Kreovanie však po voľbách vyústilo do sformovania homogénneho politického subjektu a SMK zohráva významné postavenie na slovenskej politickej scéne aj v súčasnosti.

SMK vstúpila po parlamentných voľbách v roku 1998 po boku SDK, KDH, SĎĽ a SOP do vlády a prebrala tak spoluzodpovednosť za riešenie vtedajších problémov Slovenskej republiky. V kabinete získala post podpredsedu vlády, dve ministerské kreslá, štyroch štátnych tajomníkov. Predseda SMK B. Bugár sa stal podpredsedom Národnej rady SR, v ktorej na základe výsledkov parlamentných volieb mala strana 15 poslancov a dvaja jej členovia pracovali vo funkcii predsedov parlamentných výborov. Po voľbách sa tak zásadným spôsobom zmenilo postavenie maďarskej politickej reprezentácie, pretože od roku 1992 boli maďarské strany v opozícii.

Bezprostredne po parlamentných voľbách 1998 vyvolalo vytvorenie vládnej koalície s účasťou SMK na Slovensku rozpačité reakcie. Podľa výskumov Inštitútu pre verejné otázky z januára 1999 pokladalo tento krok za nesprávny 92 % prívržencov HZDS a SNS. Aj keď občania slovenskej národnosti podporujúci vládnu koalíciu vstup maďarskej strany do vlády rešpektovali, nie všetci sa s ním stotožnili. Na začiatku roku 1999 začlenenie SMK do vládnej koalície považovalo za správne 58 % a za nesprávne 32 % slovenských sympatizantov vládnych strán. V prie-

behu nastávajúcich mesiacov bola účasť maďarskej strany vo vláde hodnotená o niečo pozitívnejšie – v marci uvedeného roku 66 % slovenských stúpcov vládnej koalície klasifikovalo pôsobenie SMK vo vláde súhlasne a 25 % vyjadrilo nespokojnosť. V radoch prívŕžencov Strany maďarskej koalície bol tento postup vyjadrený takmer úplnou – 97 % podporou.³

SMK sa spolu s SDKÚ, ANO a KDH stala súčasťou vládnej koalície aj po parlamentných voľbách v roku 2002. Vo vládnom kabinete má post podpredsedu vlády a 3 ministrov (výstavby a regionálneho rozvoja, pôdohospodárstva, životného prostredia). Pri zisku 11,6 % hlasov je SMK v Národnej rade SR zastúpená 20 poslancami a predseda B. Bugár je podpredsedom parlamentu.

S počtom 520 528 príslušníkov (9,67 %) je maďarská menšina najpočetnejšou minoritou žijúcou na území Slovenska.⁴ Od cenzu v roku 1991, keď sa k maďarskej národnosti prihlásilo 567 296 osôb (10,8 %), kleslo jej zastúpenie v etnickej štruktúre obyvateľstva o 46 768 osôb, t. j. približne o 1 %. Uvedenú skutočnosť môže podmieňovať prirodzená asimilácia (zmiešané manželstvá, školské vzdelanie), ako aj eventuálne prihlásenie sa väčšieho počtu Rómov pri cenze v roku 1991 k maďarskej národnosti.

Maďarské obyvateľstvo žije koncentrovane v okresoch južného Slovenska, pozdĺž hranice s Maďarskou republikou. Po územnej reorganizácii SR v roku 1996 sa zvýšil počet okresov, v ktorých Maďari dosahujú viac ako 5 % . Kým v roku 1991 ich bolo 13, v roku 2001 17. Z novovzniknutých okresov výrazné zastúpenie majú v dvoch – šalianskom (35,7 %) a revúckom (21,98 %). V okrese Michalovce, kde pred územnou reorganizáciou nedosahovali ani 5 %, tvoria podľa výsledkov posledného sčítania obyvateľstva 11,74%, podobne ako v okrese Senec - 20,36 %. Na druhej strane sa znížil ich počet v niektorých okresoch, v ktorých dovtedy mali silnejšie zastúpenie. Ako príklad môžeme uviesť okres Trebišov, kde rozdiel medzi výsledkami v roku 1991 a 2001 činí 10 %, v okresoch Dunajská Streda a Galanta 4 %, Komárno a Košice – vidiek 3 %.

Podľa výsledkov cenzu v roku 2001 sa deti do 16 rokov podieľali na počte maďarského obyvateľstva 15,91 %, čo je temer o 5 % menej ako u Slovákov (20,40 %), pri porovnaní s úhrnným počtom obyvateľstva SR (20,07 %) o 4 % menej. Počet detí na 1000 obyvateľov je u Maďarov vo všetkých vekových kategóriách nižší ako u Slovákov. Vo vyšších vekových skupinách počet Maďarov starších ako 60 rokov pripadajúcich na 1000 obyvateľov je o niečo vyšší ako v slovenskej populácii. Uvedené údaje dokumentujú nie príliš priaznivý demografický vývoj – starnutie populácie.

Ekonomicky aktívne obyvateľstvo maďarskej národnosti tvorí z celkového počtu Maďarov 51,49 %, čím sa nelíši od Slovákov (51,46 %), ako aj celej populácie (51,08 %). Medzi osobami ekonomicky aktívnymi tvorili nezamestnaní u Maďarov 13,22 %, Slovákov 9,75 % a obyvateľstva SR 10,43 %. Z uvedených štatistických faktorov bol teda v dobe posledného sčítania podiel nezamestnaných v rámci aktívneho maďarského obyvateľstva najvyšší. Ešte vyššie hodnoty však boli zistené u Rómov – 32,99 %. Čísla zodpovedajú aj výsledkom nezamestnanosti podľa jednotlivých okresov, keď okresy s vyšším zastúpením maďarského obyvateľstva, Rimavská Sobota, Trebišov, Revúca a Rožňava, vykazujú dlhodobo najvyššiu nezamestnanosť.

3 KOLLÁR, M. – MESEŽNIKOV, G.(Eds.): Slovensko 2000. Súhrnná správa o stave spoločnosti. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky 2000, s. 305.

4 Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001. Bývajúce obyvateľstvo podľa národnosti, najvyššieho skončeného stupňa vzdelania a stupňa ekonomickej aktivity za SR, kraje a okresy. I.diel. Bratislava: Štatistický úrad SR 2002, s. 16.

U aktívne pracujúcich osôb boli pri cenzu v roku 2001 vo vzťahu k spoločenským skupinám zistené nasledovné výsledky.

Tabuľka č. 1.
Spoločenské skupiny ekonomicky aktívnych osôb⁵

	Maďari %	Slováci %	Obyv. SR %
zamestnanci v štátnom podniku	34,31	36,24	35,86
zamestnanci v súkromnom podniku	29,93	33,36	32,53
zamestnanci v poľ. druž., druž. org.	6,45	3,36	3,64
zamestnanci u iného zamestnávateľa	1,30	1,33	1,33
členovia produkčných družstiev	0,32	0,14	0,15
podnikatelia so zamestnancami	3,45	3,07	3,11
podnikatelia bez zamestnancov	4,88	4,65	4,64
vypomáhajúci v rodinnom podniku	0,11	0,08	0,08
ostatní ekonomicky aktívni a nezistení	19,22	17,75	18,62

Ako vyplýva z údajov v tabuľke, výsledky cenzu z roku 2001 dokumentujú v zastúpení spoločenských skupín relatívne malé rozdiely. Diferencie boli zaznamenané len v skupine zamestnancov v poľnohospodárskych družstvách a v súkromnom sektore.

Výraznejšie rozdiely boli zistené v štruktúre pracujúcich podľa jednotlivých odvetví národného hospodárstva. Kým u Slovákov zamestnaní v poľnohospodárstve, lesníctve a asociovaných oblastiach dosahovali 3,73 % ekonomicky aktívneho obyvateľstva a u celej populácie SR 4,31 %, u Maďarov temer trojnásobok – 9,59 %. Na druhej strane v priemyselnej výrobe pracovalo 20,76 % ekonomicky aktívnych Slovákov, 17,36 % Maďarov a v rámci celej populácie 20,16 % osôb.⁶

Výchova a vzdelávanie detí a mládeže maďarskej národnosti v Slovenskej republike sú v súčasnosti v ich materinskom jazyku zo strany štátu zabezpečené na úrovni predškolských zariadení, základných i stredných škôl. Ide pritom buď o samostatné zariadenia s vyučovacím, resp. výchovným jazykom maďarským, alebo o zariadenia, kde paralelne existujú popri slovenských triedach aj triedy s vyučovacím (výchovným) jazykom maďarským, pričom výučba všetkých predmetov sa v nich realizuje v maďarčine.⁷

Dlhodobým problémom, trvajúcim už niekoľko desaťročí, je nepriaznivá vzdelanostná štruktúra maďarskej menšiny. Na tento fakt často poukazujú aj politickí reprezentanti maďarskej komunity a otázky školstva a vzdelávania maďarskej národnosti zaujímajú v programe a v činnosti SMK významné miesto.

5 Tamže, s. 16 – 19.

6 Tamže.

7 Bližšie: GABZDILOVÁ, S.: Maďarské školstvo na Slovensku v druhej polovici 20. storočia. Dunajská Streda: Lilium Aurum – Nadácia katedra 1999.

Tabuľka č. 2.
Vzdelanostná štruktúra obyvateľstva SR⁸

Školské vzdelanie (najvyšší ukončený stupeň)	Maďari %	Slováci %	Obyvateľstvo SR úhrnom v %
základné	36,25	24,69	26,35
učňovské (bez maturity)	27,53	24,89	24,67
odborné	3,16	4,95	4,72
úplné stredné	26,27	33,43	32,05
vysokoškolské (bakalárske)	0,33	0,42	0,41
vysokoškolské (magister., inž., doktor.)	4,81	9,36	8,88

Je zrejmé, že medzi vzdelanostnou štruktúrou maďarskej menšiny a celoslovenskou populáciou existujú evidentné rozdiely, najmä v základnom vzdelaní (rozdiel 10 %) a vysokoškolskom (rozdiel 4 %). Ešte výraznejšie posuny existujú pri porovnaní Maďarov a Slovákov – v základnom vzdelaní rozdiel predstavoval 11,56 % a vysokoškolskom 4,55 %.

V procese formovania demokratického systému v Slovenskej republike zohrávala maďarská menšina a jej politická reprezentácia dôležité miesto. Slovenská politická scéna musí v prípade Maďarov brať do úvahy existenciu početnej menšiny s vysokou etnickou identitou. Výsledky sociálno-psychologických výskumov potvrdzujú, že príslušníci maďarskej menšiny sa vysoko identifikujú nielen v prípade individuálnej etnickej príslušnosti (som Maďar), ale aj na úrovni skupinovej identity – k menšine, k maďarskému národu (som príslušník maďarskej minority a maďarského národa). Pritom je potrebné brať do úvahy, že žijú relatívne kompaktné na území hraničiacom s Maďarskou republikou. So susediacim maďarským národom, resp. štátom majú intenzívne hospodárske, kultúrne i duchovné väzby. Dôležitú úlohu zohráva u nich materinský jazyk, ktorý je výrazne odlišný od slovenčiny. Zo záverov sociálno-psychologických výskumov vyplýva jednoznačná prevaha maďarského jazyka ako prostriedku komunikácie vo vlastnej skupine. Po maďarsky komunikujú nielen v rodinnom prostredí, s rodičmi, manželským partnerom, deťmi, ale aj na verejnosti a na pracovisku. Maďarský jazyk ako prostriedok komunikácie uprednostňujú aj v styku so Slovákami ovládajúcimi maďarčinu. Ani dnes nie je zriedkavé stretnúť na vidieku, hlavne v obciach s vysokou koncentráciou príslušníkov maďarskej menšiny, takých, ktorí ovládajú základy slovenského jazyka minimálne a komunikácia v slovenčine im spôsobuje značné problémy. Ide predovšetkým o staršiu, resp. i strednú generáciu. Dominanciu maďarského jazyka ako základného etnodiferenciačného a etnointegrujúceho znaku posilňuje vysoká hustota osídlenia, značný stupeň endogamie a susedstvo maďarského národa. Jazyk nielen výrazne diferencuje maďarské spoločenstvo od slovenského, ale zároveň je aj základným etnointegrujúcim prvkom, na ktorom maďarská menšina buduje svoju identitu.

Negatívne historické reminiscencie aj v súčasnosti zaťažujú pocitom krivdy tak Maďarov ako i Slovákov. Rovnakým spôsobom, ako v stručnosti uvedené „historické krivdy“ u Maďarov, vystupuje u Slovákov do popredia asimilácia slovenského národa realizovaná maďarskými vládnucimi kruhmi v druhej polovici 19. a začiatku 20. storočia. Trianonskú dohodu vnímajú Slováci ako historický fakt, postoj a činnosť maďarských politických strán v Československu v tridsiatych rokoch a najmä Viedenskú arbitráž, hodnotia negatívne. Aktivity politických predstaviteľov

8 Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001....., s. 16 – 19.

maďarskej menšiny súvisiace s etnickou problematikou, ako aj nie vždy diplomaticky volené výroky prednesené najvyššími predstaviteľmi Maďarskej republiky, vyvolávajú aj v súčasnosti medzi Slovákmi zvýšenú pozornosť, v niektorých prípadoch obavy.

Rôzne aspekty vzťahu maďarskej komunity a slovenskej majority stáli po novembri 1989 v popredí záujmu celej spoločnosti, pričom mnohé z nich boli spolitizované – napr. vytvorenie mestských univerzít v Kráľovskom Chlmci a v Komárne, vodné dielo Gabčíkovo-Nagymaros, otázka dvojjazyčných vysvedčení, alternatívne vzdelávanie, používanie jazyka národnostných menšín v úradnom styku, dvojjazyčné označenie obcí, názvov ulíc a rôznych štátnych a verejných ustanovizní, maďarské ženské priezviská a iné.

Integrácia postkomunistických krajín, vrátane Maďarska i Slovenska, do Európskej únie, ponúka príležitosť nachádzať riešenia trecích plôch medzi maďarskou minoritou a slovenskou majoritou a budovať vzájomné vzťahy na demokratickej platforme.

Rozsah existujúcich prác publikovaných na Slovensku maďarskými a slovenskými historikmi, právnikmi a odborníkmi z ďalších spoločenských vied k danej problematike, presahuje možnosti predkladaného príspevku a môžeme tak uviesť len výberovú bibliografiu.

1918 - 1944

ARATÓ, E.: Tanulmányok a szlovákiai magyarok történetéből, Bratislava: 1977.

FABIÁN, J.: Svätoštetfánske tiene. Bratislava: 1966.

DEÁK, L.: Zápas o strednú Európu 1933 – 1938. Bratislava: 1986.

DEÁK, L.: Slovensko v politike Maďarska v rokoch 1938 - 1939. Bratislava: 1990.

DEÁK, L.: Hra o Slovensko. Slovensko v politike Maďarska a Poľska v rokoch 1933 – 1939. Bratislava: 1991.

ČIERNA – LANTAYOVÁ, D.: O nové Maďarsko. Bratislava: 1979.

ČIERNA – LANTAYOVÁ, D.: Podoby česko-slovensko-maďarského vzťahu 1938 - 1949. Bratislava: 1992.

ČIERNY, J.: Nová orientácia zahraničnej politiky Československa 1941 – 1948. Bratislava: 1979.

KLIMKO, J.: Politické a právne dejiny hraníc predmnichovskej republiky (1918 – 1939). Bratislava: 1986.

KRAMER, J.: Iredenta a separatizmus v slovenskej politike 1919 – 1938. Bratislava: 1957.

MIŠKOVIČ, A.: Maďarské úmysly so Slaviakmi. Bratislava: 1944.

MIŠKOVIČ, A.: Napravená krivda. Martin 1944.

PEŠKA, Z.: Národní menšiny a Československo. Bratislava: 1932.

PURGAT, J.: Od Trianonu po Košice. K maďarskej otázke v Československu. Bratislava: 1970.

SURÁNYI, G. – VÁRADY, A.: Maďarská minulosť a prítomnosť. Bratislava: 1928.

SVETONĚ, J.: Slováci v Maďarsku. Bratislava: 1942.

TILKOWSZKY, L.: Južné Slovensko v rokoch 1938 - 1945. Bratislava: 1972.

VIETOR, M.: Dejiny okupácie južného Slovenska 1938 - 1945. Bratislava: 1968.

Po roku 1945

ANGYAL, B.: Gúta 1945 – 1949. Dunajská Streda: 1997.

BOBÁK, J.: Maďarská otázka v Česko-Slovensku 1944 – 1948. Martin: 1996.

BAČOVÁ, V.: Etnická identita a historické zmeny. Štúdia obyvateľov vybraných obcí Slovenska. Bratislava: 1996.

FÁBRY, Z.- PEÉRY, R.- SZALATNAI, R.: Obžalovaný prehovorí. Dokumenty z dejín Maďarov v Československu. Bratislava: 1994.

GABZDILOVÁ, S.: Maďarské školstvo na Slovensku v druhej polovici 20. storočia. Dunajská Streda: 1999.

- GAJDOŠ, M. – KONEČNÝ, S. (Eds.): Etnické minority na Slovensku, história, súčasnosť, súvislosti. Košice: 1997.
- GAJDOŠ, M. – MATULA, P. (Eds.): Niektoré otázky vývoja národnostných menšín na Slovensku. Košice: 1997.
- JANICS, K.: Roky bez domoviny. Maďarská menšina na Slovensku po druhej svetovej vojne 1945-1948. Budapešť – Dunajská Streda: 1994.
- KAPLAN, K.: Skutočná tvár Československa 1945 – 1948. Bratislava: 1992.
- KÖVESDI, J. – MAYER, J.: Eduard Beneš elnöki dekrétumai avagy a magyarok és németek jogfosztása. Bratislava: 1996.
- LISZKA, J.: Národopis Maďarov na Slovensku. Komárno – Dunajská Streda: 2003.
- PAUKOVIČ, V. (Ed.): Etnické menšiny na Slovensku. Košice: 1991.
- PAUKOVIČ, V. (Ed.): Vzťahy Slovákov a národnostných menšín v národnostne zmiešaných oblastiach Slovenska. Košice: 1990.
- PLICHTOVÁ, J. (Ed.): Minority v politike. Bratislava: 1992.
- ŠUTAJ, Š. (Ed.): Vývoj a postavenie maďarskej národnostnej menšiny na Slovensku po roku 1948. Košice: 1990.
- ŠUTAJ, Š. : Reslovakizácia. Zmena národnosti časti obyvateľstva Slovenska po II. svetovej vojne. Košice: 1991.
- ŠUTAJ, Š.: Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945 – 1948. Východiská a prax politiky k maďarskej menšine na Slovensku. Bratislava: 1993.
- ŠUTAJ, Š.: Akcia Juh. Odsun Maďarov zo Slovenska do Čiech v roku 1949. Praha: 1993.
- ŠUTAJ, Š. – MOSNÝ, P. – OLEJNÍK, M.: Prezidentské dekréty Edvarda Beneša v povojnovom Slovensku. Bratislava: 2002.
- SZALATNAI, R.: Kisebbségben és igazságban. Bratislava: 1970.
- TÓTH, L. (Ed.): Hívebb emlékezésül...Csehszlovákiai magyar emlékiratok és egyéb dokumentumok a jogfosztás éveiből 1945 – 1948. Bratislava: 1995.
- ÚJVÁRY, Z.: Szülőföldön hontalanul. Magyarok deportálása Csehországba. Bratislava: 1991.
- VADKERTY, K.: A reszlovakizáció. Bratislava: 1993.
- VADKERTY, K.: A deportálások. Bratislava: 1996.
- VADKERTY, K.: Maďarská otázka v Československu 1945 – 1948. Dekréty prezidenta Beneša a ich dôsledky na deportácie a reslovakizáciu. Bratislava: 2002.
- ZALABAI, Z.: Magyar Jeremiád. Bratislava: 1995.
- ZELENÁK, P. (Ed.): Slovensko-maďarské vzťahy v 20. storočí. Bratislava: 1992.
- ZELOVÁ, A. (Ed.): Minoritné etnické spoločenstvá na Slovensku v procesoch spoločenských premien. Bratislava: 1994.
- ZVARA, J.: A magyar nemzetiségi kérdés megoldása Szlovákiában. Bratislava: 1965.
- ZVARA, J.: Maďarská menšina na Slovensku po roku 1945. Bratislava: 1969.

Postavenie maďarskej menšiny v prvej Slovenskej republike – stav výskumu a jeho perspektívy s ohľadom na konfliktné body ¹

Martin Pekár

Maďarská menšina je integrálnou súčasťou slovenskej spoločnosti. Postavenie menšiny ako aj vzájomný vzťah medzi ňou a slovenskou majoritou je výsledkom tisícročného historického vývoja. Preto celkom logicky je práve neznalosť dejín alebo ich nesprávna interpretácia hlavným zdrojom jestvujúcich i potenciálnych zdrojov napätia, ktoré, ako sa zdá, nemajú vždy racionálny základ. Práve medzery v poznaní a interpretácii historického vývoja prinášajú so sebou celý rad konfliktov, predsudkov a mýtov, ktoré sa presúvajú do oblasti politiky rovnako ako do každodenného života a ktoré nemajú miesto v modernej transformujúcej sa spoločnosti.

V rámci spomenutého tisícročného vývoja má svoje miesto pomerne krátke, ale špecifické obdobie rokov 1939 – 1945. Výnimočnosť tohto obdobia spočíva z nášho pohľadu najmä v tom, že na väčšine územia súčasného Slovenska sa vtedy rozprestieral satelitný štát hitlerovského Nemecka. V prvej Slovenskej republike sa v tom čase vyvinul politický systém a štátny režim, ktorý sa zásadne odlišoval od jemu predošlého i od toho nasledujúceho. Jednalo sa o totalitný režim, ktorý významne zasiahol do všetkých spoločenských vzťahov, tie interetnické nevynímajúc. Počas trvania prvej SR sa odohralo niekoľko kľúčových historických udalostí a procesov, ktorých realizácia, či skôr ich „odborná“ (historická, právna...) interpretácia podnietila vznik konfliktných bodov vo vzťahu slovenskej majority a maďarskej minority, resp. dnešného Slovenska a Maďarska. Zdroje napätia prameniace aj v udalostiach rokov 1939 – 1945 či ich rezidúu poznačujú našu každodennosť. Bez ich identifikácie a následného prehodnotenia nebude možné ukončiť transformáciu súčasnej spoločnosti.

Po Viedenskej arbitráži a tzv. malej vojne sa počet Maďarov na Slovensku podstatným spôsobom zmenšil. Podľa sčítania ľudu z roku 1940 predstavovali len 2 % (!) obyvateľov SR. Koncentrovali sa najmä v Bratislavskej a Nitrianskej župe, menšia časť ich žila na východe vtedajšieho Slovenska v Šarišsko-zemplínskej župe.

Postavenie maďarskej menšiny bolo bezprostredne po vzniku samostatného Slovenska poznačené rozhodujúcou úlohou Nemecka a jeho záujmami v danom geopolitickom priestore. Príčlenenie Slovenska k Maďarsku, príp. jeho rozdelenie medzi Maďarsko a Poľsko sa stalo nereálnym cieľom, preto sa i maďarská menšina na Slovensku, naplňajúca záujmy Budapešti, musela rýchlo prispôbiť novej situácii. Maďarská vláda postupne upúšťala od rozsiahlej propagandy smerujúcej k získaniu Slovenska či jeho rozsiahlejších častí. Aj minorita sa orientovala na menšie a realnejšie požiadavky, vychádzajúce v podstate už z akceptovania slovenskej štátnosti. Živnou pôdou pre ne sa stali najmä permanentné konflikty a narušenia hraníc, ktoré mali vo verejnosti vyvolávať dojem neustálenosti, nejednoznačnosti slovensko-maďarskej hranice a možnosti jej väčšej či menšej modifikácie, hoci to odporovalo ustanoveniam Viedenskej arbitráže. V tejto súvislosti vznikali napr. petičné akcie za pripojenie tej-ktorej obce k Maďarsku.

¹ Tento príspevok obsahovo vychádza zo štúdie riešenej v rámci grantového projektu VEGA č. 1/9214/02 PEKÁR, M.: Politické aktivity maďarskej menšiny na východnom Slovensku v rokoch 1939 – 1944 v zrkadle župnej agendy. In: Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2003. Prešov: Universum, 2003, s. 128 – 142. Na rozdiel od referátu predneseného na konferencii Národy a národnosti na Slovensku – stav výskumu po roku 1989 a jeho perspektívy zohľadňuje tiež výsledky diskusie v pléne a diskusie počas stretnutia riešiteľov subtém.

Rok 1939 bol obdobím zásadných organizačných zmien. Zjednotená krajinská kresťansko-socialistická a maďarská národná strana stratila po arbitráži väčšinu svojho členstva a štruktúr. Zvyšok musel prejsť zásadnou reorganizáciou a transformáciou.

Proces formovania novej menšinovej politickej strany - Maďarskej strany na Slovensku (ďalej len MSS) - prebiehal pozvoľna. Z dôvodu zvýšeného záujmu režimu o maďarskú otázku, nejasnosti situácie a nejstej budúcnosti sa Maďari spočiatku organizovali len pololegálne v menších skupinách okolo politicky agilnejších jednotlivcov. Do podoby analogickej dobovému vnímaniu politického systému, t.j. do podoby autoritatívnej sa strana konštituovala v lete roku 1940 po stabilizovaní situácie v SR a normalizácii bilaterálnych slovensko-maďarských vzťahov. Základnú štruktúru aktivít tvorila tolerovaná činnosť MSS, jej miestnych a obvodných sekretariátov, ktoré pracovali pod dohľadom režimu. Časť členstva strany však naďalej vyvíjala činnosť presahujúcu oficiálne tolerované aktivity a bola režimom vnímaná ako protištátna a iredentistická. Takéto aktivity podporovala tiež značná časť maďarskej menšiny, pôsobiaca už od konca roka 1938 mimo rámec akejkoľvek politickej strany. Z tohto dôvodu i vzhľadom na charakter dobovej legislatívy či slovensko-maďarských vzťahov mocensko-represívny aparát režimu pozorne sledoval nielen členov MSS, ale všetkých príslušníkov (teda aj politicky nečinných, činných v iných organizáciách alebo lojálnych) a sympatizantov menšiny bez rozdielu. K dispozícii mal na tento účel rozsiahlu mašinériu – popri sieti župných a okresných úradov, tiež ÚŠB, policajné a žandárske orgány, armádu i štruktúry HSLS s pridruženými organizáciami atď.

Postavenie Maďarov v politickom systéme prvej SR vymedzovali dve základné právne normy - Ústava SR prijatá 21. júla 1939 a zákon č. 121/1940 Sl. z. o politických stranách národnostných skupín, ktorý bol prijatý 15. mája 1940. V zmysle uvedenej legislatívy vystupovala ako jediná politická predstaviteľka maďarskej menšiny na území Slovenska Maďarská strana na Slovensku (maď. Szlovenszkoí Magyar Párt). MSS bola nástupkyňou Zjednotenej krajinskej kresťansko-socialistickej a maďarskej národnej strany. Na jej čele stál János Esterházy.

V septembri 1940 prijala strana nový program. Oficiálny program MSS bol prispôbostený reálnej politickej situácii, čo sa prejavilo jeho zameraním na kultúrnu problematiku (školsstvo, spolky, jazykové práva a pod.). Neoficiálna časť programu smerovala k napĺňaniu záujmov Maďarska - k revízii hraníc a obnoveniu veľkého Maďarska. Od roku 1940 sa protislovenský a fašistický ráz strany postupne prehľboval. Už v roku 1940 vzniklo memorandum, v ktorom niektorí, hlavne mladší a sociálne slabší členovia strany žiadali, aby strana prispôbila svoju politickú líniu smerovaniu maďarských Šípových krížov. Prílišná fašizácia strany nebola v tom čase z pohľadu jej vedenia žiaduca, preto memorandum neprinieslo do podoby strany žiadne zmeny. Vnútrostranícke dianie ale poukazovalo na to, že maďarská menšina bola síce navonok stranícky disciplinovaná, no vzhľadom na sociálne ale i konfesijné² rozvrstvenie členstva nebola vnútorne názorovo homogénna. Tento stav pretrvával ešte od roku 1936, kedy došlo k spojeniu maďarských strán do Zjednotenej krajinskej kresťansko-socialistickej a maďarskej národnej strany. Hoci sa sociálna a názorová diverzifikácia členstva zmenšovala, uvedený problém nebolo možné ani v podmienkach autoritatívneho systému uspokojivo eliminovať.

Napĺňanie programu MSS bolo limitované zásadou reciprocity, ktorá bola obsiahnutá v § 95 ústavy³ a ktorej dodržiavanie bolo záujmom štátu. Zásada na jednej strane pomáhala zlepšovať podmienky života Slovákov na odstúpenom území, na druhej strane brzdila neprimerané nároky Maďarov v SR. Práve z dodržiavania zásady reciprocity formálne vyplývala zvýšená pozornosť

2 Z hľadiska vyznania dominovali u maďarskej menšiny tradične dve konfesie – rímskokatolícka a reformovaná.

3 „Práva národnostných skupín, uvedené v ústave, platia natoľko, nakoľko také isté práva v skutočnosti požíva i slovenská menšina na území materského štátu príslušnej národnostnej skupiny.“

venovaná maďarskej menšine štátnobezpečnostným a represívnym aparátom režimu. Dôsledkom uplatňovania tohto ustanovenia bola tiež skutočnosť, že činnosť strany bola až do registrácie ministerstvom vnútra v novembri 1941 (po povolení Strany slovenskej národnej jednoty v Maďarsku) suspendovaná.

Samotné zaregistrovanie MSS ministerstvom vnútra nevnímala verejnosť pozitívne. Rôzne incidenty, ktorá sa pri tejto príležitosti vyskytli, marili zahraničnopolitické úsilie SR. ÚŠB preto zakázala všetky politické demonštrácie (vrátane protizhidovalských). Za daných okolností totiž spravidla naberali protimaďarský charakter.

Úradné zaregistrovanie strany bolo spojené s procesom evidencie počtu Maďarov, promaďarsky zmýšľajúcich osôb a legalizácie stranických štruktúr. Bez nového povolenia smeli fungovať tie miestne organizácie, ktoré pôsobili so starším oficiálnym úradným povolením a mali aspoň 20 členov maďarskej národnosti. Už jestvujúce miestne organizácie museli predložiť zápisnice o ustanovujúcom valnom zhromaždení a o voľbách funkcionárov, stanovy, doklad o ohlásení a o úradnom schválení ich existencie. Ukázalo sa, že miestne organizácie fungovali väčšinou len de facto, nie de iure. O potvrdenie existencie, resp. založenie novej miestnej organizácie museli požiadať župana (ak v sídle žilo viac ako 5 % maďarského obyvateľstva) alebo ministra vnútra (v opačnom prípade).

Rok 1942 predstavoval vrchol činnosti MSS. Strana vtedy registrovala približne 30 000 členov.⁴ Dotvorila sa organizačná štruktúra strany a bola obnovená činnosť Maďarského kultúrneho spolku (maď. Szlovenszkói Magyar Kultúregyesület)⁵. Pri povoľovaní maďarských aktivít brali úrady stále na zreteľ dve veci - či sa nejedná o provokáciu a či je analogická činnosť v zmysle zásady reciprocity povolená Slovákom v Maďarsku. Všetky aktivity Maďarov využívala v prípade potreby propaganda, ktorá dokázala obratne narábať s verejnou mienkou a vo vhodnej chvíli ponúknuť úradom formálny dôvod na zásah. Na propagandu dozeral a jej smerovanie udával A. Mach.

Na neprijateľný nárast činnosti MSS v roku 1942 reagovalo ministerstvo vnútra začiatkom februára 1943 obežníkom, v ktorom upozorňovalo na túto skutočnosť a zároveň žiadalo, aby „... nežiadúca činnosť bola vhodným a nenápadne organizovaným spôsobom zneškodňovaná aj miestnymi akciami HSES, HG, HM a iných slovenských spolkov a korporácií pod patronáciou miestnych sborov Slovenskej ligy. (...) ... žiadam, aby ste vo svojom obvode vhodným spôsobom a bez odvolávania sa na tento pokyn zariadili, aby sa najmä pohraničnému a v menšine žijúcemu obyvateľstvu dostalo potrebnej národnej výchovy a slovenského národného povedomia. Nebude od veci, keď sa slovenskému a na to odkázanému v menšine žijúcemu obyvateľstvu pri tejto mravnej výchove dostane podpory aj po stránke hmotnej, ako napr. zakladanie a udržiavanie slov. menšinových škôl, pridelenie židovských nehnuteľností, podpora zo župných prostriedkov a pod.“⁶ Ministerstvo bolo dobre informované a chápalo podstatu veci. Na vidieku ale i v mestách bolo členstvo v strane často otázkou spoločensko-ekonomického postavenia. V mnohých prípadoch tvorili Maďari miestnu elitu prepojenú najrôznejšími väzbami, počnúc príbuzenskými, cez profesijné, končiac politickými. Na vidieku patrili k maďarskej menšine statkári a bohatí roľníci, v mestách lekári, právnici, úradníci a živnostníci - všetko profesie, ktoré v autoritatívnom systéme s prevládajúcim čiernym trhom prosperovali. Veľký vplyv na spoločenský život mali početní maďarskí duchovní. Je preto logické, že sa k menšine najmä zo zisťujúcich

4 Bližšie k MSS tiež: ZELENÁK, P.: Maďarská strana. In: LIPTÁK, E. (Ed.): Politické strany na Slovensku 1860 – 1989. Bratislava: Archa 1992, s. 241 – 244.

5 Činnosť spolku bola zastavená ešte 20. 4. 1939.

6 ŠA Prešov, fond Šarišsko-zemplínska župa (ŠZŽ), sign. 72/IIIc-43 ŠB.

dôvodov hlásili aj Slováci (napr. v Humennom⁷ tvorili dokonca viac ako polovicu členstva miestnej organizácie) či Rusíni (najmä pod vplyvom zhungarizovaných gréckokatolíckych duchovných, keďže náboženstvo bolo pre nich najčastejším spôsobom identifikácie). Hospodárska podpora chudobnejších slovenských obyvateľov v prostredí, kde boli konfrontovaní s popísanou realitou, predstavovala spolu s diskrimináciou Maďarov účelný spôsob riešenia problému. Režim kamufloval svoj skutočný záujem a postoj zákazom odvolávať sa na oficiálne pokyny, čím sa zrejme snažil ochraňovať záujmy Slovákov v Maďarsku.

V súvislosti s vývojom na bojiskách druhej svetovej vojny dochádzalo od jesene 1943 k veľmi rýchlym a dôležitým zmenám medzinárodnopolitickej situácie, ktoré sa odrazili v postupnom úpadku režimu SR, ale i v činnosti MSS. V rozklade bol štátny aparát a zásadným spôsobom sa menili postoje či názory celej spoločnosti. Partizánske akcie, ktorých počet prudko narastal, opakovane narušali telefonické spojenie, čím znemožňovali spojenie župných a okresných úradov s centrálnymi úradmi v Bratislave. K úpadku režimu prispievalo popri partizánskom hnutí tiež rapidne zhoršenie hospodárskej situácie a opatrenia nemeckej armády súvisiace s približovaním frontu.⁸ V zásade je možné konštatovať, že v aktivitách a v charaktere maďarskej menšiny nastal dôležitý zlom. Väčšia časť menšiny oportunisticky a z alibizmu upustila od politických aktivít, príslušníci MSS sa vzdávali členstva, mnohí sa dokonca prestali hlásiť k maďarskej národnosti. Zvyšok menšiny sa radikalizoval, úplne sa odklonil od ľudáckeho režimu i od SR a správal sa živelne podľa aktuálneho medzinárodnopolitického postavenia Maďarska a jeho vnútropolitického vývoja. MSS i jej vodca sa odklňali od pôvodne deklarovanej podpory slovenského štátu a vládneho režimu, čo vyvrcholilo v lete roku 1944, kedy došlo k pokusu zbaviť Esterházyho poslaneckého mandátu. Štátna rada najprv „pre nedostatok materiálov a formálne závady“ návrhu nevyhovela.⁹ Esterházy nakoniec o poslaneckú imunitu i mandát prišiel a rezignoval aj na funkciu predsedu MSS.

Toľko základná myšlienková os, po ktorej bola problematika postavenia maďarskej menšiny v prvej SR doteraz skúmaná a interpretovaná. Ak chceme hovoriť o stave výskumu predmetnej problematiky, musíme si predovšetkým uvedomiť, že dnes absentuje všeobecne prijateľné vedecké syntetické spracovanie našich národných dejín rokov 1939 – 1945. Ba možno konštatovať, že uvedené obdobie patrí medzi najkontroverznejšie etapy slovenských dejín, a to napriek úsiliu viacerých generácií slovenských historikov. V tejto súvislosti možno povedať, že spracovaná je iba základná línia historického vývoja. Preto i téma miesta maďarskej menšiny vo vtedajšej slovenskej spoločnosti nemôže byť uspokojivo zmapovaná a interpretovaná. Naznačený základný náčrt problematiky vznikol viac-menej ako mozaika poskladaná z výsledkov výskumu parciálnych tém - v hektickom období rokov 1938 – 1939 sa maďarská menšina a jej politická angažovanosť stráca v spleti udalostí stredoeurópskej medzinárodnej politiky,¹⁰ po vzniku samostatné-

7 ŠA Prešov, fond ŠZŽ, sign. 72/IIIc-43 ŠB.

8 PAŽUR, Š.: Protifašistický odboj na východnom Slovensku. Košice: Východoslovenské vyd. 1974, s. 184 – 188.

9 KAMENEC, I.: Štátna rada v politickom systéme slovenského štátu v rokoch 1939 – 1945. In: KAMENEC, I.: Hľadanie a blúdenie v dejinách. Bratislava: Kalligram 2000, s. 279.

10 ČIERNA-LANTAYOVÁ, D.: Podoby česko-slovensko-maďarského vzťahu 1938 – 1949. Bratislava: Veda 1992. 203 s. DEÁK, L.: Hra o Slovensko. Slovensko v politike Maďarska a Poľska v rokoch 1933 – 1939. Bratislava: Veda 1991. 240 s. DEÁK, L.: Slovensko v politike Maďarska v rokoch 1938 – 1939. Bratislava: Veda 1990. 189 s. DEÁK, L.: Spravodlivosť pre Maďarsko. Maďarsko a politika maďarskej menšiny na Slovensku v rokoch 1938 – 1939. Bratislava: Kubko Goral 1996. 32 s. DEÁK, L.: Viedenská arbitráž – „Mnichov pre Slovensko“. Bratislava: Nadácia Korene 1998. 72 s. IRMANOVÁ, E.: Maďarsko a Versailleský mírový systém. Ústí na Labem: Albis International 2002. 409 s. DEÁK, L.: Autómia Slovenska v plánoch

ho Slovenska ide o problém zaradenia politickej strany Maďarov do politického systému SR, ďalej je to problém uplatňovania zásady reciprocity, problém úlohy menšiny v politike Maďarska¹¹ a čiastočne ešte problém hodnotenia činnosti predstaviteľa menšiny Jánosa Esterházyho.¹²

Základné výsledky doterajšieho bádania naznačujú tiež priestor, ktorému je pri výskume potrebné venovať zvýšenú pozornosť. Ak chceme dôsledne zadefinovať miesto maďarskej menšiny v majoritnej slovenskej spoločnosti, určite k tomu nepostačí poznať, ako sa menilo postavenie tejto menšiny v jednotlivých politických systémoch, ktoré sa na našom území vystriedali. Aj keď možno povedať, že práve tento bod je najlepšie, hoci stále nekomplexne preskúmaný. Pre určenie miesta akejkoľvek menšiny nie sú rozhodujúce len právne aspekty. Tie sú, naopak, v istom zmysle dôsledkom širších celospoločenských a medzinárodných okolností. Mimoriadne dôležité sú hospodárske, sociálne, konfesijné či psychologické a ďalšie determinanty. Na tomto priestore sa ukazujú najväčšie rezervy a zároveň perspektívy pre historický výskum. Doteraz sa pozornosť venovala predovšetkým analýze základných štatistík, právnych noriem a skúmaniu dokumentov tzv. veľkej politiky. Reálne postavenie, každodennosť vnímaná jednotlivcom a určovaná jeho konaním, ktorá v konečnom dôsledku rozhoduje o podobe vecí, ostávala bokom. Štúdium archívneho materiálu spolu s erudovaným výskumom regionálnych dejín je nevyhnutným predpokladom rozšírenia faktografických poznatkov. Materiály prístupné v slovenských archívoch môžu po adekvátnej kritike a interpretácii ponúknuť odpovede na otázky práve o hospodárskom a spoločenskom postavení maďarskej menšiny, o jej vnímaní slovenským elementom, o vzťahoch k ďalším relevantným menšinám, o jej konfesijnej štruktúre či o príčinách a prejavoch konfliktov a predsudkov vo vzťahu medzi minoritou a majoritou a pod. Veľmi cenným a neprebádaným pramenným materiálom, viažucim sa práve ku každodennosti a jej podobám, disponujú štátne archívy a ich pobočky. Ide najmä o župnú a okresnú úradnú agendu, hlásenia žandárskeho staníc či regionálnych štruktúr HSES. Zaujímavé dokumenty retrospektívneho charakteru sa nachádzajú v Archíve Ministerstva vnútra v Levoči. V neposlednom rade je žiaduce uskutočniť podrobnú analýzu dobovej periodickej tlače. Bola totiž dominantným mien-

horthyovského Maďarska v r. 1938. In: Historický časopis, 36, 1988, č. 3, s. 397 – 410. DEÁK, L.: Slovensko a Viedenská arbitráž z 2. novembra 1938. In: Zborník Múzea SNP 15. Martin: Osveta 1990, s. 5 – 33. DEÁK, L.: Slovensko v strednej Európe – od autonómie po vyhlásenie samostatnosti (1938 – 1939). In: BOBÁK, J.: Slovenská republika (1939 – 1945). Martin: Matica slovenská 2000, s. 9 – 18.

- 11 VIETOR, M.: Dejiny okupácie južného Slovenska 1938 – 1945. Bratislava: SAV 1968. 505 s.; FABIAN, J.: Slovensko v strednej Európe. (Slovensko-maďarské vzťahy za druhej svetovej vojny.) In: PEKNÍK, M. a kol.: Pohľady na slovenskú politiku. Bratislava: Veda 2000, s. 284 – 290.; KAMENEC, I.: Politický systém a režim Slovenského štátu v rokoch 1939 – 1945. In: BYSRICKÝ, V. (Ed.): Slovensko v rokoch druhej svetovej vojny. Bratislava: Historický ústav SAV 1991, s. 13 – 23.; LIPTÁK, L.: Nemecká a maďarská menšina v slovenskej politike a odbojovom hnutí. In: Vynútený rozchod. Vyhnanie a vysídlenie z Československa 1938 – 1947 v porovnaní s Poľskom, Maďarskom a Južosláviou. Bratislava: Veda 1999, s. 85 – 93.; LIPTÁK, L.: Maďarsko v politike slovenského štátu v rokoch 1939 – 1943. In: Historický časopis, 15, 1967, č. 1, s. 1 – 35.; LIPTÁK, L.: Politický režim na Slovensku v rokoch 1939 – 1945. In: Slovenské národné povstanie roku 1944. Bratislava: SAV 1965, s. 20 – 49.; ZELENÁK, P.: Maďarská menšina v geopolitických reláciách Slovenska. In: PEKNÍK, M. a kol.: Pohľady na slovenskú politiku. Bratislava: Veda 2000, s. 199 – 227.
- 12 DEÁK, L.: Politický profil Jánosa Esterházyho. Bratislava: Kubko – Goral, 1996. 24 s.; KAMENEC, I.: Osobnosť Jánosa Esterházyho a jej kontroverzné interpretácie. In: Hľadanie a blúdenie v dejinách. Bratislava: Kalligram 2000, s. 356 – 362.; Kauza grófa Esterházyho. In: Dominofórum, 10, 2001, č. 14, s. 6. VALLENTA, J.: Rehabilitace Jánosa Esterházyho? In: Dějiny a současnost, 18, 1996, č. 3, s. 25 – 27.; MOLNÁR, I.: Esterházy János 1901 – 1957. Dunaszerdahely: NAP, 1997. 336 s.; A kisebbségi kérdés Estrházy János. Budapest: Ister, 2000. 299 s.; SZENT-IVÁNY, G.: Graf János Esterházy. Wien: Böhlau Verlag, 1995. 266 s.

kotvorným prostriedkom, cez ktorý propaganda¹³ realizovala svoje ciele. Zaujímavé možnosti poskytuje pritom nielen celoslovenská tlač, ale tiež regionálne periodiká.

Z pohľadu cieľov riešeného štátneho programu s názvom *Národ, národnosti a etnické skupiny* v transformujúcej sa spoločnosti a vzhľadom na jeho časové ohraničenie však nebude reálne ani žiaduce uskutočniť archívny výskum v uvedenom rozsahu. Keďže hlavnou úlohou historikov zapojených do programu je poskytnúť historickú a argumentačnú bázu pre vypracovanie expertízneho materiálu na multidisciplinárnej úrovni, ako najdôležitejšie sa javí vytypovať konkrétne zdroje napätia a konfliktov v ich historických súvislostiach, nájsť ich odraz v súčasnom spoločensko-politickom dianí a identifikovať príčiny rozporov z pohľadu historickej vedy. Takto zameranému cieľu je potrebné podriadiť spôsob práce – štúdium odbornej literatúry (slovenskej, maďarskej i ostatnej) a periodickej tlače (dbovej i súčasnej), rozsah a smerovanie archívneho výskumu, výber metód kritiky a interpretácie a pod.

Obdobie existencie prvej SR možno celé označiť za jeden veľký konfliktný bod vo vzťahu medzi slovenskou majoritou a maďarskou minoritou. Niekoľko momentov z tohto obdobia však bolo predsa len „životaschopnejších“ a nachádza svoj odraz v živote dnešnej spoločnosti i v bilaterálnych slovensko-maďarských vzťahoch po roku 1993. Medzi ne sa zaraďuje napr. aplikácia ústavnej zásady reciprocitu, činnosť Maďarskej strany na Slovensku a jej predstaviteľ a Jánosa Esterházyho, spory ohľadom propagandy, jazykových či konfesionálnych otázok. „Životaschopnosť“ spomenutých problémov súvisí pravdepodobne s neadekvátnou, nesprávnou či rozdielnou interpretáciou historických faktov a dejov, ktorá je následne rôznymi záujmovými skupinami účelovo podsúvaná verejnosti.

Smer výskumu v konkrétnej parciálnej problematike postavenia maďarskej menšiny v prvej SR s ohľadom na konfliktné body možno zhrnúť do niekoľkých základných bodov:

1. Stanovenie predmetu výskumu. Konfliktné body a zdroje napätia (reálne či potenciálne) bude potrebné vytypovať, a to nielen v odbornej historickej spisbe, ale najmä v politickom (napr. kauza J. Esterházy v roku 2001) a v každodennom spoločenskom živote (napr. podanie problematiky v učebniciach dejepisu alebo náuky o spoločnosti).
2. Identifikácia rozdielov. V druhej fáze bude potrebné porovnať vnímanie problematiky jednotlivými stranami a stanoviť rozdielnosti. Vzniká tu priestor pre spoluprácu s pracovníkmi Fóruminstitutu v Šamoríne, ktorí by vzhľadom na svoju odbornú orientáciu a jazykové možnosti mohli pripraviť podkladový materiál vychádzajúci z maďarskej spisby (prehľad historiografie a hlavných interpretačných línií).
3. Analýza rozdielov. Zistené rozdiely bude potrebné podrobne preštudovať a jednotlivé historické udalosti, resp. ich interpretáciu pomocou historického výskumu objektivizovať (očistiť od nánosov subjektivismu, prezentizmu, redukcionizmu, použitia nesprávnych metód a pod.¹⁴).
4. Sumarizácia výsledkov. Výsledky výskumu bude v záverečnej fáze potrebné spracovať, a tak pripraviť expertízny materiál ako východisko pre ďalšie riešenie programu na úrovni iných vedných disciplín.

13 Propagande slovenského štátu sa z venoval J. Darma v *Otázkach žurnalistiky 1965 a 1967*. Novšie: BAKA, I.: *Mechanizmus, ciele a metódy pôsobenia ľudáckej propagandy v rokoch 1938 – 1939*. In: *Historický časopis*, 51, 2003, č. 2, s. 277 – 294.

14 Bližšie tiež: GONĚC, V.: *Opakované chyby, ideologémy a tradiční deformace ve výkladech etnických vzťahů ve střední Evropě*. In: *Česko-slovenská historická ročenka 2002*. Brno: Masarykova univerzita v Brně; Česko-slovenská komise historiků, 2002, s. 83 – 100.

Konfliktné body v slovensko-maďarských vzťahoch a ich reflexia v tlači a vedeckej literatúre v štátoch Európskej únie, s dôrazom na štáty Beneluxu, Nemecko a Rakúsko (Náčrt základných problémov)

Zuzana Poláčková

Po páde komunizmu roku 1989 v strednej a východnej Európe, v tejto rozsiahlej a strategic-ky dôležitej oblasti, sa dôležitou témou tlače a vedeckej spisby v západnej Európe stal problém narastajúceho napätia medzi jednotlivými národmi, menšinami a etnickými skupinami. Táto problematika nebola pre západoeurópsku verejnosť nová. Verejnosť západnej Európy si už navykla na podobné neprijemné správy, týkajúce sa udalostí v Severnom Írsku, Baskicku, na Korzike, či iných miestach v rámci samotnej západnej Európy. Súčasne nové problémy „multikultúrného“ života a medzietnického spolužitia v západoeurópskych mestách, spôsobené masovou imigráciou ľudí z mimoeurópskych oblastí, vytvorili nový druh citlivosti na problémy etnickej neznášanlivosti vo vlastnom prostredí.¹ Miera násilia v bývalej Juhoslávii, ako aj etnické rozpory v iných častiach bývalej komunistickej východnej Európy, boli vnímané západoeurópskou verejnosťou, médiami a akademikmi ako niečo kvalitatívne odlišné z viacerých dôvodov. Fakt, že takéto a násilie a „agresívny nacionalizmus“ sa objavili na území, ktoré sa iba nedávno zbavilo komunistických režimov, na území, na ktorom prebiehala spoločenská transformácia, iba posiloval dojem, že situácia by sa tu mohla vyvinúť nepriaznivejšie ako v oblastiach s podobnými problémami v západnej Európe. Aj tá skutočnosť, že práve tieto štáty východnej a strednej Európy, kde v 90-tych rokoch vzrastalo etnické napätie, sa uchádzali o členstvo v Európskej únii; posilnila záujem západoeurópskej verejnosti o pozorné sledovanie vývoja v tejto oblasti. Malá informovanosť a dlhotrvajúce bariéry v komunikácii počas trvania bipolárneho rozdelenia Európy prispeli k tomu, že nielen reportáže v tlači, ale aj niektoré vedecké články vychádzali z určitého rámca predsudkov a stereotypov.² Spôsob, akým sa o rôznych záležitostiach informovalo spolu s interpretáciou, ktorá reportáže podčiarkovala, bol niekedy, aj keď nie vždy, podfarbený stereotypnými predstavami. Súčasne senzáciechtiví reportéri, ktorí sa usilovali pritiahnúť pozornosť čitateľov veľakrát interpretovali situáciu v oveľa horšom svetle ako v skutočnosti bola.³ Napriek tomu, že obraz „východnej Európy“ bude pravdepodobne v procese európskej integrácie postupne nadobúdať menej stereotypné a objektívnejšie črty, je zaujímavé položiť si v tejto

1 Pozri JOPPKE, Ch. (Ed.): Challenge to the Nation-State. Immigration in Western Europe and the United States. Oxford: 1998; DUIN VAN P. – POLÁČKOVÁ, Z.: The Limits of Multiculturalism: Problems of Ethnic Relations and Democracy in Slovakia and the Netherlands. Slovak Foreign Policy Affairs, Vol. III, No. II, Fall 2002, s. 23 – 37.

2 V tejto súvislosti by som chcela spomenúť moju spoluprácu s renomovaným profesorom Peterom J. Katzensteinom na projekte „Unified Germany in an Integrating Europe“ (Zjednotené Nemecko v integrujúcej sa Európe), ktorý bol koordinovaný Cornell University, USA. Profesor Katzenstein sa ma počas nášho prvého stretnutia opýtal, či slovensko-maďarský vzťah naozaj hrozí prerásť do otvoreného konfliktu, podobne ako v Juhoslávii.

3 Porovnaj HENDERSON, K.: Evaluating Slovak Transition: What creates the image of Slovakia? Slovak Foreign Policy Affairs, Spring 2000; POLÁČKOVÁ, Z.: The Slovak Republic: Bridge between East and West. In: KATZENSTEIN, P.(Ed): Mitteleuropa.Between Europe and Germany, Oxford: 1997, s.192 – 240.

súvislosti otázku do akej miery sú tieto pohľady zo západu na východ objektívne a do akej miery sú poznačené stereotypmi, z ktorých mnohé siahajú až do doby po prvej svetovej vojne a vzniku nástupníckych štátov po roku 1918.

Tlačové správy hrajú kľúčovú úlohu vo vytváraní obrazu post-komunistickej Európy v očiach väčšiny priemerne vzdelanej verejnosti západnej Európy. V tomto ohľade sú pravdepodobne dôležitejšie ako oficiálne dokumenty inštitúcií Európskej únie, ktoré sú často napísané technicky až sucho (aj keď objektívnejšie), či rôzne vedecké spisy a články v špecializovaných časopisoch, ktoré číta len obmedzená časť úzko špecializovanej verejnosti. Analýza západnej tlače je preto základom pre pochopenie vývoja pohľadu a obrazu, resp. prizmu, cez ktorú západná Európa vníma národy strednej a východnej Európy, ich problémy a vzájomné konflikty. Vedecké publikácie (t. j. práce politológov, sociológov, historikov atď.) však zohrávajú dôležitú úlohu pri definovaní, čo je obsahom etnického konfliktu a ako pristupovať k jeho riešeniu.

Vytváranie a existencia takýchto názorov bola a bude dôležitou súčasťou pri vytváraní západoeurópskej politiky a politiky EÚ voči strednej a východnej Európe paralelne s postojom verejnosti, ako aj (pozitívnych aj negatívnych) stereotypných predstáv. Otázka maďarskej menšiny na Slovensku je práve jednou z takých tém, ktorá vytvára obraz o Slovensku, rovnako ako vnútropolitická situácia, či zahraničná politika. V tejto fáze výskumu danej problematiky sa obmedzím hlavne na otázku rôznych uhlov pohľadu na slovensko-maďarský vzťah a na možné aspekty analýzy ich obrazov v západoeurópskych médiách. Nebudem komentovať dôsledky, ktoré by takéto názory mohli mať pre politiku vlád a EÚ. V tomto kontexte má slovensko-maďarský vzťah a postavenie maďarskej menšiny na Slovensku viaceré dimenzie. Možno ho analyzovať z pohľadu slovenskej väčšiny a slovenskej vlády, (v ktorej v súčasnosti už maďarská minorita má svoje zastúpenie), ako aj z pohľadu maďarskej menšiny. Ďalšiu dimenziu predstavuje postoj maďarského štátu, tzv. kin - state (pojem, ktorý sa vyskytuje v západnej literatúre a v doslovnom preklade znamená „kmeňový štát“), resp. „otčiny“ všetkých etnických Maďarov, ktorý sa veľmi intenzívne zaujíma o postavenie maďarských menšín za hranicami, najmä na Slovensku, v Rumunsku a vo Vojvodine. Komplexný prístup ku skúmaniu danej problematiky si vyžaduje konfrontáciu spomenutých dimenzií ako aj ich reflexie v západoeurópskej tlači a vedeckej spisbe. Vo vzťahu k EÚ a jej inštitúciám je potrebné dodať, že tak Slováci, ako aj Maďari (slovenskí Maďari spolu s politickými predstaviteľmi a inštitúciami v samotnom Maďarsku) hneď ako sa zaplietli do vzájomných konfliktov počas 90-tych rokov (napr. snaha Maďarska o to, aby SR nebola prijatá do Rady Európy), tak sa pokúšali ovplyvniť západné inštitúcie a západnú verejnosť. Táto miera napätia v slovensko-maďarských vzťahoch, aj keď ju samozrejme nemožno porovnávať s udalosťami v bývalej Juhoslávii, prispela k dojmu rozšírenému na západe, že slovensko-maďarský vzťah môže byť potenciálnym zdrojom nestability vo východnej a strednej Európe. Dokazuje to aj analýza západoeurópskej tlače a vedeckej literatúry.⁴ V tomto rámci môžeme definovať špecifické faktory, ktoré ovplyvňujú slovensko-maďarský vzťah a sú zodpovedné za ich skreslený a deformovaný obraz. Slovensko - maďarský vzťah slúži pre západoeurópske médiá, verejnosť a politických analytikov ako jeden z typických príkladov inter-etnických vzťahov v geopolitickom priestore postkomunistickej Európy. Hodnotenie slovensko-maďarského vzťahu a jeho obraz ovplyvňujú tri základné okruhy problémov, ktoré sú relevantné nielen pre strednú a východnú Európu vo všeobecnom slova zmysle, ale majú pre Slovensko a maďarskú menšinu špecifický význam.

4 BURGESS, A.: Writing off Slovakia to „the East“? Examining charges of bias in British press reporting of Slovakia, 1993 – 1994. Nationalities Papers, Vol. 25, No. 4, 1997 ako príklad analýzy tlače; BAKKER, E.: Minority Conflicts in Slovakia and Hungary?, Capelle a/d IJssel, 1997 ako príklad analýzy vedeckej spisby.

Po prvé, zdá sa, že existuje prepojenie medzi všeobecnou politickou situáciou v krajine či oblasti, ktorá je pozorovaná; t. j. stupňom rozvoja demokracie, politickej kultúry, politickej stability a spôsobom, akým sa vytvárajú obrazy témy etnického konfliktu a národného antagonizmu. V rámci špecifickej situácie, v ktorej sa stredná a východná Európa nachádza, má tento vzťah (a spôsob, akým je tento vzťah vnímaný na západe) kľúčový význam, už aj kvôli existujúcemu obrazu post-komunistického sveta a obáv z následkov, aké by mali prípadné etnické a medzištátne konflikty v tejto oblasti pre celú Európu. Spôsob, akým verejnosť v západnej Európe vníma etnické rozpory, je preto priamo spojený so spôsobom recepcie vnútropolitckej situácie v danej krajine – v prípade post-komunistických krajín je to hlavne transformačný proces a jeho napredovanie, resp. upevňovanie demokracie a politická stabilita. V tejto súvislosti je zaujímavé a má výpovednú hodnotu porovnanie vnímania etnického konfliktu v západnej a východnej Európe: aj keď je násilie v Severnom Írsku vnímané ako agresívne a drastické, určite sa nepovažuje za ukazovateľ zrútenia celkovej politickej stability či demokratického systému, a už vôbec nie ako nebezpečie, ktoré by mohlo ohroziť zvyšok Európy. V prípade krajín strednej a východnej Európy je to inak. Medzištátne a etnické tenzie v tejto oblasti sú považované za príznaky štrukturálnej politickej nestability a nedostatku demokracie, s nebezpečím dlhotrvajúceho konfliktu a dokonca vojny, ktorá by mohla ohroziť niektoré časti Európy. Toto je nepochybne pomerne objektívny obraz vo vzťahu k bývalej Juhoslávii, ale zároveň podobný, aj keď v oveľa slabšom a skreslenejšom vydaní, sa prezentuje aj vzhľadom na problém maďarskej menšiny v krajinách strednej a východnej Európy, akými sú predovšetkým Rumunsko a Slovensko. Dokonca aj v post-mečiarovskom Slovensku v prípade maďarskej menšiny prevláda (pravdepodobne) v západnej Európe názor (prezentovaný politickými špičkami, žurnalistami a výskumnými pracovníkmi), že Slovensko čaká ešte kus práce, najmä v oblastiach konsolidácie interetnických vzťahov a s tým súvisiacim inštitucionálnym zabezpečením, ako aj v oblasti politickej a sociálnej stability.⁵ Aj keď po vstupe predstaviteľov maďarskej menšiny do vlády a po vzniku maďarskej univerzity sa oveľa výraznejšou stala rómska problematika, ktorá maďarskú v súčasnosti zatieňuje.

V rámci súčasnej mocenskej štruktúry v Európe je však dôležitý charakter obrazu strednej a východnej Európy. Stereotypné predstavy ovplyvňujúce verejnú mienku majú dlhú životnosť a sú menej schopné flexibilne reflektovať objektívne pozitívne zmeny, ako sú schopné európske politické štruktúry a inštitúcie. Reformné krajiny strednej a východnej Európy sú často vnímané ako politicky nestabilné a poznamenané dedičstvom nacionalizmu. V tomto zmysle je veľmi dôležité pre rozvoj pozitívneho imidžu post-mečiarovského Slovenska po roku 1998, akým spôsobom bude vnímaná problematika slovensko-maďarského vzťahu. Ukazuje sa tu veľmi zreteľne prepojenie medzi vnútropolitckou situáciou v krajine a jej obrazom v zahraničí, ako aj tá skutočnosť, či sa novej, v zahraničí pozitívne hodnotenej politickej elite podarilo dosiahnuť očakávané zlepšenie slovensko-maďarského vzťahu. Inými slovami, nakoľko sa zlepšili inter-etnické vzťahy a do akej miery pokročila integrácia minority do väčšinovej spoločnosti. Súčasťou obrazu je však aj politické správanie maďarskej menšiny, oprávnené, resp. menej oprávnené požiadavky jej predstaviteľov, postoj Maďarska. V tomto zmysle je zaujímavý vývoj hodnotenia a obrazu vnútornej a zahraničnej politiky Maďarska, ktorej pevnú súčasť tvorí podpora menšín za hranicami (napr. predvolebnú kampaň Viktora Orbána, ktorá bola silne podfarbená nacionalizmom, hodnotili médiá na západe kriticky; v tomto ohľade môžeme konštatovať, že pohľad zo západu na Maďarsko a jeho menšiny sa stáva objektívnejším).

5 Poláčková, Z.: Unification, diversity and ethnic minorities in Europe to be published in Central European Political Science Review.

Druhým problémom, úzko spätým s prvým, sú samotné pojmy „stredná Európa“ a „východná Európa“. Problém národnostných vzťahov je iba jednou z mnohých tém, ktoré sú spojené v tlači a myšliach ľudí na západe s pojmom problematickej „východnej Európy“. Je dôležité zistiť, čo sa na západe pod týmto pojmom myslí a ako sa obsah tejto definície zmenil od roku 1989. To rovnako platí aj pre „strednú Európu“, ktorá má v samotnej „strednej Európe“ (a čiastočne aj na západe) podstatne pozitívnejší obsah ako geopolitický pojem „východná Európa“. Stredoeurópske krajiny, oslobodené od komunizmu, dúfajú, že pôvodná náplň pojmu „stredná Európa“ zažíva svoj úspešný návrat. Nie je však úplne jasné, či pojem „východná Európa“ z čias studenej vojny skutočne zmizol zo slovníka západoeurópskej verejnosti a či naozaj bol, aspoň čo sa týka krajín V4, nahradený pozitívnejším pojmom „stredná Európa“. Obdobie mečiarizmu na Slovensku spôsobilo, že táto krajina bola vnímaná odlišne ako jej susediace štáty – Česká republika, Poľsko, Maďarsko. Nakoľko sa v novinárskom jazyku dôsledne rozlišujú pojmy „stredná Európa“ a „východná Európa“, je otázne, do ktorej Európy patrilo Slovensko v 90-tych rokoch a kam patrí teraz a či vôbec po páde mečiarizmu nastala v jeho „umiestnení“ nejaká zmena. Toto je takisto dôležité, ak porovnávame pozíciu Rumunska a Slovenska vzhľadom na postavenie maďarských menšín v nich, pretože ak je Slovensko videné skôr ako časť „strednej Európy“, Rumunsko je už skôr považované za „východnú Európu“. Ak Slovensko bude vnímané ako plnohodnotná časť „strednej Európy“ a ak si toto dôsledné delenie osvoja aj západní novinári tak, ako by si to predstavovali Stredoeurópania, potom je pravdepodobné, že aj informovanie o maďarskej menšine sa bude niesť v pozitívnejšom tóne. Ako príklad by som chcela uviesť článok z rakúskych novín. Rakúsko napokon priamo susedí s krajinami V4 a teoreticky by malo byť najviac informované a zainteresované na ich ďalšom pozitívnom vývoji. Treba povedať, že rakúske noviny považujú SR, ČR, ale aj Maďarsko za súčasť východnej Európy. Der Standard zo 16. augusta 2003 uverejnil článok, že počet turistov z východu (boli tým myslení predovšetkým českí turisti, ktorých miesto bydliska často leží západnejšie ako mnohé oblasti samotného Rakúska), prekročil počet turistov z Nemecka.⁶

Za tretie, ostáva otázne, nakoľko boli a sú západoeurópski novinári nestranní a vyvážení v informovaní o maďarskej menšine na Slovensku. Ich vôľa objektívne informovať závisí najmä od vyššie spomenutých problémov a domnienok, ale aj od ich osobných názorov a skúseností, zdrojov informácií tak na slovenskej ako aj na maďarskej strane. Pochopiteľne, niektorí majú väčší sklon k objektivite ako iní, pretože nie sú pod vplyvom svojho zdroja informácií, ich zaujatých predstáv, domnienok a obmedzenej schopnosti interpretovať rôzne názory. V tejto súvislosti by som chcela poznamenať, že v 90-tych rokoch som mala možnosť stretnúť sa s korešpondentami kvalitných a mienkotvorných denníkov (Süddeutsche Zeitung, NRC Handelsblad, Le Monde). Ich názory boli ovplyvnené skutočnosťou, že mali svoje kancelárie výlučne v Prahe alebo Budapešti, kde informácie o situácii na Slovensku prichádzali sprostredkované a skreslene. Ak sa na problém dívame z tohto uhla pohľadu, ani nás veľmi neprekvapí, že napätie medzi Slováckmi a Maďarmi v 90-tych rokoch bolo niekedy neobjektívne interpretované západnými novinármi a ich interpretáciu o postavení Maďarov na Slovensku nekriticky preberala aj západná tlač.⁷ Je však isté, že Západ sa nezaujímal ani tak o napätie medzi slovenskými a maďarskými politikmi (ktorých bolo nepochybne viacej ako napätia medzi obyčajnými ľuďmi), ako o ten fakt, že na Slovensku sa stal predsedom vlády V. Mečiar. Predpokladalo sa, že ak Mečiar a jeho ľudia budú viesť Slovensko, vyostria sa aj spory medzi Slováckmi a Maďarmi. V demokratickej kraji-

6 Pozri SIPTAK, I.: Is history fate? Relations and Mental Maps between Austria and Slovakia in connection with EU enlargement, Central European Political Science Review, Vol. 2, No. 6, Winter 2001, s.151 – 158.

7 Blížšie pozri BURGESS, A.: Writing off Slovakia to „the East“?, ktorý uvádza viaceré príklady.

ne by sa problém iste rýchlo vyriešil, ale na mečiarovskom Slovensku by sa mohol vymknúť spod kontroly, rovnako ako sa to stalo v bývalej Juhoslávii. Výsledkom týchto treníc a národne vyhrotenej agitácie z úst niektorých politikov bolo, že západ vnímal situáciu oveľa dramatickejšie, ako v skutočnosti bola. Pretože Mečiarova vláda situáciu iba sťažovala a Maďari boli vnímaní ako obeť, slovensko-maďarský vzťah bol vnímaný ako ďalší sud pušného prachu vo „východnej Európe“.

Otázka však ostáva rovnaká: do akej miery sa zmenil pohľad Západoeurópanov na slovensko-maďarské vzťahy po páde Mečiarovej vlády roku 1998.

Pravdepodobne sa zmenil, súčasne však ešte nie je natoľko odlišný, ako by si mnohí Slováci priali. Dedičstvo, ktoré zanechal Mečiar, je stále ešte prítomné a tak sú Maďari častejšie považovaní za obeť než za partnera v dialógu o obnovu demokracie v krajine, o ktorú sa pokúša vláda, v ktorej je zastúpená aj ich etnická strana.

V rámci vedeckej spisby môžeme rozlišovať medzi dvomi druhmi profesionálnych pozorovateľov a analytikov. Na jednej strane sú to historici súčasnosti (v anglickom jazyku contemporary history, v nemeckom Zeitgeschichte). Otázka je, do akej miery sú ovplyvnení staršími prácami Setona - Watsona a iných, do akej miery používajú špecifické pojmy a konštatovania, ktoré charakterizujú Slovákov alebo Maďarov. Inými slovami, nakoľko sú ochotní, resp. schopní analyzovať nedávnu históriu vo vzťahu k súčasnosti, nezávislým spôsobom. Na druhej strane sú to politológovia a spoločenský vedci, ale aj intelektuáli s rôznou úrovňou znalosti problematiky Slovenska a strednej Európy. Niektoré z ich prác majú vyhovujúcu kvalitu a sú založené na dostatočujúcom výskume, ostatné práce sú viac či menej povrchné a len opakujú to, čo ostatní napísali. Ak však niekedy historici podliehajú starším koncepciám nazerania na stredo európske dejiny vo vzťahu k súčasnosti, platí to isté aj pre politológov, pre ktorých bývajú niekedy zavádzajúce nielen povrchné fakty, ale aj niektoré teoretické modely vzťahujúce sa na špecifickú povahu transformujúcich sa spoločností na „východe“ Európy. V tejto súvislosti je potrebné dodať, že napokon aj z objektívneho hľadiska sa viaceré geopolitické, historicko-vývojové a štrukturálne (sociologické a ekonomické) charakteristiky bývalých socialistických štátov odlišujú od štátov v západnej Európe. Dôležitú úlohu v tomto rámci zohráva teoretická konštrukcia pojmu „etnický nacionalizmus“. Tento bezpochyby reálne existujúci fenomén a objektívny problém sa prezentuje v západoeurópskych médiách a vedeckej literatúre ako imanentná súčasť spoločností v strednej a východnej Európe. Jeho politická inštrumentalizácia sa často v západoeurópskych médiách a vedeckej spisbe reflektuje ako podstatná charakteristika na označenie vzájomnej odlišnosti. Interpretácia a recepcia etnického nacionalizmu v strednej Európe zohráva dôležitú úlohu v rámci hodnotenia komplexnej problematiky dynamického vývoja transformujúcich sa spoločností a ich ďalšieho smerovania. Analýza reflexie pojmu (etnický) nacionalizmus a jeho úlohy v transformujúcej sa spoločnosti v prácach západoeurópskych spoločenských vedcov bude preto v rámci mojej výskumnej úlohy vytvárať širší rámec pre konkrétny náčrt reflexie slovensko-maďarských vzťahov.⁸

Na záver by som chcela uviesť stručný súhrn otázok, na ktoré sa sústredím v rámci výskumu povahy západoeurópskeho vnímania problematiky slovensko-maďarských vzťahov. Po prvé, táto problematika bude zaradená do širšieho rámca západoeurópskeho obrazu „strednej Európy“, „východnej Európy“ a hodnotenia (etnického) nacionalizmu v tomto priestore. Druhým problémom, úzko spätým s prvým, sú samotné pojmy „stredná Európa“ a „východná Európa“. Problém

8 Pozri napr GLENNY, M.: The Rebirth of History. Eastern Europe in the Age of Democracy, Harmondsworth, 1990; ROESSINGH, M. A.: Ethnonationalism and Political Systems in Europe. A State of Tension. Amsterdam 1996.

národnostných vzťahov je iba jednou z mnohých tém, ktoré sú spojené v tlači a myšliach ľudí na západe s pojmom problematickej „východnej Európy“. Je dôležité zistiť, čo sa na západe pod týmto pojmom myslí a ako sa obsah tejto definície zmenil od roku 1989. Aj obraz maďarskej menšiny je čiastočne ukotvený v historickom obraze rôznych štátov strednej Európy. Po tretie, zaujímavou je otázka predpojatosti a subjektívnosti analytikov, spoločenských vedcov a žurnalistov, zdroje stereotypov. Skutočnosť, že Slovensko sa v krátkom čase stane plnoprávnym členom EÚ pravdepodobne spôsobí zmeny v nazeraní a obraze postavenia maďarskej menšiny. Pre úspešnú integráciu Slovenska do Európskej únie bude maďarská menšina a vývoj jej postavenia vo väčšinovej spoločnosti významným ukazovateľom stupňa zrelosti demokracie a politickej kultúry na Slovensku. To samozrejme neznamená, že by Európska únia bola schopná pomôcť Slovensku vyriešiť otázku postavenia maďarskej menšiny na Slovensku; na druhej strane overené mechanizmy riešenia a konsolidácie inter-etnických vzťahov v strednej a východnej Európe by mohli prispieť k riešeniu a konsolidácii zložitých inter-etnických vzťahov v multikulturálnej západoeurópskej spoločnosti. Súčasne pravdepodobne dôjde k vytvoreniu všeobecnej stratégie riešenia multietnických problémov na najvyššej európskej úrovni.⁹

Výskum spôsobu informovania západnej tlače a analýza vedeckej spisby prinesie nový pohľad na to, do akej miery sa zmenilo vnímanie slovensko-maďarských vzťahov, postavenia maďarskej menšiny a všeobecného stavu politickej stability na Slovensku. Súčasne by nám mohol kritický pohľad zvonku na Slovensko a jeho vnútorné problémy umožniť objektívnejší prístup k ich riešeniu. Západoeurópska tlač a vedecká literatúra, ktorá sa bude v rámci výskumnej úlohy študovať, by mala byť hlavne z krajín Beneluxu, Rakúska a Nemecka.

9 DUIN van P. – POLÁČKOVÁ, Z.: Democratic renewal and the Hungarian minority question in Slovakia. From populism to ethnic democracy?’, *European Societies*, Vol. 2, No. 3, 2000.

Status nemeckej minority na Slovensku v prácach slovenských a nemeckých historikov

Milan Olejník

Pre poznanie histórie, ale tiež i súčasného stavu medzietnických vzťahov na Slovensku, je nevyhnutná analýza miesta nemeckej minority v týchto procesoch a jej podielu na ich vývoji. Od raného stredoveku je nemecká komunita integrálnou súčasťou polyetnickej štruktúry Slovenska. Ak abstrahujeme od dramatického obdobia sťahovania národov, počas ktorého viacero germánskych kmeňov prechádzalo, prípadne dočasne obývalo územie dnešného Slovenska, počiatky trvalého osídlenia nemeckými imigrantmi sa časovo viažu do polovice 12. storočia. Svojím významom je však prelomovým obdobím v osídlení Slovenska Nemcami druhá polovica 13. storočia. Priamym podnetom príchodu početných skupín nemeckých prisťahovalcov v tom čase bola potreba repopulácie Uhorska po ničivom nájazde Mongolov z rokov 1241 – 1242. Táto významná udalosť vstúpila do histórie Slovenska pod menom „nemecká kolonizácia“¹. Motiváciou príchodu nemeckých imigrantov bola snaha kráľa Belu IV. povzniesť hospodárstvo vojnou zničeného Uhorska. Prisťahovalcom, nazývaným v dokumentoch kráľovskej kancelárie „hospice nostri“, boli udeľované privilégia ekonomického i spoločenského charakteru. Tieto vyústili do formovania nových majetkoprávných vzťahov v držbe pôdy a v zavádzaní trojpoľného systému. Presné vymedzenie zmluvných povinností chránilo prisťahovalcov pred svojvôľou feudálov. Osídľovanie sa zvyčajne realizovalo na základe zmluvy so šoltýsom – dedičným richtárom, s vymedzením práv a povinností osôb usadlých na danom pozemku. Dobovo sa tento spôsob zakladania obcí nazýval osídlením na nemeckom práve. Právne a hospodárske prednosti osídlenia na nemeckom práve viedli aj slovenských osadníkov k použitiu tohto postupu.²

„Nemecká kolonizácia“ zohrala formatívnu úlohu aj pri utváraní urbánnej štruktúry na Slovensku. Primárnym podnetom pre vznik miest bola snaha využiť nerastné bohatstvo a rozvoj obchodu. Organizačne sa zakladanie miest opieralo o právne systémy vyvinuté v Nemecku, ktoré nemeckí imigranti prispôbovali podmienkam na Slovensku. Kombináciu dedičných a volebných právomocí charakterizoval právny systém, nazvaný podľa miesta svojho vzniku, magdeburské právo. O rozšírenie magdeburského práva v slovenských podmienkach sa zaslúžilo mesto Krupina a ako „Krupinské právo“ ho zaviedli napr. mestá Dobšiná, Martin, Lupča, Žilina.³ Príkladom vývoja mestských samosprávnych systémov na Slovensku je formovanie mestskej samosprávy mesta Bratislavy, ktorej počiatky siahajú do druhej polovice 13. storočia. Už v roku 1291 získala Bratislava rozsiahle privilégia s výlučnou správnu a súdnu právomocou.⁴

Nemeckí prisťahovalci významnou mierou prispeli tiež k rozvoju remesiel. Od 14. storočia sa podľa nemeckého vzoru začali na Slovensku utvárať remeselné bratstvá (fraternitas), chránia-

-
- 1 V odbornej literatúre posledného obdobia je tendencia nahradiť pojem „nemecká kolonizácia“ širším obsahom, ktorý by doplnil jednostrannú akcentáciu etnického charakteru tohto procesu. KOVAČEVIČOVÁ, S.: Bývalé nemecké sídla na Slovensku, ich história a kultúra. In: Národopisné informácie, č. 2, 1989.
 - 2 BEŇO, J.: Dedinská kolonizácia horného Spiša na nemeckom práve. In: Vlastivedný zborník – Spiš, 3 – 4, 1973.
 - 3 PAPONOVÁ, M.: Stredoveké nemecky písané pamiatky na Slovensku – súčasný stav a perspektívne úlohy ich výskumu. In: Historica Carpatica 17. Košice: 1986.
 - 4 LEHOTSKÁ, D.: Bratislavská mestská správa a jej predstavitelia v 15. storočí. In: Historické štúdie, XX, 1976.

ce ekonomické a spoločenské záujmy svojich členov.⁵ Postupne remeselné bratstvá prerastali do záujmových združení – cechov, ktoré sa stali dominantnou formou organizácie remeselnej výroby.

Na hospodársky rozkvet územia dnešného Slovenska mala pozitívny dopad aj ťažba a spracovanie rúd, predovšetkým drahých kovov. Baníctvo a hutníctvo sa na Slovensku do značnej miery rozvíjalo vďaka znalostiam nemeckých imigrantov.

I keď ich rozsahom a významom nemožno porovnávať s „nemeckou kolonizáciou“ z druhej polovice 13. storočia, na formovaní nemeckej komunity majú svoj podiel aj následné etapy nemeckého osídľovania. Protireformačné hnutie v Nemecku podnietilo emigráciu mnohých protestantov, z ktorých časť hľadala útočisko na Slovensku. Okrajovo zasiahla Slovensko aj nemecká migrácia, umožnená vyhnaním Turkov z Uhorska. Osídľovanie Slovenska nemeckými imigrantmi sa zavŕšilo príchodom odborníkov potrebných pre rozvoj manufaktúrnej výroby.

Časová disparita príchodu, rôznosť motívov, geografická roztrieštenosť osídlenia Slovenska a profesná i konfesionálna heterogénnosť jednotlivých skupín imigrantov prichádzajúcich z rôznych oblastí Nemecka, sa nevyhnutne podpísala na diferencovanosti nemeckej komunity. Tento faktor zohrával dôležitú úlohu v hospodárskom, politickom, spoločenskom i kultúrnom vývoji nemeckých enkláv na Slovensku.

Geograficky sa príslušníci nemeckej minority koncentrovali v troch lokalitách – v Bratislave a okolí, na strednom Slovensku (tzv. Hauerland) a na východnom Slovensku v regióne Spiša. Po stáročia tieto tri hlavné zoskupenia prechádzali vlastným vývojom, čo sa odzrkadlilo vo vysokom stupni kultúrnej divergencie a jazykových odlišnostiach.

Primárnymi hospodárskymi aktivitami Nemcov žijúcich v Bratislave bola vyspelá remeselná výroba, obchod a lodiarstvo. V okolí Bratislavy prevládalo vinohradníctvo a poľnohospodárstvo. Z konfesionálneho aspektu sa väčšina nemeckého obyvateľstva tohto regiónu hlásila ku katolíckemu vierovyznaniu. V hospodárskych aktivitách Nemcov na strednom Slovensku prevládala ťažba rúd, baníctvo a ťažba dreva. Z hľadiska štruktúry hospodárstva sa Spiš delil na dva subregióny – Dolný a Horný Spiš. Dolný Spiš, lokalizovaný v Slovenskom Rudohorí, vytváral vďaka nerastnému bohatstvu priaznivé podmienky pre rozvoj baníctva a kovospracujúceho priemyslu. Ložiská striebornej, medenej a železnej rudy sa stali základom prosperity spišských banských miest. V hospodárstve Horného Spiša prevažovali remeslá a obchod. Väčšina Nemcov na Spiši sa hlásila k evanjelickej cirkvi augsburského vierovyznania.

Feudálne Uhorsko bolo stavovským štátom, v ktorom vzťahy medzi jednotlivými etnikami mali len periférny význam. I keď sporadicky dochádzalo v polyetnických komunitách slovenských miest k národnostným rozporom, tieto boli podmienené zväčša hospodárskymi záujmami jednotlivých etnických skupín a neopierali sa o ucelenú ideologickú koncepciu. Rast nacionalizmu v 19. storočí však vyústil do politických zmien a snáh o transformáciu mnohonárodnostného Uhorska do etnicky homogénneho štátu. Tieto snahy nadobudli systematickú podobu po rakúsko-uhorskom vyrovaní v r. 1867. Nasledujúce desaťročia sa stali obdobím intenzívnej maďarizácie Uhorska, na ktorú reagovali nemaďarské národy rôznym stupňom rezistencie. V protiklade k Slovákom väčšina Nemcov na Slovensku nevnímala maďarizáciu ako hrozbu ich existenčného ohrozenia. Relatívne nepočtetné⁶, vzájomne izolované a rôznorodé nemecké enklávy ponímali maďarizáciu ako prostriedok politickej a spoločenskej emancipácie a konzekventne nekládli tomuto procesu odpor. Naopak, značná časť nemeckého obyvateľstva, obzvlášť na Spi-

5 NEMESKÜRTHYOVÁ, E.: Počiatky cechov na Slovensku (porovnanie s vývojom v Nemecku a v Čechách). In: Zborník Slovenského národného múzea, roč. 80, Martin: 1986, s. 216, 222 – 223.

6 V druhej polovici 19. storočia bol počet príslušníkov nemeckej menšiny na Slovensku odhadovaný na 150 – 160 tisíc.

ši, aktívne participovala na maďarizácii. Pomáďarčenie Nemcov uľahčila tiež skutočnosť, že väčšina z nich ovládala okrem nemeckého jazyka aj slovenský a maďarský jazyk. Je možné konštatovať, že začiatkom 20. storočia bola maďarizácia nemeckého etnika na Slovensku prakticky zavŕšená.

Rozpad Rakúsko-Uhorska a vznik Československa (ČSR) dramaticky zmenil geopolitické pomery na Slovensku. Slovensko sa stalo integrálnou súčasťou unitárne formovanej ČSR. Na začlenenie Slovenska do ČSR reagovali jednotlivé nemecké enklávy rôzne. Nemci v Bratislave a okolí v princípe akceptovali vznik nového štátu, i keď nemecké obyvateľstvo tohto regiónu by uvítalo štatút Bratislavy ako slobodného mesta, prípadne pripojenie Bratislavy s okolím k autonómnej oblasti Burgerland. Postupne začleňovanie slovenského územia do orbitu ČSR sa nestretlo s výraznejšími prejavmi odporu ani v nemeckých lokalitách stredného Slovenska. Prevažne negatívne sa však k vzniku ČSR postavili nemeckí obyvatelia Spiša. Politickí predstavitelia spišských Nemcov organizovali rad akcií s cieľom udržať Spiš v rámci Uhorska alebo získať nejakú formu politickej autonómie. Tieto snahy však po upevnení politickej kontroly nad Spišom československými orgánmi prestali byť reálne. Napriek stabilizácii politickej situácie značná časť spišských Nemcov zotrvala na prouhorských pozíciách a zaujímala k ČSR negatívne stanovisko.

Odhliadnuc od špecifik vlastných jednotlivým nemeckým komunitám na Slovensku, významnými faktormi, ktoré podmieňovali vývoj nemeckej minority, boli predovšetkým: demokratický charakter ČSR umožňujúci utváranie politických strán na etnickom základe; rozvoj nemeckého školstva a kultúry; formovanie mnohostranných kontaktov s početnou komunitou sudetských Nemcov.

Napriek určitým obmedzeniam zo strany štátneho aparátu, najmä jeho represívnej zložky (cenzúra, kontrola politických aktivít a pod.), Nemci na Slovensku aktívne participovali na politickom i spoločenskom živote krajiny. Odlišné postoje bratislavských a spišských Nemcov sa prejavili aj v politickej profilácii oboch komunit. Po období formovania i zániku viacerých politických platforiem, získala v bratislavskom regióne dominantné postavenie Karpatonemecká strana (Karpathendeutsche Partei – KdP). Ideovým programom strany bola od počiatku myšlienka politického zjednotenia nemeckého etnika na Slovensku. KdP stála na tzv. aktivistických pozíciách, t. j. deklarovala lojalitu ČSR a usilovala o hospodárske i kultúrne povznesenie nemeckého etnika v rámci republiky. Predstavitelia KdP síce kritizovali viaceré aspekty postavenia nemeckej minority na Slovensku, avšak táto kritika mala až do polovice tridsiatych rokov umiernený charakter. Vzhľadom na program zjednotenia nemeckej menšiny, vedenie KdP oveľa kritickejšie hodnotilo politickú orientáciu druhého najvýznamnejšieho politického zoskupenia – Spišskonemeckej strany (Zipserdeutsche Partei – ZdP).

ZdP sa sformovala v jarných mesiacoch 1920 ako strana zastupujúca záujmy spišských Nemcov. Aj po vzniku ČSR zotrvala politicky i spoločensky väčšina nemeckého obyvateľstva Spiša na prouhorských pozíciách. ZdP pracovala v úzkej koordinácii s minoritnými maďarskými stranami na Slovensku a politickí predstavitelia strany, na čele s predsedom A. Nitschom, zaujímali k československému štátu rezervovaný postoj. S nedôverou, v niektorých prípadoch až nepriateľsky, reagovala značná časť spišských Nemcov na snahy KdP o získanie politického vplyvu v tomto regióne.

Novým faktorom v živote Nemcov na Slovensku bola tiež skutočnosť, že sa ocitli v jednom štátnom celku s komunitou sudetských Nemcov, ktorá bola druhou najpočetnejšou etnickou skupinou v ČSR. Už krátko po vzniku ČSR aktivisti rôznych sudetonemeckých organizácií a spolkov „objavili“ komunitu slovenských Nemcov a začali participovať na kultúrnych i politických aktivitách nemeckých minoritných združení. Mnohí sudetští Nemci sa usadzovali na Slovensku trvalo. Uplatnenie nachádzali najmä v školstve a kultúre, ale tiež v hospodárstve i politike. Jedným z takýchto prísťahovalcov bol F. Karmasin, pôvodom z Olomouca, ktorý sa stal predsedom

KdP a zohral významnú úlohu v procese nacifikácie nemeckej minority na Slovensku.

Ovládnutie Nemecka nacistami a premena najľudnatejšej krajiny v Európe na totalitný štát, malo nevyhnutne dopad aj na postavenie nemeckej komunity v ČSR. V zahraničnopolitických plánoch nacistického Nemecka zohrávali nemecké menšiny lokalizované v európskych krajinách významnú úlohu. A. Hitler otvorene proklamoval „zjednotenie“ všetkých Nemcov v Nemecku, i za cenu narušenia suverenity okolitých štátov, menovite ČSR. Prostriedkom k dosiahnutiu tohto cieľa sa mali stať zradikalizované nemecké menšiny. V československých pomeroch to znamenalo politické zjednotenie všetkých Nemcov a ich podriadenie príkazom z Berlína. Na Slovensku sa primárnym agentom tohto zámeru stala KdP. Od polovice tridsiatych rokov bola KdP integrálnou súčasťou Sudetonemeckej strany (Sudetendeutsche Partei – SdP). KdP bezvýhradne prijala iredentistický program tejto strany, i keď to v slovenských pomeroch nedávalo zmysel. Napriek proklamáciám o vernosti republike predstavitelia KdP s rastúcou agresivitou kritizovali politiku vlády voči národnostným menšinám. KdP zároveň stupňovala úsilie o politické zjednotenie slovenských Nemcov. Obzvlášť ostro kritizovalo vedenie KdP politikov Spišskonemeckej strany, ktorí boli pre svoje promadaľarské postoje biľagovaní ako zradcovia nemeckých záujmov.

Radikalizácia politických špičiek KdP kulminovala na jeseň 1938, keď strana lojálne nasledovala protištátnu kampaň SdP. KdP bola síce v septembri 1939 na základe rozhodnutia Ministerstva vnútra zakázaná, ale podpísanie Mnichovskej dohody a vyhlásenie slovenskej autonómie zmenili mocenské pomery na Slovensku. Viacerí členovia novozriadenej slovenskej vlády videli budúcnosť Slovenska skôr na strane Nemecka než v rámci ČSR a prispôbovali tejto skutočnosti svoje konanie. Potvrdením tohto trendu bolo promptné vyhovieanie žiadosti F. Karmasina o obnovenie strany slovenských Nemcov ministrom F. Durčanským.

Obnovená KdP, teraz už pod názvom Nemecká strana (Deutsche Partei – DP), sa stala jediným predstaviteľom nemeckej minority na Slovensku. V rámci strany boli organizované všetky kultúrne, športové a iné záujmové spolky združujúce príslušníkov nemeckej minority. DP mala priamu kontrolu aj nad odborními a hospodárskymi združeniami. Predsedom DP sa stal F. Karmasin, ktorý ako štátny tajomník pre záležitosti nemeckej menšiny disponoval prakticky neobmedzenými právomocami pri rozhodovaní o politickom programe a aktivitách strany.

Po úplnom rozbití ČSR a vzniku Slovenského štátu sa F. Karmasin usiloval o vybudovanie DP po vzore nacistickej strany v Nemecku. Organizačným princípom DP bol striktný centralizmus, disciplína a autoritatívnosť voči radovým členom. Vedenie strany presadzovalo líniu, podľa ktorej každý príslušník nemeckej menšiny na Slovensku mal nielen právo, ale tiež povinnosť vstúpiť do radov DP. Tam, kde to považovali za nutné, neváhali aktivisti DP použiť nátlak, hrozby i násilie. Príznačným pre proces nacifikácie slovenských Nemcov bolo menovanie F. Karmasina „vodcom národnej skupiny“ (Volksgruppenführer) a bezvýhradný príklon DP k princípom nacionálnosocialistickej ideológie. Vedenie DP nekompromisne potlačilo pokusy o odpor voči politike strany na Spiši. Neobľomný odporca nacifikácie spišských Nemcov, predseda ZdP A. Nitsch, bol väznený. Kombináciou sľubov a zastrážovania sa vedeniu DP podarilo integrovať v svojich radoch takmer všetkých dospelých Nemcov žijúcich na Slovensku. Politický vplyv DP prehlbovali aj víťazstvá nemeckej armády po vypuknutí II. svetovej vojny.

Nacifikácia nemeckej minority mala nevyhnutne negatívne dôsledky na vzťahy so značnou časťou slovenského obyvateľstva. Arogancia, s akou DP manifestovala nadradenosť Nemcov, ostenatívne kopírovanie propagandistických praktík NSDAP i pokusy získať privilegované postavenie na Slovensku, viedli k odcudzeniu medzi Slovákmi a Nemcami a boli jednou z príčin ľahostajnosti, s akou slovenská verejnosť vnímal represálie voči príslušníkom nemeckej minority po porážke Nemecka.

Od roku 1943, keď začínalo byť zrejmé, že vojenskú prevahu získavajú štáty protinemeckej koalície, sa začala meniť i politická situácia na Slovensku. Rástli prejavy antipatie voči Ne-

mcom, aktivizoval sa odpor zo strany komunistov aj občianskeho odboja. Na druhej strane, v radoch nemeckého obyvateľstva pohlasla počiatočná eufória, nahrádzali ju obavy z budúcnosti.

Situáciu nemeckej minority na Slovensku zdramatizovalo Slovenské národné povstanie. Značnú časť povstaleckých oddielov tvorili sovietski partizáni, ktorí nevyberali prostriedky v túžbe po odplate Nemcom za všetko utrpenie spôsobené nacistami. V regiónoch, ktoré sa ocitli pod kontrolou partizánov (stredné Slovensko a niektoré lokality na Spiši), dochádzalo k násilnostvám voči nemeckému obyvateľstvu, v niektorých prípadoch k vraždám žien a mladistvých. Na oplátku, slovenskí Nemci, hnaní túžbou po pomste, asistovali nemeckým ozbrojeným silám pri prenasledovaní partizánov po porážke SNP, participovali na tzv. vyčisťovacích akciách a vy počúvaní zaistených osôb.

Priblíženie východného frontu k hraniciam Slovenska nútilo nacistické orgány hľadať riešenie postavenia nemeckej minority. H. Himmler, vrchný veliteľ útvarov SS, vydal v októbri 1944 rozkaz k evakuácii nemeckého obyvateľstva zo Spiša. Počiatkom roku 1945, v závislosti na vývoji vojenskej situácie, boli evakuovaní Nemci zo stredného Slovenska a z Bratislavy. Väčšina bola presunutá do západných Čiech, časť našla útočisko v Nemecku a Rakúsku. Podľa údajov DP bolo celkove evakuovaných takmer 120 tisíc príslušníkov nemeckej menšiny. Ak zohľadníme straty, ktoré utrpeli slovenskí Nemci v bojových operáciách, bezprostredne po prechode frontu mohlo zostať na Slovensku 15 – 25 tisíc Nemcov. Vzhľadom na skutočnosť, že v slovenskej historiografii nie sú tieto udalosti hlbšie spracované, nie možné počet evakuovaných Nemcov presnejšie určiť. Časť evakuovaných osôb sa však po prechode frontu vrátila na Slovensko.

Nemcov, ktorí sa vrátili z evakuácie, však očakávala na Slovensku radikálne nová situácia. Viera, že sa budú môcť vrátiť do svojich domovov, sa rozplynula v dôsledku vývoja politickej situácie.

Názory predstaviteľov predmníchovskej ČSR v zahraničí (vlády na čele s prezidentom E. Benešom v Londýne a vedenia Komunistickej strany (KSČ) v Moskve) o budúcom usporiadaní pomerov v obnovenej republike vrátane postoja k menšinám prešli viacerými zmenami. Predovšetkým E. Beneš sa stal aktívnym exponentom zámeru odsunúť príslušníkov tzv. neslovanských menšín (Nemcov a Maďarov) z územia Československej republiky. Prvým konkrétnym vyjadrením tohto zámeru boli rokovania predstaviteľov exilovej vlády s reprezentantmi KSČ, venované vypracovaniu vládneho programu, ku ktorým došlo v marci 1945 na pôde československého vyslanectva v Moskve. Právnu bázou pripravovaného odsunu mala byť odobratie štátneho občianstva príslušníkom maďarskej a nemeckej menšiny, s výnimkou osôb, ktoré sa aktívne zúčastnili protifašistického odboja. Schválením uvedeného návrhu bolo prakticky rozhodnuté o osude väčšiny nemeckej minority na Slovensku.

Ak teda sa teda vracali slovenskí Nemci z evakuácie na Slovensko s nádejami, čakalo ich trpké sklamanie. Už 4. februára 1945 vydalo predsedníctvo SNR nariadenie č. 4⁷ o konfiškovaní a urýchlenom rozdelení pôdohospodárskeho majetku Nemcov, Maďarov ako aj zradcov a nepriateľov slovenského národa. SNR tak vytvorila právny precedens pre plošné vyvlastnenie skupín obyvateľstva na etnickom základe.

Podkladom pre komplexné riešenie postavenia príslušníkov nemeckej menšiny sa stal Košický vládny program, ktorý rámcovo sformuloval celkovú stratégiu československej vlády voči tejto etnickej skupine. Nemci sa stali predmetom reštrikcií v občiansko-právnej, trestnoprávnej i hospodárskej oblasti. Až na špecificky vymedzené výnimky⁸ nemecká komunita tvorila bez-

7 Zbierka nariadení SNR, ročník 1945, čiastka 1, s. 4 – 7.

8 Aktívni antifasisti, osoby nemeckej národnosti žijúce v manželskom zväzku s partnerom slovenskej alebo českej národnosti.

právnú skupinu obyvateľstva, pričom československá vláda aktívne pripravovala jej odsun z územia ČSR.

Rozhodnutie odsunúť Nemcov z ČSR získalo medzinárodnú podporu počas medzinárodnej konferencie USA, ZSSR a Veľkej Británie v Postupimi. V záverečnej správe veľmoci uviedli, že „...nemecké obyvateľstvo, alebo jeho časti, ktoré zostávajú v Poľsku, Československu a Maďarsku, bude potrebné odsunúť do Nemecka“.⁹ Prezident E. Beneš promptne reagoval na toto rozhodnutie vydaním dekrétu prezidenta republiky (DPR) č. 33 o úprave československého štátneho občianstva osôb národnosti nemeckej a maďarskej. Na základe DPR č. 33 stratili československí občania nemeckej a maďarskej národnosti štátne občianstvo, s výnimkou osôb, ktoré „zostali verné Československej republike, nikdy sa proti národu českému a slovenskému neprevinili a buď sa činne zúčastnili boja za oslobodenie Československa, alebo trpeli pod nacistickým terorom“.¹⁰ DPR č. 33 tak preniesol postulát kolektívnej viny do konkrétnej právnej normy.

K transferu¹¹ rozhodujúcej väčšiny nemeckého obyvateľstva došlo v rámci tzv. hlavnej fázy odsunu, v časovom rozmedzí od apríla do októbra 1946. Odsunutých bolo 32 400 Nemcov zo Slovenska, z väčšej časti do nemeckej zóny okupovanej USA.

Počet príslušníkov nemeckej minority, ktorí zostali na Slovensku po ukončení hromadného odsunu, nie je možné presne určiť. Odhady kolíšu medzi 15 – 25 tisíc osobami.

Po nastolení komunistického režimu sa stalo nemecké obyvateľstvo, spolu s inými „nespolahlivými“ skupinami, predmetom pozornosti bezpečnostných orgánov. Týkalo sa to predovšetkým osôb, ktoré mali príbuzných v Spolkovej republike Nemecko. Komunistická strana ani československá vlády počas trvania komunistickej diktatúry oficiálne neodmietli tézu o kolektívnej vine na etnickom základe a Nemcom neboli priznané menšinové práva. Samotní príslušníci nemeckej minority, traumatizovaní tragickým vývojom posledných desaťročí, sa svojich menšinových práv nedožadovali. Naopak, značná časť nemeckého obyvateľstva, zastrašená trpkými skúsenosťami povojnového obdobia a represívnym charakterom komunistického režimu, sa k svojej etnicite nehlásila. Túto skutočnosť odrážali i demografické údaje o počtoch Nemcov na Slovensku, získané počas sčítaní obyvateľstva. Najnižší počet príslušníkov nemeckej menšiny na Slovensku bol zaznamenaný v roku 1981 – 1896 osôb,¹² čo zjavne neodpovedalo skutočnému stavu.

Pád totalitného zriadenia v Československu pripravil podmienky pre obnovu minoritných aktivít v prostredí nemeckej minoritnej komunity. Centrom menšinového života sa stal Karpat-skonecký spolok na Slovensku (KSN), ktorý vznikol v roku 1991. Po relatívne skromných začiatkoch, keď spolok začínal s niekoľkými stovkami sympatizantov, má v súčasnosti KSN viac ako 4000 registrovaných členov a zastúpenie vo všetkých regiónoch Slovenska, s tradične vyššou koncentráciou nemeckého obyvateľstva. Na západnom Slovensku je to Bratislava s okolím. V centrálnych regiónoch Slovenska je KNS zastúpený v Nitrianskom Pravne, Handlovej a lokalitách tvoriacich enklávu nemeckého osídlenia, historicky známu ako Hauerland. Na východe Slovenska je to región Spiš, opäť historicky sa deliaci na Horný a Dolný Spiš a údolie rieky Bodvy, vrátane mesta Košíc.

9 Dokumenty ke štúdiu mezinárodného práva a politiky, dil I. Praha: 1963, s. 115.

10 Úradný vestník, ročník 1945, číslo 29, s. 657.

11 Adekvátne pomenovanie tejto traumatickej udalosti je predmetom diskusie historikov, publicistov i politikov tak v Čechách, na Slovensku a v zahraničí. V historických dokumentoch sú bez výnimky používané termíny odsun, prípadne transfer. Rovnako českí a slovenskí historici používajú v svojich prácach tieto termíny. V protiklade termín odsun (Abschub) je nemeckými historikmi používaný len výnimočne, akcentovaný je násilný aspekt odsunu vyjadrený termínomi vyhnanie (Austreibung), vypovedanie (Vertreibung).

12 Historická štatistická ročenka ČSSR. Praha: 1985, s. 630.

KSN vyvíja činnosť vo viacerých rovinách. Vo sfére kultúry je to najmä snaha nadviazať na rozsiahle osvetové a spolkové aktivity príslušníkov nemeckej minority v minulosti, obnova tradícií, ľudových zvyklostí, piesní a folklóru. Významným počínom v tomto smere bolo zriadenie festivalu kultúrnych slávností každoročne usporiadaných v Kežmarku, na ktorom sa zúčastňujú spevácke a tanečné súbory z európskych krajín. Festival je spojený s výstavou a predajom výrobkov miestnych remeselníkov a stal sa miestom stretávania nielen členov nemeckých komunít, ale tiež atrakciou pre návštevníkov zo Slovenska i zahraničia. Na uchovaní histórie nemeckého spoločenstva sa významnou mierou podieľa Múzeum dejín a kultúry karpatských Nemcov pod vedením O. Pösssa v Bratislave. Počas relatívne krátkej existencie múzea sa pracovníkom tejto inštitúcie podarilo zhromaždiť niekoľko tisíc artefaktov dokumentujúcich bohatý kultúrny život a remeselnú zručnosť nemeckej komunity na Slovensku.

KSN je reprezentatívnou inštitúciou nemeckej minority, ktorá formuluje a presadzuje záujmy komunity v rokovaníach so slovenskou vládou a predstaviteľmi Spolkovej republiky Nemecko (SRN). V týchto vzťahoch dominujú snahy KSN o získanie hospodárskej pomoci pre svojich členov a vybudovanie siete škôl v nemeckom jazyku.

Ekonomické povznesenie nemeckého obyvateľstva je predmetom aktivít Karpatskonemeckej nadácie, v roku 1997 reorganizovanej a premenovanej na Karpatskonemeckú asociáciu (KNA). Podľa stanov KNA¹³ sú aktivity asociácie zamerané na podporu malého podnikania obyvateľstva regiónov so zvýšenou koncentráciou nemeckého obyvateľstva (Bratislava a okolie, stredné Slovensko – okolie Kremnice a Nitrianskeho Pravna, východné Slovensko – Horný a Dolný Spiš, údolie Bodvy a Košice). Získané finančné prostriedky sú používané na podporu a rozvoj existujúcich podnikov so zacielením na zvýšenie produktivity, modernizáciu výroby a konzekventne, zvýšenie zamestnanosti v uvedených regiónoch. Ďalším aspektom činnosti KNA je poradenská služba podnikom, organizácia školení zameraných na zvýšenie profesnej úrovne zamestnancov a informovanosti podnikateľov v oblasti hospodárskeho práva a riadenia prevádzok.

Komunistický režim počas celej svojej existencie upieral nemeckému obyvateľstvu akékoľvek menšinové práva, vrátane práva na vzdelanie v materinskom jazyku. Jedným z dôsledkov je nízka znalosť nemeckého jazyka, najmä medzi mládežou, ktorá sa hlási k nemeckej národnosti. Rekonštrukcia nemeckého minoritného školstva sa preto stala jednou z priorit KNS. Pre realizáciu tohto cieľa je nutné vybudovať sieť vyhovujúcich objektov s adekvátnym zariadením a vytvoriť podmienky pre zabezpečenie kvalifikovaných pedagógov. Po prekonaní počiatkových ťažkostí sa započalo s výučbou nemčiny ako materinského jazyka na základných školách v Bratislave, Nitrianskom Pravne, Kežmarku, Gelnici a Medzeve. Významnú úlohu v zabezpečení výučby v nemeckom jazyku zohrávajú pedagógovia zo Spolkovej republiky Nemecko. Nemeckí lektori pomáhajú aj pri výučbe na gymnáziách v Bratislave, Prievidzi a Košiciach.

V závere historickej rekapitulácie je možné konštatovať, že v súčasnosti, napriek relatívne malému počtu, sú príslušníci nemeckej minority na Slovensku aktívnou súčasťou etnickej štruktúry Slovenska. Môžu sa pri tom opierať o bohaté kultúrne dedičstvo, ktoré vytvorili na Slovensku Nemci počas svojej viac ako osemstoročnej histórie.

Výskum histórie, spoločenského a hospodárskeho prínosu ako aj bohatého kultúrneho odkazu nemeckého obyvateľstva na Slovensku patril počas existencie totalitného zriadenia medzi tabuizované témy. S výnimkou negatívnych, vo väčšine prípadov zjednodušených klišé, spájajúcich Nemcov na Slovensku s érou nacizmu, problematike novodobej i staršej histórie nemeckej minority na Slovensku nebola venovaná pozornosť. Obzvlášť výskum traumatickeho obdobia

13 Stanovy Karpatskonemeckej asociácie, článok III., č. 2. In: Karpatenblatt, ročník 6, 12.12.1997.

odsunu Nemcov zo Slovenska, bol popri ideologických prekážkach znemožnený aj neprístupnosťou archívnych fondov a ďalších relevantných materiálov.

Celkove v prístupe k novodobej histórii Nemcov absentovala na Slovensku potreba vyrovnávať sa s týmto obdobím v takom rozsahu ako tomu bolo v Čechách. Slovensko-nemeckým vzťahom nebol v hodnotení odbornej ako aj širokej verejnosti prikladaný význam porovnateľný so slovensko-maďarskými vzťahmi. Na rozdiel od českých krajín, nemecká komunita na Slovensku nebola ani v čase privilegovaného postavenia počas Slovenského štátu považovaná za hrozbu národným záujmom, prípadne teritoriálnej integrity Slovenska. Táto pozícia bola „vyhradená“ maďarskej menšine. Avšak aj v Čechách, kde problematika postavenia nemeckej minority a jej odsunu po roku 1945 mala väčší celospoločenský dopad, prevažovali povrchné, diktátu komunistickej propagandy prispôsobené hodnotenia. Faktualnej stránke novodobej histórie Nemcov v Čechách bola venovaná minimálna pozornosť, pričom prevažovali názory, že na „víťazstvo socializmu“ v ČSR mal odsun miliónov Nemcov pozitívny dopad. Nemci ako celok boli prezentovaní ako „triedny“ spojenec buržoázie, odsunom ktorého sa posilnili pozície robotníckej triedy v boji o charakter republiky. Z medzinárodnopolitického aspektu bol odsun hodnotený ako udalosť, ktorá posilnila bezpečnosť ČSR, prispela k stabilizácii pomerov v Európe a k posilneniu mieru. Vo všeobecnosti v tomto duchu charakterizovali odsun v svojich prácach komunistickí politici K. Gottwald, G. Husák, B. Laštovička a ďalší, v historickej rovine napr. V. Král.¹⁴ So správnosťou odsunu v princípe súhlasili aj českí publicisti a historici publikujúci v exile.

Novú dimenziu do problematiky odsunu vniesla esej slovenského historika J. Mlynárika uverejnená v periodiku *Svědectví* vydávanom v Paríži. V eseji *Teze o vysídlení československých Němců* J. Mlynárik, ktorý publikoval uvedenú prácu pod pseudonymom Danubius, odmietol odsun Nemcov z Československa, zdôvodňovaný princípom kolektívnej viny a odsúdil metódu násilného presídľovania obyvateľstva ako takú. Ideologicky nezaťažený prístup k odsunu nemeckého obyvateľstva v českej a slovenskej historiografii umožnil až rozpad komunistického režimu. Po roku 1989 vyšli na Slovensku viaceré monografie a rad štúdií, ktoré sa v rôznom rozsahu venujú postaveniu nemeckého obyvateľstva v rokoch 1945 – 1953.

V roku 1991 bola publikovaná monografia D. Kováča *Nemecko a nemecká menšina na Slovensku (1871 - 1945)*. Práca podáva vývoj nemeckej komunity v časovom rozpätí vyše siedmich desaťročí a analýzu zahranično-politických udalostí, ktoré mali na tento vývoj výrazný vplyv. Záverečná časť práce je venovaná evakuácii nemeckého obyvateľstva z územia Slovenska na prelome rokov 1944/1945 a stručne sa dotýka aj odsunu Nemcov zo Slovenska. Evakuácii a odsunu slovenských Nemcov sú venované aj štúdie D. Kováča.¹⁵ Represálie komunistického režimu, vrátane represívnych opatrení realizovaných voči nemeckej minorite sú venované následné štúdie J. Peška.¹⁶ Rozsiahlu analýzu postupu komunistického režimu voči nekonformným sku-

14 KRÁL, V.: *Historické mezníky ve vývoji Československa*. Praha: 1948.

15 KOVÁČ, D.: *Politická aktivita nemeckej menšiny v poslednom období druhej svetovej vojny*. In: BYSTRICKÝ, V., FANO, Š. (Eds): *Slovensko na konci druhej svetovej vojny (stav, východiská a perspektívy)*. Bratislava: 1994, s. 221 – 226; KOVÁČ, D.: *Evakuácia a vysídlenie Nemcov zo Slovenska*. In: BARNOVSKÝ, M. (Ed.): *Od diktatúry k diktatúre*. Bratislava: 1995, s. 15 – 18; KOVÁČ, D.: *Evakuierung und Vertreibung der Deutschen aus der Slowakei* (In: PLESCHL, R. G., HASELSTEINER, H., SUPPAN, A., DRABEK, M. A. (EDS.): *Nationale frage und vertreibung in der Tschechoslowakei und Ungarn 1938 – 1948*. Wien: 1997, s. 111 – 116.

16 PEŠEK, J.: *Vysídľovacie akcie na Slovensku v rokoch 1948 – 1953*. In: *Soudobé dějiny*, III, 1996, č.1, s. 42 – 59; PEŠEK, J.: *Iničiátori a vykonávatelia politických perzekúcií na Slovensku na začiatku totality (1948 – 1953)*. In: *Historické štúdie*, 39, 1998, s. 63 – 90; PEŠEK, J.: *Nemci na Slovensku po ukončení povojnového hromadného odsunu (1947 – 1953)*. In: *Historický časopis*, 46, 2, 1998, s. 261 – 280.

pinám obyvateľstva po roku 1948 zahrňujúcu aj nemeckú minoritu predkladá monografia J. Peška *Odvrátená tvár totality*, publikovaná v Bratislave v roku 1998.

Diskrimináciu nemeckej menšiny v období formovania základov totalistickej spoločnosti sa zaoberá štúdia O. Pösssa.¹⁷ Postaveniu nemeckého obyvateľstva v rokoch 1944 – 1950 sú venované štúdie S. Gabzdilovej.¹⁸ Štatistické vyhodnotenie činnosti ľudových súdov na Slovensku, ktoré popri iných národnostných skupinách zahŕňa aj trestné konanie voči Nemcom, je uvedené v monografii Š. Šutaja - *Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945 – 1948*, Bratislava 1993. Dopad aktivít nekomunistických strán na Slovensku na postavenie nemeckej minority od roku 1945 po rok 1948 popisuje Š. Šutaj v nepublikovanej práci, pripravenej ako interný materiál SvÚ SAV v roku 1980 pod názvom: *Nekomunistické politické strany a ich politika pri riešení otázok nemeckej a maďarskej menšiny*.

Monografia T. Staněka – *Odsun Němců z Československa 1945 – 1947* vydaná v Prahe v roku 1991 sa dotýka problematiky postavenia nemeckej menšiny na Slovensku v sledovanom období len okrajovo, avšak svojím rozsahom a širokou faktografickou bázou je významným zdrojom informácií osvetľujúcich zahranično-politické súvislosti, ktoré ovplyvňovali charakter a priebeh odsunu.

Práce nemeckých historikov venované problematike histórie nemeckej minority na Slovensku sú, napriek tematickej bohatosti a značnom rozsahu, bohužiaľ, doposiaľ neprístupné slovenskej verejnosti. Vzhľadom na ich význam pre poznanie histórie nemeckej komunity a jej vzájomného vzťahu s ďalšími etnikami na Slovensku, je potrebné uviesť aspoň ich reprezentatívnu vzorku.

Histórii nemeckého etnika na Slovensku sú venované práce P. Brozsa, spôsob života karpatských Nemcov na Slovensku analyzujú práce A. Emeritya, E. Schirlicha a R. Steinackera.¹⁹ Vzhľadom na nepriaznivé politické a ideologické podmienky výskumu problematiky vývoja nemeckej minority v starších i novodobých dejinách Slovenska existujúce počas trvania komunistického režimu, je mnoho oblastí nespracovaných, prípadne spracovaných len rámcovo. Obzvlášť najnovšie dejiny nemeckej komunity – problematika vzniku a vývoja nemeckých minoritných politických strán po vzniku ČSR, vzťahy týchto strán k majoritným stranám, či už tzv. štátotvorným, alebo opozičným, nacifikácia nemeckej komunity a status slovenských Nemcov v období Slovenského štátu, ako aj trauma evakuácie a odsunu, sú spracované len čiastočne. Veľkým deficitom je aj poznanie ľudskej dimenzie najnovšej histórie nemeckého obyvateľstva, ktoré prežívalo dramatické zmeny charakterizujúce dvadsiate storočie takpovediac na vlastnej koži. Prioritou by mal byť výskum podielu nemeckej minority na vytváraní multietnickej kultúry Slovenska a jej vplyvu na medzietnické vzťahy v súčasnosti.

17 PÖSS, O.: Represie a diskriminácia Nemcov na Slovensku v rokoch 1948 – 1953. In: PEŠEK, J. (Ed.): *V tieni totality. Perzekúcie na Slovensku v začiatkoch komunistickej totality (1948 – 1953)*. Bratislava: 1996, s. 149 – 156.

18 GABZDILOVÁ, S.: *Nemecká menšina na Slovensku v r. 1945 – 1950*. In: GAJDOŠ, M., KONEČNÝ, S. (Eds.): *Etnické minority na Slovensku*. Košice: 1997, s. 114 – 124; GABZDILOVÁ, S.: *Odsun Nemcov z územia Spiša v rokoch 1946 – 1947 v reflexii ich individuálnej pamäti*. In: BAČOVÁ, V., KUSÁ, Z. (Eds.): *Identita v meniacej sa spoločnosti*. Košice: 1997, s. 137 – 144; *Situácia nemeckej menšiny pri návrate z evakuácie na jar a v lete 1945*. In: *Historický časopis*, 2001, roč. 49, č. 3.; GABZDILOVÁ, S. – OLEJNÍK, M.: *Proces internácie nemeckého obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1945 – 1946*. In: *Historický časopis*, 2002, roč. 50, č. 3.

19 BROZS, P.: *Die Karpathendeutschen in der Slowakei*. Stuttgart: 1971; BROZS, P.: *Das letzte Jahrhundert der Karpathendeutschen in der Slowakei*. Stuttgart: 1992. EMERITY, A.; SCHIRLICH, E.: *Nordkarpatenland. Deutsches Leben in der Slowakei*. Karlsruhe: 1979; STEINACKER, R.: *Die Karpatendeutschen in der Slowakei. Kulturelle Arbeitshefte 14*. Bonn: 1987.

Rusíni a Ukrajinci na Slovensku v procese transformácie spoločnosti (stav výskumu)

Marián Gajdoš

Zvrat politických pomerov v novembri 1989 uvoľnil desaťročia potláčané aktivity, odstránil spoločenské bariéry, avšak znovu otvoril aj nedoriešené a zakryvané problémy. O právo na národnú emancipáciu, na plnokrvný národný, politický a kultúrny život sa zrazu hlásili Ukrajinci i Rusíni. Obe časti menšiny sa cítia, a nie neoprávnené, štyridsaťročným obdobím totality poškodené a ukrivdené, nehľadiac na to, že niektorí ich exponenti na režime profitovali, ďalší boli prenasledovaní a iní politicky a národne zlyhali. Dôkazom toho je skutočnosť, že v rokoch 1950 – 1991 klesol počet Rusínov a Ukrajincov na Slovensku absolútne o 34 % a relatívne, pri prirodzenom prírastku, o 51 %, dokonca o 85 %.¹

Aktivizáciu v radoch menšiny uvítali a v podstate podporili ponovembrové federálne i slovenské orgány, a to bez ohľadu na problém etnicity obyvateľstva severovýchodného Slovenska, ktoré sa dnes hlási k Rusínom alebo k Ukrajincom. Je to dôsledok nielen zložitých ekonomických a politických podmienok v regióne, ale hlavne umelých zásahov do etnického vývoja ľudu. Proces národného uvedomenia vyprodukoval dve jazykové a národno-kultúrne orientácie, ktorých vedúci predstavitelia sa navzájom ignorujú alebo sporia.² Departícia menšiny je realitou, s ktorou je zbytočné polemizovať.

Proces aktivizácie sebaidentifikačných procesov medzi Rusínmi (Ukrajincami) po roku 1989 viedol k vzniku, resp. reanimácii niekoľkých smerov presadzujúcich odlišnú národnostnú orientáciu. Ide o ukrajinský, rusínsky a karpatoruský smer, pričom rozhodujúci vplyv na obyvateľstvo rusínskej a ukrajinskej národnosti majú prvé dva z nich. Permantné napätie medzi týmito smermi a ich organizáciami, reprezentovanými Zväzom Rusínov - Ukrajincov SR (ZRUSR) a Rusínskou obrodou (RO), je od počiatku ich pôsobenia zdrojom neustálych konfliktov. Uvedené organizácie vystupujú z pozície reprezentantiek všetkého ukrajinského a rusínskeho obyvateľstva na Slovensku, majú vlastné členské základne a sympatizantov doma i v zahraničí.

Okrem ZRUSR a Rusínskej obrody a organizácií, ktoré inklinujú k niektorej z dvoch uvedených orientácií a v politologickej terminológii sú charakterizované ako ich podporné spolky, existuje na Slovensku aj tretí smer, ktorý je charakterizovaný karpatoruskou orientáciou. Pôvodne pôsobil ako jeden zo smerov rusínskej orientácie.³ Jej predstavitelia prvé výhrady voči tomuto partnerskému vzťahu začali nastoľovať po sčítaní obyvateľstva v roku 1991 s tým, že v sčítacích hárkoch okrem ukrajinskej a rusínskej národnosti nebola osobitne uvedená aj národnosť karpatoruská.

Napriek tomu jednotlivci i spolky úzko spolupracovali s organizáciami Rusínskej obrody. Rozchod nastal až v dôsledku krokov, ktoré podnikala Rusínska obroda v záujme kodifikovania rusínskeho jazyka. Spoločnosť Rusínov - Karpatorusov (SRUKA) totiž presadzovala, aby sa rusínske i ukrajinské obyvateľstvo na Slovensku vrátilo k používaniu ruského spisovného jazyka.

1 PAUKOVIČ, V.: c. d., 426.

2 GAJDOŠ, M.: Rusíni (Ukrajinci) na Slovensku v podmienkach transformácie spoločnosti. In: GAJDOŠ, M. – MATULA, P. (Eds.): Niektoré otázky vývoja národnostných menšín na Slovensku. Košice: Spoločensko-vedný ústav SAV 1997, s. 180 – 192.

3 Stanovy Spoločnosti Rusínov - Karpatorusov, článok 3.

Preto sa tento spolok, spolu so Spolkom Karpatoruských žien a Spolkom karpatských Rusínov, s ktorými vytvoril Asociáciu Karpatorusov, rozhodli v roku 1996 dištancovať od aktivít Rusínskej obrody.

Od polovice deväťdesiatych rokov 20. storočia karpatoruská orientácia má medzi občanmi rusínskej a ukrajinskej národnosti na Slovensku len marginálny význam. Ak nerátame osobné vzťahy jej jednotlivých členov, nie sú známe jej kontakty na partnerské organizácie podobného zamerania v zahraničí. Jej členská základňa je veľmi malá, neobnovuje sa a samostatne nevyvíja významnejšie aktivity.

V postojoch všetkých troch smerov sa objavuje spoločný podtón, že zo strany štátu, resp. aj niektorých politických síl absentuje primeraná ústretovosť voči ich požiadavkám. Medzi priaznivcami rusínskej i karpatoruskej orientácie sa navyše, najmä na začiatku deväťdesiatych rokov vyskytovali názory, ktoré boli spôsobené obavami, že veľmocenské zámery bývalého ZSSR sa pokúsi realizovať Ukrajinu.

Proces etnorenesancie, ktorým prechádza rusínska a ukrajinská národnostná menšina na Slovensku na prelome 20. a 21. storočia, je charakteristický vnútornou dezintegráciou etnika, čo je v porovnaní s ostatnými národnosťami špecifický jav. Táto dezintegrácia do značnej miery je spôsobená rozdielnymi pohľadmi na národnostnú orientáciu.

Pri sčítaní obyvateľstva v roku 1991 a 2001 sa k ukrajinskej národnosti prihlásilo 13 281, resp. 10 814 občanov a k rusínskej národnosti 17 197, resp. 24 201 občanov Slovenska. Okrem toho materinský jazyk rusínsky uviedlo 49 099, resp. 54 907 občanov, ak ukrajinskému materinskému jazyku sa hlásilo 9480, resp. 7879 občanov.⁴ Aj táto skutočnosť nás oprávňuje predpokladať, že počet obyvateľov s rusínskymi, resp. ukrajinskými koreňmi je vyšší, ale mnohí sa z rôznych dôvodov neprihlásili k národnosti, s ktorou sa vnútorne identifikujú.

Dôvody môžu byť rôzne. Okrem národnostnej nevyhranenosti a nízkej miery prežívania etnickej identity je to aj veľká miera stotožnenia sa so slovenským etnikom. Pretrvávajú tiež negatívne skúsenosti z minulosti, najmä zo štyridsiatych a päťdesiatych rokov, keď okrem veľmi ťažkých sociálno - ekonomických pomerov v prvých povojnových rokoch sa najviac nedoriešených problémov koncentrovalo v duchovnej oblasti. (likvidácia gréckokatolíckej cirkvi, ukrajinizácia a s ňou súvisiace opatrenia v kultúrnej, školskej a ideologickej oblasti, likvidácia Ukrajinskej národnej rady Prjaševščyny a útoky proti tzv. ukrajinským buržoáznym nacionalistom).

Pod vplyvom celospoločenských premien 27. novembra 1989 vznikla v Prešove „Iniciatívna skupina Rusínov - Ukrajincov Československa za prestavbu“, ktorá na svojom prvom mítingu konštatovala, že národnostný problém Rusínov v Československu nebol nikdy v dejinách plnoprávne vyriešený.⁵ V programovom vyhlásení požadovali zmeny vo vedení Kultúrneho zväzu ukrajinských pracujúcich a jeho premenu na organizáciu so širšou platformou pôsobnosti, nielen

4 Sčítanie ľudu, domov a bytov. Podkladové materiály ŠÚ SR. Bratislava: 1993.; Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001 : Základné údaje. Bratislava: Štatistický úrad Slovenskej republiky 2001, tab. 3; Tiež: www.statistics.sk/vebdata/slov/scitanie/nanj.htm.

5 Pozri: GAJDOŠ, M.: Rusíni (Ukrajinci) v podmienkach transformácie spoločnosti 1989 – 1995. In: GAJDOŠ, M. – MATULA, P. (Eds.): Niektoré otázky vývoja národnostných menšín na Slovensku. Košice: 1997, s. 180 – 192; GAJDOŠ, M.: Súčasný spor reprezentácií rusínskeho obyvateľstva na Slovensku a ich príčiny. In: Slezský sborník 1, 1995, 2, s. 109 – 113; GAJDOŠ, M.: Rusíni (Ukrajinci) na Slovensku po roku 1989. (K právnym, jazykovým a školským problémom). In: GAJDOŠ, M. – KONEČNÝ, S. (Eds.): Etnické minority na Slovensku: história, súčasnosť, súvislosti. Košice: 1997, 44 – 55; GAJDOŠ, M.: Zmeny v spoločnosti a ich odraz medzi Rusínmi (Ukrajincami) na Slovensku. In: Slezský sborník 95, 1997, 1/2, s. 127 – 135; GAJDOŠ, M.: Rusíni (Ukrajinci) na Slovensku a možné riziká etnického konfliktu. In: Pravdepodobné riziká a ohrozenia v strednej Európe a tendencie ich vývoja. Riziká vplývajúce na bezpečnostnú situáciu v SR. Bratislava: 1998, s. 35 – 46.

kultúrno-osvetovou činnosťou. Aktívnejší prístup bol vyžadovaný v oblasti masmediálnej činnosti, čo sa prejavilo v požiadavkách na vytvorenie Ukrajinského štúdia Československej televízie a založenie nového mládežníckeho časopisu. Upozornili tiež na kritickú situáciu v ukrajinskom národnostnom školstve, kde o. i. žiadali prijať zákon, podľa ktorého vo všetkých obciach, kde žijú predovšetkým Rusíni - Ukrajinci, by sa mal povinne učiť ukrajinský jazyk.⁶

K názorovému stretu medzi stúpecami proukrajinskej a prorúsinskej orientácie došlo na mimoriadnom zjazde KZUP, ktorý sa konal 20. januára 1990 v Prešove. Predstavitelia Iniciatívnej skupiny za obrodzenie Rusínov v Medzilaborciach predložili zjazdové návrhy, ktoré sa týkali: zmenu názvu KZUP na Zväz Rusínov - Ukrajincov Československa, ústavného kodifikovania samostatnej rusínskej národnosti, publikovania a vydávania materiálov v rusínskom dialekte a kodifikovania rusínskeho spisovného jazyka na základe dialektu „Labyrščyny“, ktorý by sa ako povinný predmet vyučoval v 1.- 5. roč. ZŠ, a na ktorý by mohol vo vyšších ročníkoch nadväzovať ukrajinský spisovný jazyk. Zároveň pokladali za potrebné vstúpiť do federálnej strany národnostných menšín ČSFR, ktorá bude zastávať ich záujmy v parlamente.

Väčšina delegátov zjazdu sa nestotožnila s uvedenými návrhmi, pričom odmietli najmä požiadavku rusínskej národnej orientácie bez väzieb na ukrajinský národ. Na tomto zjazde bola ustanovená nová organizácia s názvom Zväz Rusínov - Ukrajincov Československa (ZRUC). Za jej prvého predsedu bol zvolený M. Hirjak. V programovom vyhlásení a v memorande sa delegáti prihlásili k ukrajinskej orientácii. Mimoriadna pozornosť bola venovaná otázkam rozvíjania národnostného školstva a kultúry.⁷

Keďže predstavitelia Iniciatívnej skupiny za obrodzenie Rusínov nenašli na uvedenom zjazde podporu svojich požiadaviek, zorganizovali 25. marca 1990 v Medzilaborciach stretnutie predstaviteľov iniciatívnych skupín Rusínov - Ukrajincov, na ktorom boli prerokované otázky týkajúce sa uzákonenia postavenia rusínskej menšiny ako samostatnej národnosti a vytvorenia rusínskeho spisovného jazyka. Hlavným cieľom tohto stretnutia bolo vytvorenie novej prorúsinskej organizácie, ktorou sa stala Rusínska obroda. Za jej predsedu bol zvolený Vasil' Turok - Heteš.

V programových dokumentoch odmietli politiku ukrajinizácie a žiadali, aby Rusinom bol priznaný štatút samostatnej národnosti. Rusínska obroda si vytýčila cieľ rozvíjať a propagovať kultúru, zvyky, tradíciu, históriu v rusínskom jazyku formou kultúrno - osvetovej práce a prostredníctvom masmédií. Vo vzťahu k členskej základni chcela vo svojich radoch organizovať ľudí bez rozdielu národnosti, politickej príslušnosti, náboženstva a členstva v iných spoločenských organizáciách.⁸

V nasledujúcom období sa ešte vyskytli pokusy upokojiť situáciu a dohodnúť sa na spoločných krokoch. Prejavilo sa to v sérii „dialógov“, ktoré v marci 1990 prebehli v Košiciach, Prešove, Medzilaborciach a v Humennom. Rezultátom uvedeného dialógu bola požiadavka na zvolanie nového zjazdu Rusínov - Ukrajincov Československa. Mali sa na ňom uskutočniť zmeny v riadiacich orgánoch ZRUC a vypracovať jednotnú koncepciu ďalšieho rozvoja rusínsko - ukrajinskej národnosti, ktorá by zodpovedala všetkým Rusinom a Ukrajincom, keďže „cieľom je nerozdeľovať sa, ale zjednocovať“.⁹

Zjazd ZRUC, ktorý sa uskutočnil 26. mája 1990, však už nedokázal zabrániť rozkolu. Samotné rokovanie zjazdu, ale najmä pozjazdové obdobie bolo poznačené narastaním nezhôd a vzájomných obviňovaní medzi stúpecami oboch smerov.

6 Tamtiež.

7 Tamtiež.

8 Tamtiež.

9 Tamtiež.

V Medzilaborciach 23. – 24. marca 1991 sa uskutočnil Svetový kongres Rusínov, ktorý výrazne ovplyvnil aktivitu stúpcov tejto orientácie. Okrem účastníkov z Československa sa na kongrese zúčastnili delegácie a jednotlivci z Poľska, Ukrajiny, Juhoslávie, Kanady a USA. V rokovaniach a dokumentoch kongresu rezonovalo stanovisko, podľa ktorého „Rusíni nie sú súčasťou ukrajinského národa, ale samostatným národom...“¹⁰ Zorganizovanie kongresu patrilo v danej etape jej činnosti medzi najväčšie úspechy Rusínskej obrody. To, že sa kongres uskutočnil práve na Slovensku, pokladali predstavitelia Rusínskej obrody za odraz pozitívnych zmien politiky vládnych orgánov voči Rusínom od novembra 1989.

Z druhej strany, t. j. z pohľadu predstaviteľov ukrajinského smeru bola táto podpora hodnotená ako otvorená politika deukrajinizácie.¹¹ Rusínske politické ciele sú totiž stúpcami proukrajinskej orientácie striktno odmietané a pokladané za import zo zahraničných centier politického rusínstva. Podľa nich ideológovia politického rusinizmu vychádzajú z antiukrajinských pozícií. Základom ideológie politického rusinizmu je podľa ich mienky komplex vlastnej národnej malosti a nedôstojná snaha niekomu slúžiť.¹² Obhajoba svojbytnej identity rusínskeho národa je proukrajinským smerom pokladaná za destabilizujúci prvok situácie v eurokarpackom regióne.¹³

K zintenzívneniu sporov medzi rusínskou a ukrajinskou orientáciou došlo v roku 1992, keď sa vyhotil vzťahy v súvislosti so snahami o získanie rozhodujúceho vplyvu v Múzeu ukrajinskej kultúry vo Svidníku a v Rusínsko - ukrajinskej redakcii štúdia Slovenského rozhlasu v Prešove, resp. o jej rozdelenie na ukrajinskú a rusínsku redakciu. Tieto snahy, podobne ako predchádzajúce zmeny názvov Ukrajinského národného divadla (UND) a Poddukelského ukrajinského ľudového súboru (PULS), boli predstaviteľmi ZRUS vnímané ako prejavy úmyselnej deukrajinizácie. Tento názor pretrvával aj v ďalších rokoch.

Medzi predstaviteľmi jednotlivých etnických smerov dochádzalo k eskalácii protichodných názorov, pričom radikálne skupiny požadovali legitimizáciu len tej časti etnika, ku ktorej sa sami hlásili. Pravda, to okrem iného súviselo so snahou nárokovat' si dotácie zo štátneho rozpočtu vo výške zodpovedajúcej súčtu oboch zoskupení. Dovtedy jediná organizácia „Kultúrny zväz ukrajinských pracujúcich“ zanikol a o jeho nástupníctvo sa medzi Zväzom Rusínov–Ukrajincov a Rusínskou obrodou rozpútal ostrý boj, ktorý vzhľadom na svoj agresívny charakter v tom čase mnohých príslušníkov etnika do značnej miery dezorientoval.

Jednou z najväznejších a zároveň najkonfliktnejších otázok, ktoré v súvislosti s národnostnou identitou od začiatku deväťdesiatych rokov výrazne rezonujú medzi stúpcami proukrajinskej a prorusínskej orientácie, je jazyková otázka. Konkrétne z rusínskej strany išlo o snahy kodifikovať rusínsky jazyk, vydávať v tomto jazyku knihy, zaviesť ho do národnostnej tlače a iných masovokomunikačných prostriedkov ako aj do vyučovania na základných školách. Tieto aktivity sú rozhodne odmietané predstaviteľmi ukrajinskej orientácie na Slovensku i v zahraničí. Svoj odmietavý postoj zdôvodňujú obavami z možných negatívnych dopadov na národné vedomie etnika a na urýchlenie jeho asimilácie. Na prvý pohľad paradoxne rovnaká idea tvorí v tomto prípade východisko tak prorusínskej ako aj proukrajinskej argumentácie.

Niektorí autori ukrajinskej národnosti v úbytku škôl vidia dôsledok úmyselnej asimilačnej politiky zo strany štátu prakticky v celom povojnovom období. Je zrejme, že negatívnu úlohu

10 Tamtiež .

11 BAČA, J. – VANAT, I. – KOVAČ, F. – ČUMA, A. – ŠTEC, M.: Do súčasnych problém našoho kul'turno - nacional'neho žytt'a. Príloha novín Nove žytt'a, č. 24/1992, s. 7.

12 Pozri MYŠANYČ, O.: Karpaty nas ne rozlučat'. Užhorod: 1993, s. 221, 244.

13 Správa Rady sojuzu rusyniv-ukrajincev Slovac'koj Respubliky II-mu z'jizdu, začítana golovoju Rady SR-USA Viktorom Koval'em. (Príloha novín „Nove žytt'a“, č. 51 – 52/1994.

v určitom smere zohrala aj chybná koncepcia národnostnej politiky. V tejto súvislosti chybou bolo aj to, že v rámci vytvárania strediskových obcí došlo na Slovensku k zrušeniu mnohých dedinských škôl, čo malo samozrejme negatívny dopad aj na národnostné školstvo. Skutočnosť však viac zodpovedá názor, že nešlo o úmyselnú likvidáciu ukrajinského školstva, ale tieto školy boli rušené preto, lebo o ne nejavili záujem rodičia žiakov. Základnou príčinou nezaujmu bola skutočnosť, že sféra používania ukrajinčiny na Slovensku je veľmi úzka a styky s Ukrajinou sú zatiaľ minimálne.¹⁴

Pokiaľ ide o Rusínov a Ukrajincov, pri ich sporoch o vlastnú identitu, je to menšina problémová dovnútra. Ako uvádza aj J. Podoba „... rusínsky problém nemá charakter konfliktu medzi rusínskou národnostnou menšinou a majoritným obyvateľstvom, ale je ‘vnútromenšinovým’ problémom. Dotýka sa prevažne rusínskej (ukrajinskej) elity. Radoví občania... najmä vo vidieckom prostredí, viac vnímajú konfesijný spor medzi pravoslávnu a gréckokatolíckou cirkvou. Tento problém sa však dotýka aj časti Slovákov žijúcich na východnom Slovensku.“¹⁵ V priebehu deväťdesiatych rokov 20. storočia sa podarilo kultivovať aj prejavy tohto konfesijného sporu.

Súčasná kritická finančná situácia komplikuje činnosť tak Rusínskej obrody ako aj Zväzu Rusínov - Ukrajincov SR. V súčasnosti národnostné organizácie Rusínov a Ukrajincov sú nutečne riešiť zásadný problém, ktorý je spoločný pre obe orientácie. Je to existencia ich organizácií, rozvíjanie kultúrnych činností, vydávanie národnostnej tlače, fungovanie národnostného školstva a pod., ktorý je vyvolaný absolútnym nedostatkom štátnych dotácií na rozvíjanie uvedených aktivít. V tomto smere sa vlády, ktoré pôsobili od roku 1990, napriek reálne obmedzeným možnostiam, snažili o poskytovanie približne rovnakej podpory organizáciám a inštitúciám rusínskej i ukrajinskej orientácie. Ani v budúcnosti sa nepredpokladá kardinálny mocenský zásah v záujme vyriešenia sporov v prospech jednej z uvedených koncepcií.

Nespokojnosť je aj so súčasným stavom legislatívy týkajúcej sa národnostnej problematiky.

Uvedené okruhy problémov by si vyžadovali koordinovaný postup v záujme revitalizácie etnika, v rámci ktorého a pre ktoré vyvíjajú svoje aktivity stúpenci oboch koncepcií národnej identity. Okrem skutočnosti, že ZRUSR i RO pôsobia v rovnakom priestore a usilujú sa oslovovať tých istých ľudí, vážnym problémom vzájomnej komunikácie medzi nimi je pretrvávajúca prílišná ideologizácia problémov. V tom tkvie jedna z dôležitých príčin nedostatočnej vzájomnej ústretovosti a minimálny úspech pokusov o isté tolerantnejšie vzťahy, prípadne aj o koordinovanie postupu v niektorých oblastiach spoločného záujmu.

Dá sa predpokladať, že etnoidentifikačný proces v rámci rusínskej a ukrajinskej menšiny na Slovensku bude pokračovať naďalej. Rozhodujúce pozície získa ten smer, ktorý dokáže lepšie osloviť uvedené etnikum. Rátať však treba aj s možnosťou reálneho rizika, že v dôsledku častých sporov medzi predstaviteľmi jednotlivých orientácií, ktoré sa negatívne premietajú až do príbuzenských vzťahov, občania tejto národnosti dajú prednosť urýchlenej asimilácii so Slováckmi.

Základným predpokladom toho, aby asimilácia Rusínov a Ukrajincov nepokračovala zvýšeným tempom, je komunikácia medzi reprezentáciami oboch smerov. Určité pokusy v záujme tohto cieľa sa uskutočnili už niekoľkokrát, nie vždy s prijateľným výsledkom.

Situácia by bola jednoduchšia, ak by sa týkala len Rusínov, resp. Ukrajincov na Slovensku. Ako však vyplýva aj z predchádzajúceho textu, polemickú atmosféru, ktorá vznikla znovuo tvorením tradičných otázok etnogenézy, národnej, jazykovej a kultúrnej orientácie Rusínov a Ukra-

14 MUŠINKA, M.: Rusíni-Ukrajinci - jedna národnosť. Príloha novín Nove žytt'a č. 31 - 32, 1997, s. 14.

15 PODOBA, J.: Menšinové elity a etnický konflikt: dilemy vývoja interetnických vzťahov na Slovensku. In: Slezský sborník, 95, 1997, 1 - 2, s. 114.

jincov nemôžeme vnímať len ako problém Slovenska. Takýto pohľad by bol veľmi zúžený a nevystihoval by jeho podstatu. Je potrebné si uvedomiť, že táto problematika je aktuálna aj v Poľsku, v Zakarpatskej oblasti USSR, v Maďarsku, v Rumunsku, Chorvátsku i v Srbsku a Čiernej Hore (Vojvodina). Samozrejme, líši sa mierou intenzity, pričom najväčšiu pozornosť si zasluhuje situácia v Zakarpatsku. O osude rusínskych aktivít v karpatskom regióne sa totiž bude rozhodovať práve tam.

Zakarpatsko, ako väčšina prihraničných oblastí Európy, má polyetnické zloženie obyvateľstva. Podľa niektorých autorov obyvatelia Zakarpatska sú svojráznou regionálnou skupinou, ktorá v dôsledku historického vývoja má bližšie k európskym (výstižnejšie by bolo použiť termín „západoeurópskym“ – pozn. M.G.) štandardom, ako napr. obyvatelia vnútorných regiónov Ukrajiny. Tento názor sa zhoduje s názormi rusínskych hnutí. Na druhej strane, ak vylúčime politizujúce tendencie, môžeme pozorovať svojrázny prejav zakarpatského lokálpatriotizmu napr. v súvislosti s výsledkami referenda konaného 1. decembra 1991. Vtedy väčšina miestneho obyvateľstva zúčastneného na referende, nezávisle na národnostnej príslušnosti, sa v prvom rade identifikovala ako obyvatelia tohto konkrétneho regiónu¹⁶, v ktorom podľa výsledkov sčítania v roku 1989 žijú príslušníci 76 národností.¹⁷

Etnopolitické procesy, ktoré prebiehajú na Zakarpatsku, sú pomerne zložité. Na začiatku 90. rokov došlo k hyperpolitizácii národnostno-kultúrnych hnutí a spolkov. Niektoré z nich prešli postupnou transformáciou z národnostno-kultúrnych na spoločensko-politické organizácie (združenia). V časti z nich došlo k faktickému rozkolu a vytvoreniu umierneného a radikálneho krídla. Nezhody vo vnútri národnostno-kultúrnych organizácií boli často zdôvodňované osobnými ambíciami jednotlivých vodcovských osobností ako aj ich snahou o získanie dotácií zo štátneho rozpočtu.

Mechanizmus vzájomných vzťahov medzi národnostnými menšinami a centrálnou, resp. miestnou štátnou správou prostredníctvom národnostných organizácií faktický viedol k ich pretváraniu na politické subjekty. V rámci jednotlivých národnostných subjektov sa vytvárali národnostné politické elity a formovali sa skupiny profesionálnych činiteľov, pretendujúcich na priamu účasť v politických štruktúrach a správe celého regiónu, resp. jeho časti.¹⁸

Spor o etnickú identitu zakarpatského obyvateľstva pretrváva zhruba od polovice 19. storočia. Po páde komunistických režimov v stredovýchodnej Európe i na Balkáne došlo k štiepeniu ukrajinských národnostných organizácií a k vzniku nových, ktoré stoja na platforme osobitného rusínskeho národa. Táto renesancia rusínskej orientácie prišla v čase, keď značná časť pôvodného „rusnackého“ obyvateľstva tak v Zakarpatskej oblasti USSR ako aj v susedných krajinách je často etnicky amorfná a v mnohých prípadoch vnútorne etnicko-politický stotožnená so štátotvornými národmi. Medzi rusínskym obyvateľstvom sa prejavuje aj určitý typ historickej únavy z ustavičnej zmeny národnej orientácie, ktorú im v rozličných variantoch predkladá vlastná, ale i „cudzia“ inteligencia.¹⁹ Rusínske hnutie v Zakarpatsku nemá jednotnú organizačnú platformu. Diferencovanosť názorov na úlohy a ciele rusínskeho hnutia sa prejavili vznikom viacerých organizácií.

16 BEDZIR, V. – SJUSKO, I.: Zemlja pramatyrna či „nadbana“. In: Tysa, 1995, 1 – 2, s. 74.

17 MIGOVIČ, I. I. – KOLIBABA, A. V.: Socialne samopočutťa i cinnisni orientacijji Zakarpatciv. Kyjiv, Užgorod: 1994, s. 5.

18 BEDZIR, V. – SJUSKO, I.: Zemlja pramatyrna či „nadbana“. In: Tysa, 1995, 1 – 2, s. 74.

19 DULEBA, A. – IŠTOK, R. – MATLOVIČ, R. – KÓNYA, P. – ŠVORC, P. – MUŠINKA, M.: Zakarpatsko. Bratislava: Slovenský inštitút medzinárodných štúdií, 1995, s. 221.

Zatiaľ čo cieľom hospodárskej elity je dosiahnutie ekonomickej autonómie, radikálne krídlo rusínskeho hnutia, reprezentované Spoločnosťou karpatských Rusínov (založená vo februári 1990), usiluje o dosiahnutie politickej autonómie ako minimálneho cieľa. Pravda, v programoch oboch orientácií sa dajú nájsť styčné body, čo do istej miery umožňuje vzájomné zblížovanie zámerov. Situáciu navyše komplikuje, že štúpcenci radikálneho krídla v rusínskom hnutí rátať aj s medzinárodnou podporou svojich cieľov. Sú to najmä úvahy o úlohe, ktorú by mohla v tomto smere zohrať Moskva, resp. Budapešť. Do rozdelenia ČSFR dôležitú rolu v ich plánoch zohrávala aj Praha. To spôsobuje, že etnicko-kultúrne rusínsstvo je stotožňované s „politickým rusinizmom“, čo spôsobuje nevôľu a obavy ukrajinských štátnych štruktúr.²⁰

V slovensko – ukrajinských vzťahoch nemá tento problém také rozmery, aké by teoretický mohol mať vo pri vzťahoch československo – ukrajinských. Treba tiež dodať, že československá diplomacia po roku 1989 sa tejto otázke zámerne vyhýbala. Ani žiadna parlamentná strana na Slovensku nenastolovala „historickú otázku“ Podkarpatskej Rusi a pod.²¹ Pre oficiálnu agendu slovensko – ukrajinských vzťahov bol tzv. rusínsky problém aktuálny v rokoch 1993 a 1994. Či sa tento problém znova nestane aktuálnym v rámci slovensko – ukrajinských vzťahov, závisí najmä od ďalšieho vývoja „okolo“ rusínskej otázky v Zakarpatskej oblasti Ukrajiny.²²

Po demokratických revolúciách na prelome 80. a 90. rokov 20. storočia, ktoré odstránili totalitné režimy, krajiny strednej a východnej Európy prešli osobitnou cestou etnorenasancie – až po vznik nových nezávislých štátov. 1. januára 1993 vznikli nezávislé štáty Slovenská republika a Česká republika.

Emancipačné záujmy národnostných menšín na Slovensku nie vždy boli v súlade s dôslednou oficiálnou štátnou líniou, zameranou na konsolidáciu štátotvorného slovenského národa, čo vyvolávalo politické napätie v slovenskej spoločnosti. Postupne v priebehu 90. rokov 20. storočia s podporou medzinárodného spoločenstva, Rady Európy a EÚ podarilo sa nájsť východiská na riešenie konfliktných problémov týkajúcich sa najmä vyše päťstotisíc obyvateľov, maďarskej národnosti žijúcej najmä v južných regiónoch Slovenska.

Na pozadí určitého slovensko – maďarského napätia pri riešení problematiky maďarskej menšiny otázky nacionálno-kultúrneho, politického a sociálno-ekonomického vývoja málopočetného rusínskeho a ukrajinského etnika na Slovensku pripadajú oficiálnym orgánom SR menej dôležité. Prejavuje sa to, okrem iného, aj v tom, že otázky Rusínov a Ukrajincov sú menej často, skôr sporadicky predmetom rokovania na úrovni parlamentu a vlády SR, resp. ich orgánov. Na druhej strane, bezprostredné susedstvo s Ukrajinou evokuje štátne orgány v centre i v regiónoch ako aj širšiu verejnosť zvažovať niektoré aspekty rusínskej a ukrajinskej otázky na Slovensku, resp. v jeho bezprostrednom susedstve.

Na oficiálnej úrovni prevláda línia založená na zásade administratívne nezasahovať do vývoja etnických procesov v spoločnosti.

Z vedeckého, najmä z etnologického, etnopolitického a historického hľadiska evolúcia rusínskeho a ukrajinského etnika na Slovensku je veľmi zaujímavá. Navyiac, v dôsledku vývoja a súčasnej vnútornej diferenciacie došlo k rozdeleniu menšiny na dve časti – Ukrajincov a Rusínov. Už pri sčítaní obyvateľstva, ktoré sa konalo v marci 1991 ešte počas trvania ČSFR, bola v sčítacích hárkoch prvýkrát uvedená rusínska a ukrajinská národnosť osobitne. Ich reprezentá-

20 MAKARA, M. N.: Dejaki pytanňa istoriji j sučasnoji etnopolityčnoji situaciji v Zakarpatti. In: Materialy naukovko - praktyčnoji konferenciji „Deržavne regulirovanňa mižetničnych vidnosyn v Zakarpatti“, 1997, s.36.

21 DULEBA, A.: Ukrajina a Slovensko. Geopolitické charakteristiky vývinu a medzinárodné postavenie Ukrajiny. Implikácie pre Slovensko. Bratislava: Veda 2000, s. 265.

22 DULEBA, A.: Ukrajina a Slovensko...., s. 266.

cie doposiaľ nenašli vzájomné pochopenie k spoločnému riešeniu problémov týkajúcich sa ich postavenia a ďalšieho vývoja.

Segmentácia rusínskej a ukrajinskej menšiny po „zamatovej revolúcii“, ako ju zafixovali aj materiály sčítania obyvateľstva v roku 1991, je spôsobená v prvom rade zabrzdnením procesu sebaidentifikácie uvedeného etnika po 2. svetovej vojne. Na Slovensku na začiatku deväťdesiatych rokov však v časti etnika prebehla rýchlejšie, a to v dôsledku niektorých historických faktorov i novej politickej situácie.

V tomto období v rámci ukrajinskej a rusínskej minority, osobitne na východnom Slovensku, ešte neboli ukončené ani tradičné diskusie vzťahujúce sa k pomenovaniu etnika: „Ukrajinci“, „Rusíni“ alebo kompromis „Rusíni-Ukrajinci“. Ide totiž o jeden z najcitlivejších problémov a je samozrejmé, že sa stal predmetom záujmu širokej odbornej i laickej verejnosti.

Rusínska menšina je súčasťou národnostnej štruktúry obyvateľstva Slovenska najmenej od 14. storočia, preto dnes predstavuje už jeho autochtónnu zložku. Spôsobom života, jazykom, náboženstvom a kultúrou tak už po niekoľko storočí prejavuje svoj východoslovenský ráz, hoci z mnohých dôvodov sa doteraz neskonštituovala v pevné spoločenstvo so všetkými národnými atribútmi.²³

Pomenovania Rus, Rusín sa pôvodne používali na označenie všetkých východných Slovanov, ktorí od konca 9. do 13. storočia žili v Kyjevskej Rusi, na územiach, ktoré sa neskôr stali známymi ako Rusko, Bielorusko a Ukrajina. Po páde Kyjevskej Rusi sa názvy Rus či Rusín používali len na označenie časti východných Slovanov obývajúcich teritórium Ukrajiny a Bieloruska. S rozvojom národných hnutí v 19. storočí sa čoraz viac začal presadzovať aj termín Ukrajinec a Bielorus. Označenie Rusín, resp. Rusnák sa zaužívalo v Haliči, v Bukovine a v Podkarpatsku. Do polovice 20. storočia sa však tieto historické názvy zachovali iba v Karpatoch a po celý čas sa udržali i na verejnosti i v súkromnom živote širokých vrstiev obyvateľstva.²⁴

Na Slovensku väčšina príslušníkov etnika sa v súčasnosti hlási k rusínskej orientácii, avšak termínmi Rusín, Rusnák, Rusňak, rovnako ako ich historickými paralelami Karpatorus, Uhrorus a Ruthen nevyjadruje ani nevyjadrovala ani tak svoju národnostnú či etnickú príslušnosť, ako skôr identifikáciu s východnou formou kresťanstva a určitým svojráznym regionálnym spoločenstvom. Je to pochopiteľné o to viac, že značnú časť gréckokatolíckych veriacich tvoria etnickí Slováci.²⁵ Prepojenie etnických a konfesiónálnych znakov rusínskeho obyvateľstva na Slovensku je také silné, že niekedy je takmer nemožné určiť, ktorá stránka identifikácia je rozhodujúca.²⁶

Je evidentné, že vedné disciplíny, akými sú medievalistika, historická lingvistiká či etnografia, ktoré sú v prvom rade kompetentné vedecky vysvetliť tak kardinálne otázky, majú v tomto

23 MAGOCSI, P. R.: Karpatskí Rusíni: súčasný stav a perspektívy v budúcnosti. Slovenský národopis, 49, 1992, 2, s. 183 – 192.; KONEČNÝ, S.: Rusíni a Ukrajinci na severovýchodnom Slovensku a ich postoj k minulosti. In: Človek a spoločnosť. Internetový časopis pre pôvodné, teoretické a výskumné štúdie z oblasti spoločenských vied. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV, 2002, ISSN 1335-3608, (www.saske.sk/cas/4-2002/).

24 MAGOCSI, P. R.: Rusíni na Slovensku: Historický prehľad. Prešov: Rusínska obroda, 1994, s. 128. Pozri tiež: MAGOCSI, P. R.: Východní Slovania v Karpatoch. Bratislava: ZIRS, 2000.

25 GAJDOŠ, M. – KONEČNÝ, S.: Postavenie Rusínov - Ukrajincov na Slovensku v rokoch 1948 – 1953. Praha: 1994, s. 113 – 125.

26 SOPOLIGA, M.: K problematike etnickej identifikácie Ukrajincov na Slovensku. In: Slovensko-ukrajinské vzťahy v oblasti národnostných menšín. Slavistický zborník 1 (AFPhUP 19/101). Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 1999, s. 81. Pozri tiež: SOPOLIGA, M.: K problematike etnickej histórie a národnostnej identifikácie Ukrajincov na Slovensku. Etnologické rozpravy 2, 2002; SOPOLIGA, M.: Ukrajinci na Slovensku : Etnokultúrne tradície z aspektu osídlenia, ľudovej architektúry a bývania. Komárno, Dunajská Streda: Fórum inštitút – Spoločenskovedný ústav, Lilium Aurum 2002.

smere ešte značný dlh, najmä pokiaľ ide o riešenie problémov pôvodu, osídlenia a migrácie tohto obyvateľstva.²⁷ Jeho vývoj v stredoveku i v novších obdobiach možno síce prostredníctvom prác niektorých historikov pomerne detailne sledovať, avšak nie všetky fakty a dostupné údaje indikujú jednoznačnú interpretáciu.²⁸

V 20. storočí zo staršieho obdobia už iba doznievalo používanie termínov Malorus, Uhrorus, Uhrorusín, Karpatoros, Karpatorusín, podkarpatský Rusín, Ruthén. Tiež sa používali termíny Rusín – Ukrajinec, Ukrajinec – Rusín, Ukrajinec (Rusín), resp. Rusín/Ukrajinec. S tak heterogénnym pomenovaním jedného etnika v pomerne krátkom časovom období sa asi zriedka stretáme v iných prípadoch, i keď synonymické označenia u mnohých národov nie sú výnimkou (Nemci – Germáni, Francúzi – Gáli, Židia – Hebrejci, Maďari – Uhri, Česi – Bohémi, Rómovia – Cigáni atď.).²⁹

Menšia, ale o to vplyvnejšia časť uvedeného etnika sa stotožnila s ukrajinským národom. Ukrajinská orientácia bola propagovaná a presadzovaná hlavne v povojnových rokoch, keď v súvislosti so zdôrazňovaním národnej jednoty Rusínov a Ukrajincov vyvstala aj otázka jednotného pomenovania etnika. Keďže išlo o veľmi citlivú otázku, napriek viacerým pokusom sa v tomto období nepodarilo zhodnúť na spoločnom pomenovaní. Jednotné označenie „Ukrajinec“, „ukrajinská národnosť“ sa s podporou štátnych inštitúcií stalo jedinou oficiálnou platformou prakticky až v päťdesiatych rokoch.

Nedoriešenosť otázok národnostnej príslušnosti a všeobecne akceptovaného pomenovania uvedenej etnickej pospolitosti spôsobila aj nám určité ťažkosti, ktoré sa vystupňovali našou snahou neanticipovať ich definitívne riešenie prislúchajúce imanentnému vývoju a demokratickému rozhodnutiu samotnej menšiny. V tomto zmysle nemáme dôvody, argumenty ani ambície k týmto veciam sa meritórne vyjadrovať.

Napriek tomu je potrebné zvoliť také pomenovanie, ktoré by bolo prijateľné pre každú z jestvujúcich názorových skupín, a ktoré by bolo zároveň politicky neutrálne.³⁰ V tejto práci sme sa, z pragmatických dôvodov, rozhodli používať etnonym Rusíni. Viedli nás k tomu nasledovné dôvody.

Ide o historické pomenovanie, ktoré je na území Slovenska akceptované nielen samotnými Rusínmi, ale aj príslušníkmi iných etnik. Aj v súčasnosti, keď vo vnútri etnika prebiehajú zložité etnodiferenčujúce procesy, zdá sa, že najviac akceptovateľným, tak pre rusínsku ako aj pre ukrajinskú orientáciu, je etnonym Rusín. Utvrďujú nás v tom aj výsledky výskumu, ktorý Spo-

27 Zaujímavá a mnohé javy vysvetľujúcu hypotézu o pôvode a osídlení Rusínov obsahuje napr. práca ČADA, F.: Jazyková otázka na Slovensku a v Podkarpatské Rusi v historickém vývoji. Brno: 1929, s. 13. K problematike etnickej identity pozri tiež ZELOVÁ, A.: Etnická identita rusínsko-ukrajinskej menšiny na Slovensku. In: PAUKOVIČ, V. (Ed.): Etnické menšiny na Slovensku, Košice: 1991, s. 72 – 81.; ZELOVÁ, A.: Identita príslušníkov etnických menšín v národnostne zmiešaných oblastiach Slovenska - sociálno-psychologický prístup. In: Slovenský národopis, 39, 1991, 2, s. 132 – 142.; BAČOVÁ, V.: Národ a etnicita - nahliadnutie do niektorých koncepcií. In: Sociológia, 24, 1992, 1 – 2, s. 17 – 24.; BAČOVÁ, V.: Etnická identita osobnosti - sociálnopsychologický prístup. In: Slovenský národopis, 38, 1990, 4, s. 508 – 514.

28 Cenný materiál v tomto smere poskytujú najmä monografie HARAKSIM, E.: K sociálnym a kultúrnym dejinám Ukrajincov na Slovensku do roku 1867. Bratislava: 1961; ULIČNÝ, F.: Dejiny osídlenia Šariša. Košice: 1990. K novším a najnovším dejinám sa viažu práce I. BAJCURU, M. DANILÁKA, A. KOVAČA, P. URAMA, I. VANATA a iných autorov.

29 SOPOLIGA, M.: K problematike etnickej identifikácie Ukrajincov na Slovensku. In: Slovensko-ukrajinské vzťahy v oblasti národnostných menšín. Slavistický zborník 1 (AFPhUP 19/101). Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 1999, s. 78.

30 Pozri napr. MUŠINKA, M.: Politický rusynizmus na praktici. Prešov: 1991 a na druhej strane viaceré články v tlačových orgánoch Rusínskej obrody „Narodny novinky“ a „Rusyn“.

ločenskovedný ústav SAV realizoval v roku 2000.³¹ Samozrejme, pri citovaní dokumentov ako aj pri uvádzaní názvov organizácií používame terminológiu príslušných dobových materiálov. Rovnako postupujeme aj v prípadoch, v ktorých sa zmieňujeme o problémoch národnej identity, národného vedomia, materinského jazyka či názvu tohto etnického spoločenstva, kedy využívame aj pojmy „ukrajinský“, „ruský“ a „karpatoruský“.

Pojem Rusíni a Ukrajinci používame na označenie etnika od roku 1991 v súvislosti so sčítaním obyvateľstva, ktoré umožnilo počty stúpcov oboch koncepcií priamo diferencovať

Ak sa pozrieme na dejepisné diskusie a publikácie niekoľkých posledných rokov, zaznamenáme v nich tak určitú kontinuitu ako aj výrazné zlomy.

Na Slovensku do konca osemdesiatych rokov vo výskume rusínskej, resp. ukrajinskej problematiky hlavná pozornosť bola venovaná kultúrnym a politicko-ekonomickým aspektom vývoja etnika. Príspevky venované otázkam identity Rusínov a Ukrajincov boli v tom čase ojedinelé.³² Prelom 80. a 90. rokov však priniesol v tomto smere d'alekosiahle zmeny.

Témam, ktoré dominovali v 80. rokoch, sa síce dostávalo pozornosti aj naďalej, avšak vďaka sprístupneniu nových dokumentov a najmä v dôsledku odstránenia rôznych nezmyselných ideologických obmedzení došlo k ich dôkladnému prehodnoteniu. Programy odborných podujatí, rovnako ako obsahy časopisov a zborníkov, sú dôkazom intenzívneho záujmu o témy ako sú etnicita, identita, etnonym, jazyk a pod.

Tento jav je tiež odrazom dlhodobého napätia v spoločnosti a osobitne v etnickej komunite, ktoré pretrváva až do súčasnosti. Priekopnícku úlohu v tom čase vykonali Katedra ukrajinského jazyka a literatúry FF UPJŠ, Múzeum ukrajinskej kultúry vo Svidníku a Zväz Rusínov-Ukrajincov Slovenska, ktorí po roku 1989 zorganizovali prvú medzinárodnú ukrajinistickú konferenciu venovanú 120. výročiu narodeniu významného slavistického bádateľa, ukrajinského etnografa Volodymyra Hnatjuka a 70. výročiu založenia Ukrajinskej nezávislej univerzity v Prahe. Príspevky z uvedenej konferencie boli publikované v roku 1992.³³

Významným prínosom pre profesionálnych historikov bolo sprístupnenie nových fondov v slovenských i zahraničných archívoch. Problémy súčasných dejín, ktoré hrali významnú úlohu od polovice štyridsiatych rokov 20. storočia, ako boli pripojenie Zakarpatska k ZSSR³⁴, opcia³⁵,

31 Respondenti ukrajinskej národnosti preferovali pomenovanie Rusín-Ukrajinec (26 %) a Ukrajinec (26 %). Značné percento respondentov sa prikláňalo k používaniu etnonymu Rusnák (13 %), resp. k jeho ekvivalentu Rusín (12 %). Respondenti rusínskej národnosti jednoznačne preferovali pomenovania Rusín (51 %) a Rusnák (30 %). HOMIŠINOVÁ, M.: Názory na identifikáciu a etnonym rusínskej/ukrajinskej minority na Slovensku. In: GAJDOŠ, M. et al.: Rusíni na Slovensku na konci 20. storočia: K vybraným výsledkom historicko - sociologického výskumu v roku 2000. Prešov: Universum 2001, s. 90 – 96.

32 GAJDOŠ, M. (Ed.): Vývoj a postavenie ukrajinskej národnosti na Slovensku v období výstavby socializmu. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV 1989, 355s.

33 Vid Naukovoho tovarystva im. Ševčenko do Ukrajins'ko vil'noho universytetu. Kyjiv, Eviv, Prjašiv, Mjunchen, Paryž, Ňju-Jork, Toronto, Sidnej: 1992, 416 s. + 16 s. foto.

34 GAJDOŠ, M.: Pripojenie Zakarpatskej Ukrajiny k ZSSR a Ukrajinska narodna rada Prjaševščiny./Rusíni: Otázky dejín a kultúry, Prešov: 1994, s. 105 – 116; VIDŇANSKÝ, S. V. – GAJDOŠ, M.: Niektoré osobitosti nastolenia totalitného režimu v Zakarpatskej Ukrajine. In: BARNOVSKÝ M. (Ed.): Od diktatúry k diktatúre. Slovensko v rokoch 1945 – 1953. Bratislava: Veda, 1995, s. 80 – 87;

35 KRÚŠKO, S.: OPTANTY.(OPTANTI). Zborník statí, spomienok, dokumentov a fotografií. Prešov: Koordinačný výbor reooptantov, 1997, 270 s. VOVKANYČ, I. I. – GAJDOŠ, M.: Optacija gromad'jan miž ČSR i SRSR (Ukrajinoju) v 1945 – 1948 rr. ta sučasni problemy ukrajinskoji menšiny v Slovaččyni. In: Ukrajina v jevropskych mižnarodnych vidnosynach. Naukovyj zbirnyk. Kyjiv: Instytut istoriji Ukrajiny NAN Ukrajiny, 1998, s. 499 – 515; KONEČNÝ, S.: Zmluva o Zakarpatskej Ukrajine a opcia občianstva ZSSR na Slovensku po druhej svetovej vojne. In: GAJDOŠ, M. (Ed.): Čo dala - vzala našim rodákam optácia. Zborník

činnosť UNRP³⁶, národnostné školstvo³⁷, konfesijné otázky³⁸, ukrajinský buržoázny nacionalizmus³⁹, tak bolo možné znova skúmať a objektívne interpretovať.

V súčasnej slovenskej historiografii sa už objavili vedecké i publicistické práce, ktorých autori sa snažili bez nadmernej politizácie analyzovať vývoj a postavenie rusínskeho, resp. ukrajinského etnika na Slovensku v období transformácie spoločnosti na Slovensku na konci 20. storočia.⁴⁰

Súčasné vedecké výskumy nadväzujú na poznatky publikované v základných prácach I. Vanata⁴¹ a v monografiách z výsledkov výskumov M. Mušinku, M. Gajdoša a S. Konečného.⁴²

Významnú úlohu v tomto smere zohráva Spoločenskovedný ústav SAV v Košiciach, ktorý plní úlohu bázevej inštitúcie výskumu etnickej problematiky. Už v roku 1989 vydal zborník prác *Vývoj a postavenie ukrajinskej národnosti na Slovensku v období výstavby socializmu*.⁴³

z medzinárodnej vedeckej konferencie k 55. výročiu optácie a presídlenia. Košice, Prešov: Spoločenskovedný ústav SAV, Koordinačný výbor reoptantov, 2002, s. 30 – 38; BARNOVSKÝ, M.: Historické súvislosti optácie a presídlenia Rusínov-Ukrajincov v roku 1947. In: GAJDOŠ, M. (Ed.): Čo dala - vzala našim rodákom optácia. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie k 55. výročiu optácie a presídlenia. Košice, Prešov: Spoločenskovedný ústav SAV, Koordinačný výbor reoptantov 2002, s. 8 – 18.

- 36 GAJDOŠ, M.: K úsiliu Ukrajinskej národnej rady Prjaševščiny o zákonné riešenie postavenia ukrajinskej národnosti v rokoch 1945 – 1948. In: Acta iuridica Cassoviensia 16. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1991, s. 5 – 15.
- 37 Pozri príspevky z medzinárodnej konferencie „Jazyk a školstvo národnostných menšín na Slovensku a v krajinách strednej Európy v 2. polovici 20. storočia“ publikované v internetovom časopise Človek a spoločnosť III, 2000, 1 (www.saske.sk/cas/2000-1).
- 38 HARAKSIM, L.: Užhorodská únia a východné Slovensko. In: Historický časopis, 45, 1997, č. 2, s. 194 – 206; GAJDOŠ, M. – KONEČNÝ, S.: Political aspects of Action P in East Slovakia in the year 1950. In: GAJDOŠ, M. (Ed.): URBS - PROVINCIA - ORBIS. Košice 1993, s. 177 – 186; KONEČNÝ S.: K niektorým politickým aspektom likvidácie gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku. In: Zborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti 2000 – 2001. Martin: MSS 2001; KONEČNÝ, S.: Rusins in Slovakia and the Church Question After WWII, 1945 – 1947. In: BEST, P., MOKLAK, J. (Eds.): The Lemko Region, 1939 – 1947 War, Occupation and Deportation. Krakov, New Haven: Historia Iagellonica Press, Catpatho - Slavic Studies Group, 2002, s. 245 – 251.
- 39 BARNOVSKÝ, M.: K otázke takzvaného ukrajinského buržoázneho nacionalizmu na Slovensku. Historický časopis, roč. 43, 1996, č. 1; GAJDOŠ, M.: K niektorým otázkam tzv. ukrajinského buržoázneho nacionalizmu. In: PEŠEK, J. (Ed.): V tieni totality. Perzekúcie na Slovensku v začiatkoch komunistickej totality. Bratislava: 1996, s. 157 – 163.
- 40 DULEBA, A.: The Rusyn Question and Minorities in Slovak-Ukrainian Relations. Ukraine and Central Europe: Multilevel Networks and International Relations. (An international conference sponsored by the Kennan Institut and East European Studies program of the Woodrow Wilson Center and Harvard's Ukrainian Research Institute, May 18 – 19, 2000 Washington, D. C. <http://wwics.si.edu/kennan/ukraine/papers/duleba.pdf>); GAJDOŠ, M.: Rusini (Ukrajinci) v podmienkach transformácie spoločnosti 1989 – 1995. In: GAJDOŠ, M. – MATULA, P. (Eds.): Niektoré otázky vývoja národnostných menšín na Slovensku. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV 1997, s. 180 – 192;
- 41 ВАНАТ І.: Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини.-Том 1(1918 – 1938)-Вид.2-ге.; Книга друга (вересень 1938 р.-лютий 1948 р.). Братислава – Пряшів: Словацьке педагогічне видавництво 1990, 1985.
- 42 GAJDOŠ, M. – KONEČNÝ, S.: K politickému a sociálnoekonomickému postaveniu Rusínov –Ukrajincov na Slovensku v povojnových rokoch. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV 1991, 188 s.; GAJDOŠ, M. – KONEČNÝ, S.: Postavenie Rusínov-Ukrajincov na Slovensku v rokoch 1948 – 1953. Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR. – Svazek 21. – Praha: ÚSD AV ČR, 1994; GAJDOŠ, M. – KONEČNÝ, S., MUŠINKA, M.: Rusini/Ukrajinci v zrkadle polstoročia. Niektoré aspekty ich vývoja na Slovensku po roku 1945. Prešov – Užhorod: Universum 1999.
- 43 GAJDOŠ, M. (Ed.): Vývoj a postavenie ukrajinskej národnosti na Slovensku v období výstavby socializmu. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV 1989, 355s.

Rusínska a ukrajinská problematika sa stala jednou zo základných výskumných úloh vo vedeckých plánoch Spoločenskovedného ústavu SAV zameraných na štúdium vývoja a postavenia národnostných menšín na Slovensku. Pri skúmaní medzietnických vzťahov v priebehu 90. rokov 20. storočia okrem konkrétne-historických a porovnávacích výskumov pracovnici ústavu v širokej miere využívali aj metódy sociológie a etnopsychológie. Výsledkom spoločných interdisciplinárnych prístupov sú monografické práce k problematike Rusínov a Ukrajincov.⁴⁴

Spoločenskovedný ústav SAV tiež inicioval spoločné výskumy so zahraničnými pracoviskami na Ukrajine⁴⁵ i v Čechách a uskutočnil niekoľko medzinárodných konferencií s rusínskou a ukrajinskou problematikou⁴⁶ (mediiiným s Inštitutom istoriji Ukrajiny NAN Ukrajiny, Slezským ústavom SZM v Opave). Zástupca SvÚ SAV bol v rokoch 1996 – 1999 prizývaný na zasadnutia spoločnej slovensko – ukrajinskej Komisie pre otázky národnostných menšín, z poverenia ktorej ústav v roku 2000 zrealizoval osobitný výskum Rusíni /Ukrajinci na Slovensku.⁴⁷

Problematike opcie obyvateľstva na Ukrajinu bolo venovaných niekoľko publikačných výstupov.⁴⁸ Významným projektom k tejto problematike bola realizácia medzinárodnej konferencie v roku 2001. Príspevky, ktoré na nej odzneli, boli publikované v zborníku pod názvom „Čo dala – vzala našim rodákom optácia.“⁴⁹

Systematickú prácu v sledovanej problematike vykazuje Katedra ukrajinského jazyka a literatúry Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity. Popri jazykovedných a vedeckoliterárnych prácach pozornosť venuje aj problematike kultúry, vzdelávania ako aj dejinám Rusínov a Ukrajincov.⁵⁰

44 GAJDOŠ, M. – HOMIŠINOVÁ, M. – KONEČNÝ, S. – BAUMGARTNER, F. – FRANKOVSKÝ, M. – ŠUTAJ, Š.: Rusíni na Slovensku na konci 20. storočia: K vybraným výsledkom historicko - sociologického výskumu v roku 2000. Prešov: Univerzum 2001, 148 s. KONEČNÝ, S. – BAUMGARTNER, F. – FRANKOVSKÝ, M. – GAJDOŠ, M.: Sebareflexia postavenia a vývoja Rusínov na Slovensku: Niektoré výsledky etnosociologického výskumu na severovýchodnom Slovensku v roku 2002. Prešov: Róbert Vico – vydavateľstvo 2002, 128 s.

45 Inštitut sociologiji NANU Kyjiv

46 Pozri: ВОКАНИЧ, І. І., МАДІСОН О. В.: Українсько-словацький науково-практичний семінар „3 історії та сучасного розвитку національних меншин в Україні й Словаччині: проблеми і шляхи досягнення національної злагоди“. In: Український історичний журнал, 1996, 5, с. 154 – 156.

47 Pozri: GAJDOŠ, M. et al.: Rusíni na Slovensku na konci 20. storočia. ...

48 VOVKANYČ, I. I. – GAJDOŠ, M.: Optacija gromadžan miž ČSR i SRSR (Ukrajinoju) v 1945 – 1948 rr. ta sučasni problemy ukrajinskoji menšiny v Slovaččyni. In: Ukrajina v jevropejskych mižnarodnych vidnosynach. Naukovyj zbirnyk. Kyjiv: 1998, s. 499 – 515; VOVKANYČ, I. I. – GAJDOŠ, M.: Optacijni procesy miž Českoslovaččynoju i SRSR u perši pisljavojenni roky. Naukovyj visnyk Užgorods'kogo universytetu, seria Istorija, vypusk 2. Užgorod: 1998, s. 97 – 102; GAJDOŠ, M.: Poznámky k procesu optácie. In: Slezský sborník, 94, 1996, 3, s. 209 – 214; GAJDOŠ, M. – SJUSKO, M. – SJUSKO, I.: Optácia obyvateľov Zakarpatska v československo - sovietskych vzťahoch v rokoch 1945 – 1947. In: Človek a spoločnosť 2, 1999, 3 (<http://www.saske.sk/cas/3-1999>); KRUSKO, S.: OPTANTY. (OPTANTI). Zborník statí, spomienok, dokumentov a fotografií. Prešov: Koordinačný výbor reooptantov, 1997, 270 s.; ŠMIGEL, M.: Súvislosti opcie a presídlenia obyvateľov ČSR do Sovietskeho zväzu v roku 1947. In: Acta Historica Neosoliensia V./2002, Banská Bystrica: FHV UMB 2002, s. 88 – 96; ŠMIGEL, M.: Opcia a presídlenie obyvateľov východného Slovenska do ZSSR na jar roku 1947 s ohľadom na metodologické východiská výskumu. In: Regionálne dejiny a dejiny regiónov. Prešov: Univerzum 2004, s. 230 – 248.

49 GAJDOŠ, M. (Ed.): Čo dala – vzala rodákom optácia. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie k 55. výročiu optácie a presídlenia. Košice, Prešov: Spoločenskovedný ústav SAV, Koordinačný výbor reooptantov, 2002, 105 s.

50 Pozri jednotlivé čísla zborníkov: ACTA FACULTATIS PHILOSOPHICAE UNIVERSITATIS PREŠOVENSIS, Slavistický zborník.

Striktná segmentácia intelektuálnej elity na rusínsku a ukrajinskú časť vytvorila na Slovensku nielen novú etnopolitickú situáciu, ale prispela aj k formovaniu nových odborných komunít. Základným kritériom pre akceptovanie členstva v niektorej z nich sa stal v prvom rade súhlas s príslušnou etnickou orientáciou. Výrazne sa to prejavovalo najmä v prvej polovici deväťdesiatych rokov. Vedecká polemika a diskusia sa nezriedka nahradzovala paušálnym odmietnutím iného názoru, či práce celej inštitúcie. Je to iste na škodu veci, lebo publikácie, ktoré vydala Rusínska obroda⁵¹ alebo ZRUSR, či Múzeum ukrajinskej a rus'kej kultúry vo Svidníku⁵² rozhodne prispievajú k obohateniu poznania o Rusínoch a Ukrajincoch na Slovensku.⁵³

Dejiny Rusínov na Slovensku treba skúmať ako jednotný, vnútorne štruktúrovaný celok. Pre historika nemôže byť vedecky odôvodnené akékoľvek výhradné zameriavanie sa len na niektoré prvky a javy s deklarovaným alebo zamlčovaným zámerom pripisovať im funkcie a miesto v dejinnom procese, ktoré im nepatrí. Základným vedeckým záujmom je osvetľovať prebiehajúce dejinné procesy v súlade s realitou ich vývinu v celej ich zložitosti, protirečivosti a komplexnosti.

Pre najbližšie obdobie pokladáme za prioritné nasledovné úlohy:

1. Cieľom výskumu je historická analýza a dokumentácia postavenia a vývoja Rusínov a Ukrajincov na Slovensku v rokoch 1989 – 2003 v kontexte celospoločenských problémov a národnostnej politiky. Preto jednou z úloh bude aj príprava a publikovanie dokumentov z tohto historicky exponovaného časového úseku, v ktorom došlo k podstatným zmenám charakteru a pozície menšiny.
2. Zmapovať stav základných občianskych združení a ich podporných spolkov pôsobiacich v rusínskom a ukrajinskom prostredí.
3. Vypracovať bibliografický prehľad prác z oblasti histórie, etnológie, politológie, jazykovedy a literárnej vedy venovaných problematike Rusínov a Ukrajincov publikovaných na Slovensku v rokoch 1990 – 2004.
4. Historik, ktorý sa venuje dejinám Rusínov na Slovensku si nemôže dovoliť ostať len v tomto regióne. Na pozadí politického, ekonomického a sociálneho vývoja sú totiž etnické procesy podstatne univerzálnejšie. Preto aj rusínsku problematiku, z historického hľadiska, je potrebné skúmať minimálne v rámci karpatského regiónu. Znamená to postupne rozširovať výskum najmä na región Zakarpatskej oblasti Ukrajiny, ale aj Poľska a Rumunska.

51 MAGOCSI, P. R.: Rusini na Slovensku. Historický prehľad. Prešov: Rusínska obroda, 1994; Rusiny: voprosy istoriji i kultury. Prešov: 1994.

52 Pozri ročníky periodika: Naukovyj zbirnyk Muzeju ukrajins'koji ta rus'koji kultury u Svydnyku.

53 Odkazy na ďalšiu literatúru sú uvedené v rámci príspevkov v zborníku z konferencie „Národ a národnosti na Slovensku – stav výskumu po roku 1989 a jeho perspektívy“: KONEČNÝ, S.: Sociálno-ekonomické postavenie Rusínov a Ukrajincov na Slovensku po roku 1989; PLÍŠKOVÁ, A.: Rusínsky jazyk na Slovensku po roku 1989; MUŠINKA, M.: Výskum folklóru Rusínov-Ukrajincov Slovenska po roku 1989; ŽEŇUCH, P.: Cyrilské rukopisné pamiatky z východného Slovenska – jazykovo-historické súvislosti (Rukopisná spevníková tvorba). Stav výskumu; ŠOLTÉS, P.: Historické a konfesijné súvislosti asimilácie rusínskeho/ukrajinského etnika na Slovensku.

Sociálno-ekonomické postavenie Rusínov a Ukrajincov na Slovensku po roku 1989

Stanislav Konečný

Hned' na úvod je potrebné anticipovať, že ekonomickým a sociálnym aspektom národnostnej otázky vôbec a vývoja Rusínov a Ukrajincov na Slovensku zvlášť doteraz nebola venovaná adekvátna pozornosť. Systematický výskum sa v tejto oblasti fakticky nerealizoval a aj jej istá deskripcia v niekoľkých publikáciách a v niektorých štúdiách bola často len povrchná. Je to paradoxné o to viac, že štyridsať rokov boli hospodárske a sociálne faktory oficiálne interpretované ako platforma celej národnostnej politiky a ako kľúč nielen k riešeniu, ale aj k definitívnemu vyriešeniu problematiky národov a národností. Pravda, tento zaujímavý jav má svoje objektívne, subjektívne i spoločenské príčiny.

V prvom rade, výskumu v tom čase chýbali empirické údaje, ktoré by umožnili objektívne charakterizovať ekonomickú situáciu, ale aj určité vierohodné fakty o sociálnych ukazovateľoch *ukrajinskej národnostnej menšiny* po zjavnej redukcii etnického rozmeru tejto minority od roku 1948. Údaje o plánovaných úlohách a hospodárskych výsledkoch boli často publikované oddelene, figurovali neraz len ako ilustrácia trendov hospodárskeho rozvoja oblasti pertraktovaných v správach a uzneseniach štátnych a politických orgánov jednotlivých stupňov, ktoré však len zriedka odrážali objektívnu realitu.

Naviac, tak hospodárski a politickí funkcionári, ako aj eventuálni bádatelia, museli zákonite aplikovať regionálny prístup, ktorý nikdy nebýva presný, ba často je aj zavádzajúci. Rusíni a Ukrajinci na severovýchodnom Slovensku totiž žili a žijú v národnostne zmiešanom prostredí, pričom v Prešovskom kraji či v severovýchodných okresoch Slovenska zvyčajne obývali severnejšie, zaostalejšie časti. Práve preto celookresné štatistiky spravidla nevypovedali o skutočných hospodárskych a sociálnych podmienkach ich života. Okrem toho, sociálna stratifikácia bola presnejšie postihnuteľná len v rámci sčítaní obyvateľstva, ktorých výsledky, hlavne v predkomputerovom období, neboli dostatočne rozpracované, preto často neudávali ani to, čo udávať mohli a mali.

Veľkou prekážkou objektivizujúcich analýz boli časté zmeny administratívneho členenia severovýchodného Slovenska, ktoré vlastne sústavne znemožňovali uplatnenie komparatívnych metód. V priebehu dvadsiateho storočia sa iba dvakrát sčítanie ľudu realizovalo v rovnakých administratívnych celkoch, v rokoch 1970 a 1980, v ostatných cenzoch išlo takmer vždy o rôzne správne jednotky, teda župy, slúžnovské úrady, kraje a okresy, resp. o ich územné zmeny.

V roku 1910 bolo severovýchodné Slovensko súčasťou troch hornouhorských žúp a Užskej župy, v roku 1921 sa sčítanie obyvateľstva uskutočnilo v podmienkach župného a v roku 1930 krajinského zriadenia Československej republiky. Súpis obyvateľstva v roku 1940 sa realizoval počas maďarskej okupácie južného a časti východného Slovenska, preto sa netýkal okresu Sorrance a niekoľkých obcí z okresu Snina.

Sčítanie ľudu v roku 1950 sa už realizovalo počas krajského zriadenia, teda už v Prešovskom kraji, avšak pri fungovaní malých severných okresov (Spišská Stará Ves, Stará Ľubovňa, Sabinov, Bardejov, Svidník, Stropkov, Medzilaborce, Snina, Humenné), v roku 1961 zase v rámci Východoslovenského kraja a počas existencie integrovaných okresov s rusínskym a ukrajinským obyvateľstvom (Poprad, Bardejov, Prešov a Humenné).

Sčítania v rokoch 1970 a 1980 sa realizovali už po vzniku nových okresov na východe Slovenska (Vranov nad Topľou, Stará Ľubovňa a Svidník), čo sa priamo dotklo aj sídelného územia

Rusínov a Ukrajincov. To síce prvýkrát umožnilo porovnanie ich demografického a sociálneho vývoja, celkové výsledky však boli determinované vtedajším chápaním minority ako neoddeliteľnej časti ukrajinského národa, ako aj zjavným asimilačným trendom.

Cenzus v roku 1991 sa udial po predchádzajúcom zrušení krajov a v roku 2001 po ich obnovení v roku 1996, a to v podobe rozdelenia Slovenska na osem nových krajov. Obnovený Prešovský kraj síce pozostával znovu z malých okresov, tie však boli celkom inak kreované. Porovnávanie navyiac značne skomplikovali presuny okresov, ba celých regiónov medzi krajinami, ktoré vyvrcholili bezprecedentným rozdelením Spiša a Zemplína. Budúce sčítanie obyvateľstva v roku 2011 sa zrejme uskutoční opäť pri celkom odlišnom administratívnom členení Slovenska.

Rezultatívnosť výskumu a charakter výstupov z vedeckovýskumnej činnosti na úseku ekonomických a sociálnych súvislostí riešenia otázky Rusínov a Ukrajincov na Slovensku ovplyvnila aj vtedajšia skladba skupín bádateľov a výskumných kolektívov. Uvedenou problematikou, a to aj z jej historického aspektu, sa totiž najčastejšie zaoberali bádatelia, ktorí neboli ani historikmi, ani sociológmi, ba často ani skutočnými ekonómami (I. Bajcura, I. Čorný, V. Kapišovský, J. Kubašovský, V. Skrip). Napriek istým prvkom tzv. komunálnej kritiky v ich prácach spravidla prevládali propagandistické aspekty.¹

Neveľká skupina historikov, resp. odborne dobre pripravených ekonómov (M. Barnovský, A. Kovač, I. Michnovič, M. Urban, resp. P. Adamuv, V. Pavlenda, J. Repčíková a i.) si uvedomovala zložitnosť etnických hľadísk pri skúmaní ekonomických a sociálnych problémov, preto väčšinou preferovala regionálne prístupy a v svojich prácach ich priamo deklarovala.² Výskumní pracovníci študujúci národnostnú problematiku sa síce čiastočne venovali aj uvedeným otázkam, išlo však skôr o prieskumné sondy, resp. ich závery sa stávali súčasťou komplexnejších výstupov z riešenia vedeckovýskumných úloh.³

-
- 1 Pozri napr. BAJCURA, I.: *Ukrajinská otázka v ČSSR*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1967; ČORNÝ, I.: Úspešné riešenie sociálno-ekonomických problémov a životnej úrovne obyvateľstva ukrajinskej národnosti v ČSSR. In: ČORNÝ, M. (Ed.): *Socialistickou cestou k národnostnej rovnoprávnosti: Zborník štúdií o rozvoji ukrajinskej národnosti v ČSSR*. Bratislava: Nakladateľstvo Pravda, 1975; KAPIŠOVSKÝ, V.: *Економічно-суспільний розвиток українського населення в Чехословацькій республіці та його перспективи*. Prešov: КСУТ, 1960; KUBAŠOVSKÝ, J.: Ekonomický rozvoj východného Slovenska a 25 rokov budovania socializmu. In: *Historica Carpatica 3*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1972; SKRIP, V.: Problémy združstevňovania na východnom Slovensku po IX. zjazde KSČ (do roku 1960). In: *Historica Carpatica 19*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1988 a iné.
 - 2 Pozri napr. BARNOVSKÝ, M.: 30 rokov hospodárskeho rozvoja Slovenska. *Historický časopis*, 23, 1975, 3; KOVAČ, A.: Vzťahy a riešenie agrárnej a ukrajinskej otázky v severovýchodných okresoch východného Slovenska v rokoch 1944 – 1960. In: *Historica Carpatica 18*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1987; MICHNOVIČ, I.: Začiatky socialistického združstevňovania poľnohospodárstva v bývalom Prešovskom kraji (1949 – 1950). In: *Nové obzory 26*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1984; URBAN, M.: Rozvoj priemyslu na východnom Slovensku v období budovania základov socializmu v rokoch 1949 – 1960. In: *Historica Carpatica 17*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1986; ADAMUV, P.: Tridsať rokov strojárskemu priemyslu na východnom Slovensku (1948 – 1978). In: *Nové obzory 20*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1978; PAVLENDÁ, V.: *Ekonomické základy socialistického riešenia národnostnej otázky v Československu*. Bratislava: Nakladateľstvo Pravda, 1968; REPČIKOVÁ, J.: Industrializácia a proces zblížovania rozdielov v priemyselnej rozvinutosti územných celkov na Slovensku v rokoch 1945 – 1960. *Ekonomický časopis*, 31, 1983, 1 a iné.
 - 3 Pozri napr. BAUCH, V.: Vývoj sociálno-triednej štruktúry národov a národností v ČSSR. *Sociológia*, 11, 1979, 3; GAJDOŠ, M.- ČULKOVÁ, D.: K otázkam hospodárskeho rozvoja severovýchodného Slovenska v rokoch 1948 – 1970. In: GAJDOŠ, M. (Ed.): *Vývoj a postavenie ukrajinskej národnosti na Slovensku v období výstavby socializmu*. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV, 1989; KOZEL, J. (Ed.): *Rozvoj a zblížovanie našich národů a národností : Závěreční správa z výskumu*. Opava: Slezský ústav ČSAV, 1980; SOKOLOVÁ, G. et al.: *Soudobé tendence vývoje národností v ČSSR*. Praha: Academia, 1987 a pod.

Kvantitatívnu i kvalitatívnu stránku výskumu ekonomických a sociálnych ukazovateľov vývoja rusínskej a ukrajinskej menšiny výrazne ovplyvnili aj celospoločenské okolnosti.

Do roku 1989 platilo ideologické vymedzenie národnostnej otázky vrátane jej hospodárskych a sociálnych dimenzií. Marxistská téza o podmienení všetkých spoločenských javov materiálnoú výrobou bola nespochybniteľným postulátom, ktorý limitoval všetky úvahy o hospodárskom živote regiónu severovýchodného Slovenska a o jeho vývoji. Plánovitý rozvoj národného hospodárstva bol jednoznačne chápaný ako „trvalá a nemenná hodnota socializmu“.⁴ V tomto zmysle bola relativizovaná aj diskusia o efektívnom rozvoji tejto oblasti, pretože bol apriori odmietnutý princíp trhového hospodárstva. Ekonomické priority i úroveň priemyslu, poľnohospodárstva a služieb tak v poslednej inštancii záviseli od viac alebo menej zdôvodnených či zdôvodniteľných rozhodnutí centrálnych orgánov.

Po prevrate v roku 1989 sa podmienky pre výskum ekonomických javov a sociálnej štruktúry menšinového obyvateľstva podstatne zlepšili, avšak táto sféra bádania zostala málo atraktívnou. Nesľubovala totiž žiadne veľké senzácie ani rôzne odhalenia, ako sa to dialo v dovtedy tabuizovaných oblastiach vedeckého výskumu. Možno konštatovať, že výsledky výskumu sa naďalej nerovnali vynaloženej námahe bádateľa. Z tohto dôvodu by bol aj celý výpočet relevantných prác pomerne skromný.⁵ Významnejšie zastúpenie majú len sociologické štúdie reflektujúce niektoré regionálne špecifiká, a to bez priamej korelácie s etnickou problematikou.⁶

Charakteristika vývoja ekonomiky a sociálnej štruktúry Rusínov a Ukrajincov na severovýchodnom Slovensku v posledných rokoch, ako aj ich súčasných ekonomických a sociálnych podmienok, okrem iného predpokladá aj všeobecne analyzovať a vyhodnotiť vplyv a dosah tých spoločenských zmien a takých opatrení v hospodárskej a sociálnej politike štátu a regiónov, ktoré determinovali ich dnešný stav, úroveň a perspektívy.

Jedným zo základných fenoménov, ktorý určil celkový charakter hospodárskej základne severovýchodných okresov Slovenska, ich zjavnú zaostalosť i špecifiku sociálno-ekonomického vývoja v priebehu celého dvadsiateho storočia, bola tzv. pruská cesta kapitalizácie poľnohospodárstva v Uhorsku. Spôsobilá, že po zrušení poddanstva veľká časť roľníkov prišla o pôdu, čím na vidieku vznikla relatívna preľudnenosť. Absentovanie surovínových a energetických zdrojov, nerozvinutosť infraštruktúry a rurálny ráz severovýchodných oblastí krajiny mali za následok, že drobná priemyselná výroba tam nedokázala absorbovať voľné, málo kvalifikované pracovné sily, ktoré boli odsúdené k pauperizácii a emigrácii.⁷

4 Poučenie z krízového vývoja v strane a v spoločnosti po XIII. zjazde KSČ schválené Ústredným výborom KSČ na zasadaní 11. decembra 1970 a XIV. zjazdom KSČ. In: *Zborník vybraných dokumentov orgánov Komunistickej strany Československa*. Bratislava: Nakladateľstvo Pravda, s. 149.

5 Pozri napr. GAJDOŠ, M. – KONEČNÝ, S.: *K politickému a sociálnoekonomickému postaveniu Rusínov – Ukrajincov na Slovensku v povojnových rokoch*. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV, 1991; GAJDOŠ, M. – KONEČNÝ, S.: *Postavenie Rusínov-Ukrajincov na Slovensku v rokoch 1948 – 1953*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1994; GAJDOŠ, M. – KONEČNÝ, S. – MUŠINKA, M.: *Rusíni/Ukrajinci v zrkadle polstoročia: Niektoré aspekty ich vývoja na Slovensku po roku 1945*. Prešov; Užhorod: Universum, 1999; PODOBA, J.: Niekoľko poznámok k diskontinuitám vo vývoji slovenského poľnohospodárstva a etnologického myslenia. *Slovenský národopis*, 44, 1996, 2; SRB, V.: Ukrajinské – rusínske obyvateľstvo v Česko – Slovensku v 1970 – 1980. *Slovenský národopis*, 40, 1992, 4 a pod.

6 Pozri napr. FALŤAN, E. – GAJDOŠ, P. – PAŠIAK, J.: Marginálne územia na Slovensku. *Sociológia*, 27, 1995, 1 – 2; GAJDOŠ, P.: Lokalizmus a regionalizmus v socio-priestorových súvislostiach regionálneho vývoja SR. *Sociológia*, 25, 1993, 4 – 5; PAŠIAK, J.: Socio-priestorová situácia Slovenska. *Tamže*, 4 – 5; PODOBA, J.: Vývoj redistribúcie obyvateľstva na Slovensku v r. 1970 – 1991. In: *Populačné zdroje regionálneho rozvoja Slovenska: Zborník referátov zo IV. demografickej konferencie*. Bratislava, 1992 a pod.

7 Podrobnejšie pozri НАПАК, Р.: Внески до історії українців в Угорщині у другій половині XIX і початком XX століть. *Дукля*, 5, 1957, 2, 3.

Marginálny ráz severovýchodného Slovenska sa v istom zmysle zachoval aj po vzniku Československej republiky. Hoci vznik nového, československého štátu v roku 1918 bol pre všetkých uhorských Rusínov záchranou pred násilnou maďarizáciou a v tomto zmysle umožnil značný rozvoj politického a kultúrneho života aj Rusínom na Slovensku, v ich ekonomickom živote sa toho príliš veľa nezmenilo.

Zaostávajúce poľnohospodárstvo s rozdrobeným vlastníctvom, zastaralou agrotechnikou a nízkou efektivitou rastlinnej i živočíšnej výroby nemohlo úspešnejšie konkurovať vysoko produkčným oblastiam nového štátu ani lacnejším produktom z okolitých agrárnych krajín. Naďalej však živilo 90 % všetkého obyvateľstva oblasti. Na druhej strane, priemyselná malovýroba a drobný obchod prežívali v dvadsiatych rokoch liberálny šok.

Aj keď v ďalších rokoch sa hospodárska štruktúra začala prispôsobovať novým podmienkam, región zostal veľmi málo atraktívnym pre kapitálové vklady podnikateľských kruhov a štátny sektor, okrem výstavby a údržby základných komunikácií a verejných budov a zariadení, v ňom fakticky neinvestoval. Z týchto dôvodov priemyselná veľkovýroba v severovýchodných okresoch Slovenska až do konca druhej svetovej vojny v podstate nejstvovala.⁸

Obdobie Slovenskej republiky v rokoch 1939 – 1945 z aspektu národných záujmov tunajších Rusínov a Ukrajincov síce vôbec nemožno pozitívne hodnotiť, avšak v ekonomickom i politickom zmysle predsa len došlo k užšiemu prepojeniu severovýchodu s ostatným územím Slovenska. Vzhľadom na okupáciu Košíc sa Prešov stal sídlom Šarišsko-zemplínskej župy a hlavným centrom okypťeného východného Slovenska. V záujme jeho integrity, ale aj z vojenského hľadiska, bola posilnená komunikačná sieť. Vplyvom vojnovkej konjunktúry sa do istej miery zvýšil objem výroby v drevárskom priemysle, hospodársku situáciu regiónu to však, rovnako ako investičná, tzv. stomiliónová akcia, výraznejšie neovplyvnilo.⁹

Od roku 1945 sa začala úplne nová etapa hospodárskeho vývoja severovýchodného Slovenska, ktorá bola v rozhodujúcej miere poznačená zmenami uskutočnenými v rámci plánovitej industrializácie Slovenska. Jej prvá etapa počas plnenia dvojročného plánu obnovy a rozvoja národného hospodárstva vyznačujúca sa rekonštrukciou a premiestňovaním priemyselných kapacít z českých krajín sa severovýchodných okresov dotkla len čiastočne. Navyiac, išlo o zariadenia pre zastaralejšie technológie ľahkého priemyslu, ktoré bolo ťažko organicky začleniť do úplne nového hospodárskeho priestoru.

Industrializácia severovýchodného Slovenska sa tak začala až v období prvej päťročnice (1949 – 1953), hoci od roku 1950, po úprave plánu v smere militarizácie národného hospodárstva, neboli pôvodné zámery uskutočnené. Napriek tomu bolo v Prešovskom kraji investovaných 2,6 mld. Kčs, čo predstavovalo 9 % investícií na Slovensku.¹⁰ Aj keď v okresoch s rusínskym a ukrajinským obyvateľstvom bol postavený iba jediný závod (Vihorlat Snina), objem priemyselnej výroby v kraji sa zvýšil o 215 %.

Výrazné zmeny v severovýchodných okresoch prebiehali aj v rokoch 1954 – 1955. V decembri 1953 bolo totiž prijaté uznesenie ÚV KSČ o rozvoji Prešovského kraja. Vznikla osobitná komisia pri Zbore povereníkov, plnenie opatrení bolo sústavne kontrolované a značná časť in-

8 Podrobnejšie pozri VANAT, I.: *Нариси новітньої історії українців східної Словаччини I (1918 – 1938)*. Bratislava – Prešov: Slovenské pedagogické nakladateľstvo; Oddelenie ukrajinskej literatúry, 1990, s. 217 a n.

9 KOVAČ, A.: До проблеми словацько-українських взаємин. In: *Українські Карпати: Матеріали міжнародної наукової конференції Українські Карпати: етнос, історія, культура*. Užhorod: Vydavateľstvo Karpaty, 1993, s. 248.

10 URBAN, M.: *Rozvoj priemyslu ...*, c. d., s. 40 – 41

vestičných rezerv bola alokovaná do severných okresov kraja. Kým priemyselná zamestnanosť na Slovensku v týchto rokoch rástla o 6,2 %, v Prešovskom kraji o 79 % ročne.¹¹

V uvedených intenciách kľúčový význam malo obdobie plnenia druhej päťročnice (1956 – 1960). Práve v týchto rokoch vyrástli relatívne väčšie priemyselné závody v regionálnych centrách severovýchodného Slovenska: v Humennom, v Medzilaborciach, v Bardejove a v Starej Ľubovni, ktoré determinovali smery hospodárskeho rozvoja tejto oblasti. Na druhej strane, hoci to vyznieva paradoxne, táto prax v podstate prehĺbila marginalizáciu sídiel s rusínskym a ukrajinským obyvateľstvom. Posilňovaním okresných miest sa totiž zväčšoval rozdiel medzi nimi a obcami horského a podhorského typu, ktoré tak boli marginalizované aj v okresnom meradle.

Túto skutočnosť si uvedomili aj kompetentné orgány, preto šesťdesiate roky minulého storočia sa viac niesli v duchu regionalizmu. Už v roku 1961 bolo vytypovaných 19 mikrooblastí, ktoré vo viacerých ukazovateľoch ekonomického a sociálneho rozvoja zaostávali za priemerom a realizovali sa niektoré opatrenia na odstránenie alebo zmiernenie naznačených rozdielov. Na sídelnom území Rusínov a Ukrajincov išlo najmä o oblasť Uličsko-ubl'anskej, Havajsko-olčianskej, Papínskej, Sulínskej a Krajnopoľanskej doliny. Riešením bolo budovanie miestneho priemyslu a zvyšovanie zamestnanosti obyvateľstva.¹²

Regionálny prístup do istej miery vystriedal podnikovo-odvetvové priority pri alokácii investícií aj v celokrajskom meradle. Nešlo pritom o zanedbateľné prostriedky, pretože objem priemyselnej výroby vo Východoslovenskom kraji vzrástol v rokoch 1961 – 1971 z 972 mil. Kčs na 3,010 mld. Kčs. Jeho nárast v okresoch s rusínskym a ukrajinským obyvateľstvom predstavoval takmer 210 %.¹³

Hospodársky rozvoj v sedemdesiatych rokoch neurčovali len ekonomické parametre, hoci vplyv odbornej sféry na plánovanie a riadenie národného hospodárstva oproti minulosti výrazne vzrástol. Svoju úlohu zohrala aj snaha rastom životnej úrovne kompenzovať rozčarovanie ľudí, ktoré bolo reakciou na obnovenie centralizmu a štátneho dirigizmu v spoločnosti v rokoch tzv. normalizácie. Hodnota základných prostriedkov v severovýchodných okresoch v tomto období značne stúpla. Rast objemu priemyselnej výroby dosiahol 145,4 %, kým v celoslovenskom meradle len 117,6 %.¹⁴

Pravda, oprávnené úsilie o zvýšenie efektívnosti investícií viedlo ku koncentrácii obyvateľstva a ekonomických aktivít do regionálnych centier, preto okrajové oblasti naďalej zaostávali. Vidiecke časti severovýchodných okresov boli odsúvané z hospodárskeho i spoločenského diania, čo zákonite vyvolávalo ich sociálnu problémovosť.¹⁵ Na druhej strane, zvýšila sa intenzita poľnohospodárskej produkcie v tejto oblasti i jej efektívnosť, najmä v podobe hektárových výnosov zrnovín.

Uvedený trend hospodárskeho vývoja severovýchodu Slovenska sa v podstate udržal aj v osemdesiatych rokoch, hoci už aj programové dokumenty viac-menej signalizovali jeho neudržateľnosť. Plánované úlohy sa do istej miery priblížili k reálnym možnostiam a výkonnosti národného hospodárstva, ale preferovanie zaostávajúcich oblastí pokračovalo zotrvačnosťou v nezmenenej forme. Hodnota základných prostriedkov ešte v priebehu siedmej a ôsmej päťročnice

11 REPČÍKOVÁ, J.: Industrializácia ..., c. d., s. 62.

12 KAPIŠOVSKÝ, V.: *Східна Словаччина вчора і сьогодні*. Bratislava – Prešov: Slovenské pedagogické nakladateľstvo; Oddelenie ukrajinskej literatúry, 1982, s. 179.

13 GAJDOŠ, M.- ČULKOVÁ, D.: K otázkam hospodárskeho rozvoja ..., c. d., s. 122.

14 SOKOLOVÁ, G. et al.: *Soudobé tendence* ..., c. d., s. 44.

15 GAJDOŠ, P.: Transformačný proces a rozvojové problémy sídiel a regiónov na Slovensku. *Sociológia*, 27, 1995, 4, s. 249.

sa v severovýchodných okresoch zvýšila o 63,4 %, kým na Slovensku sa vtedy stále viac prejavovala potreba racionalizovať výrobu a spotrebu.¹⁶

November 1989 a následný proces viac alebo menej radikálnych zmien v rámci transformácie spoločnosti v podstatnej miere modifikoval aj ekonomické a sociálne podmienky života Rusínov a Ukrajincov na Slovensku. Výrazné obmedzenie štátnych dotácií pre ekonomickú sféru, reštitúcia, privatizácia, konverzia, devalvácia meny, strata tradičných trhov a enormné zvýšenie konkurencie spojené s dovtedy neznámou nezamestnanosťou mali pritom navonok v severovýchodných okresoch Slovenska, vzhľadom na špecifickú ekonomickú štruktúru regiónu i niektoré jeho demografické atribúty, ešte hrozivejší dopad.

Severovýchod Slovenska po sedemdesiatich rokoch prežíval opäť istý „liberálny šok“. Nenáležitú, monofunkčnú, nepružnú a veľmi často neorganicky včlenenú hospodársku základňu bolo totiž potrebné znovu prispôbovať celkom novým pomerom a vnútorným i vonkajším okolnostiam. V severných okresoch východného Slovenska fixný kapitál fakticky vznikol až po roku 1945, preto sa síce reštituovalo a privatizovalo menej, o to ťažšie však bolo udržať v prevádzke všetky relatívne veľké kapacity často nerentabilnej produkcie strojárkeho, chemického, ale i spotrebného priemyslu.

Dôsledky transformácie zvýraznili historickú marginalitu oblasti, ktorá zostala málo atraktívnou pre investície domácich či zahraničných podnikateľov a firiem. Prejavovala sa menšia podnikavosť jednotlivcov i nižšia flexibilita organizácií, obyvateľstvo pasívnejšie reagovalo na zmeny spoločenského systému a viac očakávalo pomoc zo strany štátu a verejných zdrojov. Handicapom severovýchodných okresov je aj relatívne vyšší podiel poľnohospodárstva v ich ekonomickej štruktúre, ktoré sa vzhľadom na krízu družstevníctva a revíziu dotačnej politiky ocitlo v značnej depresii.

To boli hlavné príčiny „ekonomického prepadu“ regiónu po roku 1990, no hlavne v rokoch 1993 a 1995, teda v bezprostredne povolebných rokoch. Vtedy si totiž nové vlády viac trúfali realizovať aj isté rozhodnejšie ozdravné opatrenia a pripustiť systémovjšie zmeny v celkovom prístupe k ekonomickým problémom krajiny i jej regiónov i k ďalším perspektívam hospodárskeho rozvoja.

V prvých rokoch po prevrate sa hrubý objem priemyselnej výroby v severovýchodných okresoch zvýšil z 9,6 mld. Kčs v roku 1990 na 43 mld. Kčs v roku 1995, teda zvýšil sa 4,4-krát. Pravda, výroba v podstate stagnovala a nominálne zvýšenie bolo dôsledkom devalvácie koruny a inflácie. Je však zaujímavé, že v celoslovenskom meradle sa za to isté obdobie zvýšil objem len 3,9-krát, teda hospodársky úpadok v regióne, aspoň na tomto úseku, bol relatívne nižší, hoci sa zvyčajne tvrdil opak.¹⁷

Bežné evidovanie hospodárskych výsledkov, ale aj niektoré hlbšie sondy do ekonomiky severných okresov východného Slovenska, hlavne po roku 1996, naznačujú, že najťažšie roky má tento región pravdepodobne už za sebou. Hoci reprezentácie kraja i nových okresov na úseku štátnej správy i samosprávy naďalej charakterizujú situáciu ako dlhodobo mimoriadne nepriaznivú, objektívne ukazovatele demonštrujú aj isté relatívne pozitívne posuny. Musíme vychádzať zo skutočnosti, že región i v podmienkach socializmu, hoci vykazoval dynamický rozvoj, bol predsa len sústavne zaostávajúcou oblasťou, preto v zložitých pomeroch spoločenských premien

16 Porovnaj *Štatistická ročenka : Východoslovenský kraj 1986*. Košice: Krajská správa Slovenského štatistického úradu, 1986, s. 148 a *Štatistická ročenka regiónov Slovenskej republiky za roky 1985 – 1990*. Bratislava: Štatistický úrad Slovenskej republiky, 1993, s. 115.

17 *Štatistická ročenka okresov Slovenskej republiky za roky 1990 – 1995*. Bratislava: Štatistický úrad Slovenskej republiky, 1997, s. 43.

nebolo ani možné očakávať jeho prosperitu. Úpadok sa nám však zdá byť celkovo nižší, ako sa dalo predpokladať a objavujú sa aj náznaky priaznivejšieho vývoja.

Podľa štatistických údajov¹⁸ hrubý domáci produkt na Slovensku od roku 1996 rastie v bežných cenách v priemere o 9 % ročne a v stálych cenách o 4 % ročne, pričom v okresoch s vyšším podielom rusínskeho a ukrajinského obyvateľstva tento nárast nikdy nebol nižší.¹⁹ V rokoch 1996 – 2002 objem priemyselnej výroby rástol na Slovensku v priemere o 4,8 %, v Prešovskom kraji o 2,2 %, ale v jeho severných okresoch o 7,7 %.

Stavebníctvo zaznamenáva všeobecný pokles, a to tak v investičnej, ako aj v bytovej výstavbe. Najvýraznejší prepád sa uskutočnil v roku 1999, keď v okresoch s Rusínmi a Ukrajincami objem stavebnej výroby poklesol o 33,7 %. Na druhej strane, pokles v celoslovenskom meradle predstavoval 36,3 %. V roku 2002 tento regres na Slovensku dosiahol 2,5 %, kým v severných okresoch Prešovského kraja bol zaznamenaný nárast objemu vlastných výkonov stavebných firiem o 3 %.

V poľnohospodárstve možno tiež sledovať niektoré pozitívne posuny. Pravda, v rastlinnej výrobe sú hektárové výnosy v severných okresoch kraja spravidla nižšie, v priemere o 300 kg/ha, u zemiakov dokonca o 3 t, ale vyprodukovali 64 % celkovej úrody ovocia. Objem živočíšnej výroby zodpovedá rozlohe i počtu obyvateľov uvedených okresov, v chove hovädzieho dobytka, oviec a v produkcii mlieka vlastne prekračujú krajský priemer.

Nezamestnanosť je v okresoch s istým podielom Rusínov a Ukrajincov obecné považovaná za vysokú. Tá je síce realitou, ale platí to len v relatívnom zmysle, pretože takou je nezamestnanosť, s výnimkou Bratislavy, Košíc a niekoľkých centier na Považí, na celom Slovensku. V skutočnosti je však v desiatke okresov s najvyššou mierou nezamestnanosti len jediný severovýchodný okres (Medzilaborce), ale až sedem okresov s maďarskou menšinou. Ostatné severné okresy neprevyšujú krajský priemer, ba okres Stará Ľubovňa má mieru nezamestnanosti nižšiu než celoslovenský priemer.

Určitú perspektívu do budúcnosti poskytuje skutočnosť, že v tomto roku z celkového počtu voľných pracovných miest na Slovensku sa 20 % nachádza v Prešovskom kraji a v jeho rámci 52 % voľných miest je práve v severných okresoch.

Maloobchodný obrat v severovýchodných okresoch sa v ostatných rokoch vyvíjal v súlade s celoslovenským trendom. Bol nižší úmerne tomu, že priemerné príjmy v nich boli asi o 1 700.- Sk nižšie než slovenský priemer. Je to odraz vyššieho podielu poľnohospodárstva, nižšej priemyselnej zamestnanosti a značného zastúpenia spotrebného priemyslu v regióne. Nižšie príjmy domácností sa premietli do vyššieho podielu potravín na malobchodnom obrate. Kým v celoslovenskom meradle tento podiel predstavoval 30 %, v Prešovskom kraji dosiahol 42 % a v jeho severných okresoch až 50 %.

Uvedené dielčie postrehy zo súčasného stavu ekonomiky v regióne severovýchodného Slovenska a jej možných vývinových trendov spolu s ich dosahom na sociálnu situáciu a na životnú úroveň tamjšieho menšinového obyvateľstva nás motivujú k detailnejšej analýze vývoja základných oblastí a stránok hospodárskeho života a vývinu niektorých sociálnych ukazovateľov za posledných desať rokov s cieľom potvrdiť alebo vyvrátiť naznačené hypotézy a overiť realnosť trendu smerujúceho k prekonaniu marginality uvedenej oblasti i s naznačením predpokladaných časových horizontov podstatnejších zmien.

18 Číselné údaje sú uvádzané alebo vypočítané podľa štatistických bulletinov Krajskej správy Slovenského štatistického úradu v Prešove z rokov 1997, 1999, 2001, 2002 a 2003.

19 Máme na mysli severné okresy Prešovského kraja: Humenné, Snina, Stropkov, Svidník, Medzilaborce, Bardejov, Sabinov a Stará Ľubovňa.

Ekonomický život v regióne v rozhodujúcej miere determinuje aj sociálne charakteristiky obyvateľstva. Rusíni a Ukrajinci na Slovensku sa mnoho desaťročí vyznačujú špecifickou sociálnou štruktúrou obyvateľstva i svojráznym demografickým vývojom, ktoré boli priamym odrazom viacerých historických faktorov i osobitnej genézy tejto minority. Tieto ukazovatele sa začali rýchle a podstatne meniť hlavne v druhej polovici dvadsiateho storočia, keď sa radikálne zmenil hospodársky ráz regiónu, ale aj spoločenské postavenie menšiny, a to v závislosti od posunov národnej identifikácie a charakteru politického režimu.

Jeho zmena v roku 1989 a následný proces spoločenskej transformácie, vrátane rozdelenia menšiny, v tomto zmysle ovplyvnil aj demografické a sociálne ukazovatele, čo sa prejavilo už pri sčítaní ľudu v roku 1991. Najvýznamnejšie posuny nastali na úseku ekonomickej aktivity obyvateľstva, hlavne rast podielu nepracujúcich dôchodcov a pokles detskej zložky populácie, a v sociálnom zložení, zvlášť v kategóriách robotníkov a zamestnancov.²⁰

V tejto súvislosti za dôležitú úlohu výskumu považujeme dôslednú komparáciu demografických a sociálnych charakteristík zo sčítaní obyvateľstva v rokoch 1991 a 2001, a to aj s niektorými historickými exkurzmi, ktorá by umožnila odhaliť základné tendencie v tejto oblasti i ukázať eventuálne možnosti ich parciálneho ovplyvňovania.

Súčasný stav formovania občianskej spoločnosti na Slovensku i jeho začleňovanie do euroatlantických štruktúr v atmosfére zjavnej globalizácie dovoľujú predpokladať, že politické, a zvlášť mocenské faktory už nebudú zásadnejšie ovplyvňovať vývoj národnej identity a národno-kultúrny život národov, národnostných menšín a etnických skupín v európskom priestore. Etnické, resp. národné aspekty života súčasných i budúcich ľudských komunít budú ovplyvňovať predovšetkým ekonomické a sociálne činitele. Preto je už dnes potrebné ich čo najlepšie poznať a v záujme človeka využívať.

20 *Sčítanie ľudu, domov a bytov 1991 : Podrobné údaje za obyvateľstvo, Slovenská republika*. Praha; Bratislava: Federálny štatistický úrad; Slovenský štatistický úrad, 1992, s. 21 – 22, 57 – 58.

Výskum folklóru Rusínov-Ukrajincov Slovenska po roku 1989

Mikuláš Mušinka

Výskum folklóru Rusínov-Ukrajincov východného Slovenska aj po roku 1989 bol sústredený do dvoch vedeckovýskumných a dokumentačných inštitúcií: Vedeckovýskumného oddelenia Katedry ukrajinského jazyka a literatúry Filozofickej fakulty Univerzity P. J. Šafárika v Prešove (terajšia Prešovská univerzita) a Múzea ukrajinskej kultúry vo Svidníku. Z hľadiska praktických potrieb výskumu folklóru tohto etnika (predovšetkým výskum ľudových piesní tancov a zvykoslavia) venovali pozornosť pracovníci národno-etnickej redakcie Slovenského rozhlasu, Podduklianskeho ukrajinského ľudového súboru (dnes Puľs), Zväzu Rusínov-Ukrajincov východného Slovenska a Rusínskej obrody, ako aj niektorí jednotlivci.

Vo Vedeckovýskumnom oddelení ukrajínistiky od jeho založenia v roku 1960 pracovali dva profesionálni folkloristi: Michal Hirjak a Mikuláš Mušinka.

Michal Hirjak už v roku 1989 vydal teoretickú monografiu *Poetika ukrajinských ľudových lyrických piesní východného Slovenska*,¹ v ktorej rozobral piesne rodinné, spoločenské, regrútske, vojenské, vystaňovateľské a uspávanky. Samostatné kapitoly venoval poetickej štruktúre týchto piesní, všímajúc si také výrazové prostriedky ako charakteristika lyrického hrdinu, umelecký paralelizmus, umelecké obrazy, symboly, metafory, porovnávaná, strofy, rýmy a pod.

V roku 1994 M. Hirjak vydal 560-stránkovú Bibliografiu ľudových piesní a ľudovej poézie Rusínov východného Slovenska,² v ktorej je zaznamenaných 6653 incipitov ľudových piesní zo 115 tlačенých prameňov. Piesne sú zoradené podľa jednotlivých spevákov a podľa lokalít (v abecednom poriadku). Pri každej piesni je uvedený jej žáner, meno interpreta, zapisovateľ a prameň publikácie. Napriek veľkému rozsahu publikácie jej praktické uplatnenie je minimálne.

Oveľa významnejšou je ďalšia knižná publikácia M. Hirjaka *Spievanky Anny Maciburovej*.³ Je to personálna monografia ľudovej speváčky z obce Pychne, obsahujúca 250 ľudových piesní s nápevmi, úvodnou štúdiu o živote speváčky a záverečnou analýzou jej piesňového repertoáru. Piesne v zborníku sú zoradené podľa žánrovo-tematickej klasifikácie. Takto sú aj analyzované v záverečnej štúdií. Je to najrozsiahlejšia monografia o jednej speváčke na území východného Slovenska.

Podobná je aj jeho ďalšia knižná publikácia *Ostružnickými chodníkmi*.⁴ M. Hirjak v nej spracoval repertoár ľudovej rozprávačky Anny Halgašovej: 31 rozprávok, 7 legend, 22 rozprávání o života, 6 anekdot, 750 prísloví a porekadiel, 60 hádaniek, 7 ukážok detského folklóru a popis ľudovej svadby v jej obci. V záverečnej štúdií Anna Halgašová a jej tvorivá produkcia usporiadateľ zberky podal nielen vyčerpávajúci popis repertoáru tejto ľudovej rozprávačky, ale aj prierez jej životopisom a dejinami obce Ostružnica, obyvateľstvo ktorej bolo vystaňované v súvislosti s výstavbou vodnej priehrady na rieke Horná Cirocha (Starina).

1 HYRJAK, M.: *Poetyka ukrajinskych narodnych liryčnych piseň Schidnoji Slovaččyny*. Prjašiv: 1989, 326 s.

2 HYRJAK, M.: *Bibliografija narodnych spivanok i narodnoj poeziji Rusiniv vychodnoho Sloveňska*. I. Prjašiv: 1994, 560 s.

3 *Spievanky Anny Macibobovoj*. Vstup, zostaviňa i doslov Mychajla Hirjaka. Melodiji spivanok rozšifrovav dr. Vikentij Fedor. Prešov: 1993, 222 s.

4 HALGAŠOVA, A.: *Stružnyckyma pišnykamy*. Zostaviňa, uprava tekstiv, vstup i doslov Mychajla Hyrjaka. Prešov: 1993, 204 s.

Dve personálne monografie M. Hirjaka o významných nositeľkách folklórnych tradícií patria k vrcholu folkloristických snáh Rusínov-Ukrajincov východného Slovenska.

Z vedeckých prác M. Hirjaka si zaslúžia pozornosť predovšetkým jeho historiografická štúdia Folkloristické snahy Ukrajincov Československa,⁵ Rusínsko-ukrajinské folkloristické vzťahy,⁶ Folklór ako prostriedok filologických záujmov Ivana Paňkevyča,⁷ Volodymyr Hnaťuk a východné Slovensko⁸ a iné.

Z drobnejších folkloristických prác M. Hirjaka treba spomenúť články o speváčke z Ruského Márii Pirošovej-Lauruskej s ukážkami jej ľudových piesní,⁹ o speváčke Anne Uhl'arovej,¹⁰ Poverý z Rovného,¹¹ cestopisy zo Slanských vrchov,¹² Zo slovníka rusínskych dedín.¹³ Posledná séria článkov obsahuje stručné historicko-etnologické údaje o každej rusínsko-ukrajinskej lokalite východného Slovenska. Dôležitým príspevkom pre poznanie ľudového zvykoslovía Rusínov-Ukrajincov východného Slovenska sú jeho popisy svadiieb z Ostružnice¹⁴ a Ruskej Poruby.¹⁵ M. Hirjak uverejnil celú sériu folklórnych príspevkov v novinách a časopisoch Nove žytt'a, Narodny Novinky, Družno vpered, Rusyn v kalendároch a iných periodikách.¹⁶

Mikuláš Mušinka sa do vedecko-výskumného oddelenia ukrajistiky vrátil v júni 1990 po takmer 20-ročnej vynútenej prestávke.

Prvou jeho samostatnou folkloristickou prácou bola brožúra o 20-ročnej činnosti folklórnej skupiny Kurovčan v jeho rodnej obci Kurov (ktorú tam založil spolu s učiteľským párom Popovcových počas pôsobenia na tamjšom JRD).¹⁷ K 120. výročiu narodenia folkloristu Volodymyra Hnaťuka vydal v Užhorode bibliografiu jeho prác o Zakarpatskej Ukrajine a východnom Slovensku.¹⁸ Za jeho staršie knihy o tomto významnom bádateľovi folklóru Rusínov-Ukrajincov východného Slovenska, vydané v Edmontone, Novom Sade a Paríži (v čase, keď doma a na Ukrajine mal prísny zákaz publikačnej činnosti), mu Národná akadémia vied Ukrajiny v Kyjeve udelila hodnosť doktora vied (DrSc.).¹⁹ Jedna z týchto prác v doplnenej verzii bola knižne vydaná vo Lvove.²⁰ Vo Lvove bola vydaná aj jeho práca o ukrajinskom etnomuzikológovi Volodymyrovi Hošovskom, s ktorým ho spájalo osobné priateľstvo.²¹

5 HYRJAK, M.: Folklorystyčni namahanňa ukrajinciv Čecho-Slovaččyny. Dukľa, 36, 1990, 3, s. 55 – 63.

6 HYRJAK, M.: Rusínsko-slovensky folklorystyčni kontakty. In: Rusín, 2, 1992, 2, s. 2 – 4.

7 Naukovyj zbirnyk Muzeju ukrajinskoji kultury v Svydnyku. Prešov 1992, zv. 18, s. 222 – 227.

8 HIRJAK, M.: Volodymyr Hnaťuk i Schidna Slovaččyna. In: Vid NTŠ do UVU, Prjašiv 1992, s. 41 – 47.

9 HYRJAK, M.: Prypovidkarka i spivačka z Ruskoho. Nove žytt'a, 40, 1990, 9, s. 4; 15, s. 5; 16, s. 5; 17, s. 5; 18, s. 5; 51 – 52, s. 5.

10 Tamže.

11 HYRJAK, M.: Povirja z Rivnoho. Narodnyj kalendar 1992, s. 37.

12 HYRJAK, M.: Obrazky iz Slanskykh verchiv. Narodny novinky, 2, 1992, 50; 51 – 52, 1993, 1 – 3.

13 HYRJAK, M.: Iz slovnyka rusynskych sel. Narodny novinky, 1993, č. 13 a ďalšie.

14 HYRJAK, M.: Narodna svad'ba Ostružnyci Humenskoho okresu. Rusyn, 2, 1992, 1, s. 30 – 31; 2, s. 30 – 31; 3, s. 30.

15 HYRJAK, M.: Svad'ba v Ruskij Porubi. Narodny novinky, 2, 1992, 35 – 38, s. 4.

16 Vid' MUŠYNKA, M.: Bibliografija robot Mychajla Hyrjaka (1956 – 1993). Príloha Narodny novinky, 1993, č. 51 – 52.

17 Repertuar folklornoho kolektyvu „Kurivčany“. Rozšyfovka not J. Kost'uk. In: Repertuarnyj zbirnyk CK KSUT. Prjašiv: 1989, č. 3 (128), 72 s.

18 MUŠYNKA, M.: Slovo kolysky našoji. Volodymyr Hnaťuk pro Karpatsku Rus-Ukrajinu. Bibliohrafičnyj pokazčyk. Vstupne slovo P. Fedaka. Užhorod: Polyčka Karpatskoho kraju, 1991, 32 s.

19 MUŠYNKA, M.: Folkloryst Volodymyr Hnaťuk i joho misce v ukrajinskij nauci ta kulturi. Avtoreferat na zdobutt'a včenohto stupennja doktora filolohičnych nauk u formi naukovoji dopovidi. Kyjiv: 1992, 33 s.

20 Volodymyr Hnaťuk. Bibliohrafičnyj pokazčyk. Uporjadnyky M. Moroz ta M. Mušynka. In: NTŠ, Nukovodovidnykovi vydanňa – Serija I. Bibliohrafičja. Eviv: 1992, 152 s.

V roku 1992 Kanadský inštitút ukrajinských štúdií pri Albertskej univerzite v Edmontone²² vydal zbierku lemkovských piesní Nikifora Leščišáka z 80. rokov 19. stor., rukopis ktorej M. Mušinka objavil v archíve Etnografického múzea v Krakove.²³ Neskôr táto vzácna zbierka v prepracovanej a doplnenej reedícii bola vydaná aj v Prešove.²⁴

Za najväčšie barbarstvo komunistického režimu na východnom Slovensku na kultúrnom poli možno považovať zničenie sadzby najvýznamnejšej zbierky balád Rusínov-Ukrajincov východného Slovenska Podbeskydské ľudové balady pražského folkloristu Oresta Zilynského (1923 – 1976), obsahujúcej 472 textov (z nich 133 sujetových) a 219 nápevov, zachytených na tomto nevelkom území v priebehu 150 rokov. 635-stránková práca, na ktorej O. Zilynskyj intenzívne pracoval niekoľko rokov, bola opatrená solídnu úvodnou štúdiou, podrobnými komentármi ku každej balade, slovníkom nárečových slov, registrom lokalít a spevákov, mapou zápisov balád, abecedným zoznamom incipitov, resumé v slovenčine, a nemčine a 18 farebnými ilustráciami Dezidera Millyho. V roku 1971 autorovi sa podarilo zachrániť pred fyzickým zničením obťahu tejto vzácnnej práce, ktoré sa po jeho smrti dostali do rúk M. Mušinku. Ten v roku 1993 urobil výber zo zničenej zbierky O. Zilynského a vydal pri príležitosti jeho nedožitých 70. narodenín.²⁵

Z príležitosti 40. výročia Slávností kultúry Rusínov-Ukrajincov Slovenska M. Mušinka vydal knihu Odkaz predkov,²⁶ v ktorej na pozadí tohto najdôležitejšieho festivalu podal dejiny rozvoja ľudovej umeleckej tvorivosti v tomto regióne. Podobnú prácu venoval aj 30. výročiu festivalu Makovická struna v Bardejove.²⁷ Do folklórneho žánru rozprávania zo života možno zaradiť knihu Z tvrdého koreňa²⁸ východoslovenského vystaňovalca Petra Mušinku. Rodina Mušinkovcov z Prešova vydala tiež knihu spomienkových rozprávání o svojom príbuznom Jánovi Mušinkovi Syn zeme.²⁹ Sú to spomienky brata, sestry, detí a vnukov zakladateľa rodu. Väčšina z nich je podaná v lemkovskom nárečí obce Kurov. Aj ju môžeme zaradiť do folklórneho žánru rozprávania zo života.

V spoluautorstve M. Mušinku a jeho syna Alexandra vyšli aj vlastivedné práce o lemkovskej lokalite Macyna Velyka v Poľsku³⁰ a obci Rešov v Bardejovskom okrese.³¹

Poslednou v poradí folkloristickou knižnou publikáciou M. Mušinku je antológia najstarších zvukových záznamov folklóru Rusínov bývalej Podkarpatskej Rusi a východného Slovenska

-
- 21 MUŠYNKA, M.: Volodymyr Leondovyč Hošovskij. Bio-biliohrafický pokažčyk naukovych prac. Lviv: Spilka kompozytoriv, 1992, 26 s.
 - 22 Albertská univerzita v Edmontone už v roku 1981 pozvala M. Mušinku za hosťujúceho profesora, avšak bezpečnostné orgány Československa (napriek súhlasu SAV v Bratislave) mu vycestovanie znemožnili.
 - 23 MUŠYNKA, M.: Stojit lypka v poli. Zbírnyk lemkivskych narodnych piseň Nykyfora Leščyšaka z rukopysnoji spadščyny I. Franka. Edmonton: 1992, č. 53, 185 s.
 - 24 MUŠYNKA, M.: Stojit lypka v poli. Zbírnyk lemkivskych narodnych piseň Nykyfora Leščyšaka z rukopysnoji spadščyny I. Franka. Prjašiv: Fundacija Karpaty 1996, 146 s.
 - 25 MUŠYNKA, M.: Mala maty syna. Narodni balady rusyniv-ukrajinciv Prjašivščyny iz znyščenoji zbirky O. Zilynskoho. Prjašiv: 1993, 48 s.
 - 26 MUŠYNKA, M.: Zapovit predkiv. 40 rokov Svjata kultury rusyniv-ukrajinciv Slovaččyny. Prjašiv: 1995, 124 s.
 - 27 MUŠYNKA, M.: Makovycka struna — nepovtorne svjata narodnoji pisni rusyniv-ukrajinciv Slovaččyny. In: Makovycka struna. Spivy moho kraju. Prjašiv: 2002, s. 11 – 22.
 - 28 MUŠYNKA P.: Iz tverdoho koreňa. Prjašiv: Fundacija Karpaty 1996, 165 s.
 - 29 Syn zeme. Spomienky na zakladateľa rodu Jána Mušinku (31. 8. 1903 – 5. 10. 1987). K 100. výročiu jeho narodenia. Pripravili Mikuláš, Magda, Igor a Alexander Mušinkovi. Prešov: 2003, 102 s.
 - 30 MUŠYNKA, M. - MUŠYNKA, A.: Istorija sela Macyna Velyka. Prjašiv: Fundacija Karpaty 1997, 66 s.
 - 31 MUŠYNKA, M. - MUŠYNKA, A.: Rešov. Dejiny obce a farnosti. Prešov: Fundacia Karpaty 1999, 82 s.

z rokov 1929 a 1935 Hlasy predkov.³² Obsahuje gramofónové nahrávky autentického folklóru, uskutočnené parížskou firmou Pathé v roku 1929 a pražským Radiojournalom v roku 1935 za asistencie prof. Ivana Paňkevyča asi od 50 nositeľov folklóru z 16 lokalít: 98 piesní s notami, 5 rozprávok, 4 legendy, 2 povesti, 2 rozprávania zo života a jednu anekdotu. Texty sú podané so zachovaním nárečových zvláštností každého interpreta paralelne azbukou a latinkou. Celá antológia, doplnená 20 ukážkami hudobného folklóru, je spracovaná na CD-ROM, ktorý je súčasťou publikácie. Zvukové nahrávky sú podané v dvoch verziách: vo formáte MP3 a WAV audio. Kniha je doplnená slovníkom nárečových výrazov (slovensko-ukrajinským). Takto koncipovaná antológia folklóru je ojedinelou v celoslovenskej folkloristike.

Po zrušení zákazu publikačnej činnosti v roku 1988 sa meno M. Mušinku vrátilo aj na stránky odborných periodík. Pred novembrom 1989 M. Mušinka v slovenskej a českej odbornej tlači uverejnil niekoľko folkloristických štúdií: o synkretizme folklóru vysťahovalcov z východného Slovenska na Dolnú zem,³³ ľudovej svadbe na východnom Slovensku,³⁴ vplyve národopisu na formovanie národného povedomia,³⁵ obchôdkových hrách,³⁶ folklóre v regionálnej literatúre,³⁷ súčasnej svadbe,³⁸ spolupráci folkloristu s folklórnou skupinou³⁹ a iné.

Od roku 1990 sa vedecká práca vo Vedeckovýskumnom oddelení ukrajiniistiky Prešovskej univerzity stala hlavnou náplňou činnosti M. Mušinku. Tu spracoval viaceré materiály zo starších výskumov. Ešte v roku 1985 (keď pracoval ako kurič v jednej z prešovských kotolní) urobil dotazníkový prieskum na všetkých prešovských stredných školách o vzťahu ukrajinskej mládeže k folklóru. Anonymné dotazníky vyplnilo 209 žiakov ukrajinskej národnosti vo veku od 14 do 19 rokov zo všetkých regiónov východného Slovenska. Výskum presvedčivo vyvrátil tézu o nezáujme mládeže o folklór, avšak ukázal aj rozdielny prístup ku folklóru u mestskej a dedinskej mládeže. Výsledky výskumu boli publikované v Čechách⁴⁰ a na Slovensku.⁴¹ Bolo by zaujímavé zopakovať tento výskum po dvadsiatich rokoch na vzorke dnešnej mládeže.

V 90. rokoch M. Mušinka sa viac venoval teoretickým problémom výskumu folklóru, dejinám národopisného výskumu⁴² a jeho najdôležitejším prejavom,⁴³ zemepisnému rozšíreniu Lemkov,⁴⁴

32 MUŠINKA, M.: Hlasy predkov. Zvukové záznamy folklóru Zakarpatska z archívu Ivana Paňkevyča (1929, 1935). Prešov 2003, 256 s. + CD.

33 MUŠINKA, M.: Synkretizmus folklóru juhoslovanských Rusínov. In: Aktuálne problémy československej slavistickej folkloristiky. Bratislava: 1988, s. 143 – 156.

34 MUŠINKA, M.: Ľudová svadba na východnom Slovensku. In: Antológia východoslovenského folklóru. Príspevky zo seminára KOS. Košice: 1988, s. 47 – 59.

35 MUŠINKA, M.: Vplyv národopisu na formovanie národného povedomia Rusínov-Ukrajincov východného Slovenska. In: Národopisné informácie, Bratislava: 1988, č. 1, s. 43 – 49.

36 MUŠINKA, M.: Spoločenská a sociálna funkcia obchôdkových hier a obyčajov. In: Zborník Slovenského národného múzea – Etnografia, Martin: 1988, zv. 29, s. 227 – 234.

37 MUŠINKA, M.: Tradície ľudovej slovesnosti v literatúre Rusínov-Ukrajincov východného Slovenska. In: Sborník materiálov z vedecké konferencie 27. Bezručovy Opavy, Opava: 1989, s. 74 – 78.

38 MUŠINKA, M.: Včeleňovanie tradičných folklórnych prvkov do súčasného svadobného obradu. Zo skúsenosti svadobného starostu. In: Slovenský národopis, Bratislava: 1989, 1 - 2, s. 177 – 185.

39 MUŠINKA, M.: Autentičnosť, adaptácia či rekonštrukcia? Spolupráca folkloristu s folklórnou skupinou. In: Studie o Těšinsku, Český Těšín: 1989, s. 230 – 234.

40 MUŠINKA, M.: Miesto folklóru v živote ukrajinskej mládeže východného Slovenska. In: Muzeum a súčasnosť, Roztoky u Prahy: 1986, 9, s. 215 – 223.

41 MUŠYNKA, M.: Miscé fołkloru v żytyi ukrajinskoji molodi Schidnoji Slovaččyny. In: Duk'fa 1990, 3, s. 64 – 68.

42 BABOTA, E. – MUŠYNKA, M.: Ukrajiniistika u Slovaččyni. Istorija ta sučasnyj stan. In: Pagine di ucrainistica Europae. Ed.: Giovanna Brogi Bercoffe Giovanna Siedina Torino: Edizioni dell Orso, 2001, p. 9 – 39.

genéze ľudovej kultúry,⁴⁵ obyčajovému právu,⁴⁶ ľudovej svadbe,⁴⁷ rusadelným zvykom.⁴⁸ Na základe novoobjavených archívnych materiálov uverejnil niekoľko štúdií o svojom vzore – významnom bádateľovi folklóru Rusínov-Ukrajincov východného Slovenska Volodymyrovi Hnaťukovi. V jednej z knižníc objavil prvú štúdiu V. Hnaťuka o bývalej Uhorskej Rusi,⁴⁹ jeho celkom neznámy list s bibliografiou jeho prác o Zakarpatsku.⁵⁰ V archíve I. Paňkevčyča našiel Hnaťukov neznámy list s bibliografiou jeho prác o Zakarpatsku.⁵¹ V jednom z kyjevských archívov – listy V. Hnaťuka Mychajlovi Hruševskému.⁵² V Rusku objavil troch Hnaťukových vnukov (synov jeho represovaného syna Jurija), o ktorých nemali tušenia ani jeho najbližší príbuzní.⁵³ V cirkevných matrikách našiel údaje o najvýznamnejšom Hnaťukovom rozprávačovi Michalovi Pustajovi zo Zboja, ktoré významnou mierou osvetľujú jeho životopis.⁵⁴ Samostatnú štúdiu venoval stému výročiu vydania najvýznamnejšieho súboru rozprávok Rusínov-Ukrajincov Zakarpatska Národopisné materiály z Uhorskej Rusi.⁵⁵ Niekoľko štúdií napísal o svojom učiteľovi – folkloristovi a dialektológovi Ivanovi Paňkevčovi.⁵⁶ Venoval mu aj samostatný zborník Ivan Paňkevč a otázky spisovného jazyka, v ktorom okrem príspevkov prednesených na vedeckej konferencii o jeho živote a diele uverejnil aj niekoľko vzácných materiálov z jeho rukopisného archívu.⁵⁷ Zborník uvádza jeho úvodná štúdia Ivan Paňkevč a súčasný stav výskumu jeho pozostalosti, v ktorej venuje pozornosť aj jeho folkloristickej pozostalosti, predovšetkým jeho zvukovým zápisom na gramofónových platniach a zbierke Kolľadky a šchedrivky zo Zakarpatska a východného Slovenska.⁵⁸ Nové materiály obsahujú aj jeho práce o takých bádateľoch folklóru Rusínov-Ukrajincov východného Slovenska ako Orest Zilynskyj,⁵⁹ jeho otec Ivan Zilynskyj,⁶⁰ Peter Bogatyryov,⁶¹ Volodymyr Hošovskyy⁶²

43 MUŠINKA, M.: Národopis Zakarpatskej Ukrajiny. In: Zakarpatsko. Bratislava: Slovenský inštitút medzinárodných štúdií, 1995, s. 151 – 186.

44 MUŠYNKA, M.: Lemky. In: Naš ridnyj kraj, Užhorod: 1998, č. 4, s. 32 – 35.

45 Do henezy narodnoji kultury rusyniv-ukrajinciv Karpatskoho rehionu ta istoriji jiji doslidženňa. Materiály konferencie Slovensko-ukrajinské vzťahy v oblasti národnostných menšín. In: Acta Facultatis philosophicae universitatis Prešovensis, Slavistický zborník 1 (AF PhUP 19/101). Prešov: 1999, s. 58 – 75.

46 MUŠINKA, M.: K obyčajovému právu Rusínov-Ukrajincov Slovenska. In: HOLUBOVÁ, M. (Ed.): Sborník příspěvků z konference karpatologické komise pro lidové obyčeje MKKK konané v Martine - Vrútkach v roce 2001. Praha: Etnologický ústav AVČR, 2002, s. 163 – 174.

47 MUŠINKA, M.: Svadba Rusínov-Ukrajincov na Slovensku. In: Svadby na Slovensku, Bratislava: 1996, s. 21 – 24.

48 MUŠINKA, M.: Figurína „Džada“ v obchôdzkových hrách obce Kurov. In: Masky v ľudovej kultúre. Bratislava: Národné osvetové centrum 1998, s. 42 – 45.

49 MUŠYNKA, M.: Perša statťa Volodymyra Hnaťuka pro Zakarpatt'a. In: Studia ruthenica. Novy Sad: 1990 - 1991, 2, s. 115 – 118.

50 MUŠYNKA, M.: Nepoznata stat'a V. Hnaťuka o juhoslavských Rusynoch. In: Švetlosc, 1993, č. 1 – 2, s. 37 – 49.

51 MUŠYNKA, M.: Nevidomyj lyst Volodymyra Hnaťuka. In: Narodna tvorčist' ta etnohrafija, 1992, č. 1, s. 24 – 25.

52 MUŠYNKA, M.: Lysty V. Hnaťuka do M. Hruševskoho. In: Švetlosc, 1992, s. 11.

53 MUŠYNKA, M.: Doľa naščadkiv Volodymyra Hnaťuka. In: Narodna tvorčist' ta etnohrafija, 1992, č. 5 – 6, s. 16 - 19.

54 MUŠYNKA, M.: Mychajlo Pustaj iz Zboj — najvyznačijšij ukrajinskyj kazkar kincja XIX st. Dukľa, 2001, 3, s. 41 – 45.

55 MUŠYNKA, M.: Najvyznačijšij foľklornyj zbirnyk ukrajinciv Zakarpatt'a. (Do 100-litťa vychodu I. tomu Etnohrafičnych materialiv z Uhorskoji Rusi Volodymyra Hnaťuka). Dukľa, 1997, 5, s. 42 – 47.

56 MUŠYNKA, M.: Ivan Paňkevč i Zakarpatt'a. In: Materialy naukojoi konferenciji prysvjačenoji pamjati Ivana Paňkevčyča (23. – 24. žovtňa 1992 r.) Užhorod: 1992, s. 151 – 175; Bibliohrafia drukovanych prac doc. dra Ivana Paňkevčyča. In: Tamže, s. 350 – 376; Z rukopysnoho archivu Ivana Paňkevčyča. In: Tamže, s. 377 – 394.

57 MUŠINKA, M. (Ed.): Ivan Paňkevč a otázky spisovného jazyka. Štúdie a materiály. Prešov: Filozofická fakulta PU, 2002, 208 s.

58 MUŠYNKA, M.: Ivan Paňkevč ta sučasnyj stan doslidženňa joho spadščyny. Tamže, s. 10 – 26.

a Juraj Kost'uk.⁶³ Zovšeobecňujúcou je štúdia M. Mušinku o rodinných zvykoch Rusínov-Ukrajincov východného Slovenska, uverejnená v dialektologickej práci *Rozprávanie v Podkarpatska*, na vydání ktorej sa podieľali tri akadémie vied: česká, ukrajinská a americká.⁶⁴

Za najobjavnejšiu folkloristickú štúdiu M. Mušinku možno považovať jeho referát prednesený na medzinárodnej vedeckej konferencii v talianskych Benátkach v ktorých Benátkach bola zapísaná najstaršia ukrajinská pieseň?⁶⁵ Vo folkloristike sa zakorenila myšlienka, že pieseň o vojvodovi Štefanovi Dunaju, Dunaju čemu smuten tečeš? bola zapísaná v polovici XVI. stor. v obci Venecia (dnes súčasť Lukova) na východnom Slovensku. M. Mušinka na základe mnohoročného štúdia tejto piesne a dejín jej výskumu dospel k názoru, že táto bola zapísaná českým bratom Nikodýmom v talianskych Benátkach. Na potvrdenie tejto tézy zhromaždil presvedčivé dôkazy.

Folkloristické práce M. Mušinku sú uznávané aj v zahraničí. Národná akadémia vied Ukrajiny v roku 1997 ho práve za tieto práce zvolila za svojho zahraničného člena v odbore folkloristika a prezident Ukrajiny mu udelil vysoké štátne vyznamenanie Rad Prezidenta Za zásluhy.⁶⁶

Vedeckovýskumné oddelenie ukrajistiky bolo hlavným organizátorom alebo sa významnou mierou podieľalo na organizácii niekoľkých medzinárodných konferencií. Takmer všetky boli spojené so slávnosťami kultúry Rusínov-Ukrajincov Slovenskej republiky vo Svidníku a ich súčasťou bola aj folkloristická tematika. Svedčí o tom ich zameranie a príspevky publikované v zborníkoch materiálov týchto konferencií a monografiách vydaných pri príležitosti ich konania. Konferencie boli venované významným výročiam: 120. výročiu narodenia Volodymyra Hnat'uka (1991),⁶⁷ 70. výročiu narodenia Oresta Zilynského (1993),⁶⁸ 100. výročiu narodenia Volodymyra Sičynského (1994),⁶⁹ 120. výročiu narodenia Ivana Paňkevčyča (1997)⁷⁰ – 40. výročiu svidníckeho festivalu

-
- 59 MUŠYNKA, M.: Orest Zilynskyj i jeho vnesok v ukrajinsku folklorystyku. Do 70-ričča vid dňa narodžen-ňa. In: *Narodna tvorčisť ta etnohrafija*, 1993, č. 5 – 6, s. 26 – 34.
- 60 MUŠYNKA, M.: Ivan Zilynskyj (1879 - 1952) — žytt'a i naukova dijaľnist'. In: *Zbirnyk pamjaťi Ivana Zilynskoho*. Ed.: J. Ševel'ov, O. Horbač a M. Mušinka. NTS: New-York: 1994, s. 13 – 49.
- 61 MUŠYNKA, M.: Peter Bogatyrjov a zakarpatskí Ukrajinci. In: *Slovenský národopis*, 1994, 1, s. 62 – 65.
- 62 MUŠYNKA, M.: Etnomuzykologh, jakyj vyperedyv svoju dobu. Z pryvodu smerti Volodymyra Hošovskoho. *Dukľa*, 1997, 2, s. 69 – 74; Volodymyr Hošovskij i Čechoslovaččyna. In: *Narodnij pisiñ ja žytt'a svoje pry-svjatyv*. *Materialy mižnarodnoji naukovopraktyčnoji konferenciji, prysjačenoji pamjati vydatnoho ukrajins-koho etnomuzykologa V. Hošovskoho*. Lviv: 2001, s. 61 – 72.
- 63 MUŠYNKA, M.: In memoriam: Muzykant z absofutnym sluchom i šyrokym sercem. (Z nahody smerti Juri-ja Kost'uka (1912 – 1998). *Dukľa*, 1998, s. 17 – 21; *Narodoznavči zošyty*. Lviv: 1998, 6, s. 745 – 749.
- 64 MUŠYNKA, M.: Vid mamynoho moloka do hrobovoji došky. Simejno-pobutovi obrjady rusyniv-ukrajinciv Slovaččyny. In: LEŠKO, O. – ŠIŠKOVÁ R. – MUŠYNKA, M.: *Rozpovidi z Pidkarpatt'a*. Ukrajinski hovir-ky schidnoji Slovaččyny. New York – Praha – Kyjiv: Euroslavica 1998, s. 291 – 312 + fotografická príloha.
- 65 MUŠYNKA, M.: Dunaju, Dunaju, čemu smuten tečeš? Nove pro istoriju doslidženňa i misce najdavnišoho zapsu vidomoji ukrajinskoji narodnoji pisiñ. In: *Narodna tvorčisť ta etnohrafija*, 2000, 2 – 3, s. 3 – 16.
- 66 Podrobnejšie o živote a diele M. Mušinka vid': ŽUKOVSKYJ, A.: *Vnesok Mykoly Mušynky v ukrajinske narodoznavstvo*. In: MUŠYNKA, M.: *Kolesa kruťat'sja*, zv. 1. Spohady. Prešov: 1996, s. 11 – 22; MYŠA-NYČ, O.: *Vidzyv oficijnoho oponenta pro dysertaciju Mykoly Mušynky...* *Dukľa*, 1992, 4, s. 19 – 24; HO-LUBKA, S. – HOLUBKA, M.: *Pektoral' ukrajinstyky*. Akademik M. Mušynka ukrajinoznavec i hromadskij dijač. Lviv: 2001, 114 s. Paralelny preklad do angličtiny. MUŠYNKA, O.: *Kolesa kruťat'sja...* Bio-bibliogra-fija akademika Mykoly Mušynky, kn. 2: *Bibliohrafija*. Prešov: 1998, 126 s.
- 67 Vid *Naukovoho tovarystva im. Ševčenko do Ukrajinskoho viľnoho universytetu*. *Mižnarodna naukova konfe-rencija (Prjašiv — Svydnyk 12. – 15. červňa 1991)*. In: MUŠYNKA, M. (Ed.): *Materialy*. Kyjiv: 1992, 434 s.
- 68 MUŠYNKA, M.: Orest Zilynskyj a karpatistika. *Svidník*, 18. – 19. júna 1993. Časť materiálov bola uverej-nená vo vedeckom zborníku MUK. 21, 1998, s. 441 – 452.
- 69 MUŠYNKA, M.: Volodymyr Sičynskij i narodna kul'tura rusyniv-ukrajinciv Slovaččyny. *Prjašiv*: 1995, 124 s.
- 70 Ivan Paňkevčyč a otázky spisovného jazyka. In: MUŠYNKA, M. (Ed.): *Zborník príspevkov a materiálov*. Pre-šov: 2002.

kultúry (1997),⁷¹ 80. výročiu pripojenia Zakarpatskej Ukrajiny k Československu (1998),⁷² 10. výročiu „nežnej revolúcie“ (1999)⁷³ a 200. výročiu narodenia Alexandra Duchnoviĉa.⁷⁴

V roku 2002 dvaja etnológovia (Mikuláš Mušíinka a Alexander Mušíinka) odišli z vedeckovýskumného oddelenia ukrajinistiky do oddelenia etnológie Katedry slovenských dejín a archívniectva Filozofickej fakulty PU, ktoré by sa v súlade s rozvojovým plánom Prešovskej univerzity malo pretransformovať na samostatnú katedru etnológie.

V Múzeu ukrajinskej kultúry vo Svidníku⁷⁵ sa aj po roku 1989 výskumu folklóru venovali dvaja odborní pracovníci. Nadežda Varcholová sa predovšetkým zameriavala na paremiológiu, mytologické prejavy a etnomedicínu. Jej manžel Jozef Varchol sa venuje výskumu ľudových zvykov. Oba hlavnú pozornosť venujú dopĺňovaniu fondov múzea z terénnych výskumov a spracovávaní týchto materiálov.

Výsledky svojej práce väčšinou publikovali vo Vedeckom zborníku Múzea ukrajinskej kultúry vo Svidníku, ktorý napriek finančným ťažkostiam (na rozdiel od periodík iných regionálnych múzeí na Slovensku, nezaničil ani po roku 1989. Od tej doby do roku 2001 bolo vydaných 8 objemných zväzkov (zv. 15 – 22) v celkovom rozsahu 3390 strán. V každom z nich sú aj vedecké štúdie z folkloristiky.

V 16. zväzku Anna Lakatová podala bibliografický register všetkých materiálov uverejnených v 15 predchádzajúcich zväzkoch zborníka (v r. 1965 – 1989).⁷⁶ Z neho sa dozvedáme, že v 15 zväzkoch tohto vedeckého periodika bolo uverejnených 30 folkloristických prác, prevažne o folklóre Rusínov-Ukrajincov východného Slovenska. Boli to odborné štúdie Ivana Čižmára (o betlehemských hrách), Michala Hirjaka (o ľudových rozprávkach, legendách, povestiach a piesňach), Františka Hlaváĉka (o jeho spolupráci s folkloristom V. Hnaťukom), Karla Horálka (o kontexte ukrajinských balád s bylinami a junáckymi piesňami), Volodymyra Hošovského (o svadobnej piesni z okolia Medzilaboriec), Juraja Kostúka (o uspávkách obce Dara pri Sni-ne),⁷⁷ Mikuláša Mušíinku (o dejinách zbierania folklóru a V. Hnaťukovi), Jána Olejníka (o výročných zvykoch v rusínsko-ukrajinských lokalitách Spiša), Ivana Paňkevĉa (jeho neznáma štúdia o ukrajinských ľudových piesňach), Ivana Rebošapku (o Hnaťukových folkloristických expedíciách v Banáte), Heleny Rudlovčákovej (o dejinách zakarpatskej folkloristiky na konci 19. a začiatku 20. st. a novoobjavených prvoprameňoch ľudových piesní v zbierke J. Holovackého), Františka Tichého (o svetských piesňach v tzv. „Moskovskom spevníku“ z východného Slovenska a o Hnaťukových folkloristických expedíciách do Báĉky), N. Varcholovej (o ženských a mužských demonologických bytostiach, Matejovi Korvinovi vo folklóre, povestiach o Tatároch, jánskych zvykoch a parémiiach) a Jozefa Varchola (o dievčenských veštách).⁷⁸

71 MUŠYNKA, M. Zapovid predkiv. 40 rokov Svjata kultury rusyniv-ukrajinciv Slovaĉčyny. Prjašiv: 1994, 78 s.

72 Zakarpatská Ukrajina v rámci Československa (1919 – 1939). In: Zborník materiálov z Vedeckej karpatistickej konferencie, Prešov 2. – 4. 9. 1998. Prešov: Filozofická fakulta PU, 2000.

73 DOVHOVYĉ, L. (Ed.): Desjať rokov demokratiji (1989 - 2000). Zdobutky i vtraty. Užhorod: 2002, 116 s.

74 MUŠYNKA, M. (Ed.): Mižnarodna naukova konferencia Oleksandr Duchnovyĉ i naša sučasnisť. Tezy dopovidej. Prešov: 2003, 64 s.

75 Názov a zriaďovateľ múzea sa za posledných desať rokov niekoľkokrát menil. Dnes je to Múzeum ukrajinsko-rusinskej kultúry súčasťou Slovenského národného múzea.

76 LAKATA, A.: Naukovyj zbirnyk Svydyckoho muzeju ukrajinskoji kultury, tt. 1 – 15. Bibliohafěnyj pokazyĉyk (1965 – 1989). In: SOPOLYGA, M. (Ed.): Naukovyj zbirnyk Muzeju ukrajinskoji kultury v Svydnyku. Prešov: 1990, s. 353 – 384 (ďalej NZ MUK).

77 Všetkých 34 uspávaniek uverejnených v štúdií pod menom J. Kostúka zapísal M. Mušíinka, a po obsahovej stránke ich spracoval Ivan Macynskij. Oba v tej dobe mali zákaz publikaĉnej ĉinnosti a boli vĉaĉní J. Kostúkovi, že piesne znotoval a podpísal sa pod cudziu štúdiu.

78 NZ MUK, zv. 16, s. 362 – 363, 369 – 371.

V 16. zväzku Nadežda Varcholová uverejnila pozoruhodnú štúdiu Erotické motívy v páremiách Rusínov-Ukrajincov Československa,⁷⁹ v ktorej po prvýkrát poodhalila tému považovanú do tej doby vo folkloristike za tabu. V prílohe podala 77 hádaniek (s presnou pasportizáciou) a 146 prísloví a porekadiel s erotickou tematikou. V 18. zv. nachádzame jej štúdie Ľudové povery o stromoch.⁸⁰ Analyzuje v nej ľudové piesne, povesti a rozprávky o lesných, ovocných a okrasných stromoch, ich magickej a liečivej funkcii. Všetky materiály pochádzajú z jej vlastných terénnych výskumov v 36 lokalitách východného Slovenska. V jubilejnom 20. zväzku N. Varcholová uverejnila štúdiu o ľudových metódach profylaktiky a liečenia detských chorôb.⁸¹ Aj táto štúdia je napísaná na základe vlastných terénnych výskumov. V pasportizácii autorka uvádza mená 68 informátorov zo 60 lokalít. Objavný charakter má aj jej štúdia o veterinárnom lekárstve,⁸² vypracovaná na základe materiálov, získaných od 74 informátorov z 66 lokalít.

V poslednom zväzku zborníka nachádzame pozoruhodnú štúdiu N. Varcholovej Ľudové povesti o založení dedín a vzniku ich názvov.⁸³ Podľa jej zistenia názvy rusínsko-ukrajinských lokalít na východnom Slovensku pochádzajú od ich polohy (Pryslip, Runina, Pravrivci), zemepisných javov (Bystra, Svydnyk, Krasnyj Brid), stromov (Lypnyk, Jablinka, Topoľa), živočíchov (Hačava, Kovbasiv, Piskurivci, Komarnyk, Pčolynne), priezviska prvého osadníka (Bajerivci, Belejivci, Becheriv, Habura, Parihuzivci, Frička), pôvodných miest presťahovalcov (Kyjov, Rjašiv, Ulyč), jazykových prvkov (Havaj, Dara, Dobroslava, Dovhuňa, Pychni, Mergeska, Čirč), remesiel (Vapenik, Kuriv, Obručne) a činnosti zbojníckych družín (Beňatyna, Zbij, Zbijne).

V roku 1990 N. Varcholová v spoluautorstve s ukrajinským paremiologistom Anatolijom Ivčenkou vydala Frazeologický slovník lemkovských nárečí východného Slovenska.⁸⁴ Je to prvý slovník tohto druhu v dialektológii a folkloristike Karpatského regiónu. Najvýznamnejšou jej folkloristickou publikáciou je monografia Rastliny v ľudových poverách Rusínov-Ukrajincov východného Slovenska,⁸⁵ pozostávajúca z dvoch častí. V prvej autorka podala popis magických rastlín zafixovaných v ľudových poverách skúmaného etnika a ich odraze v lyrických piesňach, baladách, prísloviach a porekadlách. Rastliny sú radené podľa abecedy a každej z nich je venovaná samostatná podkapitola. Druhá časť je venovaná „bylinoznalcom“ („travoznavci“), babkám – liečiteľkám, vedomkyniam, bačom atď. V prílohe je slovník ľudových názvov rastlín s presným uvedením lokality, v ktorej sa daný názov vyskytuje. Ľudové názvy sú v slovníku pretlmočené do spisovnej ukrajinčiny, slovenčiny a latinčiny. Táto vedecká práca je napísaná na základe materiálov zo 103 dedín.

V zborníku Obyčajové tradície pri úmrtí a pochovaní N. Varcholová uverejnila zaujímavý príspevok Poverové predstavy o revenantoch⁸⁶ pojednávajúci o dušiach zomrelých vracajúcich sa po smrti k živým príbuzným.

79 VARCHOL, N.: Erotyčni motyvy v paremijach rusyniv-ukrajinciv Čecho-Slovaččyny. In: NZ MUK, zv. 16, 1990, s. 287 – 300.

80 VARCHOL, N.: Narodna ujava pro derevo. In: NZ MUK, zv. 18, 1992, s. 228 – 244.

81 VARCHOL, N.: Narodni metody profylaktyky ta likuvanňa dyťačych zachvorjuvaň. In: Naukovyj zbirnyk Deržavnoho muzeju ukrajinsko-ruskoji kul'tury u Svydnyku (ďalej - NZ MURK), zv. 20, 1995, s. 239 – 258.

82 VARCHOL, N.: Narodna veterynarija ta metody profylaktyky svijskych tvaryn. In: Naukovyj zbirnyk Deržavnoho muzeju ukrajinsko-ruskoji kul'tury, zv. 21, 1991, s. 201 – 215.

83 VARCHOL, N.: Narodni perekazy pro zasnuvanňa sil. In: NZ MURK, zv. 22, 2001, s. 236 – 284.

84 VARCHOL, N. – IVČENKO, A.: Frazeolohičnyj slovnyk lemkivskych hovirok Schidnoji Slovaččyny. Prešov: 1990.

85 VARCHOL, N.: Roslyny v narodnych povirjach rusyniv-ukrajinciv Prjašivščyny. Prjašiv: 2002, 150 s.

86 VARCHOLOVÁ, N.: Poverové predstavy o revenantoch v rusínsko-ukrajinskej oblasti východného Slovenska. In: BOTÍK, J. (Ed.): Obyčajové tradície pri úmrtí a pochovávaní na Slovensku. Bratislava: 2001, s. 103 – 107.

Spolu s manželom Jozefom N. Varcholová vypracovala tri štúdie o ľudovom zvykosloví a poverách skúmaného regiónu: o jánskych zvykoch,⁸⁷ zvykoch v ľudovom staviteľstve,⁸⁸ zvykoch a poverách o rastlinách.⁸⁹ Všetky tri sú vypracované na základe terénnych výskumov.

Jozef Varchol vo Vedeckom zborníku Múzea ukrajinsko-rusínskej kultúry, uverejnil dve štúdie: Hry a zábavy pri mŕtvom⁹⁰ a Priadky.⁹¹ V prvej štúdií autor po teoretickom úvode podal popis 34 takýchto hier ním zachytených v 70. – 80. rokoch 20. stor., predovšetkým v rusínsko-ukrajinských lokalitách Sninského regiónu. V druhej štúdií je podaný opis večerných schôdzok dospelých mládeže a hier ktoré ich sprevádzali. Aj táto práca vychádza z terénnych materiálov zapísaných v 48 lokalitách od 54 informátorov. So smrťou sú spojené aj ďalšie dve jeho štúdie: Lopatky⁹² a Pohrebná obradovosť.⁹³ Zahrňujú obdobie od 1. svetovej vojny do konca 20. storočia.

Z iných folkloristických materiálov, uverejnených vo Vedeckom zborníku Múzea, pozornosť si zasluhuje štúdia Štefana Hostiňaka o prvej folkloristickej expedícii do rusínsko-ukrajinských lokalít východného Slovenska v roku 1948, zorganizovanej Ukrajinskou národnou radou Prjašivščyny v roku 1948 (pod vedením Juraja Gerovského). Prílohou štúdie je novoobjavený denník člena expedície Alexeja Fariniča.⁹⁴ Sú tu aj práce M. Hirjaka o folklórnych materiáloch v Paňkevyčovej monografii Ukrajinské nárečia Podkarpatskej Rusi a pomedzných oblastí (Praha 1938)⁹⁵ a M. Mušíinku o najstaršom písomnom zázname ukrajinskej ľudovej piesne Dunaju, Dunaju, čemu smuten tečeš?⁹⁶

Vo Zväze Rusínov-Ukrajincov Slovenskej republiky na zbieranie piesňového folklóru sa orientoval jeho metodik pre ľudovú umeleckú tvorivosť Andrej Karško, od roku 1973 zodpovedný za náplň všetkých folklórnych podujatí tejto organizácie: festivalov, súťažných prehliadok, slávností kultúry atď. Od roku 1989 vydal päť zbierok ľudových piesní, prevažne z týchto podujatí. Už koncom roku 1989 Osvetový ústav v Bratislave v edícii Kultúrno-osvetová práca medzi národnosťami vydal Karškovu zbierku ľudových piesní Rusínov-Ukrajincov východného Slovenska pod názvom Priateľstvo národov.⁹⁷ Bol to už druhý zborník vydaný A. Karškom

87 VARCHOL, J. – VARCHOLOVÁ, N.: Jánske zvyky. — Tradícia a súčasnosť. In: Tradície zvyky a obrady v súčasnosti. Poprad: 1997, s. 82 – 88.

88 VARCHOL, J. – VARCHOLOVÁ, N.: Zvyky a povery v ľudovom staviteľstve a bývaní Rusínov-Ukrajincov na Slovensku. In: SOPOLIGA, M. (Ed.): Tradície staviteľstva a bývania na Slovensku. Bratislava – Svidník: 1999, s. 122 – 133.

89 VARCHOL, J.: Rastliny v rodinných a výročných zvykoch a obradoch Ukrajincov východného Slovenska. VARCHOLOVÁ, N.: Rastliny v ľudových poverách Ukrajincov východného Slovenska. In: Zelen v ľudových obyčejoch. Strážnice – Uherské Hradište: 2003.

90 VARCHOL, J.: Hry ta zábavy pry pokijnyku. In: NZ MURK, zv. 20, 1995, s. 215 – 238.

91 VARCHOL, J.: Molodižni večornyci. In: NZ MURK, zv. 22, 2001, s. 237 – 262.

92 VARCHOL, J.: „Lopatky“ – hry pri mŕtvom v rusínsko-ukrajinskej oblasti východného Slovenska (okolie Sniny). In: Kultové a sociálne aspekty pohrebného ritu od najstarších čias po súčasnosť. Bratislava: 1993, s. 89 – 92.

93 VARCHOL, J.: Pohrebná obradovosť Rusínov-Ukrajincov na Slovensku. In: BOTÍK, J. (Ed.): Obyčajové tradície pri úmrtí a pochovávaní na Slovensku. Bratislava: 2001, s. 91 – 102.

94 HOSTYŇAK, Š.: Do istoriji peršoji etnografičnoji ekspedyciji ukrajinciv Čecho-Slovaččyny. In: NZ MUK, zv. 17, 1991, s. 207 – 222.

95 HYRJAK, M.: Foľklor jak zasib filolohičnych zacikavleň Ivana Paňkevyča. In: NZ MUK, zv. 18, 1992 s. 220 – 227.

96 MUŠYNKA, M.: V jakij Veneciji bulo zapysano peršu ukrajinsku pišu? In: NZ MURK, zv. 22, 2001 s. 285 – 300.

97 Družba narodiv. Priateľstvo národov. In: KARŠKO, A. (Ed.): Zborník ukrajinských ľudových piesní. Bratislava: 1989, 129 s.

v tejto edícii pod týmto názvom.⁹⁸ Obsahuje 100 notovaných piesní od 76 interpretov, pochádzajúcich z 35 lokalít. Druhý zväzok tejto edície obsahuje 146 znotovaných ľudových piesní, prevažne z okresných prehliadok festivalu Makovická struna, zapísaných od 109 speváčok a spevákov. Tretia zbierka A. Karška vyšla už pod názvom Makovické nuty v tom istom Národnom osvetovom centre v Bratislave.⁹⁹ Obsahuje 99 znotovaných piesní od 81 interpretov z takmer 60 lokalít. Pod názvom Makovické nuty vyšla i ďalšia piesňová zbierka A. Karška,¹⁰⁰ obsahujúca 134 piesní od 109 interpretov.

Päť Karškových zbierok ľudových piesní vydaných edičným strediskom Národného osvetového centra v Bratislave obsahuje 609 piesní s nápevmi zapísanými od 472 interpretov rôzneho veku (od sedemročného M. Reviľaka z Bardejova po 71-ročnú J. Jahničkovú zo Zubného). Takmer všetky tieto piesne boli zapísané na okresných prehliadkach Makovickej struny. Iba malá časť z nich sa dostala na centrálnu prehliadku do Bardejova. Je to vzácny materiál pre repertoár milovníkov ľudovej piesne a ako taký sa v hojnej miere využíva v amatérskych súboroch ľudovej umeleckej tvorivosti, folklórnych skupinách, ale aj v repertoári profesionálnych spevákov.

Ďalšia zbierka A. Karška Makovická struna – Spevy môjho kraja obsahuje 31 piesní 30 laureátov Makovickej struny (od roku 1986) v kategóriách sólo, duo a trio s farebnými fotografiami interpretov a úvodnou štúdiou M. Mušíňku Makovická struna – neopakovateľný sviatok ľudovej piesne Rusínov-Ukrajincov Slovenska, v ukrajinskej, slovenskej a nemeckej verzii. O jedinečnosti festivalu Makovická struna v Bardejove a jej okresných prehliadok svedčí skutočnosť, že za 30 rokov na nich odznelo 8292 ľudových piesní v interpretácii 5. 413 spevákov. Z nich 1043 piesní v interpretácii 1433 spevákov sa dostalo na ústrednú prehliadku do Bardejova. Presnú štatistiku tohto podujatia vedie od jeho začiatku A. Karško.¹⁰¹

V roku 1991 Zväz Rusínov-Ukrajincov v Prešove vydal anonymnú zbierku cirkevných kolied.¹⁰² Zbierka obsahuje 11 najpopulárnejších kolied z notami prevzatých z viacerých prameňov (A. Duchnoviča, Š. Papa a i.). Podobnú zbierku náboženských kolied a veľkonočných spevov z repertoáru Podduklianskeho ukrajinského umeleckého súboru vydal Milan Garbera.¹⁰³

Niekoľko folklórnych zbierok, predovšetkým zbierok ľudových piesní Rusínov-Ukrajincov vydala aj Rusínska obroda v Prešove a Svidníku. Prvou z nich bola brožúrka Jána Kaliňáka Betlehemska hra a ľudové koledy, vydaná v roku 1991 vo Svidníku.¹⁰⁴ Ďalšia – piesne z obce Šambron v okr. Stará Ľubovňa, predovšetkým výber z repertoáru šambronských spevákov Štefana Lukacka a Janka Karafu Šviť, mišačku.¹⁰⁵ Zbierka obsahuje 58 ľudových piesní zapísaných M. Garberom od 11 spevákov a speváčok a 18 autorských piesní Š. Lukacka a J. Karafu, resp. ľudov-

98 Predchádzajúci zborník A. Karška Družba národov vyšiel v roku 1987.

99 Makovické nuty. In: KARŠKO, A. (Ed.): Zborník ľudových piesní z okresných súťaží Makovickej struny. Bratislava: 1992.

100 Makovické nuty. Zborník ľudových piesní z Makovickej struny. Bratislava: Národné osvetové centrum 1993, 146 s.

101 KARŠKO, A. (Ed.): Makovycka struna. Spivy moho kraju. Piesne zapísal A. Karško. Grafická úprava L. Cuper. Prešov: NITECH 2002, 140 s.

102 Koľadky. Dodatok do hazety Nove žytt'a, 1991, č. 51 – 52, 12 s.

103 GARBERA, M.: Svityjsja svityjsja. Vianočné a paschalné spevy z repertoáru speváckeho zboru PULS. Prešov: 1991.

104 KALIŇÁK, J.: Viflejemska hra i narodny koľadky. Svidník: 1991.

105 Šviť, mišačku. Zostavovateľ, zápis melódii PaedDr. Milan Garbera. Jazyková a redakčná úprava textu Anna Kuzmiaková. Prešov: 1992, 176 s. Pieseň Šviť, mišačku Š. Lukacka a J. Karafu v ich interpretácii sa stala šlágram 90. rokov 20. st.

vých piesní v ich úprave. Podobná zbierka bola venovaná aj repertoáru dvoch spevákov z Ňagova Petra Guby a Michala Beleja U Ňagovi jasno.¹⁰⁶

Nasledujúci rok Rusínska obroda vydala brožúrku Jána Kaliňáka s dvoma betlehemskými hrami (z Ňagova a Bžán) a 15 piesňami sprevádzajúcimi tieto hry.¹⁰⁷ V roku 1997 J. Kaliňák vydal ďalšiu zbierku vianočných piesní *Christos raždajetsja! Slavite jeho!*¹⁰⁸ Jej pokračovaním bola kniha J. Kaliňáka *Jarné rusínske piesne*,¹⁰⁹ v ktorej autor sa pokúsil o teoretické zovšeobecnenie tohto žánru folklóru na základe jarných piesní z piatich obcí zátopovej oblasti Starina (Starina, Smolník, Ruské, Veľká Poľana, Ostružnica), zapísaných autorom v r. 1976 – 1980. Kaliňáková práca od začiatku do konca má politický podtext, čo znižuje jej vedeckú hodnotu. Jej prvoradou snahou je presvedčiť čitateľa, že Rusíni Karpatského regiónu tvoria samostatný národ, odlišný od národa ukrajinského. Túto svoju umelo vykonštruovanú tézu sa snaží demonštrovať na jarných piesňach skúmaného regiónu. Uchyľuje sa aj k vedomému falšovaniu skutočností tvrdiac, že Rehoľ, Ludkevyc, Kolessa, Zapletal, manželia Elschekovci a mnohí iní považovali Rusínov za samostatný národ, odlišný od Ukrajincov, pritom vedome ignoruje priekopnícke práce O. Zilynského, F. Kolessu a I. Paňkevycu. Títo a mnohí iní bádatelia presvedčivo dokázali súvislosť jarných piesní Karpatského regiónu s celoukrajinským folklórom.

Poslednou folkloristickou prácou Rusínskej obrody je Úvod do štúdia hudobného folklóru Rusínov na Slovensku Luboslava Kaliňáka.¹¹⁰ K napísaniu úvodu do štúdia akejkoľvek vednej disciplíny je potrebná dokonalá znalosť disciplíny. Autor predmet svojho štúdia nepozná a netají sa skutočnosťou, že štúdiu hudobného folklóru Rusínov venoval jeden rok (popri učiteľskom zamestnaní v cudzom prostredí). Tomu zodpovedá aj kvalita jeho knihy, nezodpovedajúca najzákladnejším kritériám vedeckej práce, i keď je vydaná v luxusnej realizácii – v tvrdej väzbe na kriedovom papieri s farebnou fotografiou autora na prvej strane.

Obidve práce boli financované Nadáciou pre občianske aktivity NPOA a boli napísané horúcou ihlou, len aby do stanoveného termínu mohli byť vyčerpané bohaté finančné fondy, pridelené na tieto publikácie.

Vo výskume folklóru Rusínov-Ukrajincov východného Slovenska aj po roku 1989 pokračovalo niekoľko individuálnych bádateľov prevažne dôchodkového veku bez akejkoľvek finančnej podpory.

Na prvom mieste je treba spomenúť spisovateľa Michala Šmajdu, niekoľkoročného pracovníka Múzea ukrajinskej kultúry (1960 – 1971), kde zbieranie folklóru bolo náplňou jeho práce. V roku 1992 M. Šmajda vydal 500-stránkovú knihu *A ešte vám vinšujem*.¹¹¹ Je to monografické spracovanie výročných obradov zimného a jarného cyklu. Kniha je výsledkom dlhodobých terénnych výskumov autora takmer vo všetkých rusínsko-ukrajinských lokalitách východného Slovenska. Predstavu o obsahu knihy dávajú jednotlivé kapitoly: Hromnice, Katarína, Andrej, Barbára, Mikuláš, Filip, Vianoce, Nový rok, Traja králi, Fašiangy (zimný cyklus), Jarné práce, Zvestovanie Panny Márie, Veľký pôst, Fedorovica, Topenie smrťky, Kvetná nedeľa, Veľká noc, Veličky, Jarné hry, Juraja (jarný cyklus) a niektoré iné. Každému obradu je venovaná samostatná kapitola. Druhý zväzok monografie by mal obsahovať letný a jesenný cyklus výročných obradov.

106 U Ňagovi jasno. Spivanky z repertuaru Petra Guby a Michala Beleja z Ňagova. Uporjadnyk, muzyčne opracojovana i zapys not Dr M. Garbera. Prešov 1992, 64 s.

107 KALIŇÁK, J.: Dvi višlejemsjy hry. Prešov: 1993, 40 s.

108 KALIŇÁK, J.: Chrystos roždajetsja! Slavite jeho! Svidnik: 1997.

109 KALIŇÁK, J.: Jarné rusínske piesne. Starínská dolina. Prešov 2002, 134 s.

110 KALIŇÁK, L.: Úvod do štúdia hudobného folklóru Rusínov na Slovensku. Prešov: 2002, 176 s.

111 ŠMAJDA, M.: A iší vam vinčuju. Kalendarna obrjadovist' rusiniv-ukrajinciv Čecho-Slovaččyny. Tom I. Prešov: SPN – oddelenie ukrajinskej literatúry, 1992, 500 s.

O rok neskôr M. Šmajda vydal nie menej závažnú publikáciu *Uspávanky*,¹¹² obsahujúcu 599 textov týchto miniatúrnych piesní, adresovaných najmenším deťom. Každá pieseň je presne pasportizovaná – doplnená menom interpreta, jeho vekom a časom zápisu piesne. Takmer všetky piesne boli autorom zapísané v rokoch 1961 – 1965 od speváčok vo veku od 10 do 95 rokov. Najviac uspávaniek pochádza z rodnej obce zapisovateľa Krásneho Brodu. Je to najrozsiahlejšia zbierka uspávaniek nielen v ukrajinskej, ale aj v celoslovenskej folkloristike. Bohužiaľ, doteraz knižne nebola vydaná.

Ďalší zberateľ folklóru Andrej Kucer v roku 1990 vydal druhú doplnenú reedíciu detských hier Rusínov-Ukrajincov Slovenska *Hej, dietočky, dajte rúčky*.¹¹³ Pekne ilustrovaná zbierka obsahuje 147 hier zapísaných od 53 informátorov vo veku od 10 (H. Kačurová zo Svetlíc) do 80 rokov (K. Kutrová z Dubovej). Hry pochádzajú z rôznych regiónov, najviac z rodnej dediny zotstavovateľa Svetlice v okrese Medzilaborce (51 hier).

Na knihu Andreja Kučera nadväzuje zbierka folklóru Juraja Charytuna *Spi, dieťa, spi*,¹¹⁴ obsahujúca uspávanky, riekanky, jazykolamy, vyčítanky, zvukomalebne prejavu, škadlivky, detské koledy a vinše, hry, hádanky a detské pesničky. Kniha je pomocnou príručkou pre školy.

Editor 3. zväzku edície *Ukrajinské ľudové piesne východného Slovenska* Andrej Duleba v 90. rokoch uverejnil niekoľko folkloristických článkov v periodickej tlači Prešova a Svidníka.

Taktiež Ján Lazorič do svojich regionálnych publikáciách o folklóre Šariša čas od času zaraďuje materiály z rusínsko-ukrajinských lokalít. Podobne postupujú i Melánia Nemcová, František Matúš, Ján Ordoš a iní východoslovenskí folkloristi.

Ojedinelou vo folkloristike, ale aj v literatúre Rusínov-Ukrajincov východného Slovenska je už spomínaná kniha spomienok Petra Mušinku *Z tvrdého koreňa*.¹¹⁵ Autor v roku 1928 odišiel do Kanady z obce Kurov, okr. Bardejov, a po 66 rokoch čistým lemkovským nárečím porozprával o tom, čo tam zažil a čo si zapamätal z rodného kraja. Jeho knihu možno zaradiť do folklórneho žánru rozprávania zo života alebo spomienkové rozprávanie.

Folklórne rozprávanie stali sa základom knihy Eriky Matonokovej *Povesti z Osturne*,¹¹⁶ i keď tu ide už o literárne spracovanie ľudových povestí z najzápadnejšej rusínsko-ukrajinskej lokality východného Slovenska.

Zo zahraničných etnológov, ktorí navštívili náš región, je treba vyzdvihnúť expedíciu pracovníkov Národopisného ústavu Národnej akadémie vied Ukrajiny vo Lvove na východné Slovensko v roku 1992 pod vedením riaditeľa ústavu prof. Štefana Pavľuka.¹¹⁷ Expedícia navštívila viaceré rusínsko-ukrajinské lokality v okolí Sniny, Svidníka, Bardejova a Starej Ľubovne. Časť získaných materiálov bola použitá v dvojdielnej monografii *Lemkovština*, vydané týmto ústavom.¹¹⁸ Na vydaní publikácie sa podieľali aj pracovníci Múzea rusínsko-ukrajinskej kultúry vo Svidníku M. Sopoliga, (kapitoly *Osídlenie*, *Interiér*, *Priemyselné stavby*), N. Varcholová a J.

112 ŠMAJDA, M.: *Kolyskovi pisni*. Redaktor Myroslav Il'uk. Prešov 1993. Dodatok do hazety *Nove žytt'a*, č. 7, 128 s.

113 KUCER, A.: *Hej, ditočky, dajte rúčky*. Narodni hry ukrajinciv Českoslovaččyny. Prešov: SPN - oddelenie ukrajinskej literatúry, 1990, 176 s.

114 *Spy, dyt'a, spy*. Vstup, uporjadkuvanja ta slovnyk Jurija Charytuna. Prešov: SPN - oddelenie ukrajinskej literatúry, 1990, 94 s.

115 MUŠYNKA, P.: *Z tverdoho koreňa*. Spohady na ridnyj kraj i Kanadu. Vstup i redajcija Mykola ta Oles Mušynky. Prjašiv: Fundacija Karpaty 1996, 168 s.

116 MATONOKOVÁ, E.: *Povesti z Osturne*. Prešov: 1996, 38 s.

117 MUŠYNKA, M.: *Ekspedycja l'vivjan*. *Nove žytt'a*, 1992, 23, s. 12.

118 *Lemkyvščyna*. Istoryko-etnografične doslidžennja u 2-ch tomach. T. 1: *Materialna kul'tura*. Lviv: 1999, 360 s.; t. 2. *Duchovna kul'tura*. Lviv: 2002. 420 s.

Varchol (Svadba, Pohreb, Výročné obrady) a pracovník Vedecko-výskumného oddelenia ukrajiniistiky v Prešove M. Mušinka (Historiografia etnografického výskumu, Strava, Spolky a spoločenský život, Rodina a rodinná obradovosť).

Ľudové piesne Rusínov-Ukrajincov východného Slovenska sú dôstojne zastúpené v desaťzväzkovom vydaní Zinovija Lyska, odchovanca majstrovskej školy Pražského konzervatória (žiaka J. Suka) Ukrajinské ľudové melódie, realizovanom Ukrajinskou Slobodnou Akadémiou Vied v USA.¹¹⁹ V tejto najrozsiahlejšej zbierke ukrajinského piesňového folklóru, obsahujúcej 11 447 textov a nápevov, je 316 piesní zo 63 rusínsko-ukrajinských lokalít východného Slovenska.

Prehľad výskumu folklóru Rusínov-Ukrajincov východného Slovenska po roku 1989 ani zďaleka nie je vyčerpávajúcim. Snažil som sa v ňom priblížiť aspoň najzákladnejšie výsledky folkloristických výskumov vydané tlačou, predovšetkým knižné publikácie. Ako sa môžeme presvedčiť, za 13 rokov demokratického vývoja našej spoločnosti i na tomto poli bol urobený dobrý kus poctivej práce. Bohužiaľ, bádatelia sa sústredili predovšetkým na zber a publikovanie folklórnych materiálov z terénnych výskumov. Chýbajú hlbšie analytické a syntetické práce a bibliografia folkloristických prác. Verím že v 21. storočí, kedy sa významným pomocníkom folkloristov stáva počítač, bude urobený pokrok i na tomto poli.

119 Ukrajinski narodni melodiji. Zibrav i zredahuvav Zinovij Lysko. T. 1 – 10. New York: 1967 – 1997.

Historické a konfesijné súvislosti asimilácie rusínskeho/ukrajinského etnika na Slovensku

Peter Šoltés

Charakteristika etnika

Rusíni a Ukrajinci sa v rámci menšín žijúcich na Slovensku vyznačujú niekoľkými špecifikami, ktoré je potrebné pri výskume ich historického vývoja, súčasného postavenia a vzájomných vzťahov s majoritným obyvateľstvom brať do úvahy. Na rozdiel od ostatných etnik sa ich (pôvodný) sídelný priestor obmedzuje len na územie východného Slovenska, presnejšie na jeho severovýchodné okresy. To do veľkej miery determinuje odlišnú mieru vnímavosti voči problémom tejto menšiny v kontaktnej oblasti a na ostatnom území štátu. Rusíni/Ukrajinci boli od 17. st. v podstate až do roku 1950 etnikom jednej konfesie. Až modernizácia spoločnosti, prinášajúca sekularizáciu a prenikanie pravoslávia (po prvej, ale najmä po druhej svetovej vojne) narušili homogénnu konfesijnú štruktúru rusínskeho etnika. Ďalším historickým špecifikom Rusínov/Ukrajincov na Slovensku bola deformovanosť ich sociálnej štruktúry, prejavujúca sa v absencii mestského obyvateľstva (ani v jednom meste netvorili Rusíni/Ukrajinci väčšinu obyvateľstva) a s tým spojeným minimálnym zastúpením medzi hospodárskou a kultúrnou elitou. Tento stav sa pomaly začal meniť až v 30-tych rokoch 20. st. Výraznejší zlom však nastal až po roku 1948.

Spomínané tri faktory (geografická ohraničenosť, konfesijná homogenita a nerozvinutá sociálna štruktúra) zohrávali v procese modernizácie rusínskej spoločnosti dôležitú úlohu. Pokúsim sa preto bližšie konkretizovať ich vplyv na proces asimilácie Rusínov na území dnešného Slovenska od konca 18. st. zhruba do polovice 20. st. a to v oboch smeroch – k jeho urýchleniu alebo jeho spomaleniu. Zvolené chronologické vymedzenie reflektuje jednak moje výskumné zameranie ako i skutočnosť, že pre najnovšie (najmä povojnové) obdobie sú k dispozícii výsledky viacerých výskumov, umožňujúce komparáciu.

Dôležitým predpokladom uľahčujúcim proces etnického zjednocovania v kontaktovej slovensko-rusínskej spoločnosti bolo, že etnická identita Slovákov nebola viazaná na príslušnosť k jednej cirkvi, ako tomu bolo napríklad v prípade Poliakov a „poľskej“ – rímskokatolíckej viery.¹ Slovenské etnikum na východnom Slovensku je dodnes zastúpené vo všetkých cirkevných spoločnostiach. Reformácia, rekatolizácia a najmä veľká migrácia obyvateľstva v prvej polovici 18. st. mali za následok, že v Zemplínskej, Užskej, Šarišskej a Spišskej stolici sa sformoval celý rad obcí a miest s tromi, niekde dokonca i štyrmi i viac cirkevnými zbormi. Na ostatnom území Slovenska sa od reformácie formovala slovenská identita v prostredí konfesijného katolícko-evanjelickej bipolarity.² Náboženská a etnická viacfarebnosť východného Slovenska a z nej vyplývajúca každodenná konfrontácia ľudí patriacich k rôznym cirkevným a jazykovým spoločnostiam, rôznosť liturgických jazykov, náboženských obradov a cirkevných sviatkov, sa odrazili aj vo vytvorení spoločenských vzťahov, pre ktoré bola nevyhnutná vzájomná tolerancia. Tento fakt síce zatiaľ nezvzbudil väčšiu pozornosť historikov, no už v 20-tych rokoch minulého st. si toho všimol český et-

1 BRUSKI, J. J.: Rusíni w Polsce i na Słowacji. Meandry świadomości narodowej. In: <http://www.olszowka.most.org.pl/rusi02.htm>. 4. 11. 2003.

2 BANÍK, A.: O dialektickej podstate slovenského konfesionalizmu. Martin: Matica slovenská 2000, s. 30.

nograf Ján Húsek: „... východní Slováci jsou jiní povahou než na příklad Slováci střední a západní. Zvláště patrné je to na jejich nábožensko-cirkevní snášenlivosti.”³

Prvé doklady o existencii slovenských, ale i maďarských gréckokatolíckych farností pochádzajú z polovice 18. st. Na konci vlády Márie Terézie sa etnická štruktúra gréckokatolíckej cirkvi rozširila o slovenský a maďarský element do takej miery, že ich zaznamenávajú aj úradné dokumenty.⁴ Presný údaj o počte gréckokatolíckych Slovákov pochádza až z 30-tych rokov 19. st. od J. Čaploviča. Aj keď sa názory na ich spoľahlivosť rôznia (J. Čaplovič napočítal 152 692 „slovakisierten Ruthenen und ein paar tausend Magyaren“⁵), je zrejme, že už v tomto období museli „slovensky rozprávajúci ruthéni“ tvoriť nezanedbateľnú časť gréckokatolíkov vo vtedajšom Prešovskom a v menšej miere i Mukačevskom biskupstve. Tento termín som použil preto, že z nateraz známych prameňov sa nedá posúdiť, ako sa títo „slovensky rozprávajúci ruthéni“ identifikovali, či podľa jazyka, alebo či v ich myslení naďalej prevládala stará schéma a spájali svoju cirkevnú príslušnosť s etnickou identitou. Bačvanskí Rusnáci vo Vojvodine, ktorých jazyk je takmer identický so stredozemplínskym nárečím no ich etnická (rusnácka) identita to nerefektuje, potvrdzujú oprávnenosť tohto dohadu.

Znalosť slovenčiny, a od poslednej tretiny 19. st. aj maďarčiny, sa medzi rusínskym obyvateľstvom rozširovala v závislosti od rastúcej priestorovej mobility. Zvládnutie slovenského jazyka (v jeho nárečovej forme) bola pre rusínske obyvateľstvo na východnom Slovensku dôležité najmä pre potreby hospodárskych a spoločenských stykov. Platilo to najmä na Zemplíne, kde vo všetkých mestách a mestečkách prevládalo slovenské, resp. maďarské etnikum a v týchto dvoch jazykoch sa najčastejšie komunikovalo na trhoch a jarmokoch, kam dedinské obyvateľstvo odchádzalo speňažiť časť svojej produkcie. Intenzita takto prebiehajúcej slovakizácie bola ovplyvnená aj tým, že na východnom Slovensku mala slovenčina (jej tamojšia nárečová podoba) postavenie „panskej reči,” ktorou rozprávala aj miestna šľachta a meštianstvo, z ktorého ju od polovice 19. st. začala vytláčať maďarčina.⁶ Vplyv východoslovenského kultúrneho prostredia je doložený dokonca aj mimo územia bývalého Uhorska u susedných haličských Rusínov.⁷ O sklone Lemkov prispôbovať sa kultúre Slovákov a preberať ich zvyky písal v prvej polovici 19. st. J. Holovackyj.⁸ Ak uvážime, že akulturácia prebiehala u haličských Lemkov, u Rusínov žijúcich vo východoslovenských stoliciah musela byť v dôsledku častejších kontaktov a interferencií ešte silnejšia.

Medzi stimulujúce akulturačné faktory patrili úzke ekonomické, hospodárske a kultúrne väzby so slovenskými i maďarskými oblasťami, každoročný dočasný odchod časti produktívneho obyvateľstva na sezónne práce do južných stolíc, ku ktorému sa od 80-tych rokov 19. st. pridala masová ekonomická migrácia do zámoria. V ďalšom výskume bude preto prínosné porovnať vývoj hustoty osídlenia rusínskych dedín od prvej polovice 18. do konca 19. st. a v rámci demogra-

3 HÚSEK, J.: *Národopisná hranice mezi Slováky a Karpatorusy*. Bratislava: 1923, s. 360.

4 *Lexicon locorum a kanonická vizitáci Jágerskeho biskupstva z rokov 1772 – 1773, Korabinského Geographisch-historisches und Produkten Lexicon von Ungarn z r. 1786* uvádzajú takmer 30 desiatky gréckokatolíckych farností, v ktorých sa rozpráva lingua slavica.

5 CSAPLOVICS, J.: *Gemälde von Ungern. Erster Theil*. Pesth: 1829, s. 293.

6 CZAMBEL, S.: *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov*. I. diel. Turčiansky Svätý Martin: 1906, s. 182. a nasl. Pozri tiež HÚSEK, J.: *Národné povedomie na východnom Slovensku*. In: *Prúdy*. 8, 1924, č. 9 – 10, s. 562 – 563.

7 REINFUSS, R.: *Związki kulturowe po obu stronach Karpat w rejonie Łemkowszczyzny*. In: CZAJKOWSKI, J. (Ed.): *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, II. Rzeszów: 1992, s. 167 – 181.

8 ГОЛОВАЦКИЙ, Я.: *Песни*. 1878, citované podľa ПЕТРОВ, А.: *Заметки по угорской Руси*. Санкт Петербург: 1906, s. 448.

fického vývoja okolitých oblastí. Doterajšie výskumy ukazujú, že kým na začiatku 18. st. patrili severné, rusínske dediny k najhustejšie obývaným sídliskám východného Slovenska, od konca 18. st. sa ich populačný vývoj v porovnaní z južnejšie ležiacimi slovenskými a maďarskými oblasťami spomalil.

Asimilácia rusínskych enkláv a ostrovov, ktoré vznikli v slovenskom etnickom prostredí od konca 17. do polovice 18. st. a pomaly, no predsa len prebiehajúci etnodiferenciačný proces v gréckokatolíckej cirkvi viedli k tomu, že dovtedy hmlisté rozhranie medzi slovensky a rusínsky hovoriacou oblasťou dostalo ostrejšie kontúry. Hranica súvislého rusínskeho územia sa (až na minimálne odchýlky) už v 80-tych rokoch 19. st. ťahala po tej istej línii, ako ju zaznamenali všetky nasledujúce sčítania obyvateľstva v nasledujúcom polstoročí, až po sčítanie z roku 1930.⁹ K zmenám deklarovanej národnosti (či, presnejšie povedané, národnosti na základe materinského jazyka) dochádzalo len v obciach, kde sa identita formovala v prostredí konkurencie „ruskej“ viery a slovenskej reči.

Počiatky etnodiferenciačného procesu v gréckokatolíckej cirkvi a jeho vývoj je potrebné skúmať najmä preto, aby bolo možné odlišiť dva prepojené, predsa však kvalitatívne odlišné vývinové fázy. Prvou je jazyková a na ňu nadväzujúca etnická asimilácia Rusínov v žijúcich v ostrovoch a enklávach v slovenskom prostredí a v kontaktných oblastiach. Druhým procesom je etnická diferenciácia súvisiaca s postupným nahradzovaním tradičného spájania konfesionálnej a etnickej identity v prostredí byzantsko-slovanského obradu.

Asimiláciu Rusínov najviac spomaľoval rusínsky charakter gréckokatolíckej cirkvi, kde od polovice 19. st. do rozpadu Rakúsko-Uhorska pôsobili dve národné hnutia – rusínske a maďarské. Úplná absencia slovenskej inteligencie v gréckokatolíckej cirkvi pretrvávajúca až do 30-tych rokov 20. st. spomaľovala národno-vedomovací proces v slovenských zboroch.¹⁰ Až do násilnej likvidácie v roku 1950 nebol medzi cirkevnými hodnosťami Mukačevského i Prešovského biskupstva ani jeden kňaz slovenského pôvodu.¹¹ Ďalším faktorom, ktorý spomaľoval ani nie tak proces asimilácie Rusínov, ako skôr etnickú diferenciáciu v prostredí gréckokatolíckej cirkvi, bolo pretrvávajúce predstáv o Rusínoch ako jediných nositeľoch byzantsko-slovanského obradu v severovýchodnom Uhorsku. Stotožňovanie vierovyznania a národnosti prežívalo nielen v cirkevných kruhoch, ale aj v štatistikách. Až sčítanie obyvateľstva v roku 1880 spochybnilo koreláciu medzi konfesionálnou a etnickou príslušnosťou. Tým, že sa v ňom prvýkrát položila otázka materinského jazyka (súčasne s uvedením náboženskej príslušnosti), vyšlo najavo, že schematické stotožňovanie národnosti a náboženstva je mylné.¹² V Prešovskom biskupstve sa v roku 1880 k rusínskemu materinskému jazyku prihlásila zhruba polovica gréckokatolíckych

9 Národnostné rozvrstvenie gréckokatolíkov na Slovensku v roku 1930 bolo nasledovné: 41% k „ruským“ národnostiam, 51% k slovenskej, 6 % k maďarskej a 1% k cigánskej národnosti. Pozri: Sčítaní ľudu v Republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Řada VI. sv. 98. Praha: Státní úřad statistický 1934, s. 82; pozri tiež: POTERA, A. L.: Ruthenians in Slovakia and the Greek Catholic Diocese of Prešov. In: Slovak Studies, I. Rim: 1961, s. 199 – 220.

10 Pravdepodobne prvým a na dlhú dobu asi jediným gréckokatolíckym kňazom, o ktorom je známe, že bol činný v slovenskom národnom hnutí, bol na konci 19. st. Michal Ďurišin. Pozri: MURÍN, J.: Tvorí sa slovenská gréckokatolícka inteligencia. In: Kalendár Jednoty sv. Cyrila a Metoda pre gréckokatolíkov Slovákov na rok 1949, Michalovce: Jednota sv. Cyrila a Metoda, roč. 5, 1949, s. 45.

11 HARAKSIM, Ľ.: Etnodiferenciačný proces v gréckokatolíckej cirkvi na východnom Slovensku. In: Historický zborník, 11, 2001, 1, s. 39.

12 Vedúci uhorského štatistického úradu K. Keleti to vyjadril aj pri hodnotení výsledkov sčítania: „Nie je to tak dávno, čo sa verilo, že z údajov o náboženskej príslušnosti možno odvodiť národnostné pomery.“ KELETI, K.: Ungarns Nationalitäten auf Grund der Volkszählung des Jahres 1880. Budapest: 1882.

veriacich.¹³ V schematizmoch a iných oficiálnych dokumentoch Prešovského a Mukačevského biskupstva boli však naďalej uvádzané len rusínske, maďarské a rumunské farnosti, čím vyjadrovali aj svoj oficiálny postoj k národnostnej otázke.¹⁴ Sčítanie z roku 1880 však verifikovalo tradičnú schému, že Rusíni v Uhorsku (97 % z nich) sa hlásia ku gréckokatolíckej cirkvi.

Etnodiferenčný proces v rámci gréckokatolíckej cirkvi výrazne urýchlila revolúcia 1848 – 1849. Bachova vláda po nej urobila určité ústupky v národnostnej politike a zaviedla používanie menšinových jazykov v školách, na nižších úradoch a pod., čím sa jazyk začal v rebríčku identifikačných znakov posúvať pred príslušnosť k cirkvi. V konfesionálne zmiešaných oblastiach sa po slovensky hovoriaci gréckokatolíci ocitli pred dilemou, ako do ktorého jazykovo-literárneho prostredia sa zaradiť. Jazyk presadzovaný v prostredí gréckokatolíckej cirkvi – „ruský“ jazyk (spisovná ruština s prvkami cirkevnej slovančiny a rusínskych nárečí), bol pre nich menej zrozumiteľný, ako staroslovenčina (slovakizovaná čeština), štúrovska slovenčina či bernolákovčina, ktoré boli v tom čase rozšírené u katolíckych a evanjelických Slovákov v ich okolí. To bol dôležitý moment v etnodiferenčnom procese slovenských gréckokatolíkov. V období, keď sa jazyk začínal presadzovať ako hlavné kritérium národnej príslušnosti a konkuroval etatistickému a konfesionálnemu definovaniu identity, začali po slovensky hovoriaci gréckokatolíci vnímať svoju identitu širšie ako v hraniciach svojej konfesionálnej príslušnosti. Prejavilo sa to tým, že začali dávať najavo svoj nesúhlas voči tvrdeniu „čo gréckokatolíci – to Rusín.“¹⁵ Medzi prejavy formovania sa ich slovenskej identity patrilo preferovanie slovenskej tlače, kalendárov a kníh, konflikty s duchovnými pre jazyk kázne a pod.¹⁶ Ďalší vývoj v Uhorsku, najmä po vzniku dualizmu a slabosť slovenského národného hnutia na východnom Slovensku však tento proces zastavili.¹⁷

Otázka akej národnosti sú gréckokatolíci v mnohých obciach východného Slovenska sa stala naliehavou po roku 1918, keď sa maďarčina v školách, samospráve, úradnom styku a pod. nahradzovala slovenčinou, resp. rusinizovanou ruštinou. Spor o to, ktorý jazyk sa má zaviesť do škôl v gréckokatolíckych školách spolu s otázkou revízie hraníc medzi Podkarpatskou Rusou a Slovenskom najviac zaťažovali slovensko-rusínske vzťahy na politickej úrovni, no bytostne sa dotýkali najmä obyvateľov niekoľko desiatok východoslovenských obcí. Do polemiky vedúcej sa okolo otázky, v akom jazyku má prebiehať pastorácia, vydávané modlitebné knižky a časopisy pre gréckokatolíkov Slovákov sa prirodzene zapájali najmä cirkevné kruhy. Užhorodskí baziľáni v svojom časopise Misionár vydávanom od roku 1936 vo východoslovenčine svoju voľbu jazyka argumentovali spôsobom, ktorý dobre vystihuje podstatu sporu: „...medzi našim narodom v davnej šarískej a zemplinskej župe jedne majú še za slovakov, druhe za rusynov a všicke huto-

13 V celom Uhorsku tvorili v rámci gréckokatolíckej cirkvi Rusíni sotva štvrtinu 22,13 % (332 028), Slováci 6,7 % (98 771) a Maďari 9 % (134 951); najväčší podiel tvorili Rumuni 56,69 % (850 736). KELETI, K. – JEKELFALUSSY, J.: Statistik der Bevölkerung Ungarns. Deutscher Auszug aus der in ungarischer Sprache erscheinender Statistik Ungarns. Budapest: 1885, s. 58.

14 Jednou z mála nateraz známych výnimiek je vizitácia mukačevskej eparchie z roku 1883, v ktorej bola pri siedmich obciach (Pusté Čemerné, Strážske, Michalovce, Poša, Rakovec, Topoľany, Voľa) Michalovského dištriktu prvýkrát v rubrike jazyk kázne uvedená slovenčina – „lingua slavica“. Pozri: Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis Munkacsensis. Ungvarini: 1883, s. 241 – 242.

15 HARAKSIM, L.: K sociálnym a kultúrnym dejinám Ukrajincov na východnom Slovensku do roku 1867. Bratislava: Veda, 1961, s. 168.

16 Konkrétne prípady pozri: HARAKSIM, L.: Ku genéze slovenských gréckokatolíkov a o ich mieste v gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku. In: P. Michal Lacko, S. J. Život a dielo. Košice: Slovenský katolícky kruh v Košiciach 1992, s. 159.

17 ŠOLTÉS, P.: Špecifiká formovania národnej identity na východnom Slovensku na prahu modernej doby. In: DANIŠ, M. (Ed.): Acta historica Posoniensia I., Bratislava: 2001, s. 84 – 100.

ra na jednom dialekte. Daktory inteligenty pytali nas, žeby sme pisali vecej po zapadnoslovensky, a inše zaš pytali nas, žeby sme pisali po rusky. Ked posluchame pervšich, krivdu robime druhym i oni budu kričec, že slovakyzujeme rusynov; ked posluchame druhych, pervše budu kričec, že my rusifikujeme slovakov!¹⁸ 30-te roky 20. st. (a snád' ešte i prvých päť povojnových rokov) boli obdobím, kedy diskusie i spory medzi oboma táborami boli najintenzívnejšie a záujem pro-národných organizácií a publicistiky o národnostné pomery v gréckokatolíckej cirkvi najväčší.¹⁹ Diskusia priniesla pre slovenských gréckokatolíkov niekoľko hmatateľných výsledkov. Vyšlo po slovensky niekoľko náboženských príručiek – Katechizmus pre slovenské gréckokatolícke deti (1937), modlitebná knižka (1941), či preklad časti liturgie sv. Jána Zlatoústeho (1933).²⁰ K zmene vládnej politiky v otázke národnostných pomerov v gréckokatolíckej cirkvi došlo po vzniku Slovenskej republiky (1939 – 1945). Vo vzťahu k rusínskemu/ukrajinskému obyvateľstvu prevládala zo strany štátu nedôvera, ktorá vyústila do krokov, smerujúcich k oslabeniu prorúsinskeho smeru v cirkevných úradoch a školskom systéme. Slovenskí gréckokatolíci, cítiac podporu štátnych orgánov, národne orientovaných inštitúcií a publicistiky (Slovenská liga, Národné noviny a i.) začali organizovať spolkový život (v roku 1941 vznikol prvý spolok slovenských gréckokatolíkov – Spolok sv. Cyrila a Metoda), vydavateľskú činnosť, presadili výučbu v slovenčine vo viacerých ruských školách. Je preto pochopiteľné, že obdobie prvej ČSR a vojnovjej SR gréckokatolícki Slováci a Rusíni hodnotia odlišne.

Ak to zhrniem, tak do polovice 20. st. ovplyvňovali proces asimilácie Rusínov na Slovensku dve protichodne pôsobiace sily: silné hospodárske, kultúrne a sociálne väzby v kontaktnej oblasti, umocnené tradične bezkonfliktným spoložitím oboch etník, na druhej strane tu bol vplyv cirkevného prostredia v ktorom dominovalo tradičné chápanie gréckokatolíckej cirkvi ako rusínskej (ruskej) a s ňou súvisiace stotožňovanie náboženskej a etnickej príslušnosti, a na niektorých miestach sa k nim pridával aj vplyv cirkevných škôl.

Asimilácia Rusínov, či ako sa tiež nazýva – slovakizácia, bola do 40-tych rokov 20. st. procesom prirodzeným, nebola zo strany slovenskej spoločnosti cieľavedome podporovaná. Cirkevné štruktúry gréckokatolíckej cirkvi boli etnicky rusínske, od polovice 19. st. silno maďarizované, štátna a župná správa bola do roku 1918 v rukách maďarskej šľachty a inteligencie. Neprebíhala v školách, kostoloch, či úradoch, ale jej „dejiskom“ boli dedinské chalupy, krčmy, trhy a jarmoky. Národnú a kultúrnu emancipáciu gréckokatolíckych Slovákov umožnil až podmienky vytvorené po vzniku 1. ČSR. Vo vedení gréckokatolíckej cirkvi a u časti rusínskej inteligencie však táto narážala na odpor v dôsledku toho, že rusínske etnikum strácalo na území dnešného Slovenska dominantné postavenie – čo do počtu a veľkosti cirkevných zborov.

Aktuálne problémy

Keď som na začiatku uviedol špecifiká rusínskej a ukrajinskej menšiny na Slovensku, nespomenul som ešte jednu výraznú črtu, že totiž vzájomné vzťahy s majoritným obyvateľstvom nie sú z minulosti poznamenané výraznejšími traumatickými skúsenosťami. Historická pamäť Rusínov/Ukrajincov a Slovákov neobsahuje vyhranene protichodné interpretácie, ktoré by predstavovali reálny či potencionálny zdroj konfliktu. Nedávne sociologické výskumy u Rusínov zistili, že ich

18 Misionar, 1937, roč. 2, máj, s. 4.

19 LETZ, R.: Postavenie gréckokatolíkov slovenskej národnosti v rokoch 1918 – 1950. In: DORULEA, J. (Ed.): Slovensko-rusínsko-ukrajinské vzťahy od obrodzenia po súčasnosť. Bratislava: Slavistický kabinet SAV 2000, s. 107 - 111.

20 LACKO, M.: Gréckokatolíkom. Výber z diela. Ed. M. Fedor. S. J. Košice: Byzant 1992, s. 30 – 31.

historické povedomie je silne poznačené komplikovaným vývojom k modernej národnej identite, nevyprofilovanosťou ich národnej ideológie. To sa odráža v neschopnosti odpovedať na základné otázky súvisiace s ich etnogenézou.²¹ Tento stav pramení aj z toho, že dodnes chýbajú na školách učebnice dejepisu, v ktorých by sa minulosť Slovenska prezentovala v celej jeho etnickej a náboženskej pestrosti.

Medzi tých málo „kameňov úrazu“ vo vzájomných vzťahoch patrí otázka pôvodu gréckokatolíkov Slovákov, ich miesta v dejinách východného obradu v Karpatskej kotline, a s tým súvisiaci problém slovakizácie Rusínov a „skutočného“ počtu Rusínov/Ukrajincov na Slovensku. Diskusia prebieha(la) prevažne v akademických kruhoch a k najtlačším stretom dochádza na stránkach monografií, odborných časopisov a na konferenciách. Z času na čas, pravidelne však pred sčítaním obyvateľstva, zarezonuje tento problém aj v médiách a na verejnosti. V argumentácii sa okrem štatisticky podložených údajov o počte Rusínov/Ukrajincov narába aj s termínom skutočný, resp. potencionálny počet príslušníkov tejto minority, ktorý by sa mal blížiť k 130 000 osôb.²² Ide o osoby, ktoré sú preukázateľne rusínskeho/ukrajinského pôvodu, no deklarujú slovenskú národnosť. Naposledy sa predmetom pomerne širokej diskusie v tlači stala otázka národnej orientácie pred beatifikáciou biskupa P. Gojdiča. Už len samotný fakt, že diskusia o jednom z najvýraznejších obhajcov myšlienky svojbytného rusínskeho národa, podporovateľovi rusínskej akcie v školstve a ďalších prorúsinských aktivít vznikla, svedčí o deformácii historického vedomia v ostatnom polstoročí.

Až do roku 1989 sa historická polemika obmedzovala na historikov pôsobiacich v emigrácii. Katalyzátorom diskusie bol najmä vývoj situácie v revitalizovanom Prešovskom biskupstve po roku 1968, v ktorom sa začali výraznejšie presadzovať slovenské cirkevné kruhy a vo vedení eparchie stratili rozhodujúci vplyv rusínsky orientovaní kňazi. Zrušením gréckokatolíckej cirkvi v roku 1950 sa prerušila kontinuita cirkevných elít, celá jedna generácia bola odstavená z pastoraácie a vystavená perzekúciám, prípadne konvertovala na pravoslávie. V obnovennej cirkvi až po najvyššie štruktúry sa etablovali kňazi pochádzajúci zo slovenského prostredia a časť rusínskeho duchovenstva v reakcii na udalosti 50-tých a 60-tých rokov zmenila svoju národnú orientáciu. Vedeniu eparchie sa vyčítala tendencia zavádzať namiesto cirkevnej slovančiny ako jazyk bohoslužieb slovenčinu.²³

Tento pohyb v gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku do značnej miery vychádzal zo zmien v posudzovaní národnostných pomerov v najvyšších cirkevných kruhoch vo Vatikáne. V roku 1962 bola do úradnej publikácie Kongregácie pre východné cirkvi *Oriente Catholico. Cenni storici e statistiche* prvýkrát zaradená kapitola *Slovacchi di rito bizantino*, čo sa rovnalo faktickému uznaniu ich existencie. Najväčšiu zásluhu na tom mal profesor na Pontificio Istituto Orientale Michal Lacko, ktorý bol hlavným redaktorom tohto vydania. Pohyboval sa v najvyšších vatikánskych kruhoch a mal tak možnosť presadiť do tejto prestížnej štatisticko-historickej publikácie zaradenie údajov o slovenských gréckokatolíkoch z Prešovskej eparchie a Košického vikariátu. O rok neskôr boli Slováci gréckokatolíci zaradení aj do ročenky *Annuario Pontificio*.²⁴ V roku

21 Rusíni/Ukrajinci na Slovensku na konci 20. storočia. K vybraným výsledkom historicko-sociologického výskumu v roku 2000. Prešov: Universum 2001, s. 33 – 41.

22 МАГОЧИЙ, П. Р.: Русины на Словенську. Историчный перегляд. Пряшов: Русинська оброда 1994, s. 53, 63. Citovaný autor uvádza počet 75 rusínskych farností, kde sa od roku 1968 zaviedla slovenčina ako bohoslužobný jazyk.

23 МАГОЧИЙ, П., Р.: Русины на Словенську, s. 7.

24 LITVA, J. F.: Dielo profesora Michala Lacka v kontexte slovenskej kultúry. In: P. Michal Lacko, S. J. Život a dielo. Košice: Slovenský katolícky kruh v Košiciach 1992, s. 28 – 29; BABJAK, J.: P. Michal Lacko, SJ, informátor a formátor gréckokatolíkov. Dobrá kniha, s. 106.

1963 publikoval M. Lacko štúdiu *A brief survey of the history of the Slovak catholics of the Byzantine-Slavonic Rite*,²⁵ ktorou na existenciu Slovákov východného obradu upozornil aj zahraničnú historickú obec.

Vedecké a publicistické aktivity skupiny slovenských historikov a teológov pôsobiacej v zahraničí (M. Lacka, L. Potemru, M. Rusnák a iných), ktoré obhajovali a do veľkej miery aj iniciovali zmenu v posudzovaní národnostných pomerov gréckokatolíkov na Slovensku pri Svätej Stolici, vnímala ukrajinská exilová historiografia, citujúc A. Pekara, ako „budovanie slovenského impéria na ukrajinskom území našej rodnej Prjašivščiny“ a marginalizovanie existencie Ukrajincov na východnom Slovensku.²⁶ Existenciu Slovákov východného obradu interpretuje ukrajinská (najmä exilová) historiografia ako výlučný produkt asimilácie Ukrajincov v období od polovice 19. st. a trvajúcú až do súčasnosti. Nejednotnosť panuje v názoroch na to, v ktorých obdobiach bola slovakizácia najsilnejšia. P. R. Magocsi napríklad uvádza dve obdobia najintenzívnejšej asimilácie Rusínov, prvá v rokoch 1841 – 1890, kedy sa podľa neho 176 rusínskych obcí poslovenčilo, 37 maďarizovalo a len jedna slovenská obec sa rusinizovala. Druhú fázu datuje do obdobia rokov 1945 – 1990.²⁷ Väčšina autorov kladie denacionalizáciu rusínskeho/ukrajinského etnika do obdobia po vzniku I. ČSR.²⁸ V niektorých prácach bol dokonca prezentovaný názor, že počas 20-tych a 30-tych rokov 20. st. národný život Ukrajincov najviac utrpel, viac ako za celé obdobie existencie v Uhorskom kráľovstve.²⁹

Stav výskumu po roku 1989 a priority ďalšieho výskumu

V slovenskej historiografii sa možno stretnúť s tromi interpretáciami pôvodu byzantsko-slovenského obradu u Slovákov a vôbec na území Slovenska. Prvá, reprezentovaná prevažne cirkevnými historikmi, jeho neprerušenejšiu existenciu datuje do obdobia Veľkej Moravy a misijného pôsobenia sv. Cyrila a Metoda. Hľadanie dokladov o kontinuite východného obradu na Slovensku, objavovanie „nepreťatých“ koreňov vedúcich až k cyrilo-metodskej misii je v gréckokatolíckej cirkvi motivované snahou podložiť dve tradované tvrdenia: že cyrilo-metodský model kresťanstva ostal na tomto území vždy životaschopný, aj keď bol vo vrcholnom stredoveku spoločensky silno marginalizovaný, a že existencia gréckokatolíckej cirkvi na území bývalého Uhorska nie je výlučným produktom únie s Rímom uzavretej v roku 1646.³⁰ To umožňuje gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku (ale i v Maďarsku, na Ukrajine, v Poľsku a Srbsku) pokladať sa za

25 Pozri *Slovak Studies*, roč. 3, 1963, s. 199 – 224.

26 *Analecta ordinis s. Basilii Magni. Sectio II, Vol. VII, fasc. 1 – 4*. Red. Wawryk M., Romae: 1971.

27 MAGOCSI, P. R.: Mapovanie národov bez štátov. Východní Slovania v Karpatoch. In <http://www.saske.sk/cas2-99/magoas.html>. 14.11.2000. Iní, prevažne ukrajinskí historici pôsobiaci v emigrácii vysvetľovali existenciu slovenských gréckokatolíkov denacionalizáciou Rusínov/Ukrajincov v 20-tych a 30-tych rokoch 20. st., kedy sa podľa nich „slovakizovala“ veľká časť etnických Rusínov. Pozri pozn. č. 26.

28 SLIVKA, J.: *Historical mirror. Sources of the Rusin and Hungarian Greek Rite Catholics in the United States of America 1884 – 1963*. Brooklyn, New York: 1978, 339 s.; SLIVKA, J.: *Who are we? Nationality: Rusin, Russian, Ruthenian, Slovak? Ecclesiastical name: Greek Rite Catholic, Byzantine Rite Catholic?* New York: 1977, 25 s.; EVANS, M., J.: *Guide to Americansky Russky Viestnik. Vol. I. 1894 – 1914*. New Jersey: Carpatho-Rusyn Research Center, 1979; WARZESKI, W.: *Byzantine Rite Rusins in Carpatho-Ruthenia and America*. Pittsburgh Pa.: Byzantine Seminary Press 1971, 332 s.

29 „During this twenty years of Slovak administration of Prjašivščyna, they harmed more the national life of Ukrainians, than the Hungarians during the thousand years of their occupation.“ Pozri: KUBINYI, J.: *The History of Prjašiv Eparchy*. Rome: 1970, s. 158.

30 ŠKOVIERA, D.: Čím sú grécki slovenskí katolíci? In: *Historická revue*, 13, 2002, 12, s. 35.

priamu pokračovateľku a dedičku cyrilo-metodského modelu.³¹ Konceptia priamej kontinuity slúži v tejto časti slovenskej historiografie zároveň ako argument proti tvrdeniam ukrajinskej a rusínskej strany, že existencia slovenských gréckokatolíkov je výhradne produktom asimilácie Rusínov/Ukrajincov. V laickom i cirkevnom prostredí (v rusinskom aj slovenskom) táto interpretácia dominuje, aj keď historiografia a archeológia nedisponuje dokladmi o tom, že by sa v nejakých lokalitách východného Slovenska udržala sídlisková a obyvateľská kontinuita už od 9. st.

Druhá skupina historikov kladie počiatky kontinuálnej prítomnosti východného kresťanstva medzi Slovákmi do obdobia valašskej kolonizácie. S touto interpretáciou vystúpil ako prvý A. L. Petrov v 20-tych rokoch minulého storočia.³² Do obdobia valašskej kolonizácie kladú počiatky kontinuálneho výskytu východného obradu v slovenskom etnickom prostredí aj L. Haraksim a J. Beňko. Slovenské etnikum je podľa nich autochtónnou zložkou gréckokatolíckej cirkvi už od jej konštituovania.³³

Tretia skupina slovenských historikov kladie začiatok rozšírenia východného obradu do 18. st. – B. Varsik,³⁴ resp. 19. st. – F. Uličný³⁵ a spája ho výhradne s procesom asimilácie Rusínov.³⁶

Kým obdobie moderných dejín Rusínov/Ukrajincov na Slovensku púta pozornosť značného okruhu historikov, publicistiky i verejnosti, skorší historický vývin slovensko-rusínskych vzťahov v 18. st. a prvej polovici 19. st. stál na okraji záujmu. Problému asimilácie Rusínov/Ukrajincov a s ňou prepojenej otázke pôvodu slovenských gréckokatolíkov sa historiografia na Slovensku dlhú dobu nevenovala, ak nepovieme že sa jej vedome vyhýbala. Problém asimilácie rusínskeho etnika preto až donedávna rezonoval viac v prácach zahraničných autorov. Do polovice 20. st. to bolo spôsobené malou početnosťou historickej obce. V období rokov 1948 – 1989 to zapríčinili priame politické a ideologické zábrany a deformácie spôsobené nevyhnutnosťou prispôbovať historické interpretácie oficiálnej politickej línie, ignorovanie cirkevných dejín a ďalšie príčiny, ktoré spôsobili, že odborná diskusia o tomto probléme sa rozvinula až po zmene politického systému. Výskum sa však koncentroval na obdobie 20. st. Problém slovensko-rusínskeho spolužitia a asimilácie Rusínov treba sledovať v širšom historickom horizonte, dokonca ešte širšom, než je ostatných 150 rokov, odkedy sú k dispozícii uhorské sčítania obyvateľstva s údajmi o materinskom jazyku či deklarovaní národnosti. Budúci historický výskum by sa mal

31 Pozri: FEDOR, M.: Spolupatróni Európy. Ich odkaz na Slovensku. Spolok sv. Cyrila a Metoda, 1990. VASIL, C., SJ.: Gréckokatolíci. Dejiny – osudy – osobnosti. Košice: Byzant, Vydavateľstvo Spolku sv. Cyrila a Metoda 2000, s. 5. Tradícia priamej línie od sv. Cyrila a Metoda je však rovnako pevne zabudovaná v základoch konfesionalnej identity pravoslávnej cirkvi na Slovensku. Prirodzene, s tým rozdielom, že v popredí stojí byzantský pôvod ich slovanskej misie, kým moment subordinácie Rímu je zatláčaný do úzadia.

32 PETROV, L. Alexej: Kdy vznikli ruské osady na uherské Dolní zemi a vůbec za Karpaty? K demografii zakarpatské Rusi. In: Český časopis historický, 29, 1923, sešit 3 – 4, s. 432 – 434. Pozri najmä tzv. Specificatio bonorum ad Dominium Homonna spectantium zo začiatku 17. st., kde je vyše 50 obcí združených do valašských krajín označených ako slovenské – Tootsagh. Pozri aj PETROB, L. A.: Материалы до истории Угорской Руси VI. Санкт Петербург: 1911, s. 98 – 99.

33 HARAKSIM, L. Ku genéze slovenských gréckokatolíkov, s. 161 – 163.

34 Okrem práce Národnostná hranica slovensko-maďarská v ostatných dvoch storočiach, s. 60 – 62, pozri VARSÍK, B.: Osídlenie Košickej kotliny I, II, III. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1964, 1973, 1977, najmä III. diel, kde je osobitný zreteľ venovaný celému východnému Slovensku a hornému Pottisiu.

35 ULIČNÝ, F.: Rusíni v Zemplínskej župe od 14. do 18. storočia. In: DORULA, J. (Ed.): Slovensko-rusínsko-ukrajinské vzťahy od obrodnenia po súčasnosť. Bratislava: Slavistický kabinet SAV 2000, s. 37 – 51. Tam pozri aj ďalšiu literatúru.

36 ŠOLTÉS, P.: Reflexia Slovákov byzantsko-slovanského obradu v slovenskej historiografii ako príklad historickej reinterpretácie. In: XIII. medzinárodný zjazd slavistov v Ľubľane. Príspevky slovenských slavistov. Bratislava: Slovenský komitét slavistov – Slavistický kabinet SAV 2003, s. 243 – 269.

zamerat' na komplexný výskum archívnych materiálov – vizitačných protokolov, obecných a farských kroník a pod., ktoré zaznamenávajú lokálne jazykové, etnografické a sociálne pomery a to od predštatistického obdobia až po nedávnu minulosť. Umožní to odlišiť dva prepojené, predsa však kvalitatívne odlišné vývinové fázy: jazykovú a na ňu nadväzujúcu etnickú asimiláciu Rusínov v žijúcich v ostrovoch a enklávach v slovenskom prostredí a v kontaktných oblastiach, od etnickej diferenciacie a postupného nahradzovania konfesijné motivovanej identity jazykovými a kultúrnymi atribútmi.

Umožní to upresniť odpovede na otázky súvisiace s asimiláciou Rusínov v slovenskom a maďarskom prostredí: kedy sa v prostredí gréckokatolíckej cirkvi začína etnodiferenciačný proces, v ktorých obdobiach a v dôsledku ktorých spoločenských zmien sa zrýchlilo, resp. spomalilo tempo etnickej asimilácie rusínskeho obyvateľstva. Intenzita týchto procesov sa menila. Narastala v prvom rade v závislosti od priestorovej mobility ľudí, na ktorú v 18. a 19. storočí stimulujuco pôsobili: živelná i organizovaná (zemepánmi alebo štátom) kolonizácia vyľudnených oblastí na prelome 17. a 18. st., zrušenie nevoľníctva, neúroda, hladomor a vystaňovalecká vlna v roku 1846 – 1848. V novom prostredí si zhruba dve až tri generácie uchovali znalosť rusínskeho jazyka. Rýchlosť jazykovej asimilácie závisela od viacerých faktorov, z nich sa ako najdôležitejšie podľa doterajšieho stavu poznania javia byť: početné zastúpenie kolonistov v rámci dedinskej spoločnosti a širšieho územia, vzdialenosť od kompaktného rusínskeho územia, ne/existencia gréckokatolíckej farnosti, konfesijná štruktúra, „výkonnosť“ vzdelávacieho systému a celkový stupeň modernizácie spoločnosti. Cirkevno-právne neobmedzované uzatváranie zmiešaných manželstiev (v niektorých oblastiach – južný a stredný Zemplín – dokonca uprednostňovaním obradovo zmiešaných manželstiev z dôvodu väčšieho počtu sviatočných dní, kde predstavovali tretinu sobášov) sa proces etnického zjednotenia veľmi urýchlil.³⁷ Porovnaním faktorov vplývajúcich na asimilačný proces v jednotlivých historických etapách bude možné stanoviť tie z nich, ktoré sú v interetnických vzťahov konštantné, od tých, ktoré sú dôsledkom modernizácie spoločnosti.

37 KALAVSKÝ, M.. Štúdie o etnokultúrnom vývoji národnostne zmiešanej oblasti. In: KALAVSKÝ, M. (Ed.): Južný Zemplín. Bratislava: SAP 1993, s. 5 – 6.

Cyrilské rukopisné pamiatky z východného Slovenska – jazykovo-historické súvislosti (Rukopisná spevníková tvorba)

Stav výskumu *

Peter Žeňuch

Cyrilské rukopisné pamiatky, ktoré sú späté s východným Slovenskom predovšetkým jazykovo, alebo vznikli v tomto národnostne zmiešanom prostredí, neboli doposiaľ dostatočne spracované. Chýbajú opisy niektorých rukopisných pamiatok, predovšetkým tých cyrilských rukopisov, o ktorých sa možno dozvedieť iba z prác starších bádateľov (A. Petrova, A. Hodinku, J. Sabova, A. S. Petruševiča, M. Lelekača, H. Stripského, M. Vozňaka, V. Hnaťuka, I. Franka a iných) a dnes sú zabudnuté, alebo sú úplne stratené. Patrí k nim napríklad tzv. *Uhrorský spevník A*, resp. *Kušnický rukopis A* z prelomu 18. a 19. storočia,¹ *rukopis Likara* z 19. storočia, *spevník Alexandra Ladižinského* (asi z 18. storočia), *rukopisný spevník z Malcova* (asi z 18. storočia), *rukopis Michala Munkačija* z 19. storočia,² *rukopisný spevník Ďura Bindasa*, gréckokatolíckeho kňaza z Kocury v Báčke z 19. storočia³ a iné. Známe i stratené cyrilské rukopisné spevníky sumarizuje Dieter Stern v práci *Anhang. Vorläufiges Verzeichnis ostslavischer Kantionale*.⁴

Mnohé cyrilské rukopisy patria aj do súkromných zbierok, často neprístupných verejnosti. O niektorých z nich informuje Robert M. Cleminson vo svojej práci *Cyrillic Manuscripts in Slovakia. A Union Catalogue*. Okrem toho prináša aj opisy cyrilských rukopisných pamiatok, ktoré sú uložené vo fondoch slovenských archívov.⁵

Informácie o cyrilských rukopisných pamiatkach z východného Slovenska a Podkarpatskej Rusi (dnešná Zakarpatská oblasť Ukrajiny) uložených v zbierkach Národného múzea a Národnej knihovny v Prahe nájdeme predovšetkým v prácach J. Vašicu a J. Vajsa.⁶ Vo fondoch Národné-

* Práca vznikla v rámci riešenia štátneho programu *Národy, národnosti a etnické skupiny v procese transformácie spoločnosti* počas štipendijného pobytu *Forschungsstipendium der Alexander von Humboldt-Stiftung* v Patristickej komisii Akadémie vied NRW (*Patristische Kommission der Akademie der Wissenschaften von Nordrhein-Westfalen*) v Bonne (Nemecko).

- 1 Opis pozri v práci ФРАНКО, Иван: *Карпаторуське письменство XVII-XVIII в.в.* З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка у Львові 1900. (Reprint jeho práce pozri In: *Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Література і мистецтво. Том 32. (Літературно-критичні праці 1899–1900)*. Київ: Видавництво «Наукова думка», 1981, s. 347 – 349.
- 2 Opisy a krátku informáciu o cyrilských rukopisných pamiatkach pozri ГНАТЮК, Володимир: *Угроські духовні вірші*. In: *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*, 1902, т. 46, кн. 2; In: *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*, 1902, т. 47, кн. 3; In: *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*, 1902, т. 49, кн. 5.
- 3 Opis pozri v práci ТИХÝ, František: *Československé písně v Moskevském zpěvníku*. Praha a Bratislava: Nákladem Učené společnosti Šafaříkovy v Bratislavě výtiskla Státní tiskárna v Praze, 1931, s. 70 – 84.
- 4 In: *Sakrale Grundlagen slavischer Literaturen*. Ed. Hans ROTHE. Vorträge und Abhandlungen zur Slavistik. Band 43. München: Verlag Otto Sagner, 2002, s. 119 – 133. Pozri k tomu aj STERN, Dieter: *Ostslavische cantiones und Kantionale: Ursprung und Verbreitung*. In: op. cit., s. 107 – 117.
- 5 CLEMINSON, Robert M.: *Cyrillic Manuscripts in Slovakia. A Union Catalogue*. Martin: Vydavateľstvo Matice slovenskej, 1996.
- 6 VAŠICA, J. – VAJS, J.: *Soupis staroslovanských rukopisů Národního musea v Praze*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1957; VAŠICA, Josef: *Z cirkevněslovanských rukopisů Národní knihovny*

ho musea a Národnej knihovny v Prahe sa nachádzajú aj ďalšie rukopisné pamiatky, ktoré poznáme vďaka Julianovi Javorskému z prác *Материалы для истории старинной песенной литературы в Подкарпатской Руси*⁷ a *Новые рукописные находки в области старинной карпаторусской письменности XVI–XVIII вв.*⁸

Opisy niektorých ďalších rukopisov z východného Slovenska, ktoré sú uložené v zbierkach Наукowego товариства ім. Шевченка во Львове (Львівська наукова бібліотека ім. Стефаника) nájdeme u Volodymyra Hnaťuka⁹ a Mychajla Vozňaka;¹⁰ opisy rukopisov Народного дому z kolekcie Antona Petruševiča, ktoré sú tiež uložené vo fondoch vedeckej knižnice vo Львове, podáva I. Svencic'kyj v práci *Опис рукописів Народного дому з колекції Антона Петрушевича*.¹¹ Charakteristiku a historicko-literárnu analýzu vybraných rukopisných pamiatok z východného Slovenska a Podkarpatskej Rusi, predovšetkým cyrilských rukopisných spevníkov paraliturgických piesní, nájdeme aj v práci V. N. Peretca *Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков* (Москва – Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1962). Zbierky cyrilských rukopisných pamiatok uložené v Univerzitnej knižnici a Národopisnom múzeu v Užhorode poznáme z prác V. L. Mykytasa.¹²

Napriek existencii značného počtu cyrilských rukopisných pamiatok, ktoré sú jazykovo alebo provenienčne späté s multikultúrnym a multietnickým prostredím východného Slovenska, podnes chýba ich systematické spracovanie, ktoré by predchádzalo komplexnej, interdisciplinárnej analýze z jazykového, historického, národopisného i kultúrno-religiózneho pohľadu.

Okrem archívnych zbierok s cyrilskými rukopisnými pamiatkami z východného Slovenska máme dnes informácie aj o takých cyrilských rukopisoch, ktoré sa podnes zachovali na farských úradoch i medzi veriacimi obidvoch cirkví byzantsko-slovanského obradu na východnom Slovensku. O tejto skutočnosti sme sa neraz presvedčili počas „sondážneho“ terénneho výskumu, ktorý organizoval Slavistický kabinet SAV v Bratislave v spolupráci s Prešovským gréckokatolíckym biskupstvom a Košickým apoštolským exarchátom v rokoch 2000 a 2001. O tento výskum sa živo zaujímal *Centrum spirituality Východ – Západ Michala Lacka* v Košiciach. V roku 2002 sa v súvislosti s uvedeným výskumom podarilo nadviazať spoluprácu s *Pápežským východným ústavom (Pontificio Istituto Orientale)* v Ríme, ktorý tak isto podporil terénny výskum cyrilských rukopisných pamiatok v gréckokatolíckych farnostiach na východnom Slovensku.

Počas troch „sondážnych“ výskumných ciest uskutočnených v rokoch 2000, 2001 a 2003 zameraných predovšetkým na získavanie a opis podnes zachovaných cyrilských rukopisov, navštívili sme viac ako 70 farských dedín v bývalej Zemplínskej, Spišskej a Užskej stolici (v Užskej stolici iba dediny spadajúce dnes do Sobranského a Michalovského okresu). Boli sme prekvapení, že napriek súčasnej modernizácii, reorganizácii, reštaurácii, výstavbe i sanácii starších farských

v Praze a Slovanské knihovny. K vydání připravila Zoe Hauptová a Helena Rudlovčáková. Praha: Vydala Národní knihovna v Praze – Slovanská knihovna ve spolupráci se Slovanským ústavem, 1995.

7 Praha: Sbor pro výzkum Podkarpatské Rusi a Slovenska, 1934. 345 s.

8 Praha: Knihovna Sboru pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi při Slovanském ústavu, 1931. 134 s.

9 *Утрорускі духовні вірші*, op. cit.

10 ВОЗНЯК, Михайло: *Матеріали до історії пісні і вірші. Тексти й замітки*. Том I. Українсько-руський архів. Накладом Наукowego Товариства ім. Шевченка у Львові, 1913, s. 85 – 163.

11 In: Українсько-руський архів. I. a VII та VII. Львів: 1906 a 1911.

12 МИШАНИЧ, О. Л.: Давні рукописи і стародруки. Опис і каталог. Ужгород: МВ і ССО УССР, Ужгородський державний університет, 1961; теж: Давні рукописи і стародруки. Опис і каталог. Частина друга. Ужгород: МВ і ССО УССР, Ужгородський державний університет, Видавництво львівського університету, 1964; теж: Давні книги Закарпатського державного краєзнавчого музею. Опис і каталог. Ужгород: МВ і ССО УССР, Ужгородський державний університет, Видавництво львівського університету, 1964.

objektov i napriek renovácii farských i filiálnych chrámov (predovšetkým ide o opravy krovov, opravy i výstavbu nových farských objektov, renováciu alebo rozširovanie chrámov) našlo sa veľa zachovaných cyrilských tlačených kníh (prevažne evanjeliáre, mineje, časoslovy, trebníky, irmologiony, liturgikony, triodiony), ktoré pochádzajú už zo začiatku 17. storočia. Obsahujú množstvo cyrilských rukopisných marginálnych zápisov donačného charakteru so zaujímavými údajmi o významných historicko-spoločenských udalostiach v Uhorsku, o prírodných katastrofách i o miestnych spoločenských pomeroch. Mnohé marginálne zápisy neobsahuje ani rozsiahla štúdia Ivana Paňkevuča *Матеріали до історії мови південнокарпатських українців. Культурно-історичне значення покрайніх записів*.¹³

Počas „sondážnych“ terénnych výskumov v rokoch 2000 a 2001 sa našlo aj niekoľko rukopisných pamiatok; predovšetkým je to cyrilský rukopisný evanjeliár z 15. storočia s ilumináciami z Baškoviec, rukopisná kniha kázni (poučení) z rokov 1702 – 1704 z vlastníctva dnes už nebohého o. Štefana Hupceja z Pakostova, ďalej cyrilské rukopisné matriky z polovice 18. storočia z Belže a z Dobrej, cyrilské rukopisné hramotáre z 18. storočia z Baškoviec a Pakostova a cyrilské fragmenty triodionu na pôstne obdobie z prelomu 16. a 17. storočia, ktoré sa podarilo odlepiť z obalu hramotára z Pakostova, cyrilský rukopisný spevník z roku 1940 zo Stanče (ide o odpis zo spevníka z 19. storočia, o čom svedčia dva listy i jeho fragmenty s piesňami, ktorých odpisy sú aj v spevníku z roku 1940; fragment bol priložený k rukopisu). V Pakostove sa našli aj dve paraliturgické piesne, ktoré datujeme do prvej polovice 19. storočia. Autor ich napísal na tri listy, pravdepodobne vakáty nejakej nám bližšie neznámej tlačenej bohoslužobnej knihy.¹⁴ Počas terénneho výskumu na Spiši, ktorý sa uskutočnil v roku 2003, sa našli ďalšie cyrilské rukopisné pamiatky. Je to predovšetkým cyrilský rukopisný spevník paraliturgických piesní Jurka Kuzmiaka-Semanojanka z roku 1925 a fragment matriky z 18. storočia z Veľkého Lipníka. Osobitne sú zaujímavé nálezy kníh s odpismi kurensov od 18. storočia vo farnostiach Šumiac, Osturňa, Litmanová i inventárnych kníh z prelomu 18. a 19. storočia z Litmanovej. Cenné sú aj nálezy záznamov o miestnych historických udalostiach, ktoré siahajú až do 18. storočia (Olšavica, Helmanovce). Tieto pamiatky sa v súčasnosti analyzujú, prebieha ich technické spracovanie (skenovanie) a pripravujú sa ich opisy.

V najbližšom období plánujeme uskutočniť komplexný terénny výskum, ktorého cieľom bude systematický zber cyrilských rukopisných pamiatok vo všetkých farnostiach i filiálnych obciach, kde žijú veriaci byzantsko-slovanského obradu, pričom predpokladáme plnú podporu miestneho duchovenstva, prípadne príslušných obecných úradov. V súčasnosti sa pripravuje dotazník, ktorý bude obsahovať otázky zamerané na existenciu zachovaných cyrilských rukopisných a tlačených pamiatok vo vlastníctve jednotlivých farských úradov. Dotazník bude zisťovať aj informácie o cyrilských pamiatkach vo vlastníctve veriacich miestneho cirkevného spoločenstva. Ďalej sa bude

13 In: Науковий збірник музею української культури в Свиднику. 4. Книга друга. Ed. Andrej Kurimský. Prešov: Múzeum ukrajinskej kultúry vo Svidniku v Slovenskom pedagogickom nakladateľstve v Bratislave, Odbor ukrajinskej literatúry v Prešove, 1970. O jazyku marginálnych zápisov nájdených v tlačených cirkevno-slovanských knihách na východnom Slovensku v rokoch 2000 a 2001 pozri kapitolu *On the language of marginal records / O jazyku marginálnych zápisov* v práci ŽEŇUCH, Peter – VASILE, Cyril: *Cyrillic Manuscripts from East Slovakia. Slovak Greek Catholics: Defining Factors and Historical Milieu / Cyrilské rukopisy z východného Slovenska. Slovenskí gréckokatolíci, vzťahy a súvislosti*. Monumenta Byzantino-Slavica et Latina Slovaciae. Vol. I. Roma – Bratislava – Košice: Pontificio Istituto Orientale – Slavistický kabinet SAV – Centrum spirituality Východ – Západ Michala Lacka, 2003, s. 118 – 136, 326 – 357.

14 Jazykovú interpretáciu a opis uvedených rukopisných pamiatok pozri ŽEŇUCH, Peter – VASILE, Cyril: *Cyrillic Manuscripts from East Slovakia. Slovak Greek Catholics: Defining Factors and Historical Milieu / Cyrilské rukopisy z východného Slovenska. Slovenskí gréckokatolíci, vzťahy a súvislosti*. op. cit., s. 137 – 151, 357 – 371.

zistiť stav používania cirkevnej slovančiny pri súkromných i spoločných modlitbách veriacich byzantsko-slovanského obradu. Zaujímavé budú predovšetkým informácie o starších ľudoch, predovšetkým o kantoroch, u ktorých predpokladáme aj široký repertoár bohoslužobných i paraliturgických piesní. Takéto informácie poslúžia na vyhotovenie nahrávok potrebných predovšetkým na porovnanie repertoára i jazyka paraliturgických piesní zapísaných v cyrilských rukopisoch i zachovaných v pamäti ľudu.

Treba si uvedomiť, že pri takto široko koncipovanom výskume sme závislí predovšetkým od možnosti a autority miestneho kňaza i od vôle respondentov – veriacich cirkevného spoločenstva. Preto chceme pred vyplňaním dotazníka uskutočniť cyklus prednášok venovaný inštruktáži o zbere a inventarizácii cyrilských pamiatok a o vyhotovovaní príslušných nahrávok.

Uvedené aktivity prerokúvame s predstaviteľmi gréckokatolíckej cirkvi. Otázky v dotazníku konzultujeme s Pápežským východným ústavom (PIO) v Ríme a s Centrom spirituality Východ – Západ Michala Lacka v Košiciach. V súčasnosti pripravujeme aj rokovanie s predstaviteľmi pravoslávnej cirkvi v Michalovskej i Prešovskej eparchii. Sme plne presvedčení aj o náklonnosti hierarchie pravoslávnej cirkvi na Slovensku k uvedenému komplexnému terénnemu výskumu. Nájdené rukopisné pamiatky budú zapožičané na elektornické spracovanie – naskenovanie a následne budú vrátené vlastníkom na príslušné farské úrady, resp. súkromným osobám.

V rámci spolupráce s Pontificio Istituto Orientale v Ríme a s Centrom spirituality Východ – Západ Michala Lacka v Košiciach sa podarilo založiť edíciu *Monumenta byzantino-slavica et latina Slovaciae*, v rámci ktorej chystáme na vydanie známe i doteraz neznáme pamiatky cyrilskej rukopisnej tvorby z prostredia cirkvi byzantsko-slovanského obradu na východnom Slovensku. Zámerom tejto edície je prezentovať systematický výskum dejín, literatúry, kultúry a jazyka v prostredí cirkvi byzantsko-slovanského obradu na východnom Slovensku. Pripravujú sa vedecké vydania cyrilských rukopisných pamiatok, ktoré patria do piesňového, kázňového, administratívno-právneho i teologického okruhu písomností. Významnú zložku tvorí výskum dejín kultúrno-religiózných a etnických vzťahov i výskum etnicko-religiózných kontaktov na pozadí ľudovej prozaickej tvorby. Neoddeliteľnú zložku tvorí výskum písomností v latinskom jazyku, ktoré sa takisto spájajú s dejinami cirkvi byzantsko-slovanského obradu v tomto regióne. V uvedenej edícii sa budú publikovať nielen monografické práce, ale predovšetkým sa budú vydávať texty tých cyrilských rukopisných pamiatok, ktoré sú neoddeliteľnou súčasťou staršej slovenskej literatúry a kultúry. Takto publikovaný korpus cyrilských pamiatok bude predstavovať nezanedbateľnú zložku kultúrneho, historického, jazykového a náboženského dedičstva byzantsko-slovanského obradu na Slovensku. Korpus týchto pamiatok určite prispeje k obohateniu kultúrneho dedičstva Európy v intenciách cyrilo-metodského odkazu.

Pri tejto práci očakávame aj množstvo prekážok, spôsobené viacerými okolnosťami. S niektorými sme sa už stretli počas našich „sondážnych“ terénnych výskumov. V praktickej rovine sa prejavujú predovšetkým pri jazykovo-historickej, kultúrno-spoločenskej i kulturologickej interpretácii cyrilských pamiatok. V tejto súvislosti treba poukázať najmä na tri úskalia. Ide predovšetkým o všeobecne pertraktované a často opakované postuláty o vzniku cyrilskej tvorby v prostredí východného Slovenska a o tradícii cirkvi byzantsko-slovanského obradu, s čím sa spája aj sporná otázka národno-religiózne príslušnosti veriacich. Vynárajú sa aj úskalia veľmi živých, no nie vždy „úprimných“ konfesiónalných vzťahov nielen medzi veriacimi oboch cirkví byzantského obradu, ale aj medzi veriacimi gréckokatolíckej i rímskokatolíckej cirkvi. Všetky tieto okolnosti navyše zastrešuje vyše štyridsaťročné dedičstvo totalitného systému, ktoré je výrazne deficitné predovšetkým z hľadiska výskumu dejín, jazyka a kultúry gréckokatolíckej cirkvi v etnicky zmiešanom prostredí východného Slovenska.

Významným činiteľom nezáujmu slovenskej vedy o cyrilskú náboženskú produkciu východoslovenskej proveniencie bol predovšetkým zákaz činnosti gréckokatolíckej cirkvi v roku 1950.

Napriek tomu, že sa v roku 1968 činnosť gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku obnovila (na jej čelo však nebol vysvätený nový biskup, pápež vymenoval Jána Hirku za ordinára a apoštolského administrátora Prešovskej diecézy – za biskupa bol konsekrovaný až v roku 1990; dnes je prešovským biskupom Mons. ThDr. Ján Babjak SJ), systematický výskum cyrilскеj rukopisnej i neskoršie tlačenej tvorby sa zatiaľ nerealizoval.

Najväčším dôvodom je predpojatosť bádateľov. Pramení z toho, že celá cyrilkou napísaná produkcia, hoci vznikala v etnicky zmiešanom priestore východného Slovenska, sa podnes zo zotrvačnosti pokladá za súčasť kultúrneho dedičstva rusínskej alebo ukrajinskej minority žijúcej v tejto oblasti. Toto presvedčenie sa tradične opiera o tendenčnú charakteristiku skúmaných pamiatok. Zvyčajne sa za rusínske, resp. ukrajinské pamiatky pokladajú všetky texty napísané cyrilkou, napriek tomu, že už A. Petruševič,¹⁵ A. Petrov,¹⁶ V. Hnaťuk,¹⁷ J. Javorskij,¹⁸ F. Tichý¹⁹ i I. Paňkevčyč²⁰ vo svojich interpretačných literárnych, historických i jazykovedných štúdiách ukázali na významný podiel slovenského jazykového i kultúrneho prostredia v cyrilských rukopisných pamiatkach východoslovenskej proveniencie. A práve existenciu slovenského jazyka (prejavu slovenského jazykového vedomia) v cyrilských pamiatkach niektorí bádatelia pokladajú za slovakizáciu cyrilských textov a ich používateľov za poslovenčených Rusínov, resp. Ukrajincov. Za slovakizáciu rusínskeho alebo ukrajinského etnika sa podnes pokladá aj to, že bohoslužobný cirkevnoslovenský jazyk je poznačený jazykovým vedomím slovenských používateľov, hoci dnes vieme, že uplatňovanie slovenského jazykového vedomia v cirkevnoslovenských bohoslužobných textoch je jedným zo znakov, ktorý odlišuje cirkevnú slovančinu v prostredí slovenských veriacich od cirkevnej slovančiny používanej v prostredí rusínskych alebo ukrajinských používateľov.²¹

Používanie cirkevnoslovenského jazyka v prostredí východného Slovenska skúma Vasyľ Nimčuk. V prostredí cirkvi byzantského obradu na východnom Slovensku a Podkarpatskej Rusi vylčil *podkarpatsko-ukrajinskú subredakciu* cirkevnej slovančiny. Do tohto kontextu zahrnul všetkých používateľov cirkevnej slovančiny bez rozdielu etnickej, a teda aj jazykovej príslušnosti. Hoci svoj výskum opiera predovšetkým o ukrajinsky alebo rusínsky hovoriace obyvateľstvo, jeho zovšeobecňujúce závery nezohľadňujú odlišné jazykové vedomie slovenských používateľov.²²

15 ПЕТРУШЕВИЧ, А. С.: Историческая Пѣснь. Пѣснь карпаторуссовъ изъ 1683 года. – Литературный Сборникъ Галицкой Матицы 1886, s. 190 – 198. O jazykovo-historickej interpretácii *Piesne o obraze klokočovskom* pozri ŽEŇUCH, Peter: *Medzi Východom a Západom...*, op. cit, s. 135 – 155.

16 ПЕТРОВ, А.: Отзвук реформации в русском Закарпаты XVI. в. Няговскія поученія на евангеліе. Описание Няговской рукописи. In: Věstník Královské české společnosti nauk. 1921–1922. Praha: 1923. ПЕТРОВ, А.: Каноническія визитаціи 1750–1767 гг. въ вармедяхъ Земплинской, Шаришской, Спишской и Абайской. In: Науковий зборник тов. Просвѣта. 3. Ужгород: 1924, s. 104 – 135

17 ГНАТЮК, Володимир: *Угрорускі духовні вірші...* op. cit.

18 ЯВОРСКИЙ, Ю.: *Материалы для истории старинной песенной литературы...*, op. cit.

19 ТИХÝ, František: *Ceskoslovenské písně v Moskevském zpěvníku*, op. cit.

20 O tom pozri napríklad v práci ПАНЧКЕВИЧ, Иван: *Инвентарѣ (протоколы) канонических визитацій вороновского округа 1750-ых годов пѣд оглядом языковым*. In: Науковий збѣрник тов. Просвѣта в Ужгородѣ за рок 1924. Ужгород: 1924, роѣ. 3, s. 242 – 260; ПАНЧКЕВИЧ, Иван: *Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей. З приложенням 5 діалектологічних мап. Частина I. Звучня і морфологія*. Praha: Sbor pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi při Slovanském ústavu v Praze, 1938.

21 O tom pozri v práci ŽEŇUCH, Peter: *Cirkevná slovančina v bohoslužobnej praxi Slovákov byzantsko-slovenského obradu na východnom Slovensku*. In: Slovensko-rusínsko-ukrajinské vzťahy od obrodenia po súčasnosť. Ed. Ján Doruľa. Bratislava: Slavistický kabinet SAV, 2000, s. 231 – 274.

22 Pozri v práci НИМЧУК, Василь: *Молитви наша не презри*. In: Карпатський край 1997, ѣ. 6 – 10, s. 37 – 51. Prehľad názorov o používaní haličsko-ukrajinskej redakcie cirkevnej slovančiny pozri v práci ШТЕС, Мі-

Práve počas terénnych výskumov v rokoch 2000 a 2001 sme uskutočnili nahrávky liturgií i najčastejšie používaných modlitieb v cirkevnej slovančine v prostredí slovenských veriacich byzantsko-slovanského obradu. Fonetické i niektoré morfológické osobitosti, ktoré sa do bohoslužobnej cirkevnej slovančiny dostali, svedčia o prenikaní jazykového vedomia ich používateľov. Takýto proces je možné sledovať aj v cyrilských zápisoch už od najstarších čias. Preto možno povedať, že charakteristika cyrilikou napísaných dokumentov iba na základe vonkajších znakov bez komplexnej lingvistickej interpretácie pravidelne zvädza k zaradeniu cyrilských pamiatok k východoslovanskému kultúrnemu i jazykovému prostrediu.

Jazyk, ktorý sa používal v rukopisnej cyrilskej produkcii, vnímame ako štandardnú formu jazykového prejavu, teda ako písanú podobu cirkevnej slovančiny, ktorá sa prispôsobila jazykovému vedomiu používateľov.²³ Ak ide o slovenský jazykový priestor, v ktorom sa slávia obrady v cirkevnej slovančine, potom v cyrilskej rukopisnej i neskoršie tlačenej tvorbe popri cirkevno-slavizmoch prevládajú jazykové javy miestneho slovenského nárečia. V slovensko-rusínsko-poľskom jazykovom areáli miera prispôsobovania cirkevnej slovančiny miestnemu jazykovému prostrediu závisí od konkrétnej jazykovej situácie, v ktorej sa môžu výraznejšie prejaviť slovenské, poľské alebo rusínske jazykové javy. Významnú úlohu pri prispôsobovaní cirkevno-slovanského jazyka v náboženskej spisbe a paraliturgickej piesňovej tvorbe miestnym jazykovým pomerom zohráva vzdelanostná úroveň pisateľa. Mnohí pisári a autori cyrilských písomností popri svojom materinskom jazyku dobre ovládali cirkevný jazyk (cirkevnú slovančinu). Niektorí ovládali latinčinu, poľštinu, nemčinu, iní maďarčinu. Tak sa v jazyku náboženskej tvorby byzantsko-slovanského obradu na východnom Slovensku možno stretnúť s cirkevnou slovančinou ovplyvnenou lexikálnymi prevzatiami zo slovenčiny, ukrajinčiny, poľštiny, latinčiny, nemčiny i maďarčiny.

Tradičné zaradovanie cyrilskej a cirkevno-slovanskej písomnej a kultúrnej tradície na východnom Slovensku výlučne do kontextu rusínskej či ukrajinskej kultúry je spojené s tým, že veriaci byzantského obradu, tzv. *rusnáci* sa tradične podľa obradovej príslušnosti pokladajú za súčasť etnicky rusínskeho živlu, hoci jazykovo (svojím nárečím) patria k Slovákom. S takýmto pohľadom sa možno stretnúť už od najstarších čias, keď slovenskí veriaci byzantsko-slovanského obradu pri súpisoch obyvateľstva uvádzali na prvom mieste svoje vierovyznanie – *rusku viru*, podľa ktorej sa určovala aj etnická príslušnosť (identita). Materinským jazykom mnohých gréckokatolíkov pritom bola a podnes je slovenčina, resp. jej nárečová forma.²⁴ Omyly v tejto oblasti boli bežné a zdá sa, že podnes sú.²⁵

kuláš: *Príspevok k dejinám cirkevnej slovančiny*. In: *Život Slova v dejinách a jazykových vzťahoch*. Na sedemdesiatiny profesora Jána Doruľa. Ed. Peter Žeňuch. Bratislava: Slavistický kabinet SAV, 2003. s. 123 – 133.

23 O tom pozri najmä v práci ŽEŇUCH, Peter: *Cirkevná slovančina vo východoslovenskom kultúrno-historickom a jazykovom priestore*. In: *Historický časopis*, 1998, roč. 46, č. 4, s. 649 – 662.

24 Na tomto základe sa slovenskí veriaci cirkvi byzantsko-slovanského obradu na východnom Slovensku ešte aj dnes pripočítavajú k Rusínom, hoci o existencii Slovákov byzantského obradu vieme už z čias pred prijatím Užhorodskej únie (1646). Treba tu spomenúť najmä výrečné konštatovanie mukačevského pravoslávneho biskupa Sergeja z roku 1604, v ktorom sa uvádza, že ako biskup spravuje nielen etnicky *ruských*, ale aj *slovenských* farárov, čo v praxi znamená aj veriacich slovenského etnického pôvodu. Porovnaj HARAKSIM, L.: *Ku genéze slovenských gréckokatolíkov a ich mieste v gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku*. In: P. Michal Lacco, S. J. *Život a dielo*. Zborník referátov na vedeckej konferencii v Košiciach 19. a 20. marca 1992. Ed. M. Potemra. Košice : Slovenský katolícky kruh 1992, s. 157.

25 Pozri k tomu napríklad МАГОЧІЙ, П. Р.: *Формовання національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848 – 1849)*. Ужгород: Полічка Карпатського краю, No 3 – 6 (18), 1994; МАГОCSI, P. R.: *Rušíni na Slovensku*. Prešov: Rusínska obroda, 1994.

S takou identifikáciu sa podnes stretne u tzv. dolnozemských *Rusnákov*²⁶ vo Vojvodine a Báčke, ktorí svoju etnickú príslušnosť stotožnili s vierovyznaním – *ruskou vierou*, hoci ich materinským jazykom je východoslovenské nárečie,²⁷ ktoré je dnes už značne ovplyvnené srbským jazykovým prostredím. O tom, že dolnozemskí Rusnáci používajú východoslovenské nárečie, sa viedli spory medzi Volodymyrom Hnaťukom a Františkom Pastrňkom na stránkach časopisu Записки наукового тов. ім. Шевченка.²⁸ Riešili otázku pôvodu bačsko-sriemskych Rusnákov; dotkli sa aj jazyka gréckokatolíkov Slovákov na východnom Slovensku. Z ich polemiky vysvitlo, že jazyk tzv. dolnozemských Rusnákov byzantského obradu je východoslovenské nárečie, čo sa nakoniec potvrdilo aj pri komplexnom výskume tejto oblasti začiatkom 60-tych rokov 20-teho storočia. Výskum uskutočnil Jozef Štolc a svoje závery publikoval v Kultúrnom živote (roč. 2, 1947, č. 21 a 22–24) a v Novom živote v Petrovci (1965, č. 8). Genézu názorov o jazyku gréckokatolíkov na Dolnej zemi prehľadne spracoval Štefan Švagrovský.²⁹

O vplyve východoslovenských nárečí na cyrilskú rukopisnú tvorbu nás presvedčajú nielen pamiatky, ktoré provenienčne pochádzajú z východného Slovenska, ale aj cyrilské rukopisné spevníky z prostredia tzv. dolnozemských *Rusnacoch*. Informuje o nich Volodymyr Hnaťuk v práci *Угрорускі духовні вірші*.³⁰ Ide zvyčajne o také pamiatky, ktoré vznikli ešte v čase odchodu *Rusnacoch* z „Hornici,“ alebo sú to ich odpisy alebo prepisy. Volodymyr Hnaťuk k tomu dodáva, že tieto rukopisné spevníky i spevníky z východného Slovenska sa výrazne odlišujú od tzv. haličsko-ruských spevníkov, v ktorých sa popri náboženskej tvorbe nachádza aj množstvo svetských piesní. Spevníky z východného Slovenska, Podkarpatskej Rusi a z prostredia dolnozemských *Rusnacoch* sú príznačné tým, že obsahujú iba minimálny počet svetských piesní (zvyčajne 3–5). V čase odchodu *Rusnacoch* z východného Slovenska na Dolnú zem v polovici 18. sto-

26 Označenie *Rusnáci* (genitív plurálu *Rusnacoch*) sa používa pre dolnozemských rusnákov vo Vojvodine a Báčke, ktorí stotožnili svoju etnickú identifikáciu s religióznou príslušnosťou. Pod pojmom *rusnáci* rozumieme religióznu príslušnosť veriacich byzantko-slovanského obradu bez rozdielu etnickej a jazykovej príslušnosti (*rusnákom* podľa viery teda môže byť etnický Slováč, Rusín, Maďar, Ukrajinec, Poliak a pod.).

27 Na spornú *rus' kost'* dolnozemských *Rusnacoch* poukazuje aj udalosť, ktorá sa stala vo Lvove počas diskusie o jazykovej a etnickej príslušnosti Bačvancov: „При одній дискусії на тему руськості Бачванців жартуючи сказав до нього (Dr. Mikuláša Erdeliho, rozp. P. Ž.) д. Маковей: Що ви за Русини, коли ви говорите якоюсь мовою не подібною до руської? – На те відповів йому Ерделі, що таким висловом досить образив ся: То ваша бешета нє йє чїста руска, а наша оправдїва руска! А опїсля звертаючись до мене сказав: Паньє, йак мї ешчі дахто пове, же йа нє Руснак, дораз будзем біц!” Rogovnaj: ГНАТЮК, Володимир: *Угрорускі духовні вірші*. In: Записки Наукового товариства ім. Шевченка, 1902, т. 46, кн. 2, с. 124.

28 Гнатюк, В.: *Рускі оселі в Бачці*. In: Записки Наукового тов. ім. Шевченка, 1898, т. 22, кн. 2, стор. 1 й 58; *Словаки чи Русини?* In: Записки Наукового тов. ім. Шевченка, 1901, т. 42; *Русини Пряшівської епархії й їх говори*. In: Записки наукового тов. ім. Шевченка, т. 35 – 36, 1900, с. 1 – 70; *Чи бачванський говір словацький?* In: Записки Наукового тов. ім. Шевченка, 1905, т. 63, кн. 1, стор. 8 й 12; PASTRNEK, F.: Гнатюк, В.: *Рускі оселі в Бачці. ЗНТШ, 22*. In: Listy filologické 1898, 404 – 406; *Rusini jazyka slovenského. Odpověď p. Vlad. Hnaťukovi*. Sankt-Peterburg 1908 (separát). Tu treba pripomenúť, že V. Hnaťuk v práci *Русини Пряшівської епархії й їх говори* venovanej jazyku gréckokatolíkov v Prešovskej eparhii za Slovákov gréckokatolíkov pokladal iba obyvateľov troch najzápadnejších obcí biskupstva v Šumiáci, Vernári a v Telgárte. Ostatných obyvateľov pokladal za Rusínov, resp. poslovenčených Rusínov. Túto tézu aplikoval aj na tzv. dolnozemských *Rusnákov*.

29 ŠVAGROVSKÝ, Š.: *K otázke genézy a konštituovania jazyka juhoslovanských Rusínov (Rusniakov)*. In: *Slovaca Slovaca*, 19, 1984, s. 248 – 263. Pozri najnovšie DORUĽA, J.: *Slovensko-rusínsko-ukrajinské vzťahy na úrovni nárečí a spisovných jazykov*. In: *Slovensko-rusínsko-ukrajinské vzťahy od obrodenia po súčasnosť*. Ed. Ján Doruľa. Bratislava: Slavistický kabinet SAV, 2000, s. 152 – 160.

30 Op. cit.

ročia sa jazyk východoslovenských používateľov cirkevnej slovančiny na východnom Slovensku a jazyk *Rusnacoch* vôbec neodlišoval. Aj na tomto základe môžeme povedať, že v spevníkovej tvorbe zachovanej na východnom Slovensku sa rovnako uplatňujú východoslovenské nárečové lexikálne, morfológické i fonetické javy v tých cyrilských zápisoch paraliturgických piesní, ktoré vznikli prevažne v slovenskom jazykovom prostredí. Rovnako východoslovenské jazykové prvky sa uplatňujú aj v cyrilských rukopisných pamiatkach, ktoré poznáme z prostredia dolnozemskej *Rusnacoch*.³¹

Komplexný jazykovo-historický výskum cyrilských rukopisných pamiatok z východného Slovenska si teda v prvom rade vyžaduje prístup „ad fontes“. Predovšetkým ide o získavanie originálnych prameňov z terénnych výskumov i archívnych zbierok, ďalej je dôležité ich elektronické spracovanie a príprava opisov jednotlivých pamiatok. Po tejto fáze, ktorá je náročná predovšetkým z časového hľadiska a je závislá od finančného krytia, možno pristúpiť ku komplexnej a interdisciplinárnej interpretácii získaných pamiatok a k ich zaradeniu do kontextu tej-ktorej národno-kultúrnej a jazykovej tradície. Systematický výskum cyrilských rukopisných pamiatok, ktorý na Slovensku zreteľne chýba, je aktuálny a prepotrebný, lebo množstvo doteraz neobjavených pamiatok čaká v zlých podmienkach na povelách fár a chrámov i v súkromných rukách. Dovolím si preto jednu sugestívnu poznámku: je najvyšší čas uvedomiť si naliehavosť tohto výskumu, lebo naše kultúrne dedičstvo i dedičstvo vzájomných jazykovo-historických, interkultúrnych a interetnických vzťahov zhorí alebo zotlie na smetiskách pri komplexných upratovaniach chrámov a farských objektov alebo sa rozmení do pokladničiek podnikavých cirkevných spoločenstiev.

31 Ako príklad možno uviesť rukopisné spevníky z východného Slovenska, napríklad *Šarišský spevník* zo začiatku 18. storočia (opis a jazykovú charakteristiku pozri v práci TICHÝ, František: *Československé písně...*, op. cit.), *Nižnotvarožecký spevník* zo začiatku 18. storočia (opis pozri v práci МЕДВЕДИК, Юрій: Нижньо-тварожський співи́ник середини 30-тих років XVII ст.: його місце в українській духовноканто́вій культурі та рукописній традиції жанру. In: Slovensko-rusínsko-ukrajinské vzťahy v období národného obrodenia. Ed. Ján Doruľa. Bratislava: Slavistický kabinet SAV, 2000, s. 350 – 369.), *Spevník Petra Rudnova*, *Prešovský spevník*, *Spevníky Jána Juhaseviča* (jazykovú interpretáciu pozri v práci ŽEŇUCH, Peter: *Medzi Východom a Západom, Byzantskoslovenská tradícia kultúra a jazyk na východnom Slovensku*. Bratislava: Veda, 2002, 288 s. a mnohé ďalšie. Z prostredia tzv. dolnozemskej Rusnacoch texty rukopisných spevníkov vydal Volodymyr Hnatuk v práci *Угрюпські духовні вірші...* op. cit. Podobné paralely možno nájsť aj v ľudovej prozaickej tvorbe. O tom pozri ŽEŇUCHOVÁ, Katarína: Ľudová prozaická tradícia na východnom Slovensku. In: Proglas, Bratislava: 2002, roč. 13, č. 1, s. 49 – 52; ŽEŇUCHOVÁ, Katarína: *Ľudové rozprávky z východného Slovenska v kontexte religiózneho myslenia*. In: Slovenská, latinská a cirkevno-slovenská náboženská tvorba 15.–18. storočia. Ed. Ján Doruľa. Bratislava: Slavistický kabinet SAV 2002, s. 355 – 368 a ŽEŇUCHOVÁ, Katarína: *Jazyková a kultúrno-historická hodnota ľudovej slovesnosti*. In: *Život slova v dejinách a jazykových vzťahoch*. Na sedemdesiatiny profesora Jána Doruľu. Ed. Peter Žeňuch. Bratislava: Slavistický kabinet SAV, 2003. s. 220 – 225.

Rusínsky jazyk na Slovensku po roku 1989

Anna Plišková

Všetky prevratné udalosti v dejinách vplývali na vznik a rozvoj národnoemancipačného procesu, a to bez ohľadu na konkrétny národ alebo etnickú skupinu. Najvýznamnejšie revolučné udalosti v Európe v 19. a 20. storočí vplývali aj na proces národnej emancipácie Rusínov žijúcich na severovýchodnom Slovensku a v susednom Zakarpatsku, v bývalej Podkarpatskej Rusi, ktorá bola súčasťou Československa do roku 1945.

Počas procesu národného obrodovania väčšina národov vyriešila takmer všetky základné otázky svojej národnej existencie, vrátane otázky spisovného jazyka, ktorá v tomto procese stála zvyčajne na poprednom mieste. Rusíni na rozdiel od iných slovanských a neslovanských národov počas procesu národného obrodovania v prvej polovici 19. storočia nevyriešili ani jednu základnú otázku svojej národnej existencie, t. j. otázku národnej identity medzi ostatnými slovanskými národmi, otázku kultúrnej orientácie, otázku spisovného jazyka, ba dokonca ani len otázku svojho pomenovania. Preto všetky tieto nevyriešené problémy museli „preniesť“ so sebou do 20. storočia.¹

V tomto článku sa chceme venovať iba jednej zo spomínaných nevyriešených otázok národnej existencie Rusínov - spisovnému jazyku. V rámci nej považujeme za dôležité spomenúť, že problematika spisovného jazyka Rusínov Karpát nie je záležitosť novodobá, ale má viac než tri-storočnú históriu, ak zoberieme do úvahy fakt, že prvé tzv. rusínske texty sa začali objavovať v 17. storočí. Nárečová rozdrobenosť, kultúrne a jazykové tradície susedov, náboženské, sociálno-politické a iné faktory mali v tomto regióne podstatný vplyv na výber jazyka regionálnej kultúry: od cirkevno-slovanského v jeho veľkoruskej a ukrajinskej redakcii, ale aj ukrajinského a veľkoruského spisovného jazyka, až po návrhy a projekty spisovného jazyka na miestnom nárečovom základe.² Ale až na konci 20. storočia sme svedkami toho, že práve tá tretia cesta začína dostávať viac či menej zreteľné kontúry, keď rezultuje do podoby spisovného jazyka s cieľom obsluhovať kultúrne potreby rusínskeho obyvateľstva severovýchodného Slovenska.

Je potrebné podotknúť, že politické zmeny, ktoré započali v Sovietskom zväze koncom 80. rokov 20. storočia a vyvrcholili revolúciou v r. 1989, mali hlboký dopad na všetky krajiny, kde Rusíni žili. Komunistické režimy, ktoré štyri desaťročia určovali národnostnú a jazykovú politiku, sa zrútili a väčšina štátov, v ktorých Rusíni žili, sa rozpadla. V decembri 1991 sa Rusíni zo sovietskeho Zakarpatska ocitli v nezávislej Ukrajine, uprostred roku 1992 bola rusínska komunita v Juhoslávii rozdelená medzi dva štáty: Vojvodina zostala v oklieštenej Juhoslávii (Srbsko – Čierna Hora) a Srem – ako vojnová zóna – bol teoreticky súčasťou nezávislého Chorvátska. Nuž, a Rusíni Prešovskej oblasti žijú od januára 1993 na nezávislom Slovensku.

Hlboké zmeny v štátnych štruktúrach a politických systémoch, ktoré sa odohrali v rokoch 1989 – 1992, zdôraznili to, čo mnohí už nejaký čas predvídali. Napriek svojim propagandistickým vyhláseniam komunistické režimy síce potlačili, ale nevyriešili určité sociálne problémy. Patrila k nim aj otázka národnej identity a jazyková otázka Rusínov. Už pred rokom 1989 začalo niekoľko kultúrnych aktivistov vyjadrovať svoju nespokojnosť s ukrajinskou jazykovou orien-

1 VAŇKO, J.: The Language of Slovakia's Rusyns. New York: Carpatho-Rusyn Research Centre, 2000.

2 MAGOCSI, P. R. (Ed.): A New Slavic Language Is Born. The Rusyn Literary Language of Slovakia. New York: Carpatho-Rusyn Research Centre, 1996.

táciou a viedlo spor o publikácie v hovorovej rusínčine. V Poľsku bolo lemkovským variantom rusínčiny vydaných niekoľko zbierok poézie a začiatkom roku 1989 začal tam vychádzať aj časopis *Besida*. Zatiaľ v Prešovskej oblasti, ktorá bola stále komunistickým Československom, malá skupina gréckokatolíckych aktivistov pod vedením kňaza Františka Krajňaka pripravila do tlače niekoľko cirkevných príručiek v miestnom rusínskom nárečí (z oblasti Medzilaboriec).

Vo všetkých krajinách, kde žili Rusíni, po roku 1989 vznikali nové kultúrne organizácie a každá z nich bola založená na princípe, že Rusíni tvoria osobitnú národnosť a mali by mať svoj vlastný spisovný jazyk. Niektoré organizácie začali vydávať noviny a časopisy v hovorovej rusínčine.³ Tiež profesionálne Ukrajinské národné divadlo v Prešove, ktorého predstavenia sa od začiatku 50. rokov 20. storočia hrali po ukrajinsky, koncom roka 1990 zmenilo svoj názov na Divadlo Alexandra Duchnoviča a odvtedy sa väčšina jeho predstavení začala hrať po rusínsky.

No okrem novín, časopisov a niekoľkých kníh, vydaných na Slovensku, v Poľsku, na Ukrajine a dokonca v Maďarsku, zaznamenávame od roku 1992 niekoľko pokusov aj o vytvorenie rusínskej spisovnej normy.⁴ Tieto rodiace sa snahy týkajúce sa rusínskeho spisovného jazyka, ktoré sa vyskytovali v rôznych štátoch, boli spočiatku pomerne izolovanými skutkami individuálnych autorov. Ich výsledkom bol vznik takmer toľkých noriem, koľko bolo autorov, zostavovateľov a redaktorov. V úsilí koordinovať tieto snahy bol do Bardejovských kúpeľov 6. – 7. novembra 1992 zvolaný pracovný seminár o rusínskom jazyku. Rusínski spisovatelia a redaktori z Ukrajiny, Poľska, Slovenska, Juhoslávie a Maďarska sa pripojili k vedcom z týchto krajín a k vedcom z USA, Švédska, Švajčiarska a Monaka. Diskutovali o: 1. teoretických problémoch týkajúcich sa jazykovej stavby predovšetkým „malých národov“, 2. praktických spôsoboch akými môžu rusínski kodifikátori koordinovať svoje úsilie.

Seminár z novembra 1992, ktorý vošiel do povedomia ako Prvý kongres rusínskeho jazyka,⁵ odporučil prijať tzv. romanšký model (Romanšov vo Švajčiarsku) formovania rusínskeho spisovného jazyka na základe hovorenej podoby najrozšírenejších nárečí osobitne pre každú oblasť (štát), kde žijú Rusíni. Z toho vyplynulo, že na Ukrajine, na Slovensku a v Poľsku sa budú tvoriť vlastné osobitné varianty, ktoré sa budú používať v danej oblasti, súčasne s tým sa začnú práce nad celorusínskym spisovným jazykom pre všetkých Rusínov. Dohodlo sa, že bez ohľadu na to, aká norma sa utvorí, mala by byť realizovaná v azbuke a mala by sa opierať o živý jazykový materiál z každého regiónu, kde Rusíni žijú (Podkarpatsko, Lemkovská oblasť, Prešovský región, Vojvodina). Prvý kongres rusínskeho jazyka navrhol tiež vytvorenie vedeckého inštitútu teoretického a praktického zamerania, ktorý skutočne vznikol v Prešove o dva mesiace neskôr. Od januára 1993 Inštitút rusínskeho jazyka a kultúry slúžil ako koordinačné centrum práce kodí-

3 Na Ukrajine to bol *Otčij chram* (Užhorod 1990 – 91) a *Podkarpats'ka Rus'* (Užhorod 1992 – dodnes) Spoločnosti karpatských Rusínov (Obščestvo karpats'kych rusynov); na Slovensku *Rusyn* (Medzilaborce a Prešov 1990 – dodnes) a *Narodny novynky* (Prešov 1991 – dodnes), ktoré vydáva Rusínska obroda (Rusyn'ska obroda) a v Poľsku časopis *Besida* (Krynica 1989 – dodnes) vydávaný Spoločnosťou Lemkov (Stovaryšnja Lemkiv).

4 Na Ukrajine: KERČA, I. – SOČKA-BORŽAVYN, V.: *Rusyns'kyj jazyk: očerk kompleksnoji praktyčnoji gramatyky* (neuverejnený strojopis 1992); PETROVICIJ, I.: *Dialektarij, abož myla knyžočka rusyns'koji bysidy u viršach*. Užhorod: 1993; v Poľsku: CHOMJAK, M.: *Gramatyka lemktivskoho jazyka*. Legnica: 1992; CHOMJAK, M.: *Lemkivska gramatyka dlja dity*. Legnica: 1992; HOROŠČAK, J.: *Peršyj lemktivsko-poľskij slovnyk/Pierwszy słownik lemkowski-polski*. Legnica: 1993; na Slovensku: PAŇKO, J.: *Normy rusyns'koho pravopysu*. Prešov: 1992; PAŇKO, J.: *Rusyns'ko-rus'ko-ukrajín'sko-sloven'sko-poľskij slovnyk lingvističnych terminiv*. Prešov: 1994; JABUR, V. – PAŇKO, J.: *Pravyla rusyn'skoho pravopysu*. Prešov: 1994; PAŇKO, J. a kol.: *Orfografičnyj slovnyk rusyn'skoho jazyka*. Prešov: 1994; HRYB, J.: *Bukvar' pro rusyn'sky dity*. Prešov: 1994; HRYB, J.: *Čitanka pro rusyn'sky dity*. Prešov: 1994.

5 „Vědecký seminář o kodifikaci rusínského jazyka“. In: *Slovanský přehled* 2. Praha: 1993, s. 232.

fikátorov rusínskeho jazyka zo všetkých krajín, kde títo žijú. Za dva roky intenzívnej práce pripravil na kodifikáciu rusínskeho jazyka na Slovensku to najzákladnejšie minimum, ktoré si takýto akt vyžaduje, jednak odborné publikácie (normatívne jazykové príručky ako sú Pravidlá rusínskeho pravopisu a Ortografický slovník rusínskeho jazyka), jednak základné školské učebnice (šlabikár a čítanka), ale aj publikácie z histórie Rusínov na Slovensku,⁶ ukážky umeleckej literatúry, publicistiky, katechizmus pre deti atď.⁷

Na základe toho sa uskutočnil slávnostný akt kodifikácie rusínskeho jazyka na Slovensku – 27. januára 1995 v Bratislave – a bol pre mnohých aktom nečakaným, ktorý jedných prekvapil príjemne, druhých – menej. Informácia o kodifikácii sa objavila nielen v masovokomunikačných prostriedkoch, ale aj v mnohých vedeckých časopisoch. Zborník z tohto slávnostného aktu i z následného vedeckého seminára bol vydaný v roku 1996.⁸ Sme osobitne hrdí na to, že úvodné slovo k tejto publikácii napísal vynikajúci slavista, akademik Nikita Il'jič Tolstoj, z ktorého si dovoľím zacitovať aspoň jednu vetu: „Príspevky..., ktoré sú publikované v tomto zborníku, presviedčajú nás o tom, že idea tohto spisovného jazyka nie je výplodom fantázie alebo predstáv jednotlivcov či skupiniek ľudí, ale demonštruje prirodzené želanie ľudí mať taký jazyk, ktorý by nebol iba akousi mŕtvou písomnou formou komunikácie, ale aby to bol jazyk značne funkčný, t. zn. taký, ktorý by sa zoširoka využíval vo všetkých sférach života.“

Áké sú v stručnosti perspektívy rozvoja rusínskeho jazyka na Slovensku? Praktické využívanie spisovného rusínskeho jazyka sa už realizuje v týchto sférach:

Rodinná sféra (sféra každodennej bežnej komunikácie). Výsledky výskumu u nás⁹ ukazujú, že s prihlásením sa k rusínskemu materinskému jazyku úzko súvisí jeho používanie v rodine, hlavne tam, kde človek vyrastá a prežíva svoje detstvo. Prevažná väčšina respondentov z rusínskych rodín komunikuje po rusínsky denne v rodinnom kruhu, príbuzenskom, so známymi a priateľmi, na stretnutiach rôzneho druhu, a to so všetkými, čo hovoria po rusínsky a kde to dovoľuje či vyžaduje situácia. Kontakty v materinskom jazyku majú bezprostredný charakter. Pri komunikácii sa zvyčajne nepoužíva kodifikovaný variant jazyka, ale niektorý z dialektov alebo istá forma interdiálektu. Často sa však stretávame so spontánnym používaním rusínskeho jazyka v oficiálnych aj v neoficiálnych situáciách na verejných miestach, napr. obecný úrad, pošta, obchod, reštaurácia, krčma a pod. Dá sa však tvrdiť, že komunikácia v rusínskom jazyku sa znižuje: a/ od domu (bytu), od rodiny k verejným miestam; b/ od najstaršej generácie k najmladšej generácii; c/ od homogénnych k heterogénnym manželstvám.¹⁰

Školská sféra. Rozvoj tejto sféry sa považuje od samého začiatku obrodzovania rusínskej národnosti a rusínskeho jazyka za najdôležitejší. Rusíni sú si vedomí, že pre rozvoj národnostného čítania má veľký význam pestovanie a rozvoj rusínskeho jazyka a zároveň je to jediný spôsob záchranu rusínskeho jazyka pred hrozbou asimilácie, preto prostredníctvom svojich kultúrno-spoločenských organizácií sa snažia robiť všetko pre to, aby sa rozšírilo jeho vyučovanie na základných a stredných školách tam, kde o to rodičia prejavia záujem.

Prioritou pre Rusínov v školskej sfére je nielen rozširovanie vyučovania rusínskeho jazyka na obidvoch stupňoch základných škôl a niektorých stredných školách v regióne severovýchodného Slovenska, ale aj výchova budúcich kvalifikovaných pedagógov pre tento predmet. Mno-

6 MAGOCSI, P. R.: Rusíni na Slovensku. Rusínska obroda, Prešov: 1994.

7 KRAJŇAK, F.: Malyj grekokatolyckij katechizm pro rusyn'sky dity. Rusínska obroda, Prešov: 1993.

8 Pozri bod 2.

9 Sebareflexia postavenia a vývoja Rusínov na Slovensku. Niektoré výsledky etnosociologického výskumu na severovýchodnom Slovensku v roku 2002. Združenie inteligencie Rusínov Slovenska. Prešov 2002.

10 Tamže.

ho sa už podarilo z týchto plánov zrealizovať v oblasti základného školstva, rusínsky jazyk sa už vyučuje aj na strednej škole ako aj na vysokej škole vo forme prehĺbeného štúdia, výučbu ktorého zabezpečuje Oddelenie rusínskeho jazyka a kultúry Ústavu národnostných štúdií a cudzích jazykov Prešovskej univerzity. No najzákladnejším problémom v tejto sfére v súčasnosti je otvorenie študijného programu pre prípravu kvalifikovaných učiteľov rusínskeho jazyka, ktorého absolventi by sa mohli uplatniť nielen v školstve, ale aj v iných sférach kultúrno-spoločenského i národnostného života Rusínov. Založenie katedry rusínskeho jazyka a literatúry - mimochodom na materiálne vybavenie ktorej ešte v r. 1994 štát poskytol účelovú dotáciu 1,5 mil. Sk pre Pedagogickú fakultu v Prešove – ako aj otvorenie študijného programu rusínsky jazyk a kultúra teda aj naďalej ostáva prioritou vo sfére školstva, pretože bez kvalifikovaných odborníkov nie je možné zvyšovať úroveň ovládania jazyka a jazykovej kultúry.¹¹

Mediálna sféra. Táto sféra je reprezentovaná hlavne periodikami – týždenníkom „Narodny novynky“ a dvojmesačníkom - časopisom „Rusyn“. Obidve tieto periodiká zohrali významnú úlohu pri formovaní normy rusínskeho spisovného jazyka a pri uvádzaní jeho kodifikovanej podoby do života. Hlavne noviny sú tým periodikom, kde sa viedli a vedú diskusie na národnostné, cirkevné, ale aj jazykové témy, ku ktorým sa môžu slobodne vyjadrovať ako ich stáli čitatelia, tak aj širší okruh Rusínov zo Slovenska, ale aj zo zahraničia.

Kultúrno-spoločenskému životu Rusínov na Slovensku slúžia aj dve elektronické verejnoprávne médiá – národnostné vysielania v rozhlas a televízii. Zatiaľ čo v STV po istom prechodnom období pochopili aktuálnu situáciu a začali rešpektovať zákon pri príprave samostatných rusínskych magazínov, problém sa veľmi dlho nedarilo vyriešiť v Slovenskom rozhlas. Napriek existencii kodifikovaného rusínskeho jazyka, napriek zvýšeným počtom občanov SR hlásiacich sa k rusínskej národnosti a materinskému rusínskemu jazyku pri sčítaní obyvateľstva, v bývalej Hlavnej redakcii NEV Slovenského rozhlasu v Prešove sa dlho umelo udržiavalo tzv. rusínsko-ukrajinské vysielanie s dominanciou jazyka ukrajinského, čo bolo v rozpore so zákonom. Na základe zvýšenej iniciatívy Rusínov na začiatku 21. storočia nastala požadovaná zmena aj tu, a hlavne s presťahovaním tejto redakcie do Košíc v septembri 2003 rusínske vysielanie nadobudlo kvalitatívne vyššiu úroveň.

Konfesijná sféra. Porevolučný vývoj mal pozitívny vplyv najmä na gréckokatolícku cirkev na Slovensku. Napriek tomu, že jej najvyššie kruhy čoraz viac menia svoju orientáciu na proslovenskú – i v obciach s prevahou rusínsky hovoriaceho obyvateľstva prostredníctvom kňazov Nerusínov sa zavádza vysluhovanie aj neliturgických častí cirkevných obradov v slovenčine, čo vyvoláva značnú nevôľu u mnohých gréckokatolíkov-Rusínov – na druhej strane, v tej istej cirkvi existuje významná skupina kňazov, ktorí akceptujú požiadavku Rusínov prekladať bohoslužobné knihy a Sväté písmo do ich materinského jazyka a využívať ich ako pri bohoslužbách, tak aj na hodinách náboženstva v školách.¹²

11 Plišková, A.: „Rusyn’skyj jazyk na Sloven’sku po 10 rokach aktivnoho fungovaňa“. In: Rusyn’skyj narodnyj kalendar’ na rik 2002. Rusínska obroda, Prešov: 2001.

12 Apostoly ne nedili i svjata ciloho roku o. d. F. Krajňak preložil do rusínskeho dialektu oblasti Medzilaboriec v 1985 roku a Jevanhelija na nedili i svjata ciloho roku v roku 1986. Knižne boli vydané v kodifikovanom rusínskom jazyku v roku 1999. Okrem toho F. Krajňak do kodifikovaného rusínskeho jazyka preložil Tajny: kreščična, miropomazaňa, evcharistija, pokajaňa, manželstvo, jelejopomazaňa (1986); Krestna doroha Hospoda našoho Isusa Christa (1988); Molytvenyk svjatoho ružancja (1992); Jevanhelija podľa Ioana (2003); Malyj grekokatolyc’kyj katechizm pro rusyn’sky dity (1984), ktorý vydala Rusínska obroda v Prešove v roku 1993. V. F. Krajňak sa v súčasnosti naplno venuje aj iným prekladom, spomenieme: Trebnyk, Akafist i Moleben ku blaženomu Vladykovi P. P. Gojdičovy, ČSVV, Krestna doroha, rozpracované sú aj ostatné Evanjeliá a Jektenie na bohoslužbách.

Čo sa týka pravoslávnej cirkvi, tá je vo vzťahu k danej problematike zdržanlivá. Pretože v histórii Rusínov 20. storočia jej existencia sa viaže s negovaním ich národnej a cirkevnej identity a tým aj ich materinského jazyka, po roku 1989 oficiálne nevyjadřila svoje stanovisko k otázke zavádzania rusínskeho jazyka do užívania v pravoslávnych chrámoch.

Pritom je očividné, že vrchnosti obidvoch cirkví východného obradu, ku ktorým sa hlási dominantná časť Rusínov, sú orientované každá iným smerom a najviac ich oficiálnych publikácií je vydávaných v jazyku slovenskom. Len Rusíni ostávajú kdesi uprostred odkázaní často na milosť či nemilosť cirkevných hierarchov pri rešpektovaní národnostného cítenia svojich veriacich. Hoci v poslednom období je to práve gréckokatolícka cirkev, ktorá v máji 2003 po niekoľkoročných urgenciách Rusínov zriadiť úrad biskupa špeciálne pre Rusínov, urobila voči nim významný ústretový krok v podobe zriadenia aspoň úradu biskupského vikára pre túto národnostnú menšinu a uvažuje o zriadení cirkevného gymnázia v Prešove s dvoma triedami s vyučovaním rusínskeho jazyka.

Literárna sféra. Táto sféra je jedinou, kde absentuje prerušenie kontinuity používania rusínskeho jazyka na Slovensku medzi minulosťou a súčasnosťou. Rusínska literatúra mala vždy osobnosti, ktoré mali istý vplyv na celospoločenskú literárnu scénu.

Literatúra tvorená v rusínskom jazyku vznikala v dobe, kedy všetci Rusíni žili v jednom štáte a nemali žiadne zábrany hlásiť sa k rusínskej národnosti. Nebyť rôznych jazykových vplyvov a orientácií ako dôsledku politických nátlakov zo susedných krajín, rusínska literatúra by sa mohla pýšiť omnoho väčším počtom autorov a, samozrejme, aj vyššou umeleckou úrovňou. No napriek ťažkej situácii a stagnácii rozvoja hlavne v 60. – 80. rokoch 20. storočia, rusínska literatúra stále žila. Samozrejme, svoje obrozenie zaznamenáva až po roku 1989, kedy sa menia celkové podmienky rozvoja národnostného života Rusínov. Vďaka podpore štátu sa objavujú literárne diela autorov píšúcich po celý život len po rusínsky, ale aj autorov predtým píšúcich po ukrajinsky alebo po rusky, ktorí v novej situácii si uvedomujú potrebu začať pre Rusínov tvoriť kvalitnú literatúru v ich materinskom jazyku.¹³ O súčasnej úrovni autorov rusínskej literatúry na Slovensku hovorí fakt, že až traja z nich sú nositeľmi prestížnej medzinárodnej Ceny Alexandra Duchnoviča za najlepšie literárne dielo v rusínskom jazyku, ktorá sa udeľuje od roku 1997.¹⁴

Umelecká sféra. Pod ňou budeme rozumieť hlavne činnosť jediného rusínskeho profesionálneho divadla vo svete – Divadla A. Duchnoviča v Prešove. Vo svojej histórii toto divadlo bolo zaujímavé tým, že sa stalo prvou ukrajinskou kultúrnou inštitúciou v prešovskom regióne po 2. svetovej vojne. Ironicky, práve ono v polovici 80. rokov 20. storočia sa stáva prvou kultúrnou inštitúciou zameranou na používanie rusínskeho jazyka. K rusínskemu jazyku sa vracia najmä preto, lebo ako zájazdové divadlo je odkázané hlavne na publikum z regiónov severovýchodného Slovenska, ktorého základ tvorí rusínske etnikum s materinským jazykom rusínskym. Takže prechod od ukrajinčiny k rusínčine je dôsledkom neprijatia divadelných predstavení v ukrajinskom jazyku obyvateľmi dedín s dominanciou občanov SR rusínskej národnosti a priamej požiadavky na zrozumiteľnosť jazyka. Hoci spočiatku po roku 1989 vedenie divadla sa snažilo zara-

13 Štefan Suchý je autorom troch kníh v rusínskom jazyku: zbierok básní *Rusyn'skyj spivnyk* (1994), *Endi si-dať na mašynu vičnosity* (1995) a zbierky poviedok *Jak Rusnaky relaksujuť* (1997); Juraj Charitun vydal básnickú zbierku *Husli z javora* (1995); Mária Maľcovská je autorkou troch zbierok poviedok: *Manna i oskomyna* (1994), *Pid rusyn'skym nebom* (1998), *Rusyn'sky arabesky* (2002) a rozprávkovej knihy pre deti *Prypovidkova lučka* (1995); Mikuláš Kseňák je autorom troch kníh v rusínskom jazyku: *O Kamjuňskych majstrach* (1994), *Bida Rusyniv z domu vyhaňala* (2002) a zbierky bájok *Vybrany bajky* (2002).

14 Štefan Suchý dostal ocenenie v roku 1998, Mária Maľcovská v roku 2000 a Mikuláš Kseňák v roku 2002. Ocenenie udeľuje Karpatskorusínske výskumné centrum v Ocale (USA).

d'ovať do svojho repertoáru aj hry v ukrajinskom jazyku, neschopnosť ich „predať“ v teréne medzi Rusínmi predurčila jeho prechod výlučne na repertoár v jazyku rusínskom, v ktorom sa objavujú tituly zo svetovej klasiky, slovenských, ale aj miestnych rusínskych autorov. Moderný prístup hosťujúcich režisérov v spojení s používaním pre bežného diváka zrozumiteľného jazyka priniesol tejto kultúrnej inštitúcii za posledných vyše 10 rokov významné úspechy na domácich i zahraničných scénach. Nakoniec, neklamným svedectvom povedaného v posledných dvoch rokoch je už dvojnásobná nominácia jedného z členov činohry práve tohto divadla na prestížne ocenenie v rámci Slovenska Divadelná osobnosť sezóny (v skratke DOSky).

Položme si teda záverečnú otázku: Majú Rusíni na Slovensku, ale aj vo všeobecnosti, v súčasnosti predpoklady zachovať, zdokonaľiť a rozšíriť sféru fungovania svojho materinského jazyka? Odpovedať na ňu môžeme takto: Myslíme si, že áno, ale za predpokladu, či sa im podarí pripraviť pre uskutočnenie uvedených zámerov kvalifikovaných a presvedčených o správnosti tejto veci ľudí. Samozrejme, bude to záležať od európskeho politického kontextu, ako aj od prístupu nášho štátu Slovenskej republiky k riešeniu zásadných problémov národnostných menšín, rusínsku pritom nevynímajúc.

Súčasná slovenská historiografia o holokauste

Eduard Nižňanský

Holokaust v slovenskej historiografii¹

Pred rokom 1989 bola táto téma v podstate tabuizovaná aj keď doteraz základná práca o holokauste na Slovensku od I. Kamenca bola napísaná už začiatkom 70. rokov ako kandidátska práca. Ako knižná publikácia však mohla byť vydaná až po roku 1989 (Kamenec, 1991). Podobne aj kniha L. Lipschera vyšla na Slovensku až po roku 1989, hoci v nemeckom (a anglickom) vydaní vyšla už v 80. rokoch.

I.a. Edície dokumentov

Edície dokumentov venované problematike holokaustu vychádzajú len po roku 1989. Snáď najväčší význam (nielen odborný, ale aj politický) mala kniha dokumentov Vatikán a Slovenská republika od autorov I. Kamenec, V. Prečan a S. Škorvánek (1992). Dokumenty diplomatickej povahy ukázali, že Vatikán nesúhlasil s mnohými činmi prezidenta J. Tisu a slovenskej vlády, ktoré sa týkali napr. problematiky prijatia rasového zákonodarstva (nariadenie 1989/1941 Sl. z. – tzv. židovský kódex) či deportáciami v roku 1942. Myslím, že táto kniha okrem vedeckého významu mala aj politický význam, keď predstavovala jeden z prostriedkov, ktoré mali pôsobiť proti neonacionalistickým (neofudáckym) a klerikálnym snahám o „čistenie“ slovenských dejín. Dokumenty v tejto knihe vychádzajú najmä z edície Actes et Documents du Saint Siege relatifs a la seconde guerre mondiale 8 (Libreria Editrice Vaticana 1974), ktoré boli doplnené zo Slovenského národného archívu v Bratislave.

Doteraz najväčšia päťzväzková edícia: Riešenie židovskej otázky (editor L. Hubenák), ktorú vydalo Židovské múzeum v Bratislave má prvé tri zväzky radené chronologicky – ďalšie dva sú len akési apendixy zostavené z dokumentov, ktoré editor nevyužil v prvých troch zväzkoch (znovu začínajú od roku 1939). Túto edíciu nemôžeme však považovať, za štandardné dielo o holokauste na Slovensku, lebo editor nedodrжал ani základné technické požiadavky pre vydávanie dokumentov obdobia novoveku. Naznačím len niekoľko základných problémov tejto edície. V edícií sú zmiešané registry so samotným textom dokumentov. Editor čitateľa neupozornil na svoje zásahy do textov – resp. na ich skrátenie. V edícií sú zmiešané texty rozličnej proveniencie – archívne dokumenty s článkami z tlače. Prvé tri zväzky nemajú žiadny poznámkový aparát, resp. ani v jednom zo zväzkov nie sú registre. Najväčší nedostatok protižidovské nariadenie 198/1941 Sl. z. – tzv. židovský kódex nie je ani spomenutý a pod.

V súčasnosti začala vychádzať v Dokumentačnom stredisku holokaustu v Bratislave nová edícia dokumentov Holokaust na Slovensku (Nižňanský, E., 2001). Okrem prvého zväzku, ktorý je venovaný obdobiu autonómie, ostatné zväzky budú orientované tematicky² (v tlači je zväzok Listy G. Fleischmannovej (editor K. Hradská)). Táto edícia vychádza z princípov používa-

1 V štúdií píšem len o knihách a štúdiách, ktoré sú slovensky napísané a od slovenských autorov. Len čiastočne som zaznamenal práce izraelských autorov, ktoré vyšli v slovenčine.

2 Holokaust na Slovensku 2. Prezident vláda, Snemu SR a Štátna rada o židovskej otázke (1939 – 1945). Zvolen: 2003 (v tlači); Holokaust na Slovensku 3. Dokumenty nemeckej proveniencie. (E. Nižňanský). Zvolen: 2003 (v tlači).

ných pre vydávanie dokumentov obdobia novoveku, má poznámkový aparát i registre. Môže byť pomôckou aj pre zahraničného čitateľa, pretože registry a resumé sú v anglickom jazyku. Zatiaľ však vyšiel len jeden zväzok, takže je predčasné hodnotiť celú edíciu.

Považujem za potrebné spomenúť aj edíciu zo 60. rokov od V. Prečana (1971) – aj keď sa v nej nachádzajú len niektoré dokumenty o holokauste, svojím spracovaním je doteraz vzorom pre vydavateľov dokumentov na Slovensku.

I.b. Memoáre

V tejto kategórii možno rozdeliť práce na spomienky židovskej komunity na holokaust. Z tejto kategórie majú najväčší význam pre dejiny holokaustu (nielen na Slovensku) práce A. Wetzlera³ (Lánik, J., 1945, Lánik, J. 1964) a J. Vrby. Obidvaja utiekli v apríli 1944 z Osvienčimu a ich svedectvo, ako aj popis tábora v Osvienčime sa už v tom istom roku dostali k spojencom na západ.⁴ A. Wetzler uverejnil správu už krátko po skončení II. svetovej vojny (Lánik, J. 1945). Kniha má aj po rokoch dokumentačnú hodnotu, hoci počet zavraždených Židov v Osvienčime bol odhadnutý prívysoke (na 4 milióny obetí).

V memoárovej spisbe poznáme aj niekoľko ďalších svedectiev o Osvienčime. Najstarším z nich je kniha J. Škodovej (1962). Ďalšie dve svedectvá o tomto tábore pochádzajú z pera „obyčajného väzňa“ (Hrabovecká, H., 1998). - Naopak, M. Schwalbová (Hradská, J. – Schwalbová, M., 2001,⁵ Schwalbová, M., 1964) pôsobila na revíri ako lekárka.

Situáciu židovskej komunity na Slovensku zachytávajú aj memoáre rabína A. Friedera (1994), jedného z najdôležitejších predstaviteľov sionizmu na Slovensku. Jeho kniha je napísaná z pozície vedúcej osobnosti židovskej rezistencie.

H. Volanská (1949) píše o situácií na Slovensku, vrátane situácie v židovských pracovných táboroch. Židovský pracovný tábor v Novákoch sa stal námetom aj pre J. Špitzeru (1994, 1996). Špitzer popísal aj Židov s SNP.

Len ako poznámku uvádzam, že viaceré dôležité memoáre vyšli aj v Izraeli. Z nich snáď najdôležitejšie sú od Oskara Neumanna⁶, A. Grünhuta a i. Z rabínskeho prostredia pochádza práca nitrianskeho ortodoxného rabína Weismandela, jedného z predstaviteľov tzv. Nebenbegierungu.⁷

Máme aj práce napísané z hľadiska majoritnej komunity. V exile vyšli viaceré knihy od Karola Sidora. V svojej knihe (1947) Sidor popísal aj diplomatickú situáciu počas deportácií v roku 1942. Tieto jeho poznámky je možné konfrontovať s vatikánskymi dokumentmi v už spomenutej edícii dokumentov (Kamenec, I. – Prečan, V. – Škorvánek, S., 1992).

Po roku 1989 vyšli na Slovensku aj viaceré memoáre bývalých politikov vojnovnej Slovenskej republiky.⁸ Z memoárov, ktoré vyšli na Slovensku po roku 1989, sa najviac venuje problematike holokaustu, na rozdiel od iných - bývalý minister hospodárstva Gejza Medrický (1993).

3 Písal pod menom J. Lánik.

4 Pozri napr. KÁRNÝ, M.: Historie osvětimské zprávy Wetzlera a Vrby. In: Tragédia slovenských Židov. Banská Bystrica: 1992, s. 167 – 186.

5 Rozšírené vydanie svojich pamätí napísala M. Schwalbová spolu s K. Hradskou.

6 NEUMANN, O.: Im Schatten des Todes. Tel Aviv: 1956.

7 Listy významnej predstaviťky G. Fleischmannovej vyjdú v rámci edície Holokaust na Slovensku, ktoré edične pripravila Katarína Hradská.

8 Napr. ČARNOGURSKÝ, P.: 6. Október 1938. Bratislava: 1993; KARVAŠ, I.: Moje pamäti. (V pazúroch gestapa). Bratislava: 1994; MURÍN, K.: Spomienky a svedectvo. Hamilton: 1987; ZAŤKO, P.: Národohospodár Peter Zaťko spomína. Liptovský Mikuláš: 1994 a i.

II. Všeobecné práce

Ivan Kamenec bol so svojim záujmom o tému prenasledovania a zničenia židovského obyvateľstva na Slovensku osamelým bežcom v slovenskej historiografii. Ako som už spomenul, jeho základná práca „Po stopách tragédie“ (Kamenec, I., 1991) vyšla až v roku 1991. Táto doteraz základná štúdia o holokauste na Slovensku ukazuje nielen problematiku holokaustu, ale aj vnútropolitické boje dvoch táborov (konzervatívno-katolíckeho, tzv. „Umiernených“ a „Radikálov“) cez prizmu „riešenia“ židovskej otázky na Slovensku. „Radikáli“ (napr. Vojtech Tuka, Alexander Mach) sa snažili ukázať aj v „riešení“ židovskej otázky nacistickému Nemecku, že táto skupina dokáže lepšie presadiť nacionálny socializmus na Slovensku ako Jozef Tiso a „umiernení“. Do roku 1989 mohol Kamenec uvrejniť len niekoľko štúdií z jeho rozsiahleho výskumu (1968, 1975, 1976). V týchto priekopníckych štúdiách popísal začiatky holokaustu v období autonómie Slovenska (Kamenec, 1968), systém nútených prác a židovské pracovné tábory (Nováky, Sereď a Vyhne) na Slovensku (Kamenec, 1975, Kamenec, 1976). Aj keď jeho vtedajšie práce boli ovplyvnené marxizmom, vychádzali z rozsiahleho výskumu v rozličných archívoch na Slovensku. Isteže, chýbal výskum v zahraničných archívoch (čo však nebola chyba bádateľa). Kamenec odkryl túto tému pre slovenskú historiografiu a ako ukazujú jeho výsledky aj z posledných rokov, realizuje výskum k tejto téme aj ďalej (1995, 1996, 1999, 1992).

Druhou všeobecnou prácou na túto tému je kniha L. Lipschera (1992). Jeho dielo vzniklo v emigrácii v SRN. Prvé vydanie vyšlo v nemeckom jazyku. Emigrácia mu znemožnila ďalej sa venovať tejto téme.

Výskum holokaustu zažil v 90. rokoch minulého storočia svoju konjunktúru.

O začiatku holokaustu v rokoch 1938/39 napísal základnú prácu E. Nižňanský (1999a). Vo svojom diele spojil výskum slovenského tradičného antisemitizmu s jeho národnou, klerikálnou, ekonomickou a politickou rovinou, s otázkou zmocnenia sa vlády HSĽS v rokoch 1938 – 1939, s glajchšaltovaním slovenskej spoločnosti.⁹ Nová politická elita z HSĽS využila Židov ako „náhradnú obeť“. Svoje medzinárodno-politické neúspechy v čase I. Viedenskej arbitráže (2. novembra 1938) chcela vysvetliť pôsobením „židovských nepriateľov“. Nižňanský ukázal v svojom výskume, že v regionálnych archívoch na Slovensku možno nájsť množstvo neznámych dokumentov, ktoré umožnia aj rozsiahlu komparatistiku a tým hlbšie poznanie postavenia „lokálnych agresorov“. Veľa priestoru venoval v svojom výskume aj prvým „deportáciám“ Židov v novembri 1938 (1999, 1997, 2000, Nižňanský, E. – Slnková, V., 1996).

Inštitút judaistiky na Komenského univerzite v Bratislave vydal už dva zborníky (Gál, 1996, Gál, 1997) Židia v interakcii (editor E. Gál). Editor koncentroval svoj pohľad na vzťahy židovskej minority k majoritnému obyvateľstvu. Zborníky sú zaujímavé aj tým, že o tomto probléme písali nielen historici, ale aj etnológovia, kulturológovia, filozofi. Židia aj „Nežidia“.

Vo všeobecnej línii výskumu holokaustu majú svoje miesto práce o deportáciách (Hradská, 1996, Hradská, 1995).

Osobitne je potrebné spomenúť zborník Tragédia slovenských Židov (Tóth, 1992). Sú v ňom publikované štúdie z prvej konferencie slovenských a izraelských historikov v roku 1992. Zborník zachytáva poznanie problému holokaustu na začiatku 90. rokov.

Aj v téme holokaustu môžeme nájsť pokusy o spolitizovanie tohto problému. Po zmene v roku 1989 sa vrátila na Slovensko skupina historikov – emigrantov národného razenia. Na Sloven-

9 Pozri bližšie aj NIŽŇANSKÝ, E.: Dvojnásobné zmocnenie sa vlády na Slovensku v rokoch 1938/39 v porovnaní s „Machergreifung“ v rokoch 1933/34 v Nemecku. In: GLETTLER, M. – LIPTÁK, E. – MÍŠKOVÁ, A. (Eds.): Nacionálo – socialistický systém vlády. Ríšska župa Sudety. Protektorát Čechy a Morava. Slovensko. Bratislava: 2002, s. 185 – 212.

sku v podstate neexistujú tzv. revizionistické práce, ktoré by existenciu holokaustu principiálne spochybňovali.¹⁰ Slovenské „revizionistické“ práce predstavujú určitú obrannú tendenciu v historiografii vo vzťahu k interpretovaniu politiky vojnovnej Slovenskej republiky. Zodpovednosť za deportácie Židov zo Slovenska sa snažia pripísať nacistickému Nemecku, prípadne „radikálom“ - V. Tukovi a A. Machovi. Podľa predstáv týchto autorov J. Tiso pomohol „tisíckami výnimiek“ mnohým Židom na Slovensku. Tvrdia, že nenesie žiadnu politickú zodpovednosť za antisemitickú politiku na Slovensku. Ako príklad takýchto prác môžem uviesť zborník *Zamlčaná pravda o Slovensku*. (1996).

Ako príklad takýchto autorov možno uviesť napr. M. S. Ďuricu. Jeho štúdia „Slovenský podiel na európskej tragédii Židov“ vychádza len z prameňov, ktoré mu vyhovujú. Zodpovednosť za „riešenie“ židovskej otázky pripisuje nacistickému Nemecku. J. Tisu a skoro všetkých slovenských ministrov (s výnimkou V. Tuku a A. Macha) ako aj Štátnu radu stavia do pozície bojovníkov proti nacistickému Nemecku. Ako príklad Als Beispiel takéhoto chápania môžem uviesť citát z menovanej štúdie: „ (...) Medzitým sa však (apríl – máj 1942 – E. N.) vyvinula tichá, často šikovne maskovaná, no čím ďalej tým húževnatejšia rezistencia zo strany slovenských vládných činiteľov, poslancov Slovenského snemu, prezidenta Republiky a členov Štátnej rady proti nemeckému nátlaku a počiatočnej ochote ministerského predsedu V. Tuku a ministra vnútra A. Macha vo veci vyst'ahovania Židov zo Slovenska. Prvým aktom tejto rezistencie bolo odhlasovanie ústavného zákona č. 68 zo dňa 15. mája 1942. Týmto ústavným zákonom Slovenský snem radikálne obmedzil pôsobnosť vládneho nariadenia č. 198/1941 Sl. z., na základe ktorého vláda podnikla predošlé drastické opatrenia vo veci vyst'ahovania Židov. Kým na jednej strane tento ústavný zákon utvára dodatočný právny podklad pre vyst'ahovanie Židov (paragraf 1), ďalším svojím textom anuluje definíciu Žida na rasovom podklade, uvedenú do slovenského právneho poriadku spomenutým vládnym nariadením tým, že stanovuje všeobecnú výnimku spod paragrafu 1 pre všetky osoby, ktoré sa najneskoršie 14. marca 1939 stali príslušníkmi niektorého kresťanského vyznania, ako aj pre tie osoby, ktoré žijú v platnom manželstve s Nežidom (Nežidovkou), uzavretom pred 10. septembrom 1941 (paragraf 2). (...) ani prezident SR, ani absolútna väčšina členov vlády nielenže neboli za prenasledovanie a za vyvážanie Židov zo Slovenska, ale naopak, usilovali sa urobiť všetko možné, aby Židov chránili pred iniciatívou Dr. Vojtecha Tuku, za ktorým stál často neodolateľný tlak Nemeckej ríše. (Ďurica, M. S., 1987, s. 12, 13).

K uvedenému citátu len niekoľko poznámok. Ďurica aj s odstupom času používa pojem „evakuácia“ a nie deportácia; po druhé – ústavný zákon 68/1942 Sl. z. interpretuje ako „odpor“. Príčom práve tento zákon svojou retroaktivitou legalizoval deportácie Židov (od marca do októbra 1942 bolo deportovaných cca. 58 000 Židov). Tento zákon bol skôr prejavom teórie menšieho zla – toľkokrát realizovanou počas vojnovnej Slovenskej republiky. Slovenskí politici si práve týmto zákonom chceli zachovať aspoň čiastočne svoju tvár – na princípe, že Slovensko nedeportuje všetkých Židov zo Slovenska.¹¹

Podobné predstavy ako u Ďuricu možno nájsť aj v knihách F. Vnuka.¹² Už priestor, ktorý venoval Vnuk problematike Židov a holokaustu hovorí sám za seba. V rozsiahlom Vnukovom životopise A. Macha venuje autor danému problému najmä kapitolu XXXIII. Slováci a Židia, kto-

10 Revizionistický smer vo výskume holokaustu sa snaží spochybňovať vôbec existenciu holokaustu a jeho obetí. Napr. práca od D. Irvinga – *Hitler's War* (v českom preklade *Hitlerova válka a válečná stezka let 1933 – 1945*. Brno: 2000).

11 Pozri napr. NIŽŇANSKÝ, E.: *Deportácie Židov zo Slovenska v roku 1942 a prijatie ústavného zákona č. 68/1942 o „vyst'ahovaní Židov“*. In: *Studia historica Nitriensia*, X/2002, s. 85 – 156.

12 Napr. VNUK, F.: *Mať svoj štát znamená život*. Bratislava: 1991, píše o problematike Židov najmä v kapitole XXXIII. Slováci a Židia – s. 278 – 301 (s poznámkami).

rá má len okolo 25 strán.¹³ Je symptomatické, že Vnuk nepíše napr. nič o Machových radikálnych rečiach proti Židom (napr. v Rišňovciach vo februári 1939, v Ružomberku vo februári 1943 a i.). O samotných deportáciách v roku 1942 napísal Vnuk len niekoľko riadkov. Nespomenul pritom ani počet deportovaných v roku 1942 (deportácie z rokov 1944/45 už ani nespomenul). O ústavnom zákone 68/1942 – resp. Machovom návrhu tohto zákona sa ani nezmiňuje. Na druhej strane spomína, že výnimky „sa v štedrej miere udeľovali“¹⁴ Oveľa väčšiu pozornosť venuje hláseniam o tom, ako nikto nechcel uveriť vraždeniu Židov. Od marca 1943 označuje Vnuk ministra vnútra A. Macha za ochrancu Židov – po liste biskupa J. Vojtaššáka (ktorý doteraz historici nevideli). J. Vojtaššák údajne v liste napísal Machovi, že Židia sú vraždení.

Ako som už spomenul, táto diskusia má prepojenie zo všeobecnou diskusiou o charaktere režimu vojnovnej Slovenskej republiky a zodpovednosti vtedajších slovenských politikov. V tomto ohľade menované práce patria do tzv. obranárskej línie¹⁵.

II.a. Lokálni agresori

Treba povedať, že otázka lokálnych agresorov a ich spolupráce pri realizácii holokaustu patrí aj dnes k popredným problémom v rámci výskumu holokaustu vo svete. Portréty jednotlivých slovenských politikov, ktorí sa podieľali na holokauste, treba ešte len napísať.

Historička K. Hradská svojou prácou o nemeckom poradcovi¹⁶ (beráterovi) pre „židovskú otázku a arizácie“ D. Wislicenym (1999) do veľkej miery rozšírila tento problém, resp. spojila ho aj s otázkou slovensko-nemeckých vzťahov. Jej výskum vychádza najmä v nemeckých prameňoch, z ktorých mnohé ako prvá sprístupnila slovenskému čitateľovi. Jej kniha ukazuje obraz jedného z tzv. „Eichmannových mužov“, ktorý pôsobil nielen na Slovensku, ale aj v Grécku a v Maďarsku. Pokúsila sa aj o psychologický portrét D. Wislicenyho so zachytením možných motivácií. Obraz vraha, ktorý na holokauste robil svoju kariéru.

Z hľadiska postavenia Slovenska a aktivít jeho lokálnych agresorov v právnej oblasti vystúpila K. Zavacká s niekoľkými štúdiami o protižidovskom zákonodarstve a prijímaní protižidovských zákonov a nariadení (1996, 2000). K. Zavacká sa koncentruje v svojich výskumoch prenasledovania a zničenia Židov na Slovensku na vzťahy medzi právom, štátom a dejinami. V tomto ohľade je nutné spomenúť prvé právne štúdie s marxistickou orientáciou takéhoto charakteru, ktoré už v 60. rokoch uverejnil P. Dzugas (1967).

Dobrá možnosť komparácie priebehu holokaustu na Slovensku, resp. spolupráce slovenských politických orgánov s nemeckou stranou nám dáva bližšia analýza problému prípravy a priebehu deportácií v roku 1942. Niektoré práce Kamenca a Nižňanského z posledného obdobia sa venujú práve týmto problémom, napr. platenie za deportovaných Židov (Nižňanský, 2002, Nižňanský – Kamenec, 2003), slovensko-nemecké vyjednávania o deportáciách (Nižňanský, 2001a, Nižňanský – Kamenec, 2003)¹⁷ a i. Slovenské politické elity môžeme práve na základe tohoto presnejšie zaradiť minimálne v stredo európskom kontexte (v porovnaní v Maďarskom, Rumunskom či Chorvátskom).

13 Strany 278 – 301 aj s poznámkami.

14 S. 286.

15 Pozri napr. KORČEK, J.: Slovenská republika 1943 – 1945. Bratislava: 1999, s. 5 – 26; TÖNSMEYER, T.: Der Holocaust im öffentlichen Bewußtsein der Slowakei. Antisemitismus, Geschichtsbild und Holocaustrezeption. In: Jahrbuch für Antisemitismusforschung, 7, 1998, s. 82 – 92.

16 K problematike poradcov pozri SUŠKO, L.: Systém poradcov v nacistickom ovládaní Slovenska v rokoch 1939 – 1941. In: Historické štúdie, XXIII, 1979, s. 5 – 23.

17 Holokaust na Slovensku 3. Dokumenty nemeckej proveniencie. E. Nižňanský. Zvolen: 2003 (v tlači).

II.b. Sociálne pozadie holokaustu

Ďalším dôležitým trendom v súčasnom výskume holokaustu vo svete je skúmanie vzťahu medzi holokaustom a sociálnym pozadím tohto procesu vo vtedajšej spoločnosti, včítane sociálnym zmien v majoritnej spoločnosti, ktoré sa udiali pod vplyvom holokaustu (kto nahradil židovské kádre po deportáciách, kto bol arizátorom, akým spôsobom sa zmenila sociálna skladba vtedajšej majoritnej spoločnosti – napr. na Slovensku sa doformovala stredná vrstva (Nižňanský, 2001a) a pod. Ako príklad takéhoto výskumu možno uviesť monografiu P. Larišovej (2000) o demografií židovskej komunity v Bratislave na základe sčítania obyvateľstva v roku 1940.

Dôsledky arizácie a likvidácie židovských firiem na slovenskú spoločnosť naznačil vo svojich výskumoch aj I. Kamenec (1977). Táto jeho štúdia ukázala veľmi realisticky proces likvidácie a arizácie židovského majetku na Slovensku.

Problémy zmien v židovskej komunite a čiastočne aj v majorite sa pokúsila na príklade okresu Topoľčany ukázať A. James (2001). Za nové a dôležité v jej práci pokladám, že naznačila aj politickú a sociálnu štruktúru arizátorov.

V knihe S. Cambela (1996) môžeme nájsť marxistický pokus o popis zmien sociálnej štruktúry v slovenskej dedine počas II. svetovej vojny, v rámci ktorej zachytil aj problematiku pozemkovej reformy, a teda aj arizácie židovskej pôdy.

II.c. Perspektíva obetí

Väčšina štúdií, ktoré vyšli po roku 1989, je napísaná z pohľadu situácie Židov. Základnou líniou týchto prác je zachytenie dôsledkov jednotlivých zákonov, vládnych nariadení a nariadení na židovskú komunitu. Môžeme povedať, že je to klasický menšinový pohľad. Len málo prác sa pokúsilo vymaniť zo schémy obete, vrahovia a mlčiaca väčšina, ktorá vychádza najmä z kníh R. Hilberga.¹⁸ V tejto línii môžeme nájsť určitú tematizáciu.

Práce o židovských komunitách na Slovensku

Ako štandardnú prácu o židovských komunitách na Slovensku môžem uviesť knihu E. Barkány – E. Dojč (1991). Základy tejto práce boli položené na základe zozbieraných údajov (vrátane fotografií). Autori sa pokúsili zachytiť nielen dejiny, ale aj kultúru Židov na Slovensku. V tomto ohľade tu našli miesto aj synagógy a cintoríny, z ktorých mnohé už neexistujú. Problémom tejto práce je množstvo faktografických i vecných chýb, ktorých sa, žiaľ, autori pri písaní nevyvarovali.

O najväčšej židovskej obci na Slovensku – v Bratislave (cca. 15. 000 Židov – podľa sčítania v roku 1940) píše najmä P. Salner (1997), P. Larišová (2000) ale aj I. Kamenec (1997).

O druhej najväčšej komunite na Slovensku v Košiciach vznikol zborník (Jurová – Šalomon, 1994). Štúdie o Košiciach majú veľký význam, lebo dokumentujú viaceré špecifiká. Ukázali totiž situáciu židovskej komunity na území obsadenom Maďarskom (po I. Viedenskej arbitráži v roku 1938 pripadli Košice Maďarsku). O situácii Židov na južnom Slovensku vieme doteraz oveľa menej ako o holokauste na Slovensku.

Najmä po roku 1990 sa objavili viaceré štúdie o židovských komunitách v rozličných slovenských mestách. Napr. o Topoľčanoch píše izraelský historik R. Y. Büchler (1996) ale aj A. Jamrichová – A. James (1997, 2000), o Nitre napr. L. Kőnözőyová (2000), o Piešťanoch K. Psicová (2000), o Prešove P. Konya – D. Landa (1995), o Trnave V. Slneková (1996) C. Slneková (1999), o Trenčíne M. Vrzgulová (1997, 2000, 2001) a i.

18 Napr. HILBERG, R.: *Pachatelé, oběti, diváci. Židovská katastrofa 1933 – 1945.* Argo 2002.

Osobitne treba spomenúť prácu R. Kuklovského Šalianski Židia (2002). Nielen preto, že popísal málo známe osudy židovskej komunity na území obsadenom Maďarskom, ale v tomto prípade sa autor po prvýkrát pokúsil popísať akúsi topografiu - zachytil z základných rysov osudy každej židovskej rodiny, každého židovského domu v Šali.

Nútené práce Židov a židovské pracovné tábory na Slovensku

Ďalšou témou sa stali nútené práce a židovské pracovné tábory (Nováky, Sereď a Vyhne). V tomto ohľade napísal už pred rokoch 1989 viaceré práce I. Kamenec (1975, 1976). O najväčšom tábore v Novákoch (cca. 1500 „zaistencov“) existuje kniha I. Baku (2001). Jeho štúdia vychádza z rozsiahleho archívneho výskumu v SNA i lokálnych archívoch, z dobovej tlače i výpovedí svedkov. I. Baka popísal dejiny tábora v návaznosti na systém nútených prác Židov na Slovensku.

O druhom židovskom tábore vo Vyhniah píše najmä E. Nižňanský (2000, 2001b). Dejiny tohto malého tábora sú komplikované, ale veľmi zaujímavé. Tábor existoval už od roku 1940 ako prechodný tábor Židov, ktorý prežili akciu Nisko a chceli cez Slovensko emigrovať. Tábor podporovala organizácia American Joint. V roku 1942 sa stal pracovným táborom. Počas deportácií v roku 1942 boli viacerí deportovaní do Osvienčimu. Po SNP mnohí z bývalých väzňov boli zavraždení Einsatzkommandom H.

Neznámu kapitolu donedávna predstavovali židovskí vojaci, ktorí boli nútené nasadení ako robotníci v slovenskej armáde. (1941 – 1943) v VI. prápore. K tomuto problému v poslednom čase vyšlo viacero štúdií (Pelach, 1996, Šimunčíč, 1996, Zajac, 1996, 1996a) a zborník.¹⁹

Židia a SNP

Ďalšou témou sú Židia a odpor. Vo výskume holokaustu je málo známe, že počas SNP jedna partizánska skupina pochádzala z bývalých „väzňov“ židovského tábora v Novákoch. Mnohí z nich boli bývalí vojaci, ktorí nútené pracovali v VI. prápore.

Základné štúdie o židoch v povstaní a odpore napísali napr. Z. Zudová-Lešková (1998), J. Jablonický (1996), A. Nir (1995) a E. Knieža. Z. Zudová-Lešková uverejnila aj štúdiu o židovskej parašutistke Chavive Reik (1999), ktorá by si aj v „svetovej“ spisbe o rezistenciách zaslúžila minimálne takú pozornosť ako H. Szenes.

Výpovede obetí holokaustu

Osobitnú kapitolu tvoria výpovede obetí holokaustu. Na tomto mieste je nutné menovať projekt, ktorý realizoval najmä kultúrny antropológ P. Salner v 90. rokoch (s pomocou Yale University). V rámci tohto projektu boli zozbierané výpovede cca. 150 obetí holokaustu na Slovensku. Výsledok projektu bol predstavený aj v podobe dvoch knižných publikácií. (Salner, 1997, Vrzgulová, 2002). Stavba prvej knihy, ktorej autorom je P. Salner, je klasická. Zachytáva situáciu Židov pred holokaustom,²⁰ začiatky protižidovských nariadení na Slovensku, deportácie, oslobodenie a situácia po vojne. Aj keď historik vždy musí počítať so „subjektívnou“ úrovňou výpovede každého dokumentu, myslím si, že subjektívnosť výpovedí ľudí, ktorí prežili holokaust a ocitli sa v reálnej existenčnej situácii najstrašnejšieho charakteru, musí byť o to „subjektívnejšia“, prípadne „zamlčujúca“. Túto poznámku netreba chápať ako kritiku Salnerovej práce, ba ani ako pripomienky k jednotlivým výpovediam. Skôr je to zamyslenie sa nad metodologic-

19 TÓTH, D. (Ed.) VI. Robotný prapor. Bratislava: 1996.

20 Salner používa pre holokaust pojem šoa.

kým významom „oral history“. Nakoniec, táto metóda je už niekoľko desaťročí veľmi populárna.²¹ Za oveľa podstatnejšie pokladám, že slovenský čitateľ sa na materiáli, ktorý je výsledkom výpovedí jeho spoluobčanov, môže presvedčiť, že jeho židovskí spoluobčania boli súčasťou európskeho židovstva, ktoré sa stalo obeťou holokaustu.

Poslednú kapitolu venoval Salner len zdanlivo špekulatívnej téme – dokedy vlastne trval holokaust. Pre obeť, ktoré prežili, resp. pre ich potomkov to bude snáď navždy, resp. kým bude existovať kolektívna pamäť Židov (i Nežidov). Holokaust bude mementom pre všetkých.

Skúsenosti z tohoto projektu ako aj zo svojho predchádzajúceho výskumu použil Salner vo svojej poslednej knihe (1997), v ktorej ako kultúrny antropológ ukázal zmeny v živote židovskej komunity za posledných 200 rokov. Čo má na jeho štúdiu veľkú cenu, je to, že sa pokúsil zachytiť aj vzťahy medzi židovskou minoritou a majoritným obyvateľstvom.²²

Dôležité sú aj jeho úvahy o problematike židovskej identity, a teda aj problémov židovskej asimilácie (i akulturácie).

Salnerovu prácu treba vyzdvihnúť aj z toho dôvodu, že o takúto syntézu pohľadu na vývoj Židov za posledných 200 rokov sa na Slovensku nikto nepokúsil.

II.d. Povojnové dejiny Židov na Slovensku

K dejinám Židov po II. svetovej vojne existuje v slovenčine len málo prác.

Ivan Kamenec napísal dôležitú štúdiu o pogrome v Topoľčanoch po II. svetovej vojne (1998). Táto štúdia ukázala pozadie autochtónneho tradičného antisemitizmu v slovenskej spoločnosti a jeho existenciu aj po vojne. Zaujímavé je aj to, že tieto udalosti v Topoľčanoch môžeme vysvetliť aj prostredníctvom sociálnej a ekonomickej situácie po vojne (napr. arizátori si chceli udržať svoje vlastníctvo – vystúpili z pozadia proti možným reštitučným nárokom). Aj keď po pogrome boli postihnutí niektorí činitelia – jeho organizátori, ktorí stáli za kulisami, sa v podstate nenašli.

P. Mešťan (1999) sa pokúsil v svojej knihe o antisemitizme na Slovensku (1948 – 1992) ukázať vývojovú líniu antisemitizmu po II. svetovej vojne. Túto štúdiu môžeme uvádzať ako príklad prác „z druhej strany“ – v protipóle k prácam Vnuka či Ďuricu. Pokúša sa antisemitizmus ukázať na rozličných rovinách života na Slovensku – bez výrazného kritického pokusu o analýzu predkladaných faktov.

III. Súčasná situácia

1. V Bratislave pracuje Židovské múzeum ako časť Slovenského národného múzea. V 90. rokoch vydali niekoľko desiatok publikácií – vedeckých, ale najmä populárnych v rámci radu Studia judaica slovaca.
2. Na Komenského univerzite pracuje Inštitút judaistiky. Zorganizoval už viaceré konferencie a vydal viaceré zborníky. (Gál, 1997, Gál, 1999).
3. V Nadácii Milana Šimečku v Bratislave pracuje neštátne Dokumentačné stredisko holokaustu, ktoré realizuje viaceré projekty. Vydáva edíciu prameňov Holokaust na Slovensku. V súčasnosti sa pripravuje databáza obetí holokaustu (vedúci projektu E. Nižňanský).

21 Môžem spomenúť rozsiahly projekt M. Broszata – Bayern in der NS-Zeit, z ktorého v r. 1977 – 1983 vyšlo knižne 6 zväzkov.

22 Reakcie majority počas holokaustu mali podľa Salnera „...individuálny charakter... preto ich nemožno zhrnúť do niekoľkých viet či prenášať definitívne súdy o dobovej slovenskej spoločnosti“. SALNER, P.: Židia na Slovensku medzi tradíciou a asimiláciou. Bratislava: 2000, s. 146.

4. V rámci slovensko-česko-kanadskej spolupráce existuje projekt: Štúdie o česko/slovensko-židovskej identite povojnovej generácie. (Trent University, Dep. of Sociologie, Perborough, Canada, Ústav etnológie SAV, Bratislava – Dr. P. Salner).

Perspektívy výskumu

Práve tento projekt môže posunúť poznanie vzťahu majoritnej komunity a židovskej minority. Na jednej strane sa o to môžeme pokúsiť už spomínaných spôsobom – zachytením sociálneho okolia holocaustu – to znamená sociálnych zmien, ktoré nastali v rámci majoritnej spoločnosti potom, čo Židia boli deportovaní, resp. stratili svoje predchádzajúce miesto v spoločnosti ako klasická stredná vrstva. Sú to otázky spojené s tým, kto nahradil túto vrstvu ako arizátor, likvidátor židovskej firmy. Takýto typ výskumu môže oveľa viac odhaliť zo správania a konania majoritných Slovákov vo vzťahu k židovskej minorite. Týmto by aj výskum holocaustu na Slovensku prestal byť len pohľadom z minoritného hľadiska, k čomu doteraz často dochádzalo. Nový pohľad na majoritných Slovákov a ich konanie vo vzťahu k židovskej komunite (či už pozitívne, alebo negatívne) nám potom umožní oveľa precíznejšie písať o reakciách majority na rozličné antisemitské zákony i vládne nariadenia a umožní nám lepšie identifikovať „lokálnych agresorov“ na Slovensku a takisto precíznejšie písať o „mlčiacej väčšine“. Podobne možno v tomto ohľade využiť aj postupy kultúrnej antropológie, ktoré môžeme nájsť v prácach P. Salnera.

Výberová bibliografia:

- BAKA, I.: Židovský tábor v Novákoch 1941 – 1944. Bratislava: 2001.
- BARKÁNY, E. – DOJČ, L.: Židovské náboženské obce na Slovensku. Bratislava: 1991.
- BÖHM, E. T.: V šesťročnom zajatí. (Spomienky na roky 1938-1945). Martin: 1994.
- BŮCHLER, R.Y.: Židovská náboženská obec v Topolčanoch. Bratislava: 1996.
- CAMBEL, S.: Arizácia a ďalšie zmeny v pozemkovej držbe na Slovensku do leta 1944. In: Historický časopis 43, 1995, 1. s. 69 – 88.
- CAMBEL, S.: Slovenská dedina (1938 – 1944). Bratislava: 1996.
- ĐURICA, M. S.: Slovenský podiel na európskej tragédii Židov. Köln: 1987.
- DZUGAS, P.: Postavenie židovského obyvateľstva v normotvorbe Slovenského štátu v rokoch 1939 – 1945. In: Právnické štúdie, XV, 1967, 2.
- FRIEDER, A.: Z denníka mladého rabína. Bratislava: 1994.
- GÁL, E. (Ed.): Židia v interakcií. Bratislava: 1997.
- GÁL, E. (Ed.): Židia v interakcií II. Bratislava: 1999.
- HOENSCH, J. K. – BIMAN, S. – LIPTÁK, L.: Emancipácia Židov – antisemitizmus – prenasledovanie v Nemecku, Rakúsko - Uhorsku, v českých krajinách a na Slovensku. Bratislava: 1999.
- HRABOVECKÁ, H. : Ruka s vytetovaným číslom. Bratislava: 1998.
- HRADSKÁ, K.: Deportácie slovenských Židov v rokoch 1944 – 1945 so zreteľom na transporty do Terezína. In: Historický časopis 45, 1997, 3, s. 455 – 471.
- HRADSKÁ, K.: Predhistória slovenských transportov do Terezína In: Terezínske studie a dokumenty, Praha: 1996, s. 84 – 98.
- HRADSKÁ, K.: Prípád Wisliceny. Nacistický poradcovia a židovská otázka na Slovensku. Bratislava: 1999.
- HRADSKÁ, K.: Slovenský štát a holocaust. In: Velké dějiny, malý národ. O dnešní české státnosti a současném odkazu velkých dějin zemí České koruny a Československé republiky. Praha: 1995, s. 154 – 165.
- HRADSKÁ, K. – SCHWALBOVÁ, M.: Žila som životy druhých. Bratislava: 2001.

- HUBENÁK, L. (Ed.): Riešenie židovskej otázky na Slovensku /1938 – 1945/. Dokumenty. 5 zväzkov. Bratislava: .
- JABLONICKÝ, J.: Židia v rezistencii na Slovensku. In: TÓTH, D. (Ed.): Pracovné jednotky a útvary slovenskej armády 1939 – 1945. VI. Robotný prápor. Bratislava: 1996, s. 161 – 166.
- JAMES, A.: Zmeny v postavení židovskej komunity v okrese Topoľčany počas obdobia slovenského štátu. In: Česko-slovenská ročenka 2001, s. 123 – 133
- JAMRICOVÁ, A.: Židovská otázka v Topoľčanoch v období autonómie Slovenska.. In: NIŽŇANSKÝ, E. (Ed.): Židovská komunita na Slovensku. Obdobie autonómie. Porovnanie s vtedajšími udalosťami v Rakúsku. Bratislava: 2000, s. 9 – 38.
- JAMRICOVÁ, A.: Zo života židovského spoločenstva v 19. a 20. storočí. In: Topoľčany vo vrstvách vekov. Topoľčany: 1997, s. 283 – 293.
- JUROVÁ, A. – ŠALAMON, P. (Eds): Košice a deportácie Židov v roku 1944. Košice: 1994.
- KAMENEC, I.: Nútená pracovná povinnosť ako súčasť politickej a rasovej perzekúcie občanov I. Slovenskej republiky. In: Tóth, D. (Ed.): Pracovné jednotky a útvary slovenskej armády 1939 – 1945. VI. Robotný prápor. Bratislava: 1996, s. 19 – 24.
- KAMENEC, I.: K hospodárskej politike slovenskej buržoázie v rokoch 1939 – 1945. Arizačný proces a jeho triedny charakter. In: Studia historica Slovaca 22, 1977, s. 33 – 67.
- KAMENEC, I.: Koncentračné a pracovné tábory pre rasovo prenasledovaných občanov na Slovensku v rokoch 1938 – 1945. In: Terezínske listy 5, 1975, s. 12 – 25.
- KAMENEC, I.: Koncentračné, pracovné a zajatecké tábory na Slovensku v rokoch 1938 – 1945. In: Terezínske listy 6, 1976, s. 15 – 28.
- KAMENEC, I.: Postavenie židovského obyvateľstva v období autonómie Slovenska. In: NIŽŇANSKÝ, E. (Ed.): Židovská komunita na Slovensku. Obdobie autonómie. Porovnanie s vtedajšími udalosťami v Rakúsku. Bratislava: 2000, s. 41 – 47.
- KAMENEC, I.: Po stopách tragédie. Bratislava: 1991.
- KAMENEC, I.: Príprava a priebeh deportácií rasovo prenasledovaných občanov fašistického slovenského štátu. In: Zborník Múzea SNP, 8, 1983, s. 134 – 162.
- KAMENEC, I. - PREČAN, V. – ŠKORVÁNEK, S. (Eds): Vatikán a Slovenská republika /1939 – 1945/. Dokumenty. Bratislava: 1992.
- KAMENEC, I.: Protižidovský pogrom v Topoľčanoch v septembri 1945. In: Acta contemporanea. Praha: 1998, s. 80 – 94.
- KAMENEC, I.: Riešenie židovskej otázky v prvom období Slovenskej republiky /roky 1939 – 1940/. In: Akcia Nisko v histórii "konečné řešení židovské otázky" k 55. výročiu prvni hromadné deportace evropských Židů. Ostrava: 1995, s.183 – 190.
- KAMENEC, I.: Židia v Bratislave v čase holokaustu. In: Židia v Bratislave. Bratislava: 1997, s. 71 – 95.
- KAMENEC, I.: Židovská otázka na Slovensku a spôsoby jej riešenia v čase autonómie Slovenska. In: Nové obzory, 10, 1968, s. 155 – 180.
- KAMENEC, I.: Židovská otázka na Slovensku v čase druhej svetovej vojny. In: Emancipácia Židov – antisemitizmus – prenasledovanie v Nemecku, Rakúsko - Uhorsku, českých zemiach a na Slovensku). Bratislava: 1999, s. 139 – 146.
- KAMENEC, I.: Židovské politické strany na Slovensku v medzivojnovom období. In: Politické strany na Slovensku 1860 – 1989. Bratislava 1992, s. 211 – 213.
- KNIEŽA, E.: Bojová kapitola slovenských Židov. In: Židovská ročenka 5725. 1964 – 1965, s. 134 – 140.
- KÖNÖZSYOVÁ, L.: Židovská komunita v Nitre v období autonómie Slovenska. In: NIŽŇANSKÝ, E. (Ed.): Židovská komunita na Slovensku. Obdobie autonómie. Porovnanie s vtedajšími udalosťami v Rakúsku. Bratislava: 2000, s. 49 – 82.

- KÓNYA, P. – LANDA, D.: *Stručné dejiny prešovských Židov*. Prešov: 1995.
- KREKOVIČOVÁ, E.: *Medzi toleranciou a bariérami. Obraz Rómov a Židov v slovenskom folklóre*. Bratislava: 1999.
- KREKOVIČOVÁ, E.: *Obraz Žida v slovenskom folklóre*. In: SALNER, P. (Ed.): *Židovská identita včera, dnes a zajtra*. Bratislava: 1995, s. 41 – 67.
- KUKLOVSKÝ, R.: *Šaliansky Židia*. Šafa: 2002.
- LÁNIK, J.: *Čo Dante nevidel*. Bratislava: 1964²³.
- LÁNIK, J.:²⁴ *Oswiecim – hrobka štyroch miliónov ľudí*. Košice: 1945.
- LARIŠOVÁ, P.: *Židovská komunita v Bratislave v roku 1940*. Bratislava: 2000.
- LIPSCHER, L.: *Židia v slovenskom štáte 1939 – 1945*. Print-servis, 1992²⁵.
- MANN, A.: *Židia a Romovia – paralely osudov*. In: TÓTH, D. (Ed.): *Pracovné jednotky a útvary slovenskej armády 1939 – 1945*. VI. Robotný prápor. Bratislava: 1996, s. 108 – 115.
- MEDRICKÝ, G.: *Minister spomína*. Bratislava: 1993.
- MEŠŤAN, P.: *Antisemitizmus v politickom vývoji Slovenska (1948 – 1992)*. Bratislava: 1999.
- NIR, A.: *Chodníčky v ohnivej kruhu*. Bratislava: 1994.
- NIR, A.: *Slovenskí Židia v odboji a v Slovenskom národnom povstaní..* In: *Akcia Nisko v histórii "konečné řešení židovské otázky" k 55. výročí první hromadné deportace evropských Židů*. Ostrava: 1995, S. 128 – 138.
- NIŽŇANSKÝ, E.: *Akcia Nisko a židovský tábor vo Vyhniach*. In: *V premenách stáročí. Zborník vydaný k životnému jubileu Doc. PhDr. H. Tkadlečkovej, CSc.* Zvolen: 2000, s. 101 – 112.
- NIŽŇANSKÝ, E.: *Deportácie Židov zo Slovenska v novembri 1938 v hláseniach styčných dôstojníkov*. In: *Studia historica Nitriensia 7, 1998*, s. 259 – 286.
- NIŽŇANSKÝ, E.: *Deportácie Židov zo Slovenska v roku 1942 a prijatie ústavného zákona č. 68/1942 Sl. z. o „vystaňovaní Židov“*. In: *Studia historica Nitriensia X/2002*, s. 85 – 157.
- NIŽŇANSKÝ, E. (Ed.): *Holokaust na Slovensku. Obdobie autonómie 6. 10.1938 – 14. 3. 1939. Dokumenty*. Bratislava: 2001.
- NIŽŇANSKÝ, E.: *Intencionalisti, funkcionalisti, začiatky holokaustu a Adolf Eichmann*. In: *Studia historica Nitriensia 8, 1999*, s. 107 – 138.
- NIŽŇANSKÝ, E. – JAMES - JAMRICOVÁ, A.: *Deportácie Židov zo Slovenska v rokoch 1944/45 - niekoľko dokumentov*. In: *Studia historica Nitriensia VIII/1999*. Nitra: 2000, s. 299 – 310.
- NIŽŇANSKÝ, E. – KAMENEC, I.: *Poplatky za deportovaných slovenských Židov*. In: *Historický časopis, 51, 2003, 2*, s. 311 – 342.
- NIŽŇANSKÝ, E.: *Ohlas deportácii Židov za autonómie Slovenska v európskej nemecky písanej tlači*. In: *Studia historica Nitriensia VI/1997*, s. 69 – 80.
- NIŽŇANSKÝ, E.: *Prvé deportácie z územia Slovenska v novembri 1938 a úloha Jozefa Falátha a Adolfa Eichmanna*. In: NIŽŇANSKÝ, E. (Ed.): *Židovská komunita na Slovensku. Obdobie autonómie. Porovnanie s vtedajšími udalosťami v Rakúsku*. Bratislava: 2000, s. 89 – 111.
- NIŽŇANSKÝ, E. – SLNEKOVÁ, V.: *Deportácie Židov za autonómie Slovenska 4. – 5. 11. 1938*. In: *Studia historica Nitriensia V*. Nitra: 1996, s. 66 – 184.
- NIŽŇANSKÝ, E.: *Slovenská politika a deportácie Židov zo Slovenska v roku 1942*. (v tlači Brno: 2003).

23 Kniha vyšla vo viacerých vydaniach.

24 Vlastným menom A. Wetzler.

25 Prvé vydanie v roku 1980 vyšlo v Mníchove nemecky.

- NIŽŇANSKÝ, E.: Slovenská spoločnosť a židovská komunita na Slovensku 1938 – 1945. In: Česko-slovenská ročenka 2001, s. 89 – 104.
- NIŽŇANSKÝ, E.: Začiatky židovského tábora vo Vyhniach v dokumentoch. In: Studia historica Nitriensia IX/2001a, s. 219 – 250.
- NIŽŇANSKÝ, E.: Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte. Prešov: 1999a.
- NIŽŇANSKÝ, E. (Ed.): Židovská komunita na Slovensku. Obdobie autonómie. Porovnanie s vtedajšími udalosťami v Rakúsku. Bratislava 2000a.
- PELACH, A.: Sociálne, zdravotné a psychologické aspekty príslušnosti k VI. robotnému práporu. In: TÓTH, D. (Ed.) Pracovné jednotky a útvary slovenskej armády 1939 – 1945. VI. Robotný prápor. Bratislava: 1996, s. 147 – 153.
- PSICOVÁ, K.: Židovská komunita v Piešťanoch v období autonómie Slovenska. In: NIŽŇANSKÝ, E. (Ed.): Židovská komunita na Slovensku. Obdobie autonómie. Porovnanie s vtedajšími udalosťami v Rakúsku. Bratislava: 2000, s. 112 – 133.
- PREČAN, V. (Ed.): Slovenské národné povstanie. Dokumenty. Bratislava: 1965.
- PREČAN, V. (Ed.): Slovenské národné povstanie. Nemci a Slovensko. Bratislava: 1971.
- SALNER, P.: Chochmes a židovská identita. In: SALNER, P. (Ed.): Židovská identita včera, dnes a zajtra. Bratislava: 1995, s. 69 – 70.
- SALNER, P.: Menšina a mesto (Na príklade židovskej komunity v Bratislave.) In: Život a kultura etnických minorít a malých skupín. Brno: 1996, s. 26 – 32.
- SALNER, P.: Parametre židovskej identity. In: SALNER, P. (Ed.): Židovská identita včera, dnes a zajtra. Bratislava: 1995, s. 33 – 40.
- SALNER, P.: Premeny židovskej komunity v Bratislave /1919 – 1960/. In: Židia v Bratislave. Bratislava: 1997, s. 53 – 70.
- SALNER, P.: Prežili holokaust. Bratislava: 1997.
- SALNER, P.: Tolerancia a intolerancia vo veľkých mestách strednej Európy (Model Bratislava). In: Slovenský národopis, 41, 1993, s. 3 – 15.
- SALNER, P.: „Viditeľní“ a „neviditeľní“ Židia v slovenskej spoločnosti po roku 1945. In: Acta Judaica Slovaca, 4, 1998, s. 121 – 134.
- SALNER, P.: Židia na Slovensku – medzi tradíciou a asimiláciou. Bratislava: 2000.
- SALNER, P. (Ed.): Židia v Bratislave. Bratislava: 1997.
- SALNER, P.: Židia v meštianskej spoločnosti Slovenska. In: MANNOVÁ, E. (Ed.): Meštianstvo a občianska spoločnosť na Slovensku 1900 – 1989. Bratislava: 1998, s. 137 – 146.
- SALNER, P.: Židovská rodina na Slovensku v 20. Storočí. In: Židia v interakcii. Bratislava: 1998, s. 21 – 30.
- SCHWALBOVÁ, M.: Vyhasnuté oči. Bratislava: 1964.
- SIDOR, K.: Šesť rokov pri Vatikáne.. Scranton: 1947.
- SLNEKOVÁ, V.: Zásahy proti židovským lekárom v Trnave v rámci tzv. riešenia židovskej otázky v rokoch 1938 – 1942. In: Acta Nitriensia 2, 1999, s. 337 – 360.
- SLNEKOVÁ, V.: „Židovská otázka“ na úrovni mesta - Trnava v období autonómie Slovenska. In: Studia historica Nitriensia V/1996, s. 185 – 201.
- STEINER, B.: Tragédia slovenských Židov. Dokumenty a fotografie. Bratislava: 1949.
- ŠIMUNIČ, J.: Vznik, organizačný vývoj a činnosť pracovných jednotiek a útvarov slovenskej armády 1939-1942. In: TÓTH, D. (ED.): Pracovné jednotky a útvary slovenskej armády 1939 - 1945. VI. Robotný prápor. Bratislava: 1996, s. 25 – 37.
- ŠKODOVÁ, J.: Tri roky bez mena. /Denník väzeňkyne koncentračného tábora v Osviečime/. Bratislava: 1962.
- ŠPITZER, J.: Nechcel som byť žid. Bratislava: 1994.

- ŠPITZER, J.: Svitá, až keď je celkom tma. Bratislava: 1996.
- TÓTH, D. (Ed.): Pracovné jednotky a útvary slovenskej armády 1939 – 1945. VI. Robotný prápor. Bratislava: 1996.
- TÓTH, D. (Ed.): Tragédia slovenských Židov. Banská Bystrica: 1992.
- VOLANSKÁ, H.: Stretnutie v lesoch. Praha – Bratislava: 1949.
- VRZGULOVÁ, M.: Holokaust s meste. (Jeden z modelov polarizácie). In: SALNER, P. – LUTHER, D. (Eds.): Mesto a etnicita. Bratislava: 2001, s. 141 – 156.
- VRZGULOVÁ, M.: Mesto a jeho pamäť. Trenčín 1939 – 1945 v diverzifikovaných spomienkach. In: Historik v čase a priestore. Laudatio Ľubomírovi Liptákovi. Bratislava: 2000, s. 63 – 78.
- VRZGULOVÁ, M. (Ed.): Videli sme holokaust.. Bratislava: 2002.
- VRZGULOVÁ, M.: Známi neznámi Trenčania. Živnostníci v meste 1918 – 1948. Bratislava: 1997.
- ZAJAC, L.: Postavenie šiesteho práporu pracovného zboru v slovenskej armáde v rokoch 1941 – 1943. In: Historický časopis 44, 1996, 3, s. 486 – 503.
- ZAJAC, L.: Vznik, pôsobenie a zánik VI. Robotného práporu. In: TÓTH, D. (Ed.): Pracovné jednotky a útvary slovenskej armády 1939 – 1945. VI. Robotný prápor. Bratislava: 1996, s. 123 – 146.
- Zamlčaná pravda o Slovensku. Prvá slovenská republika. Prvý slovenský prezident Dr. Jozef Tiso. Tragédia slovenských Židov podľa nových dokumentov. Partizánske: 1996.
- ZAVACKÁ, K.: Právne prostriedky zásahov proti židovskej komunite v priebehu autonómie Slovenska. In: NIŽŇANSKÝ, E. (Ed.): Židovská komunita na Slovensku. Obdobie autonómie. Porovnanie s vtedajšími udalosťami v Rakúsku. Bratislava: 2000, s. 137 – 142.
- ZAVACKÁ, K.: Protižidovské zákony a právne normy v brannej politike Slovenského štátu.. In: TÓTH, D. (Ed.): Pracovné jednotky a útvary slovenskej armády 1939 – 1945. VI. Robotný prápor. Bratislava: 1996, s. 15 – 18.
- ZUDOVOVÁ – LEŠKOVÁ, Z.: Chaviva Reiková (1914 – 1944) Žena v spravodajských službách. In: Historie a vojenství 1999, 2, s. 425 – 432.
- ZUDOVOVÁ – LEŠKOVÁ, Z.: Príspevky k účasti Židov v protinacistickom odboji na Slovensku a v Slovenskom národnom povstaní. In: Střední Evropa 13, 1997, 71, 72/73, s. 93 – 103, 190 – 208.

Reflexia holokaustu ako jedna z trecích plôch medzi židovskou minoritou a slovenskou majoritou

Peter Salner

Historicky dlhé spolužitie židovskej komunity so slovenskou majoritou má množstvo pozitívnych i negatívnych prejavov. Obe etniká pôsobili v rovnakom časopriestore, ich hodnotenie tých istých udalostí bolo ale často diametrálne odlišné. Aj z tohto dôvodu vznikli medzi nimi väčšie alebo menšie trecie plochy.

Vo svojom príspevku sa zameriam na 20. storočie, najmä však na obdobie po novembri 1989 a ďalšie perspektívy židovskej komunity. V priebehu 20. storočia sa objavilo niekoľko výrazných historických medzníkov, ktoré ovplyvnili komunitu a jej vzťahy s oficiálnymi či neformálnymi štruktúrami majority:

Rozpad Rakúsko – Uhorska a vznik ČSR

Od druhej polovice 19. storočia (národnostný zákon z roku 1867, zákon XLII/1895) sa stali židia rovnoprávnou zložkou rakúsko-uhorskej spoločnosti. Sprievodným javom bola aj ekonomická prosperita stredných vrstiev a „... zlatý vek istoty. (...) Nik neveril, že príde vojna, revolúcie a prevraty. Všetko radikálne, všetko násilnícke považovala táto éra rozumu za nemožné“ (Zweig, S., 1994, s.11). Dôsledkom existujúceho stavu bola lojalita židov k monarchii všeobecne a jej uhorskej časti konkrétne. Politické dopady prvej svetovej vojny preto prijali židia s nevôľou. Po oficiálnom rozpade Rakúsko-Uhorska v októbri 1918 Židia prirovnávali túto udalosť k 9. avu, kedy si každoročne pripomínajú zničenie jeruzalemského chrámu (Rozenblitt, 2002, s. 105). Negatívne postoje podporil aj fakt, že vznik nového štátu sprevádzali na západnom a strednom Slovensku masové násilnosti, zamerané predovšetkým proti židom a ich majetku (Medvecký, 1930, Šrobár, 1930).

Šoa (holokaust)

Roky 1938 – 1945 predstavujú najdôležitejší medzník v histórii židovskej komunity. Znamenali fyzickú likvidáciu väčšiny židovských obyvateľov Slovenska, ale následne sa prejavili aj v zmene hodnotových orientácií časti preživších. Názorovo rozdelili komunitu, nevyhnutne ovplyvnili jej postoje ku komunistickej ideológii i vzťahy s majoritou.

Fenoménu holokaustu považujem za dôležitý najmä preto, že sa odohral aj na tomto území, a to pomerne nedávno. Dodnes medzi nami žijú, slovami Raula Hilberga (2002), obeť, páchatelia i diváci týchto udalostí alebo ich priami potomkovia. Už uvedená schéma svedčí o tom, že téma je aktuálna a že vtedajšia (aj súčasná) slovenská spoločnosť logicky vníma udalosť rozdielne.

Rok 1968

Dôsledkom sovietskej okupácie bola masová emigrácia židov mladej a strednej generácie. Došlo k prerušeniu medzigeneračného odovzdávania tradícií a postupnému odumieraniu religiózných a duchovných hodnôt.

November 1989

Z hľadiska komunity demokracia viedla k oživeniu judaizmu a priniesla nádej na spomalenie či odvrátenie hroziaceho zániku komunity.

V tejto výskumnej správe si všimam kľúčový moment 20. storočia, holokaust a jeho ozveny v súčasnej židovskej komunite. Pri analýze využívam najmä tri zdroje údajov:

- a) Účasť na projekte *Osudy tých, ktorí prežili holokaust* (1994 – 1997). Gestorom bola Yale University, konkrétne profesor Hartmann a na Slovensku projekt realizovala Nadácia Milana Šimečku. Aktívne som sa podieľal na realizácii 125 svedectiev. Čiastkové výsledky som zverejnil v knihe *Prežili holokaust* (Salner, 1997). Počas projektu som sa stretol s množstvom ľudí. Spoznal som ich vtedajšie fyzické a psychické utrpenie, ale aj jeho dnešné podoby a dôsledky. Tieto sprostredkované skúsenosti ma, rovnako ako ostatných moderátorov, ovplyvnili osobne i odborne, viď kniha *Videli sme holokaust* (Vrzgulová, 2002).
- b) Z poverenia AJC sme spolu s E. Salnerovou spracovali analýzu židovskej tematiky v učebniciach dejepisu, zemepisu, literatúry a občianskej náuky na slovenských základných a stredných školách. Výsledky boli uverejnené v práci *Židovská tematika na slovenských školách* (Salner – Salnerová, 1999). Odvtedy nevyšli nové stredoškolské učebnice 20. storočia, preto sa odvolávam na spomenutú publikáciu.
- c) Tretí, rovnako dôležitý prameň, je dlhodobý výskum sociálnej kultúry židovskej komunity. V množstve formálnych a neformálnych rozhovorov sa bežne stretávam s holokaustom v rôznych podobách. Viem, že pre preživších to nie je abstrakcia, ale stále aktuálny problém.

Pokiaľ ide o holokaust v učebniciach, jediná stredoškolská učebnica vydaná po roku 1989 je práca *Kapitoly z dejín pre stredné školy* (Kováč – Lipták, 1990). Vtedajšiu protizidovskú politiku Slovenskej republiky hodnotia autori kriticky. Všimajú si nielen zákony a dátumy, ale popisujú aj deportácie, ich priebeh a dôsledky, konštatujú aktívnu účasť slovenskej vlády na vyvražďovaní židovských občanov. Jednoznačné odsúdenie slovenského štátu nevyhovovalo všetkým slovenským občanom a inštitúciám. Z publikovanej literatúry spomeniem len dve práce, ktoré sa využívajú pri vyučovaní. V prvom rade je to kniha M. S. Ďuricu *Dejiny Slovenska a Slovákov* (1996). Autor dnes prednáša cirkevné dejiny na Teologickej fakulte UK v Bratislave. Svoj pohľad tak sám i prostredníctvom svojich žiakov – katolíckych kňazov, šíri po celom Slovensku. Roky 1938 – 1945 tvoria viac ako štvrtinu diela. Ďurica cieľavedome ospravedlňuje štát i prezidenta Tisa. Zodpovednosť za zločinné riešenie židovskej otázky pripisuje výlučne vláde, najmä premiérovi V. Tukovi a ministrovi vnútra A. Machovi. *Židovský kodex* (1941) interpretuje ako kópiu nemeckého protizidovského zákonodarstva. Zdôrazňuje, že prezident Tiso tento zákon nepodpísal. Text obsahuje mnoho tendenčných informácií. Uvádza napr., že počet židovských škôl sa zvýšil z 24 na 68. Nevysvetľuje ale, že preto, lebo židovské deti nesmeli navštevovať riadne školy. Podobne tendenčný charakter majú opisy „ideálnych“ podmienok v tábore *Sereď*, hodnotenie prezidentských a iných výnimiek, či slová, že zákon o vysťahovaní z 15. mája 1942, ktorý dodatočne legalizoval deportácie, slúžil „... na ochranu aspoň určitých skupín židovského obyvateľstva pred vysídlením zo Slovenska“ (Ďurica, 1996, s. 163 – 164).

Vznik Slovenskej republiky 1. januára 1993 privítala židovská komunita s nezdôverou. Okrem iného aj preto, že vo vládnej garnitúre sa prejavovali tendencie rehabilitovať režim a osobnosti slovenského štátu. Najmä SNS (ministerkou školstva bola jej členka Eva Slavkovská) presadzovala vlastný pohľad na nedávnu minulosť. Potvrdením je spomenutá kniha *Dejiny Slovenska a Slovákov*. Prvé vydanie z roku 1995 prešlo bez väčšieho záujmu verejnosti. Situácia sa vyhrtila až keď o rok neskôr vyšlo ako účelová publikácia Ministerstva školstva druhé, doplnené vydanie. Náklad 90 000 výtlačkov distribuovali na základné a stredné školy. Cez prizmu Ďuricovho pohľadu sa mali formovať názory žiakov na II. svetovú vojnu, Slovenské národné povstanie, holokaust...

Skutočnosť, že išlo o knihu, oficiálne určenú ako pomocnú literatúru pre výučbu dejepisu,

vyvolala rozhorčenú odozvu nielen v židovskej komunite. Do protestov sa zapojili médiá, početné katolícke, evanjelické aj židovské inštitúcie a osobnosti, odborníci, ale tiež predstavitelia laickej verejnosti. Kniha dnes nie je oficiálnym prameňom, v školských knižniciach však naďalej ostáva a mnohí učitelia ju využívajú. Paradoxne ale práve odpor verejnosti voči Ďuricovmu dieľu prelomil ostne nedôvery, ktorú židia pociťovali voči novému štátu.

V mnohom podobné, hoci menej tendenčné je spracovanie príslušných hesiel v Lexikóne slovenských dejín (Letz, 1997). Pracovné tábory definuje ako „strediská pre židov a osoby vyhýbajúce sa práci“, pričom boli údajne určené pre tú časť židovského obyvateľstva, ktorá stratila občianske práva a majetok na základe Židovského kódexu. Vyzdvihuje dobré podmienky v Novákoch, Seredi a Vyhniach, samosprávu táborov, kultúrne zariadenia, jasle, školu, knižnice, divadlá (Letz, 1997, s. 275).

Druhou rovinou pri analýze holokaustu v súčasnosti je reflexia šoa v židovskej komunite. Sú to najmä spomienky preživších na udalosti, ktoré sa udiali pred niekoľkými desaťročiami, dodnes však negatívne ovplyvňujú ich zdravie i psychiku. Môžem uviesť množstvo autentických príkladov ľudí, ktorí sa budia s hroznými snami, pri odchode z domu berú so sebou vždy kus pečiva „pre istotu“, trpia rôznymi traumami: aj preto, že donedávna nemali možnosť o prežitých hrôzach hovoriť a už nedostávali zdravotnú starostlivosť lekárov, psychológov či psychiatrov.

Mnohí zo survivorov dodnes trpkó spomínajú, ako im spoluobčania odmietali vrátiť nehnuteľný majetok, zatajovali osobné predmety a šperky. Aj z tohto dôvodu sa napätie medzi židmi a ich slovenskými spoluobčanmi paradoxne vyhrtilo po návrate tých niekoľko málo preživších (Salner, 1997). Emotívne opakovanie známych viet „vrátilo sa viac, než vás odišlo“, „židia nám zas berú náš majetok“ a pod., je bežné. „Ekonomickú“ treciu plochu ešte viac prehľbili reštitúcie, najmä prípady, že o vrátenie majetku (úspešne) žiadal arizátor. Niekedy preto, že pôvodní majitelia zahynuli, inokedy aj v reštitučnom spore proti nim či ich potomkom.

Šoa je dôležitým zdrojom židovskej identity. Má pevné miesto pri formovaní postojev jednotlivcov, ale aj v aktivitách židovskej komunity. Prakticky všetky náboženské obce usporadúvajú každoročne jednu či viac akcií, ktoré pripomínajú obeť holokaustu. Inou rovinou sú reakcie na spoločenské udalosti, ktoré sa prijímajú veľmi citlivo, možno až precitlivo. Spomínal som už búrlivé reakcie na knihu F. M. Ďuricu alebo hlasný nesúhlas s blahosladením biskupa Jána Vojtaššáka, ktorý zaktualizovala nedávna návšteva pápeža a blahoslavenie biskupa Hoptu a sestry Zdenky. Rovnako v priebehu roku 2003 reagovali aj na prítomnosť ľudí v uniformách pripomínajúcich Hlinkovú gardu (Komárno, Ružomberok).

Trecie plochy pri hodnotení doby sú známe: Charakter Slovenskej republiky 1939 – 1945, spoluzodpovednosti režimu a predstaviteľov tohto štátu za protizidovské zákony, deportácie a smrť prevažnej väčšiny slovenských Židov, prístup k vráteniu majetku. Mimoriadna pozornosť je venovaná prezidentovi Jozefovi Tisovi a snahám o jeho očistenie, rehabilitovanie. Nesúlad vzniká aj pri posudzovaní roly katolíckej cirkvi na Slovensku v rokoch 1939 – 1945, jej postojev k protizidovským opatreniam a štátnej moci. Sekundárnym dôsledkom snáh o rehabilitáciu režimu a predstaviteľov Slovenského štátu je vytváranie negatívneho obrazu židovského etnika v histórii Slovenska, opätovné vytváranie dobových antisemitských stereotypov. S tým súvisí aj neobjektívny pohľad médií i obyvateľov na dianie v Izraeli a Palestíne.

Niekedy sa zdá, akoby židovská komunita a majoritná spoločnosť, aspoň jej nie bezvýznamná časť, nevedela spolu dialóg, ale dva monológy, kde sa obe strany nepočúvajú. Podľa J. Franeka (Franek, 2003) Slovensko a holokaust je diskusia, ktorá neprebehla. Príkladom môže byť aj osobná spomienka. V marci 2003 som na tému holokaust viedol v bratislavskom Univerzitnom pastoračnom centre dialóg (či dva monológy) s ThDr. Ľudovítom Hal'kom, ktorý prednáša cirkevné dejiny na bratislavskej teologickej fakulte. Zúčastnilo sa viac ako 100 poslucháčov, pre-

važne študentov. Boli tu ale aj ľudia, ktorí zažili túto dobu a vnímajú ju pozitívne. Pokúsim sa priblížiť vtedajšiu atmosféru. Okrem vlastných spomienok používam aj publikované názory Jara Franeka (Franeek, 2003), ktorý sa tohto podujatia veľmi aktívne zúčastnil.

Kým ja som sa zamerlal najmä na konkrétne vplyvy šoa na rodinu, jednotlivcov a komunitu, J. Haľko sa sústredil na rolu pápeža Pia XII. v období holokaustu, ale aj osobnosť Jozefa Tisa a pôsobenie katolíckej cirkvi na Slovensku. Zacitujem niekoľko výrokov. Podľa autora citácie pochádzajú z verbálnych prejavov a nie sú zachytené s presnosťou magnetofónového záznamu, ale rozhodne neskresľujú ich ducha (Franeek, 2003, s. 3):

„...pápež nezlyhal a mlčal, lebo musel mlčať. V opačnom prípade by Nemci zavraždili ešte viac Židov. Napokon, aj židovskí rabíni ho žiadali, aby mlčal. Na jedného z rabinov urobil postoj pápeža tak hlboký morálny dojem, že konvertoval na kresťanstvo.” (Priznacie je, že takéto príklady sú vždy anonymné, bez konkrétnych mien a údajov).

„...Aj Tiso robil čo mohol. Aj jeho žiadali rabíni, aby neodstúpil, lebo bude so Židmi ešte horšie. A dával výnimky. A kresťanstvo nezlyhalo počas holokaustu”.

„...Je síce faktom, že Burzio napísal niektoré kritické poznámky na Vojtaššáka a Tisa, ale jeden môj známy sa s ním pred jeho smrťou často zhováral a Burzio mu povedal, že mnohé veci by dnes už inak videl, ako vtedy.” V podobnom duchu sa niesli aj mnohé diskusné príspevky z pléna (Franeek, 2003, s. 3).

Pamiatka holokaustu patrí v židovskej komunite medzi primárne hodnoty. Každý negatívny výrok k danému problému je prijímaný veľmi citlivo, kým časť majority túto dobu relativizuje a bagatelizuje. Interpretácia Slovenského štátu 1939 – 1945, protižidovských zákonov a najmä deportácií slovenských Židov do koncentračných táborov má pre obe strany zásadný význam a je jednou z hlavných trecích plôch dnešného spolunažívania.

Štúdium židovskej problematiky bol pred rokom 1990 tabuizované. V spoločenských vedách vychádzali len ojedinelé práce. Situácia sa postupne mení, stále sa ale nedá hovoriť o systematickom výskume. Netrúfam si komplexne hodnotiť príspevky historikov (zamerané najmä na fenomeny holokaustu a antisemitizmu). Chýbajú sociologické a psychologické analýzy. V etnológii sa kladie dôraz na holokaust, pozornosť vyvolávajú aj fenomény identity (Kolektív 1995) a vzťahy medzi tradíciou a asimiláciou (Salner, 2000). Ide však viac o záujem jednotlivcov, než o sústavnú analýzu problematiky. Pre najbližšie obdobie by mali predstavovať prioritu výskumy židovstva (najmä rôznych aspektov sociálnej kultúry) po roku 1945.

Použitá literatúra

- ĎURICA, M. S.: Dejiny Slovenska a Slovákov. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1996.
- FRANEK, J.: Slovensko a holokaust. In: Roš Chodeš, 65. júl 2003, s. 3,7.
- HILBERG, R.: Pachatelé, obeť, diváci. Židovská katastrofa 1939 – 1945. Praha: Argo, 2002.
- KOVÁČ, D. - LIPTÁK, L.: Kapitoly z dejín pre stredné školy. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1990.
- LETZ, R.: Prvý slovenský štát. In: Lexikón slovenských dejín, Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1997, s. 143 – 148.
- MEDVECKÝ, K. A.: Slovenský prevrat, sv. 3, Komenský, Bratislava 1930.
- ROZENBLITT, M. L.: From Habsburg Jews to Austrian Jews: The Jews of Vienna, 1918 – 1938. In: Jüdische Gemeinden. Kontinuitäten und Brüche (Eleonore Lappin Hg.), Wien: PHILO, 2002, s. 105 – 130.
- SALNER, P.: Prežili holokaust. Bratislava: Veda, 1997.
- SALNER, P.: Židia na Slovensku medzi tradíciou a asimiláciou. Bratislava: Zing Print, 2000.

- SALNER, P. – SALNEROVÁ, E.: Židovská tematika na slovenských školách. New York: Americký židovský výbor, 1999.
- ŠROBÁR, V: Osvobodené Slovensko, sv. 1. Praha: Čin, 1928.
- VRZGULOVÁ, M. (Ed.): Videli sme holokaust. Bratislava: Svornosť, 2002.
- ZWEIG, S.: Svet včerajška. Spomienky Európana. Bratislava: PROMO International, 1994.
- SALNER, P. (Ed.): Židovská identita včera, dnes a zajtra. Bratislava: Zing Print, 1995.

Obraz židovskej minority vo vybraných slovenských médiách

Boris Benkovič

Predkladaná štúdia sa zaoberá kvantitatívnymi a kvalitatívnymi dimenziami mediálneho obrazu židovskej minority, tak, ako ho prezentovali vybrané slovenské médiá v čase od 1. marca 2001 do 28. februára 2002. Dáta boli získané prostredníctvom projektu „Media monitoring“, ktorý bol súčasťou projektu „Developing the practical skills of human right monitoring and advocacy“, podporeného Európskou komisiou a bol realizovaný na pôde Slovenského helsinského výboru. Nadväzoval na projekt „Obraz Rómov vo vybraných slovenských masmédiách“ (1. jún 1998 – 31. máj 1999), ale bol poňatý širšie a zameral sa na monitorovanie obrazu vybraných národnostných menšín (rómskej a židovskej) a sociálnych skupín v slovenských masmédiách. V dôsledku skutočnosti, že projekt Media monitoring nebol zameraný iba na židovskú minoritu, zredukovali sme počet monitorovaných médií na tri denníky – Nový čas, Nový deň a Sme a na hlavné spravodajské relácie Slovenskej televízie a TV Markíza.¹

Kvantitatívna analýza

Metóda použitá pri získaní a spracovaní dát týkajúcich sa židovskej minority, ktoré priniesli sledované médiá v čase od 1. 3. 2001 až 29. 2. 2002 ako aj vzorka monitorovaných médií bola identická ako pri rómskej menšine. Boli použité rovnaké kategórie, čo umožňuje porovnať rozdiely v prezentácii rómskej a židovskej menšiny v slovenských médiách po stránke tematickej aj formálnej.

Zaznamenávali sme všetky informácie, v ktorých figurovala židovská menšina na Slovensku. Nezaznamenávali sme správy týkajúce sa situácie mimo nášho územia, napr. v Izraeli.

Každú zachytenú informáciu sme identifikovali cez médium, dátum, názov informácie, umiestnenie v médiu a jej rozsah t. j. tie premenné, ktoré sa označujú ako identifikačné premenné. Analytickými, t. j. obsahovými premennými, ktoré boli súčasťou procesu operacionalizácie a tvorby indikátorov, boli typ informácie (agentúrna správa, komentár, reportáž, interview, redakčná správa, list čitateľa atď.), charakter informácie (Židia ako hlavná téma alebo len ako zmienka), jej obsahové zameranie. Obsahové zameranie analyzovanej jednotky sa kategorizovalo nasledovne: sociálna sféra, vzdelanie a kultúra, kriminalita, sociálno-psychologické charakteristiky, verejná a politická sféra, ľudské a občianske práva. Jednotlivé kategórie boli tvorené subkategóriami, aby bolo možné detailnejšie spracovať mediované obsahy.

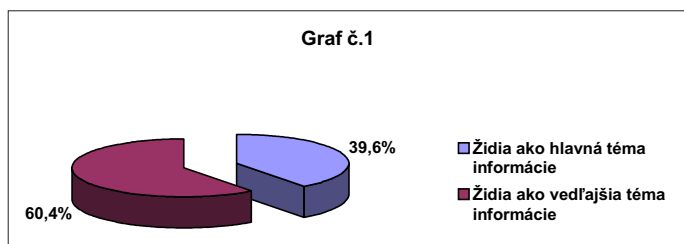
Identifikovali sme tak isto kategórie nositeľa informácie, zdroj informácie (jednotliví príslušníci židovskej minority, organizácie združujúce príslušníkov židovskej menšiny, rôzne štátne orgány, nezávislí experti, žurnalisti, zahraničné subjekty atď.), kvalitu informácie (analytická, deskriptívna) atď. V rámci jednej kódovacej jednotky (článku v tlačených alebo príspevku v elektronických médiách) sme obvykle identifikovali viac kategórií, tematicky rôzne obsahy a pod.

Každá kódovacia jednotka bola zaznamenaná na samostatnom záznamovom hárku prostredníctvom vytvoreného kódovacieho kľúča a získané dáta boli následne štatisticky spracované.

1 V prvom projekte - Obraz Rómov vo vybraných slovenských masmédiách sme na základe mediálnych výskumov v čase realizácie projektu vybrali 6 najčítanejších celoslovenských titulov. V prípade elektronických médií sme monitorovali hlavné spravodajské relácie Slovenskej televízie, TV Markíza a Slovenského rozhlasu.

Organickou súčasťou vyhodnocovania primárnych informácií v sledovaných masmédiách bolo hodnotenie publikovanej informácie z hľadiska jej vyznenia voči recipientovi z majority. My sme vo svojom projekte pracovali s tromi druhmi hodnotenia – pozitívny, neutrálny alebo negatívny náboj vyznievajúci z jednotlivých jednotiek informácií smerom k majoritnej verejnosti.

Ak správa nejakým spôsobom priamo alebo nepriamo navodzovala a priori negatívne emócie voči príslušníkom židovskej menšiny (ich správaniu, sociálno-psychologickým danostiam, atď.), resp. fixovala tradičné stereotypy majoritného spoločenstva vo vzťahu k Židom, chápali

sme ju ako negatívnu. Ak bola poňatá bez emocionálneho náboja, výlučne vecne a nehodnotiaco ako informácia nezhoršujúca, ale ani nezlepšujúca obraz židovskej menšiny, pripísali sme jej neutrálnu hodnotu. Ak správa priamo alebo nepriamo zlepšovala mediálny obraz židovskej minority, pokladali sme ju za pozitívnu.

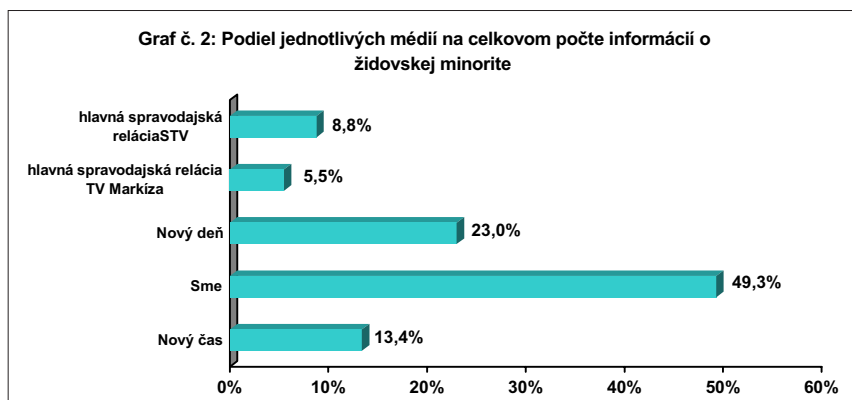
Z výsledkov dvanásť mesačného monitoringu vybraných médií vyplývajú nasledujúce poznatky:

Štatistický súbor tvorilo 217 jednotiek – správ, ktoré sa nejakým spôsobom venovali židovskej menšine a s ňou spojenými témami.

Z toho bolo 86 informácií, v ktorých boli príslušníci židovskej minority hlavnou témou a 131 informácií, v ktorých sa v nejakých súvislostiach spomínali Židia, ale neboli hlavnou témou informácie.

Z celkového počtu 217 kódovacích jednotiek bolo 186 (85,7 %) prezentovaných v printových médiách a 31 správ (14,3 %) v elektronických médiách.

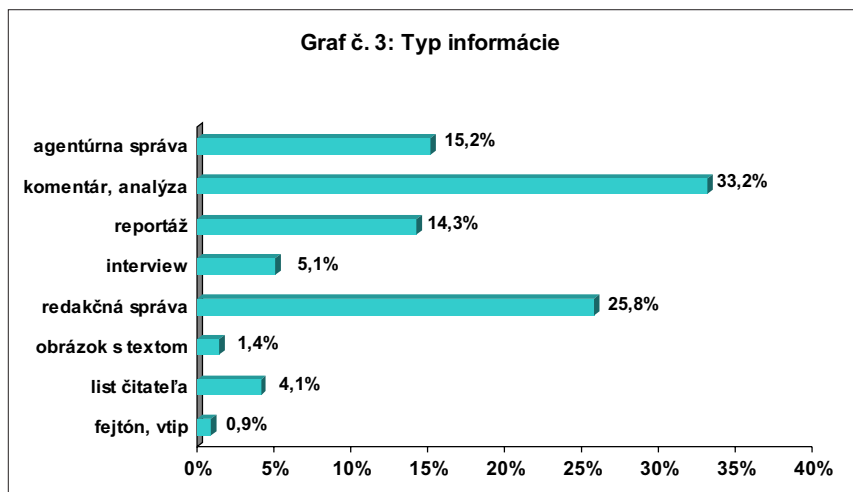
Z denníkov najviac správ o židovskej minorite priniesol denník SME (107), Nový deň priniesol počas monitorovaného obdobia 50 takýchto informácií a Nový čas iba 29. Veľmi okrajovo

informovali o židovskej minorite hlavné spravodajské relácie monitorovaných elektronických médií.

Najčastejším typom informovania slovenskej verejnosti o židovskej minorite prostredníctvom médií v sledovanom období boli komentáre a analýzy (33,2 %), za nimi nasledujú redakčné správy (25,8 %) a agentúre správy (15,2 %).

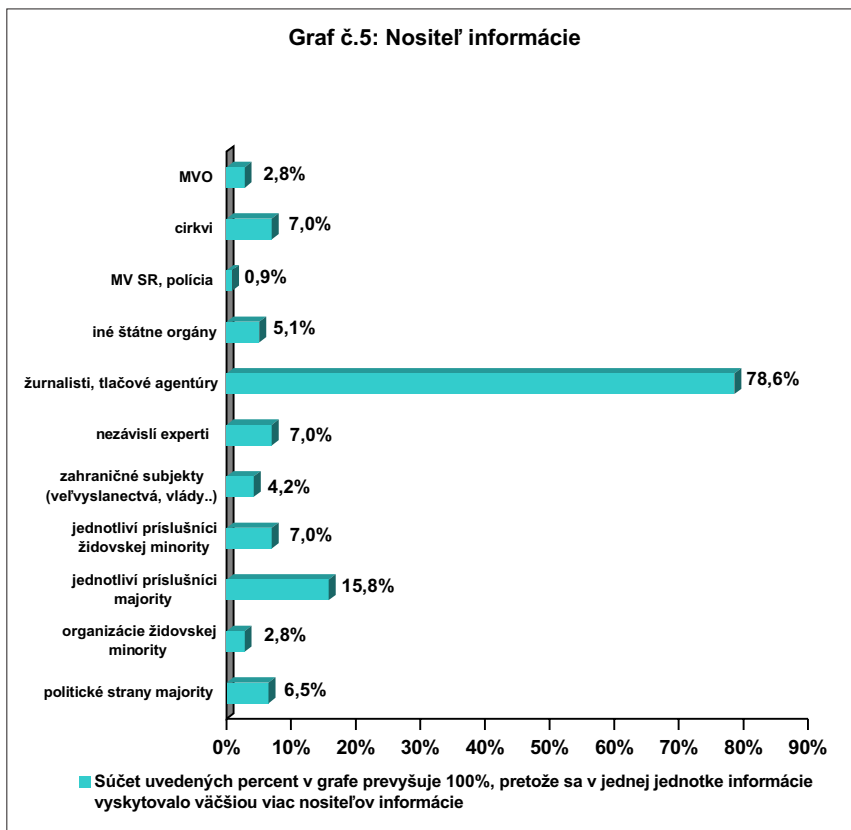
Najčastejším nositeľom, resp. zdrojom mediovaných informácií týkajúcich sa židovskej menšiny na Slovensku boli v čase monitoringu rovnako ako v prípade Rómov samotní novinári z monitorovaných médií a tlačové agentúry pôsobiace na našom území. Ďalej to boli jednotliví

príslušníci majority, jednotliví príslušníci židovskej komunity a ich organizácie. V porovnaní s rómskou menšinou takmer úplne absente zastúpenie kategórií miestne samosprávy a politickej strany národnostnej menšiny². V kategórii nezávislí experti, čo pri Rómoch znamenalo predovšetkým lekárov, učiteľov a pod. figurovali pri informáciách týkajúcich sa židovskej menšiny predovšetkým odborníci pôsobiaci v oblasti histórie.

Kategorizácia obsahového zamerania zaznamenaných informácií bola identická s kategorizáciou použitou pri rómskej minorite t. j. nasledovne: sociálna sféra, vzdelanie a kultúra, kriminalita, sociálno-psychologické charakteristiky príslušníkov národnostnej menšiny, verejná a politická sféra, ľudské a občianske práva. Veľkým rozdielom v porovnaní so zisteniami, týkajúcimi sa Rómov bol samotný počet zaznamenaných informácií. V sledovanom období (od 1. 3. 2001 do 28. 2. 2002) priniesli monitorované médiá 1544 jednotiek – správ, ktoré sa nejakým spôsobom venovali Rómom a rómskej problematike, zatiaľ čo židovskej minority sa týkalo iba 217 jednotiek informácií. Obsahové zameranie informácií o židovskej menšine sa diametrálne odlišovalo

2 Také v prípade židovskej minority neexistujú, zatiaľ čo v zaznamenaných správach, týkajúcich sa Rómov, nastal v porovnaní s našimi zisteniami z rokov 1998 – 1999 takmer dvojnásobný nárast počtu informácií, v ktorých ako zdroj figurovali politické strany majority. Tento nárast dokumentuje skutočnosť, že sa na Slovensku dostáva čoraz viac do popredia politický rozmer problematiky Rómov.

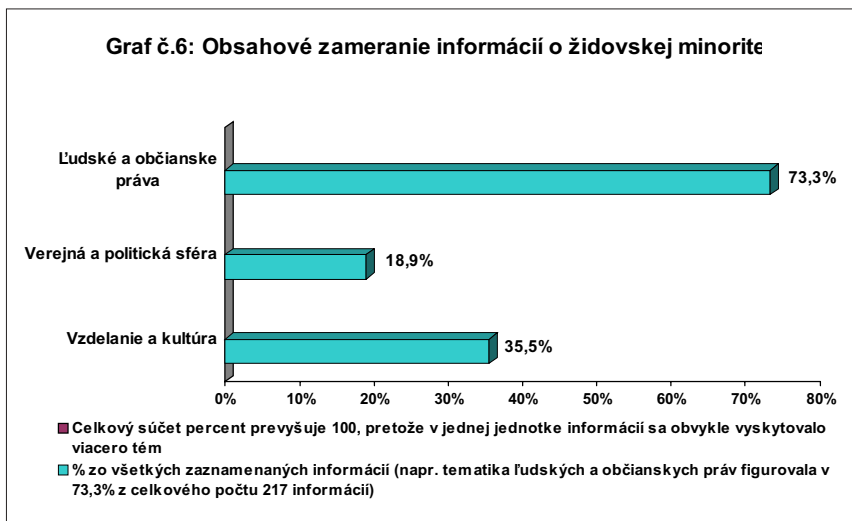

od štruktúry (rozloženia) tém, ktoré sme zistili v súvislosti s Rómami.³ V tematickom okruhu kriminalita sme v súvislosti so židovskou menšinou nezaznamenali na rozdiel od rómskej ani jednu informáciu. Rovnako sa sociálnej sféry a sociálno – psychologických charakteristík týkala jedna, resp. dve zo všetkých zachytených informácií týkajúcich sa židovskej minority.⁴ Je možné konštatovať, že obraz židovskej menšiny v monitorovaných slovenských médiách bol v podstate situovaný do tematických okruhov ľudské a občianske práva, vzdelanie a kultúra a verejná a politická sféra.

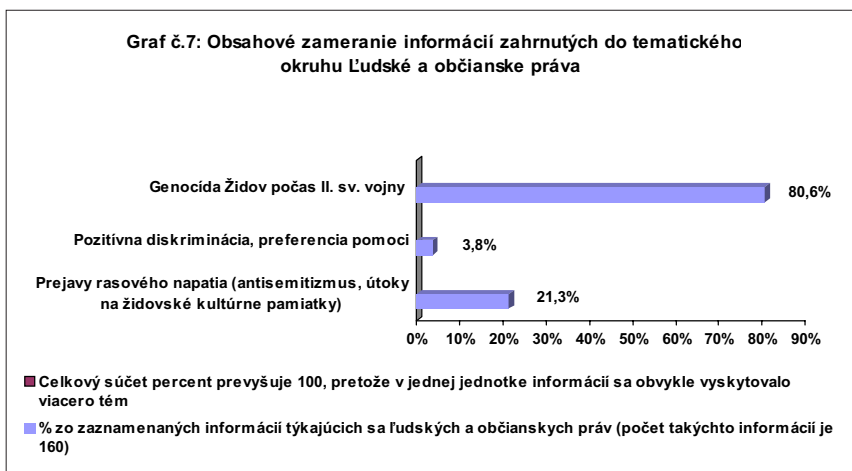
V obsahovom zameraní informácií zahrnutých do tematického okruhu ľudské a občianske práva jednoznačne dominovala problematika genocidy slovenských Židov počas druhej svetovej vojny – holokaust. Ďalšími subkategóriami utvárajúcimi predmetný tematický okruh boli prejav rasového napätia (t. j. prejavy antisemitizmu, útoky na židovské kultúrne pamiatky atd.) a po-

3 V prípade rómskej menšiny dominovali informácie spadajúce do tematického okruhu verejná a politická sféra (45,5 %) nasledované tematickým okruhom dodržiavanie ľudských a občianskych práv a slobôd (41,7 %) a tretou navyše prezentovanou témou v súvislosti s rómskou komunitou bola sociálna problematika (35,2 %).

4 Téma kriminality figurovala v 20,2 % zo všetkých zachytených informácií, týkajúcich sa Rómov a sociálno – psychologické charakteristiky v 9,1 %.

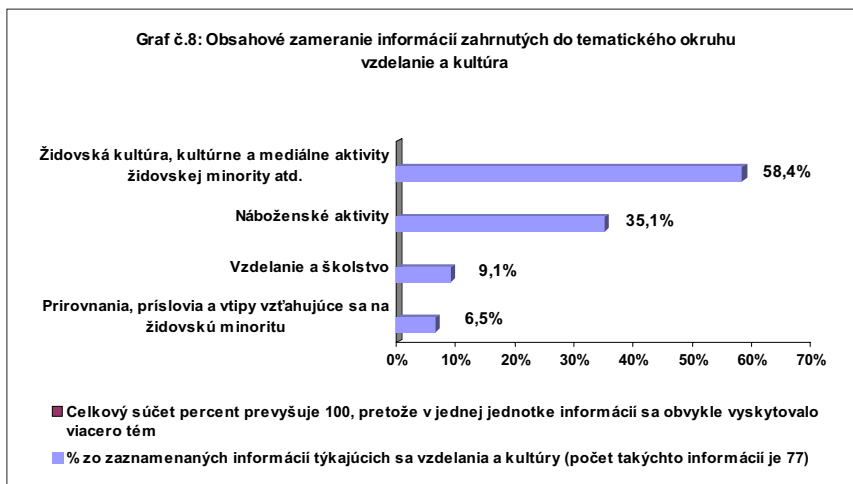

žitivná diskriminácia. V porovnaní so štruktúrou tejto kategórie pri rómskej menšine sme nezachytili v sledovanom období žiadne informácie spadajúce do subkategórie rasovo motivovaný útok na príslušníkov menšín (v tomto prípade židovskej menšiny) a, samozrejme, ani informácie týkajúce sa emigrácie za účelom získania azylu, keďže táto téma je spojená výlučne s rómskou minoritou.

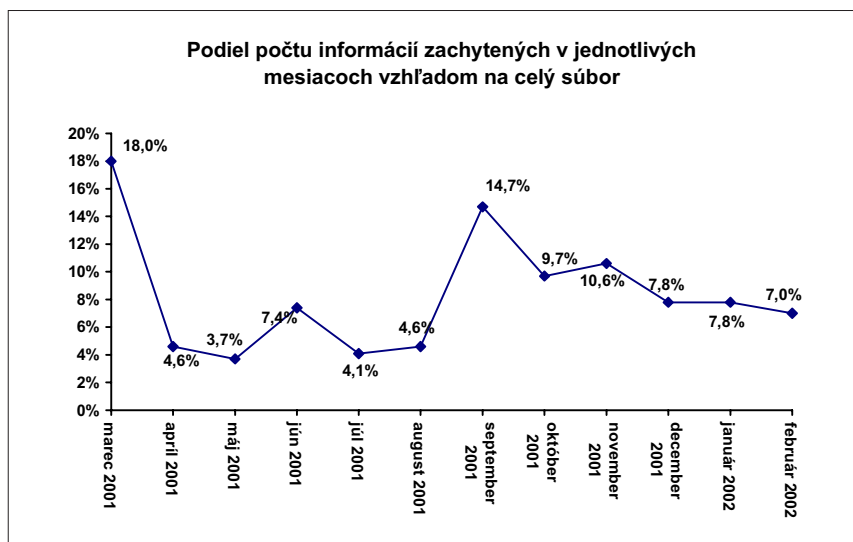

V rámci tematického okruhu vzdelanie a kultúra dominovali predovšetkým informácie týkajúce sa židovskej kultúry, pamiatok a náboženských aktivít príslušníkov židovskej minority na Slovensku. Zachytili sme aj informácie týkajúce sa štúdia judaistiky a historických prameňov spätých s existenciou židovskej komunity na Slovensku.

V rámci tematického okruhu verejná a politická sféra figurovali predovšetkým štatistické údaje týkajúce sa počtu príslušníkov židovskej minority na území Slovenska v súčasnosti a v minulosti a informácie týkajúce sa činnosti rôznych organizácií tejto národnostnej menšiny.

Čo sa týka časového rozloženia informácií o židovskej minorite v priebehu nášho monitoringu (marec 2001 – február 2002), najviac jednotiek informácií (článkov, resp. príspevkov v TV) sme zaznamenali v marci 2001, čo súviselo s výročím vzniku Slovenského štátu (1939 – 1945) a v septembri 2001, keď si Slovensko po prvýkrát pripomínalo Pamätný deň holokaustu a rasového násillia.

Celkový počet informácií o židovskej menšine (217) neumožňuje, na rozdiel od analýzy obrazu rómskej minority (kde sme zaznamenali 1544 jednotiek informácií), rozsiahlejšie metodologicky korektné štatistické operácie dokumentujúce rozdiely v štruktúre informácií jednotlivých monitorovaných médií.

Ako už bolo spomenuté, z printových médií priniesol najviac informácií o židovskej menšine v sledovanom období denník SME (107). Denník Nový deň v rovnakom čase zverejnil 50 takýchto správ a denník Nový čas iba 29. Tematické zloženie informácií (pomer medzi jednotlivými tematickými okruhmi) bol vo všetkých troch monitorovaných printových médiách veľmi podobný. Výnimku tvorili informácie spadajúce do okruhu vzdelanie a kultúra, ktoré v denníku Nový čas tvorili výrazne menší podiel na celkovej tematickej štruktúre ako to bolo v prípade SME a Nového dňa.

V monitorovaných hlavných spravodajských reláciách STV a TV Markíza bol celkový počet informácií týkajúcich sa židovskej minority veľmi nízky. V STV to bolo v sledovanom období 19 informácií a v TV Markíza len 12. Samotná štruktúra obsahového zamerania informácií (ak sa dá vôbec pri takejto nízkej početnosti hovoriť o štruktúre) sa v oboch elektronických médiách výrazne neodlišovala. Jediným rozdielom bolo, že v hlavnej spravodajskej relácii TV Markíza sme na rozdiel od STV nezaznamenali ani jednu informáciu spadajúcu do tematického okruhu verejná a politická sféra.

Súčasťou vyhodnocovania primárnych informácií v sledovaných médiách bolo rovnako ako v prípade rómskej minority hodnotenie publikovanej informácie z hľadiska jej vyznenia voči recipientovi z majority. Použili sme tri druhy hodnotenia – pozitívny, neutrálny alebo negatívny náboj vyznievajúci z jednotlivých jednotiek informácií smerom k majoritnej verejnosti. V priebehu nášho monitoringu sme v sledovaných médiách nezachytili žiadnu jednotku informácie, ktorej celkové vyznenie by bolo voči židovskej minorite negatívne. Monitorované médiá síce informovali napr. o letákoch či nápisoch, ktorých obsah zahrňoval aj antisemitské postoje ich autorov, ale to nebol názor média a ani takéto informácie neboli podávané tak, že by navodzovali nepriateľské postoje voči židovskej menšine. Väčšinou bolo súčasťou podobnej správy odsúdenie prejavov rasových predsudkov. Isté náznaky pretrvávajúcich stereotypov, týkajúcich sa Židov na Slovensku, sa vyskytli napríklad v rámci diskusií týkajúcich sa problematiky Slovenského štátu (1939 – 1945), čomu sa podrobnejšie venujeme v časti kvalitatívna analýza.

Kvalitatívna analýza

Mediálny obraz židovskej minority, žijúcej na Slovensku, bol v nami sledovaných t. j. mainstreamových médiách, v čase monitoringu (1. 3. 2001 – 28. 2. 2002) vytváraný predovšetkým témami ako holokaust, „vyrovnávanie sa“ s problémom holokaustu v súvislosti s existenciou Slovenského štátu (1939 – 1945), odškodnenie obetí holokaustu a reštitúcie. Zachytili sme aj informácie týkajúce sa útokov voči židovským kultúrnym pamiatkam a správy o prejavoch antisemitizmu.

Poznatky získané monitoringom indikujú, že téma Slovenského štátu (1939 – 1945), ktorý bol počas druhej svetovej vojny spojencom hitlerovského Nemecka, je v slovenských médiách stále aktuálna. Práve problematika holokaustu, resp. protižidovských zákonov a najmä deportácií slovenských Židov do koncentračných táborov, je popri téme Slovenského národného povstania, najdôležitejšou v rámci diskurzu o charaktere tohto štátu a úlohe jednotlivcov, ktorí v ňom vládli. Existujú snahy o mediálnu aj reálnu „rehabilitáciu“ niektorých exponentov Slovenského štátu a zároveň sú v dôsledku toho mediálne aktívni historici a publicisti, ktorí takéto pokusy odmietajú. Otázka osudu slovenských Židov počas druhej svetovej vojny zohráva dôležitú úlohu pre obe strany.

Ako príklad snahy o reinterpreteráciu vzťahu prezidenta Slovenského štátu, J. Tisa k slovenským Židom počas druhej svetovej vojny môže poslúžiť aj rozsiahle interview s historikom M.S. Ďuricom, ktorý pod názvom *Malé Slovensko* malo viac samostatnosti ako komunistické Česko-Slovensko priniesol denník *Nový deň*. Z rozhovoru sme vybrali:

„Protizidovské zákony sú veľkou čiernou dierou toho štátu napriek tomu, že prezident Tiso udelil množstvo výnimiek. Historici sa sporia, koľko výnimiek udelil...“

- „Protizidovské zákony sú veľkou čiernou škvrnou na všetkých štátoch, ktoré sa vtedy nachádzali pod priamym vplyvom Nemeckej ríše. Zaujímavé je však, že Nemcom a iným národom to už dnes nikto tak urputne nepripomína ako práve Slovákom. Všetci vedeli, že otázka Židov bola jedným z najhlavnejších bodov Hitlerovho mocenského programu. Ak sa niekto čo i len pokúsil mu v tom odporovať, riskoval sám za to zaplatiť životom – ako napríklad bulharský cár Boris - ale aj vystaviť celý svoj národ Hitlerovej pomste. Prezidentovi Tisovi raz Hitlerov minister zahraničia von Ribentrop práve v tomto súvisе celkom polopate povedal: - „Predpokladám, že si uvedomujete, že pre ríšu Slovensko nie problémom.“ Napriek tomu si Tiso v Nemcami nadržovanom „židovskom kódexe“ vyhradil právo udeľovať Židom osobné výnimky. O ich presnom počte podľa mojich zistení v nemeckých archívoch sa nikdy nedozvieme celú pravdu, Nemeckí tajní agenti hlásili do Berlína, že Tiso zo Židov masovo „vyrába árijcov“. Ale ani Hitlerovmu vyslancovi v Bratislave sa nepodarilo zistiť počet tých výnimiek. Hlásil do Berlína, že Tiso to robí v najväčšej tajnosti, takže nie je možné získať o tom presné údaje. Vyslanec H. Ludin 26. júna 1942 iba oznamoval svojmu šéfovi, že následkom cirkevných vplyvov a korupcie úradníkov asi 35 tisíc Židov dostalo osobitné legitímácie, ktoré ich chránia pred vysídlením. To sa však asi vzťahovalo nielen na prezidentské výnimky, ale na všetky výnimky, ktoré mohli udeľovať aj viacerí ministri. Rozliční autori pripisujú Tisovi okolo tisíc výnimiek, čo by mohlo znamenať okolo desaťtisíc zachránených osôb, lebo výnimka sa vzťahovala väčšinou na celú rodinu vrátane rodičov držiteľa výnimky. Ale opakujem, presné číslo asi nikdy nebudeme vedieť. A to tým viac, že archívy prezidenta Tisu boli konfiškované a zavlčené do Moskvy a do Prahy, odkiaľ sa vrátili iba preriedené a ponajviac v dezolátnom stave.“

Vedel prezident Tiso o zverstvách v nacistických táboroch?

-“Tiso nemohol nijako vedieť, čo sa robí so Židmi v nemeckých táboroch. A asi ani nechcel vedieť. Eichmann pred izraelským súdom vyhlásil, že Tiso mu raz povedal: „Ja som katolícky kňaz, ja s tým nechcem mať nič do činenia.“ Vraždenie Židov bolo takým ríšskym tajomstvom, že o tom nevedel ani Eichmannov najbližší spolupracovník D. Wisliceny, ktorý bol vyslaný do Bratislavy, aby organizoval celú akciu proti Židom.“ (Nový deň, 14. 3. 2001)

Na podobný výklad názorov a činov J. Tisa v súvislosti s deportáciami slovenských Židov, prezentovaný v encyklopédii *Lexikón katolíckych kňazských osobností Slovenska*, reagoval v denníku *SME* aj historik D. Kováč:

„Heslo o Jozefovi Tisovi (autor R. Letz) je vôbec skôr obhajobnou rečou ako biografickým heslom. Dozvieme sa z neho veľa zaujímavého. O Tisovej činnosti do roku 1918 je tu všetko, čo i len trocha potvrdzuje, že bol Slovákom, ale nič o jeho maďarských vlasteneckých článkoch z rokov prvej svetovej vojny.“

A takto to v obhajobnom tóne ide ďalej až po vetu: „Deportácie Židov považoval za akciu radikálov, v tejto veci zachovával istý pasívny postoj.“ „Istý pasívny postoj“ vodcu HŠLS a hlavy štátu asi nepotrebuje komentár, dal by sa však dokumentovať trebárs Tisovým prejavom v Holíči z augusta 1942, ale i ďalšími antisemitskými prejavmi. V biografickom hesle by to malo byť, v obhajobnej reči nemusí.“ (Dvetisícšesťsto kňazov Slovenska, *SME*, 3.4.2001)

Pri príležitosti výročia vzniku Slovenského štátu (1939 – 1945), priniesol denník *SME* v článku *Tisova socha* v Čakajovciach už domácich nevzrušuje aj názory niekoľkých pamätníkov, pričom vo väčšine výpovedí sa opýtaní dotkli aj vzťahu Slovenského štátu k židovskej menšine.

„Ja by som tak zhodnotil Tisa, že volil menšie zlo. Také veci, ako keď vysvecoval nemecké zbrane, to naozaj nemusel. To, čo robili so Židmi, bolo skutočné zverstvo.“ Muž, 60 rokov, Bratislava.

„Už za slovenského štátu som si uvedomoval, že je to vlastne totalitný režim, že tu vlastne rozkazuje Hitler. Ináč musím povedať, že mnohí slovenskí politici klamali Hitlera, že nemáme to, nemáme ono, sme chudobní a tým sa dosiahlo, že viac dostal slovenský národ, ako by musel dať slovenský národ Hitlerovi. Takže my sme prežili celú vojnu pomerne ľahko. Iná vec je už 60 000 Židov a slovenskí vojaci, ktorí museli pre väčšiu slávu Hitlerovu bojovať a padať.“ Muž, 66 rokov, Trenčianske Bohuslavice (SME, 15. 3. 2001).

Pomerne rozsiahla diskusia sa v monitorovaných médiách počas realizácie terénnej fázy nášho projektu prebehla v súvislosti s procesom blahorečenia katolíckeho biskupa Jána Vojtaššáka, ktorý v období druhej svetovej vojny zastával vysoké politické funkcie v rámci mocenskej štruktúry Slovenského štátu. Vzťah J. Vojtaššáka k slovenským Židom a jeho podiel zodpovednosti na ich deportáciách (genocíde) tvorili v predmetnom mediálnom diskurze nosnú úlohu.

„Prvú novembrovú nedeľu vyhlási pápež Ján Pavol II. prešovského biskupa Pavla Petra Gojdiča a rehoľného kňaza Metoda Dominika Trčku za blahoslavených. Gréckokatolícky biskup Gojdič bol jedným z trojice biskupov, ktorí boli prenasledovaní a odsúdení v rámci vykonštruovaných politických procesov v päťdesiatych rokoch. Spolu s nimi bol odsúdený aj biskup Ján Vojtaššák, proti blahorečeniu ktorého vlni protestovali Ústredný zväz židovských náboženských obcí aj skupina izraelských historikov.“

„Biskupa Gojdiča vnímam veľmi pozitívne. Bol to jeden z tých, ktorí v najťažších časoch neváhali využiť svoje postavenie na pomoc Židom,“ povedal riaditeľ Múzea židovskej kultúry P. Mešťan. Gojdič, podobne ako viacerí evanjelickí, pravoslávni a kalvínski kňazi pomohol viacerým Židom tak, že im poskytol úkryt, neváhal prekriť niekoľko osôb, ktorým vystavil falošné krstné listy a tak ich zachránil pred deportáciami a istou smrťou, tvrdí Mešťan. (Vo Vatikáne budú blahorečiť slovenských duchovných – Za pomoc v najťažších časoch, Nový deň, 29. 10. 2001)

Kontroverzná diskusná relácia, ktorú odvysielala verejnoprávna STV, týkajúca sa blahorečenia J. Vojtaššáka, iniciovala výmenu názorov predovšetkým na stránkach denníka SME. Na predmetnú televíznu reláciu reagoval v článku Podivná obhajoba biskupa Vojtaššáka publicista J. Franek, o.i. uviedol:

„Štvrtého júla 2000 vysielala STV 2 program Sféry dôverné moderovaný redaktorom P. Farkašom. Program bol venovaný procesu blahorečenia biskupa Jána Vojtaššáka a okrem moderátora vystúpili v relácii cirkevní historici prof. Judák a doc. Chalupecký a cirkevný právnik doc. Duda. Postoj menovaných pánov k biskupovi Vojtaššákovi bol veľmi jednostranný a obsahoval viacero protirečení a kontroverzných stanovísk - rád by som v tomto príspevku poukázal na niektoré z nich.

Doc. Chalupecký priblížil v druhej časti relácie životopis mladého kňaza a dobové pomery na počiatku Československej republiky charakterizoval takto: „Spoločnosť bola veľmi zdevastovaná, šírila sa alkoholizmus a rôzne socialistické myšlienky.“ Biskup Vojtaššák síce podpísal Martinskú deklaráciu, ktorou sa Slovensko prihlásilo do Československej republiky, ale v období prvej republiky sa politike vyhýbal. Po roku 1940 sa ocitol na mieste podpredsedu štátnej rady. Doc. Chalupecký vysvetlil, že „Štátna rada mala síce mať podľa zákona veľké právomoci, ale bol to vlastne iba diskusný klub“, ktorý o ničom nerozhodoval, napokon ani počas povojnového súdu „Vojtaššákovi za členstvo v štátnej rade nič nedokázali“. Na spoluzodpovednosť vysokého štátneho orgánu za deportácie a vyvražďovanie slovenských Židov mali všetci traja zúčastnení pozoruhodný názor: Vojtaššák za nič nemôže, on Židom len pomáhal, hlavne tým pokrsteným, deportácie sa zastaviť nedali. „Isteže, mal k Židom vzťah ako všetci ostatní. Nemal ich rád, nemožno sa čudovať, bol predsa biskupom a videl, že na každej dedine je Žid – krčmár.“ Teda židovskí krčmári sú zodpovední za alkoholizmus svojich klientov, ale podpredseda štátnej rady nemá žiadnu zodpo-

vednosť za opatrenia, ktoré bral na vedomie a schvaľoval! Navyše v rozpore s predchádzajúcim tvrdením prof. Judák povedal, že zásluhou biskupa Vojtaššáka sa zastavili transporty. Tak ako?

V ďalšom priebehu relácie sa televízni diváci telefonicky pýtali na stanovisko izraelských historikov, ktorí prípravu blahorečenia rozhodne odsudzujú. Ako to teda je? Odpoveď: list izraelských historikov je nejasný, obsahuje chybné tvrdenia. Napríklad v liste sa tvrdí, že Vojtaššák osobne udal jedného Žida zo Spišského Podhradia a ten bol po udaní deportovaný a zahynul. Nie je to pravda, Vojtaššák ho neudal ako Žida, ale ako komunistu (!!) a dotyčný vojnu prežil, zahynula len jeho dcéra. Doc. Duda obzvlášť rozhorčene kritizuje jedno miesto listu, kde sa píše o zodpovednosti Vojtaššáka za to, že Židov deportovali na smrť. Podľa doc. Dudu sa ešte dá uvažovať o zodpovednosti za deportácie, ale za smrť! To ako keby označili Vojtaššáka za vraha a to v prípade katolíckeho biskupa nie je možné pripustiť. Paradoxom k tomuto tvrdeniu je stanovisko prof. Judáka, že „Vojtaššák dal súhlas na pokrstenie mnohých Židov, čím im zachránil život.“ Zákonite vzniká otázka, ako im zachránil život, keď nešli na smrť? Rovnako je pozoruhodné tvrdenie, že biskup nearizoval židovský majetok, „on len kúpil Baldovské kúpele, a to dokonca s dlhom!“ (SME, 18. 7. 2001)

Na hore uvedený článok následne reagoval jeden z účastníkov predmetnej televíznej relácie I. Chalupecký príspevkom, ktorý pod názvom Čomu má slúžiť protivojtaššákovská hystéria? uverejnil ten istý denník. Z článku sme vybrali:

„Predovšetkým nešlo o obhajobu nikoho, šlo o diskusnú reláciu. Nazdávam sa, že v demokratickej spoločnosti má každý právo vyjadriť svoj názor. V tej súvislosti zaráža záver článku, v ktorom sa autor pýta, ako je možné, že Sféry dôverné a ich moderátor patrične nereagovali? Nuž, v totalitnej spoločnosti by boli reagovali! A nielen moderátor. Niekomu to asi chýba. Niekedy mám dojem, že sa vraciame pred rok 1989. Aspoň čo sa týka vzťahu mnohých médií voči katolíckej cirkvi. Boh daj, aby som sa mýlil!

Mnohým azda uniká jedna vec, že vyhlásenie niekoho za blahoslaveného či svätého je absolútne internou záležitosťou katolíckej cirkvi. Prečo do toho každý zasahuje? Napokon, Vojtaššák prežil na tejto zemi takmer 90 rokov. Urobil mnoho vecí dobrých, v niektorých sa aj mýlil. Ako každý človek. Prečo ho posudzujeme len podľa jeho politických názorov počas piatich rokov? A k tomu ho odsudzujeme aj za jeho odpor proti komunistickej totalite. On predsa nebol politikom. Napokon, či nestačilo vyše jedenásťročné beštiálne väznenie ako zadost'učinenie za chyby, aj ak by boli bývali veľmi vážne? Beštiálni vrahovia dostávajú menej a po odpykaní trestu im ich činy nik nesmie vyčítať. Je katolícky biskup menej ako oni?

S Vojtaššákom sa stále spájajú niektoré jeho nešťastné výroky v otázke deportácie Židov. Stavajú ho do svetla, akoby bol za deportácie zodpovedný len on. Prečo? Koho tým chceme kryť? Tie tisíce gardistov, ktorí deportácie dobrovoľne vykonávali? Pracoval som 40 rokov v archíve a prešli mi rukami státisíce spisov, aj spisy retribučných ľudových súdov. Môžem každého ubezpečiť, že za deportácie Židov a za získavanie ich majetkov nebol odsúdený - až na malé výnimky - takmer žiaden gardista. Má poukaz na Vojtaššáka zakrývať zločinné hlasovanie poslancov? Má pykať za neľudské rozhodnutia vlády, ktorú on nemohol ovplyvniť, aj keď bol podpredsedom Štátnej rady?

Napokon o tejto ustanovizni existuje seriózna štúdia nášho najlepšieho odborníka v tejto oblasti, Ivana Kamenca, o ktorú sa opieram. Je zaujímavé, že nik nechce vidieť opačnú stranu mince. Množstvo povolení na krst, hoci Vojtaššák dobre vedel, že nejde o skutočnú konverziu. Konkrétne záchrana viacerých Židov, mená nechcem uvádzať, hoci sú v dokumentoch zachytené. I jeho podpis pod pastierskym listom slovenských biskupov z 8. marca 1943, ktorý v značnej miere prispel k tomu, že sa deportácie už neobnovili. Jeho list ministrovi vnútra Machovi, o ktorom Mach svedčil aj pred Národným súdom, že bol preň dôvodom, že sa deportácie neobnovili, ani nespomínam, pretože ho mnohí spochybňujú len preto, že jeho originál sa nenašiel. O koľ-

kých faktoch sa dokumenty nezachovali, a predsa ich nespochybnujeme? Iba v tom prípade, pretože šlo o katolíckeho biskupa?

Som otvorený človek a nezvyknem luhat'. Mal som povedať, že Vojtaššák SNP s nadšením vítal, keď tomu tak nebolo? Nik nepopiera, že pevne veril vtedajšej Slovenskej republike. Čo to má spoločného s Martinskou deklaráciou? Historik vie, ako sa pomery vyvíjali. Napokon, v dejinách človeka i ľudstva nič nie je čierne - biele, ako nás to učili marxisti. O SNP viem akiste viac ako pán Franek. Keď na to však myslím, nikdy mi nezide z mysle spomienka na jedného starého pána - Žida - ktorý sa v Ružomberku mesiace ukrýval na pôjde jedného domu pred deportáciou. Bol by veľmi pravdepodobne prežil, podobne ako aj ďalších 12 306 osôb, ktoré boli deportované gestapom po tom, čo v dôsledku predčasného vypuknutia SNP Slovensko obsadila nemecká armáda. Aj takéto dôsledky malo SNP. O Židoch postrieľaných v lesoch partizánmi ani nehovorím. Netreba aj toto zakalkulovať do dejín?

Všetko povedané a napísané vo mne budí otázky i obavy. Obavy z toho, že strany či zástancovia rôznych teórií opäť chcú historikom diktovať, čo je pravda. Obavy z toho, že demokracia bude platiť len pre vyvolených. A uvažujem nad tým, kde sa v našej spoločnosti berie taká nenávisť ku kresťanstvu, najmä ku katolíckej cirkvi?“ (SME, 26. 7. 2001)

Diskusia v denníku SME na tému Vojtaššák pokračovala článkom J. Franeka, v ktorom reagoval na výhrady I. Chalupeckého a opätovne sa vrátil aj k predmetnej publicistickej relácii STV. Z článku sme vybrali:

„V SME z 26. júla bol publikovaný polemický článok historika Ivana Chalupeckého, ktorý reaguje na moju kritiku televíznej relácie o blahorečení biskupa Vojtaššáka. Doc. Chalupecký píše, že som si vybral z relácie „veci, ktoré sa mi hodili“, naznačuje, že túžim po návrate totality, ktorá bola katolíckej cirkvi neprajná a že „vyhlásenie niekoho za blahoslaveného či svätého je absolútne internou záležitosťou katolíckej cirkvi“. Problém kritizovanej relácie STV a aj článku doc. Chalupeckého vidím inak. Kritika osoby Jána Vojtaššáka nie je kritikou katolíckej cirkvi, a už vôbec nie obhajobou totalitného komunistického režimu. Biskup Vojtaššák je verejnou a historicky známou osobou z čias inej, fašistickej totality vládnucej na Slovensku v rokoch 1939-1945. Bol politikom a významným predstaviteľom režimu, o jeho pôsobení a špeciálne o jeho vzťahu k Židom sa nelichotivo vyjadruje dokonca aj vatikánsky charge d'affaires Burzio v oficiálnej diplomatickej korešpondencii s Vatikánom.

Ak doc. Chalupecký píše, že v demokratickej spoločnosti má každý právo vyjadriť svoj názor, tak verím, že toto právo neupiera ani mne. Vyjadril som počudovanie, že moderátor TV relácie patrične nereagoval. „Patrične nereagoval“ neznamená, že malo vtrhnúť do štúdia komando bývalej Štátnej bezpečnosti a zatknúť diskutujúcich. Znamenalo to, že som prekvapený, keď moderátor mlčal a bez reakcie nechal množstvo tendenčných, zavádzajúcich a kriklavo protirečivých stanovísk.

Následne pán prof. Judák vysvetlil, že „Vojtaššák titul svätca nepotrebuje, on je už v nebi, ale my ho (Vojtaššáka) potrebujeme ako vzor“.

Ak si pán doc. Chalupecký myslí, že vyhlásenie niekoho za blahoslaveného je internou záležitosťou katolíckej cirkvi, nebudem s nim polemizovať. Ale všetko, čo sa deje na obrazovke verejnoprávnej STV, a napokon aj všetko, čo je publikované v denníku SME, je verejnou záležitosťou. A k verejným záležitostiam sa môže vyjadriť ktokoľvek. Rovnako sa môže ktokoľvek vyjadriť k tomu, ako si predstavuje vzor. Nepáči sa mi, že sa ako vzor ide vyzdvihnúť osoba, o ktorej účasti na arizácii sa spomenutá diskusná relácia vyjadrila takto: Nie je pravda, že Vojtaššák arizoval, naopak, „už koncom roku 1940 zakázal Vojtaššák kňazom arizovať (aj to hovorí za veľa - pozn. autor) a zakázal im aj politickú činnosť, sám sa toho pridrižoval“ (a čo jedna z najvyšších politických funkcií v štáte?! - pozn. autor). A nie je pravda ani to, že arizoval Baldovské kúpele, on ich len kúpil na dražbe a spolu s kúpeľmi kúpil aj ich dlh vo výške 400-tisíc korún“.

Nechcem byť ironický, ale netušil, nezaujímal sa biskup Vojtaššák, komu kúpele prv patrili? Citovaná TV relácia (doc. Duda) označila Vojtaššáka za človeka „rázneho, rozhodného, ktorý mal rád poriadok, svoju diecézu viedol pevne“. Je vôbec možné, aby rázny a rozhodný človek v roku 1942 úplne nepomyslel na predošlého majiteľa kúpeľov?!

V demokratickej spoločnosti máme právo vyjadrovať sa k politikom, či už súčasným alebo minulým. Vojtaššáka považujem za mnohonásobne skompromitovaného politika, za osobu, ktorá v ľudskej aj politickej dimenzii zlyhala. Viem, že bol dlhé roky väznený komunistickým režimom na základe vykonštruovaného procesu. Viem, že bol v zmysle obžaloby nevinný. Ale to všetko nemôže zakryť jeho podiel spoluzodpovednosti za tragédiu, ktorá bola nepochybne väčšia, než bola jeho osobná tragédia. Tam Vojtaššák zlyhal, a to je ešte veľmi decentná formulácia.“ (Pravdu, len pravdu a celú pravdu, SME, 2. 8. 2001)

Ďalšou témou spojenou s židovskom minoritou bola v čase nášho monitoringu problematika reštitúcií a odškodnenia obetí holokaustu. Viaceré médiá informovali o žalobe Ústredného zväzu židovských náboženských obcí na vládu Spolkovej republiky Nemecko, jej dôvodoch a následnom vývoji sporu:

„Všetky rokovania zástupcov židovskej komunity na Slovensku s nemeckou vládou kvôli finančnému odškodneniu za deportačný poplatok 500 ríšskych mariek, ktoré Tisov slovenský štát platil za každého deportovaného žida, sa skončili neúspechom. Preto Ústredný zväz židovských náboženských obcí (ÚŽNO) žaluje nemeckú vládu, pričom termín prvého pojednávania je vytýčený na 28. marca.

Napriek tomu je židovská komunita pripravená aj na mimosúdne vyrovnanie. Slovenských židov v spore zastupuje nemecký advokát Rainer Arzinger, ktorý tvrdí, že platenie poplatkov bolo protiprávne už v roku 1942, kedy sa začali deportácie. „Dohoda so slovenským štátom, ktorú uzavrela Nemecká ríša, bola už vtedy podľa medzinárodného práva nulitná, teda neplatná,“ zdôraznil včera v Bratislave. Odmietá aj argumenty Berlína, že sa žiadne dokumenty o deportácii slovenských židov roku 1942 nenašli. Práve tieto dobové dokumenty totiž doložil k žalobe. Odmietavé stanovisko nemeckej vlády považuje preto za nešťastné.

V roku 1942 bolo do nacistických vyhladzovacích táborov deportovaných 58 tisíc slovenských židov, pričom za každého zaplatila slovenská vláda 500 ríšskych mariek, paradoxne z ich ulúpeného majetku. Nemecká strana tvrdila, že poplatok je určený na ich presídľovanie, pričom ešte dva roky po deportáciách, kedy bola väčšina slovenských židov zavraždená, požadovala ďalšie peniaze od slovenského štátu s tým, že poplatok na presídlenie nestačí.

Slovenský štát pôvodne zaplatil 18 miliónov ríšskych mariek, ktoré pribudli na kontá Nemeckej ríšskej banky. Cieľom žaloby je získať tieto financie späť, aby ich slovenská židovská komunita mohla použiť na obnovu židovských cintorínov, pamiatok a vyplatenie posledných žijúcich obetí holokaustu. Táto suma podľa súčasného kurzu predstavuje približne 150 miliónov mariek.

Od predstaviteľov slovenských židov zároveň zazneli kritické slová na adresu súčasnej slovenskej vlády, pretože žalobou „doťahujú“ to, čo sa nepodarilo vládnomu kabinetu.“ (Neplatná dohoda so slovenským štátom, Nový deň, 15. 3. 2001)

„Krajinský súd v Berlíne z formálnych dôvodov zamietol žalobu Zväzu židovských náboženských obcí na Slovensku o odškodnenie. „Táto organizácia nemá právo zastupovať nároky jednotlivcov zavraždených v čase nacizmu,“ uvádza sa v rozhodnutí súdu.

Zväz žiadal od súčasnej nemeckej vlády vrátenie „deportačného poplatku“, ktorý v roku 1942 inkasovali nacisti. Za každého z takmer 58-tisíc Židov, z ktorých sa vrátilo z táborov smrti len 282, zaplatil vtedajší slovenský štát Nemcom 500 ríšskych mariek. Peniaze pochádzali zo zhabaného židovského majetku. Do Nemecka bolo týmto spôsobom poukázaných najmenej 18 miliónov ríšskych mariek, ktoré majú dnes hodnotu 150 miliónov DEM.

Cieľom Zväzu židovských náboženských obcí nie je získať celú sumu, informoval jeho právny zástupca Rainer Arzinger. Podľa jeho slov bola dohoda medzi Berlínom a Bratislavou nemorálna a protiprávna a mala by sa preto vyhlásiť za nulitnú. Židovské obce by chceli žiadané odškodnenie vo výške 93 miliónov DEM použiť na údržbu židovských cintorínov a synagóg, ako aj na podporu ešte žijúcich obetí holokaustu.“ (Súd v Berlíne zamietol žalobu slovenských Židov o odškodnenie, SME, 29. 3. 2001)

Médiá priniesli informácie aj o vytvorení komisie pri vláde SR, ktorá má vypracovať spôsob odškodnenia slovenských obetí holokaustu zo štátnych prostriedkov. Denník SME priniesol informácie o predmetnom rozhodnutí v článku *Vznikne komisia na odškodnenie Židov*:

„Po dvojročnom tlaku Ústredného zväzu Židovských náboženských obcí na Slovensku večera vláda schválila vytvorenie komisie, ktorá má zmapovať výšku zhabaného židovského majetku a do konca decembra predložiť možnosti odškodnenia obetí holokaustu.

V 20-člennej komisii bude predsedom vicepremiér Pál Csáky a zastúpené v nej budú ministerstvá a židovské obce. Na odškodnenie židovských obetí holokaustu by sa podľa vicepremiéra mohli využiť zdroje z veľkej privatizácie.

Pri odškodnení Židov ide o vyriešenie väzieb Slovenska s minulosťou, prostriedky naň by však nemali ísť priamo zo štátneho rozpočtu. „Nie je možné, aby celú ťarchu tejto problematiky zaplatila súčasná generácia,“ povedal Csáky. Sumu na odškodnenie odmietol uviesť. (SME, 23. 8. 2002)

V súvislosti so vznikom vládnej komisie pre odškodnenie slovenských obetí holokaustu sme v monitorovaných médiách zachytili aj výhrady týkajúce sa odškodnenia Židov, ktorí boli deportovaní z územia, ktoré v tom čase okupovalo horthyovské Maďarsko. V rubrike *Názory čitateľov* uverejnil denník *Nový deň*:

„Rád by som upozornil na skutočnosť, týkajúcu sa odškodnenia Židov na Slovensku, žijúcich v Dunajskej Stredě v časoch, na ktoré sa odškodnenie vzťahuje. Tá vtedy patrila Maďarsku, takže my máme platiť Židom, ktorých okupovali Maďari? Dajte si to dokopy a napíšte, ako to bolo. Čitateľ z Bratislavy.“ (Nový deň, 14. 9. 2001)

Rovnaká téma bola spomenutá v tom istom denníku aj v diskusií s čitateľmi v rámci rubriky *Raňajky v Alžbetke* jedným z telefonujúcich a reagoval na ňu hosť diskusie (vtedajší) podpredseda Slovenskej národnej strany V. Oberhauser:

„Gabriel Lomnický, Poprad: - Ďakujem vám za tie slová, že z Košíc a toho regiónu, ktorý bol v časoch vojny v Maďarsku, bolo odsunutých 12 tisíc Židov, ktorých smrť mnohí neprávom pripisujú nám, kým v skutočnosti za to môžu Maďari.

- Je to pravda, ktorá je zachytená v mnohých dejinných prameňoch, že z Maďarska sa vyviezlo viac ako 800 tisíc Židov. Je síce pravda, že až po skončení horthyovského režimu, ale vyviezli sa v priebehu dvoch mesiacov, teda na tých prípravách sa muselo robiť už za Horthyho.“ (Nový deň, 5. 4. 2001)

V súvislosti s reštitúciami priniesol denník SME v článku *Židovská obec sa súdi o Dom umenia* informácie o spore medzi mestom Košice a košickou židovskou náboženskou obcou, ktorý sa týkal vlastníctva tzv. Domu umenia.

„Po nedávnom rozruchu okolo Jakabovho paláca, keď vyšli na svetlo sveta informácie, že mesto už túto nehnuteľnosť nevlastní, sa objavila informácia, že ani s vlastníctvom košického Domu umenia to nie je celkom jasné. V reštitučnom konaní si na súde nárok na túto nehnuteľnosť uplatnila židovská náboženská obec. Hrozí, že mesto príde o budovu, ktorá sa stala nepísaným centrom umenia a kultúry a je okrem iného aj sídlom košickej filharmónie.

„Áno, uplatňujeme si reštitučný nárok. Súdny spor beží od roku 1994,“ hovorí predseda a štatutár košickej židovskej náboženskej obce JUDr. Pavol Sitár.

Dom umenia židovská náboženská obec v 50. rokoch mestu riadne predala. „Vtedy to bolo predané za jeden milión korún. Zákon ale hovorí, že ak je zmluva uzatváraná v tiesni alebo za

nevýhodných podmienok, je neplatná. Na to sa odvolávame a trváme na vydaní tejto nehnuteľnosti, aj keď jej získanie by pre nás znamenalo obrovskú finančnú záťaž. Nehnuteľnosť je totiž v dezolátnom stave. Vypočítali sme, že na jej rekonštrukciu je potrebných sto miliónov korún,“ hovorí Sitár.

Momentálne sa pracuje na znaleckom posudku, cieľom ktorého má byť zistenie, či vtedajšia kúpna cena bola adekvátne.

Zaujímalo nás, ako sa na rozbehnutý súdny spor a možnosť straty vlastníctva tejto nehnuteľnosti pozerá mesto. „Momentálne sa týmto nezaobieram, lebo je to vec odborných referátov, ktoré skúmajú reštitučné nároky v zmysle zákona,“ uviedol námestník primátora Boris Farkašovský.

„Súdny spor trvá už asi šesť rokov. Mesto sa všetkými zákonnými prostriedkami bráni vydať túto nehnuteľnosť,“ informoval nás Mgr. Pavol Gomboš. „Ide o komplikovaný súdny spor. Prvostupňový súd už rozhodol v prospech mesta, no židovská náboženská obec sa proti rozsudku odvolala. Krajský súd prípad opäť postúpil okresnému súdu.

„Štátna filharmónia Košice je objektom Domu umenia iba v podnájme. Dôležité je, ako dopadne reštitúcia. Verím, že sa všetko vyrieši tak, aby sme neostali na ulici,“ hovorí riaditeľ košickej filharmónie Július Klein.

Keďže aj po vynesení rozsudku opäť vznikne možnosť odvolania sa, či následného prípadného dovolania na Najvyšší súd SR, ani jedna zo strán si ani hypoteticky netrúfa odhadnúť, kedy by mohol byť známy definitívny verdikt v otázke vlastníctva Domu umenia.“ (SME, 9. 4. 2001)

Médiá počas nášho monitoringu informovali o viacerých prejavoch antisemitizmu, resp. poškodzovania židovských kultúrnych pamiatok na Slovensku.

Denník SME priniesol napríklad informácie o trestnom oznámení, ktoré bolo podané v súvislosti s podozrením na trestný čin propagácie hnutí smerujúcich k potlačeniu práv a slobôd občanov.

„Iniciatíva Ľudia proti rasizmu podala trestné oznámenie na slovenskú neonacistickú kapelu Justícia. Trestné oznámenie podala na základe analýzy textov pesničiek tejto kapely.

Na jej CD nazvanom Judgement day (Deň zúčtovania) je kresba horiacej židovskej synagogy. V textoch pesničiek sa dokonca uvádza: „V mene vojny a nenávisť, zabíjaj!“ V inej skladbe sa spieva: „Krv sa búri, nastal čas pomsty, hnev a páste zasiahnu synagogy.“ V trestnom podaní iniciatívy sa píše, že ide o jasnú verejnú propagáciu hnutí smerujúcich k potlačeniu práv a slobôd občanov.“ (Antirasisti podali trestné oznámenie na kapelu, SME, 19. 10. 2001)

Relatívne veľkú pozornosť venovali monitorované médiá protižidovským nápisom, ktoré sa objavili v centre mesta Košice:

„Košice sa pýšia prívlastkom „mesto znášateľnosti a národnostnej tolerancie“. Bohužiaľ, žijú v ňom aj menej vyvinutí jedinci. Chodník a priečelie budovy na Hlavnej ulici, v ktorej sídli istá advokátska kancelária, zostali po vyčistení neznámych sprejerov v noci zo soboty na nedeľu postriekané hákovými krížmi a nápismi Jude Raus! Vyznávači prízemnej ideológie zrejme narážali na skutočnosť, že jedným z majiteľov kancelárie je predseda Židovskej náboženskej obce. Hanlivé symboly dali majitelia budovy takmer okamžite odstrániť.“ (Opäť hákové kríže..., Nový čas, 1. 10. 2001)

„Pravdepodobne v noci z piatka na sobotu postriekal neznámy páchateľ protižidovskými nápismi renomovanú košickú advokátsku kanceláriu, ktorej jedným z majiteľov je predseda Židovskej náboženskej obce v Košiciach JUDr. Pavol Sitár. Čiernou farbou boli zastrekané menovky na zvončekoch, pribudli nápisy Jude raus! a na chodníku a priečelí budovy na Hlavnej ulici, známej ako dom košického žobraka, „svietili“ hákové kríže.“ (Vandali postriekali protižidovskými nápismi budovu v centre Košíc, SME, 1. 10. 2001)

Médiá priniesli reakcie viacerých inštitúcií na tento čin, napr. denník SME uverejnil reakciu predstaviteľov mesta Košice:

„Košická samospráva včera protižidovské nápisy, ktoré sa objavili na budove v centre Košíc, ostro odsúdila. „Tento hrubý vandalský čin odsudzujeme ako neprijateľný a poškodzujúci občanov

mesta, v ktorom je známa vysoká úroveň vzájomnej názorovej, náboženskej a národnostnej tolerance,“ píše sa v stanovisku.“ (Košická samospráva odsúdila vandalský čin, SME, 2. 10. 2001)

Náznak skutočnosti, že pre istú časť verejnosti je súčasťou profilu politika aj jeho „židovský“ pôvod, sme zaznamenali v prepise jednej z internetových diskusií denníka SME, ktorej prepis tento denník priniesol. Okrem otázky je zaujímavý aj spôsob, akým predmetný politik na položenú otázku odpovedal.

„Nemáte predkov židovského pôvodu?

-Počas slovenského vojnového štátu si môj starý otec musel urobiť genealógiu rodu, aby podľa norimberských zákonov dokázal, že nemá „nesprávny“ pôvod. Ctím si obeť holokaustu a nemám rád otázky tohto druhu.“ (Weiss: Okrem SDĽ tu niet ľavice, SME, 6.10. 2001)

Médiá počas nášho monitoringu informovali aj o viacerých vandalských činoch, ktoré smerovali proti židovským kultúrnym pamiatkam, predovšetkým išlo o poškodzovanie židovských cintorínov.

„Úplné zničenie piatich a čiastočné poškodenie šiestich náhrobných kameňov na židovskom cintoríne vo Zvolene je ďalším úmyselným vandalizmom. Neznámi páchatelia ich zničili a poškodili počas víkend. Ako včera uviedol podpredseda Ústredného zväzu židovských náboženských obcí (ÚZŽNO) na Slovensku a predseda Židovskej obce v Banskej Bystrici Juraj Turčan, najmä zničením piatich náhrobných kameňov vznikla nevyčísliteľná škoda, pretože sa už nedajú opraviť. Pritom iba vlni za niekoľko stotisíc poskytnutých mestom Zvolen, štátom a ÚZŽNO na Slovensku, dokončili renováciu spomínaného cintorína. Podobný vandalizmus na tomto cintoríne v posledných rokoch nezaznamenali. Správca cintorína pôvodne odhadol škodu asi na pol milióna korún. Skutočná výška škody sa však nedá vyčísliť, pretože náhrobné kamene majú obrovskú historickú hodnotu. Poškodením ďalších troch náhrobníkov, ktoré mala židovská obec zapožičané od Drevárskeho a lesníckeho múzea vo Zvolene, vznikla škoda asi 24 – tisíc korún. Prípád preverujú zvolenski policajti.“ (Vandalský čin na cintoríne, Nový deň, 11. 7. 2001)

„Ktorýkoľvek šikovný kamenár bez srdca dokáže ukradnutý náhrobný kameň obrúsiť a potom predať. A zarobiť tak na mítvom,“ hovorí Peter Braun v zastúpení Zväzu židovských náboženských obcí na Slovensku. Uvádza to v súvislosti s vyčiňaním vandalov, ktorí na židovskom cintoríne v Leviciach zvalili a zdemolovali 46 náhrobných kameňov. Jeden pomník zmizol celkom. „Ide zrejme o ďalší prejav obrovskej rasovej nenávisťi a je zrejmé, že v tejto provokácii išlo o organizovanú skupinu. Jedinec by totiž takéto záľah fyzicky nezvládol,“ tvrdí P. Braun. Za posledných pár rokov už vandali spôsobili na tomto cintoríne škody najmenej za 2 – 3 mil. Sk.“ (Pováľali pomníky na židovskom cintoríne, Nový čas, 26. 5. 2001)

„Sedem náhrobných kameňov sa stalo v uplynulých dňoch stalo terčom vyčiňania neznámych páchatel'ov na židovskom cintoríne vo Vranove nad Topľou. Spôsobená škoda presiahla 30 tisíc korún. Uvedený počet tak pribudol k päťdesiatke vyvrátených, porozbíjaných a zničených pomníkov, nachádzajúcich sa v objekte cintorína s plochou 2,5 hektára. Aj keď je cintorín náboženský pamiatkou s vyše 200-ročnými hrobmi, celý jeho areál chátra. Ako včera uviedol správca cintorína, na jeho úpravu dostáva od Ústredného zväzu židovských náboženských obcí v Banskej Bystrici ročne 15 tisíc korún. Tie sú určené na bežnú údržbu. Je presvedčený, že ide o antisemitské kúsky vandalov, ktorých nezastaví ani pieta. Zaráža ho však aj nezájum mesta o jeho udržiavanie, aj napriek tomu, že vlastní polovicu areálu cintorína. „Pred dvoma rokmi mestská samospráva síce oplotila časť miesta večného odpočinku, odvtedy však nepohla ani rukou,“ dodáva správca. Podľa neho v súčasnosti dávajú dve žijúce vranovské židovské rodiny, kvôli spustnutosti cintorína, pochovávať svojich príbuzných na cintoríne v Michalovciach.“ (Židovský cintorín terčom vandalov, Nový deň, 5. 6. 2001)

V priebehu monitoringu sme zaznamenali viacero informácií týkajúcich sa stavu židovských kultúrnych pamiatok na Slovensku. Z komentára Zub času hryzie ďalej denníka Nový čas, v kto-

rom autor kritizoval prístup kompetentných k zachovaniu kultúrneho dedičstva židovskej menšiny na našom území sme vybrali:

„Likvidácia historických pamiatok v časoch nedávnych bola obľúbenou činnosťou socialistických papalášov. Napríklad z mnohých židovských synagóg po vojne v lepšom prípade urobili sklad obilia. V horšom prípade miestni mocipáni nechali synagógy načisto spustnúť a potom už na ich zrovanie so zemou ani nepotrebovali ťažké mechanizmy. Vzácné historické stavby padali prakticky samé. Trebárs v Tisovci blízko centra namiesto bývalej židovskej modlitebne nájdete prázdnotou zívajúce okružle miesto. Keď už sme v Tisovci, pár metrov za tabuľkou označujúcou koniec mesta smerom na Muráň je cintorín, ktorý pomaly, ale isto zapadá lístím a zarastá trávou. Nemá sa oň kto starať, takmer nik z miestnych Židov vojnu neprežil (tí dvaja, čo prežili a aspoň pri hrobách kosili trávku, zomreli). Pováľané a machom zarastané náhrobky s menami desiatok obetí holokaustu sú nemou výčitkou súčasníkom.

V dňoch, keď si pripomíname pamiatku obetí holokaustu a rasového násillia, sa o tom píše zvlášť ťažko. Pietne akty kladenia vencov síce majú svoj symbolický význam, sotva však vzkriesia čo i len jednu synagógu. Ponúku možno symbolickú náhradu za pretrvávajúcu a do očí bijúcu neúctu k našim tradíciám, prinavrátiť historickú pamäť však tiež nemôžu. O jej vymazanie z vedomia ľudí sa takmer dokonale postarali časy totalitné. Aj preto tak zúfalo volajú o pomoc mnohé vzácne kultúrne pamiatky kaštieľmi počnúc cez kostoly až ku kláštorom. Páni poslanci by raz mali nasadnúť do autobusu, vydať sa do dedinky Kameňany, pozrieť si miestny gotický kostol s ceduľkou Štátom chránená pamiatka, aby im konečne došlo, ako si náš štát chráni svoje pamiatky. Mali by si pozrieť synagógu v neďalekom Lučenci, ktorá je dominantou mesta. Ešte stále stojí. Ak sa nič nezmení, o desať – pätnásť rokov z nej veľa neostane. Netreba ani, aby sa vrátili usmievať buldozeristi budujúci socializmus. Zub času pracuje namiesto nich.“ (Nový čas, 11. 9. 2001)

K otázkam židovskej identity na súčasnom Slovensku a problematike zachovania židovských pamiatok a ich ďalšieho využitia sa v interviu pre denník Nový deň vyjadril riaditeľ Múzea židovskej kultúry prof. P. Mešťan. Z rozhovoru sme vybrali:

„Slovenská spoločnosť je v dôsledku historického vývoja v strednej Európe vnútorne bohato štruktúrovaná, prelínajú sa tu rozličné náboženstvá, niet azda rodiny, kde by nebol niektorý z predkov inej ako slovenskej národnosti – no táto pestrosť sa vníma ako pozitívum. Nie je tak trochu proti logike, ak sa v ostatných rokoch tak výrazne zdôrazňuje „inakosť“ príslušníkov židovskej komunity?

- Možno to tak vnímať, ale keďže na Slovensku žije 3 – 5 tisíc Židov, o ich akosi „vyčleňovaní“ možno ťažko hovoriť. Ale faktom je, že v posledných desiatich rokoch sa táto komunita mohla konečne prihlásiť ku svojej identite, začal sa náboženský život, ktorý bez rabinov nebol plnohodnotný – a to všetko túto komunitu zviditeľnilo a možno ju v očiach niektorých až vyčlenilo.

V mnohých slovenských mestách sú neraz nádherné synagógy či židovské cintoríny, ktoré akoby nemali pána. Občania ich vnímajú ako problém, ktorý si musia vyriešiť Židia, pritom by opravené, udržiavané a vhodne využívané mohli významne prispieť ku skultúrneniu týchto miest a obcí. Ako docieľiť, aby sa táto optika zmenila, aby sme sa na židovské pamiatky dívali ako na súčasť slovenského kultúrneho dedičstva?

- V prípade cintorínov je to zložitejší problém, pretože svätá pôda cintorína je v majetku Ústredného zväzu židovských náboženských obcí na Slovensku. Ten na obnovu a údržbu cintorínov používa prostriedky, ktoré dostáva v rámci odškodnenia za tých, ktorí holokaust neprežili. No tá devastácia je veľká a prostriedkov na obnovu všetkých niet. Ale napríklad starosta Huncoviec, kde bola kedysi veľká židovská komunita, sa veľmi obetavo pustil aj do obnovy cintorína. Iným problémom sú synagógy. Vo všeobecnosti už na Slovensku nikdy nebudú slúžiť svojmu pôvodnému účelu, veď rituálny život sa v nich môže odohrávať, iba ak je prítomných desať dospelých Židov. Preto musíme hľadať ich záchranu tak, aby mohli slúžiť ako hudobné, koncertné

sály, muzeálne či výstavné, expozičné priestory. Naše múzeum sa snaží pomáhať takým starostom, ako boli a sú v Šuranoch, kde je úžasná budova so skvelou akustikou a mohla by tu byť skvostná koncertná sála, ktorá v širokom okolí chýba. Nitrianska synagóga je majetkom mesta a to robí všetko pre jej záchranu a premenu na koncertnú sálu pre asi 200 ľudí a galériu, ktorej už prisľúbil časti svojich grafických listov Shraga Well, jeden z najväčších izraelských grafikov, ktorý pochádza z Nitry. V Brezne sa s trochu peňazí a obrovským úsilím primátora i občanov podarilo nádhorne zreštaurovať interiér opustenej synagógy a v tomto roku tam boli Dni židovskej kultúry. V Spišskom Podhradí s pomocou americkej nadácie Priatelja Slovenska zasa obnovili exteriér synagógy. V Prešove, kde na modlitebné účely využívajú len jednu miestnosť, sa s pomocou Ministerstva kultúry SR a fondu Pro Slovakia pred piatimi rokmi ukončila oprava fasád a pomaly sa upravuje interiér. No nielen židovské pamiatky roky chátrali a potrebujú dnes prostriedky na obnovu – a na pamiatky, bez ohľadu na okolnosti ich vzniku, je peňazí, žiaľ, stále málo. Preto je tu veľká príležitosť pre obce a ich zastupiteľstvá uvedomiť si, akú významnú úlohu pre kvalitu života môže mať bohatšia ponuka príležitostí kultúrne prežívať svoj voľný čas.“ (Bojím sa toho, čo môže nastať, Nový deň, 14. 9. 2001)

V súvislosti so sčítaním ľudu sa denník SME venoval aj problematike židovskej minority na Slovensku a prezentoval názory Ústredného zväzu židovských náboženských obcí na zistenia Štatistického úradu:

„K židovskému náboženstvu sa prihlásilo 2310 ľudí, k židovskej národnosti 218 ľudí. Oproti roku 1991, keď sa prihlásilo len 912 Židov, je to značný nárast. „Nečakali sme, že sa niekto bude hlásiť k židovskej národnosti, pretože také niečo na Slovensku neexistuje, definujeme len náboženskú alebo etnickú príslušnosť,“ hovorí riaditeľ kancelárie Ústredného zväzu židovských náboženských obcí Jozef Weiss. Prekvapením podľa neho bolo, že k židovskému náboženstvu sa ľudia prihlásili aj v okresoch, o ktorých predstavitelia židovskej obce nevedeli, že v nich nejakí židia vôbec sú. „Naopak, vieme, že v Košiciach a v Banskej Bystrici je ich viac,“ hovorí Weiss. Myslí si však, že sa nedá hovoriť o tom, že by židia na Slovensku mali strach prihlásiť sa k svojmu náboženstvu.“ (Počet veriacich je pre nás povzbudením, SME, 3. 11. 2001)

Záver

Monitoring mediovaných obsahov týkajúcich sa židovskej minority v rámci projektu Media monitoring patrí k prvým pokusom o systematickú identifikáciu obrazu, ktorý o tejto menšine majoritnej verejnosti sprostredkovávajú mienkotvorné slovenské médiá.

V porovnaní s obrazom rómskej národnostnej menšiny, sa mediované informácie týkajúce sa židovskej minority výrazne líšia čo sa týka kvantity, štruktúry obsahového zamerania a aj spôsobu akým sú prezentované. Židovská menšina vo viacerých dimenziách, ktoré tvoria nosnú časť obrazu Rómov v slovenských médiách, neexistuje. Najzreteľnejšie je to v súvislosti so sociálnou problematikou, kriminalitou alebo sociálno – psychologickými charakteristikami. Na rozdiel od informovania o rómskej menšine monitorované médiá v čase realizácie nášho projektu s týmito témami židovskú menšinu vôbec nespájali.

Zatiaľ čo problematika Rómov je v slovenských médiách veľmi naliehavou a aktuálnou otázkou súčasnosti, obraz židovskej minoritou je tematicky prevažne situovaný do minulosti. V čase monitoringu bol mediálny obraz židovskej menšiny vytváraný predovšetkým témami ako holokaust, „vyrovňovanie sa“ sa s holokaustom v súvislosti s existenciou Slovenského štátu (1939 – 1945), pripomínanie si obetí, odškodnenie a reštitúcie. Poznatky získané našim projektom indikujú, že téma Slovenského štátu (1939 – 1945), ktorý bol počas druhej svetovej vojny spojencom hitlerovského Nemecka, je v slovenských médiách stále aktuálna. Práve problematika protižidovských zákonov a najmä deportácií slovenských Židov do koncentračných táborov je popri

téme Slovenského národného povstania, najdôležitejšou v rámci diskurzu o charaktere tohto štátu a úlohe jednotlivcov, ktorí v ňom vládli. Existujú snahy o mediálnu aj reálnu „rehabilitáciu“ niektorých exponentov Slovenského štátu a zároveň sú v dôsledku toho mediálne aktívni historici a publicisti, ktorí takéto pokusy odmietajú. Otázka osudu slovenských Židov počas druhej svetovej vojny zohráva dôležitú úlohu pre obe strany. Do spomínaného diskurzu nevstupujú, predovšetkým na strane zástancov „prehodnotenia“ udalostí a charakteru Slovenského štátu, priamo politici, ale ako zástancovia myšlienky „prehodnotenia“ vystupovali v monitorovanom období niektoré skupiny historikov a publicistov. Relatívne veľkú publicitu mali aj snahy katolíckej cirkvi o blahorečenie niektorých biskupov, ktorí v čase Slovenského štátu zastávali vysoké funkcie a boli úzko spojení s vládnucim režimom. Je zrejmé, že prípadné blahorečenie rozporuplných osobností ako napr. biskupa Vojtaššáka, by zároveň znamenalo aj istú reinterpretáciu charakteru politického režimu Slovenskej republiky z rokov 1939 – 1945 aj v kontexte zodpovednosti za deportácie a genocídu slovenských Židov počas druhej svetovej vojny.

Relatívne veľká časť zo zachytených informácií o židovskej minorite sa týkala kultúrnych aspektov existencie židovskej komunity na Slovensku. Monitorované médiá informovali o obnovujúcom sa náboženskom živote židovskej komunity, rôznych kultúrnych a vzdelávacích aktivitách ale aj o katastrofálnom stave viacerých židovských cintorínov, synagóg a iných stavieb spojených s históriou židovstva na Slovensku.

Pozitívnu skutočnosťou bolo, najmä v porovnaní s mediálnym obrazom Rómov, že sme v priebehu monitoringu nezachytili v sledovaných médiách žiadnu informáciu, ktorej celkové vyznenie by bolo voči židovskej minorite negatívne. Počas realizácie projektu Media monitoring sme sa zo strany monitorovaných médií nestretli s prejavmi otvoreného alebo latentného antisemitizmu. Monitorované médiá síce informovali napr. o letákoch či nápisoch, ktorých obsah zahŕňoval aj antisemitské postoje ich autorov, ale to nebol názor média a ani takéto informácie neboli podávané tak, že by navodzovali nepriateľské postoje voči židovskej menšine. Väčšinou bolo súčasťou podobnej správy odsúdenie prejavov rasových predsudkov. Predmetom projektu Media monitoring však boli tzv. mainstreamové médiá, je preto možné, že v iných typoch médií na Slovensku dostávajú podobné názory väčší priestor. Veľmi zaujímavá by mohla byť v tejto súvislosti aj analýza mediovaných obsahov, ktoré sa k recipientom dostávajú prostredníctvom Internetu, či už ide o webové stránky extrémistických organizácií alebo internetové diskusie týkajúce sa tém spojených s židovskou minoritou.

Otvorenou otázkou, vzhľadom na mediálny imidž židovskej minority u nás, zostáva problematika diania v štáte Izrael. Naš monitoring bol zameraný iba na informácie priamo spojené s židovskou komunitou na Slovensku a preto nedokážeme posúdiť aké konkrétne kvantitatívne a kvalitatívne znaky má v slovenských médiách prebiehajúci konflikt medzi Palestínčanmi a Židmi v Izraeli. Konflikt je veľmi intenzívne spravodajsky pokrytý (čo je dôležité elektronickými médiami, ktoré majú najväčší dosah na verejnú mienku) a slovenská verejnosť dostáva množstvo informácií. Je pravdepodobné, že informácie o prebiehajúcom konflikte majú dosah aj na postoje verejnosti týkajúce sa príslušníkov židovskej menšiny. V minulosti sa v súvislosti s tzv. „šesťdňovou vojnou“ zdvihla vlna antisemitizmu aj v bývalom Československu a nedávne prejavy antisemitizmu vo Francúzku priamo súviseli s udalosťami na Blízkom východe. Na to aby sa posúdil reálny vplyv informácií o udalostiach súvisiacich s izraelsko – palestínskym konfliktom na zmýšľanie majority, by bolo o. i. potrebné zistiť, nakoľko slovenská verejnosť spája predmetné udalosti s tu žijúcou židovskou minoritou.

Problémy asimilácie a identity židovského obyvateľstva na Slovensku od druhej polovice 19. stor.

Ivan Kamenec

Problém hľadania vlastnej nacionálnej identity, asimilácie, resp. akulturácie príslušníkov židovského etnika sa v Uhorsku objavuje vo svojej aktuálnej či „modernej“ podobe v poslednej tretine 19. storočia. Zvlášť aktuálny a dynamický sa stal v prvej polovici storočia dvadsiateho. Tento časový horizont platí, prorodzene, aj pre slovenské židovstvo.

Asimilácia je vnímaná raz ako faktor emancipačný, lebo vyplýva, resp. je spojená so všeobecnou občianskou rovnoprávnosťou, inokedy ako faktor traumatizujúci, lebo môže viesť k odcudzeniu sa židovstvu nielen po stránke nacionálnej, ale aj psychologickkej, zvykovej a najmä náboženskej. Medzi týmito krajnými pólmí teda osciluje problém asimilácie židov. Z hľadiska obsahového asimiláciu môžeme chápať v polohe nacionálnej, no takisto aj v polohe jazykovej, kultúrnej, politickej, občianskej, ekonomickej, sociálnej a vari aj konfesionalnej. Z aspektu terminologického je treba hľadať, niekde veľmi nejasnú, vágnu hranicu medzi procesom asimilácie a procesom integrácie v rámci konkrétnej spoločnosti. Z terminologického i vecného hľadiska sa tu navyše vynára aj fenomén akulturácie, ktorý možno chápať(?) ako nižší stupeň integrácie či asimilácie.

Asimilácia židovských obyvateľov prebiehala v jednotlivých krajinách rozdielne, s nerovnakou intenzitou. Bola ovplyvňovaná nielen domácimi podmienkami, ale aj, najmä v 20. storočí, silnými vonkajšími tlakmi. V židovskej komunite mala svojich nadšených prívržencov, takisto ako nezmieriteľných odporcov. Ak spočiatku deliaca čiara medzi týmito dvoma prúdmi prebiehala, podľa môjho názoru, v rovine náboženskej secesie (ortodoxné, resp. neológické náboženské obce), po sformovaní programu moderného židovského nacionalizmu - sionizmu na prelome 19. a 20. storočia (Herzlov Židovský štát), sa táto otázka výrazne politizuje a spory o jej chápanie sa viditeľne vyostrujú. To možno pozorovať aj v podmienkach slovenského židovstva.

Asimilačný problém sa židov žijúcich na Slovensku začal dotýkať od poslednej tretiny 19. stor. V tomto období tunajší židia nemali za sebou ešte proces, ktorý u iných stredoeurópskych národov nazývame národným obrozením. Ich integrujúcim, no o to silnejším putom bolo náboženstvo a z neho vychádzajúce tradície či životný štýl. Je všeobecne známu skutočnosťou, že židovské náboženstvo nebolo a vlastne podnes nie je iba vecou konfesie, ale záväzným spoločenským kódexom platným pre každého člena židovskej komunity. Náboženstvo v židovskom prípade veľmi často nahrádzalo, suplovalo pojem národ. Aj keď nie každý s tým bude súhlasiť, o židovskom národe v modernom slova zmysle nie je možné hovoriť v podmienkach diaspóry, až do sformovania programu sionizmu, rátajúceho nielen s existenciou židovského národa, ale aj s existenciou, resp. s obnovou židovského štátu, ako i so zmodernizovanou podobou hebrejského jazyka.

Otázka nacionálnej asimilácie židov je úzko spojená s otázkou ich občianskej emancipácie. V Uhorsku túto podmienenosť otvorene deklaroval už v v štyridsiatych rokoch 19. stor. jeden z vodcov budúcej revolúcie L. Kossuth, ktorý židovských obyvateľov dôrazne upozorňoval, že ich občianske, politické i ekonomicke zrovnoprávnenie bude možné iba vtedy, ak sa prihlásia k uhorskému (rozumej maďarskému) národu.¹ To isté predpokladal aj židovský emancipačný

1 Kossuth, L.: Židovská emancipácia, Pesti hirlap, 5. 5. 1844.

zákon prijatý bezprostredne po rakúsko-uhorskom vyrovnaní v roku 1867. Židovstvo sa v ňom chápalo nie ako národ, národnosť, ale ako špecifická skupina ľudí, ktorej integrujúcou bázou bol náboženský pôvod a z neho vyplývajúce psychické, zvykové, jazykové, kultúrne či iné spoločné znaky. Vo vtedajšom Uhorsku sa tak vytvorila paradoxná situácia, ktorá v budúcnosti značne skomplikovala vzťahy medzi tunajšími Židmi a nemaďarskými národmi v Uhorsku, čo vzápätí prinášalo prejavy antisemitizmu: príslušníci židovskej pospolitosti, nepožadujúci identifikáciu vlastnej národnosti, mali ako náboženská skupina priaznivejšie podmienky kultúrneho a nakoniec i hospodársko-sociálneho rozvoja, než príslušníci nemaďarských národov v Uhorsku, rezolútne žiadajúcich uznanie svojej nacionálnej osobitosti, aspoň v zmysle platného národnostného zákona z roku 1868. Je zaujímavé, no aj príznačné, že o niekoľko desaťročí neskôr nekompromisní protagonisti sionistickej ideológie na Slovensku označili asimilačno-emancipačnú epochu v Uhorsku v 19. stor. za „škodlivú, lebo do vnútorne zomknutej židovskej pospolitosti vniesla toľko rozkladu a zmätku, zmiatla pojmy a vytvorila generáciu duševných židovských mrzákov, ktorí odcudzili sa sebe a inde naozaj nezakotviac kráčali svetom vratki a duševne rozorvali“.² Citované slová boli však vyslovené vo vypätej situácii stupňovania oficiálnej antisemitskej politiky na Slovensku na jar 1940. Vtedy prívrženci sionizmu videli jediné východisko pred približujúcou sa pohromou „v národnej renesancii“ a v tvrdom odmietnutí akýchkoľvek asimilačných tendencií. V danom čase to však bol až príliš prezentistický postoj, ktorý bol navyše okorený značnou dávkou intolerancie k iným židovským názorom.

Národno-asimilačný proces umožnil uhorským Židom uplatnenie sa vo všetkých oblastiach spoločenského života, nielen vo finančnej sfére a v obchode, ale aj v priemysle, remeslách, poľnohospodárstve, v slobodných povolaniach a tým aj v jednotlivých oblastiach kultúrneho života. Prívrženci sionizmu neskôr tento fakt s nezakryvanou trpkosťou komentovali: „Emancipované židovstvo svoje detské choroby prekonávalo v prostredí kultúrnych národov. Nenachádzalo pochopenie pre svoje psychické komplexy. Svoje city vylievalo v reči iných národov a tým ich obhacovalo. Okolie tieto snahy však nehodnotilo pozitívne.“³

V období emancipačno-asimilačných začiatkov žilo v Uhorsku 240 tisíc Židov. Tí sa museli, prinajmenšom v rámci sčítania obyvateľstva, prihlásiť k nejakej národnosti, ktorej určujúcim kritériom bolo používanie jazyka v občianskom živote. Treba ešte podotknúť, že vtedajšie štatistiky nepoznali ešte pojem židovskej národnosti a používanie jazyka „jüdisch“, ktorý bol medzi Židmi najbežnejším dorozumievacím jazykom, neznamenal identifikáciu sa so žiadnou konkrétnou národnosťou. Absolútna väčšina uhorských Židov, bez ohľadu, v ktorej časti krajiny žili, sa prihlásila k maďarskej národnosti, aj keď to bolo často iba formálne, lebo, ako sme už naznačili, rozhodujúcim identifikačným činiteľom bola pre nich príslušnosť k židovskému náboženstvu a k židovskej pospolitosti. K slovenskej národnosti sa pri prvom sčítaní obyvateľstva v roku 1880 hlásilo okolo 4 % uhorských Židov, teda asi 10 tisíc osôb, čo nebolo na vtedajšie pomery a postavenie Slovákov v štáte zanedbateľné číslo. Neskôr však toto číslo klesalo. Tento trend, ktorý objektívne vyvolával určité slovensko-židovské napätie, napájané navyše aj zo zdrojov konfesionálnych a sociálnych, nemožno však hodnotiť zjednodušene v tom zmysle, že to bol prejav apriórnej, akejsi vrodenej nedôvery či nepriateľstva medzi oboma týmito spoločenstvami. Napokon, dobrovoľná či vynútená asimilácia s maďarským národom nebola vo vtedajšom Uhorsku iba vecou Židov, ale aj Slovákov a príslušníkov všetkých tunajších národností. Takisto to nemožno zjednodušene posudzovať len ako výraz pragmatickej hospodárskej a politickej kalkulácie uhorských Židov, hoci tento moment treba brať tiež do úvahy. U Židov, ktorí len získavali

2 Haderech 24. 4. 1940.

3 Židovské noviny, 12. 5. 1939.

zákonom garantované občianske práva, no ešte stále cítili okolo seba spoločenské i duchovné hranice stredovekého geta, bolo vcelku logické, že nechceli opäť niesť osud nacionálne, politickej a hospodársky utlačanej komunity. Preto sa primkli k národu väčšiemu, silnejšiemu, asimilovali s ním prinajmenšom formálne a vari najviac po jazykovej stránke. Stupeň skutočnej nacionálnej asimilácie židov nebol jednoznačný a doteraz poznaný či pomenovaný. Okrem toho, praktické hospodárske a všeobecné spoločenské potreby prinútili tunajších židov osvojiť si aj slovenský jazyk.

Fakt, že židia žijúci na Slovensku sa v tomto prvotnom asimilačno-emancipačnom štádiu poslovenčili len vo veľmi skromnej miere, má aj inú, veľmi závažnú sociologickú príčinu: V slovenskom prostredí nebolo pre tento asimilačný proces (t. j. poslovenčenie židov) dost' objektívnych predpokladov, lebo „asimilácia ako úkaz sociologický je možná iba tam, kde možno hovoriť o plnotvornom národnom živote asimilujúceho národa“.⁴ Veď slovenské národné spoločenstvo sa v podmienkach uhorského štátu nemohlo samo vnútorne rozvíjať, malo deficit v národno-emancipačnom procese a bolo samo vystavené raz brutálnemu, raz rafinovanému asimilačnému tlaku. Muselo sa teda samo asimilácii brániť a teda nezostávalo mu síl na asimiláciu niekoho druhého. Tento stav možno nepriamo zargumentovať faktom, že najviac porozumenia pre slovenské národno-emancipačné snahy prejavili židia v tých oblastiach Slovenska, kde sami intenzívnejšie pociťovali vplyv tamojšieho aktívneho slovenského prostredia. Bolo to najmä v Turci, kde viacero tamojších židovských rodín podporovalo v 60-tych rokoch 19. storočia vznikajúcu Maticu slovenskú.⁵ Okrem toho, vo vtedajších prvých troch slovenských gymnáziách bolo zapísaných väčšie množstvo židovských študentov, ktorí tu hľadali v prvom rade vzdelanie, no objektívne sa tu približovali aj slovenským národno-emancipačným ambíciám. Na margo asimilačných procesov na Slovensku treba ešte povedať, že veľká časť židovského obyvateľstva, v prvom rade ortodoxného náboženského smeru (a ten na Slovensku prevládala), bola voči akýmkoľvek asimilačným, resp. integračným snahám ľahostajná, niekedy otvorene nepriateľská. Podobné stanovisko zaujala táto skupina neskôr aj voči myšlienke moderného židovského národa. Nedôvera, prerastajúca do tvrdej intolerancie, mala veľmi dlhý život, lebo ešte v roku 1940 „v jednom (nemenovanom – I.K.) slovenskom vidieckom meste tamojší ortodoxný rabin vyhlásil kľatbu proti sionistickým organizáciám a ich prívržencom“.⁶ Sama myšlienka existencie moderného židovského národa prenikala pred rokom 1918 do Uhorska veľmi nespomane, pomaly a objektívne bola zabrzdená aj vypuknutím prvej svetovej vojny.

Po vzniku Československa sa problémy asimilácie na jednej strane a národno-emancipačného procesu slovenských židov na druhej strane dostali do nových pomerov. ČSR svojím, oproti predchádzajúcemu režimu monarchie jednoznačne demokratickejším systémom, vytvorila pre obe spomínané tendencie v židovstve omnoho priaznivejšie podmienky. Asimilačný proces tu mal viac prirodzený, než nátlakový charakter. Na druhej strane sa tu začali veľmi intenzívne šíriť myšlienky sionizmu. Oficiálne štatistiky pri sčítaní obyvateľstva neregistrovali iba židovské náboženstvo, ale prvýkrát už aj židovskú národnosť. V medzivojnovom období žilo na Slovensku okolo 135 tisíc židov. Z nich sa pri sčítaní obyvateľstva prihlásilo k židovskej národnosti asi 72 tisíc osôb. Je však ťažko predpokladať, že viac ako polovica tunajších židov už vyznávala v tom čase myšlienku moderného židovského národa. Podľa môjho názoru sa k židovskej národnosti prihlásili aj desaťtisíce osôb, ktoré svoju židovskú náboženskú príslušnosť stotožnili so židovskou národnosťou. Asi 44 tisíc osôb sa prihlásilo k slovenskej (v dobových štatistikách

4 Friš, E.: O možnostiach a prekážkach židovskej asimilácie, DAV, 1937, 4.

5 Národné noviny, 22. 6 až 16. 12 1871. Deväť Listov Viliama Paulínyho-Tótha k židom.

6 Haderech, 27. 6. 1940.

československej) národnosti, 9900 osôb k nemeckej a 9700 k maďarskej národnosti. Zvyšok, asi 400 židovských občanov, udalo rôznú, inú národnostnú príslušnosť.

Treba konštatovať, že v období I. ČSR sa problém asimilácie, resp. odporu voči nej jednoznačne spolitizoval a aj zінstitutionalizoval. Vznikali a pôsobili tu židovské politické strany, združenia, spolky, najrôznejšie organizácie (najmä mládežnícke), ktoré nielen deklarovali svoje postoje k asimilácii či k sionizmu, ale stali sa aj ich propagátormi a nositeľmi. Vnútri židovskej komunity prebiehal diferenciacny, resp. polarizačný proces. Na jednej strane dvadsaťročná existencia československého štátu so všetkými svojimi mocensko-politickými, spoločenskými kultúrnymi pákami ovplyvňovala židov na Slovensku nielen po spoločenskej, ale aj jazykovej a nacionálnej stránke, aj keď do tohto procesu nepriaznivo zasahovalo oficiálne presadzovanie fikcie československého národa a neuspokojivé štátoprávne riešenie slovenskej otázky vôbec. Pozitívny „zblížovací proces“ v demokratických podmienkach prvej ČSR však trval len necelých dvadsať rokov, čo jeho výsledky limitovalo. Zložitý proces asimilácie či disasimilácie má predsa len omnoho dlhšie časové horizonty, je viacgeneračný.

Napriek veľmi krátkemu dvadsaťročnému časovému priestoru sa na židovskej strane sformovalo hnutie, hlásajúce programovú asimiláciu so slovenským národom. Jeho prívrženci (najmä z radov židovskej inteligencie) sa organizovali vo Zväze slovenských židov, ktorý mal podľa svojich stanov pracovať tak, „aby sa židia na Slovensku cestou kľudného vývoja včlenili do národa slovenského“.⁷ V podobnom duchu písal aj H. Roth, jedna z vedúcich osobností tohto smeru na Slovensku, ako aj T. Löwenbein vo svojej brožúre Slovensko-židovské hnutie a jeho poslanie, ktorá bola vydaná v Bratislave v roku 1938. Treba konštatovať, že tento programový asimilačný prúd nemal za sebou veľa prívržencov a nezískal v slovenskej židovskej komunite výraznejší vplyv. Jeho výskum je iba v začiatkoch, jeho členská základňa nie je doteraz spracovaná a rekonštruovaná. Okrem toho, tento smer nenašiel v súdobých politických stranách na Slovensku spontánnu podporu. Ľavicové sily odmietali programovú asimiláciu a vyriešenie židovskej otázky utopicky videli v budúcich základných spoločenských zmenách, najmä v socialistickej revolúcii. Je istým paradoxom, že asimilačné snahy slovenských židov odmietali aj slovenské autonomistické strany, hoci práve ony sústavne vytýkali židom ich malú zainteresovanosť na slovenských národno-emancipačných či štátoprávnych záujmoch. Treba však zaregistrovať aj hlasy opačné, reagujúce na prílivovú vlnu fašizmu a antisemitizmu, ktorá do republiky prichádzala najmä zo zahraničia, ale mala aj domáce nezanedbateľné korene. Česká novinárka demokratického zmýšľania a humanistka Milena Jesenská, so znepokojením sledujúca v rokoch 1937 – 1939 vnútorné pnutie v republike, mylne videla spoľahlivú hrádzu voči antisemitizmu v naprostom „splynutí židov s národom, v ktorom po storočia žijú...fyzické i psychické splynutie židov s inými národmi je jediné ľudské, rozumné a dôstojné riešenie - ak im svet dá k tomu možnosť“.⁸

Protipólom asimilačných tendencií bolo stále razantnejšie prenikanie ideológie sionizmu na Slovensko. Jej prívrženci boli organizovaní nielen v politických stranách (Židovská strana, sociálnodemokratická strana Poale Sion), ale aj v desiatkach záujmových, mládežníckych, ženských, telovýchovných, študentských a kultúrnych spolkoch. Dynamický sionizmus mal v sebe nesporné príťažlivú a mobilizujúcu ideu a navyše dostával aj silné impulzy i pomoc zo zahraničia. Niekedy však tieto zahraničné podnety mali doslovne tragický a varujúci charakter. Mám na mysli najmä osudy židov v Nemecku po nástupe nacistov k moci. Veď práve tu v celoeurópskom me-

7 Slovenský národný archív, fond Policajné riaditeľstvo, Mat., 63/26.

8 Jesenská, M.: Nad naše síly. Česi, židia a Nemci, 1937 – 1939. Olomouc: Votobia, 1997, s. 70.

radle dosiahla jazyková, kultúrna, hospodárska i nacionálna asimilácia židov s domácim obyvateľstvom vari najvyššiu intenzitu. Napriek tomu v hitlerovskom Nemecku došlo v moderných dejinách Európy k nevidane surovej diskriminácii a perzekúcii židov. To bol pre prívržencov sionizmu presvedčivý dôkaz, že asimilačný proces vedie iba do slepej uličky. Práve preto rečník na verejnej schôdzi Židovskej strany v Bratislave už v roku 1933 vyzýval svojich poslucháčov: „Nesmieme byť i naďalej domácimi sluhami pánov, ako sme to robili v bývalom Uhorsku, hrajúc úlohu takzvaných domácich židov. Nesmieme byť asimilantami, stúpecami iných politických strán.“⁹

Sionizmus bol vcelku revolučným prelomom do tradičnej židovskej politiky, nemajúcej nijaké ďalekosiahlejšie ciele a vychádzajúcej z permanentného prispôsobovania stále sa meniacim politickým, štátoprávnym a spoločenským podmienkam, pre židov raz viac, inokedy menej priaznivým. Tradičnú židovskú oportúnnu politiku vystavil sionizmus ostrej kritike, čo sa však v časti (konzervatívnej) židovskej komunity stretlo s nevôľou. Je však nutné povedať, že sionistické hnutie na Slovensku sa tiež nevyhlo prejavom oportunizmu, ktoré tak ostro kritizovalo u svojich konzervatívnych odporcov. Možno to dokumentovať na niektorých jeho prejavoch po politických a štátoprávných zmenách na Slovensku po 6. októbri 1938, resp. 14. marci 1939, kedy už bol jasne viditeľný a každodenne prítomný antisemitský trend ľudáckej vlády. Nesionistický Hospodársky výbor ortodoxných židov na Slovensku ohlásil svoju „spoluprácu a účasť na veľkom budovateľskom diele nového Slovenska“.¹⁰ V tom istom čase sionistická Židovská ústredná úradovňa tiež deklarovala svoje „usmerňovanie židovského obyvateľstva do služieb autonómneho Slovenska“.¹¹ Všetky tieto viac vynútené, ako spontánne postoje sa odôvodňovali nutnosťou „správneho pochopenia zmyslu dejinného diania,¹² lebo „my nechceme bojovať proti dejinám, ale snažíme sa vyhnúť ich pohromám“.¹³

Postoj sionistického smeru k nacionálnej asimilácii bol jednoznačne odmietavý, no koncom tridsiatych rokov sa už čiastočne pripúšťala, z taktických či iných pragmatických dôvodov, akulturácia jazyková i všeobecne spoločenská. Niekedy tu dochádzalo až k preexponovaným vyjadreniam: „Žijeme vlastným národným životom. Každý žid musí mať pocit, že je časťou živého židovského národa. Nebráni sa však zblížovaniu, resp. asimilácii jazykovej, kultúrnej a spoločenskej. Po mnoho generácií sme zakotvení v tejto krásnej krajine, chceme nazývať v hlbokej harmónii so slovenským národom...máme poctivú vôľu priblížiť sa, pravdaže bez toho, aby sme zapreli vlastnú národnú identitu, slovenskému národu a jeho kultúre, pokiaľ je to len možné. To neznamená, že chceme ísť cestou asimilácie, ktorá hľadá cestu v zapieraní vlastnej identity...židia, dokážme, že vec slovenského národa je našim najsvätejším a najhlavnejším zákonom...Nám je rečové zblížovanie nielen vecou oportunity, ale aj skutočnou vnútornou potrebou, lebo sa nechceme stať cudzími svojim vlastným deťom, vychovaným v kultúre a reči slovenskej...chceme sa dorozumieť nielen povrchne, ale chceme, aby sa v slovenskej duši zakotvilo povedomie, že i žid je stvorený podľa podoby Boha, ako každý iný človek.“¹⁴

Ak predstavitelia sionistického, antiasimilantského smeru deklarovali dobrú vôľu k harmonickému spolunažívaniu s väčšinovým národom, vo výrazoch a postojoch do vnútra židovskej komunity boli omnoho kritickejší, rigoróznejší a niekedy i netolerantní. Vychádzali z tézy, že

9 Slovenský národný archív, fond Policajné riaditeľstvo, Mat. 63/2.

10 Slovenský národný archív, fond Úrad predsedníctva vlády, 659/1939.

11 Slovenský národný archív, fond Policajné riaditeľstvo, Mat. 63/2.

12 Židovské noviny, 24. 3. 1939.

13 Židovské noviny, 31. 3. 1939.

14 Montáž citátov je zo Židovských novín z 3. 6. 1938, 6. 12. 1938, 20. 5. 1938.

„asimilácia je do značnej miery politickým zjavom. Hlbšiu zmenu (v antiasimilačnom smere – I. K.) môže priniesť predovšetkým vybudovanie osobitnej politickej pozície židov ako národnostnej skupiny, uznanej síce ústavou (československou), no v praxi zabúdanej“.¹⁵ Preto sa s veľkou vervou pustili do predvolebného zápasu v obecných voľbách na jar 1938 vyhlasujúc, že kto zo židovských občanov nebude voliť Židovskú stranu „pácha zločin na židovstve.“¹⁶ Ešte ostrejšie boli neskoršie útoky na nacionálnych, resp. náboženských konvertitov, „ktorí začínajú strácať vieru vo vlastné presvedčenie a uhýbať na nepravú cestu... je to najúbohejšie dezertérstvo, je to zbabelosť slabochovo, ktorí chcú ujsť bočnými dverami... predať vieru a presvedčenie vlastných otcov za cenu chvíľkového zisku“.¹⁷

V niektorých prípadoch mala takáto kritika, vzhľadom na prebiehajúce takzvané riešenie židovskej otázky na Slovensku, priam tragikomický podtext. Tak napríklad po vydaní prvých protizidovských nariadení, ktoré okrem iného vylučovali židovských občanov z hospodárskeho a verejného života, ponechávajúc im tam len iluzórne štvorpercentné zastúpenie, sionisticky orientované Židovské noviny nekritizovali (a vlastne v daných politických podmienkach ani nemohli kritizovať) antidemokratickú, antihumánnu podstatu vládnych nariadení, ale na margo ich praktického uplatnenia, okrem iného, písali: „Musíme protestovať proti tomu, aby tí ľudia, ktorí odkopli svoje židovstvo, boli postavení na roveň nám. Nemáme nič proti tomu, keď sa im dostane výhod vyhradených pre nežidov. Ale nechceme, aby sa niekto s nami delil o našu biedu (t. j. o vyhradené štvorpercentné kvóty – I. K.), kto sa neukázal hodným deliť s nami v časoch lepších... z národnej hrdosti však nechceme, aby sa naše rady zveľaďovali tými, čo nás zanechali. Nech medzi štyrmi percentami ostanú len tí, čo svoj národ nezradili.“¹⁸

Postupne sa akékoľvek plány na asimiláciu, či uvedomenie si národnej identity židov na Slovensku stali bezpredmetnými vzhľadom na zrýchľujúci sa proces systematickej perzekúcie. Príslušníci sionistického krídla videli jediné východisko: „Osud židovského národa sa rozhodne v Palestíne... ak dnes robíme bilanciu, musíme si uvedomiť, že vystáhovalctvo ako sociologický jav je životným záujmom nás všetkých.“¹⁹ Tieto myšlienky boli s takou naliehavosťou vyslovené v dobe, kedy ich už nebolo možné prakticky realizovať, na jar a v lete 1940. Krátko nato, po slovensko-nemeckých rokovaniach v Salzburgu, koncom júla 1940 sa židovská otázka začala riešiť radikálnymi metódami, na rasovom princípe, kde národná či náboženská orientácia obetí nebola už rozhodujúca. Konečne, a je to určitý paradox, pri sčítaní obyvateľstva vo vojnovej Slovenskej republike v decembri 1940, sa všetkých tunajších 89 tisíc židov mohlo hlásiť len k židovskej národnosti. Novú situáciu a hrozivo približujúcu sa katastrofu si rezignovane uvedomili aj vedúci predstavitelia sionistického krídla slovenského židovstva: „Nie taký, alebo onaký odtienok svetonázorový a náboženský teraz rozhoduje, ale silná jednotná vôľa, jasne premyslený plán a práca za pospolitosť.“²⁰

Pokusy rekonštruovať, alebo aspoň zhruba postihnúť asimilačné či národno-uvedomovacie procesy slovenských židov od začiatku štyridsiatych rokov 20. storočia môžu mať iba veľmi hypotetický charakter. V priebehu holokaustu dve tretiny slovenských židov už nemali čas premýšľať a rozhodovať o tom či asimilovať, alebo sa identifikovať s moderným židovským nacionalizmom - sionizmom. Ich dilemu „vyriešili“ plynové komory v nacistických vyhladzovacích tábo-

15 Židovské noviny, 17. 6. 1938.

16 Židovské noviny, 10. 6. 1938.

17 Židovské noviny, 24. 11. 1938.

18 Židovské noviny, 21. 4. 1939.

19 Haderech, 28. 3. 1940 a 30. 5. 1940.

20 Haderech, 8. 8. 1940.

roch. Bezprostredné ohrozenie fyzickej likvidácie do značnej miery odstránilo aj názorové rozdiely vnútri židovstva, i keď určité recidívy sporov sa tu občas ešte prejavovali. Išlo napríklad o diskusie, či sa majú židia zapojiť do domácej protifašistickej rezistencie, alebo šetriť sily a ži-voty pre boj a prácu v budúcom židovskom štáte v Palestíne. Úplná väčšina tých, ktorí sa v danom smere angažovali, zvolila prvú možnosť a priniesla stovky obetí.

Po skončení druhej svetovej vojny museli preživší slovenskí židia v nových podmienkach a s novou naliehavosťou riešiť opäť asimilačnú dilemu. Väčšina z nich odišla, najmä po vzniku štátu Izrael do, vytúženej krajiny. Treba konštatovať, že nie všetci židia emigrovali do Izraela, hoci sa vehementne hlásili k sionizmu. Emigrovali aj do iných krajín, kde jazykovo i nacionálne asimilovali, nestratiac však svoju náboženskú identitu, pridržiavajúc sa tradícií predkov. To je aj problém asimilácie tých židovských občanov, ktorí po rokoch 1945, 1948, 1968, 1989, 1993 ostali na Slovensku, aby tu spolu s väčšinovým obyvateľstvom poreživali všetky politické zvraty, nádeje i trpké sklamaná. Podľa môjho názoru príslušníci povojnovej židovskej komunity na Slovensku tiež asimilovali s väčšinovým (slovenským) národom a veľká ich časť si, aj keď po rôznych okľukách a peripetiách, udržala židovskú vieru a z nej vyplývajúcu identitu.

V súčasnosti je v tomto smere medzi zvyškom slovenského židovstva určitá duchovná renesancia, ktorú však, podľa mňa, nemožno považovať za nejaký spätný pohyb v zmysle diasimilačného procesu. V tomto smere, myslím, nemožno ani robiť nejaké kategorické závery, vynášať súdy a odsudky. Otázky asimilácie či akulturácie židovského obyvateľstva na Slovensku v minulosti, no najmä v súčasnosti sa určite stanú objektom ďalšieho výskumu. Niektoré súčasné deklaratívne vyhlásenia inštitúcií či jednotlivcov k poznaniu tohto problému ťažko prispejú. Sú totiž viac pózou, než reálnym stavom. Jeden záver však vari možno vysloviť: Nad princípom nacionálnym, náboženským, politickým, stavovským, triednym by mal aj v tejto citlivej oblasti vždy stáť princíp občiansky, humánny. Ak sa to oprávnené požaduje od väčšinového národa, musí to rovnakou mierou platiť aj pre menšinové komunity.

Rómovia na Slovensku

Anna Jurová

1. Všeobecná charakteristika etnika

Je nevyhnutné konštatovať mimoriadnu závažnosť a páľčivosť otázok vývoja, postavenia rómskej menšiny a súčasných konzekvencií vo vzťahoch majorita a rómska minorita v našej spoločnosti. Avšak po desaťročiach nezájmu, silného spolitizovania a ideologických determinácií vo vzťahu k tejto minorite, tabuizovania tzv. cigánskej otázky v odbornej i laickej verejnosti, odmietania podpory výskumu *de iure* neexistujúcej „národnosti“ vo vtedajšom ponímaní, pociťujeme veľký deficit v poznávaní množstva faktorov, ovplyvňujúcich život kultúrne a etnicky odlišného, pritom sústavne marginalizovaného obyvateľstva. Vzhľadom na realizovanú štátnu politiku voči Rómom pred rokom 1989, „pestovali“ sa odbory prinášajúce informácie o jej naplňaní v praxi, zabezpečujúce dostatok údajov o „začleňovaní“ sa rómskej populácie medzi „ostatných pracujúcich“ podľa dobových kritérií vyspelosti a adaptability a tým aj „úspešnosti“ predpokladanej a požadovanej asimilácie. Preto vznikalo množstvo demografických príspevkov, opakovali sa samostatné cenzy a viedli osobitné evidencie, niekoľko desaťročí prebiehali séroantropologické a pedoantropologické výskumy,¹ ale ako nežiaduce sa javili odhaľovanie perzekúcií a holokaustu Rómov² i výsledky sociolingvistických a etnologických bádání.³

Závažným momentom uplynulého vývoja je československý kontext „cigánskej otázky“, a to nielen z aspektov jej riešenia a rozhodovania o postupoch štátnych orgánov všetkých stupňov, vývoja a dislokácie rómskych obyvateľov v dôsledku spontánnej i organizovanej vnútroštátnej migrácie, ale aj organizovania a vytvárania podmienok pre výskum na českých pracoviskách a českými bádateľmi, často s prekážkami pre publikovanie na Slovensku (aj keď sa výskum týkal Rómov slovenských).

Na Slovensku sa v odborných a politických kruhoch nereflektovali ani po zmene režimu v roku 1989 otázky rómskej národnostnej menšiny na primeranej úrovni. Najmä po vzniku samostatnej Slovenskej republiky a v priebehu praktickej realizácie „národnostnej politiky“ sa v jednotlivých obdobiach stával vedecký výskum pre štátne orgány kontraproduktívny. Výskum sa nepodporoval, poznatky zo spoločenských vied nikto nežiadal, ale ich skôr eliminoval. V súčasnom období završovania prístupového procesu Slovenskej republiky k Európskej únii sa pociťuje „chronický nedostatok“ objektívnych informácií o rómskej minorite a sociálne vedy sa snažia horúčkovo dobiehať tento deficit v historiografii, sociológii, etnológii, lingvistiky i kultúrnej a sociálnej antropológii za posledné dva-tri roky. Neschopnosť štátnych orgánov adekvátne reagovať a navodiť nevyhnutné zmeny v koncepcii politiky, riešenia konkrétnych a systémových opatrení vo vzťahu k Rómom vyvoláva eskaláciu napätia v spoločnosti i kritiku zo strany zahraničných relevantných inštitúcií a nadácií. Tie sa stavajú aj priamymi objednávateľmi a zadáva-

1 Pravidelne publikoval svoje príspevky v časopise *Demografia* V. Srb. BERNASOVSKÝ, I.: *Somatický vývin detí školského veku*. Prešov: Metodické centrum, 1995. BERNASOVSKÝ, I.: *Anthropology of Romanies (Gypsies)*. Prešov: Prešovská univerzita, 1999.

2 NEČAS, C.: *Českoslovenští Romové v letech 1938 – 1945*. Brno: 1994.

3 Išlo o výsledky výskumov M. Hübschmannovej, E. Davidovej. Na Slovensku realizovala na začiatku 80. rokov etnologické výskumy len E. Marušiaková, aspirantka E. Horváthovej, ktorá takisto presadzovala jej názory na nevyhnutnosť asimilácie Rómov.

teľmi jednotlivých výskumov, ktoré majú pomôcť zvládnuť na Slovensku nakopené problémy v postavení rómskej menšiny (Svetová banka, Medzinárodná organizácia pre migráciu, Európske centrum pre práva Rómov a i.).

Samostatná Slovenská republika patrí v súčasnej Európe ku krajinám s najvyšším absolútnym počtom Rómov (spolu s Rumunskom a Maďarskom) i najvyšším relatívnym podielom na ostatnom obyvateľstve (spolu s Rumunskom a Macedónskom). Reálne odhady demografie, proti neustále nadsadzovaným a neadekvátne medializovaným počtom zo strany najvyšších ústavných činiteľov, štátnych orgánov, predstaviteľov rómskych i majoritných domácich i zahraničných organizácií, i medzinárodný komparatívny výskum z iniciatívy Rady Európy koncom 90. rokov uvádzajú pre Slovensko počet Rómov v rozmedzí 360 – 380 tisíc osôb (s podielom asi 8 percent na ostatnom obyvateľstve), ktorí sa tak stavajú na Slovensku druhou najpočetnejšou minoritou.⁴ Z demografického hľadiska predstavujú Rómovia progresívny typ populácie na úrovni etník tretieho sveta či procesov, akými prechádzalo ostatné obyvateľstvo pred desaťročiami, to znamená v dlhodobom časovom horizonte neustály početný rast jej príslušníkov, ešte stále nízky vek dožitia, vyššia úmrtnosť v detskej zložke aj u dospelých jedincov. Aj medzi porovnávanými postkomunistickými krajinami má rómska populácia na Slovensku výrazne „mladý“ charakter s veľmi vysokým podielom detskej zložky a mládeže, nízkym zastúpením kategórie osôb v postproduktívnom veku. Negatívnym javom od pádu totality je rast celej jednej generácie so sotva ukončeným základným vzdelaním, bez akýchkoľvek pracovných návykov, bez motivácie a akéhokoľvek zabezpečenia (zdroj latentných a súčasných otvorených veľmi agresívnych prejavov, zvýšenej kriminality v lokálnych a regionálnych podmienkach).

Veľmi problematické je etnické odlišovanie a posudzovanie rómskych príslušníkov zvonku, na rozdiel od slobodného individuálneho zvolenia si vlastnej národnostnej príslušnosti v cenozoch v roku 1991 a 2001, v minulosti na základe de facto nelegálne vedených evidencií a osobitných súpisov o tejto populácii. Rómovia sa od ostatných obyvateľov odlišujú viditeľnými antropologickými znakmi (čo sami pociťujú negatívne), vlastným jazykom, rozdielnym spoločenským statusom prevažne marginalizovaného postavenia tejto skupiny a historicky determinovanou spoločenskou izoláciou v osobitných lokálnych spoločenských (rómskych osadách), ktoré sú v súčasnosti predmetom široko medializovaných diskusií o ich počtoch, údajnej nelegálnosti, „fiktívnosti“ či definovaní a vymedzovaní jednotlivých znakov osady.⁵ Rómovia zostávajú v našej spoločnosti vnímaní ako problémová, neprispôsobivá skupina obyvateľov, odkázaná na spoločnosť, ktorá na nich dopláca. Aj keď antropologické znaky nie sú priamymi charakteristikami sociálneho postavenia, nepriamo sa viac alebo menej podieľajú aj na sociálnom, resp. spoločenskom postavení Rómov a ako sociálne faktory fungujú v dvoch základných sférach – ovplyvňujú okrem iného zdravotný stav rómskej populácie a obzvlášť vzájomné vzťahy medzi Rómami a ostatnou nerómskou populáciou. Samotní Rómovia dokumentujú (napr. pri aktivitách v treťom sektore), že prežívajúce rasistické predsudky v časti majoritnej spoločnosti sú vzťahované bez rozdielu na všetkých Rómov a prejavujú sa rôznymi formami dištančného chovania, namiereného proti všetkým, ktorí

4 VAŇO, B.: Demografická charakteristika rómskej populácie v SR. INFOSTAT 2001. Ten istý: prognóza vývoja rómskeho obyvateľstva v SR do roku 2025. Bratislava: 2002. KALIBOVÁ, K.: Romové v Evrope z pohľadu demografie. Demografie, 2001, 43, s. 125 – 132.

5 Monotematické číslo Sociológie 5/2001. Príspevky I. Radičovej z výskumu o otázkach chudoby na Slovensku a I. Vašečku o príčinách migrácie. Tiež RADÍČOVÁ, I.: Hic sunt Romales. Bratislava: 2001. Kol.: Rómske hlasy. Rómovia a ich politická participácia v transformačnom období. IVO Bratislava: 2002. Napriek spochybňovaniu usadzovania sa Rómov v historicky daných sídlach (osadách – romano gav) práve viacerými sociológmi, momentálne realizujú rozsiahly Sociografický prieskum rómskych „osád“ na Slovensku v IVO Bratislava.

sú na základe svojho nápadného antropologického typu pokladaní za „Cigánov“. Antropologické znaky stále pretrvávajú ako signalizujúci činiteľ pri vytváraní vzťahov medzi Rómami a majoritnou spoločnosťou a sú často príčinou prejavov rasizmu a netolerancie, rovnako ako v minulosti prekážali v intenzívnejšom riešení „socialistickej národnostnej otázky“ a v procesoch integrácie Rómov do väčšinovej spoločnosti (aj v prípadoch „dobrovoľného“ zrieknutia sa svojej identity a snahy o asimiláciu). Indoeurópsky pôvod Rómov sa pritom v súčasnom transformačnom období našej spoločnosti zneužíva na svojvoľné odmietanie posudzovania reálnych prípadov útokov z rasových a etnických dôvodov (zložité dokazovania aj v prípadoch brutálnych vrážd).

Veľmi stručne možno pripomenúť, že indický pôvod Rómov dokázala komparatívna lingvistika v 18. storočí a ten umožňuje vnímať až do súčasnosti pretrvávajúcu odlišnosť kultúry a spôsobu života rómskeho etnika, ktoré vyplývajú z jeho pôvodného postavenia v kastovom systéme Indie. V rámci celej Európy predstavujú Rómovia neagrárny typ kultúry (označovaný aj ako terciárny, lovecko-zberateľský typ kultúry), žijúci, kvôli svojej ekonomickej nesebestačnosti, v rodovo-profesijných komunitách na periférii majoritnej spoločnosti na princípe vzájomne výhodných výmenných remeselníckych služieb a získavania základných životných potrieb od obyvateľov produkujúcich tieto primárne výrobky (potraviny, odevy a i.).

Rómska národnostná menšina má svoju vlastnú vnútornú štruktúru (okrem subetnických rozdielov) spočívajúcu na báze rodinno-rodových vzťahov, preto identita Rómov (etnická, sociálna) prebiehala a reflektovala sa na úrovni príslušnosti k vlastnej rodine s istým statusom v lokálnej komunite na čele s vajdom. Tradovanie svojho spôsobu života, odlišného hodnotového systému i kultúrnych vzorov reprodukcie orientovaných na prežitie, prenos kultúrneho dedičstva ústnym podaním z generácie na generáciu prebiehali až do 20. storočia. Nerešpektovanie špecifik Rómov (a ani ich nepoznanie) a rozbitie týchto regulátorov vnútorodinného a vnútroskupinového života v uplynulom vývoji, viedlo k procesom dekulturácie, degenerácie minority, k nárastu problémov interetnických ale aj vnútroetnických. Stacionárne výskumy v obciach či sídliskových getách identifikujú konflikty pri koncentrácii množstva rodín a rodov s rozdielnym statusom, zmiešavaním rôznych odlišných (kultúrne, vzdelanostne) rodín, ale najmä rôznych subetnických podskupín (kde je animozita často väčšia než v obvyklej dichotómii my Rómovia – oni gádzovia) a s tým spätých problémov vysokej kriminality, rozširovania prostitúcie, úžery a i.⁶ Aj v súčasnosti je u Rómov najsilnejšia rodinno-rodová identifikácia, determinujúca roztrieštenosť tejto minority a brzdiaca procesy etnokultúrnej emancipácie, zjednocovania sa jej príslušníkov i identifikovania na vyššej celoskupinovej úrovni romipen/romimo a slobodného deklarovania vlastnej etnickej príslušnosti (ako to žiada majorita v cenzoch – tu sa k rómskej národnostnej menšine prihlasuje sotva tretina príslušníkov rómskej etnickej skupiny). Okrem zmienenej primárnej rodinno-rodovej identity je verejné deklarovanie rómskej národnosti samozrejme podmienené množstvom ďalších objektívnych i subjektívnych faktorov pretrvávajúcich z minulosti i novo sa vynárajúcich v dnešnej zložitej spoločensko-politickej situácii.⁷

Z hľadiska štruktúr a vrstiev inštitucionalizovanej spoločnosti sú Rómovia na Slovensku najmenej štruktúrovaným etnikom, v dôsledku násilnej asimilačnej politiky v minulosti sa im nepo-

6 Potvrdil to aj prebiehajúci projekt v obci Svinia od začiatku 90. rokov, v osade Hermanovce („horní“ a „dolní“ – pozri bližšie ANTALOVÁ, I.: Chaos totalos. Správa z geta.. G plus G, Praha: 2002), Luník IX v Košiciach, sídlisko na Dúžavskej ceste v Rimavskej Sobote, kde došlo ku koncentrácii Rumungrov a olašských Rómov, ktorí sa pokúšali do paneláku dostať aj kone – HÜBSCHMANNOVÁ, M.: Šaj pes do vakeras – Můžeme se domluvit. Olomouc: 1995.

7 Rozhovor s L. Goralom in Jdeme dlouhou cestou. Arbor vitae, Praha: 1998. U viacerých skupín je problematické vedomie spoločného pôvodu, etnický – národnostný ráz kultúry, etnické vedomie, vedomie spolupatričnosti a etnickej odlišnosti od gádzov, jazyk.

darilo zmeniť svoje postavenie z pôvodnej rodovej kasty (džáti) a inkorporovať sa do rôznych sociálne a kultúrne odlišných vrstiev majority, zamestnaneckých skupín, obzvlášť, keď boli v situácii stigmatizovaného a marginalizovaného etnika. Celkove len asi 2 percentá všetkých Rómov má ukončené stredoškolské vzdelanie s maturitou a vysokoškolské vzdelanie, čo je zdrojom koncentrácie nižších a najnižších sociálnych vrstiev v minorite, prislúchajúcich k robotníckym, často nekvalifikovaným kategóriám, zdrojom ich nerovnoprávneho postavenia na trhu práce, nerovnoprávneho postavenia v spoločnosti a sociálnej exklúzie vôbec. V zložitom období prechodu k trhovej ekonomike a transformačných procesov v našej spoločnosti sa potvrdzuje, že ani vo vidieckom prostredí, kde väčšina Rómov na Slovensku žije, sa im nepodarilo prekonať medzikultúrne, interetnické a sociálne bariéry, ktoré voči nim vytvorila majorita a prepadávajú sa čoraz viac do izolácie, segregácie a diskriminácie nielen vo formálnej či neformálnej lokálnej ekonomike, ale vo všetkých vzájomných vzťahoch, ktorých dimenzie takto určuje majorita. V rómskej minorite absentuje výraznejšia sociokultúrna stratifikácia a početnejšie zastúpenie „stredných a vyšších“ vrstiev (aj keď sociológovia za tieto vrstvy pokladajú v súčasnosti robotnícke kategórie z éry socializmu), ktoré by vo vnútri etnika svojim príkladom mobilizovali tendencie k aktívnemu konaniu na zmenu nepriaznivej situácie a zvýšenie svojho statusu. Malá skupinka rodiacej sa mladej inteligencie, pochádzajúca väčšinou z mestského prostredia či integrovaných vidieckych sídiel, nemá ešte možnosti na výraznejšie ovplyvňovanie procesov navodzujúcich pozitívne zmeny v izolovaných separovaných a segregovaných osadách, s takmer 100-percentnou nezamestnanosťou tam žijúcich obyvateľov, s totálnym prepadom do sociálnej siete, prevažne v dvojitej marginalizácii lokálnej osady i príslušného regiónu bez zdrojov zamestnanosti a ekonomického rozvoja. Momentálne mimoriadne vyhrotená situácia na východnom a čiastočne strednom Slovensku odhalila dlhodobé zanedbávanie riešenia zmienených problémov nezamestnanosti homogenizovaných vrstiev slabokvalifikovaných či prevažne nekvalifikovaných rómskych pracovných síl (východiskom nemôžu byť len verejno-prospešné práce, resp. zmeny systému vyplácania sociálnych dávok či podpôr v nezamestnanosti).

Pre Rómov na Slovensku a takisto v bývalom Československu, je typická subetnická diferenciácia, keďže Rómovia netvoria etnicky homogénne spoločenstvo. Najpočetnejšie sú zastúpení Servika Roma (slovenskí Rómovia), ktorí reprezentujú najmenej dve tretiny celkovej rómskej populácie u nás, kontinuálne sa usadzovali minimálne od 16. storočia. Ďalšiu časť predstavujú Ungarika, Ungrike Roma (maďarskí Rómovia). Obidve časti usadlých Rómov sú dislokované v celej juhoslovenskej oblasti a prevažne na východnom Slovensku (túto skutočnosť dokumentoval už celouhorský súpis Rómov z roku 1893). Mimoriadne vysokú koncentráciu Rómov na východnom Slovensku potvrdzujú predvojnové súpisy a faktický celý povojnový vývoj, tu podiel Rómov nikdy neklesol pod 50 percent, a to ani v dôsledku spontánnych odchodov za prácou z tohto regiónu, ani po štátom organizovanom násilnom presune a rozptyle z miest ich silnej koncentrácie (obrovská koncentrácia Rómov na východnom Slovensku determinovala ich vlastný vývoj i vývoj tohto regiónu minimálne počas celého storočia a aj v súčasnosti len znásobuje všetky jeho problémy). Usadlí Rómovia majú na našom teritóriu jednoznačne prevahu a vnútroetnicky, zo strany bývalých kočovných, i v romistickej literatúre sú označovaní ako Rumungri (pôvodne od Romungro, Rumungero, usadlý maďarský Róm).⁸ Výrazne špecifickou skupinou sú Vlachika Roma (Rómovia olašskí, vlašickí), ktorí na naše územie prišli v 2. polovici 19. storo-

8 Róm je názov, meno, ktorým označujú Rómovia sami seba (je to etnonym, autoným). Róm znamená Cigán, tiež muž, manžel, človek. Cigán je výraz, akým sú Rómovia pomenovávaní ostatnými (apelatívum). Už na 1. medzinárodnom kongrese Rómov v Londýne v apríli 1971 sa účastníci dohodli na užívaní etnonyma Róm. (pozri napr. HÜBSCHMANNOVÁ, M. - DAVIDOVÁ, E.: Romano drom – Cesty Romů. Olomouc: 1995).

čia po zrušení otroctva vo Valašsku a Moldavsku, až do svojho násilného usadenia v intenciách zákona č. 74/1958 kočovali a obchodovali, často špekulatívnym spôsobom. Olašskí Rómovia najviac udržujú autentický spôsob vnútroskupinového života a hodnotových vzorov, svoju kultúru a folklór, aj keď v odlišných podmienkach sedentarizácie. Minimálne početnou podskupinou sú zvyšky nemeckých Sintov, ktorí prežili holokaust.

Jednotlivým etnickým podskupinám Rómov zodpovedá aj jazyková diferenciácia, rómsky jazyk (romani čhib) sa člení podľa dialektov. Napriek predchádzajúcej asimilačnej politike vo vzdelávacej oblasti väčšina Rómov (na vidieku, v osadách zvlášť) rómčine rozumie a po rómsky hovorí. Najviac rozšírený je východoslovenský dialekt, ktorým rozpráva takmer 80 percent Rómov nielen na východnom Slovensku, ale aj presťahovaní v Čechách a na Morave po roku 1945 (vnútorne sa takisto ďalej člení do podskupín). Omnoho viac autentických rómskych slov si zachoval západoslovenský variant rómčiny a čiastočne sa odlišuje aj stredoslovenský dialekt. Maďarský dialekt používaný Rumungrami pozdĺž južnej hranice s Maďarskom je dosť silne ovplyvnený maďarčinou. Dialekt olašských Rómov sa zachoval v autentickej podobe so zámernou ochranou pred vplyvmi okolia, rovnako ako udržiavanie tradičného spôsobu života a kultúry. Rovnako ochraňujú svoj jazyk zvyšky skupiny nemeckých Sintov a nedovolia jeho odtajnenie pred majoritou.⁹ V odbornom výskume sa doteraz venovala nedostatočná pozornosť tomuto vnútroetnickému a jazykovému členeniu rómskej minority. Takmer neznáma je skupina rumunských korytárov, usídlená v niektorých lokalitách na východnom Slovensku, ale aj na juhu stredného Slovenska. Pozornosť im venovala E. Horváthová vo svojej monografii z roku 1964 a P. Stano v príspevku z roku 1965. Medzi jednotlivými rómskymi dialektmi rozlišuje E. Davidová dialekt tzv. rumunských Rómov, Rudarov, podľa ktorej ich rómčina je silne ovplyvnená rumunštinou, obsahujúcou jej terminológiu korytárskeho remesla.¹⁰ Najnovší výskum v etnológii identifikuje túto nepočetnú skupinu ako samostatnú etnokultúrnu skupinu Bajášov (maďarsky Beás, anglicky Boash) s jazykom archaickej rumunštiny.¹¹ Skupina je zvonku (majoritou ale aj ostatnými Rómami) vnímaná a označovaná ako Rómovia, „poloviční Cigáni“, pričom vzájomné kontakty i sobáše medzi skupinami Bajášov a Rómov v konkrétnych lokalitách sa nevyklúčujú (sú rovnako marginalizovaní ako subetnické podskupiny Rómov v danej obci).

Výskumy potvrdili, že rómčina, ako jeden význačný znak etnickej identity, je starším jazykom než novoinďické jazyky, keďže Rómovia odchádzali z Indie pred viac ako tisíc rokmi, teda skôr, než sa začala hindština formovať. Rómčina je však mladšia než najstarší indický jazyk sanskrt, aj jazyky ďalšieho vývojového štádia tzv. prákrty, pre lingvistiku je teda nesmierne vzácnym, jediným živým dokladom vývojového štádia medzi jazykmi „starými“ a modernými. Dnešná rómčina jazykom v podstate uzavretej etnickej skupiny s reliktnými rodového systému, po celé stáročia sa zachovala ako jazyk málo rozvinutý a neliterárny. V súčasnosti sa rómsky jazyk otvára von z rómskej minority, využíva sa v tlači, na medzinárodných jednaniach a konferenciách, kodifikujú sa viaceré jeho varianty aj v medzinárodnom meradle, začína sa u nás veľmi váhavo a pomaly uplatňovať aj v školskej výučbe. Vzhľadom k tomu, že väčšina Rómov na Slovensku používa tento jazyk (a v izolovaných osadách takmer výlučne) je mimoriadne relevantné jeho štúdium, podpora rozvoja a praktického vyžívania prinajmenšom ako podporného jazyka na zvýšenie vzdelanostnej a všeobecne kultúrnej úrovne rómskej minority.

9 Tamže.

10 HORVÁTHOVÁ, E.: Cigáni na Slovensku. Bratislava: 1964. STANO, P.: Korytárska výroba rumunsky hovoriacich Cigánov na východnom Slovensku. Slovenský národopis 13. DAVIDOVÁ, E., c. d.

11 ÁGOCS A.: Sociálna identifikácia Bajášov na Slovensku. Etnologické rozpravy 2/2003. V Maďarsku je táto skupina výraznejšie zastúpená a jazyk beás sa študuje na univerzite, vyučuje sa na Gándiho gymnáziu.

Rómska národnostná menšina na Slovensku sa nachádza vo veľmi zložitej situácii svojho vlastného etnokultúrneho a etnoemancipačného rozvoja. Dlhé obdobia násilnej asimilačnej politiky v etnokultúrnej oblasti zanechali negatívne stopy na postojoch k vlastnému etnickému kultúrnemu dedičstvu vrátane jazyka a budú si vyžadovať úsilie, ochotu a dobrú vôľu na formovanie vhodných podmienok revitalizácie jazykových a iných prvkov vlastnej celokupinovej etnickej identity. Aj na prekonanie obáv, neochoty i neschopnosti (u de facto nevzdelaného, až negramotného etnika) deklarovať svoju etnickú príslušnosť, čo s nevôľou prijíma majorita. Výrazná stigmatizácia, negatívna medializácia otázok označovaných ako „rómsky problém“, „rómska problematika“ v našej spoločnosti nenapomáha zatiaľ v procesoch prežívania krízy rómskej identity, prekonávania roztrieštenosti tohto etnika, nevyzretosti a neskúsenosti rómskej politickej scény, jej neúspešnosti vo voľbách a nemožnosti participácie na rozhodovaní o otázkach vývoja vlastného etnika počas transformačných procesov spoločnosti, determinuje a prehĺbuje naopak dezintegráciu vo vnútri rómskej komunity a negatívne postoje voči jej „etnoturistickému“, agresívnemu, kriminálnemu správaniu. Rómska minorita na Slovensku je najohrozenejšou minoritou vo všetkých aspektoch ďalšej existencie, zároveň je aj najnebezpečnejšou minoritou pre ostatnú spoločnosť. Nedostatočný výskum a jeho doterajšie výsledky bránia prekonať všeobecne rozšírenú averziu a vysoký sociálny dištanc voči príslušníkom tejto minority a zároveň hľadať najschodnejšie riešenia mimoriadne kritickej situácie na oboch stranách.

2. Medzníky vo vývoji rómskeho etnika v 20. storočí

Keďže historiografia na Slovensku doteraz nevenovala dostatočnú pozornosť skúmaniu otázok vývoja Rómov od ich príchodu na toto územie, nepoznané sú faktory ovplyvňujúce ich postavenie, procesy sedentarizácie a ekonomickej kooperácie od stredoveku, vývoj vzájomných vzťahov a jeho determinácie medzi majoritným obyvateľstvom a touto kultúrne cudzou minoritou. Možno len dedukovať prospešnosť ich remeselnej produkcie, a preto väčšej tolerancie počas niekoľkých storočí, ale aj neustále pokusy o ich prispôbenie, asimiláciu, realizovanú aj direktívnymi nariadeniami v 18. storočí. Je nevyhnutné zapĺňať medzery v štúdiu doteraz nepoznaných problémov a verifikovať niektoré v romistickej literatúre niekoľko desaťročí tradované a opakovane preberané tvrdenia, odkazy na pramene.¹² Na tomto mieste nie je potrebné načrtávať vývoj Rómov na Slovensku od najstarších čias a ani v našom výskume z hľadiska na zloženie bádateľských kapacít nie sme schopní sledovať túto tému od stredoveku. Východiskom sa nám stávajú medzníky z 18. a 19. storočia, ktoré predznamenal postoje najvyšších orgánov v neskoršej asimilačnej politike (nariadenia Márie Terézie a jej syna Jozefa II), dokumentujú kontinuitu usadzovania sa a charakterizujú situáciu Rómov v období završovania procesov prechodu od feudalizmu ku kapitalistickému rozvoju v Uhorsku na konci 19. storočia, zisťovanú v celouhorskom súpise z roku 1893.¹³ Doteraz uskutočnená analýza pôvodného prameňa, ktorý má nesmierny význam v historickom či etnologickom výskume rómskeho etnika, umožnila vysloviť hypotézy o tradične usadlej, na Slovensku v súčasnosti žijúcej rómskej populácii, dokumentovala pretrvávanie typických rómskych pôvodných zamestnaní (kováčstvo a práca s kovem vôbec,

12 HORVÁTHOVÁ, E., c. d. JUROVÁ, A.: História Rómov na Slovensku stále neznáma. (Úvaha o problémoch výskumu). *Romano džaniben. Časopis romistických štúdií*. VI, 3 – 4/1999, s. 104 – 110.

13 HORVÁTHOVÁ, E., c. d. TKÁČOVÁ, A.: Rómovia v období od vlády Márie Terézie po vznik I. ČSR. In: Čačipen pal o Roma. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku. IVO Bratislava: 2002, s. 31 – 42. DŽAMBAZOVÍČ, R.: Rómovia v Uhorsku koncom 19. storočia. *Sociológia* 5/2001, s. 491 – 506. JUROVÁ, A.: Historický vývoj rómskych osád na Slovensku a problematika vlastníckych vzťahov k pôde. („Nelegálne osady“). Internetový časopis SAV Košice, <http://www.saske/cas/4-2002/jurova.html>.

hudobníctvo, práca s drevom, rôzne pomocné práce v poľnohospodárstve). Na druhej strane už v tomto období sa črtali faktory a problémy, ktoré determinovali vývoj Rómov na našom území v celom nasledujúcom storočí – horšie sociálne podmienky, horšie bytové pomery než v celouhorskom priemere (chatrče, zemnice a polozemnice), vysoký výskyt separovaných a segregovaných osád, v dôsledku vysokej počtosti a koncentrácie Rómov na tomto teritóriu, silnejšej averzie majoritného obyvateľstva, vysokej preľudnenosti a zaťažnosti na pôde s pretrvávajúcimi feudálnymi a polofeudálnymi vzťahmi v poľnohospodárstve a vyústením do obrovského vysta-hovalectva na prelome storočí. Pre ďalšie osudy príslušníkov rómskeho etnika na danom území mali značný dopad už koncom 19. storočia prijímané rozdielne a v rakúskej časti monarchie omnoho tvrdšie a prísnejšie nariadenia o domovskej príslušnosti, štátnej príslušnosti i osobitný protirómsky výnos z roku 1888, sledujúci elimináciu tejto populácie zo svojho územia, ktorý neskôr skomplikoval situáciu po vzniku spoločného štátu. C. Nečas vo svojom výskume perzekúcií Rómov jasne ukázal na diskriminačný charakter tohto výnosu,¹⁴ uvedené otázky však neboli predmetom doterajšieho historického výskumu a ich dopady na rómske etnikum možno len tušiť. Osobitný výnos na definitívne usadenie Rómov, ich evidovanie a vydávanie cigánskych legitimácií vydalo aj uhorské ministerstvo vnútra v roku 1916, ktorého aplikácia v praxi sa kvôli vojnovým udalostiam preniesla fakticky až do povojnového obdobia. Pramene v regionálnych archívoch, zatiaľ bádateľmi nepreskúmané, svedčia o osobitných prístupoch voči rómskym obyvateľom a zavádzaní cigánskych legitimácií, daktyloskopických kariet na Slovensku už pred prijatím zákona č. 117/1927 Zb. O potulných Cigánoch.¹⁵

Zmienené výnosy a nariadenia z obidvoch častí monarchie skomplikovali postavenie Rómov po vzniku ČSR v roku 1918, keď sa Slovensku a Podkarpatskej Rusi vnucovali opatrenia prijaté mimo bývalého Uhorska. Aj v roku 1920 prijatý zákon č. 236 Zb. o štátnom občianstve umožňoval „postihovať“ neželaných obyvateľov, medzi ktorými nechýbali Rómovia, tým, že zostali bez občianstva, napriek trvalému pobytu a domovskému právu v tej ktorej obci. Historiografia ani štúdium dejín verejnej správy nevenovali doteraz pozornosť týmto problémom vo vzťahu k rómskej minorite, napriek ich mimoriadnej relevantnosti a aktuálnosti ohľadom legality pobytu Rómov na území štátu, možnostiam ich reálneho vyhost'ovania z daného teritória, najmä po Viedenskej arbitráži a zabratí južných oblastí Slovenska i manipulovaním v období po druhej svetovej vojne ako s nežiaducimi a údajne „cudzími“ občanmi.¹⁶

Povojnová hospodárska kríza sťažila pomery na Slovensku a výrazne aj v regiónoch s rómskym obyvateľstvom, preto sa hromadili sťažnosti na reálne i údajné potulovanie Rómov, množili sa požiadavky na zákazy vykonávania ich remesiel a povolání nutne spätých s pohybom (obchodovanie nielen s koňmi a dobytkom, výroba nepálených tehál, korytárstvo a iné), vznikal tlak (v českých krajoch predovšetkým) na prípravu osobitnej singulárnej legislatívnej úpravy voči Rómom. V 20. rokoch vykonané súpisy potvrdili počiatok zániku ich špecifických spôsobov obživy a sociálny posun v kastovom ekonomickom systéme smerom nadol k pomocným a námezným prácam, pribúdanie osôb bez zdrojov obživy a odkázanosť¹⁷ na príbuzných alebo žob-

14 NEČAS, C.: Českoslovenští Romové v letech 1938 – 1945. Brno: 1994.

15 Ide o fondy žandárskych a četníckych staníc z obdobia I. ČSR.

16 JUROVÁ, A.: Reakcia českých orgánov na živelný pohyb slovenských Rómov v rokoch 1945 – 1947. Etnologické rozpravy 1/2002, s. 51 – 66.

17 NEČAS, C.: Štatistické výsledky o cigánskej populácii na východnom Slovensku. *Historica carpatica*, 20-1989, s. 213 – 224. NEČAS, C.: Materiál o Romech na Slovensku z roku 1924. *Historická demografie* 22, 1998, s. 169 – 199. JUROVÁ, A.: Niekoľko poznámok k evidenciám Rómov v predvojnovom období. *Internetový časopis SAV Košice*, <http://www.saske/cas/1-2001/jurova.html>.

ranie, krádeže. Na nevyužitie týchto prameňov s vysokou výpovednou hodnotou v slovenskej historiografii i etnológii upozornil vo svojich príspevkoch C. Nečas.

ČSR bola jedným z prvých štátov, ktorý prijal v roku 1927 zákon č. 117 Zb. O potulných Cigánoch s nasledujúcim vykonávacím nariadením v roku 1928, ktorý zavádzal cigánske legiti-mácie, kočovnicke listy, centrálnu evidenciu, identifikovanie osôb daktyloskopovaním a umož-ňoval celú škálu represívnych opatrení voči Rómom, vnímaných ako asociálov. Prijímaním množstva ďalších výnosov Ministerstva vnútra namierených voči stále menej „oblúbenej“ mino-rite získavala každodenná segregácia a izolácia rómskeho etnika zákonný podklad, napriek tomu, že bola v rozpore s ústavou. V masmediálnej hystérii sa verejnosť poburovala nad monsterproce-som s moldavskými zlodejmi a „ludožrútmí“, v miestnych podmienkach došlo k útokom na rómske osady (Pobedim) i vyhánaniu Rómom do ešte väčšej izolácie od obcí a getizácie v uzav-retých a endogamných komunitách vzdiaľujúcich sa od civilizačných vplyvov (napr. Letanov-ce).¹⁸ Pramene z cenzov v roku 1921 a 1930, ktoré síce štatisticky zisťovali či pripisovali cigán-sku národnosť u obmedzeného počtu Rómom, na základe čoho sa Rómovia nestali svojbytnou národnosťou menšinou, evidovali zároveň počty cigánskych obydli, kolíb, zemnic atď. v jednotlivých obciach. Podobne ako osobitné policajné súpisy z 20. rokov, aj tieto rozsiahle materiály na svoje spracovanie ešte len čakajú, sú však takisto významné a dôležité pre dokázanie legálnosti pobytu Rómom v jednotlivých obciach i komparáciu s povojnovým vývojom a počtom Rómom v znovuobnovenej republike.

O ťažkej a prehlbujúcej sa sociálno – ekonomickej situácii rómskeho etnika v regióne Spiša, prevládajúcich perzekúciách Rómom na Gemeri vypovedajú parciálne výskumy realizované ešte pred rokom 1989,¹⁹ až v poslednom období objavujúce sa ďalšie výskumy spojené s holokaustom a využívajúce memoráty Rómom dokladajú, že aj v ťažkých hospodárskych podmienkach v jednotlivých regiónoch a lokalitách uplatňovali sa Rómovia ako pracovné sily nielen u bohatších roľníkov, na veľkostatkoch, ako obecní pastieri, ale aj pri stavbe ciest, ťažbe stavebného ma-teriálu – piesku, štrku, vápna, výrobe nepálených i pálených tehál a pod., rovnako aj pri práci v páleniciach, zbere lesných plodov a liečivých bylín, vykonávaní rôznych pomocných prác aj v domácnostiach svojich „gadžov“. Nepoznané je zatiaľ sociálno-ekonomické prepojenie róm-skeho a židovského obyvateľstva, hoci indicie a niektoré osobné informácie potvrdzujú aj rodin-né zväzky vo vyšších sociálnych a vzdelaných vrstvách.²⁰

Keďže 1. ČSR bola občianskou a demokratickou spoločnosťou, aj v rómskej komunite pre-biehali vnútorné diferenciacne procesy a vznikala úzka vrstva sociálne lepšie situovaných pod-nikateľov, kultúrne vyspelejších hudobníkov, ktorí sa snažili integrovať do majoritnej spoločnos-

18 O zmienených udalostiach vyšli príspevky v Romano nevo lil, Romano džaniben, respektíve popularizačné spracovanie témy „moldavských kanibalov“ spisovateľom V. Ferkom. Nevyhnutné je dôkladné preštudova-nie prameňov a reflektovanie témy v dobovom kontexte. JUROVÁ, A.: Niekoľko poznámok k otázkam róm-ských osád („Kauza Letanovce“). Internetový časopis SAV Košice, <http://www.saske/cas/1-2003/juro-va.html>.

19 GECELOVSKÝ, V.: Perzekúcia Cigánov v období tzv. Slovenského štátu. Obzor Gemera 17, 1986, 3, s. 174 – 177. GECELOVSKÝ, V.: Sociálno-politické postavenie a perzekúcia Cigánov na Gemeri v rokoch 1918 – 1945, *Historica carpatica* 18, 1987. GECELOVSKÝ, V.: Rómovia na Gemeri do roku 1945. Rožňava 1990. KOLLÁROVÁ, Z.: K problematike cigánskej otázky na Spiši (1918 – 1945), *Slovenský národopis* 36, 1988, 1, s. 137 – 146. KOLLÁROVÁ, Z.: K vývoju rómskej society na Spiši do roku 1945. In: *Neznámi Rómovia*. Bratislava: 1992, s. 61 – 72.

20 HÜBSCHMANNOVÁ, M.: Šaj pes dovakeras – Můžeme se domluvit. Olomouc: 1995. Tá istá: Je opravdu třeba tolik utrpení? Úvahy nad vzpomínkami slovenských Romů na druhou světovou válku. In: *Neznámy holokaust*. Praha: 1995, s. 71 – 79. FEDIČ, V.: Východoslovenskí Rómovia a II. svetová vojna. Humenné 2001. LACKOVÁ, E.: *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou*. Praha: 1997.

ti, dbali o vzdelanie svojich detí a zapájali sa do kultúrneho diania, spolkových aktivít a zúčastňovali sa na verejných podujatiach. Z podnetu miestnych orgánov, za aktívnej účasti rómskych rodičov pri výrobe tehál, bola postavená rómska škola v Užhorode, ktorá začala svoju činnosť v roku 1926 a stala sa vzorom pre otváranie ďalších rómskych tried a škôl v Košiciach, Giraltovciach, Lubicí pri Kežmarku, Medzilaborciach, v osade Podskalka Humenné a i. Akceptovanie odlišnosti rómskych detí i schopnosť učiteľov dohovoriť sa s nimi aj v rómčine, spolu s pestovaním rómskeho hudobného talentu, viedli pri výučbe k úspechom, ktoré znamenali absolvovanie meštianskej školy u mnohých z nich, čo bol v tom čase vyšší stupeň vzdelania ako ľudová škola.²¹ Rómske hudobné kapely v období 1. ČSR patrili ku koloritu slovenských miest a mestečiek, pravidelne účinkovali nielen v kaviarňach, ale aj na akciách pri výročiach vzniku štátu, na produkciách vtedy ešte nemého filmu, na športových podujatiach robotníckych spolkov a pod. Už v roku 1924 sa rómski hudobníci v Košiciach pokúšali o založenie vlastnej odborovej organizácie na obranu pred obviňovaním zo šírenia maďarizácie svojou hudobnou činnosťou (Ministerstvo vnútra tento pokus zamietlo). Z iniciatívy českých lekárov vznikla v Košiciach v roku 1929 Liga na kultúrne povznesenie Cigánov, ktorá po rozšírení záberu svojej činnosti sa o rok na to premenovala na Spoločnosť pre štúdium a riešenie cigánskej otázky. V jej náplni okrem sociálno-zdravotnej oblasti, kultúrno-osvetovej, výskumnej a publikačnej sa objavovali aj športové aktivity, založením a podporou rómskeho futbalového klubu, ktorý, okrem iniciovania vzniku ďalších ŠK Roma na východnom Slovensku, prispel k propagácii na zahraničnom športovo-hudobnom turné v pobaltských štátoch (okrem športových zápasov úspešne vystupoval a nahrával v rozhlase). Rómovia vtedy účinkovali v divadlách, pripravovali celovečerné dramatické kultúrne pásma a angažovali sa vo veciach svojho etnika. V roku 1936 založili vlastný hudobný spolok Lavutarisz (hudobník) s celoslovenskou pôsobnosťou, ktorý rovnako usiloval o pozdvihnutie úrovne Rómov, vzdelávaním detí zo sociálne slabších rodín a materiálnou pomocou týmto deťom, zriadením školského orchestra v Košiciach. Po Viedenskej arbitráži zanikla činnosť zmienenej Spoločnosti a pokus o prenesenie sídla spolku Lavutarisz do Prešova bol v nových politicko-spoločenských pomeroch vojnového štátu rezolútne a bez vysvetlenia zamietnutý.²²

Počas vojnového obdobia sa Rómovia stali objektom opakovaných a rozsiahlych perzekučných opatrení obmedzujúcich výkon ich zamestnania, pohybu, prehlbovala sa ich bieda a chudoba i izolácia od majoritnej spoločnosti. Výskumy prof. Nečasa o holokauste Rómov zahrnuli aj realizáciu nariadení o koncentracii Rómov v pracovných táborech pre asociálov.²³ Základným zásahom do života Rómov na Slovensku, so závažnými dôsledkami až do súčasnosti, sa stali nariadenia na hromadné presťahovanie rómskych osád, historicky založených v uplynulých storočiach na okraji miest a obcí majoritného obyvateľstva, do odľahlých, obcou vyznačených nových lokalít. Vyššie zmienené súpis z 20. rokov dokumentovali, že Rómovia v tom čase žili

21 Týmto otázkam sa v historiografii takisto nevenovala adekvátna pozornosť, známe sú skôr z popularizačných príspevkov či propagandistickej literatúry zo socialistickej éry. Napr. PREDMERSKÝ, V.: Rastú nám noví ľudia. Bratislava: 1958. Časopis Romano džaniben sa otázkam vzdelávania venoval v monotematickom čísle 3/1995.

22 MANN, A.B.: Rómski mestskí hudobníci. In: Diferenciácia mestského spoločenstva v každodennom živote. Ústav etnológie SAV, Bratislava: 1999, s. 154 – 174. FIEO, R.: Športový klub slovenských Cigánov Roma Košice. Romano džaniben, IX, 1 – 2, 2002. STUHLÍK, J.: Diskusia v Slovenskej ethnografii 1957.

23 GECELOVSKÝ, V., c. d. NEČAS, C.: Pracovní tábory tzv. asociálů a Cikánů na východním Slovensku v roce 1942, Nové obzory 17, 1975, s. 25 – 51. NEČAS, C.: Diskriminace a persekuce slovenských Cikánů v letech 1939 – 1945, Nové obzory 19, 1977, s. 125 – 154. NEČAS, C.: Nad osudem českých a slovenských Cikánů v letech 1939 – 1945, Brno: 1981. NEČAS, C.: Pronásledování Cikánů v období slovenského státu, Slovenský národopis 36, 1988, 1, s. 126 – 135. NEČAS, C.: Českoslovenští Romové v letech 1938 – 1945. Brno: 1994.

na Slovensku v 1709 mestách a obciach. Aj keď po odstúpení južných častí Slovenska Maďarsku sa značná časť Rómov ocitla mimo slovenského územia, predsa zostala najvyššia koncentrácia na východnom Slovensku v Šarišsko - Zemplínskej župe, na Spiši a čiastočne aj na strednom Slovensku. Vyhláška Ministerstva vnútra z 20. apríla 1941 O úprave niektorých pomerov Cigánov a sprísnený výnos z 21. júla 1943 dôrazne prikazovali „odstrániť cigánske obydlia od frekventovaných ciest a všemožne zabrániť Cigánom vo voľnom pohybe a vyhýbaniu sa práci“. Podriadené zložky mali zároveň uloženú povinnosť podať hlásenie o vykonaní nariadenia. Krutým paradoxom vyznievajú tak predložené správy o realizácii tohto nariadenia v jednotlivých okresoch a obciach, často brutálnym spôsobom, hoci sa v nich „kočovní a nezamestnaní Cigáni“ nenachádzali. Ešte v roku 1944 sa pod hrozbou trestu a priameho donútenia likvidovali ďalšie osady a Rómov vyhánali do lesov, na nevyhovujúce a od obcí vzdialené pozemky. Getizácia rómskeho obyvateľstva v izolácii zastavila dovtedy prebiehajúce adaptačné, integračné i vnútorné sociálne diferenciacné procesy, prehĺbila dôsledky populačnej explózie v rómskom etniku, urýchlila zánik tradičných zdrojov obživy a rozbila tradičné etické normy a regulátory fungovania rómskej komunity. Podľa dlhoročných stacionárnych výskumov M. Hübschmannovej vo východoslovenských osadách, týmito drastickými opatreniami začal proces dekulturnácie, degenerácie a regresu v rómskom spoločenstve, ktorý pokračoval v celom povojnovom období politikou bývalého režimu.²⁴

Povojnový vývoj rómskeho etnika na Slovensku možno sledovať v niekoľkých etapách, ktoré vyžadovali začlenenie sa Rómov do majoritnej spoločnosti a prispôsobenie jej normám a pravidlám, odlišovali sa metódami aplikácie riešenia tzv. cigánskej otázky. Spoločným znakom celého obdobia bolo upieranie etnicity, odmietanie akceptácie rómskeho spoločenstva ako osobitnej etnickej minority v dimenziách politického a právneho statusu národnosti.

Z predchádzajúceho kontextu vyplynula snaha, aktivita i ambície určitých vrstiev rómskej populácie integrovať sa do predvojnovkej občianskej majoritnej spoločnosti za predpokladu riešenia a uznávania ich špecifik, jazykovej a kultúrnej odlišnosti. Oslobodenie a obnovenie ČSR prijali tieto vrstvy s veľkými očakávaniami, podobne ako sa časť Rómov zo sociálne najslabších vrstiev stotožnila s proklamovanými zámermi politiky komunistov, ku ktorým sa pridávali počas oslobodzovania nášho územia i účasti v SNP (čo je ďalšia nepoznaná stránka vývoja rómskeho etnika na našom území). Po rokoch uzavretia Rómov v táborech, v izolovaných náhradných getách i priamej likvidácii, ich neželané „znovuzviditeľnenie“ vyvolalo veľmi protirečivé, rozporuplné postoje a prístupy štátnej správy i jednotlivých obyvateľov voči „svojim Cigánom“, ktorí sa mali stať rovnoprávnymi občanmi štátu. Aj keď možno konštatovať u časti týchto orgánov a občanov snahu pomôcť rómskym obyvateľom pri riešení ich nahromadených, fakticky základných existenčných problémov rôznymi výpomocami, pridelovaním domov po odsunutých Nemcoch, zabezpečením potravinových lístkov, šateniek na viazanosť trhu, dominovali však výrazne postoje perzekučné a represívne.²⁵ Legislatívnym rámcom na postihovanie Rómov zostával až do roku 1950 zákon č. 117/1927 Zb. O potulných Cigánoch s opakovaným zavedením cigánskych legitimácií, daktyloskopovaním, postrkom Rómov z miest ich neželaného pobytu do domovských obcí a pod. Širokú škálu zásahov proti Rómom umožňovali nariadenia Povereníctva vnútra „o zaradovaní Rómov do všeužitočných prác“, dekrét prezidenta č. 88/1945

24 HÜBSCHMANNOVÁ, M.: Šaj pes dovakeras, c. d. NEČAS, C., tamže. JUROVÁ, A.: Historický vývoj rómskych osád na Slovensku...c. d.

25 JUROVÁ, A.: Rómska problematika v rokoch 1945 – 1967. Dokumenty, 4 zväzky. Praha: ÚSD 1996. JUROVÁ, A.: Reakcia českých orgánov na živelný pohyb slovenských Rómov v rokoch 1945 – 1947. Etnologické rozpravy 1, 2002.

Zb. o mobilizácii pracovných síl i nariadenia SNR č.105/1945 Zb. O pracovných táborech, v intenciách ktorého, spolu s vykonávacím nariadením z roku 1946 zaraďovali orgány decíznej sféry Rómov ako „asociálov“ do táborov v Megovej doline, Kráľovanoch, do Ústia nad Oravou a iných, kde pracovali na rovnakých stavbách ako vo vojnovom období. Proti „asociálnym“ Rómom sa aplikovali ďalšie interné smernice Poverníctva vnútra postihujúce čierny obchod, tuláctvo, žobrotu, pričom regionálne a lokálne zložky postupovali veľmi razantne, ak sa chceli zbaviť Rómov z dosahu a vydávali vlastné pokyny na ich postihovanie. Procesu vytlačania Rómov zo sociálno - ekonomického systému povojnových lokalít a regiónov napomáhala v máji 1945 prijatá novelizovaná vyhláška z 20. apríla 1941, ktorá opätovne prikazovala umiestniť rómske obydliá od obcí na miesta odľahlé a obcou vyznačené. Katastrofálne dôsledky vydania a aplikovania tejto vyhlášky hneď po oslobodení sa prejavujú v súčasných segregovaných, izolovaných, obrovských rómskych koncentráciách na východnom Slovensku s vysokou mierou nezamestnanosti a chudoby, naprostého vylúčenia a totálnej marginalizácie v nich žijúcich obyvateľov. V tejto súvislosti je nutné zdôrazniť, že miestne orgány realizovali túto vyhlášku po vojne v desiatkach ďalších prípadov, ktoré vyšli najavo až pri neskorších prieskumoch činnosti národných výborov.²⁶ Zároveň terénny výskum v osadách i sledovanie otázok likvidácie rómskych osád v archívnych prameňoch regionálnej povahy jednoznačne dokazujú, že mnohé orgány i občania zabraňovali a znemožňovali (aj fyzickým zákrokom) výstavbu rómskych obyvateľov v obciach už od skončenia vojny, a to aj v tých prípadoch, ak Rómovia mali prostriedky i stavebný materiál zabezpečené.²⁷ Pozitívne postoje a vzájomná komunikácia i akceptácia tejto menšiny viedli naopak k integrácii a normálnemu spolužitiu kultúrne odlišných obyvateľov.²⁸

V kontexte vývoja pred februárom 1948 treba tiež zdôrazniť, že Rómovia sa sami pokúšali riešiť svoje cez vojnu nahromadené ťaživé sociálne problémy a integrovať sa do „novej“ spoločnosti. Spontánne a živelne odchádzali za prácou do Čiech a pri odstraňovaní vojnových škôd sa stávali nepostrádateľnými pracovnými silami. Aj keď české orgány veľmi vážne uvažovali o zriadení trojstupňových pracovných táborov pre Rómov, kde sa mali selektovať podľa stupňa adaptability a vyhnaf sa mali údajne „cudzí“ a neprispôsobiví, legislatívne návrhy museli byť ako protiprávne odmietnuté. Z pripravovaných protirómskych opatrení sa realizoval prvý povojnový súpis v roku 1947, ktorý potvrdil v celej ČSR 101 190 Cigánov- Rómov, z nich zhruba 16 tisíc zo Slovenska sa nachádzalo na prácach v mnohých priemyselných centrách ale aj v pohraničí. Súpis vyvrátil neopodstatnené stereotypy a predsudky o asocialite, kriminalite, zahálke a potulke Rómov, šírených predovšetkým v nacionalistickej tlači a dokladal ich aktívnu účasť v pracovnom procese. Vysokú flexibilitu a adaptabilitu Rómov na bezprostredné povojnové pomery priznávala nielen dobová tlač, ale aj súčasné niekoľkoročné stacionárne výskumy integrácie a segregácie vo viacerých obciach okresu Bardejov, kam Rómovia z českého pohraničia v prenájaných železničných vozňoch prevážali a zásobovali miestnych roľníkov stavebným materiálom, nábytkom, šatstvom obuvou, ale aj porcelánom, sklom a iným tovarom.²⁹ Podobne počas obnovy vojnou mimoriadne zničeného východného a čiastočne južného Slovenska ich aktivity v obchodovaní a zabezpečovaní stavebného i poľnohospodárskeho živého i iného inven-

26 Tamže. Tiež JUROVÁ, A.: Historický vývoj rómskych osád..c. d.

27 JUROVÁ, A. : Niekoľko poznámok k otázkam rómskych osád („Kauza Letanovce“), c. d.

28 KUŽEL, S.(Ed.): Terénní výzkum integrace a segregace. Cargo Publishers Praha: 2000.

29 JUROVÁ, A.: Reakcia českých orgánov na živelný pohyb slovenských Rómov v rokoch 1945 – 1947. Etnologické rozpravy 1,2002. HAIŠMAN, T.: Snahy centrálných orgánov štátnej správy o řešení tzv. cikánské otázky v českých zemích v letech 1945 až 1947 ve světle tisku. Český lid, 76, 1989, 1, s. 5 – 10. KUŽEL, S.: Skrytá ekonomika segregace a kolektivní paternalismus aneb Proč je třeba porozumět situaci slovenských vesničanů – monitoring z rubové strany. In: KUŽEL, S.(Ed.), c. d., s. 144 – 164.

tára pre vidiecke obyvateľstvo boli vítané (v pohraničí sa obidve časti spoločnosti zúčastňovali pašovania rôznych druhov tovaru, pre obchodovanie s koňmi boli Rómovia zaradovaní do táborov nútených prác podľa zákona č. 247/1948 Zb.). Pri výskume zločinov z obdobia komunizmu tému Rómovia a ich postihovanie represívnou mocou nepokladali zrejme autori za hodnú ich pozornosti, čo je len dôkazom pretrvávania stále jednostranného pohľadu na socialistické riešenie cigánskej otázky, vnímané majoritnou spoločnosťou ako vydržovanie tohto etnika na úkor ostatnej spoločnosti. V povojnovom období však značná časť Rómov v zaostalých osadách východného Slovenska reálne nemala podmienky a schopnosti vymaniť sa v danej situácii zo svojich katastrofálnych pomerov. V pluralitnej spoločnosti, za predpokladu pokračujúcich procesov diferenciacie a sociálnej i kultúrnej stratifikácie v jednotlivých rómskych komunitách, akceptácie ich etnických a kultúrnych špecifik, mohli sa postupne jednotlivé vrstvy rómskeho etnika úspešnejšie integrovať do výrazne štrukturovanej a inštitucionalizovanej majoritnej spoločnosti na jej jednotlivých úrovniach. Určité mobilizujúce tendencie vykazovala neoficiálna rómska reprezentácia, ktorá sa v zlomových obdobiach prihlasovala s požiadavkami v prospech zmeny nazerania na postavenie Rómov v spoločnosti a pokúšala sa vytvárať aj primerané kultúrne organizácie, ako v predvojnovom období. V roku 1948 návrh na vznik spolku „Združenie slovenských Cigánov“ nová upevňujúca sa politická mocenská sila odmietla, kvôli jeho ambíciám politicky a kultúrne zastupovať príslušníkov rómskeho etnika pri rozhodovaní o otázkach jeho ďalšieho vývoja.³⁰

Po dovŕšení represívnych postupov na prelome 40. a začiatku 50. rokov zaradovaním Rómov do táborov nútených prác, pomocných technických práporov, likvidáciou živnosti a drobného podnikania, zrušením hudobníckych licencií, nátlakom na socializáciu a kolektívizáciu poľnohospodárstva, čím Rómovia stratili možnosti zamestnávať sa u roľníkov, pristúpilo sa v najvyšších orgánoch decíznej sféry k sformulovaniu politiky voči rómskej minorite. V kontexte tvorby národnostnej politiky ku štátom akceptovaným národnostiam sa búrlivo diskutovalo aj o definovaní a charakteristike tejto minority. Návrhy na podporu etnokultúrneho rozvoja a etnoemancipačného procesu Rómov, ktorý mohol prispieť k ich celkovému pozdvihnutiu a tým menej problematickému integrovaniu do spoločnosti boli odmietnuté, aj keď novšie pramene dokladajú existenciu takýchto podmienok (v kultúrnej sfére, vo vzdelávacom procese a angažovanosti učiteľov v tom zmysle).³¹ Ideologická determinovanosť v marxistickom ponímaní národnosti sa však nedala prekročiť a apriórne sa teoreticky odmietla možnosť dosiahnutia štádia národnosti v etnickom rozvoji Rómov u nás. Rómovia, chápaní len ako sociálne a kultúrne zaostale obyvateľstvo, mali sa prispôbiť životu „našich pracujúcich“ a ako nosný princíp riešenia sa akcentovala asimilácia Rómov, odstraňovanie zaostaleho spôsobu života osôb cigánskeho pôvodu.

Treba zdôrazniť, že na začiatku 50. rokov sa na dlhé desaťročia vymedzil rámec vývoja rómskeho etnika a začala sa naplňovať politika dnes označovaná ako sociálne inžinierstvo bývalého režimu. Riešením sociálno-ekonomických problémov Rómov sa mali podľa doktrín totalitného štátu vymaniť zo svojej historickej determinovanej zaostalosti a vyrovať ostatnej spoločnosti. Tak sa tzv. cigánska otázka stávala otázkou sociálnou, to však neznamená, že celé rómske spoločenstvo štát vydržoval sociálnymi dávkami, ako to vníma majorita. V každej prijímanej koncepcii, s rôznou intenzitou a metódami v jednotlivých etapách, sledoval štát pri extenzívnom rozvoji hospodárstva riešenie otázok zamestnanosti Rómov, bývania, vzdelávania, zdravotníckej

30 JUROVÁ, A.: Vývoj rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945. Bratislava: 1993. JUROVÁ, A.: Vývoj postavenia Rómov na Slovensku a otázky ich „integrácie“ do spoločnosti. Ethnologia Actualis Slovaca I-2, Trnava: 2000, s. 9 – 29.

31 Tamže. Tiež JUROVÁ, A.: Otázky vzdelávania Rómov v období socializmu vo vzťahu k materinskému jazyku. Internetový časopis SAV Košice, <http://www.saske.sk/cas/1-2000/jurova.html>.

a sociálnej starostlivosti (preferencia sociálne slabých sa netýkala len Rómov). Na dosiahnutie projektovaných cieľov vytváral potrebné inštitúcie na rôznych úrovniach, ktoré boli povinné zaoberať sa nastoľovanými úlohami, viesť evidenciu rómskych obyvateľov podľa stanovovaných kritérií (teda nielen sociálne odkázaných a neprispôsobivých) a vykazovať odpočet realizovaných aktivít v praxi.

Od začiatku 50. rokov až do roku 1970 sa aplikovali viaceré varianty asimilačnej politiky. Pred rokom 1958 išlo o koncepciu sociálnej asimilácie a tá sa v intenciách smerníc z roku 1952 mala orientovať na široké spektrum problémov v oblasti zvyšovania životnej úrovne a zabezpečovania sociálnej pomoci rómskym rodinám pri riešení zamestnania, bývania, hygienických a zdravotných otázkach, vzdelávania a „zrovnoprávnenia“ vo verejnom živote. Keďže sa Československo stalo súčasťou sovietskej mocenskej sféry, orientácia výroby na ťažký a strojársky priemysel nevytvárala podmienky na zamestnávanie nekvalifikovaných rómskych pracovných síl, tie sa uplatňovali v rámci organizovaných náborov prevažne v stavebníctve, urýchlená kolektívizácia uvoľňovala ďalšie pracovné sily z poľnohospodárstva a tak množstvo osôb muselo pravdepodobne odchádzať za prácou mimo svoj región. Nevytvárali sa podmienky pre rast osobnej spotreby, zaostávala bytová výstavba a Rómovia boli nútení zostať naďalej v osadách. Rozsiahle prieskumy odhalili mimoriadne nepriaznivú hygienickú, bytovú, zdravotnú situáciu v týchto lokalitách, zanedbávanie dochádzky detí do školy, vysokú negramotnosť. V tomto období pomery na slovenskom vidieku aj u ostatného obyvateľstva neboli priaznivé a tak práca orgánov štátnej správy, kultúrnych a zdravotníckych inštitúcií sa obmedzovala na množstvo osvetovo-výchovných akcií, kurzovú činnosť i zdravotnícke opatrenia pri eliminácii závažných ochorení (desaťtisíce ľudí evidovali na tbc). Intencie Zboru povereníkov viedli k vypracovaniu ambiciózneho programu likvidácie 1305 rómskych osád, ale do konca 50. rokov sa nevytvorili podmienky ani na jeho začatie. V etape nenásilnej asimilácie kočovní olašskí Rómovia nerešpektovali zákazy o súkromnom obchodovaní a trvalo sa premiestňovali po celej republike, čím vyvolávali veľkú nespokojnosť ostatného obyvateľstva páchanými krádežami, ohrožovaním všeobecnej bezpečnosti. Preto sa postupne dospelo k názoru nevyhnutnej a radikálnej zmeny v prístupe k rómskemu obyvateľstvu a slabé výsledky realizovanej koncepcie potvrdzovali „nevyhnutnosť“ tejto zmeny.

Roky 1958 – 1968 (1970) sú etapou pokusov o násilnú sociálnu a etnickú asimiláciu. Ohraňujú ich uznesenie ÚV KSČ O práci medzi cigánskym obyvateľstvom z 8. apríla 1958, zákon č. 74/1958 Zb. O trvalom usídení kočujúcich osôb s realizáciou súpisu týchto osôb a uznesenie vlády č. 502/1965 o organizovanom rozptyle Rómov. V intenciách uznesenia najvyššieho straníckeho orgánu sa striktnie odmietli v praxi nastoľované požiadavky na priznanie statusu národnosti Rómom, opakované pokusy na vydanie učebnice rómčiny a pestovanie rómskych tradícií a folklóru. Hlavným cieľom riešenia v tejto etape sa malo stať celkové sociálne a kultúrne vyrovnanie Rómov s ostatnou spoločnosťou až po splynutie v dohľadnej dobe. Potvrdila sa „správnosť“ dovtedajšieho riešenia Rómov ako „sociálne a kultúrne zostaleho obyvateľstva s charakteristickými rysmi spôsobu života“. Direktívne sa riešili otázky hromadného zaraďovania Rómov do pracovného procesu (niekoľko tisíc osôb), začali sa likvidovať niektoré najhoršie osady a realizovala sa individuálna bytová výstavba, prideliť sa tiež byty rómskym rodinám. Vznikajúca ekonomická kríza na začiatku 60. rokov sťažila praktickú realizáciu sociálno-ekonomických problémov nielen rómskych obyvateľov.

Zákon č. 74/1958 Zb. O trvalom usídení kočujúcich osôb znamenal výrazný zásah do života doteraz kočujúcej skupiny rómskeho etnika a vo svojich dôsledkoch postihol omnoho väčšiu časť Rómov obmedzením slobody pohybu a pobytu. Pri realizácii súpisu vo februári 1959 zahrnuli do neho na Slovensku 27 933 osôb, vrátane detí a spornou kategóriou boli osoby polokočujúce. Štátna správa takto vnímala aj tých Rómov, ktorí reálne mali trvalé bydlisko, ale boli núte-

ní sezónne odchádzať za prácou, často v rámci organizovaných náborov. Týmto jednorázovým represívnym postupom voči časti rómskych obyvateľov sa zlikvidovalo u nás kočovníctvo spojené s niektorými necitlivými zásahmi a „výkupom“ koní a povozov, núteným pobytom v miestach, kde bol nedostatok pracovných príležitostí a ubytovacích možností. Aj keď pokračoval tlak na ďalšie plnenie voluntaristicky vytýčených úloh z roku 1958, neúspešnosť „splývania“ Rómov s majoritou bola zjavná a problémy kumulované naďalej hlavne na východnom Slovensku.³²

Preto došlo v roku 1965 k vytýčeniu koncepcie rozptylu a odsunu Rómov z miest ich silnej koncentrácie a dôraz sa kládol na likvidáciu osád a výkup rómskych chatrčí, pridelenie bytov a výstavbu rodinných domov. „Družobné“ kraje a okresy v Čechách nerešpektovali určené požiadavky, podobne ako ich slovenskí partneri videli možnosť zbaviť sa rómskych obyvateľov zo svojho dosahu. Štátna moc v procese riadenej asimilácie manipulovala s Rómami v dosiaľ najvyššej možnej miere, zároveň premrhala množstvo prostriedkov. Koncepcia musela byť zrušená, aj keď v nasledujúcich deceniách de facto stále pokračoval odchod rómskych pracovných síl do Čiech, keďže zdroje investícií do extenzívneho rozvoja hospodárstva, ďalšej bytovej výstavby vykazovali nepomer voči Slovensku, ktoré naopak disponovalo neustálymi prírastkami pracovných síl.

Od roku 1972 až do pádu totalitného režimu prebiehal vývoj rómskej menšiny v duchu koncepcie spoločensko - kultúrnej integrácie Rómov s majoritnou spoločnosťou, ktorá svojou podstatou pokračovala v paternalistickej sociálno-charitatívnej politike a tvorila akýsi zmiernený variant asimilácie. Ciele vyrovnania sa úrovni celej spoločnosti sa predpokladali ako dlhodobý viacgeneračný potenciálny plán. Od roku 1958 inštitucionalizovaná tzv. cigánska otázka v komisiách pre otázky cigánskych obyvateľov sa ročne vykazovala v odpočte zamestnaných rómskych pracovných síl (v ekonomickej aktivite sa pod tlakom nutnej zamestnanosti rómske mužské pracovné sily vyrovnali fakticky na úroveň majority), zlikvidovaných rómskych osád a vykúpených chatrčí, pridelených bytov, zlepšovania vzdelávania rómskych detí, zdravotníckej a sociálnej starostlivosti. Správa komisie nezávislých expertov v roku 1990 konštatovala výrazné zlepšenie sociálno-ekonomických podmienok Rómov u nás od stavu biedy a chudoby po vojne, no to boli len zdanlivé úspechy vo vonkajších ukazovateľoch. Všetky opakované pokusy o aktivizovanie vlastných vnútorných síl rómskeho etnika a presadenie požiadaviek na zmenu v prístupe štátu k tejto minorite (okrem už uvedených, aj v roku 1964, v činnosti Zväzov Cigánov – Rómov v rokoch 1969 – 1973, v roku 1984 a počas „perestrojky“) stranícke a štátne orgány odmietali, čím Rómov vmanipulovali do pozície objektu svojej paternalistickej starostlivosti, pozbavili ich tak zodpovednosti za vlastný vývoj, existenciu a u majoritnej spoločnosti utvrdzovali animozitu, averziu voči takto „zvýhodňovanej“ minorite.

Vývoj riešenia cigánskej otázky počas budovania socialistického systému nevyžadoval objektívne poznatky o minulosti, stave a reálne dosiahnutej úrovni príslušníkov rómskej minority. Zmienené aktivity neoficiálnej rómskej reprezentácie neboli žiaduce a pred ostatnou spoločnosťou intenzívne utajované, historický výskum na dlhé obdobie ustrnul a bol odmietaný, až zakažovaný. Okrem pravidelných demografických materiálov sa v 70. rokoch pripravili rozsiahle sociologické kompendiá pod vedením K. Káru na Sociologickom ústave ČSAV a neskôr v Ústave pro etnologii a folkloristiku, prirodzene, príslušne upravené a názorovo korigované texty

32 Na základe rozsiahlych historicko-etnologických výskumov z 50. rokov vyšli v tom čase aj viaceré príspevky E. Horváthovej (kultúra rožkovianskych Cigánov), jej monografia Cigáni na Slovensku (doteraz neprekonaná záberom témy, aj keď s nutnou korekciou pôvodných názorov), príspevky etnologickej E. Davidovej, uvedený materiál o korytároch P. Stana, ale aj propagandistická príručka J. SUSA: Cigánska otázka v ČSSR. Praha: 1961.

v súlade s líniou štátnej politiky. Až výskumy koncom 80. rokov priniesli náznaky nových prístupov a odklon vedeckej sféry od „diktátu“ straneckej a štátnej moci vo vedeckom bádání. Tak mohli vyjsť napriek prekážkam viaceré príspevky v samostatnom čísle Slovenského národopisu z roku 1988, zborník materiálov z Českého Krumlova, v ktorom nielen zástupcovia vedeckej obce, ale aj štátni zamestnanci, v kompetencii ktorých riešenie cigánskej otázky spočívalo, nastoľovali nevyhnutnosť nového prístupu k otázkam rómskeho etnika (pomenovávali ich vlastným menom Rómovia) a vymedzenia nového statusu v spoločnosti, podobne sa rozbiehal výskum cigánskej rodiny na Spoločenskovednom ústave SAV v Košiciach a analýza štátnej politiky voči rómskemu etniku s vyústením do viacerých zborníkových i monografických výstupov.³³

Postupujúci rozklad komunistického režimu, aktivizácia proreformných síl v celej spoločnosti i vyššie naznačené presadzovanie nových postojov a prístupov k rómskemu etniku v spoločnosti nevyhnutne viedli k zmene štátnej politiky, k formulovaniu nových koncepcií a riešení s participáciou samotných Rómov na ich tvorbe.

S istým odstupom od roku 1989 možno vývoj v procese transformácie našej spoločnosti vo vzťahu k rómskej minorite, samozrejme s uvedomovaním si značnej subjektivity v posudzovaní a s nutnosťou štúdia množstva prameňov, charakterizovať ako politiku mantinelizmu, alibizmu až extrémizmu, či laxného odmietania účasti štátnej moci na riešení naakumulovaných problémov, na ktoré nebola ani jedna zložka rómskeho spoločenstva pripravená. Po roku 1989 sa odmietla predchádzajúca socialistická štátna politika „sociálneho inžinierstva“ a prijatím Zásad vládnej politiky z roku 1991 sa akcentovala a preceňovala etnokultúrna stránka problematiky, možnosti etnoemancipačného rozvoja explicitne uznanej rómskej národnostnej menšiny so zanedbaním až ignorovaním hromadiacich sa sociálnych a ekonomických problémov nezamestnaných príslušníkov rómskeho etnika. Pri momentálnom reflektovaní štátnych prístupov v tejto oblasti v materiáloch Inštitútu pre verejné otázky³⁴ sa v rokoch 1991 – 2003 postupne prijaté opatrenia hodnotia ako podzákonné normy, keďže všetky zásady, koncepčné zámery, stratégie a rozpracované stratégie, štatúty vládnych splnomocencov boli prijaté uzneseniami vlády a nie zákonmi schválenými v Národnej rade Slovenskej republiky. Samotné uznanie Rómov v zmysle platnej legislatívy a terminológie za národnostnú menšinu vyplynulo z Listiny základných práv a slobôd z 9. januára 1991, prijatej ústavným zákonom vo vtedy ešte federálnom Národnom zhromaždení, zo zakomponovania príslušných článkov o právach národnostných menšín do ústav nástupníckych štátov. Takže išlo o právne relevantné dokumenty (aj cenzus v marci 1991 s možnosťou slobodnej voľby národnostnej príslušnosti sa konal v bývalom spoločnom štáte v intenciách Listiny) a Zásady prijaté v apríli 1991 post factum sa javia ako nadbytočný akt nižšej právnej sily.³⁵ V Slovenskej republike sa v ich intenciách javila cigánska otázka ako definitívne vyriešená, všetky možnosti etnokultúrneho rozvoja rómskej minority (podobne podporované u iných národností) sa interpretovali ako výsledok schválených vládnych zásad. Aj keď si to štátna moc a dokonca ani odborná sféra nepripúšťala, ich rozporuplnosť znemožnila vlastne reálne naplniť národnostné práva Rómov v praxi a snahy o ich novelizáciu zaznamenávame už v roku 1993. Tento rok sa stal prvým krízovým medzníkom vo vývoji postavenia rómskeho etni-

33 KÁRA, K. a kol.: Cikáni v ČSSR v procese spoločenskej integrácie. Praha: 1975. Slovenský národopis 1,1988. Teoreticko-metodologické východiská výskumu cigánskej rodiny. Košice 1988. Etnické menšiny na Slovensku. Košice: 1991. Neznámi Rómovia. Bratislava: 1992.

34 Kapitoly o Rómoch v publikáciách Slovensko. Súhrnná správa o stave spoločnosti. Inštitút pre verejné otázky Bratislava 1998 – 2003. Čačipen pal o Roma. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku. IVO Bratislava: 2002.

35 JUROVÁ, A.: Pokus o pohľad na niektoré problémy vývoja Rómov na Slovensku v 90. rokoch. Internetový časopis SAV Košice, <http://www.saske.sk/cas/3-1999/jurova.html>.

ka na Slovensku v 90. rokoch (protiprávna vyhláška v Spišskom Podhradí obmedzujúca osobnú slobodu tam žijúcich Rómov musela byť po negatívnych ohlasoch v zahraničí zrušená). Najvyššie orgány samostatného štátu neboli schopné zareagovať na hrozivo sa prehlbujúce sociálne problémy v rómskom etniku spôsobené obrovskou nezamestnanosťou, prepadom do sociálnej siete štátu celých rómskych komunít,³⁶ v ktorej sa, bohužiaľ, nachádzajú ešte aj v súčasnosti. Vo vzájomných vzťahoch s majoritným obyvateľstvom sa stupňujúce protirómske napätie vyústilo v roku 1995 do tragickej udalosti, vraždy M. Goralu s evidentne rasovým motívom, ktorú možno jednoznačne vnímať ako ďalší veľmi negatívny moment vo vývoji rómskeho etnika v 90. rokoch. Inštalovanie splnomocnenca vlády pre občanov, ktorí vyžadujú osobitnú pomoc (čím príslušníci rómskej národnostnej menšiny boli znovu degradovaní do polohy sociálne zaostalých a neprispôsobivých občanov) a chabé pokusy o zavedenie verejnoprospešných prác pre dlhodobo nezamestnaných sa zdali slabou reakciou na danú situáciu. Pokračovanie negatívnych tendencií v sociálno-ekonomickej oblasti v polovici 90. rokov vyúsťovalo do pokusov o migráciu Rómov a následné žiadosti o politický azyl vo viacerých krajinách, čím rómska problematika nadobúdala aj medzinárodné dimenzie. Zavedenie vízovej povinnosti voči občanom Slovenskej republiky posilnilo výrazne negatívne protirómske nálady v spoločnosti, nevyberané útoky politických predstaviteľov nacionalisticky orientovaných strán a širokú medializáciu protirómskych útokov. Opatrenia Mečiarovej vlády prijaté v roku 1996, aj Konceptné zámery v roku 1997 definovali rómske problémy ako sociálne, zužovali priestor pre etnokultúrny rozvoj menšín vôbec, pozbavovaním právnej subjektivity existujúce minoritné kultúrne inštitúcie (vrátane divadla Romathan), no v praktickej politike nepriniesli nijakú pozitívnu zmenu, napriek predvolebným sľubom a snahám o získanie a manipulovanie rómskeho voliča.³⁷

Rok 1989 ako významný medzník vo vývoji Rómov v 20. storočí znamenal nielen akceptáciu ich odlišnej kultúrnej a etnickej identity, ale sa stal aj začiatkom ich veľmi rozporuplných, nevyzretých politických aktivít. Predchádzajúce znemožnenie politickej a inej angažovanosti príslušníkov rómskeho etnika v prospech svojho vlastného spoločenstva prinieslo od začiatku 90. rokov rozmach vo vzniku, zániku, spájaní a následnom rozdeľovaní množstva rómskych politických subjektov, rozličných kultúrnych organizácií a združení. Celý vývoj tohto pestrého spektra dokumentuje ich neschopnosť odborne reflektovať a pomenovať problémy svojej menšiny, neskúsenosť, nevyzretosť a prevahu osobných záujmov jednotlivých rómskych lídrov, ktorí sa nechávajú korumpovať a získavať koalíčnými či opozičnými majoritnými stranami s vidinou sľúbených postov v štátnej správe, pridelovaním komunitných projektov a inými lukratívnymi zákazkami. S výnimkou volieb v roku 1990 (keď Rómska občianska iniciatíva kandidovala v koalícii) neuspeli rómske politické strany ani v jedných parlamentných voľbách až do súčasnosti, napriek množstvu analýz výsledkov volieb, prognózovaniu potenciálnych možností a odborných poznatkov sprostredkovaných im z majoritnej sféry.³⁸ Samotná rómska reprezentácia

36 JUROVÁ, A.: Vývoj situácie rómskej menšiny na Slovensku. In: Pravdepodobné riziká a ohrozenia v strednej Európe a tendencie ich vývoja. Riziká vplyvajúce na bezpečnostnú situáciu v SR. Bratislava: MNO, 1998, s. 24 – 34.

37 Rómske hlasy. Rómovia a ich politická participácia v transformačnom období. IVO Bratislava: 2002.

38 Bližšie pozri: Rómske hlasy. Rómovia a ich politická participácia v transformačnom období. IVO Bratislava: 2002. JUROVÁ, A.: Vývoj situácie rómskej menšiny na Slovensku. In: Pravdepodobné riziká a ohrozenia v strednej Európe a tendencie ich vývoja. Riziká vplyvajúce na bezpečnostnú situáciu v SR. Bratislava: MNO, 1998, s. 24 – 34. JUROVÁ, A.: Pokus o pohľad na niektoré problémy vývoja Rómov na Slovensku v 90. rokoch. Internetový časopis SAV Košice, <http://www.saske.sk/cas/3-1999/jurova.html>. Analýzu volebných výsledkov z roku 1992 spracoval A. B. Mann v príspevku Rómovia a voľby 1992. Romano džaniben. Časopis romistických štúdií, 1 – 2, 1994, s. 19 – 24.

nebola schopná nachádzať východiská riešenia ani mimoriadne nepriaznivej sociálno-ekonomickej situácie rómskeho spoločenstva, aj keď sa zúčastňovala na príprave niektorých vládných uznesení už za Mečiarovej vlády.

Obdobie po voľbách v roku 1998 môžeme vnímať ako novú etapu možností v rozvoji našej druhej najväčšej minority. Pokračovalo síce rozširovanie počtu združení i aktivít v rómskom mimovládnom sektore, počet rómskych politických subjektov do súčasnosti narástol na dvadsať, opakovanie starých chýb a pokračujúce fragmentizovanie rómskeho politického spektra, kalkulovalenie s rómskymi hlasmi a ignorovanie rómskych politických subjektov ako vážnych partnerov zo strany ostatných strán neprinieslo ani vo voľbách v roku 1998 a ani v roku 2002 efektívny výsledok.³⁹ Nová vládna koalícia síce deklarovala prioritu riešenia rómskeho problému v našej spoločnosti, reálne však dochádzalo k prehľbovaniu už chronicky pretrvávajúcich problémov v nezamestnanosti, k rastu kultúry chudoby či ako s obľubou sociológovia najnovšie identifikujú otázky postavenia rómskej minority s pozíciou underclass, pokračujúca stratégia migrácie Rómov vyústila nielen do nevyberaných útokov ústavných činiteľov, vrátane podpredsedu vlády Csákyho, hľadania vinníkov v organizovaných skupinách a úžerníkoch, ale aj do nepremyslených transportov skupín migrantov. Okrem obviňovania z etnoturistiky, etnobiznisu sa do slovníka rôznych predstaviteľov politických strán i štátnej správy zaradili pojmy nelegálne osady, ilegálni obyvatelia a i. Rómska téma sa stala populárnou témou populisticky orientovaných politických predstaviteľov nielen pred voľbami. Na návrh podpredsedu vlády pre menšiny sa dvakrát zmenil štatút splnomocnenca a vystriedali sa na ňom Vincent Danihel a Klára Orgovánová (v marci 1999, v júni 2001), vláda prijala stratégiu riešenia rómskej problematiky tesne pred summitom v Helsinkách v septembri 1999 a jej rozpracovanie v máji 2000. Aj novovymenovaná splnomocnenkyňa vlády pre rómske komunity predložila svoje priority v aktivitách svojho úradu, orientované na rozvoj rómskych osád, riešenia sociálnych otázok a nezamestnanosti, vzdelávania a rekodifikáciu rómskeho jazyka.⁴⁰ Viaceré hodnotiace správy zo strany európskeho spoločenstva síce pozitívne akceptovali legislatívne priblíženie našej menšinovej politiky európskym normám, neuniklo im, že vláda sa uspokojila de facto s existujúcim stavom a v praktickej aplikácii prijatých noriem nemá dostatok politickej vôle a ochoty sa zaoberať nepopulárnym „rómskym problémom“. Zahraničné zdroje čoraz častejšie kriticky reflektujú neuspokojivý súčasný stav rómskej menšiny na Slovensku. Veľmi čerstvé a aktuálne sociálne výbuchy v súvislosti s prebiehajúcou sociálnou reformou sú dôsledkom dlhodobu neriešených a obchádzaných problémov v sociálno-ekonomickej oblasti celého ponovembrového vývoja, ako najnovší medzník vo vývoji tohto spoločenstva na Slovensku neveštía do budúcnosti nič dobré, vyjadrenia viacerých sociológov varovali a zároveň naznačovali nutnosť adekvátne vnímať problémy rómskej minority a začať ich riešiť na základe čo najobjektívnejšieho poznania.

3. Aktuálne problémy postavenia rómskeho etnika z pohľadu etnického spoločenstva a ciele, ktoré si stavajú

Z vyššie uvedeného možno dedukovať niekoľko okruhov problémov rómskej minority na Slovensku. Vzhľadom na veľmi nízku vzdelanostnú úroveň väčšiny príslušníkov tohto etnika, nedostatočnú kvalifikáciu, resp. absenciu kvalifikácie vôbec, reálnu pologramotnosť až negramotnosť, sú mimoriadne aktuálne otázky zvyšovania vzdelanostnej úrovne, nadobúdania kvalifikácie (nie však v neefektívnych rekvalifikačných kurzoch tradičných rómskych remesiel), čo si

39 Rómske hlasy. c. d. Čačipen pal o Roma.c.d. Kapitola o Rómoch in Slovensko. Súhrnná správa o stave spoločnosti. IVO Bratislava: 2003.

40 Tamže.

uvedomuje najmä mladšia, ale aj stredná generácia Rómov. Mnohé aktivity mimovládnych organizácií a združení sa už viac rokov orientovali práve týmto smerom – doučovania rómskych detí, predškolská výchova, vyrovnávanie handicapov rómskych detí pri nástupe do školy podporou nultých ročníkov, vybavovanie klubov rómskych detí a mládeže počítačmi, výučba cudzích jazykov, iniciatívy v prospech zaradenia rómskych asistentov do škôl. Tretí sektor v mnohých smeroch suploval nedostatky rezortu školstva a jeho zaostávanie v rozpracovaní koncepcie vzdelávania rómskych detí a mládeže. Otázky budúcnosti „mladej“ rómskej populácie sú relevantné nielen pre budúcnosť jej samotných príslušníkov, ale aj väčšinovú spoločnosť. Ich vzdelanostná a kvalifikačná úroveň ovplyvní a zmení možnosti uplatnenia sa na trhu práce, napomôže odstránenie ich nerovnoprávneho postavenia v spoločnosti vôbec, potenciálne ovplyvní aj rozvoj regiónov s vysokým podielom rómskeho obyvateľstva a pribúdajúcich rómskych pracovných síl. Reflexia týchto otázok mladou vzdelanou generáciou sa premietla aj do nastolenia potrieb rozširovania možností stredoškolského vzdelávania, vrátane zriadenia samostatných rómskych škôl s vyučovaním vlastného rómskeho jazyka (existujúce SUŠ a súkromné gymnázium v Košiciach) a perspektívnym rozširovaním ich počtu. Úvahy akceptujúce sociálne pomery rómskych rodín a potenciálnych rómskych študentov smerujú k školám internátneho typu s možnosťami využitia sociálnych štipendií. Rozširovanie rozličných foriem doučovania zaiste povedie aj k zvyšovaniu počtu rómskych študentov na vysokých školách.

Pre druhú najpočetnejšiu minoritu v našom štáte je mimoriadnou prioritou dosiahnutie účasti na politickej participácii v najvyšších mocenských orgánoch štátu. To dokazujú aktivity v rozširovaní rómskeho politického spektra od začiatku 90. rokov, opakovaná, aj keď neúspešná účasť v parlamentných voľbách, snahy o vytvorenie jednotnej rómskej politickej reprezentácie a preklenutie vnútroetnických rozporov i osobných záujmov jednotlivých predstaviteľov rómskych subjektov. Na dosiahnutie tohto cieľa sú však nevyhnutné dva predpoklady. Alebo akceptácia objektívnych informácií o skutočnej demografickej skladbe a početnosti rómskeho etnika (tá im znemožňuje získať potrebných 5 percent na vstup do parlamentu pre nedostatok voličov) a v tom prípade orientácia na získanie si koaličného partnera s reálnou šancou uspieť vo voľbách, pod podmienkou rešpektovania rómskych strán ako vážneho partnera, na základe ich zodpovednej politickej práce. Druhou, nepravdepodobnejšou alternatívou je zmena kvóra pre vstup do parlamentu pre minoritné strany (ešte väčšie posilnenie maďarskej účasti na moci je zaiste neprijateľné pre viaceré politické subjekty). Rómska reprezentácia bude aj naďalej usilovať o participáciu v orgánoch regionálnych, lokálnych samospráv, v ďalších rezortných orgánoch štátnej správy, polície a i. Na dosiahnutie zvýšenia svojho vplyvu v spoločnosti, rómska reprezentácia kopíruje kroky a vzory orgánov zastupujúcich Rómov susedných štátov, ako je založenie rómskeho parlamentu, rómskej rady mimovládnych organizácií, snaha o presadenie celoštátnej rómskej menštinovej samosprávy. Na nátlakové akcie využije aj medzinárodné rómske organizácie.

Napriek všeobecne rozšíreným predstavám v majoritnej spoločnosti je rómsky mimovládny sektor poddimenzovaný (podielom organizácií a združení na počet príslušníkov etnika). Mnohé úspešné projekty a rozširovanie možnosti čerpania prostriedkov z európskych fondov aktivizujú ďalších záujemcov o využívanie týchto aktivít, najmä prakticky a účelne zamerané združenia na mimoškolské činnosti, kde sú mimoriadne úspešné predovšetkým rómske aktivistky. Rómske ženy sa presadzujú aj v oblasti médií, rozširovanie záberu absolventkami vysoko oceňovaných kurzov žurnalistiky bude iste pokračovať. Rovnako je reálne rozširovanie rôznych kultúrnych akcií, organizovanie festivalov hudobnej a tanečnej produkcie vlastnej príslušníkom rómskej minority.

Podobne ako medzi prioritami na riešenie najpálčivejších otázok štátnou správou sa nachádzajú otázky nezamestnanosti, bývania a zlepšovania prostredia rómskych osád, zlepšovania sociálnej situácie mnohopočetných rómskych rodín, tieto problémy sa javia ako naliehavé aj repre-

zentantom rómskej minority. Otázne je ich vnímanie týchto problémov, schopnosť ich reálneho a zodpovedného posúdenia a nachádzania východísk v smere pozitívneho riešenia. Participácia na niektorých štátom sformulovaných programoch v tejto oblasti, otvorenie a skrachovanie agentúr na praktickú realizáciu stavebných projektov, mimoriadne rozširovanie úžery v rómskom spoločenstve s podozreniami aj v smere k rómskym lídrom, skôr vedú k pochybnostiam o úprimnosti zámerov v tak komplikovaných otázkach, o schopnostiach zvládnuť tieto mimoriadne páľčivé a naliehavé sociálno-ekonomické problémy aj v prípade dostatku prostriedkov. Práve neúnosná sociálna situácia obyvateľov rómskych osád môže preveriť postoje jednotlivých rómskych lídrov, ale môže sa stať aj sférou, v ktorej sa výhodne presadzujú vlastné záujmy či záujmy svojej rodiny, kde sa dá výhodne obohatiť na úkor tých slabých, nevzdelaných s veľmi nízkym sociálnym statusom. Otázne sú stratégie v súvislosti s otvorením sa krajin Európskej únie a využitie šancí na zvýšenie podielov na v súčasnosti realizovaných „obchodoch“ s dovážaným tovarom, eliminácia rastúcej kriminality príslušníkov rómskeho etnika. Pre príslušníkov rómskeho etnika je aktuálne dosiahnutie akceptácie zo strany majority, nadviazanie pozitívnych vzťahov s členmi ostatnej spoločnosti, odstraňovanie vzájomných bariér a rasových predsudkov. Mimoriadne relevantné je dosiahnuť zmenu postojov vládnucích predstaviteľov a mienkotvorných ľudí, ktorí môžu ovplyvňovať verejnú mienku, prispieť k dôslednému naplneniu zákonných práv rómskych občanov v tomto štáte, vrátane ochrany pred útokmi rasovo a etnicky motivovanými.

4. Stav výskumu etnika po roku 1989

Pri pokuse charakterizovať momentálnu situáciu slovenskej romistiky treba uviesť niekoľko poznámok. Stav poznania dejín a kultúry Rómov na našom území, ich ekonomického a sociálneho vývoja, demografického správania, interetnických vzťahov a ďalších aspektov života je veľmi neuspokojivý a nedostatočný. Je veľmi problematické zhodnotiť stav výskumu tejto témy po roku 1989, lebo je práve tak ignorovaný a obchádzaný ako pred zmenou politického režimu.

Pri detailnejšom pohľade na situáciu v historiografii⁴¹ to vyplýva z nedostatočne sprístupnených archívnych materiálov, nezájmu vedeckej obce a bývalého režimu o realizáciu všestranného vedeckého výskumu tejto problematiky, z výraznej ideologizácie a politickej determinácie silnejšej než v ČR a možno aj v ďalších bývalých socialistických štátoch.

Ďalej treba podotknúť, že vývoj romistiky na Slovensku musíme sledovať v kontexte bývalého Československa, v rámci ktorého prebiehal. Zároveň značnú časť výskumov na Slovensku realizovali a realizujú až doteraz českí bádatelia viacerých disciplín, pričom ich poznatky mohli byť zverejňované v Čechách, ale nie na Slovensku. Tzv. „cigánska otázka“ na Slovensku bola pre násilnú asimilačnú politiku tabuizovaná a obchádzaná niekoľko desaťročí. „Veľký“ záujem o exaktné poznatky „rómskeho problému“ na Slovensku nie je zo strany štátnej sféry a celej spoločnosti ani v súčasnosti.

Romistika na Slovensku v mnohých svojich oblastiach je preto doslova na začiatku (napr. výskum histórie od stredoveku, nedostatočný etnologický a sociologický výskum) a potrebuje systematický rozvoj a podporu. Romistika sa stala síce po roku 1989 pomerne frekventovaným pojmom, avšak objasneniu jej teoretických a metodologických otázok i definovaniu jej obsahovej náplne sa na Slovensku takisto nevenuje pozornosť, tak ako sa to deje v Čechách. Najvšeobecnejšie definície, presadzované aj v medzinárodnom meradle, ju ponímajú ako multidisciplinárny odbor, ktorý študuje kultúru rómskych skupín z pohľadu rôznych vedeckých disciplín.

41 JUROVÁ, A.: História Rómov na Slovensku stále neznáma. (Úvaha o problémoch výskumu). In: Romano džaniben. Časopis romistických štúdií. Praha, 6, 1999, 3 – 4

Obsahovo veľmi blízka a najviac akceptovaná v českej literatúre definícia od prof. Nečasa chápe romistiku ako „multidisciplinárny odbor, ktorý sa zaoberá koordinovaným získavaním, triedením a sprostredkovaním nevyhnutných poznatkov o rómskom etniku“. Podľa Nečasa je predmet romistiky postihnuteľný teóriami a metódami mnohých disciplín, na jeho zvládnutie je však nutný dvojaký okruh znalostí: v romistike ako takej a v špeciálnom (príslušnom) vednom odbore, v ktorom je daná práca spracovávaná. M. Hübschmannová výstižnejšie zdôrazňuje „interdisciplinárny“ charakter romistických výskumov a štúdií. Romistika je tak vymedzená témou (Rómovia v najširšom zmysle slova) i metódou (metódy jednotlivých vedeckých disciplín). Ak je romistika interdisciplinárny odbor, je nevyhnutné načrtnúť niektoré jej výsledky presahujúce záber historiografie, ktorej výpočet by bol veľmi skromný a stručný, pre náš ďalší výskum aj nedostačujúci.

Paradoxné je zistenie, že počiatky romistiky na Slovensku siahajú do 18. st., hoci sa na to prišlo až v 90. rokoch 20. st. Etnografka V. Urbancová objavila pôvodný prameň „Wiener Anzeigen“, uvádzaný Grellmanom, s 39 pokračovaniami monografie o Rómoch v Uhorsku od spíškého učenca Samuela Augustiniho ab. Hortis. Išlo o periodikum „Kaiserlich Königliche allergnädigste privilegierte Anzeigen aus sämtlichen Kaiserl.königl. Erbländer“ (Cisársko-kráľovské najmilostivejšie privilegované správy zo všetkých cisársko-kráľovských dedičných krajín). Táto výnimočná historicko-etnologicko-lingvistická práca pod názvom „Zigeuner in Ungarn“ (1775) vyšla po 220 rokoch v nemeckom origináli a v slovenskej mutácii v ucelenej podobe a treba ju pokladať za priekopnícku v celej európskej romistike.⁴²

Fakticky pre teritórium celého bývalého Uhorska významný prameň Súpis Cigánov v Uhorsku z roku 1893 čiastočne využila vo svojej monografii E. Horváthová a P. Šalamon pri výskume, týkajúcom sa Abovsko-Turnianskej župy. Nevydarený slovenský preklad ešte dlho znemožní jeho dôkladnejšie štúdium v historiografii, ale aj v etnológii. Analýza pôvodného prameňa sociológom R. Džambazovičom umožnila korigovať niektoré zastaralé a nepresné údaje i interpretácie o početnosti rómskych obyvateľov na teritóriu Slovenska, dokumentovala pôvodnosť prevažne a dlhodobo tu usadlého rómskeho obyvateľstva, odryla a predznamenal faktory v nasledujúcom vývoji negatívne determinujúce postavenie Rómov na Slovensku – prílišná koncentrácia v niektorých regiónoch, slabé sociálne pomery a nevyhovujúca bytová situácia, averzia majority a segregácia Rómov v osadách a i.

Keďže pôvod Rómov objasnila porovnávacia lingvistika, aj počas 19. st. sa vedecký záujem orientoval predovšetkým na rómsky jazyk. Vzniklo viacero prác na základe výskumu slovenských dialektov od A. Kalinu, R. von Sowu, arcivojvodu Jozefa Habsburského a iné.⁴³

Z medzivojnového obdobia pochádza množstvo drobných článkov rôznej povahy a roztrúsených informácií, ktoré svedčia o vzrastajúcom záujme zanietených jednotlivcov, rôznych zberateľov rómskych piesní i „amatérskych etnografov“. Významný fond z pozostalosti dokumentačno-zberateľskej činnosti J. Kolarčíka – Fintického sa nachádza v archíve Matice slovenskej a čaká na svoje využitie a odborné zhodnotenie, jeho vzácna zbierka fotografií je v majetku prešovského múzea.

Prínos V. Lesného (Jazyk Cikánů v ČSR) a F. Štampacha (Cikáni v Československé republice, 1929, Základy národopisu Cikánů v ČSR, 1930) pre rozvoj romistiky v rámci ČSR posúdi predovšetkým česká romistika, aj keď Štampach svoje antropologické výskumy realizoval na vý-

42 Bližšie A. B. MANN, A. B.: Prehľad romistiky na Slovensku, Slovenský národopis, 50, 3 – 4, 2002, s. 421 – 430.

43 Týmto výskumom venoval pozornosť v príspevku v monotematickom Slovenskom národopise 1, 1988 I. E. KUTLÍK-GARUDO.

chodnom Slovensku a zdá sa, že najmä vo väznici Krajského súdu v Košiciach. Etnológia oceňuje jeho dobové postrehy zo života Rómov a cenný fotodokumentálny materiál.

Záujem o rómsku problematiku sa oživil na začiatku 50.rokov v súvislosti s prebiehajúcimi diskusiami o ďalšom vývoji Rómov a štátnej politike voči nim. Spojený je znovu hlavne s lingvistami J. Lípom, M. Hübschmannovou, ktorí analyzovali dialekty východoslovenských Rómov, systematicky zbierali rómsky folklórny materiál a tak vytvorili predpoklady pre neskoršie vydanie učebnice rómčiny (1963), dvojazyčne spracovaných rómskych rozprávok a piesní (1973 v Čechách).

V r. 1955 v práci „Dějiny našich Cikánů“ sa o celkový výklad histórie Rómov u nás pokúsila Z. Jamnická – Šmerglová. Jej populárno- náučná kompilácia nezodpovedala ani dobovým marxistickým dogmám (napr. Cigáni ako predvoj indického proletariátu ...a p.) a bola tvrdo odmietnutá v Československej etnografii, kde práve prebiehala diskusia o teoreticko-metodologických otázkach etnografického výskumu Rómov, najmä v osadách na Slovensku.

Na Slovensku sa v tom čase rozbiehal najrozsiahlejší systematický etnografický výskum v osadách organizovaný E. Čajánkovou od r. 1952, do ktorého zapojila aj začínajúcu etnografku E. Davidovú, zástupcov Rómov i českú výtvarníčku M. Doleželovú, ktorej kresby boli použité v monografii E. Horváthovej. V rokoch 1952 – 1958 uskutočnila E. Čajánková celkovo výskum v 46 lokalitách na Slovensku v oblasti Gemera, východného Slovenska, do väčšiny lokalít chodila počas týchto rokov sama. Prvé štúdie z etnografického výskumu prinášajú rozsiahle poznatky o aspektoch rómskej kultúry sledovaných práve touto vednou disciplínou (napr. kompletne spracovanie osady Rožkoviany v štúdiu v roku 1954). Jej rozsiahla historicko-etnografická monografia⁴⁴ zahŕňa výsledky vyše 10-ročného bádania, prináša zároveň korekciu jej pôvodných názorov a zámerov výskumu.

Po XI. zjazde KSČ a vydaní uznesenia ÚV KSČ „O práci medzi cigánskym obyvateľstvom“ z 8. apríla 1958 začala v ČSR otvorená násilná asimilácia „odumierajúcej etnografickej skupiny cigánov“. Boli vydané účelovo a výrazne s propagandistickým zámerom práce na podporu tohto uznesenia, z ktorých najvýraznejšie „teoretické“ rozpracovanie predstavovala práca J. Susa: Cigánska otázka v ČSSR z roku 1961. Autor podrobil veľmi tvrdej kritike výskumu E. Horváthovej a jej štúdiu o rožkovianskych Cigánoch a poprel existenciu rómskeho etnika, jazyka, kultúry. Vo vtedajšej politickej klíme sa v monografii E. Horváthovej (základnej práci v romistickej literatúre na Slovensku) objavuje názor o nemožnosti formovania sa Rómov v národnosť a neskôr v národ z dôvodov ich existencie ako etnickej diaspóry. Neskôr autorka precizovala tieto názory v definícii Rómov „ako exteritoriálnej etnickej skupiny, žijúcej v inoetnickom prostredí vo forme vnútorne diferencovanej diaspóry....“ a to podľa nej znemožní ich vývoj na vyššiu etnickú kategóriu.

Treba zdôrazniť, že takéto názory prispeli k odmietnutiu požiadavky Rómov na štatút národnosti v roku 1968, spôsobili rozkol vo vedeckej obci i priame poškodenie niektorých českých bádateľov, slúžili na „vedecké“ zdôvodnenie politiky štátu voči Rómom na Slovensku vo viacerých teoretických príspevkoch v 70. –80. rokoch (Slovenský národopis) a zabrzdlí celkove výskum tejto problematiky na niekoľko desaťročí.

Na začiatku 60. rokov publikovala na Slovensku svoje príspevky aj etnografka E. Davidová a v roku 1965 vydala tiež „upravenú“ populárno-náučnú monografiu „Bez kolíb a šiatrov“ o vývoji na východnom Slovensku. Na Slovensku dlhodobo neexistoval sociologický výskum, až do polovice 80. rokov etnografický výskum realizovala len žiačka E. Horváthovej, dnes významná romistka J. Marušiaková – o etnokultúrnych procesoch rómskeho spoločenstva, otáz-

44 HORVÁTHOVÁ, E.: Cigáni na Slovensku. Bratislava: 1964.

kach etnického povedomia Rómov, medziskupinových vzťahoch atď. (Slovenský národopis), samozrejme vtedy „v duchu školy“ E. Horváthovej. E. Horváthová nezmenila svoje názory ani po r. 1989, kedy už jej definícia nebola udržateľná.

Faktickú absenciu výskumu na Slovensku suplovali badania českých autorov. Od 60. rokov až do súčasnosti vychádzajú pravidelne hodnotné príspevky z demografie od V. Srba, Kalibovej a i. Uvoľnenie ideologických bariér a istá liberalizácia v období obrodného procesu počas rokov 1968 – 1971 priniesli viaceré príspevky od M. Hübschmannovej, E. Davidovej v Demografii, v Sociologickom časopise, v monotematickej Demografii 1969, kde publikovali aj zástupcovia českých a slovenských Rómov svoje výhrady k zákonu o národnostiach č. 144/1968. Práca K. Nováčka: Cikáni včera, dnes a zítra, však opäť prezentovala jednoznačné odmietnutie akceptácie etnicity Rómov.

„Na objednávku“ vyšiel v Sociologickom ústave ČSAV v Prahe v roku 1975 rozsiahly zborník K. Kára a kol.: Cikáni v ČSSR v procese spoločenskej integrácie, kde sa „zosúladiť“ vedecké badanie s požiadavkami asimilačnej politiky štátu a svoju poplatnosť politickým potrebám potvrdil K. Kára v ďalších teoretických príspevkoch v českom Sociologickom časopise.

Pre slovenskú romistiku sú veľmi významné náročné a rozsiahle výskumy C. Nečasa, zamerané na postavenie a perzekúciu Rómov počas druhej svetovej vojny. Značnú pozornosť venoval aj Slovensku a okrem čiastkových príspevkov v zborníku Nové obzory vydal monografiu „Nad osudom českých a slovenských Cikánů v letech 1939 – 1945“ (Brno, 1981), kde je zahrnutá rozsiahla kapitola o slovenskom štáte i situácii na území okupovanom Maďarskom.

Medzníkom vo výskume a interpretácii rómskej problematiky sa stal rok 1986. Názory na nutnosť právneho špecifického vymedzenia postavenia Rómov v štáte, otázky využitia rómskeho jazyka v procese skultúrňovania a i. sa v českej odbornej verejnosti i dokonca v kruhoch, v kompetencii ktorých bolo štátne riešenie cigánskej otázky, objavovali a nastoľovali dávno predtým. Tu vyšli napriek zákazom učebnice rómčiny, slovníčky, viaceré práce rómskych autorov. V roku 1986 na konferencii na Ústave pro etnografiu a folkloristiku ČSAV v Prahe i celoštátnom seminári v Českom Krumlove sa o týchto otázkach otvorene hovorilo a odmietli sa ideologicky účelové a politike štátu poplatné názory. Na Slovensku sa vtedy prvýkrát na festivale vo Východnej prezentoval samostatný kultúrny blok „Ludia z rodu Rómov“ a v rámci jeho prípravy začal svoje výskumy etnológ A. B. Mann, ktorý sa touto problematikou zaoberá systematicky až doteraz.

Napriek pretrvávajúcim prekážkam zo strany štátu vydal Národopisný ústav SAV v roku 1988 samostatné číslo Slovenského národopisu s vyše 20 romistickými príspevkami slovenských a českých bádateľov z viacerých vedných disciplín (V. Bačová, M. Hübschmannová, E. Davidová, E. Horváthová, I. Kutlík-Garudo, C. Nečas, Z. Kollárová-Švorcová, P. Šalomon, J. Marušiaková, M. Dubayová, E. Lacková, A. B. Mann a i.).

Náznak nových prístupov k rómskej problematike sa objavil aj na seminári o interdisciplinárnom výskume rómskej rodiny, ktorý sa začal realizovať na SvÚ SAV v Košiciach. Odrazilo sa to v zborníku „Teoreticko-metodologické východiská výskumu cigánskej rodiny“ z roku 1988, ale najmä v zborníku „Etnické menšiny“ (Košice, 1991), kde tretia kapitola venovaná Rómom na Slovensku obsahovala viaceré príspevky A. Jurovej, V. Bačovej, A. B. Manna, D. Okálieovej, A. Koptovej. Z iniciatívy A. B. Manna vydal Národopisný ústav SAV v roku 1992 zborník „Neznámi Rómovia“, ktorý voľne nadväzoval na Slovenský národopis 1, 1988 a priniesol 18 pôvodných príspevkov so zameraním historickým, etnografickým, antropológickým, sociologickým, folkloristickým i výchovno-vzdelávacím (V. Bačová, J. Belišová, V. Geceľovský, M. Hübschmannová, A. Jurová, Z. Kollárová, E. Krekovičová, A. B. Mann, D. Siváková, P. Šalomon, J. Drenko, H. Zelinová a i.).

Po roku 1989 sa čiastočne vytvárali podmienky aj na prezentáciu výsledkov výskumu v samostatných publikáciách. V roku 1990 vyšla práca V. Geceľovského: *Rómovia na Gemeri do roku 1945* (Rožňava), k poznaniu regionálnych rómskych dejín prispieva tiež monografia J. Drenka: *Rómski - cigánski hudobníci z Lučenca a okolia* (Lučenec, 1997).

Systematické zhrnutie dlhoročných výskumov perzekúcie a holokaustu Rómov obsahuje monografia C. Nečas: *Českoslovenští Romové v letech 1938 – 1945* (Brno, 1994), kde tretia kapitola v rozsahu 73 s. rozšírila predchádzajúci obraz o situácii na Slovensku a južných okupovaných územiach.

O histórii Rómov na Slovensku po roku 1945 publikovala A. Jurová: *Vývoj rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945* (Bratislava, 1993) a v roku 1996 na Ústave pro soudobé dějiny v Prahe štvorzväzkové dokumenty „Rómska problematika 1945 – 1967. Dokumenty.“ 1034 s. Česká etnografka E. Davidová v práci „Cesty Romů. Romano drom 1945 – 1990“ (Olomouc, 1995) predstavuje množstvo etnografického a fotodokumentačného materiálu o slovenských Rómoch. Na univerzite v Olomouci počas 90. rokov v rámci „Rómskeho projektu“ vyšlo viacero prác obsahujúcich výsledky výskumov zo Slovenska, o Rómoch presťahovaných zo Slovenska do Čiech i pedagogicko- metodické príručky. Monografická práca z etnograficko-folkloristického výskumu o obraze Židov a Rómov na Slovensku vyšla E. Krekovičovej v roku 1999. Systematicky sa výskumu na Ústave etnológie venuje A. B. Mann.

Prínosom je aj v roku 1996 vydaný slovensko-rómsky a rómsko-slovenský slovník, v roku 1999 „Romaňi chib, učebnice slovenské romštiny“ od českej romistky H. Šebkovej, v Čechách tiež vyšla zaujímavá a prínosná publikácia memorátov spisovateľky E. Lackovej: *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou* (Praha, 1997). Štátna vedecká knižnica v Košiciach pripravila výberové bibliografie v r. 1994 od K. Konečnej: *História a súčasnosť rómskej rodiny* a v roku 2000 ju zostavila V. Farah: *Rómovia v literatúre 1945 – 1989*.

Výsledky čiastkového bádania z oblasti romistiky možno nájsť v zborníkoch z podujatí, v *Romano džaniben* (časopis romistických štúdií, ktorý vychádza v Prahe od roku 1994), v zborníkoch „Hnutia R“ (zduženie učiteľov a škôl). Porovnanie českej a slovenskej romistiky vyznieva výrazne v neprospech Slovenska, najmä po rozdelení spoločného štátu. „Veľkí“ romisti - bádatelia s dlhoročnou praxou, ktorí realizovali systematický výskum, vychovali svojich nasledovníkov, sú všetci v Čechách – M. Hübschmannová, E. Davidová, C. Nečas, V. Srb a i. V 90. rokoch sa rozšíril výskum v rámci Múzea rómskej kultúry v Brne, na univerzitách v Prahe, Olomouci, Ostrave, v Plzni, Ústí n/Labem s vydaním množstva prác historických, sociologických, etnologických, lingvistických, pedagogicko - metodických.

Na Slovensku sa téma, v ktorej sa v rôznych obmenách objavuje slovo „rómsky“, ešte vždy nestala hodná akademickej pozornosti, konštatuje R. Džambazovič v monoteematickej Sociológii 5, 2001. Rôzne práce či správy v sociológii vznikajú na objednávku v rezortných výskumných ústavoch alebo pre zahraničné nadácie a organizácie mimo akademickej sociologickej spoločnosti. Dôkazom je veľmi nízky počet vedeckých štúdií v časopise Sociológia. Materiály zo sociologických výskumov o integrácii Rómov v spoločnosti, realizácii rodinných funkcií v rómskych rodinách sa objavujú v periodiku *Práca a sociálna politika* (Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny), v publikáciách Inštitútu pre verejné otázky (M. Vašečka). Je treba konštatovať, že práve kompilátorský spôsob vypracovávanie kapitol o Rómoch v pravidelných Súhrnných správach o stave spoločnosti vydávaných IVO je podrobovaný ostrej kritike najmä v českej romistike bádateľmi, ktorí realizujú niekoľkoročné výskumy na východnom Slovensku. (S. Kužel (Ed.) *Terénní výzkum integrace a segregace*. Praha, 2000.)

Je potešujúce, že po roku 2000 sa spoločenské vedy na Slovensku snažia dobehnúť deficit výskumu v romistike, a to aj napriek tomu, že časť výskumov vzniká priamo na objednávku, čím

determinuje tému úlohy a nie zriedkavo aj spôsob interpretácie. Závažné je citovanie práve takýchto materiálov v zahraničí (podobne ako zmienených kapitol v publikáciách IVO). Dôležitá je však aktívna účasť výskumníka na práci v teréne a zapájanie väčšieho počtu študentov príslušnej vedeckej disciplíny ako anketárov (výsledky viacerých sociologických aj etnologických najnovších výskumov dokumentujú rast kvality takto uskutočnených výskumov). Týmto spôsobom sa realizoval pomerne rozsiahly výskum o otázkach chudoby Rómov vo vzťahu k trhu práce v nadácii S.P.A.C.E a vyšiel v samostatnej publikácii I. Radičová: *Hic Sunt Romales* (Bratislava, 2001). Medzinárodná organizácia pre migráciu podporila tiež výskum príčin migrácie Rómov zo Slovenska.

Viacero čiastkových výskumov priniesli monotematické čísla *Sociológia* 5 (2001) a *Etnologické rozpravy* 2 (2001), podnetné príspevky z regionálneho výskumu bývania Rómov na Gemeri i živeľnej migrácie v povojnovom období obsahovali aj *Etnologické rozpravy* 1 (2002), prekvapujúce poznatky priniesol aj príspevok o sociálnej identifikácii Bajášov v *Etnologických rozpravách* 2 (2003). Zapájanie regionálnych múzeí do výskumu rómskej problematiky prinieslo, okrem zmieneného bývania Rómov na Gemeri, aj výsledky o holokauste Rómov a predvojnovom spoložití Rómov s majoritou v oblasti Humenné a Vranov, zverejnené v samostatnej publikácii V. Fediča *Východoslovenskí Rómovia* (Humenné, 2000).

V kontexte reflexie najnovších materiálov o Rómoch na Slovensku je nevyhnutné uviesť rozsiahlu publikáciu Inštitútu pre verejné otázky v Bratislave Čačipen pal o Roma. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku z roku 2002 a jej anglickú mutáciu z nasledujúceho roku. Publikácia je síce najrozsiahlejším dielom, aké o Rómoch na Slovensku vyšlo, avšak ambícia editorov sa zdá byť väčšia, než reálny výsledok. Zoskupenie veľmi nesúrodého množstva autorov s odlišnými poznatkami o danej problematike, prinieslo aj poznatky nerovnakej často len kompilátorskej kvality, snaha dať publikácii „jednotnú formu“ podľa vzoru vydávaných Súhrnných správ spôsobila editorskými zásahmi do kapitoly o histórii Rómov množstvo faktických a pre autorov neprijemných chýb a omylov. *Sociológia* v IVO realizujúci v roku 2002 aj vlastný terénny výskum vypublikovali hodnotnejšie spracovaný materiál v knihe *Rómske hlasy. Rómovia a ich politická participácia v transformačnom období* (IVO, 2002).

Za nevyhnutné pokladám spomenúť dve mimoriadne cenné práce etnomuzikologického a etnologicko-religionistického charakteru. Obidve vyšli vďaka mimoakademickej podpore. Jana Belišová na základe svojich viacročných výskumov vydala publikáciu hodnotnú obsahovým spracovaním starodávnych rómskych piesní *Phurikane giľa* (Bratislava, 2002), doplnenú kvalitným fotografickým materiálom a priloženými CD. Podobne možno veľmi pozitívne oceniť vydanie interdisciplinárnej publikácie *Boh všetko vidí. Duchovný svet Rómov na Slovensku* (Bratislava, 2003) od zostavovateľov A. B. Manna a M. Kováča o rôznych poverových a magických praktikách, vplyve cirkvi, náboženskom živote a iných témach duchovného sveta Rómov vo viacerých lokalitách a regiónoch Slovenska. Obidve publikácie obsahujú aj preklady textov do rómčiny.

Napriek uvedeným pozitívnym príkladom kvalitných výskumných výsledkov z posledného obdobia na Slovensku stále absentujú organizačné, materiálne podmienky na výskum, kádrové zázemie pre organizovanie systematického a komplexného výskumu rómskej menšiny. Objektívne poznatky o „rómskom“ probléme v našej spoločnosti často odporujú názorom a predstavám politických predstaviteľov. Výrazné spolitizovanie otázok postavenia Rómov má preto za následok minimálny záujem o vedecký výskum a jeho výsledky. Odborná sféra v tomto smere musí prekonať množstvo prekážok. Vývoj rómskej minority a jej reálne pomery v poslednom období však aj pred politickú sféru nastoľujú potrebu rozhodovať sa na základe čo najobjektívnejších poznatkov o daných problémoch, nutnosť snažiť sa získavať relevantné informácie o tejto mino-rite na Slovensku (rozsiahly sociografický prieskum rómskych osídlení na Slovensku realizovaný v IVO je príkladom spoločenskej objednávky).

5. Priority vedeckého výskumu etnika pre najbližšie obdobie

Možno konštatovať, že vyššie uvedené posúdenie stavu a výsledkov výskumu rómskej menšiny, záujem o jeho realizáciu vo vedeckej obci našiel vyjadrenie aj v zapojení sa obmedzeného počtu bádateľov. Táto skutočnosť determinuje aj možnosti stanovenia cieľov trojčlenného tímu historikov (v tom je aj jeden etnológ).

Aj keď sa na tomto pracovisku realizoval v istej miere výskum sledujúci vývoj štátnej politiky voči rómskej menšine v uplynulom režime, je nevyhnutné prehliť jeho výsledky o hlbšiu analýzu a v omnoho dlhšom časovom horizonte. To umožní porovnať postoje odlišných politicko-spoločenských režimov pri formovaní svojej politiky vo vzťahu k Rómom. Pozornosť treba venovať sledovaniu dôsledkov a dopadov opatrení štátnych orgánov v rozličných historických obdobiach na život tohto spoločenstva a vytváranie zdrojov napätia medzi majoritou a Rómami i vo vnútri rómskeho etnika. Odhaľovanie príčin dlhodobej koncentrácie Rómov v jednotlivých regiónoch vyžaduje skúmanie témy v uplynulých storočiach kontinuálne. Faktory determinujúce vývoj rómskeho spoločenstva na našom území sa vytvárali takisto v predchádzajúcich storočiach, rozdiely a možnosti pozitívnej integrácie do majoritnej spoločnosti v jednotlivých regiónoch a lokalitách neboli zhodné, na ich objasnenie je nutné prehľbovať aj regionálny výskum.

Participácia na monitoringu integrácie a segregácie v rómskych osadách v niektorých okresoch a lokalitách východného Slovenska umožní poukázať aj na odlišné postoje a prístupy, vzťahy a vývoj v lokalitách slovensko-rómskych, rómsko-rusínsko/ukrajinských, rómsko-maďarských, takisto v multietnických, predovšetkým vidieckych komunitách. Účasť etnológa na projektoch v konkrétnych lokalitách by mala priniesť výsledky v podobe údajov o rómskych osídleniach v regióne východného Slovenska, podobných v sledovanom sociografickom prieskume v IVO.

Sledovanie vývoja a postavenia príslušníkov rómskeho spoločenstva kontinuálne počas viacerých storočí, v priebehu premien rozličných politicko-spoločenských režimov i komparácia s riešením danej problematiky v susedných štátoch, vývoj a implementácia medzinárodných dokumentov o ochrane práv národnostných menšín umožnia pripraviť predpokladané výstupy, ktoré v konečnom dôsledku pomôžu sformulovať zásady národnostnej politiky voči menšinám. V spolupráci s participujúcim tímom sociálnych psychológov a sociológov sa využijú názory a predstavy výskumnej vzorky rómskej reprezentácie na aktuálne potreby tohto etnika, na aktívne možnosti podieľať sa na riešení svojich problémov a na napĺňaní svojich národnostných práv.

Stav výskumu Rómov na Slovensku s dôrazom na 18. – 19. storočie

Anna Tkáčová

V priebehu 18. a najmä v 19. storočí vznikalo množstvo prác týkajúcich sa Rómov žijúcich na území habsburskej monarchie (na území Uhorska, českých a rakúskych krajín). V týchto monografiách sa analyzovali prevažne otázky pomenovania Rómov, hľadania a určenia ich pravlasti na základe rozboru ich jazyka, príchodu Rómov do Európy, ich celkového počtu, spôsobu života, religiozity, zamestnania, výchovy detí atď.¹ Postupom času sa rôzne teórie a predpoklady (najmä o ich pôvode a príchode do Európy, o ich pomenovaní a pod.) buď vyvracali, alebo, naopak, spresňovali. Postupným spoznávaním života Rómov sa čiastočne menil aj pohľad majority na Rómov. Bezprostredným iniciátorom významného objavu² J. C. Ch. Rüdiger a H. M. G. Grellmanna, ktorí položili vedecké základy romistiky, bol spišský vzdelanec Samuel Augustini ab Hortis (1729 – 1792) z Veľkej Lomnice, ktorý v rokoch 1775 až 1776 publikoval po častiach svoju vedeckú monografiu o Cigánoch v Uhorsku.³ Významným romistom z územia dnešného Slovenska bol tiež Juraj Jozef Ihnátko (1840 – 1885) z Michaloviec, ktorému v roku 1877 vyšlo dielo Cigány nyelvtan (Cigánska gramatika) na 105 stranách vreckového formátu. Toto dielo rozoberá dovtedajšie i novšie poznatky o morfológii rómčiny. Ďalším romistom slovenského pôvodu bol Pavol Lichner (1816 – 1884) z Modry - profesor klasickej filológie, u ktorého sa v pozostalosti našli rukou písané Wissenschaftliche Notizen IV. Heft (Vedecké poznámky - IV. zošit), kde Lichner zachytil na 34 stranách slová patriace k západoslovenskému rómskemu dialektu.⁴

Po vzniku spoločnej Československej republiky sa rómskou problematikou zaoberal len František Štampach, ktorému v roku 1929 vyšla v Prahe monografia Cikáni v Československé republike.⁵ Po vydaní tohoto diela nastala v oblasti výskumu rómskej problematiky dvadsaťpäťročná stagnácia. Až v 50-tych rokoch dochádza k oživeniu záujmu o odborný rómsky výskum. Na Slovensku to boli odborné príspevky Emílie Horváthovej⁶, v Čechách monografia Zdeňky Jamnickej-Šmerglovej⁷ a príspevok Anny Hyskovej⁸. V 60-tych rokoch vyšli v Československu dve významné diela k dejinám Rómov na našom území, ktorých autormi boli už spomínaná Emília Horváthová⁹ (slovenská historička a etnografka) a Eva Davidová¹⁰ (česká etnografka). Zatiaľ čo v Čechách začatý progres vo výskume rómskej problematiky postupoval ďalej a po-

1 Pozri v Príl. 1 Výber z dobovej bibliografie.

2 Nemeckí indológovia J. C. Ch. Rüdiger (v roku 1782) a H. M. G. Grellmann (1783), ako aj Angličan William Marsden (1785) potvrdili pomocou komparatívnej jazykovedy indický pôvod Rómov.

3 Pozri AUGUSTINI AB HORTIS, S.: Cigáni v Uhorsku/Zigeuner in Ungarn 1775. Bratislava: 1995, 203 s. a tiež poznámku 21.

4 KUTLÍK-GARUDO, I. E.: O začiatkoch romistiky na Slovensku. Slovenský národopis, 36, 1988, 1, s. 45 – 57.

5 Pozri tiež ŠTAMPACH, F.: Základy národopisu Cikánů v Československé republice. Národopisný věstník Československa, 23, 1930, 4, s. 314 – 380; ŠTAMPACH, F.: Cikáni v ČSR. In: Československá vlastivěda. II. Praha: 1933, s. 287 – 293.

6 ČAJÁNKOVÁ-HORVÁTHOVÁ, E.: Cigáni z hľadiska historicko-etnografického. Naša veda, 1954, 4, s. 110 – 114; HORVÁTHOVÁ, E.: Život a kultúra rožkovianskych Cigánov. Slovenský národopis, 2, 1954, 1–2 a 3–4, s. 149 – 175, 285 – 308; HORVÁTHOVÁ, E.: Cigáni pred príchodom do Európy. Slovenský národopis, 9, 1961, s. 3 – 24; HORVÁTHOVÁ, E.: Cigáni po príchode do Európy. Slovenský národopis, 10, 1962, s. 210 – 226.

7 JAMNICKÁ-ŠMERGLOVÁ, Z.: Dějiny našich cikánů. Praha: Orbis 1955, 111 s.

maly sa formovali ďalšie osobnosti v oblasti romistiky ako Milena Hübschmannová a Ctibor Nečas, na Slovensku dochádza k opačnému procesu, ktorý pretrvával až do 90-tych rokov. Na Slovensku sa v ďalšom výskume problematiky či v prípadnom overovaní prameňov a ich interpretácie v Horváthovej práci nepokračovalo. K obdobiu 18.-19. storočia, respektíve k obdobiu zahrňujúcim aj 18. a 19. storočie vyšli na Slovensku len ojedinelé práce či články týkajúce sa slovenských Rómov.¹¹

Po roku 1989 začal pomaly, ale iste vzrastať záujem o nové prístupy v riešení rómskej problematiky na Slovensku, podnietený najmä zvonku („etnoturistika“, príprava krajiny na jej prijatie do európskych štruktúr a pod.). Hlavná pozornosť sa obrátila na oblasť východného Slovenska, kde je najvyššia koncentrácia Rómov v rámci celého Slovenska (aj v rámci bývalého Československa). V tejto súvislosti sa začali vynárať v spoločnosti otázky typu - prečo je koncentrácia Rómov najvyššia práve na východnom Slovensku, sú alebo nie sú rómske osady legálne a kedy a prečo vznikli? Pri hľadaní odpovedí na tieto a mnoho ďalších otázok musíme zísť do minulosti. Výrazným medzníkom v dejinnom vývoji Rómov bola práve druhá polovica 18. storočia (obdobie vlády osvietenských panovníkov Márie Terézie a jej syna Jozefa II.) a následne 19. storočie. Z tohoto obdobia bolo urobených niekoľko čiastkových regionálnych archívnych výskumov (Pavol Šalamon, Zuzana Kollárová, B. Arne Mann, Melánia Kadlečíková)¹², ako aj vykonané komplexnejšie spracovanie témy (B. Arne Mann, Roman Džambazovič)¹³. Vo väčšine prípadov

8 HYSKOVÁ, A.: Momentky z cigánskej histórie. *Predvoj*, 2, 1958, 29, s. 8 – 9.

9 HORVÁTHOVÁ, E.: Cigáni na Slovensku. Historicko-etnografický náčrt. Bratislava: SAV, 1964, 397 s.

10 DAVIDOVÁ, E.: Bez kolíb a šiatrov. Košice: 1965, 195 s.

11 MERTUŠ, J.: Zo života gemerských Cigánov. *Obzor Gemera*, 1, 1970, 4, s. 121 – 126; HORVÁTHOVÁ, E.: K otázke etnokultúrneho vývoja a etnickej klasifikácie Cigánov. *Slovenský národopis*, 22, 1974, 1, s. 3 – 16; DANIHEL, V.: Manuš znamená človek. Bratislava: 1986, 90 s.

Tu na porovnanie uvádzame práce a odborné články, ktoré vyšli k skúmanému obdobiu v Čechách, týkali sa však prevažne Rómov žijúcich na českom území:

NOVÁČEK, J.: Cikáni včera, dnes, zítra. Praha: 1968; HÜBSCHMANNOVÁ, M.: What can Sociology suggest about the Origin of Roms. *Archiv orientální*, 40, 1972, 1, s. 51 – 64; MÁLEK, J.: Periodizace dějin Cikánů v českých zemí v letech 1241 – 1945. Praha: 1977, strojopis, 68 s.; HÜBSCHMANNOVÁ, M.: Romská rodina. In: *Etnické procesy. Referáty z pracovní konference. Praha 1. 3. 1978. Zpravodaj, Příloha 6*, 1978, s. 125 – 142; MÁLEK, J.: Přehled historie Cikánů v českých zemích do roku 1848. In: *Cikáni v průmyslovém městě. Část 2*. Praha: 1986, s. 29 – 41; ŠISLER, S.: Přehled normativních opatření proti potulným cikánům v Čechách v době od osvětského absolutizmu do konce monarchie. In: *Cikáni v průmyslovém městě. Část 2*. Praha: 1986, s. 42 – 47; NEČAS, C.: Asimilační tendence usedlých moravských a slezských Cikánů v období kapitalismu. In: *Cikáni v průmyslovém městě. Část 2*. Praha: 1986, s. 48 – 72.

12 ŠALAMON, P.: Cigáni z Abovskej a Turnianskej stolice v období osvietenstva. In: MANN, A. B.: *Neznámi Rómovia*. Bratislava: 1992, s. 73 – 77; KOLLÁROVÁ, Z.: K vývoju rómskej society na Spiši do roku 1945. In: MANN, A. B.: *Neznámi Rómovia*. Bratislava: 1992, s. 61 – 72; ŠALAMON, P.: K dejinám Cigánov v bývalej Turnianskej stolici. *Historica Carpatica*, 19, 1998, s. 133 – 141; MANN, A. B.: *Rómovia*. In: *Turzovka 1598 – 1998. Turzovka: 1998, s. 294 – 467*; NOVÁKOVÁ, V.: *Výsadné listiny pre Rómov na Esterházyovskom panstve*. In: NOVÁKOVÁ, V. (Ed.): *Migrácia. Dunajská Streda: 2001, s. 69 – 77*; MANN, A. B.: *Rómovia v Spiši (na základe súpisov z 18. storočia)*. *Etnologické rozpravy*, 8, 2001, 2, s. 18 – 22; MANN, A. B.: *Z dejín Rómov v regióne Žitného ostrova*. In: NOVÁKOVÁ, V. (Ed.): *Migrácia. Dunajská Streda: 2001, s. 57 – 68*; KOLLÁROVÁ, Z.: *Život spišských Rómov do roku 1918 v historickej literatúre. Človek a spoločnosť*, 4, 2001, 1, www.saske.sk/cas/1-2001/html; KADLEČÍKOVÁ, M.: *Z histórie cigánskych obyvateľov v Nových Zámkoch 1775 – 1900*. *Etnologické rozpravy*, 8, 2001, 2, s. 146 – 148.

13 MANN, A. B.: *Rómsky dejepis*. Bratislava: Kalligram, 2000, 54 s.; DŽAMBAZOVIČ, R.: *Rómovia v Uhorsku koncom 19. storočia*. (Výsledky Súpisu Rómov z roku 1893.) *Sociológia*, 33, 2001, 5, s. 491 – 506. Na porovnanie stavu výskumu rómskej problematiky na Slovensku a v zahraničí uvádzame práce, resp. autorov z Českej republiky a Maďarska, ktorí sa touto problematikou a v prevažnej väčšine aj obdobiem 18.–19.

sa však v začatom výskume nepokračovalo, a preto všetky tieto čiastkové výskumy sú nepostačujúce na plné obsiahnutie problematiky v danom období. Chýba tu systematickosť a vzájomné prepojenie jednotlivých výskumov a zistení. Keďže sa v prevažnej väčšine prípadov nešlo do hĺbky problematiky, nedá sa v dostatočnej miere posúdiť odlišnosť vývoja a rozdiely v jednotlivých regiónoch Slovenska a postavenie Rómov v nich. Systematický archívny výskum Rómov žijúcich v 18. a 19. storočí sa začal v roku 2000 na pôde Spoločenskovedného ústavu SAV. Je zameraný najmä na východné Slovensko, respektíve na stolice, ktoré sa rozprestierali na jeho území. V Štátnom archíve v Košiciach¹⁴ boli vo fondoch Turnianskej stolice (kompletne), Abovskej a Abovsko-Turnianskej stolice (z dvoch tretín) prebádané materiály týkajúce sa Rómov (súpis, správy, hlásenia, nariadenia). Uskutočnil sa tiež dlhodobjší výskum v budapeštianskom Krajinskom archíve¹⁵ a čiastočne v berehovskom Oblastnom archíve Zakarpatskej oblasti¹⁶ (Užská stolica) a v Štátnom archíve v Prešove¹⁷ (Šarišská stolica). V prevažnej miere sa jedná o súpisové materiály, rôzne hlásenia (korešpondencia medzi Uhorskou kráľovskou miestodržiteľskou radou a jednotlivými stolicami) a konkrétne nariadenia panovníkov a Uhorskej kráľovskej miestodržiteľskej rady týkajúce sa regulácie Rómov. Postupne sú tieto archívne materiály precízne a podrobne spracovávané, aby sa z nich potom mohol postupne vytvoriť konkrétny obraz o živote Rómov v tej-ktorej oblasti nielen východného Slovenska, ale aj v rámci celého územia Slovenska, o ich koncentracii v jednotlivých stolicách a obciach, o zaobchádzaní s nimi zo strany štátnej správy i vnímaní a prístupe miestnych obyvateľov k nim.¹⁸

storočia zaoberali. V Českej republike to boli napríklad: HÜBSCHMANNOVÁ, M.: Poselství z Indie. Laško lav, 1990, 2; MACHAČOVÁ, J.: Vývoj zákonodárství a Cikáni v Českých zemích 1848 – 1918. Slezský sborník, 94, 1994, 1, s. 12 – 21; DANIEL, B.: Dejiny Romů: Vybrané kapitoly z dejin Romů v západní Evropě, v českých zemí a na Slovensku. Olomouc: 1994, 199 s.; BALVÍN, J. a kol.: Romové a historie. Ústí nad Labem: 1996; NEČAS, C.: Historický kalendář. Dejiny českých Romů v datech. Olomouc: 1997, 123 s.; HORVÁTHOVÁ, J.: Základní informace o dějinách a kultuře Romů. Praha: 1998; ACTON, T. – GALLANT, D. – VONDRÁČEK, P.: Romové. Praha: 1999. V Maďarsku to boli najmä Peter Tóth a jeho práce zahrňujúce výskum Rómov v 18. a 19. st. v Boršodskej stolici, v meste Miskolc a v Karpatskej oblasti vôbec (napríklad: Cigányok Miskolcon a 18. század közepén. In: A Herman Ottó múzeum évkönyve. 30 – 31. Miskolc: 1993, s. 205 – 215; Kőborlás és letelepedés (A magyarországi cigányok feudális kori történetéhez). In: Levéltári évkönyv. 7. Miskolc: 1994, s. 7 – 17); István Soós (z prác napríklad: József főherceg és a romák. História, 1997, 2, s. 16 – 17; Cigánygyerekek sorsa a 18. században. História, 1997, 5–6, s. 25 – 27); Pál Nagy a jeho práca A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában (vydaná v Kaposvári roku 1998, 500 strán); HEGEDŰS, S.: Cigány kronológia. Piliscsaba: Konsept-H Kiadó, 2000, 144 s.; KARDOS, F.: Adatok a Zala megyei cigányok történetéhez a XVIII. századból. Pannon Tükör. Kulturális folyóirat, 1997, 5, s. 44 – 48; KÁDÁR, Zs.: A társadalom perifériáján. A 19. század végi magyarországi cigány társadalom. Regio kisebbségi szemle, 4, 1993, 1, s. 66 – 83; KOLLÁR, J. – LÁZÁR, T.: A járszági cigányok. Regio kisebbségi szemle, 4, 1993, 1, s. 102 – 114; VEKERDI, J.: Zigeunerforschung im Karpatenbecken. Ethnographica et folkloristica Carpathica, 3, Debrecen 1983; MEZEY, B. (Ed.): A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422 – 1985. Budapest: Kossuth könyvkiadó 1986, 323 s.; a mnohí ďalší.

14 Predtým Štátny oblastný archív (ŠOBA) Košice.

15 Magyar Országos Levéltár Budapest (MOL) – fondy Departamentum Zingarorum (C56), Acta miscellanea (C42) a Departamentum publico-politicum (C53).

16 Deržavnij archiv Zakarpatskoj oblasti v Berehove, Ukrajina.

17 Predtým Štátny oblastný archív (ŠOBA).

18 Pozri TKÁČOVÁ, A.: Židia a Cigáni (Rómovia). In: TKÁČOVÁ, A.: Valaliky od najstarších čias po súčasnosť. Valaliky: Agentúra HOPE pre Obecný úrad Valaliky, 1998, s. 61 – 63; TKÁČOVÁ, A.: Súpis Cigánov z 18. a 19. storočia v Štátnom oblastnom archíve v Košiciach. Človek a spoločnosť, 3, 2000, 4, www.saske.sk/cas/4-2000/index.html; TKÁČOVÁ, A.: K problematike potulných Rómov v päťdesiatych rokoch 19. storočia v Abovsko-Turnianskej župe. Človek a spoločnosť, 4, 2001, 1, www.saske.sk/cas/1-2001/index.html; TKÁČOVÁ, A.: Rómovia v obci Kokšov-Bakša. In: TKÁČOVÁ, A.: Kokšov-Bakša – minulosť a prítomnosť. Kokšov-

Cieľom výskumu, ako aj prínosom k riešeniu štátneho programu „Národ, národnosti a etnické skupiny v procese transformácie spoločnosti“ by malo byť:

- zistenie miery usadzovania sa Rómov najmä na území východného Slovenska pod vplyvom regulácie Márie Terézie a Jozefa II.,
- zodpovedanie otázky domovskej príslušnosti a príčiny vysokej či, naopak, nízkej koncentrácie Rómov v stoliciach, respektíve župách ležiacich na území Slovenska,
- vymanenie sa zo stereotypu neustáleho preberania z odbornej literatúry zaužívaných tvrdení a faktov¹⁹, ktoré sú neraz chybné či nepresné a neúplné, a spätným overovaním citovaných historických prác, ako aj štúdiom ďalších prác (ako veľmi dobrá pomôcka nám môžu poslúžiť rôzne bibliografické práce k rómskej problematike; pozri Príl. 2) a archívnych materiálov ich uvedenie na pravú mieru.

Uvedené ciele možno dosiahnuť len postupným hĺbkovým výskumom archívnych i dobových materiálov a ich pospájaním do širších súvislostí. Tu je potrebné podotknúť, že vzhľadom na množstvo a rozsiahlosť archívneho materiálu - čo súvisí s už spomínanou vysokou koncentráciou počtu Rómov v stoliciach, resp. v župách východného Slovenska - pôjde o dlhodobjší výskum, na základe ktorého však budeme môcť vytvoriť konkrétnejší a ucelenejší obraz o živote Rómov na Slovensku v skúmanom období.

Príl. 1: Výber z dobovej bibliografie²⁰

Jacobus Thomasius: Gründliche historische Nachricht von denen Ziegeunern, Darinnen nebst andern Merckwürdigkeiten dieses Volcks in sonderheit desselben Ursprung und erstes Vaterland, Ankunfft, Fortpflanzung und Ausbreitung in Teutschland und andern Europäischen Ländern aus bewährten Geschicht-Schreibern kürztlich gezeiget und erwiesen wird. Franckfurt und Leipzig: 1748, 63 s.

Samuel Augustini ab Hortis: Cigáni v Uhorsku/Zigeuner in Ungarn 1775. Bratislava: 1995, 203 s.²¹
Jacob Carl Christoph Rüdiger: Von der Sprache und Herkunft der Zigeuner aus Indien. Leipzig: 1782.

Bakša: Obecný úrad Kokšov-Bakša, 2002, s. 121 – 122; TKÁČOVÁ, A.: Rómovia v Uhorsku v období od vlády Márie Terézie po vznik I. ČSR. In: VAŠEČKA, M. (Ed.): Čačipen pal o Roma. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, 2002, s. 31 – 42; TKÁČOVÁ, A.: Rómovia v Turnianskej stolici v 18. storočí. Človek a spoločnosť, 5, 2002, 4, <http://www.saske.sk/cas/4-2002/index.html>; TKÁČOVÁ, A.: The Roma from the Reign of Empress Mária Terézia until the first Czechoslovak Republic. In: VAŠEČKA, M. – JURÁSKOVÁ, M. – NICHOLSON, T. (Eds.): Čačipen pal o Roma. A Global Report on Roma in Slovakia. Bratislava: Institute for Public Affairs, 2003, s. 23 – 34.

- 19 Myslí sa tým najmä nekritické preberanie a čerpanie informácií z odbornej monografie Emílie Horváthovej: Cigáni na Slovensku, ktorá bola na tú dobu (60. roky) prelomovým a doteraz ešte neprekonaným dielom. Toto dielo však, vzhľadom na svoju rozsiahlosť (zahŕňa historický vývoj Rómov nielen na území Slovenska, ale aj v celej Európe, navyše dielo obsahuje aj obsírnú etnografickú časť), nemohlo v plnej miere a do hĺbky obsiahnuť problematiku dejinného vývoja Rómov na našom území. Autorka v mnohých prípadoch len naznačila istú problematiku, resp. upozornila na nejakú nevyjasnenú otázku, ktorá by si zaslúžila ďalšiu pozornosť, ale, žiaľ, po vydaní spomínanej monografie už viac nepokračovala v začatej práci.
- 20 Boli vybrané viac-menej len historicko-etnografické diela, ktoré vznikli v 18.–19. storočí a ktoré sa vzťahujú aj na územie Uhorska, a tým aj na územie dnešného Slovenska, ktoré bolo jeho súčasťou.
- 21 Pôvodne toto dielo vyšlo po jednotlivých častiach (úvod + 39 pokračovaní) v rokoch 1775 až 1776 v časopise Kaiserlich Königliche allergnädigste privilegierte Anzeigen aus sämtlichen Kaiserl. königl. Erbländer pod názvom Von den heutigen Zustande, sonderbaren Sitten und Lebensart, wie auch von den übrigen Eigenschaften und Umständen der Zigeuner in Ungarn, čo v preklade znamená O dnešnom stave, zvláštnych mravoch a spôsobe života, ako aj o ostatných vlastnostiach a danostiach Cigánov v Uhorsku.

- Heinrich Moriz Gottlieb Grellmann: Historischer Versuch über die Zigeuner. Göttingen: 1787, 358 s.²²
- Johann Gottfried Hasse: Die Zigeuner im Herodot oder neue Aufschlüsse über die ältere Zigeuner-Geschichte. Königsberg: 1803.
- Christoph von Stiebar: Abschiebung der Zigeuner in ihre Heimat – Krems, 15. 8. 1811. Circularre und Kreisschreiben 1811.
- J. P. Kindler: Interessante Mittheilungen über die Zigeuner. Nürnberg: 1831.
- Th. Tetzner: Geschichte der Zigeuner, ihre Herkunft, Natur und Art. Weimar und Ilmenau: 1835.
- Carl von Heister: Ethnographische und geschichtliche Notizen über die Zigeuner. Königsberg: 1842, 160 s.
- August Friedrich Pott: Die Zigeuner in Europa und Asien. Halle: 1844 – 1845.²³
- Newbold: The Gypsies of Egypt. London: 1856.
- Nöggerath: Über die Eigenthümlichkeiten und Geschichte der Zigeuner. Köln: 1857.
- Emil Reinbeck: Die Zigeuner. Eine wissenschaftliche Monographie nach historischen Quellen bearbeitet. Salzkotten und Leipzig: 1861, 94 s.
- Franz von Liszt: die Zigeuner und ihre Musik in Ungarn. Mainz: 1861²⁴, 259 s.
- Richard Liebich: Die Zigeuner in ihrem Wesen und in ihrer Sprache. Leipzig: 1863, 270 s.
- Simpson: History of the Gipsies. London: 1865.
- Rudolf Wratislaw Graf von Mitrowic: Versuch einer Darstellung der Lebensweise, Herkunft und Sprache der Zigeuner im Allgemeinen und der in Oesterreich lebenden Zigeuner insbesondere. Prag: 1868.
- Carl Hopf: Die Einwanderung der Zigeuner in Europa. Gotha: 1870, 47 s.
- Jan Karel Hraše: Persekuce cikánův zemích koruny České v XVIII. století. Světozor, 5, 1871, 2–4, s. 18 – 31.
- Franz Xaverion Miklosich: Ueber die Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Europas. Wien: 1872 - 1880.
- Johann Heinrich Schwicker: Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen. Wien und Teschen: 1883, 187 s.
- Robert Freiherr von Kittlitz: Die Zigeuner. Heidelberg: 1885, s. 353 – 394.
- Heinrich von Wlislöcki: Vom wandernden Zigeunervolke. Hamburg: 1890, 390 s.

Príloha 2: Bibliografické publikácie k rómskej problematike

V Slovenskej republike:

- KONEČNÁ, K. (Ed.): História a súčasnosť rómskej rodiny. Výberová bibliografia. Štátna vedecká knižnica v Košiciach, 1994, 165 s.
- FARAH, V.: Rómovia v literatúre (1945 – 1999). Výberová bibliografia. Košice: Krajská štátna knižnica, 2000, 128 s.
- FARAH, V.: Edukácia rómskej mládeže. Výberová bibliografia. Košice: Štátna vedecká knižnica v Košiciach, 2003, 201 s.

22 Ide o druhé, rozšírené a o nové poznatky doplnené vydanie staršej verzie z roku 1783 (GRELLMANN, H. M. G.: Die Zigeuner. Ein historischer Versuch über die Lebensart und Verfassung Sitten und Schicksahle dieses Volkes in Europa, nebst ihrem Ursprunge. Dessau und Leipzig: 1783, 274 s.).

23 Toto dielo bolo vydané v reedícii v Leipzigu v roku 1964.

24 Uvedené dielo vyšlo tiež v roku 1883.

V Českej republike:

PELLAR, R.: Bibliografie: Bibliografie z romistické literatúry. Olomouc: PF Univerzity Palackého, 1995.

V Maďarsku:

POMOGYI, L.: A magyarországi cigánység történetének válogatott bibliográfiája. Budapest: 1983, 16 s.

V Nemecku:

Verzeichnis von Werken und Aufsätzen, welche in älterer und neuerer Zeit über die Geschichte und Sprache der Zigeuner veröffentlicht worden sein. Leipzig: 1886, 15 s.

GRONEMEYER, R.: Zigeuner in Osteuropa. Eine Bibliographie zu den Ländern Polen, Tschechoslowakei und Ungarn. Mit einem Anhang über ältere sowjetische Literatur. München – New-York – London – Paris: 1983, 263 s.

HOHMANN, S. J.: Neue deutsche Zigeunerbibliographie. Frankfurt am Main – Berlin – Bern – New-York – Paris – Wien: 1992, 259 s.

DJURIC, R.: Die Literatur der Roma und Sinti. Berlin: 2002, 208 s.

Rómovia v Prešovskom kraji

Alexander Mušíinka

Vo svojom krátkom príspevku by som chcel predstaviť čitateľom situáciu rómskych komunít v Prešovskom kraji. Hneď na úvod chcem zdôrazniť, že nepôjde o vyčerpávajúcu analýzu celej tejto problematiky v skúmanom regióne, ale iba o určitú sondu, ktorá môže byť nápomocná pri ďalších výskumoch tohto etnika, ako aj pri analýzách, programoch a pod.

Vo svojom príspevku sa nebudem orientovať na všetky komunity v Prešovskom kraji, ako naznačuje názov príspevku, ale obmedzím sa výlučne na komunity v dedinskom prostredí, t. j. rómske komunity v mestách ostávajú mimo môjho záujmu.

Všetky údaje, ktoré používam v tomto príspevku, boli získané na základe terénnych výskumov, dotazníkov a vizitácií komunít, obcí, obecných úradov a pod. v Prešovskom kraji. Tieto výskumy sa realizovali v rámci aktivít Krajského centra pre rómske otázky v Prešove¹ a tiež v rámci grantu VEGA č. 2/1156/21 – Národnostné menšiny na Slovensku a migračné procesy v rokoch 1945 – 1960. V rámci týchto aktivít spolupracovníci² KCpRO, ako aj ja osobne sme navštívili alebo kontaktovali v rokoch 2001 – 2002 všetky obce Prešovského kraja a zisťovali sme základné údaje o rómskych societách v ich administratívnej správe. Údaje takto získané mali slúžiť ako podkladový materiál na lepšie pochopenie a plánovanie aktivít ako štátnej správy tak tretieho sektora zameraných na zlepšenie postavenia Rómov na Slovensku. Vychádzali sme zo základnej premisy, že ak nebudeme mať prehľad o počte rómskych komunít, o počtoch ľudí v nich žijúcich, kvalite ich života a pod., nie je možné vytvárať a plánovať aktivity smerujúce k tejto cieľovej skupine.

Naším zámerom nebolo sčítanie Rómov, ale zmapovanie tejto komunity na území Prešovského kraja. V následnom období sa takýto monitoring rozšíril na cele Slovensko a v súčasnosti ho, v komplexnejšej podobe, realizuje skupina spolupracovníkov Inštitútu pre verejné otázky z Bratislavy, Nadácie S.P.A.C.E. z Bratislavy a KcpRO.

Dost' zásadným problémom, s ktorým sme sa pri získavaní údajov v teréne stretli, bol problém definície Rómov ako takých. Na základe platných zákonov a nariadení v Slovenskej republike je jasné, koho je možné považovať za príslušníka daného národa či národnostnej menšiny. Podobne aj v odbornej literatúre a diskusiách je problematika etnickej identifikácie široko prezentovaná. V krátkosti povedané, v súčasnej dobe prevažuje názor, že etnicita je individuálna (pocitová) záležitosť, ktorá v plnej miere záleží na osobnom deklarovaní jednotlivca. Pre naše potreby však tento prístup nebol dost' dobre použiteľný, a preto sme zvolili prístup iný. Nebolo možné aby sme všetkých potencionálnych nositeľov rómskej etnicity individuálne oslovovali. V neposlednom rade toto bolo realizované v rámci sčítania ľudu v roku 2001, kedy sa k rómskej národnosti prihlásilo 89 920 obyvateľov Slovenska. Nechceme na tomto mieste polemizovať, či je alebo nie je toto číslo poddimenzované (v každom prípade musíme akceptovať toto číslo ako jediné objektívne), avšak pre potreby aplikovateľných opatrení v rámci riešenia tzv. rómskej

1 Krajské centrum pre rómske otázky (KcpRO) vzniklo v roku 2001 v rámci aktivít medzinárodného grantu - Projekt rozvoja rómskych komunít – II. fáza, ktorý poskytla Kanadská agentúra pre medzinárodný rozvoj a realizovala ho University College of the Cariboo v Kamloops (Kanada). Viac viz www.rom.sk.

2 Pri tejto príležitosti chcem vysloviť poďakovanie mojej manželke Miroslave, ktorá ako spolupracovníčka KCpRO sa najväčšou mierou podieľala na kompletizácii týchto údajov.

problematiky absolútne nepresné. V našich výskumoch sme preto **nezisťovali etnicitu Rómov**, to znamená nezisťovali sme počty a status Rómov na základe ich vlastného deklarovania, ale zisťovali sme počty a charakter komunít, ktoré **sú okolitou majoritou vnímané ako rómske** a ako k takým sa k nim aj v spoločenských vzťahoch pristupuje. Nezisťovali sme teda deklarovajú etnicitu, ale etnicitu pripísanú.

Takýto prístup má svoje úskalia. Použitím tohto metodologického prístupu môže dôjsť k tomu, že v nami zistených číslach sa mohli ocitnúť z jednej strany príslušníci iných národov a národností a zároveň z druhej strany tento výskum nemusel postihnúť tých Rómov, ktorí sa k svojej etnicite hlásia, ale okolitá majorita ich za nich nepovažuje. V prvom prípade tu môže ísť napríklad o nerómov (gádžov), ktorí trvalo bývajú v rómskych komunitách a z druhej strany môže ísť o tých Rómov, ktorí bývajú plne integrované v rámci majoritnej populácie (pováčšine môže ísť o obce, kde takíto Rómovia môžu vytvárať iba štatisticky minimálny počet) alebo takých, ktorí žijú v zmiešaných manželstvách a pod. Na druhej strane som si vedomý, že tieto počty sa v časovom horizonte neustále menia a zároveň ide fakticky iba o odhady, v ktorých chybovosť je priamo úmerná veľkosti komunity a obce – čím väčšia obec, tým je pravdepodobnejšie, že počty ľudí označovaných ako Rómovia budú nepresnejšie. Som presvedčený, že pre potreby, ktoré som uviedol vyššie, je na lokálnej úrovni dostatočná znalosť kvantitatívnych údajov, chybovosť ktorých je štatisticky nevýznamná (nemá zásadný alebo významný vplyv na celkové výsledky).

Podľa zákona o územnom a správnom usporiadaní Slovenskej republiky 24. 7. 1996 je v Prešovskom kraji 13 okresov, v rámci ktorých je 666 obcí.³ Z tohto čísla je 23 miest a 643 dedín. Detailnejšie viď tab 1.

Okres	Dediny	Mestá	Spolu
Bardejov	85	1	86
Humenné	61	1	62
Kežmarok	39	3	42
Levoča	31	2	33
Medzilaborce	22	1	23
Poprad	26	3	29
Prešov	89	2	91
Sabinov	41	2	43
Snina	33	1	34
Stará Ľubovňa	42	2	44
Stropkov	42	1	43
Svidník	66	2	68
Vranov n/Topľou	66	2	68
Spolu	643	23	666

3 Všetky administratívne údaje sú prevzaté z knihy KOREC, P. – LAUKO, V. – TOLMÁČI, L. – ZUBRICZ-KÝ, G. – MIČETOVÁ, E.: Kraje a okresy Slovenska. Nové administratívne členenie. Bratislava:: Q111, 1997, 392 str. Všetky štatistické údaje sú prevzaté z publikácií Slovenského štatistického úradu Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001 za okresy a obce, ktoré vyšli pre jednotlivé okresy v roku 2003.

V týchto 643 obciach žije celkovo 391 771 obyvateľov, z ktorých sa 19 086 (4,87 %) hlási k rómskej národnosti. Podľa vyššie uvedených kritérií tu žije 59 290 (15,13 %) ľudí, ktorí sú označovaní ako Rómovia. To znamená, že priemerná dedina v Prešovskom kraji má približne 609,29 obyvateľov, z ktorých sa 29,68 hlási k rómskej národnosti a 92,21 je majoritou za Rómov považovaných.

Z týchto 643 dedín však Rómovia sú identifikovaní iba v 267 obciach. Prehľad počtu obcí podľa jednotlivých okresov, v ktorých sú Rómovia identifikovaní, ukazuje tabuľka č. 2. V zátorke je uvedený percentuálny podiel týchto dedín na celkovom počte dedín v okrese. Tučným písmom sú označené tie okresy, kde percentuálny podiel je nad priemerným.

Okres	celkový počet dedín	dediny s rómskym obyvateľstvom
Bardejov	85	30 (35,29 %)
Humenné	61	15 (24,59 %)
Kežmarok	39	20 (51,28 %)
Levoča	31	13 (41,94 %)
Medzilaborce	22	9 (40,91 %)
Poprad	26	22 (84,62 %)
Prešov	89	35 (39,33 %)
Sabinov	41	17 (41,46 %)
Snina	33	11 (33,33 %)
Stará Ľubovňa	42	14 (33,33 %)
Stropkov	42	21 (50,00 %)
Svidník	66	28 (42,42 %)
Vranov n/Topľou	66	32 (48,48 %)
Spolu	643	267 (41,52 %)

Ako ukazuje táto tabuľka, najväčší počet dedín (v absolútnych číslach), v ktorých sú identifikovaní Rómovia, je v okresoch Prešov, Vranov n/Topľou a Bardejov a naopak najmenší počet je v okresoch Medzilaborce, Snina a Levoča. Vzhľadom na značnú diferencovanosť v počte dedín v jednotlivých okresoch (na jednej strane Prešov s 89 dedinami a na druhej strane Medzilaborce s 22 dedinami) viac objektívne je percentuálne zastúpenie takýchto dedín v okrese. V tomto ohľade najvyšší počet dedín s identifikovaným rómskym obyvateľstvom je v okresoch Poprad, Kežmarok a Stropkov na druhej strane najmenší počet je v okresoch Humenné, Snina a Stará Ľubovňa.

V týchto číslach sú zastúpené aj obce, v ktorých je iba veľmi malá komunita, ktorá je identifikovaná ako rómska, často ide iba o niekoľko osôb. Ak z našej vzorky vyčleníme tie dediny, kde celkový počet identifikovaných Rómov je menší ako 50, zistíme, že celkový počet sledovaných obcí klesol na číslo 178, pričom počet Rómov v týchto obciach klesol iba o 1786 ľudí (z pôvodných 59 290 na 57 504 ľudí). V týchto obciach žije celkovo 200 961 obyvateľov, z ktorých sa 18 499 (9,21 %) hlási k rómskej národnosti. Podľa vyššie uvedených kritérií tu žije 57 504 (28,61 %) ľudí, ktorí sú označovaní ako Rómovia. Priemerná dedina z tejto vzorky má približne 1128,99 obyvateľov, z ktorých sa 103,93 hlási k rómskej národnosti a 323,06 je majoritou za Rómov považovaných.

Takto upravený počet obcí podľa jednotlivých okresov ukazuje tabuľka č. 3. V tabuľke je uvedený aj pokles počtu obcí v jednotlivých okresoch vyjadrený absolútnymi číslami, ako aj v percentách.

Okres	celkový počet dedín	dediny s viac ako 50 člennou rómskou komunitou	pokles počtu dedín
Bardejov	85	20 (23,53 %)	-10 (-11,76 %)
Humenné	61	9 (14,75 %)	-6 (-9,84 %)
Kežmarok	39	17 (43,59 %)	-3 (-7,69 %)
Levoča	31	8 (25,81 %)	-5 (-16,13 %)
Medzilaborce	22	2 (9,09 %)	-7 (-31,82 %)
Poprad	26	19 (73,08 %)	-3 (-11,54 %)
Prešov	89	28 (31,46 %)	-7 (-7,87 %)
Sabinov	41	12 (29,27 %)	-5 (-12,19 %)
Snina	33	6 (18,18 %)	-5 (-15,15 %)
Stará Ľubovňa	42	12 (28,57 %)	-2 (-4,76 %)
Stropkov	42	5 (11,90 %)	-16 (-38,1 %)
Svidník	66	12 (18,18 %)	-16 (-24,24 %)
Vranov n/Topľou	66	28 (42,42 %)	-4 (-6,06 %)
Spolu	643	178 (27,68 %)	-89 (-13,84 %)

Ako ukazuje táto tabuľka, najväčší počet dedín (v absolútnych číslach), v ktorých bola identifikovaná viac ako 50-členná rómska komunita, je opäť v okresoch Prešov, Vranov n/Topľou a Bardejov a naopak najmenší počet je v okresoch Medzilaborce, Stropkov a Snina. Percentuálne aj naďalej bude vynikať okres Poprad, za ktorým sú okresy Kežmarok a Vranov n/Topľou, z opačnej strany najmenšie percentuálne zastúpenie je v okresoch Medzilaborce, Stropkov a Humenné.

V tejto tabuľke ešte viacej vyniknú regionálne rozdiely vo veľkosti komunit, ak sa pozrieme na pokles počtu dedín, v ktorých sú iba nevelké rómske komunity. V absolútnych číslach najstabilnejšie, t. j. zaznamenali najmenší pokles počtu dedín, sú okresy Stará Ľubovňa, Poprad a Kežmarok (v percentuálnom vyjadrení sú to Stará Ľubovňa, Vranov n/Topľou a Kežmarok). Na druhej strane, najväčšie rozdiely sú viditeľné v okresoch Stropkov, Svidník a Bardejov (v percentuálnom vyjadrení zase okresy Stropkov, Medzilaborce a Svidník).

Ako je vidieť z uvedených prehľadov, v Prešovskom kraji sú badateľné veľmi výrazne disproporcie v zastúpení rómskych komunit v jednotlivých okresoch. Najviac zastúpení sú Rómovia na Spiši (okresy Poprad, Kežmarok, Levoča), ďalej okresy Stará Ľubovňa, Prešov, Sabinov, Bardejov a Vranov n/Topľou. V týchto regiónoch sú zastúpené aj početné rómske komunity. Typickým príkladom je práve okres Stará Ľubovňa, kde z celkového počtu 14 dedín, v ktorých sú rómske komunity, sú iba 2, v ktorých rómska komunita má menej ako 50 ľudí; alebo okres Poprad, kde z 21 dedín málopočetné komunity majú iba 3 dediny. Práve v týchto okresoch sa nachádzajú aj najpočetnejšie rómske komunity – v okrese Sabinov Jarovnice s 2998 členou rómskou komunitou, Lomnička v Starej Ľubovni (1581 ľudí) alebo Veľká Lomnica (1358 ľudí) či Rakúsy (1349 ľudí) v okrese Kežmarok.

Na druhej strane, pomerne málo sú Rómovia zastúpení v severovýchodnej oblasti Prešovského kraja (Humenné, Svidník, Stropkov, Snina a Medzilaborce). Aj keď aj v tomto regióne nájdeme rómske komunity v relatívne mnohých dedinách, poväčšine ide práve o malé komunity do 50

ľudí. Asi najvýraznejšie je to vidieť v okrese Stropkov, kde z 21 dedín, v ktorých bývajú Rómovia, sú až v 16 dedinách málopočetné rómske komunity do 50 ľudí; alebo v okrese Svidník, kde z celkového počtu 28 dedín málopočetné komunity sú až v 16 dedinách.

Vysvetlenie príčin takejto disproporcie čaká na svoj výskum, ale dá sa predpokladať, že určitý vplyv na tento stav mal aj fakt, že tieto okresy v ktorých sú výraznejšie zastúpené početnejšie rómske komunity patrili už v ďalekej minulosti k prosperujúcim a okrem iného sa tu nachádzali hlavne obchodné cesty a komunikačné ťahy (cesty, železnica a pod.).

Posledným údajom, ktorým sa budem vo svojom príspevku zaoberať, je percentuálne zastúpenie Rómov v jednotlivých obciach. V zmysle zákonov a nariadení platných v Slovenskej republike v obciach, kde počet ľudí hlásiacich sa k jednotlivým národnostným menšinám prevyšuje 20 % celkovej populácie, môže táto menšina v úradnom styku používať jazyk národnostnej menšiny, obce a úradné inštitúcie môžu byť označené v jazyku menšiny a pod. Podľa výsledkov sčítania ľudu z roku 2001 v Prešovskom kraji je 22 obcí, v ktorých sa viacej ako 20 % obyvateľov prihlásilo k rómskej národnostnej menšine. Zoznam týchto obcí ukazuje tabuľka č. 4.

P.č.	Obec	Okres	Poč. obyvateľov	Oficiálny počet Rómov	oficiálne % Rómov v obci
1	Jurské	Kežmarok	758	637	84,04
2	Mirkovce	Prešov	929	569	61,25
3	Podhorany	Kežmarok	1 417	772	54,48
4	Čičava	Vranov n/T.	899	439	48,83
5	Ostrovany	Sabinov	1 500	659	43,93
6	Prosačov	Vranov n/T.	176	73	41,48
7	Olejníkov	Sabinov	368	139	37,77
8	Čaklov	Vranov n/T.	2 166	678	31,30
9	Červenica	Prešov	706	220	31,16
10	Toporec	Kežmarok	1 622	494	30,46
11	Miková	Stropkov	173	48	27,75
12	Rakúsy	Kežmarok	1 929	532	27,58
13	Svinia	Prešov	1 323	358	27,06
14	Nižný Tvarožec	Bardejov	454	115	25,33
15	Banské	Vranov n/T.	1 458	337	23,11
16	Soľ	Vranov n/T.	2 202	500	22,71
17	Veľká Lomnica	Kežmarok	3 573	791	22,14
18	Malý Slavkov	Kežmarok	774	168	21,71
19	Hlinné	Vranov n/T.	1 548	333	21,51
20	Hermanovce	Prešov	1 467	313	21,34
21	Kružlová	Svidník	558	117	20,97
22	Stráne pod Tatrami	Kežmarok	1 147	233	20,31

Ak by sme však na uplatnenie vyššie uvedených zákonov a nariadení použili počty Rómov na základe im pripísanej etnicity, t. j. počty Rómov, ako ich kvantifikuje majorita, výsledky by sa značne zmenili. Počet dedín v Prešovskom kraji, kde počet Rómov presahuje 20 % celkového počtu obyvateľov, je v takomto prípade 116.

P. č.	Obec	Okres	Poč. obyvateľov	počet Rómov identifikovaných majoritou	% Rómov identifikovaných majoritou	Oficiálny počet Rómov	Oficiálne % Rómov v obci
1	Lomnička	Stará Ľubovňa	1 516	1581	104,29	113	7,45
2	Jurské	Kežmarok	758	752	99,21	637	84,04
3	Chmin.Jakubovany	Prešov	1 153	1092	94,71	0	0,00
4	Stráne pod Tatrami	Kežmarok	1 147	992	86,49	233	20,31
5	Varadka	Bardejov	168	135	80,36	26	15,48
6	Výborná	Kežmarok	823	613	74,48	14	1,70
7	Jarovnice	Sabinov	4 051	2998	74,01	660	16,29
8	Varhaňovce	Prešov	991	729	73,56	26	2,62
9	Rakúsy	Kežmarok	1 929	1349	69,93	532	27,58
10	Podhorany	Kežmarok	1 417	975	68,81	772	54,48
11	Malý Slivník	Prešov	640	440	68,75	91	14,22
12	Holumnica	Kežmarok	777	520	66,92	116	14,93
13	Krížová Ves	Kežmarok	1 613	1079	66,89	162	10,04
14	Petrová	Bardejov	597	388	64,99	102	17,09
15	Červenica	Prešov	706	456	64,59	220	31,16
16	Ihľany	Kežmarok	1 251	800	63,95	168	13,43
17	Ďurďoš	Vranov n/T.	229	144	62,88	16	6,99
18	Cigeľka	Bardejov	431	269	62,41	39	9,05
19	Frička	Bardejov	251	155	61,75	29	11,55
20	Ostrovany	Sabinov	1 500	910	60,67	659	43,93
21	Doľany	Levoča	382	228	59,69	43	11,26
22	Mirkovce	Prešov	929	549	59,10	569	61,25
23	Zbudské Dlhé	Humenné	555	326	58,74	45	8,11
24	Toporec	Kežmarok	1 622	952	58,69	494	30,46
25	Prosačov	Vranov n/T.	176	103	58,52	73	41,48
26	Vydrník	Poprad	897	524	58,42	28	3,12
27	Kružľová	Svidník	558	308	55,20	117	20,97
28	Roztoky	Svidník	294	159	54,08	13	4,42
29	Žehra	Prešov	795	420	52,83	15	1,89
30	Čičava	Vranov n/T.	899	467	51,95	439	48,83
31	Svinia	Prešov	1 323	684	51,70	358	27,06

32	Kamenná Poruba	Vranov n/T.	1 054	531	50,38	117	11,10
33	Rokycany	Prešov	733	365	49,80	44	6,00
34	Krajná Bystrá	Svidník	335	164	48,96	23	6,87
35	Tuhrina	Prešov	405	198	48,89	45	11,11
36	Hlinné	Vranov n/T.	1 548	724	46,77	333	21,51
37	Kečkovce	Svidník	230	107	46,52	11	4,78
38	Lenartov	Bardejov	941	435	46,23	8	0,85
39	Jánovce	Poprad	1 116	509	45,61	71	6,36
40	Kučín	Vranov n/T.	479	217	45,30	62	12,94
41	Lesiček	Prešov	266	120	45,11	31	11,65
42	Zámutov	Vranov n/T.	2 689	1160	43,14	106	3,94
43	Čaklov	Vranov n/T.	2 166	924	42,66	678	31,30
44	Hranovnica	Poprad	2 442	1031	42,22	294	12,04
45	Soľ	Vranov n/T.	2 202	910	41,33	500	22,71
46	Ladomirová	Svidník	838	338	40,33	23	2,74
47	Zborov	Bardejov	2 707	1084	40,04	262	9,68
48	Vechec	Vranov n/T.	2 123	850	40,04	295	13,90
49	Lučivná	Poprad	943	375	39,77	55	5,83
50	Palota	Medzilaborce	183	72	39,34	25	13,66
51	Nižný Komárnik	Svidník	165	64	38,79	5	3,03
52	Veľká Lomnica	Kežmarok	3 573	1358	38,01	791	22,14
53	Ruská Voľa	Vranov n/T.	93	35	37,63	12	12,90
54	Hrabské	Bardejov	567	212	37,39	19	3,35
55	Bodružal	Svidník	59	22	37,29	0	0,00
56	Veľkrop	Stropkov	220	80	36,36	35	15,91
57	Slovenská Volová	Humenné	478	170	35,56	34	7,11
58	Malý Slavkov	Kežmarok	774	275	35,53	168	21,71
59	Huncovce	Kežmarok	2 272	807	35,52	433	19,06
60	Nižná Jablonka	Humenné	180	62	34,44	1	0,56
61	Mengusovce	Poprad	579	199	34,37	79	13,64
62	Lukov	Bardejov	560	191	34,11	4	0,71
63	Olejníkov	Sabinov	368	125	33,97	139	37,77
64	Šarišská Poruba	Prešov	396	131	33,08	31	7,83
65	Vyšný Mirošov	Svidník	604	195	32,28	111	18,38
66	Stročín	Svidník	476	153	32,14	41	8,61
67	Spišský Štiavnik	Poprad	2 019	634	31,40	271	13,42
68	Jastrabie n/Topľou	Vranov n/T.	390	122	31,28	0	0,00
69	Stará Lesná	Kežmarok	893	279	31,24	124	13,89

70	Žalobín	Vranov n/T.	731	228	31,19	40	5,47
71	Hunkovce	Svidník	347	107	30,84	32	9,22
72	Gánovce	Poprad	1 005	309	30,75	122	12,14
73	Miková	Stropkov	173	53	30,64	48	27,75
74	Gerlachov	Poprad	781	237	30,35	22	2,82
75	Skrabské	Vranov n/T.	684	204	29,82	1	0,15
76	Banské	Vranov n/T.	1 458	430	29,49	337	23,11
77	Šarišská Trstena	Prešov	263	77	29,28	0	0,00
78	Ondavské Matiašovce	Vranov n/T.	804	233	28,98	152	18,91
79	Švábovce	Poprad	994	288	28,97	71	7,14
80	Malá Domaša	Vranov n/T.	450	130	28,89	0	0,00
81	Nová Lesná	Poprad	1 435	400	27,87	74	5,16
82	Lascov	Bardejov	519	144	27,75	15	2,89
83	Vikartovce	Poprad	1 712	473	27,63	128	7,48
84	Jakubany	Stará Lubovňa	2 415	667	27,62	378	15,65
85	Šarišské Jastrabie	Stará Lubovňa	1 105	305	27,60	49	4,43
86	Dlhé Stráže	Levoča	502	138	27,49	0	0,00
87	Jezersko	Kežmarok	113	31	27,43	0	0,00
88	Nížny Tvarožec	Bardejov	454	122	26,87	115	25,33
89	Snakov	Bardejov	642	171	26,64	91	14,17
90	Karná	Humenné	447	117	26,17	54	12,08
91	Sačurov	Vranov n/T.	1 962	511	26,04	202	10,30
92	Poša	Vranov n/T.	820	213	25,98	1	0,12
93	Kendice	Prešov	1 617	410	25,36	90	5,57
94	Chmiňany	Prešov	1 427	356	24,95	15	1,05
95	Hermanovce	Prešov	1 467	363	24,74	313	21,34
96	Veľký Slavkov	Poprad	1 121	273	24,35	40	3,57
97	Andrejová	Bardejov	306	74	24,18	47	15,36
98	Abranovce	Prešov	534	129	24,16	38	7,12
99	Uzovské Pekľany	Sabinov	382	91	23,82	55	14,40
100	Spišský Štvrtok	Levoča	2 273	537	23,63	139	6,12
101	Lúčka	Svidník	253	58	22,92	0	0,00
102	Brekov	Humenné	1 249	285	22,82	19	1,52
103	Rokytov	Bardejov	528	120	22,73	1	0,19
104	Terňa	Prešov	1 036	235	22,68	88	8,49
105	Batizovce	Poprad	2 028	454	22,39	123	6,07
106	Kyjov	Stará Lubovňa	769	171	22,24	23	2,99

107	Nižný Hrabovec	Vranov n/T.	1 631	360	22,07	76	4,66
108	Kolačkov	Stará Lubovňa	1 026	226	22,03	0	0,00
109	Šindliar	Prešov	547	119	21,76	17	3,11
110	Ruská Nová Ves	Prešov	916	199	21,72	10	1,09
111	Kurov	Bardejov	546	118	21,61	96	17,58
112	Dravce	Levoča	772	165	21,37	115	14,90
113	Klenová	SN	535	112	20,93	7	1,31
114	Spišský Hrhov	Levoča	963	200	20,77	44	4,57
115	Spišská Teplica	Poprad	1 835	380	20,71	33	1,80
116	Rudlov	Vranov n/T.	648	131	20,22	11	1,70

Vo svojom príspevku som chcel iba poukázať na niektoré aspekty problematiky kvantifikácie a klasifikácie rómskeho obyvateľstva v Prešovskom kraji. Bol by som rád, ak by tento príspevok bol vnímaný iba ako úvodná sonda do skúmanej problematiky a údaje o počte Rómov, ako ich identifikuje majorita, boli vnímané iba ako viac alebo menej presné odhady, ktoré sa vzhľadom na zvýšenú mobilitu v týchto komunitách, ako aj vzhľadom na demografický vývoj neustále menia.

Jazyková situácia ako obraz medzietnických vzťahov

Ladislav Bartko

1.0. Pod pojmom a termínom jazyková situácia sa v našej odbornej literatúre rozumejú jednak mimojazykové podmienky, v ktorých odznieva výpoveď, t. j. účastníci rečového aktu a pozadie, na ktorom sa rečový akt odohráva, jednak množina jazykov, prípadne aj nárečí, ktoré koexistujú a navzájom na seba vplývajú v istej oblasti vymedzenej nelingvisticky (v istom štáte, kraji a pod.) (Encyklopédia jazykovedy, 1993, s. 205).

Vzhľadom na problematiku medzietnických vzťahov, ktorá je predmetom nášho záujmu, ide nám tu, pochopiteľne, o citovaný druhý význam uvedeného pojmu a termínu jazyková situácia. K bližšej charakteristike tohto významu sa ešte žiada dodať, že dominantou systému jazykovej situácie v uvedenom chápaní je potreba efektívnej komunikácie medzi príslušníkmi jazykového spoločenstva, pričom sa rozlišujú – podľa stupňa heterogénnosti – viaceré typy jazykovej situácie: jednojazyčná, niekoľkojazyčná a mnohojazyčná; heterogénnosť sa tu chápe buď v územnom, alebo sociálnom zmysle; v jazykovej situácii sa rozlišuje jadro a periféria, resp. prechodná zóna medzi jadrami; zmeny v jazykovej situácii vyvolávajú predovšetkým vonkajšie faktory a tieto zmeny sa delia na konvergentné a divergentné (tamže).

Vychádzajúc z uvedenej definície a širšej charakteristiky pojmu jazyková situácia sa v príspevku zamýšľame nad niektorými otázkami súvisiacimi s tým, ako sa v jazykovej situácii istej geograficky, resp. administratívno-správne vymedzenej oblasti odrážajú etnické pomery tejto oblasti – najmä ich vývin, zmeny a vplyv na jazyk a vzájomné spolunažívanie etník. V prístupe k tejto problematike uplatňujeme najmä sociolingvistický aspekt. Ako materiálová báza pre úvahy nám slúžia výsledky našich dialektologických a onomastických výskumov oblasti bývalej Abovskej stolice (jej severnej polovice, ktorá je súčasťou územia Slovenskej republiky). Na pozadí základných poznatkov o historicko-spoločenskom, ekonomickom, kultúrnom a náboženskom vývine tejto oblasti podávame prehľad najdôležitejších doterajších výsledkov výskumu zvolenej problematiky a naznačujeme okruh ďalších úloh tohto výskumu.

2.0. Bývalá Abovská (resp. – po spojení s Turnianskou stolicou – Abovsko-turnianska) stolica svojou rozlohou patrí medzi menšie územné celky na Slovensku, ale jej poloha (tvorí podstatnú časť Košickej kotliny) a širšie súvislosti jej historického vývinu ju zaradili medzi oblasti, ktoré majú veľký význam pre poznanie našej národnej minulosti. Dokonca v súvislosti s riešením otázky osídlenia značnej časti východného Slovenska sa jej pripisuje „uzlovité postavenie“ (Varsik, 1964, s. 6). Celkový vývin tejto geografickej a územno-správnej oblasti bol značne zložitým a komplikovaným procesom.

2.1. Jednou z rozhodujúcich súčastí tohto zložitého procesu bol vývin etnických pomerov a s nimi aj vývin jazykovej situácie Abova. Tento vývin bol silne determinovaný charakterom osídľovania oblasti, ktoré sa označuje ako tzv. striedavé, čo znamená, že sa tu v priebehu stredoveku i v neskoršom období viackrát vymenilo obyvateľstvo, a to obyvateľstvo nerovnakého etnického pôvodu. K pôvodnému slovanskému (slovenskému) obyvateľstvu, ktoré tu bolo usadené asi od 6. – 7. stor., približne od 12. – 13. stor. začalo od juhu prichádzať pomerne početné obyvateľstvo maďarského pôvodu (okrem dedinského obyvateľstva prichádzali na Slovensko, najmä do miest, aj príslušníci privilegovaného stavu, teda maďarská šľachta a duchovenstvo, vrátane ich služobníctva, ďalej remeselníci, úradníci štátnej správy a pod. (pozri Dejiny Sloven-

ska II, 1987, s. 106, 229, 257), na neobývané miesta, prípadne aj do vyľudnených starších slovenských osád (najmä po tatárskom vpáde), alebo aj do slabšie osídlených dovtedajších dedín prichádzalo aj obyvateľstvo nemeckého a rusínskeho pôvodu, ba pripúšťa sa tu aj prítomnosť ruského, chorvátskeho, poľského a azda aj ďalšieho (presne neidentifikovaného románskeho) etnického elementu. V dôsledku týchto pohybov sa mnohé pôvodne slovenské dediny už v stredoveku pomadžarčili alebo ponemčili, prípadne porusínčili, ale v priebehu ďalšieho historického vývinu sa čiastočne alebo úplne vyľudnili (napr. pod vplyvom tureckých nájzdov a stavovských povstaní, po morových epidémiách a pod.), čo viedlo buď k ich zániku, alebo opätovnému osídleniu novým obyvateľstvom, ktorým najmä v 18. a 19. stor. – pri veľkom pohybe obyvateľstva opačným smerom, od severu na juh – bolo predovšetkým obyvateľstvo slovenské zo severnejších oblastí Šariša a Spiša. Tak sa mnohé z týchto pôvodne slovenských, neskôr pomadžarčených, ponemčených či porusínčených dedín (a to i viackrát) znovu úplne alebo čiastočne poslovenčili (tamže, s. 378).

Popri väčšom počte dedín v juhozápadnej časti stolice, ktorých obyvateľstvo na bežnú komunikáciu dodnes buď úplne, alebo prevažne využíva svoje maďarské nárečie, nemecké obyvateľstvo sa postupne asimilovalo vo všetkých obciach okrem Nižného Medzeva, Štós a čiastočne Vyšného Medzeva a rusínske obyvateľstvo a jeho nárečie sa doteraz udržalo iba v obci Hačava. Po obyvateľstve ruského, chorvátskeho, poľského a azda aj vyššie spomenutého románskeho etnického pôvodu neostali v Above – ak necháme bokom pôvodné a čiastočne dodnes zachované názvy ich osád Ruskov, Chorváty, Košická Polianka a Host'ovce nad Bodvou – už nijaké jazykové (nárečové) stopy. Treba ešte dodať, že najstaršie dediny v oblasti (bez ohľadu na národnostnú a jazykovú situáciu v nich v súčasnosti) majú názvy slovanského pôvodu. Dediny s pôvodnými maďarskými alebo nemeckými názvami sú dediny mladšie (bližšie pozri najmä Varsik, 1964, s. 148, 327 – 348; Varsik, 1973, s. 12 – 14, 87, 106 – 107, 240 – 249, 279 – 285, 318 – 320, 476 – 484; Varsik, 1977, s. 179; Petrov, 1928, s. 136, 178).

2.2. Na vývin a formovanie jazykovej situácie do jej dnešnej podoby nepochybne vplývali aj rôzne iné činitele – rozvoj hospodárstva, spoločensko-politických (vrátane náboženských) pomerov, kultúrneho života a i.

2.2.1. Už doklady z hradištnej doby svedčia o tom, že hlavným zamestnaním Slovanov obývajúcich Košickú kotlinu – ako vôbec na celom východnom Slovensku – bolo už v tom čase roľníctvo a chov dobytky (Halaga, 1964, s. 72). Časť obyvateľov bola pracovne zameraná na remeselnícku výrobu a na železiarske hutníctvo (Budinský-Krička, 1964, s. 31). Tento stav prakticky pretrval až do najnovších čias.

Na charakter práce obyvateľov niektorých osád už na začiatku historickej doby poukazujú názvy týchto osád. Tak napr. názov dediny Žarnov naznačuje, že sa tu oddávna vyrábali žarnovy na mletie obilia (pozri napr. Varsik, 1973, s. 315), Dvorníky zasa prezrádzajú, že v nich bývali dvorníci hradu Turna, podobne ako včelári v neďalekých Včelároch; k Starému hradu pri Hornáde, príp. k novému hradu – Abaújváru pravdepodobne mali služobnícky vzťah výrobcovia bočiek v Bočiari a sokoliari v Sokolanoch; na prácu rudokopov poukazuje názov obce Rudník (porov. Krajčovič, 1963, s. 169 – 192).

Kopcovitý západný Abov patril v minulosti po dlhé stáročia (a ešte aj v druhej polovici 19. stor.) k hlavným železiarskym oblastiam na Slovensku (Dejiny Slovenska II, 1968, s. 139). Takmer z každej dediny tejto časti Abova je doklad o existencii baníctva v jej chotári alebo o činnosti hút a hámrov v nej. Dolovalo sa tu železo, meď, striebro, olovo, cín i zlato (Bukovec, Hýľov, Jasov, Košická Belá, Košické Hámre, Nižný Klátov, Nižný Medzev, Opátka, Rudník, Poproč, Štós, Vyšný Klátov, Vyšný Medzev, Zlatá Idka a i.) (Vlastivedný slovník obcí na Slovensku, ďalej VSOS, I – III.; Halaga, 1975, s. 44, 46, 62). Huty boli aj vo východnej časti skúmanej

oblasti – v Slanských vrchoch (Slanská Huta) (VSOS III, 1978, s. 44). Zo 14. stor. je doklad aj o činnosti uhliarov v Čiernom lese (medzi Košicami a Jasovom) (Halaga, 1975, s. 41).

S rozvojom banského podnikania v západnom Above súvisí rozvoj obchodu. Už v 13. stor. sú doložené trhy vo viacerých lokalitách (Košice, Seňa, Turna, Jasov, Moldava a i.) (Halaga, 1975, s. 42, 58). Rozvoj obchodu vo významnej miere napomáhala dopravná sieť, a to po súši (medzinárodný význam mala napr. už v 11. a 12. stor. tzv. poľská cesta, vedúca popri Hornáde k Toryse a odtiaľ na Spiš (Slovensko. Dejiny II, 1978, s. 235), i po vode (staré riečne prístavy boli napr. na Bodve pri Budulove a pri Žarnove) (Halaga, 1975, s. 108).

Významnou je v tejto súvislosti skutočnosť, že Košice, postupne sa vyvíjajúce na väčšie mesto, stali sa už v stredoveku obchodnou metropolou so skladovými a mincovými privilégiami (Halaga, 1967, s. 59), čo v nemalej miere pôsobilo na vytváranie podmienok pre intenzívny obchodný styk ich obyvateľov so širokým okolím i vzdialenejšími oblasťami, a tak i pre intenzívne a časté jazykové kontakty.

2.2.2. Zo sféry spoločenského života v skúmanej oblasti sa v súvislosti s formovaním a vývinovými zmenami jazykovej situácie žiada spomenúť aspoň dve skutočnosti, ktoré výrazným spôsobom participujú na vytváraní celkového charakteru vzťahov obyvateľstva oblasti. Máme tu na myslí najmä náboženské pomery a oblasť ľudovej kultúry.

Ako konštatuje naša súčasná historiografia, kresťanstvo sa na východnom Slovensku, a teda aj v nami skúmanej oblasti, šírilo veľmi pomaly. Dokazujú to zvyšky po pohanských obradoch z 13. stor. (kamenná modla a posvätný háj) na vyvýšení medzi dedinami Seňa (kde sa až do dnešných čias zachoval aj názov pre toto miesto – Isten domb) a Haniska, teda v blízkosti niekdajšieho Starého hradu (Varsík, 1973, s. 304, 327). Ale v nasledujúcom období sa proces christianizácie zrýchlil a pokryl celú oblasť. Z jazykového hľadiska je dôležitý poznatok, že od 16. stor. zasiahla oblasť aj reformácia, a to luteranizmus a kalvinizmus. Do jazykovej situácie zasiahol a aj dlho potom zasahoval predovšetkým kalvinizmus, ktorý sa pôvodne šírili medzi maďarským obyvateľstvom na územiach okupovaných Turkami, v Sedmohradsku a v priľahlých oblastiach a odtiaľ práve prostredníctvom maďarského obyvateľstva prenikal do južných oblastí Slovenska (Dejiny Slovenska II, 1987, s. 37, 267) a tým napomáhal šírenie a upevňovanie maďarského jazyka v týchto oblastiach. Navyše kalvinizácia tu mala pomerne silné nacionálne zafarbenie a otvorené maďarizačné tendencie, čím spôsobovala pomerne vyhranenú polarizáciu obyvateľstva na dve skupiny podľa vierovyznania a zároveň podľa národnostného cítenia: kalvíni reprezentovali v jednotlivých dedinách takmer výlučne maďarský etnický element, kým príslušníci ostatných vierovyznaní (najmä rímskokatolíci a gréckokatolíci) predstavovali živel slovenský. Takýto stav sa udržal až do súčasnosti – v tých zmiešaných obciach, v ktorých sa popri slovenčine v menšom rozsahu používa aj maďarčina, sú slovensko-maďarskými bilingvistami predovšetkým kalvíni.

Slovensko-maďarské spolunažívanie obyvateľov Abova, ktoré trvá viac ako tisíc rokov (sporadicky od príchodu maďarov do Dunajskej kotliny na konci 8. stor., vo väčšej miere približne od roku 955, ku ktorému sa viažu začiatky procesu trvalého usadzovania sa Maďarov v osadách a s tým spojená výmena ich pôvodného stepného pastierstva efektívnejším usadlým dobytkárstvom a neskôr poľnohospodárstvom; pozri Dejiny Slovenska I, 1986, najmä s. 164, 167) našlo svoj výrazný odraz aj v oblasti ľudovej kultúry (ľudovej slovesnej a hudobnej tvorby, zvykov, obyčajov, kroja a pod.), a to vo vzájomných interferenčných prvkoch (na niektoré z nich poukázal už v 60-tych rokoch 19. storočia E. Schwab (Urbancová, 1972, s. 308 – 309), pričom ich miera a charakter je logickým vyjadrením intenzity a povahy okolností a podmienok, ktoré pôsobia na jednej štruktúry na druhú spôsobovali. V tejto súvislosti treba dodať, že obyvatelia Abova hospodársky, spoločensky a kultúrne neinklinovali len ku Košiciam, ale – najmä v južnejšie le-

žiacich obciach – aj k blízkym strediskám v maďarskej jazykovej oblasti, akými boli mestá Gönc a Miškovec.

3.0. Skutočnosť, že na vývin jazyka istého etnicko-jazykového spoločenstva popri iných faktoroch vplýva aj jazyk iného etnicko-jazykového spoločenstva, je v jazykovede všeobecne známa oddávna. Tak je to aj v našej jazykovede. V období svojej prehistórie, a najmä v jednotlivých etapách vývinu dialektológie ako svojej osobitnej vednej disciplíny získala mnoho cenných poznatkov, na základe ktorých dnes možno formulovať isté závery a zovšeobecnenia.

3.1. V našej dialektológii sa napr. už od jej prvopočiatočkov, teda od prvých pokusov o charakteristiku a členenie slovenských nárečí v prácach P. J. Šafárika, J. Kollára a M. M. Hodžu už v prvej polovici 19. storočia, nachádzame zmienky o tom, že podoba našich nárečí je ovplyvnená aj ich kontaktom s nárečiami iných jazykov. Zakladateľ našej dialektológie ako vednej disciplíny S. Cambel vo svojej monografickej práci o východoslovenských nárečiach zo začiatku 20. storočia (Czambel, 1906) širšiemu komplexu faktorov vplývajúcich na vývin našich nárečí, vrátane etnicko-jazykových činiteľov, venoval toľko pozornosti, že táto jeho práca sa z tohto hľadiska pokladá za dosiaľ neprekonaný opis jazykovej situácie na východnom Slovensku, obsahujúci analýzu celého komplexu jazykových vzťahov kontaktujúcich sa jazykových systémov (Dudášová-Kriššáková, 1998, s. 183). S. Cambel si všimol kultúrnu prestíž slovenčiny v bežnej komunikácii na jazykovo a etnicky zmiešaných územiach, akým bola aj oblasť Abovskej stolice, sociálne funkcie slovenčiny, všimol si a opísal rozdiely v reči závisiace od sociálneho rozvrstvenia obyvateľstva, od úrovne jeho vzdelania, od zemepisného faktora, vierovyznania a – čo je z nášho pohľadu teraz osobitne dôležité – aj od národnostnej skladby jednotlivých obcí, čím vlastne urobil u nás prvú výsostne sociolingvisticкую charakteristiku jazykovej situácie na pomerne veľkej oblasti celej skupiny východoslovenských nárečí (tamže, s. 183 – 184).

So sociolingvistickými údajmi dotýkajúcimi sa národnostnej problematiky, jazykových kontaktov a interferencií sa v prácach o abovských nárečiach stretávame až v druhej polovici minulého storočia, a to vo viacerých našich prácach – v menšej miere a prakticky len okrajovo v prácach dialektologických (Bartko, 1978, 1980a, 1981, 1983a, 1987a, 1988, 1990, 1991, 2003), vo väčšom rozsahu v príspevkoch onomastických (Bartko, 1976, 1980b, 1983b, 1987b). Sociolingvisticкую sondou do jazykovej situácie obce Štós, v ktorej sa zachovalo a dodnes, popri iných jazykoch či jazykových varietách, na bežnú komunikáciu časti jej obyvateľov slúži aj pôvodné nemecké (tzv. mantácke) nárečie, je príspevok E. Orságovej (1988). Ani v jednom prípade však nejde o komplexnú charakteristiku vzťahu etnických a jazykových pomerov lokalít či širšej oblasti.

3.2. Napriek vyššie uvedenému konštatovaniu, že doterajšie výsledky výskumu maďarsko-slovenských jazykových kontaktov a interferencie zatiaľ neumožňujú vypracovať komplexnú analýzu tejto problematiky, predsa mnohým z nich možno pripísať hodnotu, ktorá predstavuje dobrý základ pre takúto analýzu. Uvedieme tu aspoň niektoré z nich.

3.2.1 Na základe doterajších poznatkov z výskumu maďarsko-slovenských jazykových kontaktov a interferencie možno podať rámcovú charakteristiku týchto kontaktov ako jednu z hlavných črt jazykovej situácie: Ide tu o kontakt dlhodobý, permanentný a výrazný, navyše taký, ktorý sa realizuje v celej širokej škále komunikačných situácií nositeľov oboch jazykov. Dochádzalo k nemu prakticky vo všetkých sférach života oboch etnických spoločenstiev (samozrejme, v rôznych časových obdobiach a v rôznych územných oblastiach či prostrediach v nerovnakom rozsahu a nerovnakej intenzite), teda tak v oblasti materiálnej kultúry (v pracovnej činnosti v poľnohospodárstve, v remeselnej a obchodnej činnosti, neskôr v rôznych odvetviach priemyselnej výroby atď.), ako aj v duchovnej sfére (v oblasti školstva, kultúry, náboženskej činnosti, v štátnej správe, v oblasti športu atď.).

Jedným z dôsledkov tohto dlhodobého, permanentného a intenzívneho maďarsko-slovenského jazykového kontaktu bola vysoká miera úplnej alebo aspoň čiastočnej bilingválnosti nositeľov oboch kontaktujúcich sa jazykov. Pravda, nerovnaká úroveň spoločenskej prestíže slovenčiny a maďarčiny v spoločnom štáte ich nositeľov (najmä v neskorších obdobiach existencie ich spoločného štátu, osobitne v časoch násilnej maďarizácie na Slovensku v druhej polovici 19. storočia a na začiatku 20. storočia, resp. aj v rokoch 1938 – 1945) mala za následok nerovnakú mieru tejto bilingválnosti: u príslušníkov slovenského etnika bola značne vyššia ako u príslušníkov maďarského etnika.

Pri hodnotení výsledkov jazykovej interferencie v abovských nárečiach sa preto zohľadňuje aj skutočnosť, že popri maďarsko-slovenskom jazykovom kontakte na úrovni nárečie – nárečie sa tu realizoval aj kontakt na úrovni spisovný jazyk (spisovná maďarčina) – abovské nárečie. Pôsobenie spisovnej maďarčiny na abovské nárečia (podobne ako na ostatné slovenské nárečia najmä v južných oblastiach Slovenska) sa uskutočňoval napríklad prostredníctvom školy, štátnej administratívy, tlače, literatúry a pod.

3.2.2. Medzi výsledky maďarsko-slovenskej jazykovej interferencie v abovských (aj ostatných východoslovenských) nárečiach sa našou odbornou literatúrou zaraďuje niekoľko javov v zvukovej rovine jazykového systému, rovnako niekoľko javov v oblasti tvorenia slov a výrazné zastúpenie maďarských lexikálnych prvkov v slovnej zásobe týchto nárečí (vrátane ich onymickej sústavy).

3.2.2.1. V zvukovom systéme týchto nárečí je to napr. čiastočné preniknutie maďarských samohlások *é, ü, ő* na perifériu ich samohláskového podsystemu. Tieto samohlásky fungujú iba v reči bilingválou (úplných, menej u čiastočných), zriedka i u monolingválou, najmä vo výslovnosti proprií (z nich predovšetkým osobných mien typu *Vég, Čököl'* a toponým typu *Čepegö, Kötél* a i.), výnimočne i v niekoľkých apelatívach (napr. *béleš*, maď. *béles* „baloš“, *gögös*, maď. *gögös* „hrdý, nadutý, pyšný“, *dülés*, maď. *gyűlés* „schôdza, zasadanie“ a i.). Uvedené hlásky v súčasnosti rýchlo ustupujú najmä z reči príslušníkov strednej a mladšej generácie a čoraz viac sú nahrádzané najbližšími domácimi hláskami – *é* najčastejšie skupinou *ej* (*béles* > *bejleš*), *ü/ű* samohláskou *u* (*gyűlés* > *dulejš*), alebo *i* (*Günzner* > *Gincner*), *ő/ö* samohláskou *e* (*gögös* > *gegeš*), alebo skupinou *ov* (*temető* > *temetov*)¹ (porov. Bartko, 1976, s. 166 – 168).

V spoluhláskovom subsysteme abovských nárečí (podobne ako v časti nárečí Spiša, južného Zemplína a v nárečí šarišských miest) sa realizovali dve veľké zmeny, ktoré výrazne odlišujú tieto nárečia od ostatných východoslovenských nárečí. Sú to zmeny:

- a) Splynutie neznej velárnej spoluhlásky *x* (spisovné *ch*) so znelou hrtanovou spoluhláskou *h* v jediný znelý hrtanový konsonant *h* (*muxa* > *muha*, *xoroba* > *horoba*, *xudobni* > *hudobni*).

1. Vybraté lexémy (apelatívne aj propriálne) uvádzame kurzívou vo fonetickom prepise, ale z úsporných dôvodov znelé párové konsonanty na ich absolútnom konci ponechávame v neasimilovanej podobe (teda napr. *bitang, Nad'*, nie *bitank, Nat'*), rovnako ponechávame na tomto mieste aj nepárovú znelú fonému *v* (*bagov*, nie *bagou*); znakom *é* označujeme nie dlhú samohlásku *é*, ale maďarskú výslovnosť tohto vokálu ako zúženého *e*; podobne znakom *ü* označujeme maďarskú hlásku *ü/ű* (realizovanú približne uprostred medzi samohláskami *u* a *i*) a znakom *ő* maďarskú hlásku *ő/ö* (realizovanú uprostred medzi samohláskami *o* a *e*); v úvodzovkách (štandardným písmom) podávame výklad významu lexém (pomocou spisovného ekvivalentu alebo opisom) a v zátvorke uvádzame príslušnú maďarskú lexému (zapísanú spisovným maďarským pravopisom), pričom jej význam bližšie charakterizujeme len v tom prípade, ak je odlišný (navyše bližšie nevyšvetľujeme ani prípadné ďalšie významy maďarských slov v súčasnej spisovnej maďarčine); pri hláskových dvojiciach slov typu *hasen/xasen, še/še* uprednostňujeme varianty s realizovanou zmenou *x* > *h*, *ś* > *š* a *ž* > *ž*, ktoré sú v tejto podobe v skúmaných nárečiach rozšírenejšie.

Okrem kontaktu s maďarčinou sa za príčinu realizácie tejto zmeny považuje aj kontakt s nemčinou, prípadne aj s poľštinou. Inventár konsonantických foném všetkých troch spomínaných jazykov totiž neobsahuje hlásku svojimi vlastnosťami identickú so slovenskou neznelou velárou *x* (*ch*), a tak ju používatelia týchto jazykov v styku so slovenským obyvateľstvom automaticky nahrádzali svojou najbližšou hláskou – hrtanovým *h*. Táto hláska (často s oslabenou znelosťou) pod ich vplyvom v procese jazykovej komunikácie prenikla do konsonantického subsystému príslušných slovenských nárečí (porov. napr. Stanislav, 1967, s. 576 – 578; Lipták, 1963, s. 162 – 165; Pauliny, 1963, s. 294; Štolc, 1949, s. 384; Bartko, 1983a, s. 259 – 261; tam aj ďalšia literatúra).

- b) Stvrdenie mäkkých spoluhlások *ś*, *ź* na *š*, *ż* (*śeno* > *šeno*, *śi* > *ši*, *źeleni* > *želeni*, *źima* > *žima*). Veľká väčšina autorov píšucich o tomto jave sa zhoduje v názore, že zdrojom tejto veľkej hláskovej zmeny je najmä kontakt s maďarčinou (konsonantický subsystém maďarčiny pozná totiž len dvojice *s* – *z*, *ś* – *ż* (pozri napr. Liška, 1944, s. 52; Stanislav, c. d., s. 657; Bartko, 1983a, s. 261; tam aj ďalšia literatúra).

3.2.2. V oblasti tvorenia slov sa ako interferenčné javy v našej odbornej literatúre spomína výskyt a fungovanie niektorých prípon, ktorých fonetická podoba je identická so zakončením istého typu slov alebo tvarov slov v maďarčine, príp. aj fungovanie jedného typu hypokoristik. Sú to napríklad tieto prípady:

- a) Fungovanie cudzej prípony *-ista* v pomadžarčenej podobe *-išta*. Vyskytuje sa len v malom množstve nedávno prevzatých slov, napr.: *socijališta*, *komuništa*, *traktorišta*, *baptišta* atď. (maď. *komunista*, *szocialista*... – foneticky *komuništa/komuništa*, *socijališta*). Tendencia meniť spoluhláskové skupiny *sp*, *sk*, *st* v cudzích slovách na *šp*, *šk*, *št* v slovenčine (v nárečiach i v spisovnom jazyku) síce oddávna existuje, no realizuje sa iba na začiatku slov (napr. v slovách ako *šport*, *škandál*, *študent* atď.) a nie v uvedenej prípone.
- b) Výskyt a fungovanie odvodzovacej prípony obyvateľských mien *-an/-čan* v pomadžarčenej podobe *-añ/-čaň*: Myšľa (Nižná Myšľa, Vyšná Myšľa) – *Mišľaň*, Hutka (Nižná Hutka, Vyšná Hutka) – *Hučňa*, Barca – *Barčaň*, Karoš (Skároš) – *Karoščaň*, Košice – *Košičaň* atď. Pravdepodobne tu ide o analógiu k maďarským slovám zakončeným na *-ány* (foneticky *-áň*): *patkány* (prevzaté do východoslovenských nárečí v podobe *patkaň* „potkan“), *vilány* (*vilaň* „baterka“), *sárkány* (*šarkaň* „šarkan, drak“), *Gidrány* (*Gidraň* – meno koňa) atď. (porov. Bartko, 1980b, s. 236).
- c) Tvorenie hypokoristických podôb rodných mien typu *Jani* (*Berti* „Bartolomej“, *Feri*, *Jeni* „Eugen“, *Joži*, *Laci*, *Đusi/Đuri*, *Lajči*, *Pali* atď.). Uvedené podoby mien v nami sledovaných kontaktných nárečových oblastiach fungujú ako základné články živého pomenovania osôb, teda ako rovnocenné s domácimi podobami na *-ko* (*Janko*, *Ferko*, *Palko*) a *-o* (*Imro*, *Mižo*). Toto tvorenie sa rozšírilo aj do iných slovenských nárečových oblastí, ba aj do spisovného jazyka, ale zväčša funguje ako štylistický príznakové.

3.2.3. V slovnej zásobe skúmaných nárečí funguje značné množstvo pôvodom maďarských (resp. iných, ale maďarským prostredníctvom prevzatých) lexikálnych jednotiek, ktoré do týchto nárečí prenikli a udržiavajú sa v nich buď v pôvodnom význame i pôvodnej hláskovej podobe, alebo – po prekonaní procesu prirodzenej adaptácie k zákonitostiam ich systému (k tomu bližšie pozri napríklad Bartko, 1980a, s. 92 – 92) – v čiastočne posunutom význame i zmenenej podobe. Tvoria však integrálnu súčasť slovného bohatstva týchto nárečí. Viaceré z nich možno zaradiť k tzv. starým lexikálnym prevzatiam, iné boli prevzaté neskôr. Značná časť z nich má dnes už výrazný príznak zastaranosti, resp. vysunula sa už na okraj lexikálneho systému, do oblasti tzv. pasívnej slovnej zásoby, a poznajú ju iba príslušníci najstaršej generácie. Nachádzame

ich takmer vo všetkých vecných okruhoch apelatívnej aj propriálnej lexiky týchto nárečí.² Ide napríklad o tieto slová a slovné spojenia:

A. V oblasti všeobecných mien (apelatív):

- a) pomenovania človeka (jeho postavenia, vlastností, zamestnaní, vzťahov a pod.): *aňďa* „manželka staršieho brata, strýka a uja“ (*ány*), *bači* „strýko, ujo; starší muž“ (*bács* „strýko, ujo“), *baloga* „ľavá ruka“ (*bal*), *barnasti* „hnedastý“ (*barna*), *bideš* (nadávka dotieravému psovi, príp. aj človekovi) (*büdös* „smradľavý“), *birov* „richtár“ (*bíró* „sudca; richtár“), *bitang* „lajdák, tulák“ (*bitang*), *bojtar* „pomocník pastiera, valach“ (*bojtár*), *čampavi* „čaptavý“ (*csámpás*), *čavargoš* „tulák“ (*csavargó*), *čibejs* „lapaj, darebák“ (*csi-bész*), *fiňas* „prieberčivý, vyberavý (v jedle)“ (*finnyás*), *gegeš* „nadutý, pyšný“ (*gógös*), *gendrati* „kučeravý“ (*göndör*), *genglavi* „dengľavý“ (*gyenge*), *giriň* „chrbtová kosť“ (*gerinc*), *hamišni* „falošný, neúprimný“ (*hamis*), *henteš* „mäsiar; údenár“ (*hentes*), *jalč* „tesár“ (*ács*), *juhas* „pastier oviec“ (*juhász*), *kedvešni* „ľúbezny“ (*kedves*), *kertis* „záhradník“ (*kertész*), *kerul* „hájnik“ (*kerülő*), *kižbirov* „obecný sluha“ (*bíró* „sudca; richtár“), *kondaš* „pastier sviň“ (*kondás*), *lelenc* „dieťa zo sirotinca, nalezenc“ (*lelenc*), *močkoš* „špinavec, ufúľanec“ (*mocskos*), *nena/nina* „teta; staršia žena“ (*néni* „teta“), *pajtaš* „druh, kamarát“ (*pajtás*), *rendešni* „poriadny“ (*rendes*), *rendir* „policajt“ (*rendőr*), *rokant* „invalid“ (*rokkant*), *sabol* „krajčír“ (*szabó*), *segiň* „chudák, úbožiak“ (*szegény*), *šinter* „nadávka neposednému dieťaťu“ (*sintér* „šarha“), *vadas* „poľovník“ (*vadász*), *živan* „zlodej; zbojník“ (*zsivány* „zbojník“);
- b) pomenovania javov prírody (zem a jej vlastnosti, rastlinstvo, zvieratstvo a pod.): *bagov* „močka“ (*bagó*), *bekeň* „ľadník, vika“ (*bükköny*), *bogar* „chrobák“ (*bogár*), *čalamada* „husto zasiata kukurica na zelené krmivo“ (*csalamádé*), *čapaš* „poľná cesta, po ktorej sa vyháňa dobytok na pašu“ (*csapás*), *čataj* „ostrica“ (*csáté*), *čik* „druh ryby, pruh, prúžik“ (*csík*), *čira* „klík na zemiaku“ (*csíra*), *čomov* „viazanica“ (*csomó*), *čutka* „odzrnený kukuričný šľok; ohryzok“ (*csutka*), *d'ehďvirag* „konvalinka“ (*gyöngyvirág*), *dohan* „tabak“ (*dohány*), *dudva* „burina“ (*dudva*), *facan* „bažant“ (*fácán*), *farkaš* „vlk“ (*farkas*), *firt* „strapec hrozna“ (*fürt*), *gestiňa* „gaštan“ (*gesztenye*), *gol'a* „bocian“ (*gólya*), *gorovi* „stebľá kukurice“ (*góré*), *homok* „piesok“ (*homok*), *irga* „sysel“ (*ürge*), *kavač* „štrk“ (*kavics*), *lenča* „šošovica; bradavica“ (*lencse*), *maľva* „muškát“ (*mályva* „slez“), *maťas* „sojka“ (*mátyás*), *parlag* „prieloh“ (*parlag*), *pul'ka* „morka“ (*pulyka*), *rigov* „drozd“ (*rigó*), *sarvaš* „jeleň“ (*szarvas*), *štigľinec* „stehlík“ (*stiglic*), *kenderica/tengerica* „kukurica“ (*tengeri*), *tov* „jazero“ (*tó*);
- c) slová pomenávajúce rôzne predmety a veci:
- dom, jeho časti, zariadenie, nábytok, nástroje: *akel* „ovčinec“ (*akol*), *alšov/aršov* „rýľ“ (*ásó*), *badogar* „kanva na masť“ (*bádog* „plech“), *balta* „tesárska sekera“ (*balta*), *bičak* „malý vreckový nôž“ (*bicsak*), *budar* „záchod“ (*budár*), *butor* „nábytok“ (*bútor*), *čatorňa* „žľab“ (*csatornya*), *čerep* „škridlica“ (*cserép*), *čiga* „kladka“ (*csiga*), *d'ujtov* „zapaľovač“ (*öngyújtó*), *ferget'ov* „časť voza, oplnen“ (*fergetyű*), *fijok* „zásuvka“ (*fiók*), *fogaš* „vešiak“ (*fogas*), *garagul'a* „bakuľa“ (*garagulya*), *hajov* „čln“ (*hajó* „lod“), *hintov* „parádny koč“ (*hintó*), *hordov* „súdok“ (*hordó*), *irka* „pisanka, zošit“ (*írka*), *kantar* „ohlávka (so zubadlom)“ (*kantár*), *kaptahuzov* „nástroj na vyťahovanie

2. Uvádzané prevzaté lexémy sa vyskytujú v južných oblastiach abovských, zemplínskych a užských nárečí. Čerpáme ich jednak z publikovaných prác, jednak zo zatiaľ nepublikovaných svojich výskumných výsledkov. Pre nedostatok priestoru neuvádzame tu ich stylistickú charakteristiku ani územné rozšírenie.

- čižiem na kopyto“ (*kaptafa* „kopyto“, *kapura* „brána, vráta“ (*kapu*), *karam* „ohradené miesto v maštali, cárok“ (*karám*), *ketefik* „ohlávka (bez zubadla)“ (*kötöfék*), *labda* „lopta“ (*labda*), *ortovka* „motyka na kľčovanie, kľčovnica“ (*irt/ort-kapa*), *padlaš* „povala“ (*padlás*), *palanki* „plot z dosák“ (*palánk*), *salmažak* „slamník“ (*szalmazsák*), *sersam/sersan* „náčinie“ (*szerszám*), *šarhaňov* „blatník“ (*sárhányó*), *tarišňa* „kapsa, torba“ (*tarisznya*), *tengel* „os“ (*tengely*), *žačkov* „vrecúško na tabak“ (*zacskó*);
- jedlá, nápoje a ich príprava, kuchynské náčinie: *bejleš/béleš* „biely koláč z kysnutého cesta“ (*beles*), *čutak* „vechet“ (*csutak*), *dugov* „zátka“ (*dugó*), *gombovec* „druh cestovinového jedla“ (*gombóc*), *hurka* „jaternica“ (*hurka*), *kančov* „krčah“ (*kancsó*), *kanta* „kanva“ (*kanta*), *pogač* „pagáč“ (*pogácsa*), *ratota/rantota* „praženica“ (*rántotta*, náreč. *rátota*), *resel'ov* „strúhadlo na zemiaky“ (*reszelő*), *sakajtov* „slamienka“ (*szakajtó*), *tej* „čaj“ (*tea*), *tepša* „plytká nádoba na pečenie, plech“ (*tepsi*);
 - odev, obuv a predmety súvisiace s nimi: *baršoň* „zamat“ (*bársony*), *bočkora* „bačkora, krpec“ (*bocskor*), *boganča/bogaňča* „hrubá pracovná topánka, baganča“ (*bakanacs*), *bud'ogovi* „druh detskej bielizne, trikovce“ (*bugyogó*), *čakov* „papierová prikrývka hlavy (kuželovitého tvaru, súčasť kostýmu koledníkov)“ (*csákó*), *čat* „sponka do vlasov“ (*csat*), *elenzov* „rázporok“ (*ellenző*), *hatižak* „plecniak“ (*hátizsák*), *kalap* „klobúk“ (*kalap*), *kapca* „onuca“ (*kapca*), *kapča* „patentná sponka“ (*kapocs*), *kepeň* „plášť“ (*köpeny*), *pantlika* „stuha do vlasov“ (*pántlika*), *pipka* „fajka“ (*pipa*), *talpa* „podošva; chodidlo“ (*talp*)
- d) pomenovania rôznych iných vecí, činností a stavov: *banovac* „ľutovať“ (*bán*), *bantovac* „dotknúť sa, babrat“ (*bánt*), *bečelovac* (še) „vážiť si/sa, ctiť si/sa“ (*becsül*), *beleg* „poštová známka“ (*bélyeg*), *birovac* „vládať“ (*bír*), *bistatovac* (še) „spoliehať (sa)“ (*biztos* „istý, bezpečný“), *bizovac* še „uisťovať sa“ (*bizony*), *bizovňe* „istotne, naozaj“ (*bizony*), *bosušag* „starosť, mrzutosť“ (*bosszúság*), *brugi* „kontrabas“ (*brúgó*), *buknuc* „prepadnúť (v škole)“ (*buktat*), *čeče* „čacky“ (*csecsebecse*), *cifrovac* „robiť fugúry (pri tanci, hre na hudobnom nástroji a pod.) (cifra), *elem* „batéria“ (*elem*), *engedovac* „dovoliť“ (*enged*), *falat* „kus, kúsok“ (*falat*), *firkac* „čmárať, čarbať“ (*firkál*), *fonal* „dratva“ (*fonál*), *kel'tovac* „míňať peniaze“ (*költ*), *mulatovac* „zabávať sa (pri alkohole a speve)“ (*mulatozik*), *ortovac* „kľčovať“ (*ort/irt*), *labdac* še „hrať sa s loptou“ (*labdázik*), *obatoric* še „osmeliť sa“ (*bátor*), *rancovac* „robiť záhyby na šatách“ (*ránc*), *zakapčac* „zapnúť“ (*kapcsol*). (Bližšie k tomu pozri Bartko, 1980a, 1987a; Lipták, 1980, 1987; Habovštiak, 1984; Slovník slovenských nárečí I, 1994.)

B. V oblasti vlastných mien (proprií) dlhodobý maďarsko-slovenský jazykový kontakt našiel svoj odraz tak v toponymickej, ako aj v antroponymickej vrstve tejto zložky lexikálneho systému nárečí skúmaného územia. Ide napríklad o tieto javy:

- a) V toponymickom subsystéme (mikrotoponymá, oronymá, hydronymá atď.) nárečí aj takých lokalít, v ktorých na bežnú jazykovú komunikáciu obyvateľstva budú výlučne, alebo prevažne slúži slovenčina (jej príslušné nárečie), funguje značné množstvo svojim pôvodom maďarských názvov. Napriek tomu, že tieto pôvodne cudzie názvy zväčša už úplne stratili svoju pôvodnú motiváciu a do značnej miery zmenili aj svoju pôvodnú hláskovú skladbu, v plnom rozsahu a rovnocenne s názvami domáceho, slovenského pôvodu plnia svoje príslušné funkcie.

Máme tu na mysli najmä názvy motivované maďarskými apelatívami typu *kötél* „povraz“, *rét* „lúka“, *tó* „jazero, pleso“, *erdő* „les“, *örvény* „vír, krúťava“, *rigó* „drozd“ a i. V niektorých obciach južnej časti skúmaného územia, najmä tých, ktoré bezprostredne susedia so súvislým územím maďarského jazyka a aspoň časť ich obyvateľstva je bilingválna, si tieto

názvy dodnes zachovali niektoré zo znakov (najmä fonetických) pôvodnej maďarskej hláskovej štruktúry – vrátane výslovnosti maďarských samohlások *é, ö/ő, ü/ű, ó*. Tak je to napríklad pri mikrotoponymách *Kötelabi, Hosukötel, Séleškötel, Čepegő, Patraçigő* a i.

Pravda, v obciach so slovenským nárečím, najmä u osôb, ktoré neovládajú ani základy maďarského jazyka, sa v toponymách uvedeného typu uskutočnila substitúcia maďarských hlások *é, ö/ő, ü/ű, ó* najbližšími domácimi hláskami (*e, i, o*) a fungujú v podobe *Hosuketel, Natketel, Kižret, Nadret, Kerektov, Halaštov, Erdečka, Erdečki, Erveňe, Rigov, Rigovi* a i. (bližšie pozri Bartko, 1976, 1983b, 1987b, 2003).

- b) Podobne antroponymický subsystém nárečí skúmaného územia charakterizujú niektoré osobitosti interferenčnej povahy, ktoré predstavujú jednoznačný výsledok dlhodobého maďarsko-slovenského kontaktu.

Spomenieme tu aspoň značnú frekvenciu osobných mien (priezvisk, živých rodinných mien, prezývok) maďarského pôvodu, resp. majúciich maďarskú podobu (krstné mená), z ktorých mnohé sa popri foneticky adaptovanej podobe (bez maďarských samohlások *é, ö/ő, ü/ű, ó*) používajú – najmä u biligválnych osôb – aj v pôvodnej maďarskej fonetickej podobe. Patria k nim napríklad priezviská typu *Barna, Bartok/Bartók, Bereš/Béres, Čekel/Čököl, Fekete, Juhas/Juhás, Nad', Siladi/Siládi, Vereb/Veréb, Vereš* a i., živé rodinné mená typu *Cecek/Cecök, Rovka/Róka* a i., prezývky typu *Čorgov/Čorgó, Dugov/Dugó* a i., krstné mená typu *Ander, Bejla/Béla, Berti, Ďula/Đusi, Feri/Ferenc, Jani/Janči/Janoš, Joži/Jóži, Laci, Lajči/Lajoš, Miki/Mikloš, Pali, Pišta, Šandor/Šándor; Anuša, Erža, Ilona, Mariška* a i. (bližšie pozri Bartko, 1980, 2003).

4. Z uvedeného stručného prehľadu vybraných otázok problematiky maďarsko-slovenských jazykových kontaktov a interferencií je zrejmé, že je to problematika mnohodimenzionálna a mimoriadne zložitá. Každý pokus o jej komplexnú analýzu a vedeckú charakteristiku musí vychádzať z čo najväčšieho množstva relevantných jazykových aj nejazykových faktov o jej súčasnom stave i jej doterajšom vývine, poskytujúcich obraz nielen o výsledkoch jazykovej interferencie, ale aj o jej príčinách, vývinových zmenách a miere vplyvu na spoločenské fungovanie skúmaných nárečí.

Komplexná charakteristika jazykovej situácie istej oblasti nepochybne prináša mnoho cenných údajov aj pre lepšie osvetlenie vzťahu medzi fenoménmi etnicita a jazyk (nárečie) a tým aj pre ďalší výskum národností, ich vzťahu medzi sebou navzájom a k väčšinovému národu, ich problémov i perspektív do budúcnosti. Na jej vypracovanie však treba získať potrebné údaje, a to realizáciou nového sociolingvistického výskumu vo vybraných lokalitách podľa pripraveného jednotného dotazníka.

Literatúra

- BARTKO, L.: Niektoré otázky odrazu maďarsko-slovenských jazykových kontaktov v chotárnych názvoch južného Abova. In: VI. slovenská onomastická konferencia. Nitra 4. – 6. apríla 1974. Zborník materiálov. Red. M. Majtán. Bratislava: Veda 1976, s. 165 – 170.
- BARTKO, L.: Z tvaroslovia nárečia obce Trstené pri Hornáde v južnom Above. In: Nové obzory. Spoločenskovedný zborník východného Slovenska. 20. Red. I. Michnovič. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1978, s. 337 – 354.
- BARTKO, L.: Miesto slov cudzieho pôvodu v nárečovom slovníku. In: Dialektologický zborník. 1. Materiály z I. slovenskej dialektologickej konferencie konanej v Prešove 17. – 19. apríla 1975. (Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafaricanae. Jazykovedný zborník. 5. 1979.) Red. L. Bartko et al. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980a, s. 89 – 93.

- BARTKO, L.: Odras slovensko-maďarských jazykových kontaktov v antroponymii južného Abova. In: Spoločenské fungovanie vlastných mien. VII. slovenská onomastická konferencia. (Zemplínska šírava 20. – 24. septembra 1976.) Zborník materiálov. Red. M. Majtán. Bratislava: Veda 1980b, s. 233 – 237.
- BARTKO, L.: Abovské nárečia (ich charakter a miesto medzi ostatnými východoslovenskými nárečiami). Autoreferát dizertácie na získanie vedeckej hodnosti kandidáta filologických vied. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Vedecké kolégium SAV pre jazykovedu a vedy o literatúre a umení 1981. 24 s.
- BARTKO, L.: K charakteristike abovských nárečí. In: Nové obzory. Spoločenskovedný zborník východného Slovenska. 25. Red. I. Michnovič. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1983a, s. 253 – 266.
- BARTKO, L.: O hydronymii v povodí hornej Bodvy. In: VIII. slovenská onomastická konferencia (Banská Bystrica 2. – 7. júna 1980). Red. M. Majtán. Bratislava – Banská Bystrica – Prešov: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV – Pedagogická fakulta v Banskej Bystrici – Pedagogická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika 1983b, s. 174 – 185.
- BARTKO, L.: O pôvode a územnej diferenciácii slovnej zásoby abovských nárečí. In: Jazykovedné štúdie. 21. Dialektológia. Red. I. Ripka. Bratislava: Veda 1987a, s. 94 – 105.
- BARTKO, L.: Slová maďarského pôvodu ako lexikálny základ mikrotoponymie na východnom Slovensku. In: IX. slovenská onomastická konferencia. Red. M. Majtán. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1987b, s. 166 – 171.
- BARTKO, L.: Stieberov výskum abovských nárečí na východnom Slovensku. In: Studia linguistica Polono-Slovaca. 1. Red. K. Rymut et al. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk 1988, s. 189 – 196.
- BARTKO, L.: Z juhoabovskej nárečovej lexiky. In: Nové obzory. Spoločenskovedný zborník východného Slovenska. 31. Red. I. Michnovič. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1990, s. 181 – 212.
- BARTKO, L.: Václav Vážný a jeho výskum východoslovenských nárečí. In: Česko-slovenské vzťahy v rokoch 1918 – 1938 (literatúra, jazyk, história, pedagogika). Red. E. Hleba. Prešov: Filozofická fakulta Univerzity P. J. Šafárika 1991, s. 240 – 247.
- BARTKO, L.: Jazykové kontakty slovenčiny s maďarčinou a ich odraz vo východoslovenských nárečiach. In: Slovenčina na začiatku 21. storočia. Na počesť profesora Ivora Ripku. Ed. M. Imrichová. Prešov: Fakulta humanitných a prírodných vied Prešovskej univerzity v Prešove 2004, s. 335 – 346.
- BUDINSKÝ-KRIČKA, V.: K otázkam slovanského osídlenia na východnom Slovensku. In: Príspevky k dejinám východného Slovenska. Materiály zo IV. zjazdu slovenských historikov v Košiciach dňa 28. – 30. VI. 1962. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1964, s. 31 – 38.
- CZAMBEL, S.: Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov. Turčiansky Sv. Martin: nákladom vlastným, 1906. 624 s.
- Dejiny Slovenska II. Od roku 1848 do roku 1900. Red. E. Holotík. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1968.
- Dejiny Slovenska I (do roku 1526). Red. S. Cambel. Bratislava: Veda 1986. 534 s.
- Dejiny Slovenska II (1526 – 1848). Red. S. Cambel. Bratislava: Veda 1987. 856 s.
- DUDÁŠOVÁ-KRIŠŠÁKOVÁ, J.: Osobitosti východnej slovenčiny nezápadoslovenského pôvodu. In: XII. medzinárodný zjazd slavistov v Krakove. Príspevky slovenských slavistov. Ed. J. Doruľa. Bratislava: Slovenský komitét slavistov/Slavistický kabinet SAV 1998, s. 183 – 197.
- Encyklopédia jazykovedy. Spracoval J. Mistrík s kolektívom autorov. Bratislava: Obzor 1993. 515 s.

- HABOVŠTIK, A.: Atlas slovenského jazyka. IV. Lexika. Časť prvá. Mapy. Bratislava: Veda 1984. 464 s. – Časť druhá. Úvod – komentáre – dotazníky – indexy. Bratislava: Veda 1984. 368 s.
- HALAGA, O. R.: Vznik miest na východnom Slovensku. In: Príspevky k dejinám východného Slovenska. Materiály zo IV. zjazdu slovenských historikov v Košiciach dňa 28. – 30. VI. 1962. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1964, s. 70 – 84.
- HALAGA, O. R.: Právny, územný a populačný vývoj mesta Košíc. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1967. 136 s.
- HALAGA, O. R.: Košice – Balt. Výroba a obchod v styku východoslovenských miest s Pruskom (1275 – 1526). Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1975. 326 s.
- KRAJČOVIČ, R.: Najstaršie zamestnania v Tekove, Honte a Novohrade vo svetle historickej toponymie. In: Slovenský národopis, 1963, roč. 11, s. 169 – 192.
- LIPTÁK, Š.: Geografické rozšírenie zmeny ch > h vo východoslovenských nárečiach. In: Jazykovedný časopis, 1963, roč. 14, s. 162 – 165.
- LIPTÁK, Š.: Lexika zemplínskych a užských nárečí vo svetle vzťahov k iným nárečiam a cudzím jazykom. In: Nové obzory. Spoločenskovedný zborník východného Slovenska. 22. Red. I. Michnovič. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1980, s. 179 – 184.
- LIPTÁK, Š.: Zo slovensko-maďarských jazykových vzťahov. (Podľa lexikálneho materiálu zo zemplínskych a užských nárečí.) In: Jazykovedné štúdie. 21. Dialektológia. Red. I. Ripka, zost. Š. Lipták. Bratislava: Veda 1987, s. 106 – 111.
- LIŠKA, J.: K otázke pôvodu východoslovenských nárečí. Turčiansky Svätý Martin: Matica slovenská 1944. 83 s.
- ORSÁGOVÁ, E.: Niekoľko poznámok k súčasnému výskumu dialektov. Charakteristika sociálnej situácie v Štóse a používanie jazykov a variácií spisovného jazyka a dialektov v miestnom komunikatívnom spoločenstve. In: Nové obzory. Spoločenskovedný zborník východného Slovenska. 30. Red. I. Michnovič. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1988, s. 115 – 123.
- PAULINY, E.: Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1963. 360 s.
- PETROV, A.: Príspevky k historickej demografii Slovenska v XVIII. a XIX. storočí. Praha: Česká akademie věd a umění 1928. 330 s.
- Slovensko. Dejiny. 2. vyd. Bratislava: Obzor 1978.
- Slovník slovenských nárečí. I. (A – K). Red. I. Ripka. Bratislava: Veda 1994. 936 s.
- STANISLAV, J.: Dejiny slovenského jazyka I. Úvod a hláskoslovie. Tretie, doplnené vydanie. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1967. 712 s.
- ŠTOLC, J.: Nárečie troch slovenských ostrovov v Maďarsku. Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení 1949. 541 s. + mapa. s. 394 – 431.
- URBANCOVÁ, V.: Údaje zo života medzevského ľudu v polovici 19. storočia. In: Nové obzory. Spoločenskovedný zborník východného Slovenska. 14. Red. Š. Pažur. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1972, s. 305 – 313.
- VARSÍK, B.: Osídlenie Košickej kotliny I. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1964. 476 s. + 1 obr.
- VARSÍK, B.: Osídlenie Košickej kotliny II. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1973. 604 s.
- VARSÍK, B.: Osídlenie Košickej kotliny III. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1977. 584 s.
- Vlastivedný slovník obcí na Slovensku I. Red. M. Kropilák. Bratislava: Veda 1977. 528 s.
- Vlastivedný slovník obcí na Slovensku II. Red. M. Kropilák. Bratislava: Veda 1977. 520 s. + 8 s. farebných príloh.
- Vlastivedný slovník obcí na Slovensku III. Red. M. Kropilák. Bratislava: Veda 1978. 536 s. + 16 s. farebnej prílohy + 8 máp.

K problematike metodiky monitoringu prezentácie menšín vo verejnoprávnych médiách

Imrich Jenča

Problematiku vzťahu majoritného obyvateľstva a národnostných menšín a etnických skupín v Slovenskej republike (ale ako napokon v celom stredoeurópskom priestore) výrazne ovplyvňuje vytváranie obrazu minoritných skupín v povedomí verejnosti. Zásadnú úlohu v tomto procese zohrávajú masovokomunikačné prostriedky, pričom osobitné postavenie medzi nimi zaujímajú verejnoprávne médiá, teda Slovenský rozhlas a Slovenská televízia – či už z hľadiska postavenia na mediálnom trhu, dôveryhodnosti, prípadne tradícií. Sú to napokon jediné mediálne inštitúcie, majúce vlastný výskum, i keď rozsah ich činnosti je v súčasnosti výrazne poznamenaný úspornými opatreniami. Teoreticky by sa k týmto dvom médiám dala zaradiť aj Tlačová agentúra Slovenskej republiky, s jej výstupmi sa však mediálne publikum stretáva len v sprostredkovanej forme.

Skúmaniu mediálneho prostredia sa síce venujú viaceré inštitúcie (pri absencii štátneho výskumného pracoviska predovšetkým z tretieho sektora), ich prioritou je však skúmanie úspešnosti jednotlivých médií, pričom ich výstup má charakter komerčného produktu a zväčša sa robí na objednávku. Do istej miery stagnuje aj výskum žurnalistického školstva, jeho nové pracoviská si výskumnú bázu zatiaľ len budujú, a „keďže žurnalistika zväčša nie je profilujúcim študijným odborom zakladajúcich fakúlt, má to zásadný vplyv na výskumné kapacity konkrétnej časti žurnalistickej akademickej obce“¹.

Bez žurnalistického výskumu však nie je možné overovať účinky masovej komunikácie. Nič na tom nemení skepsa niektorých autorov, ktorí tvrdia, že „médiá majú tendenciu skôr posilňovať než meniť.“² Aj v súvislosti so zobrazovaním minoritných skupín obyvateľstva v médiách sa ukazuje, že nestačí len sledovať frekvenciu jednotlivých zmienok o etnických skupinách v rozhlasovom a televíznom vysielaní. V tomto smere zatiaľ nikto nenadviazal napríklad na výskum Zory Liškovej, ktorý sa vzťahoval na zrozumiteľnosť novinárskeho prejavu – teda skúmaniu jeho účinnosti. Médiá síce chcú informovať o udalostiach, no menej pozornosti venujú poučeniu o predmete svojho komunikátu. Navyše „teória o šírení spravodajských informácií je stále obmedzovaná príklonom výskumu smerom k určitej triede udalostí, najmä smerom k tvrdým správam (hard news), ktoré majú vysokú mieru neočakávanosti.“³ Do úzadia sa dostávajú tzv. mäkké správy a predvídateľné udalosti, navyše, nie je možné odhadovať dôležitosť udalosti podľa pozornosti, ktoré jej venujú médiá.

Štúdiom uplatnenia vlastného novinárskeho produktu na mediálnom trhu sa v súčasnosti zaoberajú metodicko-výskumné pracoviská verejnoprávnych médií (Odbor mediálneho výskumu a informácií STV a Odbor mediálneho výskumu SRo). Obe pracoviská sa však prednostne zameriavajú na analýzu postavenia vlastného média v konkurenčnom prostredí a z tohto pohľadu posudzujú aj najvýznamnejších vysielateľov na základe licencie. Ide predovšetkým o kvantitatívne analýzy poslucháцkej obce z časového hľadiska. Obsahová analýza programu sa vykonáva len

-
- 1 SUBALLYOVÁ, L.: Zmeny novinárskej profesie na Slovensku a príprava novinárov. Otázky žurnalistiky č. 1 – 2, 2003.
 - 2 KUNCZIK, M.: Základy masové komunikace. Praha: Karolinum, 1995, s. 159. Podobný názor uvádzajú DEFLEUR, M. L. – BALLOVÁ-ROKEACHOVÁ, S. J.: Teorie masové komunikace. Praha: Karolinum 1996, s. 197. Rad teoretikov žurnalistiky sa skepticky stavia aj k teórii o priamych účinkoch masových médií. (Pozri napríklad McQuail, 1999)
 - 3 McQUAIL, D.: Úvod do teorie masové komunikace. Praha: Portál 1999, s. 386.

na základe sekundárnej spätnej väzby, teda na základe diváckych alebo poslucháčskych ohlasov. V prípade Slovenskej televízie je istým meradlom diváckej atraktívnosti osobitná analýza najsledovanejších relácií v definovanom období; Slovenský rozhlas podobný prieskum nerobí.

Osobitné postavenie pri posudzovaní programu elektronických médií má Rada pre vysielanie a retransmisiu, ktorá si – na rozdiel od Rady pre rozhlasové vysielanie a Rady pre televízne vysielanie – robí pravidelné monitoriny vlastnými silami. Táto povinnosť jej vyplýva zo zákona. Ide teda v súčasnosti o jediný štátny orgán, ktorý vykonáva analýzu vysielania ako kontrolnú činnosť, pričom jej primárnym zameraním má byť kvalitatívna stránka vysielania: „Dodržiavanie zákonnosti vo vysielaní televíznych a rozhlasových staníc sa zisťuje prostredníctvom monitorovania vysielania jednotlivých vysielateľov. Monitorovanie ukazuje kvality programovej ponuky televíznych a rozhlasových staníc, ale zároveň prispieva k analýze stavu vysielania v mediálnom prostredí SR, vývojových trendov a zmien v tomto prostredí.“⁴ Pri niektorých monitoringoch však Rada využíva externé prostredie – v prípade analýzy predvolebnej kampane pri posledných voľbách bola dodávateľskou organizáciou monitoringu spoločnosť Slovakia online s. r. o.

Monitorovanie vysielania Rada realizuje vo dvoch formách. Prvou je plánovaný kontinuálny monitoring, pozostávajúci z monitorovania vysielania prevádzkovateľa za určité obdobie a kontinuálneho monitorovania vybraných programov. Súčasťou tohto monitoringu je aj kontrolné monitorovanie programov, na ktoré sa vzťahujú sankcie za porušenie povinností stanovených zákonom. Ako v citovanom dokumente uvádza Rada pre vysielanie a retransmisiu, druhou formou monitoringu RVT (v skutočnosti ide o podnetovú diferenciaciu, nie o zmenu formy – pozn. autora) je monitoring na základe sťažností divákov a poslucháčov, záujmových združení, politických strán a iných subjektov.

Plánované monitoringy Rady pre vysielanie a retransmisiu sa realizujú podľa vlastnej metodiky. Ide o kvantitatívny model, ktorý sa pokúša previesť na exaktné hodnoty aj obsahovú stránku novinárskeho komunikátu. Z hľadiska novinárskej teórie ide teda o štrukturálny výskum, ktorý poskytuje rýchlu a dobre čitateľnú spätnú väzbu. V tejto súvislosti je potrebné poznamenať, že teória masovej komunikácie rozoznáva tri hlavné prístupy ku skúmaniu publika – štrukturálny, behavioristický a sociokultúrny. Štrukturálny prístup je považovaný za „hlavný druh výskumu, ktorý sa robí v záujme mediálnych organizácií. Publikum môže byť pri ňom skúmané nielen z hľadiska demografického, ale tiež z hľadiska obsahových preferencií, názorov a odozvy na programy.“⁵ Behavioristická teória má pôvod v sociálnej psychológii, pričom jej najpodstatnejším rysom je vnímanie publika ako aktívneho účastníka interakcie medzi podávateľom a príjemcom komunikátu.⁶ So štrukturálnym výskumom má behavioristický spoločné používanie kvantifikačných postupov (merania, kvantifikácie a štatistických metód), používa však aj experimentálne metódy. Tretia metóda – sociokultúrna tradícia a analýza príjmu – je z hľadiska skúmania masovej komunikácie najmladšou metódou výskumu publika. Vychádza z diferenčného dekódovania podľa spoločenského alebo subkultúrneho postavenia, čo vyplýva z poznania, že „väčšina mediálnych obsahov je zásadne polysémická a otvorená niekoľkým možným interpretáciám.“⁷ Hlavné rysy uvedenej teórie zhrnul McQuail takto:

- „Mediálny text musí byť „čítaný“ cez vnímanie svojho publika, ktoré z ponúkaných mediálnych textov konštruuje svoje vlastné významy a očakávania (a tie nikdy nie sú fixné alebo predvídateľné).

4 Správa o stave vysielania v Slovenskej republike a o činnosti Rady SR pre rozhlasové a televízne vysielanie / Rady pre vysielanie a retransmisiu za rok 2000.

5 McQUAIL, D.: Úvod do teórie masovej komunikácie. Praha: Portál 1999, s. 327.

6 McQUAIL: c. d., s. 328

7 McQUAIL: c. d., s. 329

- Centrom záujmu je samotný proces užívania médií – ako súboru zvyklostí – a jeho prejavy.
- Publiká jednotlivých žánrov často tvoria „interpretatívne komunity“, ktoré zdieľajú približne rovnaké skúsenosti, podoby diskusie a rámca pre porozumenie médií.
- Publiká nikdy nie sú pasívne a ich členovia nie sú rovnocenní, niektorí sú skúsenejší alebo aktívnejší ako iní.
- Metódy musia byť „kvalitatívne“ a musia ísť do hĺbky, často majú etnografickú povahu; do úvahy sa spoločne berie obsah, akt recepcie a kontext.⁴⁸

Metodiku Rady pre vysielanie a retransmisiu uviedla Rada na vlastnej webovskej stránke v rámci analýzy zastúpenia politických subjektov vo vysielaní elektronických médií. Pri tomto monitoringu, realizovanom v roku 2002, sa skúmal priestor venovaný sledovaným subjektom (čo je kvantitatívne hľadisko) a spôsob ich prezentácie (kde ide o kvalitatívne hľadisko). Tretím sledovaným údajom je bližšie nešpecifikovaný termín „nekorektné správy“.

Kvantifikácia témy má nasledujúcu štruktúru:

„Časový priestor venovaný sledovaným subjektom bol meraný v sekundách. Osobám, ktoré zastupovali sledovaný subjekt, sa čas pripisoval, ak:

- osoba bola priamo prezentovaná – t. j. osoba dostala priestor na vyjadrenie, hovorila na kameru alebo mikrofón,
- osoba bola prezentovaná sprostredkovane, nepriamo – t. j. o osobe sa vyjadroval iný subjekt, napríklad politik alebo občan, o osobe hovoril alebo ju citoval zástupca média, osoba bola v zábere a materiál komentoval redaktor.

V prípade, keď subjekt nedostal priestor, ktorý by sa dal zmerať, ale bol v príspevku spomenutý, bol mu pridelený čas 1 s.

Každá z prezentovaných osôb bola zaznamenaná menom a priezviskom a uvádzaná bola jej politická príslušnosť tak, ako bola v médiu uvedená. Ak uvedená nebola, bola doplnená tak, ako je to u osoby všeobecne známe a ako je to aj z kontextu informácie zrejme.

Ak sledovaný subjekt nebol prezentovaný osobou, bol zaznamenaný taký časový priestor, na akom bola informácia o ňom prezentovaná – v prípade televízie sú to napr. aj ilustračné zábery, logo strany a pod.⁴⁹

Toľko teda výňatok z metodiky monitoringu Rady pre vysielanie a retransmisiu, týkajúci sa kvantitatívneho hľadiska. Kvalitatívne hľadisko sa do metodiky premieta hodnotiacou škálou, pozostávajúcou z troch stupňov:

1. „pozitívny – kontext informácií, v rámci ktorých bol subjekt prezentovaný, mal pozitívny charakter a informácie o subjekte vyznievali v jeho prospech,
2. neutrálny – informácie o prezentovanom subjekte boli vecné, neobsahovali ani pozitívny, ani negatívny kontext,
3. negatívny – kontext informácií, v rámci ktorých bol subjekt prezentovaný, mal negatívny charakter a informácie o subjekte vyznievali v jeho neprospech.“¹⁰

V tejto súvislosti je však potrebné uviesť, že na rozdiel od kvantitatívnych ukazovateľov je „kontextový monitoring“ do značnej miery problematický. Ovplyvniť ho napríklad môže nezreteľnosť kontextu, miera poznania monitorujúceho, jeho vzťah k monitorovanému subjektu, interpretačné rámce či schémy a pod. Tieto výhrady možno vzťahovať aj na posudzovanie tzv. nekorektných správ. Ako nekorektné boli v monitoringu označené tie správy, ktoré „nezodpovedali

8 Tamže.

9 www.rada-rtv.sk

10 Tamže.

kritériám profesionálnej žurnalistickej práce“. Podľa L. Hagena sú kritériami žurnalistickej práce predovšetkým:

- relevancia (prezentácia toho, čo si zasluhuje zo spoločenského hľadiska pozornosť),
- presnosť (správa má obsahovať fakty zodpovedajúce skutočnosti),
- transparentnosť (požiadavka uvádzať pri kontroverznej problematike informačné zdroje potvrdzujúce spoľahlivosť informácií),
- vecnosť (žurnalisti by nemali do prezentovaných informácií vkladať vlastné komentáre či hodnotenia; na vyjadrovanie vlastných stanovísk by mal byť vyčlenený osobitný publicistický žáner – komentár),
- vyváženosť (ide o rovnomerné zastúpenie nielen politických alternatív, čo sa týka rozsahu a úpravy konkrétnej správy),
- rôznorodosť (poskytovanie čo najširšieho výberu informácií),
- aktuálnosť (rýchle informovanie o relevantných udalostiach),
- zrozumiteľnosť (logicky správne radenie faktov, udalostí).“¹¹

Ako z uvedeného prehľadu vyplýva, ide o ešte zložitejšiu problematiku ako pri kontextovom monitoringu. Stačí uviesť námietku k prvému bodu, a to je absencia definície pojmu relevantnosti – na základe akých kritérií sa posudzuje napríklad priorita primeranej spoločenskej pozornosti? Na túto otázku teória žurnalistiky zatiaľ jednoznačnú odpoveď nemá.

Istá bezradnosť a nekonceptnosť monitoringu Rady je zrejماً napríklad aj z posudzovania práce moderátorov, ktoré bolo súčasťou monitoringu spravodajstva – osobitne sledovanou zložkou monitorovania bola patológia reči (no len internými zamestnancami Rady!). V rámci monitoringu sa sledoval rotacizmus a sigmatizmus, no už nie ďalšie poruchy reči – napr. kapacizmus, gamatizmus, rinolálie, palatolálie a pod. (čo si vyžaduje zodpovedajúcu odbornú prípravu). Problémy sa v monitoringoch objavujú aj v zamieňaní programových typov za žánre, v špecifikácii programových typov a špecifikácii kategorizačného kľúča pre monitoring spravodajstva atď.

Ako vyplýva z prehľadu literatúry uvedeného v závere Metodiky monitoringu Rady pre vysielanie a retransmisii, zrejme jedným z inšpiračných zdrojov citovanej metodiky bol Monitoring médií inštitúcie Memo'98, ktorý takmer rovnakú metodiku použil už v roku 1999. Od metodiky Rady sa odlišuje len širšou – päťstupňovou – hodnotiacou škálou pri kvalitatívnej analýze, v rámci ktorej:

„Stupeň 1 a 2 vyjadruje, že sledovaný subjekt bol zobrazený pozitívne a informácia vyznievala v jeho prospech. Hodnota 1 vyjadruje veľmi pozitívnu prezentáciu, stupeň 2 znamená pozitívnu prezentáciu. Rozdiel medzi veľmi pozitívnym a pozitívnym charakterom informácie spočíva v miere pozitívnosti. Informácia mala charakter pochvaly alebo obdivu, vyskytuje sa tu spájanie s úspechom alebo prisudzovanie úspechu, vyjadruje sa pozitívne ladená emócia, obdiv, úcta.

Stupeň 3 je známkou neutrálnou. Informácie o relevantnom subjekte mali vecný charakter a neboli podané expresívne, alebo neobsahovali pozitívny alebo negatívny emocionálny kontext.

Stupeň 4 a 5 vyjadruje, že informácia vyznievala v neprospech subjektu, ktorého sa týkala. Stupeň 4 znamená negatívny a stupeň 5 veľmi negatívny charakter. Objavujú sa negatívne ladené emócie, obviňujúce stanoviská, jednostranná kritika, poukazuje sa na neúspech.“¹²

Ďalší rozdiel spočíva v tom, že namiesto termínu „nekorektné správy“ používa metodika inštitúcie Memo'98 termín mediálne efekty. Podobne ako v prípade Rady označuje ním správy (príspevky, články), ktoré nespĺňajú kritériá žurnalistiky a vyznačujú sa istým stupňom skreslenia.

11 www.rada-rtv.sk

12 www.MEMO'98.sk

Pre identifikáciu mediálnych efektov slúžia Memu 98 nasledovné charakteristiky:

- významné informácie, o ktorých médium neinformovalo,
- jednostranné informácie bez uvedenia ďalších skutočností alebo názorov,
- zaujaté a obviňujúce skutočnosti,
- skreslené, nepresné alebo neoverené informácie,
- expresívne alebo nepresné použitie jazyka alebo opisu,
- používanie obrazových a zvukových efektov s pozitívnym alebo negatívnym zafarbením.

Pojmom profesionálna žurnalistika v prípade informovania o aktuálnych správach vymedzuje metodika Memo 98 stav, „keď správy pripravené novinármi spĺňajú nasledujúce kritériá všeobecnej informačnej kvality: relevancia, presnosť, transparentnosť, vecnosť, vyváženosť, rôznorodosť, aktuálnosť a zrozumiteľnosť“.¹³

Ide teda o rovnaké kritériá ako v predchádzajúcom prípade a vzťahujú sa na ne rovnaké pripomienky. Miera možnej subjektívizácie je v tejto časti analýza taká veľká, že nemôže zabezpečiť relevantnosť výstupov.

Pripomienky však možno vzniknúť aj ku kvantitatívnej časti analýzy. Účinnosť správy (prostredníctvom formálneho zvyšovania jej významu radením) sa mení v súvislosti s jej zaradením do programového celku a zaradením tohto celku do programovej vysielačnej schémy dňa. Inými slovami – správa bude inak prijímaná v hlavnej spravodajskej relácii a inak v hodinových spravodajských prehľadoch, inak na začiatku relácie a inak, ak bola zaradená neskôr, teda mimo posluchové (diváckych) maxím. Potvrďuje to napríklad výskum spoločnosti The Henley Centre pre EBU, podľa ktorého realizácia relácií v tzv. štruktúrnych programových oknách má pri rovnakej sledovanosti diferencovanú úroveň pozornosti. Výskum sa orientuje v súčasnosti na kvalitu sledovania, keďže sa nepredpokladá, že bude rásť sledovanosť ako kvantifikačný znak. Objavuje sa preto nová kategória vo výskume – triedenie disponibilného času diváka podľa možnej kvality sledovania. Štyri kategórie (ovplyvnené sociodemografickými i sociokultúrnymi ukazovateľmi) sledujú tzv. pracovný čas, povinnosti, relaxačný čas a kvalitný čas.¹⁴

Okrem naznačených metodologických problémov najväčšiu výhradu k vykonávanému monitoringu možno vzniknúť v súvislosti s rozsahom monitorovaného programu. V súčasnosti sa v elektronických médiách monitoruje len spravodajstvo, a aj to len v niekoľkoročných časových odstupoch. Prakticky mimo dosahu zostáva aktuálna publicistika, aj keď ju metodika monitoringu Memu 98 uvádza. Publicistika umelecko-dokumentárneho typu súčasťou analýz nie je. Keďže sa však miera porozumenia zvyšuje vďaka záujmu o príbeh, závažnosť témy a konkrétnosť, silnejší vplyv z hľadiska utvárania si vzťahu k problematike bude mať práve emocionálna publicistika. Preaponovanie vzorov – uprednostňovanie osobných príkladov – je preferované z autorského pohľadu i z pohľadu publika.

Súčasný vlastný výskum verejnoprávnych vysielačov prebieha len na úrovni počúvanosť (sledovanosť), vplyv na možnú (a v prípade zobrazovania menšín nevyhnutnú) zmenu postojov neanalyzuje nikto. V programových kódexoch oboch verejnoprávnych inštitúcií sa síce vysielenie vo vzťahu k menšinám (a o menšinách smerom k majorite) definuje v samostatných častiach, ide však o aplikáciu zahraničných skúseností, nie o konkrétny program, vyplývajúci z predchádzajúcich analýz. Pritom aj bez podrobnejších rozborov je zrejmé, že z hľadiska historického povedomia tu k nevyhnutným zmenám bude musieť prísť. Ako uvádza citovaný výskum pre EBU, medzi hlavnými ukazovateľmi monitoringu „ostane sledovanosť, ale musí byť doplnená

13 Tamže.

14 Nové pohľady na výskum divákov v Európe. www.stv.sk

o indikátory, ktoré odrážajú stupeň vnímania, hladinu spokojnosti, intenzitu zážitku atď. Mera-
nie týchto ukazovateľov sa dá dosiahnuť len kombináciou rôznych technológií, ktorých súčasťou
bude aj interaktívna väzba s divákmi, meranie návštevnosti webových stránok, napojených na
príslušnú reláciu či cyklus, využitie mobilných portálov či SMS atď.“¹⁵

K istej korekcii však bude musieť časom prísť aj vo vysielaní, ktoré napĺňa potreby menšín
a etnických skupín. Nie je napríklad vyvážený vysielací čas a percentuálny podiel rómskej men-
šiny v spoločnosti. Slovenský rozhlas nemá samostatný mnohonárodnostný magazín (ako Slo-
venská televízia) ktorým by saturoval potreby menšín bez vlastného rozhlasového vysielania –
židovskej, bulharskej, srbskej, chorvátskej, ruskej. Z teoretického hľadiska teda ide o problém
definície zastúpenia menšiny v spoločnosti v súvislosti s nárokmi na vlastné rozhlasové vysie-
lanie, ktoré by zabezpečoval zákon o verejnoprávnych médiách.

Vplyv týchto médií na utváranie všeobecnej mienky je totiž mimoriadne veľký, z pohľadu
etnoidentifikačných procesov ho v súčasnosti možno dokonca považovať za rozhodujúci.

Literatúra a pramene

- BURTON, G. – JIRÁK, J.: Úvod do studia médií. Praha: Barrister & Principal 2001, 391 s.
DeFFLEUR, L. M. – BALOVÁ-ROKEACHOVÁ, J. S.: Teorie masové komunikace. Praha: Ka-
rolinum 1996, 363 s.
GRÁC, J.: Exemplifikácia. Bratislava: Obzor 1990, 423 s.
GRÁC, J.: Persuázia., Bratislava: Osveta 1985, 367 s.
JADOV, V. A.: Sociologický výskum., Bratislava: Pravda 1972, 289 s.
JIRÁK, J. – KÖPPOVÁ, B.: Média a společnost. Praha: Portál 2003, 207 s.
KUNCZIK, M.: Základy masové komunikace. Praha: Karolinum 1994, 307 s.
LIŠKOVÁ, Z.: Novinársky prejav z hľadiska sémantických ukazovateľov. Výskumný ústav kul-
túry a verejnej mienky, Bratislava: 1976. 188 s.
LIŠKOVÁ, Z.: Výrazové kategórie – signály účinnosti v novinárskom prejave. Novinársky štu-
dijný ústav v Bratislave, Bratislava: 1977, 86 s.
LIŠKOVÁ, Z.: Zrozumiteľnosť novinárskeho prejavu. Výskumný ústav kultúry a verejnej mien-
ky – Inštitút pre výskum masových komunikačných prostriedkov v Bratislave, Bratislava:
1973, 206 s.
McQUAIL, D.: Úvod do teorie masové komunikace. Praha: Portál 1999, 447 s.
Nové pohľady na výskum divákov v Európe. www.stv.sk
Správa o stave vysielania v Slovenskej republike a o činnosti Rady SR pre rozhlasové a televíz-
ne vysielanie / Rady pre vysielanie a retransmisiu za rok 2000. Národná rada Slovenskej
republiky II. volebné obdobie. Tlač č. 898.
Správa o stave vysielania v Slovenskej republike a o činnosti Rady pre vysielanie a retransmisiu
za rok 2001. Národná rada Slovenskej republiky II. volebné obdobie. Tlač č. 1347.
www.rada-rtv.sk
Správa o stave vysielania v Slovenskej republike a o činnosti Rady pre vysielanie a retransmisiu
za rok 2002 Národná rada Slovenskej republiky III. volebné obdobie. Tlač č. 143.
www.rada-rtv.sk
SUBALLYOVÁ, I.: Zmeny novinárskej profesie na Slovensku a príprava novinárov. Otázky žur-
nalistiky č. 1 – 2, 2003.

15 Nové pohľady na výskum divákov v Európe. www.stv.sk

Východiská empirického sociologicko-sociálnopsychologického výskumu národa, národností a etnických skupín v procese transformácie slovenskej spoločnosti

František Baumgartner – Jozef Výrost

Analýza problematiky národa, národností a etnických skupín Slovenska študovaná z pohľadu histórie, sociológie, politológie, etnológie, práva, sociálnej psychológie bude, v rámci riešenia štátneho programu, doplnená o aktuálne výsledky sociologicko – sociálnopsychologického empirického výskumu. Jeho náplň v rozhodujúcej miere vyplýva z konkrétneho zamerania projektu, zároveň sa však opiera o nadväznosť na predchádzajúce výskumy v tejto oblasti a teoretické východiská výskumu etnickej problematiky (Zel'ová et al., 1992, Bačová, 1996, Gajdoš et al., 2001 a i.).

Obsah tohto výskumu bude teda pozostávať z hľadania odpovedí na nasledovné okruhy otázok:

- analýza vzťahov majority k minoritám, tzn. najmä skúmanie, ako príslušníci majoritného národa vnímajú jednotlivé etnické minority a aké postoje voči nim zaujímajú, aká je miera sociálnej akceptácie minorít,
- rozbor vzťahov minorít k majorite a medzi sebou, teda pôjde o to, ako príslušníci jednotlivých minorít vnímajú a aké postoje zaujímajú k slovenskej majorite, ale aj medzi sebou navzájom,
- pomocou analyzovania otázok uvedených v prvých dvoch bodoch bude možné identifikovať aktuálne pôsobiace, ale aj potenciálne zdroje napätia vo vzťahoch medzi majoritným národom a národnosťami, ako aj vo vzťahoch medzi národnosťami,
- zisťovanie kľúčových aspektov etnickej identity príslušníkov majoritného národa a národností a etnických skupín, porovnávací analýza (úroveň uvedomenia etnickej príslušnosti, spôsob prežívania etnicity a ďalšie otázky),
- posudzovanie aspektov kvality života príslušníkov národností a etnických skupín v ich prirodzených regiónoch (možnosti sebauplatnenia, rôzne faktory ohrozujúce kvalitu života),
- štúdium otázok, ktoré sú špecifické z pohľadu jednotlivých národností a etnických skupín (napr. kontroverzie Rusíni vs. Ukrajinci, začlenenosť Rómov do spoločnosti a pod.),
- vzťah príslušníkov etnických minorít k transformačným procesom v spoločnosti, postoje k integrácii Slovenska do medzinárodných štruktúr (najmä EÚ, NATO) a súvisiace otázky.

METÓDA

Výskumný súbor

Plánovaný sociologicko-sociálnopsychologický výskum bude mať charakter aplikovaného terénneho výskumu. Výskumnú vzorku bude tvoriť 1400 respondentov. Jednotlivé etnické komunity budú mať rovnaké zastúpenie vzhľadom na rozsah, ako je zrejme z tabuľky 1, ktorá informuje o rozdelení výberového súboru podľa kritéria národnostnej príslušnosti. Výskumu sa zúčastnia osoby s vysokoškolským, prípadne stredoškolským vzdelaním, pričom sa dodrží rovnomerné zastúpenie žien a mužov. Výber tak bude mať charakter nenáhodného zámerného výberu s cieľom zaznamenať názory tých, ktorí v podstatnejšej miere reflektujú etnickú problematiku. Vychádzame z predpokladu, že to sú práve ľudia s vyšším vzdelaním.

Tabuľka 1:

Rozdelenie výberového súboru podľa príslušnosti k etnickej komunite.

Etnická komunita	n
Slováci	200
Maďari	200
Rusíni	200
Ukrajinci	200
Rómovia	200
Nemci	200
Židia	200

Techniky

- a) V terénnom sociologicko-sociálnopsychologickom výskume bude administrovaný viacpožkovú dotazník, a to v dvoch verziách – slovenskej a maďarskej. Bude obsahovať jednak základné identifikačné údaje o respondentoch a jednak otázky reflektujúce skúmané skutočnosti. Pre zber dát bude zostavená anketárska sieť pokrývajúca celé územie Slovenska.
- b) Sekundárna kvantitatívno-kvalitatívna analýza doteraz realizovaných terénnych sociologických, sociálnopsychologických, prípadne etnografických výskumov.
- c) Analýza štatistických údajov z cenzov a mikrocentzov.

Štruktúra dotazníka:

A. Identifikačné znaky

- A. 1. Identifikačné znaky osoby: národnostná príslušnosť, vek, rod, vzdelanie, zamestnanie, viero-
vyznanie, rodinný stav.
- A. 2. Identifikačné znaky týkajúce sa rodiny a domácnosti: veľkosť rodiny, etnický pôvod, et-
nická štruktúra, mesto/vidiek, migrácia rodiny, príjem, majetkové pomery, vybavenie domá-
cnosti.

B. Etnická identita (etnicita)

- uvedomenie svojej príslušnosti k etnickému spoločenstvu (respondent a rodina),
- jazyková orientácia (respondent a rodina),
- médiá, školstvo, kultúra,
- posúdenie stavu identity etnického spoločenstva,
- etnická identita ako hodnota.

C. Medzietnické vzťahy

- vnútroetnické vzťahy: vzťah respondenta k etniku, vnútrorodinné vzťahy, medzigenerač-
né vzťahy,
- medzietnické vzťahy: vzťah majority k minoritám a naopak, vzťahy medzi minoritami,
- odhaľovanie potenciálnych zdrojov napätia vo vzťahoch,
- hodnotenie medzinárodných vzťahov.

D. Kvalita života

- Dotazník WHOQOL (World Health Organization Quality of Life): zahŕňa viaceré oblas-
ti podieľajúce sa na kvalite ľudského života, konkrétne fyzické zdravie, psychologické
zdravie, sociálne vzťahy a prostredie.¹

- Dotazník ESS (European Social Survey – medzinárodný výskumný projekt) časť C: životná spokojnosť, vzťah k náboženstvu, diskriminácia.²

E. Vzťahy Slovenska k Európskej únii

- Eurobarometer 2003 – zisťovanie kompetencií SR vs. EÚ pre oblasti: obrana, životné prostredie, mena, zdravotníctvo a sociálne veci, činnosť médií, boj s chudobou a nezamestnanosťou, poľnohospodárstvo, vzdelávanie, veda a výskum, zahraničná politika, kultúrna politika, imigrácia, boj proti organizovanému zločinu, polícia, spravodlivosť, prevencia rôznych foriem kriminality.³

F. Aktuálne otázky verejného a politického života

G. Ľudské práva, práva menšín, perspektívy vývoja etnických spoločností

- hodnotenie právneho zakotvenia ľudských práv a práv etnických menšín,
- vývoj postavenia minorít, ochrana minorít.

Štatistické spracovanie

Analýza získaných údajov bude zodpovedať charakteru použitých metód a ich vnútornej štruktúre, tzn. odzrkadlí odlišnosti kvalitatívnych a kvantitatívnych dát. Spracovanie údajov sa uskutoční najmä univariačnou a bivariačnou analýzou. Výsledky budú spracované pomocou štatistického systému programov STATISTICA.

Harmonogram realizácie empirického výskumu

1. etapa (06.2003 – 01.2004): prípravný charakter, v rámci ktorého sa sústreďuje pozornosť na precizovanie najdôležitejších otázok, ktoré budú predmetom skúmania. Upresňuje sa tematické zameranie jednotlivých riešiteľov.
2. etapa (02.2004 – 10.2004): Obsahom tejto etapy je stanovenie postupu pre výber výskumnej vzorky, a to s prihliadnutím k výsledkom posledného sčítania ľudu (z r. 2001). Ďalšou dôležitou úlohou je zostavenie dotazníka, t. j. presné koncipovanie jednotlivých položiek. Predpokladá sa súčinnosť všetkých riešiteľov úlohy a subtímov. V rámci tejto etapy sa ešte uskutoční výber a vyškolenie anketárov.
3. etapa (11.2004 – 02.2005): V rámci nej sa realizuje samotný zber empirických údajov. S využitím siete anketárov budú administrované dotazníky v jednotlivých regiónoch Slovenska. Údaje budú priebežne zaznamenávané do databázy.
4. etapa (03.2005 – 12.2005): Jej náplňou bude spracovanie a analýza výsledkov empirického výskumu. Následne budú pripravované publikačné výstupy a výskumná správa. Spracujú sa podklady pre návrh koncepcie národnostnej politiky SR, ktorá vznikne ako komplexný výsledok riešenia celej úlohy.

Obsahové zameranie empirického výskumu by malo byť v čo najväčšej miere zosúladené s riešením štátneho programu „Národ, národnosti a etnické skupiny v procese transformácie spo-

1 WHOQOL Measuring Quality of Life.

<http://www.who.int/evidence/assessment-instruments/qol/index.htm>

2 European Social Survey, Round 2, Specification for participating countries.

http://naticent02.uuhost.uk.uu.net/proj_spec/round_2.htm

3 Eurobarometer 2003.3 Public Opinion in the Candidate Countries. Full Report 2003 Summer.

http://europa.eu.int/comm/public_opinion

ločnosti“ ako celku a jeho jednotlivých sub tém. Preto považujeme za potrebné, aby všetci riešitelia úlohy mali možnosť prehovoriť k obsahu empirického výskumu a vysloviť svoje námety a požiadavky, tak, aby jeho zistenia boli skutočným prínosom. Bude si to vyžadovať úzku spoluprácu tímu zodpovedného za realizáciu empirického sociologicko-sociálnopsychologického výskumu s ostatnými tímami v rámci úlohy. Nazdávame sa, že dosiahnuté výsledky potom budú relevantným príspevkom pre prípravu expertízneho materiálu „Náčrt základných schém národnostnej politiky Slovenskej republiky“.

Literatúra:

- BAČOVÁ, V.: Etnická identita a historické zmeny. Bratislava: Veda, 1996.
- GAJDOŠ, M. – HOMIŠINOVÁ, M. – KONEČNÝ, S. – BAUMGARTNER, F. – FRANKOVSKÝ, M. – ŠUTAJ, Š.: Rusíni/Ukrajinci na Slovensku na konci 20. storočia. Prešov: Universitas 2001.
- ZELOVÁ, A. – BAČOVÁ, V. – ŠUTAJ, Š. – VÝROST, J.: Interpretácia slovensko-maďarských vzťahov v súvislosti s vybranými etnickými a sociálnopsychologickými charakteristikami. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV 1992.

Zo sociologicky a sociálno-psychologicky orientovaných výskumov národov a národností po roku 1989

Mária Homišinová – Viera Bačová – Miroslav Frankovský

Prebiehajúce spoločenské procesy koncom 80-tych rokov 20. storočia spojené s demokratizáciou všetkých oblastí spoločenského života priniesli so sebou i celý rad etnouvedomovacích aktivít zo strany etnických spoločenstiev žijúcich v inonárodných štátnych útvaroch v strednej a východnej Európe. Súčasťou týchto aktivít bolo i úsilie o zmenu spoločensko-politického a legislatívneho postavenia, rekonštruovanie vlastnej etnickej identity, prehodnocovanie predchádzajúceho etno-kultúrneho vývoja, riešenie otázok interetnických vzťahov medzi majoritou a minoritnými spoločenstvami a na neposlednom mieste i koncentrácia na perspektívu a budúcnosť majoritného i minoritných spoločenstiev.

U národnostných menšín, ktoré sa v inonárodnom štátnom útvare ocitli v dôsledku mocensko-politických zmien vzniknutých po dvoch svetových vojnách, to bola i otázka hľadania kvalitatívne nového vzťahu s materským národom žijúcim v inom štátnom útvare. Na druhej strane, zmenil sa i prístup materských národov ku svojim menšinám žijúcim mimo národného spoločenstva.

Uvedené skutočnosti sa stali dôvodom pre potrebu hlbšieho analytického pohľadu na fenomén etnicity, a to z aspektu rôznych spoločenskovedných disciplín (sociológie, sociálnej psychológie, etnológie, histórie, kultúrnej antropológie a pod.). Je totiž nepopierateľným faktom, že stav etnickej identity, či už na úrovni jednotlivca alebo skupiny, determinuje zachovanie a ďalší rozvoj etnického spoločenstva. Táto skutočnosť nadobúda osobitný význam v prípade menšinových spoločenstiev.

Od roku 1990 sme teda na Slovensku svedkami realizácie celého radu etnicky orientovaných výskumov, ktoré sa zameriavali (aj naďalej zameriavajú) na skúmanie procesuálnej stránky postavenia etnických spoločenstiev, ale i ďalších perspektív (tak majority, ako aj minority), konkrétnych podôb národnostne podmienených aktivít, charakter interetnických vzťahov, diagnostiku kategórie etnicity ako takej (vymedzenie a precizovanie atribútov etnickej identity, skúmanie etnickej identity a jej afirmácie prostredníctvom rozličných identifikačných mechanizmov, odhaľovanie etnických faktorov determinujúcich stav etnickej identity) atď. Prostredníctvom domácich, ale participáciou i na zahraničných vedeckovýskumných projektoch sa mnohé na Slovensku pôsobiace vedecké pracoviská (napr. Sociologický ústav SAV, Etnologický ústav SAV, Spoločenskovedný ústav SAV, Ústav štátu a práva SAV, Jazykovedný ústav SAV, Slovenský inštitút medzinárodných štúdií) a školské inštitúcie (napr. Univerzita Komenského v Bratislave, FF Prešovskej univerzity, FF Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre) zapájali do skúmania aktuálnych národných (národnostných) otázok. K detailnejšiemu poznaniu situácie v tejto oblasti prispievali aj výskumy verejnej mienky (agentúra FOCUS – Centrum pre sociálnu a marketingovú analýzu; Ústav pre výskum verejnej mienky pri Štatistickom úrade SR), ktoré priebežne monitorovali názory majoritného i minoritného obyvateľstva na aktuálne spoločenské a politické dianie na Slovensku.

V uvedenom príspevku sa zameriame predovšetkým na stručnú prezentáciu niektorých rozsiahlejších – predovšetkým sociologicky a sociálno-psychologicky orientovaných empirických výskumov Spoločenskovedného ústav SAV v Košiciach (SvÚ), ktoré od roku 1989 realizoval na Slovensku i v zahraničí medzi príslušníkmi minoritných spoločenstiev, ale aj slovenskej majority so snahou prispieť k objasneniu niektorých otázok týkajúcich sa národnostnej problematiky. Konkrétne stručne priblížime predmet a ciele jednotlivých výskumov, objekt skúmania, metódu výskumu, najdôležitejšie výsledky a zistenia.

Pri príprave metodiky jednotlivých výskumov sa náš ústav zameriaval predovšetkým na charakteristiku a aktualizáciu postavenia minoritných spoločenstiev v novej spoločensko-politickej realite zohľadňujúc pritom aj aktivizačné tendencie príslušných minorít. Zároveň sa opieral aj o poznatky zo svojej predchádzajúcej vedeckovýskumnej činnosti, v ktorej venoval systematickú pozornosť zmapovaniu národnostne podmienených aktivít viažucich sa na postavenie a spolužitie etnických spoločenstiev v národnostne zmiešaných oblastiach Slovenska. Ako ústav interdisciplinárneho charakteru, ktorý združuje pracovníkov z oblasti sociológie, sociálnej psychológie a histórie, na jednej strane realizoval samostatné výskumy z tej ktorej vednej oblasti, na strane druhej v širšie koncipovaných výskumoch aplikoval interdisciplinárny prístup riešenia problematiky používajúc súčasne výskumné metódy a prostriedky zo všetkých troch vedných disciplín.

Skúmanie postavenia a vzťahov národnostných menšín a Slovákov žijúcich v národnostne zmiešaných oblastiach Slovenska

Prvý výskum, ktorý sme na Spoločenskovednom ústave SAV v Košiciach realizovali ihneď po transformácii spoločenských zmien na Slovensku, bol terénny empirický výskum (1990) zameraný na identifikáciu názorov na postavenie maďarskej a ukrajinskej menšiny na Slovensku, Slovákov žijúcich v národnostne zmiešaných oblastiach (NZO) Slovenska, ako i analyzujúci vzájomné vzťahy tu žijúcich etnických spoločenstiev. Potrebu výskumu tohto zamerania (gestom sa stala vláda SR) si vyžiadala nielen aktuálna situácia po spoločenskej transformácii československej spoločnosti, ale aj aktivizácia a hľadanie nových dimenzií identít našich národov a národností, ktoré miestami nadobúdalo i konfrontačnú podobu. Národnostný akcent bol evidentný aj v činnosti mnohých z formujúcich sa občianskych iniciatív, združení, organizácií, ako i politických strán a hnutí.

Predmet výskumu bol konkretizovaný do troch tematických okruhov:

- názory a stanoviská obyvateľov Slovenska na národnostný vývoj z historického a súčasného aspektu,
- hodnotenie vzájomných národnostných vzťahov obyvateľstvom SR,
- etnická identita obyvateľov Slovenska.

Cieľom výskumu bolo prispieť k poznaniu názorov obyvateľstva národnostne zmiešaných oblastí Slovenska na niektoré stránky historického vývoja, súčasné postavenie ako i perspektívy tu žijúcich etnických spoločenstiev. Zároveň sa sledovala miera stotožnenia sa s národnostnými cieľmi proklamovanými jednotlivými formálnymi skupinami, hodnotenie vzájomných národnostných vzťahov kontaktovalých etník a otázky etnickej identity obyvateľov národnostne zmiešaných oblastí.

Vyplyvajúc z tematických okruhov v metodike výskumu bol aplikovaný interdisciplinárny prístup riešenia, keď boli použité predovšetkým sociologické, ale i sociálno-psychologické a historické prostriedky analýzy. Hlavnou metódou bol široko koncipovaný dotazník distribuovaný v slovenskej a maďarskej mutácii.

Skúmali sme maďarskú a rusínsko-ukrajinskú minoritu a Slovákov zo slovensko-maďarskej a slovensko-ukrajinskej národnostne zmiešanej oblasti Slovenska, teda celkovo štyri podskupiny respondentov (rusínsko-ukrajinská minorita tvorila jednu podskupinu). V slovensko-maďarskej NZO bolo na základe určených charakteristík vybratých sedem (vtedajších) okresov Slovenska – Komárno, Nové Zámky, Levice, Lučenec, Rimavská Sobota, Košice-vidiek, Trebišov a zo slovensko-ukrajinskej NZO sa výskum realizoval v okresoch Humenné, Svidník, Bardejov a Stará Ľubovňa. Výskumný súbor pozostával z 1700 respondentov.

Z výsledkov výskumu vyplynulo, že vtedajšie dynamizujúce obdobie výrazne zasiahlo národnostné vzťahy, vrátane vzťahov slovenského národa a národností žijúcich na území SR. Dôsledkom bol rast etnického sebauvedomenia a aktivity jednotlivcov, inštitúcií, združení založených na národnostnom základe. U obyvateľov maďarskej a slovenskej národnosti bol zistený vysoký stupeň etnického sebauvedomenia, ktorý ovplyvňoval ich národný život, kultúrne i politické aktivity. U obyvateľstva rusínsko-ukrajinskej národnosti sa prejavil rozpor medzi dlhodoobo proklamovanou ukrajinskou orientáciou a rusínskym (rusnáckym) národnostným cítením, čo signalizoval zdroj možných napätí vo vnútri tohto etnika. Pre značný počet respondentov maďarskej, rusínsko-ukrajinskej aj slovenskej národnosti bol príznačný vysoko pozitívny vzťah k vtedajšiemu Česko-Slovensku, aj keď proces posilňovania funkcií národných republík, a teda aj funkcií Slovenskej republiky, vyvolával pocit ohrozenia. Napriek tomu ich vzťah k Slovenskej republike bol podstatne silnejší ako vzťah k štátnym útvarom materských národov.

Výskumné zistenia smerujúce k odhaleniu vzájomných vzťahov poukazovali u príslušníkov minoritných spoločností na uvedomovanie dôsledkov svojho menšinového postavenia (spoločenský handicap), zároveň však potvrdzovali významnú mieru tolerancie u týchto etník. Situácia vo vzájomných národnostných vzťahoch sa na makroúrovni vnímala ako zhoršená, na mikroúrovni, t. j. na úrovni medzisobných kontaktov, neboli zaznamenané výraznejšie rozpory.

Hlavným výstupom je výskumná správa: Paukovič, V. – Bačová, V. – Gajdoš, M. – Homišinová, M. – Konečný, S. – Šutaj, Š. – Výrost, J. – Zeľová, A.: *Vzťahy Slovákov a národnostných menšín v národnostne zmiešaných oblastiach Slovenska*. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV 1990, 66 s.

Minoritné etnické spoločnosti na Slovensku v procesoch spoločenských zmien

Výskum z roku 1992 sa orientoval na etnické minoritné spoločnosti, sociálno-psychologické charakteristiky, na vnímanie medzietnických vzťahov. Riešil sa ako súčasť témy: „Minoritné etnické spoločnosti na Slovensku v procesoch spoločenských zmien“ (grant SAV 2/999340/92). Predmetom skúmania bola súvislosť vnímania a hodnotenia slovensko-maďarských vzťahov (v minulosti a v súčasnosti) s niektorými etnickými a sociálnopsychologickými charakteristikami, za ktoré sme považovali: národnostnú príslušnosť, jej uvedomenie a prežívanie, národnostné zloženie lokality a rodinného prostredia, sociálnu akceptáciu iných etník, akceptáciu maďarského jazyka na Slovensku, partikularizmus verzus univerzalizmus. V interpretácii slovensko-maďarských vzťahov sme sa zamerali na interpretáciu histórie globálne, interpretáciu vybraných historických období, udalostí, osobností; hodnotenie súčasných interetnických vzťahov v rôznych rovinách, identifikáciu súčasných problémov v slovensko-maďarských vzťahoch. Hlavnou výskumnou metodikou bol dotazník, výskumný súbor pozostával z 274 respondentov, učiteľov – predstaviteľov na Slovensku žijúcej slovenskej i maďarskej inteligencie. Vo výskume boli vytvorené tri podskupiny respondentov – Slováci z relatívne homogénnych oblastí, Slováci z národnostne zmiešaného prostredia, príslušníci maďarského minoritného spoločenstva.

Z výsledkov vyplynulo, že respondenti oveľa častejšie uvádzali príklady historických období alebo udalostí negatívne vplývajúcich na slovensko-maďarské vzťahy. Mali tendenciu vidieť svoje vlastné spoločenstvo ako to, ktoré bolo poškodené, ktorému bolo ublížené. Ako dôležité sa pri tom prejavili národnostná príslušnosť, miera jej uvedomenia a prežívania, národnostné prostredie osoby, v ktorom žije. Menej významné sa ukázali individuálno-psychologické zvláštnosti jednotlivca. Vysvetľujeme to silným spoločensko-politicko-historickým nábojom sledovanej problematiky. História a súčasnosť slovensko-maďarských vzťahov sú témou, o ktorej existujú kolektívne predstavy, sociálna reprezentácia na úrovni skupín, spoločností a miera ich osvojenia jedincom závisí viac od miesta v sociálnom systéme ako od jeho psychických zvláštností.

Hlavným výstupom je publikácia Zeľová, A. – Bačová, V. – Šutaj, Š. – Výrost, J.: Interpretácia slovensko-maďarských vzťahov v súvislosti s vybranými etnickými a sociálno-psychologickými charakteristikami (výsledky výskumu v súbore učiteľov). SvÚ SAV Košice 1992.

Etnická identita a historické zmeny

Hlavným cieľom výskumu, ktorý sa uskutočnil na prelome rokov 1992 a 1993 v troch typoch obcí na Slovensku (etnicky homogénnej slovenskej a maďarskej obce; etnicky heterogénnych – slovensko-maďarských obcí), bolo získanie vhľadu do štruktúry etnickej identity pôvodných obyvateľov tých obcí, v ktorých štát zasahoval do etnicity jej obyvateľov organizovanou akciou reslovakizácie. Výskumu sa zúčastnili tí obyvatelia vybraných obcí Slovenska (spolu 261 obyvateľov a obyvateľiek obcí, rozdelených do troch vekových skupín), ktorých predkovia v histórii aspoň raz oficiálne zmenili národnosť (t. j. väčšina z nich zmenila svoju národnosť dvakrát).

Vo výskume sme použili dva dotazníky: Dotazník osobnej a rodinnej etnickej histórie a Analýzu štruktúry identity (metodika IDEX). Výsledky výskumu o štruktúrach etnických identifikácií obyvateľov obcí rôzneho etnického zloženia ukázali, že identifikácie so svojimi predkami a s osobami z úzkeho sociálneho prostredia boli relatívne stabilné a rovnaké u všetkých účastníkov a účastníčok výskumu. Týmto spôsobom si respondenti uspokojujú svoje potreby pevných medziľudských väzieb a vzťahov. Etnické identifikácie účastníkov výskumu sa neodlišovali v jednotlivých vekových skupinách; ani medzi mužmi a ženami neboli rozdiely. To, v čom sa respondenti obcí – etnicky homogénnych alebo etnicky heterogénnej – odlišovali, boli identifikácie s abstraktnými skupinami, ako sú etnické skupiny, politické strany, vlády atď.

Zistenia, ktoré z mnohých štatisticky spracovaných výsledkov vyplynuli, boli nápadné dvoma skutočnosťami. Obe tieto skutočnosti vypovedajú o tom, ako história slovensko-maďarských vzťahov ovplyvňuje tieto vzťahy v súčasnosti.

Prvou skutočnosťou bolo, že identifikácie slovenských a maďarských respondentov s reprezentáciami vlastných etník boli mimoriadne silné. Boli zároveň odlišné, ba až protikladné, idúce proti sebe. Tento protiklad je spôsobený nielen tým, že tieto dve etnické skupiny nemajú spoločné pozitívne hodnotené objekty, ale i tým, že negatívne hodnotia druhé etnikum. Vnútorne a vonkajšie definície príslušníkov oboch etník sú takmer inkompatibilné. To môže v začarovanom kruhu vyvolávať neporozumenie, napätie až nepriateľstvo vo vzťahoch, takisto ako byť dôsledkom takýchto negatívnych vzťahov.

Vzťah slovenskej majority a maďarskej minority na Slovensku je pozoruhodný ešte z ďalšieho dôvodu. Ako to ukázali aj výsledky tohto výskumu, v majoritno-minoritnom vzťahu negatívny obraz, ktorý majorita má o minorite, nemá demobilizujúci efekt na členov minority. Majorita nie je považovaná za normatívny referent vo vzťahoch Slovákov a Maďarov žijúcich na Slovensku. Skôr naopak: (maďarská) minorita má negatívny obraz o (slovenskej) majorite a vysoko hodnotí svoje vlastné etnikum.

Mnohé výskumy poukázali na to, že historická pamäť Slovákov i Maďarov žijúcich na Slovensku je plná vzájomných príkorí, ktoré si tieto etniká spôsobovali. Také faktory ako historické udalosti a ich subjektívne spracovanie, značný počet príslušníkov maďarskej minority na juhu Slovenska a odtiaľ prameniace obavy z ohrozenia a destabilizácie slovenského národa, odlišnosť slovenského a maďarského jazyka, kultúrne a materiálne spojenia maďarskej minority so svojím materským národom, veľký záujem maďarskej vlády o Maďarov žijúcich v iných štátoch, rozhodne prispievajú k vzniku, rozvoju a udržiavaniu odlišných etnických identifikácií u Slovákov a Maďarov.

Druhým nápadným výsledkom bola odlišnosť štruktúry etnických identifikácií slovenských respondentov zo zmiešanej slovensko-maďarskej obce. Respondenti zo zmiešanej obce, ktorí sa

sami definovali ako Slováci, konštruovali svoj sociálny etnický svet kognitívne odlišne. Odlišne ho aj hodnotili v porovnaní so slovenskými respondentmi z homogénnej obce a s maďarskými respondentmi.

Slovenskí respondenti zo zmiešanej slovensko-maďarskej obce sa identifikovali so Slovákmi, ale vykazovali vyššiu toleranciu k maďarským entitám. Prejavili sa ako viac zraniteľní a viac vystavení stresu, ako keby boli vo svojej etnickej identite menej zakotvení a menej vyhranení. Ich interakcie medzi dvojakou skupinovou lojalitou a hodnotové etnické postoje však mali za výsledok nižšiu úroveň identifikačných konfliktov. Ich hodnotové orientácie smerovali k vyššej tolerantnosti. Boli viac rezervovaní pri hodnotení vlastného etnika a menej kritickí k druhému etniku. To navodilo viacero otázok: je to indiferentnosť, únava alebo vykazujú schopnosť vidieť aj kladné stránky v inej etnickej skupine namiesto len negatív a zraniteľností v populárnom stereotype Slovákov i Maďarov? Interpretácia môže ísť oboma smermi. V každom prípade fakt, že ich úroveň konfliktov s maďarským etnikom je oveľa nižšia, naznačuje možnosť ich zmierovacieho posolania pri prekonávaní vzájomnej podozrievavosti a nepriateľstva.

Výsledky tohto výskumu naznačili, že zmierujúce postavenie zaujali tí príslušníci majority, ktorí sa každodenne kontaktujú s príslušníkmi druhého etnika. Neboli to príslušníci minority. Mínoritní maďarskí obyvatelia na Slovensku môžu vytvoriť uzavretú komunitu nielen v čisto maďarskej obci, ale aj v obci zmiešanej. Zdá sa, že Maďari žijúci na Slovensku sú k tomu veľmi náchylní z dôvodov obrany svojej minoritnej etnicity. Naše výsledky naznačujú, že etnická sociálna izolovanosť a komunikačná uzavretosť do svojho etnického prostredia navodzuje silné identifikácie so svojím etnikom aj v majorite, aj v minorite. Naopak, výsledky štúdie implikujú, že zmiešanosť predkov, etnické dedičstvo dvoch kultúr a bilingválnosť u príslušníkov majority prináša vyššiu etnickú toleranciu a otvorenosť voči obom sociálnym systémom.

Výsledky výskumu sú detailne opísané a interpretované v monografii V. Bačovej „Etnická identita a historické zmeny. Výskum obyvateľov vybraných obcí Slovenska“ (Veda, Bratislava 1996).

Identita s veľkými (etnickými) spoločnosťami – vnímanie u súčasníkov, predchodcov a nasledovníkov

Od začiatku novembra 1995 do konca decembra 1998 bola na SvÚ SAV v Košiciach riešená grantová úloha VEGA s názvom projektu „Medzigeneračná pamäť ako mediátor formovania nových identít v procese transformácie slovenskej spoločnosti“ (č. projektu 95/5305/530). V rámci tejto grantovej úlohy sa uskutočnili dva empirické výskumy – v roku 1995 a 1998.

V roku 1995 sa terénny výskum uskutočnil s cieľom empiricky zachytiť vnímanie osobnej a sociálnej identity príslušníkmi rôznych generácií a to na mikro, mezo a makro úrovni života jedinca. Hlavným zámerom bolo zakomponovanie kontextových a situačných premenných do tvorby teórií a do výskumných plánov, ktoré zahrňujú viaceré úrovne správania. Kontextom osobných a sociálnych identít jednotlivca boli medzigeneračné zmeny, vzťahy a prenos, t. j. odovzdávanie a prijímanie generačných skúseností. Identita jednotlivca bola vymedzená v troch sférach:

1. osobná identita, t. j. prežívanie vlastnej kontinuity (mikro úroveň),
2. stotožnenie sa jedinca so svojimi životnými rolami (mezo úroveň),
3. prežívanie príslušnosti k spoločenským útvarom (makro úroveň).

Pre meranie sociálnej identity boli tri roviny identity oddelené v 33 položkách v približnej analógii s teoretickým vymedzením. Medzigeneračné súvislosti sa zisťovali hodnotením seba (respondenta), hodnotením ľudí o 20 – 30 rokov starších od respondenta, hodnotením ľudí o 20 – 30 rokov mladších od respondentov. Nepriamo sa tak zisťovali predstavy o tendenciách spo-

čenského vývoja, na základe ktorých ľudia pripisujú sociálnu identitu svojim predchodcom a nasledovníkom.

Výskumnú vzorku tvorilo 367 dospelých osôb diferencovaných podľa veku na tri podskupiny. Z hľadiska národnostnej príslušnosti bola skladba vzorky nasledovná: 332 respondentov slovenskej národnosti, 11 respondentov maďarskej národnosti a 10 národnosti ukrajinskej, resp. rúsinskej.

Výsledky empirického výskumu identity rôznych generácií poukázali okrem iného na to, že príslušníci strednej a predovšetkým staršej generácie sa viac identifikovali s menšími sociálnymi útvarmi (obec, región, národ) a naopak respondenti mladšej generácie sa silnejšie identifikovali s veľkými sociálnymi útvarmi ako Európa, ľudstvo. Inak však vnímajú tieto identity, ak ich hodnotia u svojich predchodcov – ľudí, ktorí žili v minulosti, a u svojich nasledovníkov – ľudí, ktorí budú žiť v budúcnosti. Výsledkom tohto výskumu bola monografia vydaná SvÚ SAV v roku 1996: Bačová, V. (Ed.): *Historická pamäť a identita*.

Primordializmus a inštrumentalizmus/situacionizmus v etnických presvedčeniach a etnickej/politickej identite

Etnicita bola na Spoločenskovednom ústave SAV skúmaná nielen vo svojich empirických prejavoch, ale aj teoreticky analyzovaná. V. Bačová do empirického skúmania etnicity a etnickej identity uviedla názor, že základom etnickej a národnej identity sú primordiálne verzus inštrumentálne postoje k etnicite (Bačová, 1997).

Pre overenie dvoch teoretických východiskových tvrdení o etnickej identite sa uskutočnili na SvÚ SAV dva výskum (pre prvý výskum boli dáta zbierané v roku 1995; pre druhý v roku 1997). Prvé tvrdenie hovorí o tom, že jedinec si vytvára (konštruuje) implicitné presvedčenia o tom, aký charakter majú veľké (etnické) spoločenstvá ľudí. Tieto presvedčenia môžu byť primordialistické alebo inštrumentalistické. Druhým tvrdením je, že tieto presvedčenia sú základom identifikovania sa s etnickými spoločenstvami (čiže sú základom etnickej identity jednotlivca, ale aj celých spoločenstiev).

Podľa primordialistického chápania je podstatou etnicity vzájomná hlboká blízkosť, spriaznenosť, príbuzenstvo, sebaurčenie, rovnaká kultúra (jazyk, náboženstvo, hodnoty, normy), teritoriálne znaky (krajina, národnosť) a biologické znaky (predkovia, rasa, kmeň). Sú to znaky etnicity podľa primordialistov dané a nespochybniteľné. Silne sa aktivujú, ak je spoločenstvo ohrozené. Etnicita v primordialistickom chápaní má vlastnú podstatu, esenciu, kvalitu. Podľa primordialistov je etnická identita jedincovi daná práve tak, ako mu je primordiálne (to znamená navždy) dané členstvo v spoločenstve, do ktorého sa narodil. Také výnimky, ako sú ľudia, ktorí sa socializovali do dvoch kultúr, sú považované za anomáliu (Bačová, 1997).

V inštrumentalistickom/situacionistickom prístupe sa etnická identita chápe ako racionálna reakcia na požiadavky situácie alebo sociálny tlak zvnútra spoločenstva alebo zvonku. Etnická identita nie je dopredu a navždy jedincovi „daná“. Je konštruovaná v priebehu jeho vývinu, môže sa však počas individuálneho života meniť. U moderného človeka je len jednou z mnohých jeho identít. Jej dôležitosť pre jedinca v rôznych situáciách, dobách, kultúrach a spoločnostiach sa môže meniť.

Etnické presvedčenia a etnická/politická identita

Etnické presvedčenia sú silne prepojené na etnické a politické ideológie. Vo východnej a strednej Európe prevládajú v názoroch na etnicitu primordialistické presvedčenia. Sú tradičné, pevné a rozšírené. Po r. 1989 sa pre obyvateľov východnej a strednej Európy oficiálne „sprístupnili“ aj iné (politické, kultúrne, etnické) hodnotové systémy a presvedčenia. Ľudia mali šancu

obrátiť sa k „novým” hodnotám a presvedčeniam alebo si ponechať tie „staré”. Pod vplyvom nových informácií mohli sa viac ako kedykoľvek predtým stať v oblasti etnickej „inštrumentalistami”. Treba však podotknúť, že výsledkom stretov medzi novým a starým môžu byť pocity straty identity, konflikty identity alebo aj kríza identity. Nekonzistencia a tlak nových hodnotových systémov vysvetľujú zmätky, neistoty a boje vo verejnom a politickom živote v postkomunistických krajinách.

Hypotéza vo výskume, pre ktorý boli dáta zbierané v roku 1995 pomocou metodiky Identity Exploration (IDEX) (Bačová, 1998a), preto znela, že etnickí „primordialisti” a „inštrumentalisti/situacionisti” budú mať odlišnú etnickú identitu. „Primordialisti” sa budú silnejšie identifikovať so svojim národom a národnostne orientovanými politickými stranami ako „inštrumentalisti”. „Inštrumentalisti” však prejavia väčšiu difúziu identity ako „primordialisti”, ktorí si ponechávajú svoje predošlé dobre upevnené názory.

Účastníkmi výskumu boli slovenskí intelektuáli (vysokoškolskí učители a výskumníci v počte 64) ako reprezentanti najkvalifikovanejšej vrstvy spoločnosti; táto vzorka bola zároveň homogénna vo svojom socio-ekonomickom statu.

Podľa toho, či uprednostňovali výrok „Rodná zem a územie národa sú zdrojom národnostnej identity” prideliť sme účastníkov do skupiny „primordialistov”; ak uprednostňovali výrok „Národnostná identita je vecou výberu a rozhodnutia” boli zaradení ako „inštrumentalisti”. Len málo účastníkov bolo nerozhodných. To, že bolo možné určiť tak jednoznačne etnickú orientáciu účastníkov výskumu, je zaujímavým a pozoruhodným výsledkom samo o sebe.

Výsledky ukázali, že primordialistickí účastníci sa oveľa silnejšie angažovali pri hodnotení viacerých predložených entít – konkrétne entít „Slováci”, „moji rodičia” a „minulé ja”. Tieto výsledky vyjadrujú, že pre primordialistov znamenajú tieto entity viac. Zároveň sa s nimi oveľa viac identifikovali. Hodnotili ich bližšie k ideálu ako inštrumentalistickí účastníci výskumu. Na druhej strane inštrumentalisti sa oveľa viac angažovali pri hodnotení „slovenskej vlády” a „Slovenskej národnej strany”, ale ich hodnotenie týchto entít bolo oveľa negatívnejšie ako hodnotenie primordialistov a ďaleko menej sa s týmito subjektami identifikovali.

Rozdiel v identifikáciách primordialistov a inštrumentalistov nebol jedine pri entite „ľudia v západnej Európe”. Pri iných entitách sa zdalo, že primordialisti sa viac stotožňovali s etnickým či politickým svetom okolo seba takým, akým pre nich bol. Oveľa viac ako inštrumentalisti sa vnímali podobnejší a viac sa identifikovali s entitami Slováci, slovenská vláda, Slovenská národná strana, Maďari na Slovensku, Maďari v Maďarsku, Spoluzitie (vtedajšia politická strana), ľudia vo východnej Európe, moji rodičia, ja keď som mal 15 rokov.

Inštrumentalisti boli vo svojich pozitívnych hodnoteniach zdržanlivejší, boli kritickejší a negatívnejšie hodnotili takmer všetky etnické a politické entity. Vnímali sa menej podobní týmto entitám. Zvlášť pozoruhodné bolo ich súčasné odlišenie sa od pozície ich rodičov a od svojho minulého ja.

Medzi primordialistami a inštrumentalistami nebol rozdiel v sebahodnotení v súčasnosti a difúzii identity v súčasnosti. Líšili sa však vo svojom pohľade do minulosti: inštrumentalisti hodnotili seba v minulosti menej pozitívnejšie a pripisovali si vyšší stupeň difúzie identity. Nasvedčuje to tomu, že prechádzali od jednej koncepcie identity k inej, novokonštruovanej. Ich kultúrne hodnoty prešli procesom zmeny.

Vzhľadom na to, že oficiálna etnická ideológia na Slovensku má skôr primordialistický charakter (viac či menej zdôrazňovaný v obdobiach po roku 1989, ale rozhodne silne prevládajúci okolo roku 1993, kedy vznikla Slovenská republika), pozícia ľudí s primordialistickým presvedčením o etnicite je jednoduchšia. Vnímajú veci tak ako ich rodičia a ako ich vnímali v minulosti oni sami. Viac sú v zhode s tradičnými sociálnymi hľadiskami, čo im dáva podporu a väčšiu istotu. Ich etnické a politické identity spadajú do hlavného prúdu a sú menej ohrozené.

„Inštrumentalisti“ na Slovensku museli spojiť a vyrovnať svoje presvedčenia o etnicite z primárnej a sekundárnej socializácie, následné skúsenosti zo zmien a súčasné normy a hodnoty v spoločnosti. Prešli krízou a dospeli k inej identite. Sila tejto identity je podmienená úspešnosťou zmierovania všetkých vplyvov. Z toho hľadiska je pochopiteľné rozčarovanie s politickou situáciou na Slovensku, ktoré sa v našom výskume prejavilo. Identity inštrumentalistov sú síce flexibilnejšie a vyvíjajúce sa, zároveň však zraniteľnejšie a komplikovanejšie.

Výsledky tohto výskumu boli publikované v štúdií v časopise *Studia Psychologica* (Bačová, 1999).

Primordialistické interpretácie histórie Slovenska, etnicity a identity u príslušníkov/čok mladej, strednej a najstaršej generácie

V druhom výskume v oblasti etnických primordialistických presvedčení, pre ktorý sme dáta zbierali v roku 1997, sme skúmali interpretáciu histórie Slovenska, etnicitu a identitu príslušníkov rôznych generácií (mladej, strednej a najstaršej). Tento výskum umožnil odhaliť najmä kvalitatívne rozdiely v nazeraní rôznych generácií na sociálne a najmä etnické javy.

Ako metodika pre zber údajov bolo použité Q-triedenie v troch súboroch ľudí s maturitným a vysokoškolským vzdelaním: u mladých ľudí vo veku 20 – 25 rokov (n=51), v strednom veku 40 – 45 rokov (n=50) a u starších ľudí nad 60 rokov (n=35). Účastníci výskumu triedili výroky o etnicite, etnickej identite, hodnotenie súčasnosti a histórie Slovákov a Slovenska, o maďarskej a rómskej menšine na Slovensku a princípoch politického života. V každej generácii sa výsledky 44 výrokov zredukovali do šiestich až siedmich nezávislých zoskupení (faktorov).

Vysvetľovanie histórie Slovenska rôznymi generáciami sa obsahovo líšilo: staršia generácia vykázala vyššiu rozmanitosť vysvetľovaní vôbec a aj vyšší počet variácií nazerania na národ v primordialistickej perspektíve. Z hľadiska obsahu starší ľudia v našom výskume vyvodili svoje spracovania udalostí do vysvetľovaní o niečo menej demokratických ako ľudia mladší.

Typ primordialistov sme našli u všetkých generácií a potvrdili sa aj ich „poznávacie“ znaky. U každej generácie sú však primordialistické postoje zasadené v inom kontexte. Práve toto považujeme za najdôležitejšie zistenie – že výroky, ktoré sa označujú ako primordialistické, (politickým slovníkom Slovenska „národnostne akcentované“) majú pre príslušníkov rôznych generácií rozdielny význam.

Výsledky boli interpretované (Bačová, 1998, 1999) na pozadí toho, že v dôsledku historického vývinu v celom stredoeurópskom priestore dominuje primordialistické etnické myslenie. Na Slovensku sa tento duch ešte posilnil v roku 1993 vznikom nového slovenského štátu. Tým vysvetľujeme, že inštrumentalistický či konštruktivistický prístup k etnicite sa u účastníkov výskumov prejavil skôr rozpačito. Avšak vo výsledkoch nášho výskumu sa ukázalo, že aj primordializmus (historické slovenské „národovectvo“) môže mať u jednotlivcov rôzne podoby, stvárnené vekom jeho nositeľov, ako aj kultúrno-ekonomickými podmienkami, v ktorých si túto perspektívu jednotlivci osvojovali a osvojujú (čo umožňuje rôzne implikácie nielen pre výskum).

Etnická identita rusínsko/ukrajinskej národnostnej menšiny

Skúmaniu otázok týkajúcich sa rusínsko-ukrajinskej minority na Slovensku sme venovali pozornosť v dvoch rozsiahlych terénnych výskumoch v rokoch 2000 a 2002.

V roku 2000 realizoval tím pracovníkov Spoločenskovedného ústavu SAV interdisciplinárny výskum zameraný na otázky vývoja, súčasného stavu a perspektív rusínsko/ukrajinského obyvateľstva Slovenska. Výskum bol podporovaný Medzivládnu slovensko-ukrajinskou komisiou pre otázky národnostných menšín, školských, kultúrnych a vedeckých stykov a Ministerstvom kultúry Slovenskej republiky.

Výskum bol zacielený na charakterizovanie súčasného stavu etnickej identity rusínsko/ukrajinskej národnostnej menšiny, na jej etno-kultúrnu orientáciu. Okrem toho bola pozornosť sústredená na identifikovanie faktorov ovplyvňujúcich vývoj tejto menšiny a charakteristiku vzťahov medzi Rusínmi/Ukrajincami a Slovákmí, ale aj vnútri tejto minority.

Údaje boli zozbierané dotazníkom na vzorke 800 respondentov, z ktorých bolo 200 Ukrajincov, 200 Rusínov, 200 Slovákov z národnostne zmiešaných oblastí a 200 Slovákov z relatívne homogénneho slovenského prostredia.

Výskum potvrdil skutočnosť, že národno-kultúrne rozdelenie menšiny a väčšina jej problémov v súčasnosti má svoje korene v minulosti. Všetci respondenti sa považovali za občanov Slovenskej republiky a boli rozhodnutí využiť svoje právo hlásiť sa k národnostnej menšine podľa svojho vedomia a svedomia.

Väčšina účastníkov výskumu súhlasila s tým, že zákony upravujúce súčasné postavenie národnostných menšín sú vyhovujúce. Väčšie rozdiely medzi Slovákmí a príslušníkmi národnostných menšín boli pri posudzovaní uplatnenia týchto zákonov v praxi. V tejto súvislosti Rusíni/Ukrajinci vyjadrili negatívnejšie hodnotenie hlavne vo vzťahu k používaniu materinského jazyka, a to tak vo vzťahu k vzdelávaniu, ako aj pri jeho používaní v úradnom styku.

Výsledky výskumu vzťahujúce sa k materinskému jazyku poukazujú zároveň aj na oslabenie medzigeneračnej orientácie na jazyk minority. V tejto oblasti sa plnej miere premieta prebiehajúci etnodiferenčný proces medzi Rusínmi a Ukrajincami.

Analýza údajov vo vzťahu k vnímaniu rusínskej/ukrajinskej národnostnej menšiny priniesla očakávané zistenia. Slováci vnímajú túto etnickú menšinu ako jednotný celok, príslušníci rusínskej minority, naopak, rozlišujú dve samostatné národnostné menšiny. Charakterizované súvislosti sa prejavili aj pri skúmaní etnickej identity. Z tohto hľadiska môžeme uvažovať o dvoch orientáciách. Jedna časť rusínsko/ukrajinskej minority považuje túto menšinu za súčasť ukrajinského národa. Druhá sa vyjadrila v zmysle existencie nezávislého rusínskeho národa. Títo respondenti sa zároveň najviac priklonili k primordialistickému (esenciálnemu) chápaniu etnickej identity.

Problematika etnickej identity úzko súvisí aj s otázkami identifikácie sa s makrosociálnymi útvarmi. Z pozície skúmaných minorít je zaujímavé zistenie, že Ukrajinci sa viac identifikovali s rusínskou národnosťou, resp. národom, než Rusíni s ukrajinskou národnosťou, resp. národom. Analýza časového faktora potvrdila, že najvyššia miera identifikácie s menšími makrosociálnymi útvarmi (nepresahovali hranice štátu) súvisela s pohľadom do minulosti a najvyššia miera identifikácie s veľkými makrosociálnymi útvarmi (presahovali hranice štátu) súvisela s pohľadom do budúcnosti.

Výsledky výskumu potvrdili aj stabilitu etnického faktora v našich podmienkach. Väčšina respondentov zastávala názor, že etnickú príslušnosť nie je potrebné meniť ani v prípade zmeny hraníc štátu. Tí respondenti, ktorí v prípade zmeny hraníc štátu uvažovali o asimilácii, prejavili aj vyššiu mieru súhlasu s migráciou mimo územia Slovenska.

Prezentované zistenia ako aj ďalšie poznatky z realizovaného výskumu boli publikované v monografii: Gajdoš, M. – Homišinová, M. – Konečný, S. – Baumgartner, F. – Frankovský, M. – Šutaj, Š.: Rusíni/Ukrajinci na Slovensku na konci 20. storočia. K vybraným výsledkom historicko-sociologického výskumu v roku 2000. Prešov, Universum 2001.

Druhý z realizovaných projektov s názvom: „Sebapoznaním k aktivite“ bol finančne zabezpečený Nadáciou pre podporu občianskych práv, ktorá v rámci programu Rozvoja občianskej spoločnosti poskytla z prostriedkov PHARE potrebné finančné prostriedky.

Cieľom projektu bolo sprostredkovanie obrazu o sebareflexii postavenia a vývoja Rusínov na Slovensku. Pozornosť bola sústredená na poznanie súčasného stavu národnej identifikácie Rusínov a ich národno-kultúrneho života ako predpokladov zvyšovania občianskeho sebavedomia

a spoločenskej aktivity Rusínov a ich zapojenia do života občianskej spoločnosti v podmienkach úsilia o integráciu do EÚ a NATO.

Výskumu, ktorý sa uskutočnil v roku 2002, sa zúčastnilo 350 respondentov patriacich k príslušníkom rusínskej národnosti. Zber údajov bol realizovaný pôvodnou dotazníkovou metódou. Dotazník obsahoval položky, ktoré boli štruktúrované do štyroch základných oblastí: etnická identita, kultúra a používanie rusínskeho jazyka, interetnické vzťahy a súčasné spoločensko-politické dianie.

Analýza a interpretácia získaných údajov umožnili vyvodit' niekoľko záverov. Za najvýznamnejšie môžeme považovať zistenia, že Rusíni na Slovensku predstavujú nielen pomerne homogénny celok, ale zároveň sa výrazne posilňuje ich etnická identita v deklarovanej aj praktickej forme. V plnej miere sa to odráža aj v preferencii pomenovania príslušníkov tejto menšiny pojmom Rusín. Ďalším dôkazom je vzťah k rusínskemu jazyku, ktorý dostal kodifikovanú podobu a rozhodujúca väčšina príslušníkov tejto národnostnej menšiny ho považuje za svoj materinský jazyk. Výsledky výskumu potvrdili dobré a korektné medzietnické vzťahy medzi Rusínmi a Slovákmi a ak sa k moci na Slovensku nedostanú menej tolerantné politické sily, nemali by v tejto oblasti vznikat' problémy ani v budúcnosti.

Vybrané zistenia a poznatky z realizovaného projektu boli publikované okrem iného aj v monografii Konečný, S. – Baumgartner, F. – Frankovský, M. – Gajdoš, M.: *Sebareflexia postavenia a vývoja Rusínov na Slovensku*. Niektoré výsledky etnosociologického výskumu na severovýchodnom Slovensku.

Medzikultúrne výskumy v oblasti etnicity

Z medzinárodne uskutočnených empirických výskumov, na ktorých participovali pracovníci SvÚ SAV v Košiciach, spomenieme etnicky orientované výskumy vo Veľkej Británii a v Maďarskej republike.

Vnímanie etnických pojmov – medzikultúrny výskum Slovensko a Veľká Británia

Vo výskume sme overovali hypotézy, že etnické pojmy (na skúmanie sme vybrali pojmy: kultúra, rasa, materinský jazyk, národ, štát, etnicita, etnická menšina, národnosť, menšinový jazyk, práva menšín) budú u nami skúmaných príslušníkov/čok etnickej majority a etnických minorít žijúcimi na Slovensku a vo Veľkej Británii chápané rozdielne, pretože tieto krajiny majú odlišnú históriu, odlišné usporiadanie, odlišné jazyky a ich používanie má odlišne vytvorenú „eticno-politickú realitu“.

V slovenskej vzorke boli zahrnutí študenti a študentky posledných ročníkov stredných škôl a prvých dvoch ročníkov vysokej školy (UPJŠ v Košiciach) v počte 155, z toho „slovenskú majoritu“ tvorilo 90 osôb, „slovensko-maďarskú menšinu“ 65 osôb. Vo Veľkej Británii boli dáta zbierané na Lutonskej univerzite v Lutone, celkom sa výskumu zúčastnilo 67 osôb, z toho „britskú majoritu“ tvorilo 43 osôb a „britskú minoritu“ 25 osôb.

Dáta boli v oboch štátoch zbierané v prvom štvrtroku 1993. Táto doba krátko po vzniku Slovenskej republiky ešte viac zvýraznila rozdiely medzi štátmi: meniacu sa situáciu na Slovensku nielen z hľadiska politického zriadenia, ale i štátno-národného usporiadania, a pretrvávajúcu stabilitu v tomto ohľade vo Veľkej Británii. Dáta získané sémantickým diferenciálom sme vyhodnotili pomocou korešpondenčnej analýzy. Výsledky poukázali na odlišné zoskupovanie pojmov v štyroch podsúboroch: slovenskej majority, slovenskej minority, britskej majority a britskej minority – išlo o pojmy „kultúrne“: kultúra, materinský jazyk a rasa; pojmy politické: štát, národ a národnosť; a pojmy vzťahujúce sa k minoritám: etnicita, etnická menšina, menšinový jazyk, práva menšín.

Skúmaná „slovenská majorita“ najviac rozlišovala kultúrne pojmy, menej politické pojmy a relatívne nediskriminovala pojmy vzťahujúce sa k minoritám. Všetky zoskupenia pojmov boli od seba navzájom oddelené, s výnimkou pojmu „národ“, ktorý bol „vtiahnutý“ k pojmom kultúrnym.

Slovensko-maďarská minorita vnímala všetky pojmy ako navzájom poprepájané – najmä pojmy vzťahujúce sa k minoritám a politické pojmy. Rozlišovali všetky pojmy približne rovnako.

Britská majorita najviac rozlišovala medzi politickými pojmami. Najmenej rozlišovala pojmy kultúrne, ktoré boli vnímané ako veľmi blízke. Všetky zoskupenia pojmov však boli navzájom od seba oddelené.

Britská minorita vnímala ako prepojené pojmy politické a pojmy vzťahujúce sa k minoritám. Najviac rozlišovali medzi pojmami vzťahujúcimi sa k minoritám, pričom pojem „rasa“ vnímali ako blízky pojmom vzťahujúcim sa k minoritám.

Obširnejšie sú výsledky, ich interpretácia a diskusia uvedené v kapitole s názvom „Cultural-Political Differences in Perception of Ethnic Concepts in Central-Eastern and Western Europe“, ktoré obe výskumníčky – V. Bačová a P. Ellis - publikovali v knihe o meniacich sa európskych identitách (1996).

Medzikultúrny výskum Slovensko a Severné Írsko „Primordializmus a inštrumentalizmus/situacionizmus v etnických presvedčeniach a etnickej identite“

Názor o úlohe primordialistických vs inštrumentalistických presvedčení a utváraní si etnickej identity prevzal aj prof. P. Weinreich z University of Ulster v Belfaste. Mnohoročná spolupráca vyvrcholila spoločným medzikultúrnym výskumom, do ktorého boli zahrnuté dáta slovenských výskumníkov a vysokoškolských učiteľov (pozri predchádzajúci text) a osôb študujúcich na Ulsterskej univerzite v Belfaste (Severné Írsko) v počte 107, z ktorých sa 63 identifikovali ako katolícki Íri, 33 ako protestantskí Briti a 21 ako zmiešanej identity. Toto zloženie vzorky umožnilo okrem iného overiť teoretickú tézu o vývojovej prioritě primordiálnych sentimentov o národnosti a etnicite. Účastníci v Ulsterskej vzorke vyplnili rovnaký inštrument metodického postupu Identity Exploration (IDEX) ako slovenskí účastníci.

Z bohatých výsledkov uvidíme výberovo: v oboch vzorkách sa primordialisti identifikovali viac na národnostne orientovanými politickými stranami ako to robili situacionisti. Írska kultúra bola v porovnaní s britskou vnímaná viac ako primordialistická v celej ulsterskej vzorke; na Slovensku sa primordialisticky orientovaní akademici viac idealisticky a empaticky identifikovali so súčasným slovenským etosom ako situacionisticky orientovaní, čo vyústilo do väčších konfliktov identity u „situacionistov“. Vplyv rodičov na primordialisticky orientovaných pretrvával do ich súčasného veku, kým – ako to výsledky naznačili – inštrumentalisti prešli vývojovou zmenou vo svojej identite. Tomu nasvedčoval aj obsah ich „jadrových“ presvedčení v identite. Situacionisti v porovnaní s primordialistami vykázali väčšiu toleranciu k ľuďom iných národností, vyššiu akceptáciu sociálnej ambivalencie a kontradikcií v oblasti náboženských presvedčení.

Detailné výsledky tohto výskumu sú uverejnené v kapitole Weinreich, P., Bačová, V., Rougier, N.: Basic Primordialism in ethnic and national identity, publikovanej v monografii: Weinreich, P., Saunderson, W. (Eds.): *Analysing Identity. Cross-Cultural, Societal and Clinical Contexts*, vydané nakladateľstvom Routledge a Taylor & Francis / Psychology Press.

Medzikultúrny výskum Slovensko a Maďarsko „Slovenská inteligencia v Maďarsku v zrkadle sociologického výskumu“

V Maďarsku uskutočnené empirické výskumy boli prevažne orientované na skúmanie postavenia a národnostného života tam žijúcej slovenskej komunity. Výskumy (1998/99, 2001) sa uskutočnili v spolupráci s Výskumným ústavom Slovákov v Maďarsku so sídlom v Békešskej

Čabe, pritom metodologicky ich zabezpečoval SvÚ SAV v Košiciach, použiv sociologické a sociálnopsychologické prostriedky a metódy práce.

Hlavným zámerom prvého z výskumov, ktorý sa uskutočnil na prelome rokov 1998/99, bolo predovšetkým štúdium a skúmanie niektorých aspektov etnickej identity v Maďarsku žijúcej slovenskej inteligencie, a to v podmienkach transformácie spoločenského systému. Zameranie na slovenskú inteligenciu, ako objekt výskumu, nebolo samoučelné, keďže ide o spoločenskú skupinu, ktorá je nositeľkou a sprostredkovateľkou dôležitých komponentov etnickej identity (napr. jazyk, kultúra, história) a zohráva rozhodujúcu úlohu v etnouvedomovacích procesoch príslušníkov slovenskej minority žijúcej v Maďarsku. Zároveň, realizáciou výskumu sme chceli bližšie špecifikovať problémy slovenskej minority v Maďarsku v jednotlivých oblastiach národnostného života z hľadiska jej súčasného postavenia, vývoja a perspektív. Zaujímali nás teda aktuálne problémy nielen vo vnútri slovenskej minority, ale aj okolo nej. Zvláštnosťou výskumu bolo, že svojím zameraním, charakterom a rozsahom sa uskutočnil po prvýkrát v komunite Slovákov na území Maďarska.

Uskutočnil sa vo vybraných lokalitách s najväčším zastúpením príslušníkov slovenskej minority (celkom v 8 župách, v 11 mestách a 50 obciach). Výskumnú vzorku tvorilo 408 respondentov. Pri výbere respondentov sme prihliadali na splnenie štyroch kritérií: znalosť slovenského jazyka, slovenský pôvod, minimálne stredoškolské vzdelanie s výučbou slovenského jazyka, pôsobenie v národnostnej oblasti. Národnostnú príslušnosť a materinský jazyk sme vzhľadom na špecifiká slovenskej minority zámerne nepovažovali za primárne kritériá výberu. Hlavnou výskumnou technikou bol štruktúrovaný dotazník distribuovaný v slovenskom i maďarskom jazyku.

V metodike výskumu sme vymedzili kľúčové ukazovatele (premenné) výskumu – typ a stupeň (intenzitu) etnickej identity, na základe ktorých sme charakterizovali súčasný stav etnickej identity slovenskej inteligencie v Maďarsku. Pri riešení výskumného projektu sme sa teda zamerali na snahu o vytvorenie určitej typologizácie etnickej identity (na základe možných kombinácií dvoch vybraných etnoidentifikačných znakov sme chceli identifikovať respondentov so slovenskou, maďarskou a dvojitou etnickou identitou) a identifikáciu stupňa etnickej (slovenskej) identity v trojstupňovej miere (nízka, stredná, vysoká miera etnickej identity) prostredníctvom vybraných indikátorov predovšetkým v jazykovej a kultúrnej sfére. Uvedené empirické indikátory (typ a stupeň identity) sme podrobili analýze v troch rovinách: samostatne, vo vzájomnej súvislosti i v súčinnosti s ďalšími relevantnými empirickými indikátormi skúmania, za ktoré sme považovali:

- jazykovú orientáciu,
- národnostnú kultúru,
- národnostné školstvo,
- práva etnických menšín vo vnútroštátnom právnom systéme s dôrazom na uplatňovanie národnostných práv a postavenie Slovákov v Maďarsku,
- národnostné vzťahy (medzietnické vzťahy na regionálnej úrovni, úrovni maďarská majorita-slovenská minorita, medzištátnej úrovni – medzi Slovenskom a Maďarskom).

Z výsledkov vyplynula diferenciácia tejto časti slovenskej komunity podľa typu identity, pritom očakávaný (na základe výsledkov doterajších výskumov a etnických špecifik slovenskej minority) prevládajúci trend dvojitej identity sa neprejavil, naopak, diferenciácia respondentov so slovenskou a maďarskou orientáciou sa prejavila zreteľnejšie.

Stupeň etnickej identity diferencoval respondentov v predpokladanej trojstupňovej miere (nízka, stredná a vysoká miera slovenskej identity). Pritom zistenia preukázali najväčšie zastúpenie skupiny respondentov so strednou mierou identity (skoro polovica respondentov) oproti ex-

tremným dvom skupinám s nízkou a vysokou mierou identity, ktorých percentuálne zastúpenie bolo takmer vyvážené.

Výsledky obidvoch pohľadov analýzy (typ verzus stupeň etnickej identity) potvrdili, že typ identity zohráva významnú úlohu pri diferenciacii jednotlivých stupňov identity, a naopak, v príslušných stupňoch identity sa odrážajú všetky kategórie typu identity. Z hľadiska typu identity bola pre slovenskú identitu charakteristická skôr vysoká miera identity, pre maďarskú identitu nízka a stredná miera etnickej (slovenskej) identity, pre dvojitú identitu stredná miera identity. Z hľadiska stupňa identity bolo pre vysokú mieru identity príznačné zastúpenie slovenskej identity, pre strednú mieru identity vyvážené zastúpenie všetkých troch typov identity a pre nízku mieru identity zastúpenie prevažne maďarskej identity.

Uskutočnené analýzy medzi hlavnými kontextovými ukazovateľmi výskumu (typom a stupňom etnickej identity) potvrdili, že vybrané indikátory (jazyk, školstvo, kultúra, etnické práva, interetnické vzťahy) významne súvisia s kategorizáciou respondenta podľa typu a stupňa etnickej identity. To znamená, že respondenti sa pri posudzovaní vybraných etnických indikátorov významne odlišovali, podľa toho, do akého typu identity sa zaraďovali a akú mieru identity prejavovali. Pritom vo všeobecnosti platilo, že najvýraznejšie diferencie vo všetkých ukazovateľoch boli medzi slovenským a maďarským typom identity a medzi respondentmi s nízkou a vysokou mierou etnickej identity. Kategórie respondentov s dvojitou identitou a so strednou mierou identity sa v hodnotení ukazovateľov nachádzali prevažne medzi krajnými kategóriami alebo sa mierne prikláňali k hodnoteniam jednej (slovenskej identite, resp. vysokej miere identity) alebo druhej (maďarskej identite, resp. nízkej miere identity) orientácie (podľa ukazovateľa).

Konkrétne v prípade skúmania súvislostí obidvoch kontextových ukazovateľov (typ/stupeň identity) a jazyka komunikácie respondenta v rodinnom prostredí sme pozorovali skoro identickú súvislosť v detstve i v súčasnosti. Respondenti so slovenskou identitou a vysokou mierou slovenskej identity v detstve aj v súčasnosti v omnoho výraznejšom zastúpení komunikovali a komunikujú v slovenskom alebo prevažne v slovenskom jazyku ako respondenti s maďarskou identitou a nízkou mierou identity. V súčasnosti však tieto snahy majú aj u nich výrazne slabší charakter, čo naznačuje tendenciu k jazykovej asimilácii v ich rodinnom prostredí.

V názoroch na posudzovanie slovenského školstva boli respondenti so slovenskou identitou a vysokou mierou identity najviac kritickí, domnievajúc sa, že slovenské školstvo vytvára len čiastočné garancie zachovania slovenského etnika v Maďarsku. Naopak, skoro polovica respondentov s maďarskou identitou bola s fungovaním slovenského školstva spokojná.

Pri porovnaní výsledkov obidvoch ukazovateľov národnostnej kultúry môžeme konštatovať, že na participáciu respondentov v kultúrnej sfére výrazne pôsobí nami zadaný typ etnickej identity. Výsledky potvrdili, že respondenti so slovenskou orientáciou identity sa významne viac podieľajú na kultúrnom živote Slovákov ako ostatné dve podskupiny respondentov – s dvojitou a maďarskou identitou. Pre nich bola príznačná menšia snaha o zapojenie sa do nami sledovanej kultúrnej činnosti, hoci istý záujem o kultúrne dianie Slovákov bol aj u nich evidentný (viac u respondentov s dvojitou, menej u respondentov s maďarskou identitou).

Typ a stupeň etnickej identity sa ukázal ako významný diferenciacny faktor aj pri posudzovaní vybraných indikátorov národnostného práva. Na základe týchto zistení konštatujeme, že u respondentov so slovenskou identitou a vysokou mierou etnickej identity prevládala polarizovaný, nevyhraný názor na zlepšenie postavenia Slovákov v Maďarsku, kým u ostatných skupín respondentov prevládalo skôr negatívne hodnotenie. Vo vzťahu k budúcnosti boli však respondenti optimistickejší, keď pri hodnotení právnej garancie zachovania slovenskej minority z aspektu existencie súčasného právneho systému v Maďarsku sa priklonili k pozitívnemu hodnoteniu. Viac ako polovica respondentov vidí v priaznivejšom svetle perspektívu slovenskej minority z pohľadu posudzovania právnej garancie jej zachovania.

Ako sa ukázalo, etnická identifikácia príslušníka minority (nesporne i príslušníkov majority) ovplyvňuje aj nazeranie na interetnické vzťahy a zohráva dôležitú úlohu pri ich posudzovaní. Stupeň etnickej identity sa však nepotvrdil ako diferenciálny faktor hodnotenia národnostných vzťahov. Respondenti sa podľa miery identity (nízka, stredná, vysoká miera identity) v názoroch na národnostné vzťahy významne nediferencovali, inak povedané, stupeň identity neovplyvnil na žiadnej úrovni ani v žiadnom smere ich názorovú orientáciu na predmetné otázky.

Aj keď je zrejмый nepopierateľne silný vplyv (jazykovo a kultúrne) majoritnej maďarskej spoločnosti, aj keď prejavy národnostnej a jazykovej asimilácie boli evidentné, vedomie spolupatričnosti a blízky vzťah a väzby (predovšetkým v kultúrnej oblasti) k slovenskému etniku zostávajú vo vedomí slovenskej inteligencie žijúcej v Maďarsku stále zachované.

Výskumné zistenia sú v komplexnej podobe prezentované v publikácii Homišinová, M.: Slovenská inteligencia v Maďarsku v zrkadle sociologického výskumu. (Vybrané výsledky skúmania stavu etnickej identity). Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku, Békešská Čaba, Maďarsko 2003.

Medzigeneračné súvislosti zmien etnickej identity slovenskej rodiny v Maďarsku

Empirický výskum s názvom „Medzigeneračné súvislosti zmien etnickej identity slovenskej rodiny v Maďarsku“ so začiatkom v roku 2001 metodologicky i tematicky čiastočne nadväzoval na už spomínaný výskum slovenskej inteligencie. Jeho zámerom bolo skúmanie medzigeneračných súvislostí zmien etnickej identity slovenskej rodiny (skúmanie na individuálnej úrovni – členov rodín, ale i skupinovej úrovni – slovenskej rodiny ako celku, ako sociálnej skupiny) žijúcej v Maďarsku.

V súlade so zámermi výskumu sme predmet výskumu diferencovali na nasledovné časti:

1. sociálno-demografické charakteristiky slovenskej rodiny,
2. etnická identita slovenskej rodiny,
3. etnouvedomovacie aktivity slovenskej rodiny,
4. intramatrimoniálne vzťahy a intergeneračné väzby,
5. migrácia slovenskej rodiny.

Hlavným cieľom výskumu bolo skúmať niektoré aspekty etnickej identity slovenskej rodiny žijúcej v Maďarsku z hľadiska jej procesuality a perspektív v podmienkach transformácie spoločenského systému s dôrazom na etno-kultúrne činitele identifikácie tejto sociálnej skupiny. Pri tom sa pozornosť zameriavala aj na identifikáciu a charakteristiku príslušných rodín, na rodinné vzťahy a väzby, ako aj na migračné procesy rodiny.

Objektom výskumu bola slovenská rodina diferencovaná podľa troch identifikačných znakov: etnická príslušnosť, vek detí, súčasne trvalé bydlisko (mesto, vidiek). Objekt výskumu bol teda na základe uvedených kritérií členený: homogénna verzus zmiešaná rodina, mestský verzus vidiecky typ rodiny, starší verzus mladší typ rodiny.

Výskumnú vzorku tvorilo 200 slovenských rodín. Výber sa uskutočnil formou náhodného výberu. Pri výbere vzorky bolo zachované proporcionálne zastúpenie predovšetkým u homogénnych a zmiešaných rodín, staršieho a mladšieho typu rodiny (po 100 rodín z každého typu rodiny). Hlavnou metódou bol štruktúrovaný, viacpoložkový dotazník distribuovaný len v slovenskom jazyku.

V súčasnosti je výskum v štádiu spracovania a kompletizácie výskumných zistení. Parciálne výsledky výskumu však boli už prezentované v domácich (slovenských), ale aj v zahraničných (maďarských) periodikách. Z nich napr. vyplynulo, že respondenti si vo veľkej miere a veľmi zreteľne uvedomujú príslušnosť k svojej národnosti a pomerne silne ju aj pociťujú. Zároveň výsled-

ky naznačujú, že miera a aj intenzita ich etnickej identifikácie je do určitej miery determinovaná typom rodiny (v zmysle metodiky výskumu). Je postrehnuteľná tendencia respondentmi - členmi homogénnych a starších typov rodín žijúcich na vidieku vyššie posudzovať mieru a rovnako aj intenzitu uvedenia svojej národnostnej príslušnosti. Domnievame sa, že uvedená skutočnosť je determinovaná zložitým komplexom národnostného, generačného i situačného faktora.

V kontexte s realizáciou tohto výskumného projektu je potrebné podotknúť, že uskutočnenie výskumu s identickou tematikou, použijúc rovnakú metodiku s cieľom komparácie výsledkov, so zameraním na ostatné v Maďarsku žijúce minority (nemecká, chorvátska a bulharská minorita), inicioval a následne na prelome rokov 2001/2002 uskutočnil novokonštituovaný Ústav pre výskum národností MAV v Budapešti. Aj na tomto výskume sa náš ústav výraznou mierou podieľa. V súčasnosti prebieha spracovanie výsledkov prostredníctvom štatistického programu.

Záver

Pri celkovom hodnotení spomínaných výskumov môžeme konštatovať ich prínos, samozrejme, v rámci predmetu skúmania a vytvorenej metodiky, pri vymedzení a precizovaní postavenia minoritných spoločností v nových spoločensko-politických podmienkach, pri objasnení niektorých špecifických národnostných otázok, pri detailnejšom poznaní jednotlivých zložiek národnostného života jednotlivých minorít. Zároveň odhalili ich súčasnú názorovú orientáciu na aktuálne otázky nielen národnostného, ale aj spoločenského a politického charakteru. Za prínosné z hľadiska ďalšieho spolužitia majority-minority je možné považovať aj zistenia týkajúce sa problematiky interetnických vzťahov. Cez prizmu výskumných zistení sme tak mohli pristúpiť k istým zovšeobecneniam, k vytvoreniu istého obrazu o charaktere a smerovaní tej-ktorej menštinovej komunity.

Výskumné zistenia zo všetkých prezentovaných výskumov (obohatené aj o predchádzajúce zistenia a poznatky) teda tvoria istú východiskovú základňu, na ktorú je možné stavať, ďalej ju rozvíjať. Je preto samozrejmé, že aj pripravovaný sociologicko-sociálnopsychologický výskum v rámci štátneho programu – Národy, národnosti a etnické skupiny v procese transformácie spoločnosti bude čerpať z doterajších skúseností a bude sa opierať o zistené poznatky. Napr. v súvislosti s realizáciou posledne spomínaného výskumu je možné uvažovať o aplikácii niektorých ukazovateľov v metodike pripravovaného výskumu so zámerom objasnenia intergeneračných súvislostí zmien etnickej identity v rodinnom prostredí jednotlivých minorít aj na Slovensku. Okrem ozrejmenia predmetnej problematiky by sme tak mohli pristúpiť aj ku komparácii na medzištátnej úrovni – v minoritnom rodinnom prostredí na Slovensku i v Maďarsku.

Je pochopiteľné, že dôležitým zdrojom pri skúmaní národnostnej problematiky budú aj poznatky z ďalších relevantných výskumov uskutočnených inými vedeckými inštitúciami a školskými ustanovizňami, či už na Slovensku, alebo v zahraničí. Nepochybne prínosným môžu byť aj výskumy realizované samotnými príslušníkmi jednotlivých minorít po transformácii slovenskej spoločnosti odhaľujúce ich aktuálne problémy. Z celého radu výskumov uskutočnených v kruhu na Slovensku žijúcej maďarskej minority (napr. prostredníctvom minoritnej inštitúcie Fórum) spomenieme sociologické výskumy Zuzany Lamplovej orientované na maďarskú inteligenciu (1995), na analýzu otázok používania menšinového jazyka a školskej problematiky (1996 – 1997) skúmanie hierarchie politických a etnických hodnôt (1997), na rómsku problematiku z pohľadu maďarskej minority (1999); sociologický výskum Ladislava Gyurgika zameraný na skúmanie asimilačných procesov v intergeneračnej reflexii (2000); zo sociolingvistických výskumov zameraných na skúmanie jazykovej problematiky maďarskej minority, predovšetkým na bilingvizmus, sú to výskumy napr. Anny Sándorovej, Gizely Szabómihályovej, Istvána Lanstyáka a ďalších.

Literatúra:

- BAČOVÁ, V. - ŠUTAJ, Š.: Re-Slovakization: The Changes of Nationality and Ethnic Identity in Historical Development in Slovak-Hungarian Environment. In: *Small Nations and Ethnic Minorities in an Emerging Europe*. Slavica Verlag dr. Anton Kovač, Munchen: 1993, s. 239 – 243.
- BAČOVÁ, V.: Influence of Eastern-Western European Citizenship and Ethnic Majority-Minority Membership on the Perceiving of Ethnic Concepts. *Studia Psychologica*, 35, 1993, 4 – 5, s. 288 – 289.
- BAČOVÁ, V.: Etnická identita a historické zmeny. Výskum obyvateľov vybraných obcí Slovenska. Bratislava: Veda 1996.
- BAČOVÁ, V.: Historická pamäť ako zdroj konštruovania identity. In: BAČOVÁ, V. (Ed.): *Historická pamäť a identita*. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV 1996, s. 9 – 28.
- BAČOVÁ, V.: Obraz minulých, prítomných a budúcich sociálnych identít jednotlivcov - medzigeneračné rozdiely. In: BAČOVÁ, V. (Ed.): *Historická pamäť a identita*. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV 1996, s. 213 – 225.
- BAČOVÁ, V.: Primordiálny versus inštrumentálny základ etnickej a národnej identity. *Československá psychologie*, 41, 1997, 4, s. 303 – 313.
- BAČOVÁ, V.: Rozdielne generácie - používanie iných vysvetľovaní? Človek a spoločnosť. Internetový časopis pre pôvodné, teoretické a výskumné štúdie z oblasti spoločenských vied. On line: www.saske.sk/cas, 1998, 1, 4.
- BAČOVÁ, V.: Možnosti zisťovania identity: metodika IDEX. *Československá psychologie*, 42, 1998a, 5, s. 449 – 461.
- BAČOVÁ, V.: Primordialistické konštruovanie národa na Slovensku - medzigeneračné porovnanie. *Československá psychologie*, 43, 1999, 3, s. 205 – 215.
- BAČOVÁ, V.: Ethnic/political identity and beliefs about ethnicity among academics in Slovakia. *Studia Psychologica*, 41, 1999, 2, s. 151 – 166.
- BAČOVÁ, V.: Etnická identita. In: ČERMÁK, I. – MACEK, P. – HREBÍČKOVÁ, M. (Eds.): *Agrese, identita, osobnosť*. PÚ AV ČR, Brno: SCAN Tišnov 2003, s. 231 – 248.
- BAČOVÁ, V.: Influence of Eastern-Western European Citizenship and Ethnic Majority-Minority Membership on the Perceiving of Ethnic Concepts. *Studia Psychologica*, 35, 1993, 4 – 5, s. 288 – 289.
- BACOVA, V. – ELLIS, P.: Cultural-Political Differences in Perception of Ethnic Concepts in Central-Eastern and Western Europe. In: BREAKWELL, G. M. – LYONS, E. (Eds.): *Changing European Identities: Social-Psychological Analyses of Social Change*. Butterworth-Heinemann, Oxford 1996, s. 145 – 168.
- BAUMGARTNER, F. – FRANKOVSKÝ, M.: Presvedčenia o etnicite: porovnanie pohľadov majoritného, vs. minoritného spoločenstva. In: HELLER, D. – ŠTURMA, J. (Eds.): *Psychologie pro třetí tisíciletí*. Praha: Testcentrum, 2000, s. 87 – 90.
- BAUMGARTNER, F. – FRANKOVSKÝ, M.: Vnímání etnicity a identifikování se s makrosociálními útvary. In: SARMÁNY – SCHULLER, I. (Ed.): *Psychologie pro bezpečný svět*. Bratislava: Stimul 2001, 554 – 557.
- FRANKOVSKÝ, M.: Úroveň ukončeného vzdelania a posudzovanie identity k makrosociálnym útvarom príslušníkmi majoritnej a minoritných spoločenstiev. Človek a spoločnosť, internetový časopis pre pôvodné, teoretické a výskumné štúdie z oblasti spoločenských vied, 4, 2001, 2, www.saske.sk/cas.

- FRANKOVSKÝ, M.: Identifikovanie sa s makrosociálnymi útvarmi vnímané minoritou a majoritou. In: BLATNÝ, M. a kol. (Eds.): Sociální procesy a osobnost 2000. Brno: Masarykova univerzita, 2001, s. 54 – 60.
- FRANKOVSKÝ, M.: Vnímanie identifikovania sa s vlastnou národnosťou v kontexte veku, pohlavia a vzdelania. In: SARMÁNY-SCHULLER, I. (Ed.): Psychológia pre bezpečný svet. Bratislava: Stimul 2001, 314 – 318.
- FRANKOVSKÝ, M.: Posudzovanie identity k makrosociálnym útvarom. In: ČERMÁK, I. – MACEK, P. – HŘEBÍČKOVÁ, M.: Identita, agrese, osobnost: výskumné výsledky – zadané do tlače.
- FRANKOVSKÝ, M. – BAUMGARTNER, F.: Vnímanie príslušnosti k makrosociálnym útvarom z hľadiska majority a minority. In: HELLER, D. – ŠTURMA, J. (Eds.): Psychologie pro třetí tisíciletí. Praha: Testcentrum 2000, 108 – 111.
- FRANKOVSKÝ, M. – HOMIŠINOVÁ, M.: Posudzovanie identifikácie sa s makrosociálnymi útvarmi a sociálnych noriem v kontexte národnotnej príslušnosti. In: ŠRAJEROVÁ, O. (Ed.): Otázky národní identity – determinanty a subjektivní vnímání v podmínkách současné multietnické společnosti. Opava: Slezské zemské muzeum, Slezský ústav, Dokumentační a informační středisko Rady Evropy při EIS UK, 2001.
- GAJDOŠ, M. – HOMIŠINOVÁ, M. – KONEČNÝ, S. – BAUMGARTNER, F. – FRANKOVSKÝ, M. – ŠUTAJ, Š.: Rusíni/Ukrajinci na Slovensku na konci 20. storočia. K vybraným výsledkom historicko-sociologického výskumu. Prešov: Universum 2001, 148 s.
- GYURGYÍK, L.: Az asszimiláció szociológiai elméleteinek és operacionalizálásuknak egy lehetséges változata a társadalomtudományi kutatásokban. In: Politika és nemzeti identitás közép-Európában. Budapest: Teleki László Alapítvány 2001, s. 149 – 162.
- HOMIŠINOVÁ, M.: Slovenská inteligencia v Maďarsku v zrkadle sociologického výskumu. (Vybrané výsledky skúmania stavu etnickej identity). Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku, 2003, 301 s.
- HOMIŠINOVÁ, M.: Vplyv menšinovej legislatívy na medzietnické vzťahy - možnosti prístupu skúmania sociálnych noriem medzietnických vzťahov. In: VÝROST, J. – BAUMGARTNER, F. (Eds.): Perspektívy výskumu sociálnych noriem (CD ROM). Košice: Spoločenskovedný ústav SAV 1998a.
- HOMIŠINOVÁ, M.: Perception of social norms of inter-ethnic relations. Studia psychologica, 1998b, s. 367 – 371.
- HOMIŠINOVÁ, M.: Skúmanie miery osobnej identifikácie príslušníkov majority a minority s makrosociálnymi útvarmi. Internetový časopis: Človek a spoločnosť, <http://www.saske.sk.cas/2-1999/homisinova.html>
- HOMIŠINOVÁ, M.: Social and personal norms – comparison between members of Slovak majority and Hungarian minority in the situational context. Studia psychologica, 42, 2000a, 3, s. 187 – 192.
- HOMIŠINOVÁ, M.: Etnikai identitás és a nagyob szociális egységekhez való viszony – szociológia felmérés. Irodalmi szemle, 43, 2000b, 1 – 2, 43, s. 88 – 92.
- HOMIŠINOVÁ, M.: O etnicite príslušníkov slovenskej inteligencie v Maďarsku – relácie medzi stupňom etnickej identity a etnoidentifikačnými kategóriami. Sociológia, 32, 2000c, 5, s. 471 – 481.
- HOMIŠINOVÁ, M.: The research of the ethnic processes in the minority communities living in Hungary. Človek a spoločnosť <http://www.saske.sk.cas/4-2001/homisinova.html>
- HOMIŠINOVÁ, M.: Niektoré otázky etnickej identity slovenskej inteligencie v Maďarsku – teoretická a empirická reflexia. In: Národopis Slovákov v Maďarsku, Békešská Čaba: Maďarská národopisná spoločnosť 2001, 17, s. 119 – 137.

- HOMIŠINOVÁ, M.: Intergeneračné zmeny identity etnicky homogénnych a heterogénnych rodín. časopis Sociológia, 34, 2002, 2, s. 117 – 130.
- KONEČNÝ, S. – BAUMGARTNER, F. – FRANKOVSKÝ, M. – GAJDOŠ, M.: Sebareflexia postavenia a vývoja Rusínov na Slovensku. Niektoré výsledky etnosociologického výskumu na severovýchodnom Slovensku. Prešov: Vico 2002.
- LAMPL, ZS.: A saját útját járó gyermek. Három szociológiai tanulmány a szlovák magyarokról. Bratislava: Madách-Posonium 2002.
- LAMPL, Zs.: Romakérdés magyar szemmel. In: Fórum Társadalomtudományi Szemle, 2000, 2, 31 – 66.
- LANSTYÁK, I.: Diglosszia és kétnyelvűség. Kétnyelvűség 1, 1993, 1, s. 5 – 21.
- LANSTYÁK, I.: Az anyanyelv és a többségi nyelv oktatása a kisebbségi kétnyelvűség körülményei között. Regio, 1994, 4, s. 90 – 115.
- LANSTYÁK, I.: Maďarčina na Slovensku – štúdia z variačnej lingvistiky. Sociologický časopis, 38, 2002, 4, s. 409 – 427.
- LANSTYÁK, I.: Magyar nyelvészeti kutatások Szlovákiában és a Gramma Nyelvi Iroda. In: Tanulmányok a kétnyelvűségről. Bratislava: Kalligram 2002, s. 201 – 220.
- PAUKOVIČ, V. – BAČOVÁ, V. – GAJDOŠ, M. – HOMIŠINOVÁ, M. – KONEČNÝ, S. – ŠUTAJ, Š. – VÝROST, J. – ZELOVÁ, A.: Vzťahy Slovákov a národnostných menšín v národnostne zmiešaných oblastiach Slovenska. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV 1990.
- SÁNDOR, A.: Anyanyelvhasználat és kétnyelvűség. Bratislava: Kalligram 2000.
- SÁNDOR, A.: Az informális beszédhelyzetekben előforduló kontaktusjelenségek sajátosságai. In: Tanulmányok a kétnyelvűségről. Bratislava: Kalligram 2002, s. 114 – 126.
- SZABÓMIHÁLY, G.: A kisebbségi nyelvhasználati törvény gyakorlati alkalmazása és a szlovák hivatalos szövegek magyarra fordításának kérdései. In: Tanulmányok a kétnyelvűségről. Bratislava: Kalligram 2002, s. 169 – 200.
- ZELOVÁ, A. – BAČOVÁ, V. – ŠUTAJ, Š. – VÝROST, J.: Interpretácia slovensko-maďarských vzťahov v súvislosti s vybranými etnickými a sociálnopsychologickými charakteristikami (výsledky výskumu v súbore učiteľov). Košice: Spoločenskovedný ústav SAV 1992.
- WEINREICH, P. – BACOVA, V. – ROUGIER, N.: Basic Primordialism in ethnic and national identity. In: WEINREICH, P., SAUNDERSON, W. (Eds.): Analysing Identity. Cross-Cultural, Societal and Clinical Contexts. London and New York: Routledge / Taylor & Francis / Psychology Press 2003. 115 – 169.

Zoznam autorov

- Bačová, Viera, Doc., PhD., DrSc. – Spoločenskovedný ústav SAV, Košice
Bartko, Ladislav, Doc., PhD., CSc. – Prešovská univerzita
Baumgartner, František, Doc., PhD., CSc. – Spoločenskovedný ústav SAV, Košice
Benža, Mojmir, PhD., CSc. – Ústav etnológie SAV, Bratislava
Ferenčuhová, Bohumila, PhD., CSc. – Historický ústav SAV, Bratislava
Frankovský, Miroslav, Doc., PhD., CSc. – Spoločenskovedný ústav SAV, Košice
Gabzdilová, Soňa, PhD., CSc. – Spoločenskovedný ústav SAV, Košice
Gajdoš, Marián, PaedDr., CSc. – Spoločenskovedný ústav SAV, Košice
Gbúrová, Marcela, Doc. PhD., CSc. – Katedra politológie, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Prešov
Homišínová, Mária, PhD. – Spoločenskovedný ústav SAV, Košice
Jenča, Imrich, PhD., PhD. – Katedra žurnalistiky, Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava
Jurová, Anna, PhD., CSc. – Spoločenskovedný ústav SAV, Košice
Kamenec, Ivan, PhD., CSc. – Historický ústav SAV, Bratislava
Klobucký, Robert, Mgr. – Sociologický ústav SAV, Bratislava
Konečný, Stanislav, PhD., CSc. – Spoločenskovedný ústav SAV, Košice
Mannová, Elena, PhD., CSc. – Historický ústav SAV, Bratislava
Mušínska, Alexander, Mgr. – Katedra slovenských dejín a archívnictva Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity, Prešov
Mušínska, Mikuláš, PhD., DrSc. – Katedra slovenských dejín a archívnictva Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity, Prešov
Nižňanský, Eduard, Doc. PhD., CSc. – Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava
Olejník, Milan, PhD. – Spoločenskovedný ústav SAV, Košice
Orosz, Ladislav, Doc. JUDr., CSc. – Katedra politológie, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Prešov
Pekár, Martin, PaedDr. – Katedra dejín Fakulty humanitných a prírodných vied Prešovskej univerzity, Prešov
Pichler, Tibor, Prof. PhD., CSc. – Filozofický ústav SAV, Bratislava
Plišková, Anna, PhD. – Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Prešov
Poláčková, Zuzana, PhD., CSc. – Ústav politických vied SAV, Bratislava
Salner, Peter, PhD., CSc. – Ústav etnológie SAV, Bratislava
Šoltés, Peter, PhD. – Slavistický kabinet SAV, Bratislava
Šutaj, Štefan, Doc. PaedDr., DrSc. – Spoločenskovedný ústav SAV, Košice
Tkáčová, Anna, Mgr. – Spoločenskovedný ústav SAV, Košice
Turčan, Eudovít, PhD., CSc. – Sociologický ústav SAV, Bratislava
Výrost, Jozef, Prof. PhD., DrSc. – Spoločenskovedný ústav SAV, Košice
Žatkuliak, Jozef, PhD., CSc. – Historický ústav SAV, Bratislava
Žeňuch, Peter, PhD., CSc. Slavistický kabinet SAV, Bratislava

Národ a národnosti na Slovensku. Stav výskumu po roku 1989 a jeho perspektívy

(Súbor podkladových výskumných správ pripravených v rámci riešenia projektu štátneho programu výskumu a vývoja „Národ, národnosti a etnické skupiny v procese transformácie spoločnosti“)

Zostavil:

doc. PaedDr. Štefan Šutaj, DrSc.

Recenzenti:

prof. PhDr. Peter Švorc, CSc.
PhDr. Alexander Duleba, PhD.
PhDr. Andrej Sulitka

Obálka:

PaedDr. Stanislav Šalko

Fotografie:

Štefan Šutaj
Peter Švorc, ml.

Sadzba:

Ing. Stanislav Kurimai

© Spoločenskovedný ústav SAV v Košiciach

Vydané vo vydavateľstve:

UNIVERSUM, 080 01 Prešov, Javorinská 26

ISBN 80-89046-20-7

ISBN 80-89046-20-7

9 788089 046201